

Хоробор. Книга перша: Відступник

Володимир Ворона

*Роман-подорож у минуле
або
легенда сіверського краю.*

Усьому коропському родові,
всім коропцям:
вже померлим, живим та ще ненародженим –
присвячую цю книгу.

© 2018 рік.

"... а ви, живі, – да не судіть,
якщо не все сказав, – то доскажіть,
коли не так сказав, то допишіть."
Семен Скляренко "Святослав".

Людське життя нетривале. Покоління за поколінням, подолавши Ріку часу, сходять на той, протилежний від нас, берег і назавжди розчиняються у непроглядній імлі Вічності.

Людина – істота недосконала. Ми не цінуємо сьогодення та зневажаємо сучасників аж до того моменту, коли вони полишають нас назавжди. Ми возвеличуємо їх лише після смерті і понад усе прагнемо достеменно знати усі їхні таємниці.

Людина – істота допитлива. До різі в очах вдивляємося ми тепер в оту імлу Вічності, аби збагнути те, що ще вчора аніскільки нас не цікавило; ми дивимось, як зникають у мороці Часу наші пращури, вслухаємося в далекі їхні голоси, у відгомін великих битв, грандіозних будівництв і намагаємось, силуємось побачити, почути, хоча б зрозуміти чи здогадатись: як же в дійсності воно тоді було? Чомусь для нас це вкрай важливо: певно, тому, що тільки знаючи, звідки ти йдеш і куди хочеш потрапити, можна досягти мети.

Як, як воно було насправді сто, триста, тисячу літ назад? Ми бачимо на протилежному березі тієї Ріки якісь постаті, що віддаляються від нас – нові й нові покоління стають на той берег, затуляючи собою отців, дідів і прадідів, а ми стоїмо і жадібно ловимо кожне слово, кожен знак, що його доносить звідти вітер історії.

Якими вони були, наші пращури? Що схожого між ними і нами, сьогоднішніми поколіннями? У чому той зв'язок, який єднає сина з батьком, дідом, прадідом, пращуром? З кожним поколінням у кожному з нас все менше залишається того

минулого, з якого все починалось – того джерела, котре дало нам, нинішнім, живу воду буття. А так хотілося б знати більше...

Тож почнімо: віднайдемо в напівтемному глибокому яру нашого безпам'ятства замулені джерела свого Роду, дбайливо очистимо та й припадемо спраглими вустами до їх живої води, аби почерпнути звідти силу своїх пращурів і перейняти прабатьківську любов до життя та рідної землі.

Спочатку не було нічого, один суцільний Морок. Так тривало доти, доки Першоптах і Першобог – ненароджуваний і невмирущий Сокіл-Род, що Всевидячим Оком прилетів із Прадавніх Світів, не створив серед непроглядної пітьми Вирій – прекрасний край із джерелами, струмками та цілим озером живої води. Береги того озера поросли високими луговими травами, а із яйця, що його зніс Сокіл-Род, піднявся посеред Вирію Прадуб – Світове дерево. Відтоді на його вершечку сидить Сокіл-Род, править світом і сидітиме він там до Кінця Часів.

Це він створив усе суще: землю і повітря, воду і вогонь, день і ніч, і створивши все це, вельми був задоволений тим, як добре воно вийшло. Але як не може птах летіти лише з одним крилом, як не може бути земля без неба, так і світ не може складатися з одного лише Добра. Через це, йому на противагу, задля того, аби у світі не полетіло все шкереберть, існує ще й Зло, бо інакше як можна було б зрозуміти, що добро є добро? Тому першими Богами, що їх породив Сокіл-Род, були Білобог, володар Добра та Світла і Чорнобог – господар Зла та Темряви. Вони поділили світ між собою на дві частини: одному дістався день, іншому – ніч, один піклується, аби ширилося білим світом добро, інший ніч не спить, вигадує, яким чином напакостити ненависному Білобогові, а з ним і всьому живому на Землі.

А далі Сокіл-Род породив спочатку Рожаниць – матір та дочку, від котрих пішло усе живе на землі: звірі і птахи, риби та гади, і дерева, і кущі, і трави усілякі, а вже потім і Сварога – Бога неба, котрий тримає його на собі, не даючи впасти на землю. Дуже старим став уже на той час Сокіл-Род, тому й вирішив врешті-решт передати усю владу над світом Сварогові. Сам же старий Прабог відпочиває тепер у Вирії, пильно споглядаючи з верхівки Прадуба на створений ним білий світ: чи все там іде в заведенім порядку? Сварог став батьком молодших Богів: Дажбога, від котрого і почався людський рід, і Велеса, і Макоші, і Стрибога, і ще багатьох інших, великих і малих Богів, які правлять світом, кожен маючи від Сварога особливе завдання.

Тим часом не сподобалося Чорнобогові те, що доручив йому Вишній Род і вирішив він даною йому від Творця силою раз і назавжди знищити все живе не лише на Землі, а й у Вирії: накрив Землю ніччю, засипав снігами, застудив лютими морозами, від яких ріки й озера вкрилися товстим шаром льоду. Довго страждало від того все живе і рід людський разом з ним, а що дав Дажбог людям мову, то й кликали вони до нього з пітьми: "Навіщо ж Ти породив нас на муки та страждання?" і погібелі швидкої просили для себе у відчаї. Та не міг відповісти їм Дажбог, бо він холоду став старим і немічним, не мав уже сили обігріти землю і людський рід.

Почув те сам Білобог і створивши з каменю Перуна – Бога грому та блискавки,

наказав йому: "Прийшов твій час вершити свою справу!" та й послав молодого Бога на прю з Чорнобогом, аби змусити того відступитись від свого задуму. Чорнобог же породив із себе Змія, котрий почав битися з Перуном, але був повержений ниць. Піднявся тоді на Перуна сам Чорнобог, проте молодий Громовержець і його скинув у Пекло, попаливши своїми стрілами-блискавицями чорну та жорстку, немов щетина вепра, шерсть володаря Темряви.

Дажбог помер, та Коляда, дружина Сварога, знову понесла від свого мужа Золоту Кулю – майбутнє молоде сонце. Коли опустилася на Землю, аби народити на ній плід свій, то побачила страшну-престрашну Мару, дружину Чорнобога, яка тільки й чекала, щоб погубити Коляду. Навтьоки кинулася від неї Коляда, але побачила, що не втекти їй, непразній, від Мари. Тоді перевернулася вона на сіру козу і Мара пробігла мимо, а Коляда народила в деснянських верболозах Божича – Молоде Сонце. Від його тепла та світла одразу ж почали танути, здавалось, уже вічні сніги та льоди, звільняючи землю від свого крижаного полону. Божич же, видиме уособлення Дажбога, з кожним днем набираючись сил, зріс у Ярила, пересів на золоту колісницю, запряжену чотирма білими кіньми і помчав по небу, даруючи усьому суццю світло і тепло.

Отоді вдруге народилася наша Десна. Була вона в той час такою широкою та могутньою рікою, що стоячи на одному її березі, годі й думати було розгледіти щось на протилежному. Вільно несла вона свої води, Дажбог-Сонце розливав над нею в повітрі блаженне своє тепло, а щойнонароджений молодий Дух Десни, взявши від нього силу свою, творив нове Життя.

Проте, немає нічого вічного у нашому світі. За весною настало літо, за літом – осінь і все нижче піднімалась по Сварзі^[1] колісниця Дажбога, все менше світла давав лик Подателя тепла і всілякого блага, а потім настала така пора, що темряви стало більше, ніж світла. Зрадив Чорнобог, бо не полишив надії на свою перемогу і скоро знову наслав на землю мороз, сніг та кригу. А тоді прийшов і такий час, коли померло старе Сонце-Дажбог, проте рідні Боги не полишили усе живе на землі в біді: знову понесла Коляда, і знову Мара погналася за нею, а та перекинулася на козу і, сховавшись, знову народила Божича – Молоде Сонце і все почалося спочатку і триває так одвіку, бо світ тримається на противазі Добра та Зла, бо життя йде по священному Сварожому колу.

Недовга тепер перемога холоду і темряви, за зимою настає весна, скресає Десна і знову, як завжди, несе життєдайні свої води. Лише зміліла вона, бо немає вже тієї кількості талої води, русло її розбилося на протоки, а подекуди ці протоки вже й озерами стали, решта ж русла перетворилася на широкі зелені заплавні луки. Проте щороку під час повені згадує наша ріка свою юність, розливається на всю широчінь колишнього русла і тоді, як у старі часи, стає сильною та завзятою, животворний Дух її панує скрізь, куди тільки дістануться деснянські води: це Дажбог не забуває про своїх онуків – нащадків перших людей, його дітей; вкупі з Десною дарує їм усе необхідне для життя, аби ті ні в чому більше не мали нужди.

Живуть понад Десною і Сем'ю^[2], її лівою притокою і далі, на полудень, по Сулі і Пслу Дажбожі онуки – сіверяни – плем'я велике та сильне. Більш, як десять поколінь

назад повернулися вони на ці землі з Подунав'я, прийшли та й осіли тут у сусідстві з іншими, спорідненими їм племенами. Власне кажучи, самі себе вони звуть сувирами, що на мові далеких їх пращурів звучало колись як "справжні мужі", але гордовите полянське плем'я, що оселилося на південний захід від них, по Славуті-ріці, спростивши важку для себе вимову цього слова, а можливо, і з людських заздрощів перед такою гідною самоназвою, нарекли їх на свій лад – сіверами, або сіверянами. Як не дивно, але прижилося це слово з-поміж інших сусідів і не тільки серед них одних: вже й сувири, нехтуючи звичаєм та пращурівським заповітом, радо озиваються на чуже прізвисько. На північ від сіверян по глухих лісах, що простягнулися ще на сотні верстов далі, живуть радимичі, люди сумирні та лагідні. На сході ж присусідилися в'ятичі, а ще далі на полудень від сіверських земель, там, де лісів стає зовсім мало – там від Ра-ріки[3] до Дунаю розляглося Дике поле – степ, котрим кочують чужі сіверянам, полянам та в'ятичам племена торків: чорні ковпаки, ковуї, берендеї та інші. А тут недавно, лише кілька десятиліть назад, прийшли від Хвалинського[4] моря в Дике поле ще одні кочовики – печеніги. Не з добром прийшли. Це поляни, сівери, древліани, радимичі та тиверці з уличами живуть у мирі й злагоді, бо немає через що бранитися їм між собою: праотчі Боги одні і ті ж, і землі всім вистачає, була б лише сила дати лад їй, а от кочовики, що будь-якою працею гребують і вважають єдиним гідним заняттям для мужів лише лови та війну, ті частенько завдають кривди своїм північним сусідам, шарпаючи час від часу окраїнні їхні землі, доходячи, буває, у своїх наскоках аж до Києва, – стольного полянського города, де сидить на отньому столі київський великий князь, якому підвладні всі осідлі племена: русь – росичі, поляни та сіверяни, а окрім русі ще – древліани, білі хорвати, радимичі, дреговичі, ільменські словени, кривичі, в'ятичі, тиверці уличі, – мало не півсвіту платить князеві дань.

Сіверські землі понад Десною і Сем'ю на обидва боки від їх заплав вкриті густими лісами: південніше Десни – сосновими борами з домішкою лип, берез та дубів, а за Десною, аж до кінця світу на Півночі, де владарює Чорнобог, – спочатку змішаними, потім знову сосновими, а далі вже і густими непривітними ялиновими; зайде у той ялиник незвикла до них людина і вже через деякий час ладна тікати звідти світ-за-очі – так важко стає на душі. Кочовики не люблять лісів – у лісі їм немає де розвернутися, душі їхні степовий простір люблять, а тут все незнайоме, чуже, підступне для кочовика: з кожного дерева стріла може полетіти, або й саме воно впаде йому на голову. Конем у лісі не розженешся і лавою на супротивника не кинешся, зате заблукати тут чужинцю – простіше простого; словом, це зовсім інший світ, та й городища тут нечасті, до того ж невеликі вони, а відтак і здобичі у них мало, не те, що в полянських, велелюдних та багатих.

Отож і живуть сіверяни по своїх городах і городищах понад Десною немов у Дажбога за пазухою: степовики своїми нападами майже не тривожать, стадам їхнім на заплавних луках вволю вистачає паші, ріки та їхні протоки повні всілякої риби і водоплавної птиці, ліси – звірів та борового птаха, а борти по тих лісах переповнені бджолиним медом. Плин життя сіверян розмірений та повільний – немов деснянська

течія. Завітають до сіверських відлюдників кілька разів на літо гості – всюдисущі купці, кожен зі своїм товаром, інколи зовсім небаченим у наших краях, і розмов про це на тижні потім вистачає. Що вже казати, коли від княжого тивуна приїде ємець[5] з тим, аби порахувати, чи не додалося за літо димів[6] та скільки сох[7] ниви розпахано або ж бирич – оголосити княже слово про те, що рать збирається і рід має виставити належне йому число воїв; часом же просто охочих до брані кличуть.

Тоді завирує життя в городищі, немов у деснянському обмуді, віче зашумить, загуде, кожен скаже свою думку, а далі перейде все до ради старотців, де шановані всіма діди, ліпші й нарочиті[8] мужі вирішать справу по Кону[9], прашурами даному, після чого життя, немов суводь[10], поверне у звичний свій розмірений плин: вляжуться розбурхані пристрасті, вгмоняться нетерпеливці, а за якийсь час вже й дивно всім стане – що б там не трапилося у тому, далекому якомусь, світі, а тут косовиця, а там жнива на носі, а там коноплі поспіють, а далі вже й ліс під ниву сікти потрібно...

Життя на місці не стоїть і Божа справа – вершити долю світу, княжа – давати лад у підлеглих землях, а звичайному люду судилося перти одвічного свого плуга. Таким сотворив світ Сокіл-Род, так прожили свій вік прашури сіверян і буде так, доки сонце світить.

На придеснянські землі щойно ступило копито велетенського коня Богині літа Цеці. Сама пишногруда, з широкими стегнами, красуня Цеця, голова якої вбрана у вінок з різнобарвних квітів, а в білу її сорочку вплелися лугові трави, сидячи в сідлі свого солового[11] коня, править ним без поспіху, бо знає ціну собі і своїй красі. Там, де ступить кінське копито, озера вкриваються чистим білим цвітом лілей, набираються соків молоді трави, зацвітає конюшина, вилупляються з яєць пташенята, а з ікри – риб'яча молодь: літо, дочекавшись своєї богині, владарює в деснянському світі.

Від подиху Цеці наливаються вишні та терен, яблука і груші, а квіти тьмарять розум своїми густими пахощами. Поведе Богиня літа рукою – і жито починає колоситися, махне широким своїм рукавом – і на її прохання Стрибог пригонить повні дощу хмари, а Перун, пробивши у них дірку своєю блискавицею, пошле на землю життєдайний дощ.

Літо володарює нині на Придесенні!

Понад правим берегом Десни, обіч її заплави, проліг гостинець[12], котрий простягнувся від Чернігова, стольного сіверського города, на схід через Мену та Сосницю аж до княжого погосту, що піднявся неприступними стінами на високій кручі Десни біля початку крейдяних гір. Гостинець той від Чернігова до Мени битий, себто добре виїжджений, а в Мені розгалуджується: наліво, на північ, відходить від нього ще один – на Сновськ-город, цей же прямує далі, на Сосницю, і тут він вже не такий наїжджений. Після Сосниці ж він і взагалі на лузі навіть травою поріс – споришем та подорожником: не надто часто можна побачити на ньому купецький обоз чи валку підвод – повоз, котрий збирається княжим тивуном, або посадником, можливо, що й самим боярином із підвладних йому городищ задля перевезення чогось вкрай необхідного для потреб свого володаря.

Місяць ізок[13] ледь почався. Дажбог-Сонце давно перевалив за полудень і шлях його хилився тепер уже до обрію; вітер майже стих і задушлива від пахошів квітучого луку спека поволі спадала. Проминувши Сосницю, тим шляхом рухався на схід без особливого поспіху, легенькою риссю одинокий вершник. Власне кажучи, вони з конем були не одні, бо поруч, виваливши від спеки язика, біг, не відставав, великий чорний пес явно не місцевої породи. Саме через це, жаліючи і молодого гнідого коня, і стомленого, не при звичаєного до такого тривалого бігу пса, і не поспішав вершник.

Тим часом луг скінчився і шлях проліг негустим сосновим лісом, зовсім поряд із узліссям. Сонце вже не дошкуляло, світило швидше в спину, аніж у правий бік, до того ж, і сосни давали хоча і не густу, проте відчутну тінь. Днів зо три назад пройшла злива, а тому навіть на окраїні лісу було трохи парко, пахло першими губами[14] та й самі вони час від часу траплялися вершникові на очі, бо росли обабіч дороги: жовті лисички, що виткнулися з-під опалої на землю хвої цілими сімействами, добре кидалися у вічі. Дзвінки, аж прозорі, як завжди у лісі, пташині переспіви умиряли, наскільки могли, душу вершника, в котрій, що далі від'їздив він від Сосниці, тим дужче зростало майже забуте ним за життя таке почуття, як хвилювання.

Зачувши тупіт кінських копит, з молодії соснової порослі, що виросла на лядині[15], в повітря піднялося кілька тетеруків, в гушавину осикового підліску навтьоки чкурнув заєць: все ховалося від людини, не бажаючи потрапляти їй на очі.

Східний вітерець доніс раптом до вершника запах диму, а затим, досить скоро вже, стала зрозумілою і причина цього. Попереду димилася підсіка: люди закладали для себе нову ниву під озимину. Увесь край лісу, що раніше язиком висувався до деснянської заплави, взимку було зрубано – підсічено – а нині, після того, як повалене дерево висохло, його підпалили із самого ще ранку. Тепер підсіка, геть уся вкрита сизим попелом, догорала; вітерець часом здіймав його в повітря, роздмухуючи зісподу вогонь, що причаївся: тоді жовті язики на якийсь час вихоплювалися над попелом, похапливо пожираючи рештки незотлілої ще поживи і знову ховалися під сизою ковдрою, котра товстим шаром вкривала спустошену місцину.

Обіч підсіки, неподалік шляху, біля кабиці[16] поралася жіноча постать, готуючи, очевидно, вечерю тим кільком чоловікам, що ще вешталися підсікою то тут, то там, ворущачи довгими жердинами обвуглені рештки дерева, котрі ще не стали попелом. Загледівши вершника, а поряд з ним ще й здоровенного пса, що досить швидко наближалися до неї, жона розпрямилася і з деякою тривогою стала чекати їхнього наближення.

Вершник стихив біг коня і той перейшов на крок. Кинувши убік пса два коротких слова, комонний звернув зі шляху і неспішно під'їхав до кабиці. Тепер уже жона могла його роздивитися. Був він немолодим, високим та ширококостим, хоча й дуже худим чоловіком, із посивілим на скронях та в короткій бороді волоссям, із зморшкуватим, засмаглим до чорноти довгоносим обличчям, на якому з-під темних брів поблискували глибоко посаджені сірі очі. І жеребець, який своєю статуєю аж ніяк не нагадував робочого коня, і, хоча й простий, але нетутешнього крою, без вишивки, одяг, і чоботи, і

зовсім уже небаченої породи, та ще й чорної масті, пес, – вже одне це промовисто свідчило про те, що вершник людина не проста, не сябр[17], і не з місцевих поселян. А далі цікаве та спостережливе жіноче око помітило і повні сакви[18] по обох боках коня, і аж два явно бойові топори, і тул зі стрілами, і захований у шкіряне налуччя лук зі знятою тятивою.

– Чи добрий нині день, красуне? – першим, як і годиться прибулому, привітався вершник, одразу ж відмітивши про себе, що жона хоча й заміжня, бо голова вкрита повойником і лоно округлилося вже помітно – непразна, суть, – але зовсім ще молода.

– В агріх було б мені скаржитися, чалавіче добрий... – опустивши очі та злегка вклонившись, промовила та. Від поклону хитнулись на її скронях дві срібні підвіски з сімома промінчиками кожна, такі, які лише жони радимичів і носять, а у вершниковій душі раптом затеплилось щось таке майже забуте, давнє-давнє, але яке ось тепер ураз ожило, і здогадка промайнула думкою: "Радимичі!..."

Радимичі, північні сусіди сіверян, оселилися тут майже в ті ж самі часи, що й вони, от тільки прийшли сюди іншим шляхом – не з південного заходу, не справа оминаючи на своєму шляху полянське плем'я, а обігнувши деревлян, присусідилося з півночі. Нікому із цих племен і на думку ніколи не спадало проводити якісь там межі своїх володінь, тому хоча і вважається, що середина володінь радимичів знаходиться на півночі, десь за Сожем, але городища та весі їх можна зустріти аж на Придесенні – осередку сіверських земель – по правому березі Десни.

Нічим таким особливим радимичі від сіверян і не відрізняються, ну хіба що вимовою. Як для полянського вуха сіверянське *кунь*, *лукоць*, *кустка* видаються чимось дуже смішним, так і акання радимичів веселить сіверянина.

Варто спитати у радимича звідки веде рід свій його плем'я, як почуєш неодмінно: "Не ведаєм, хто аткуль паходіт, а наш Прабацька – Радзім. Радзімічи ми все!"

– А чи приведе мене цей шлях до Ольжиного погосту[19]? – поцікавився вершник.

– Да пагосту? – здивовано промовила молодичка. – Ратичів гарадок там –махнула вона рукою у той бік, куди прямував шлях, – а пагост... – і, знітившись, почала виправдовуватись:

– Не тутешня я...

Тим часом люди, що випалювали підсіку, побачивши, як вершник зупинився і розмовляє з молодичкою, зібравшись гуртом, вже прямували до них.

– Вани краще знають, – помітивши чоловіків, посміливішала молода жінка.

– Ну, тоді, можливо, водою пригостиш? – ледь усміхнувся вершник.

– Березовиця у мене, – радо відгукнулась господиня кабиці. – Відвідай маєї березовиці, чалавіче добрий!

– А чого ж не відвідати? – скочивши вже з коня і тримаючи його у повіді, вигукнув вершник.

– Сто літ не пив березовиці! – А в самого на душі знову заворушилося щось ніжне та тепле.

Навіть не відійшла – відбігла хутенько вбік молодичка і з глибоченької ямки, з

холодку, дістала берестяний туязь та й націдила з нього у різьблений з липи ківш-утицю сивої, напівпрозорої березовиці. Потім поставила посудину назад у ямку, а утицю з поклоном піднесла проїжджому.

Той припав до неї вустами і пив, не відриваючись, аж доки все й не випив.

- На здоров'я пивши - проказала, як водиться, молодичка, приймаючи від гостя пусту посудину.

- Добра березовиця, нема чого й казати! - витираючи рукою вуса, мовив той: - Сама робила?

- Сама, - знову скромно опустивши очі і знову хитнувши при цьому підвісками з промінчиками, мовила тихо жіночка.

- На здоров'я пивши! - підійшов нарешті до них чоловічий гурт і старший, - чи не ровесник вершникові, - знявши повстану шапку, вклонився незнайомцеві. За ним те ж саме зробили і решта - троє молодиків, глянувши на яких, будь-хто сказав би, що вони сини господаря цієї підсіки, майбутньої ниви.

Одягнені поселяни були всі однаково: у довгі, до колін, добре поношені вже сорочки та ногавиці із сурового вибіленого конопляного полотна, тільки от у молодих голови були непокриті, лише досить довге волосся стягнене для зручності, аби піт очі не заливав, полотняними смужками із простою вишивкою на них. По краях пройм, по рукавах сорочок біля зап'ястків та на їх подолах також була вишивка - оберіг від всякого лиха, злиднів та нещастя. Високо, до самих колін, обернені довгими онучами ноги поселян були взуті у постолі з товстої волової шкіри. У кожного чоловіка на вузькому затертому шкіряному поясі в ножниці висів ніж, навіть молодичка мала його, тільки в неї ножниця кріпилася на досить довгому, мало не до пояса, сиром'ятному, через шию, ремінцеві. Самі трударі були перемазані сажею, закіпчені, волосся їхнє місцями навіть підпалене, а в декого на сорочках та ногавицях вогонь і дірки попропалював. Вигляд мали вони вкрай зморений та стомлений - ану, спробуй цілий день по літній спеці підтримувати рівномірне горіння на підсіці, серед розбурханого моря вогню, серед жару та попелу!

- Чи легка дарога, не знаю, як табе величати, чалавіче добрий?! - вів далі поселянин. - Яку справу маєш да нас? - з помітною насторогою запитав він у вершника.

- Питаю, чи приведе мене цей шлях до Ольжиного погосту? - повторив своє запитання подорожній.

- Да Ольжинаго пагосту? - теж спочатку здивувався господар. І якось підозріло глянувши на гостя, мовив: - Авжеж. Тільки йаго тепер у нас Ратичів гарадок звуть. Ратні люди там, ратичі - залога княжа. От і празвали Ратичів. Хіба ж не чув??

- Не чув... - а сам все придивлявся до мерта^[20].

Ні, ані він, ані сини його радимичами не були: он і вишивка на сорочках, хоча вже й стара, і линяла, а видно, що сіверянська - серед червоної нитки по суровому полотну ні-ні, та й вкрадеться нитка чорна і візерунок знайомий до щему аж із далекого дитинства. У візерунках, що прикрашали довгу, мало не до землі, сорочку молодички,

поряд із червоними нитками лежали часом зелені, властиві лише радимичам; чоловічий же одяг був без сумніву сіверського крою.

Подорожнього трохи збивало з пантелику радимичське акання поселянина, проте воно віддавна було властиве усім, хто жив на правому березі Десни, незалежно від того, до якого племені належали: немовби то радимичі взяли та й вплели свою зелену нитку у мовний візерунок своїх сусідів – задесенських сіверян.

Старший роду, людина без сумніву спостережлива і розумна, помітивши ці розглядини, легенько усміхнувся, неначе дивуючись про себе, і кивнувши у бік молодички головою, мовив:

– Невістачка наша, з радимичів. Васени старший син пабрався з нею. Як і водиться, па добрій згоді умикнув, жеребчик.

Молодик, кремезної вже статури, із кучерявою борідкою, що ледь тільки стала набувати мужнього[21] вигляду, знітився при цих словах і почервонів.

Вершник, з'ясувавши, що хотів, перекинув був через голову коня повід і вже зібрався ставити ліву ногу у стремено, коли це господар ниви раптом схаменувся:

– Чалавіче добрий, знову не знаю, як табе величати, павечеряй з нами, прошу уклінна – і поклонився в пояс подорожньому.

За ним, здивовані цим батьковим запрошенням, так само в пояс поклонилися і інші. Бо, власне кажучи, вечеряти було ще ранувато, хоча справу, вважай, зроблено, підсіка майже догоріла і втручання не потребувала, а подорожній, людина явно не з місцевих, незрозуміло чому – чи виглядом своїм, чи запитаннями дивними, змусив господаря підсіки одразу насторожитися: не доводилося йому бачити таких подорожніх, а незнайоме, звісна річ, завжди лякає. Хтозна, чим обернеться для сім'ї ця зустріч, тож, чи не краще буде про всяк випадок гостинністю обеззброїти пришлеця. А як подумати, що, можливо, це котрийсь із Богів мандрує у подобі цього вершника? Відмовиш йому у вечері, не пригостиш, і відвернеться назавжди Податель[22] від тебе і твого роду, відмовить колись тобі у своїй ласці та заступництві. Що чекає тоді на таку негостинну людину? Вірна погибель!

– У табе все гатова? – звернувся задесенець до молодички.

– Усе, отче... – з легеньким поклоном відповіла та.

Пришлець зовсім інше мав на думці і слова відмови вже ледь не зірвалися з його вуст, коли знову спливла з далекого дитинства майже забута згадка-підказка: "Боронь, Боже, тебе, дитино, відмовитися коли-небудь від частування. То образа і зневага є і до того, хто хоче пригостити, і до самого Дажбога!" – так вчила його колись дуже давно рідна прабаба. Тож схиливши у поклоні голову, він відповів так, як навчили колись батьки:

– Спасибі вам, люди добрі, за вашу ласку! От тільки ж ротів у нас двоє – і показав очима на свого пса, що лежав у затінку, відпочиваючи після тривалого бігу.

Як на поселян, то пес вигляд мав чудернацький, ба, навіть більше, – ледь не жахливий: чорний, здоровенний, на зріст з найбільшого вовка, тільки відчувалося, що вполовину від нього важчий, вуха у нього звисали на боки, немов зів'ялі на сонці

лопухи, а шкіра на морді, щоках і на шиї вся обвисла, немов би була йому занадто великою, від чого вираз його очей був сумний, як у нещасної людини; проте, саме очі одразу ж і говорили будь-кому, що пес розумний, не пустобрех, але жартувати з таким велетнем – все одно, що з ведмедем. Наймолодший отрок, той взагалі дивився на пса мало не з жахом: "Чи не той це чорний пес, що про нього зимовими вечорами розповідала баба, котрий, прив'язаний ланцюгом до Малого ковша[23], щоночі його гризе і коли він це зробить, то весь світ, втративши опору, полетить шкереберть?".

Хоч які голодні не були трударі, але старший роду, зітхнувши про себе, так само твердо і переконано, як і раніше, повторив:

– Дажбог не абділяє нас сваєю ласкою, тож знайдема харч і для твайого пса, людина добра.

Не годиться таїти від людей, що запрошуть тебе розділити вечерю, ані помислів своїх, ані імені, тож прищелець, вдруге подякувавши господареві підсіки, нарешті мовив:

– Паоло мене звуть, а пса мого – Бримо.

Зачувши такі незвичні для місцевого люду імена, молодь лише переглянулася здивовано між собою, а старший почав раптом ні з того, ні з сього, прочищати захрипле чомусь власне горло.

Трохи покашлявши, старший сімейства таки і собі назвався:

– Клич мене, чалавіче добрий, Окунем, а це ось, – показав на старшого – Некрас, а це – Сердитка, а найменший – Найдено, ну, а невістачка – Растуня.

Тим часом метка Ростуня вже розкладала в холодку біля кабиці нехитру вечерю: поставила на землю горщик із житньою кашею, а на щойно зірвані лопухи поклала півдесятка чималих, запечених у глині під вугіллям деснянських рибин.

Паоло, вийнявши із лівої сакви – подорожньої торбини, мало не мішка, пара яких була перекинута через кінську спину поза сідлом, і звисала на обидва боки, кілька вузьких смуг пров'яленої на сонці гов'яди, додав їх до спільної вечері, а далі зняв два топори та ті сакви з коня, розгнуздав його і попустивши трохи підпругу та прив'язавши повід до сосни, пустив пастися на ріденькій лісовій травичці неподалік кабиці.

Посідали, і подорожній, примостивши біля себе свої топори, сів у гурті. Окунь неквапно узяв вирізьблену з липи ложку, набрав у неї гарячої каші, замислено, зі строгим виразом обличчя, проказав молитву до Дажбога, вознісши до неба славу Подателеві добра та блага і поклав кашу до вогню. Почекав, доки Дажбог прийме його жертву, а потім, залишившись вдоволеним тим, як прихильно поставився до неї Податель, звернувся з проханням до Макоші.

Від Чернігова до Сновська і Сосниці, по всьому Задесенню, немає понад Десною жодного міста, городища чи весі, де по-особливому, благоговійно, не шанували б цю Богиню достатку, жіночого рукоділля та води, оберугу сімейного вогнища. Для місцевих родів Макош завжди була найшанованішою, а тому і почесь від людей вона мала не меншу, аніж Дажбог чи Велес.

– Мати наша, Макош, – звернувся до богині Окунь, – прийми ад нас цю жертву – він відломив від печеного в'язя половину і кинув її до багаття кабиці.

- Славима тебе і дякуєма тобі за тваю да нас ласку: що вдосталь вади в Десні і дащі щедра праливаються на нашу землю. Що вистачила сили у нас на цю підсіку. Що завжди даєш нам добрий уражай і вдосталь маєма хліба, палатна та скорі.

На тому ця його коротка молитва і закінчилася. Подорожній же, сидячи навколішки перед розкладеною вечерею, обличчям на схід, гадаючи, що зараз ніхто на нього не звертає уваги, швиденько торкнувся пучками правої руки свого лоба, потім грудей, лівого та правого плеча і тихенько забубонів, неначе про себе, на незрозумілій мові: "Патер ностер... реньум туум... панем нострум... сед лібера..."

Але то йому лише здавалося, що того ніхто не помітить. І Найден, і Ростуня, нашорошивши вуха, у півока стежили за дивним пришлецем та його обрядом і якщо на жіночому обличчі вимальовувалися непідробне здивування та цікавість, то у хлопчини – ледве не жах проглядав на лиці: мало того, що пес-велетень, котрий розлігся поряд із господарем і пускав з рота голодну слину, мав жахливу чорну масть, так ще й чоловік, і так дивний та незвичний, з нечуваним ніколи у цих краях іменем, у той час, як отець творив Богам потребу, промовляв про себе щось зовсім незрозуміле, а тому страшно і Найден почав вважати його чаклуном – а що, як прямо зараз він перетворить усіх їх на старі пеньки, чи й того гірше – на вужів?!

По старому сіверському покону не годиться розпитувати, про що б там не було, свого гостя, аж доки не нагодуєш його, як слід, тому всі мовчки взялися до ранньої вечері: першим черпав дерев'яною ложкою Окунь, за ним, як покон велить, – гість, Паоло, а далі вже решта, по старшинству. Їли без поспіху, повагом, із почуттям власної гідності – як і личить людям, котрі не вкрали свій харч, а власною важкою працею, у поті чола свого, заслужили перед Дажбогом право на цю вечерю. Лише Бримо, отримавши від Окуня повідламувані ним голови в'язів і почувши від свого господаря, Паоло, схвальне "їж!", тут же, не гаючись, на хапок – ковток на кожну – ум'яв їх усі.

Неспішна ця вечеря в колі нехай і чужої, але все одно сім'ї, де поміж людьми відчувався якийсь, хоч і прихований від чужих, проте, все одно, добре помітний зв'язок теплих людських відносин, робила свою справу і подорожній, як це йому самому не було дивно, почав відчувати у своїх грудях тепло та щиру вдячність до людей, які ділили з ним свою трапезу.

Вечеря підходила до кінця, коли Окунь, котрого весь цей час мучила неабияка цікавість до дивного подорожнього, таки не витримав:

- То куди ж ти прямуєш аце, людина добра? Ніч скоро... – він так і не зміг запам'ятати дивне ім'я гостя.

- Городище моє над деснянською протокою стоїть. Короп – чув, може?

- Короп – вважай горад уже. Хто ж не чув? – розгублений і здивований Окунь ніяк не міг скласти до купи почуте: здавалось би, пришлець і мову знає, і щось про ці краї, але чомусь Ратичів Ольжиним погостом називає, Короп – городищем кличе... А одяг чудернацький у нього, і ім'я, і пес такий, що моторошно стає на нього дивлячись, і топори ось, немов татъ, під рукою тримає... Не боярська це людина і не княжа, на гінця не схожа...

"О, боги, захистіть мій рід від татби!"

Чужинець, відчувши раптом напругу, що аж задзвеніла у повітрі, проказав заспокійливо:

- Народився я там. Давно тут не був...

Не лише у Окуня, а і в його родини, що сиділа кружком, враз немов гора з плечей звалилась. Тихенько видихнувши з себе повітря, що стиснуло було груди, Окунь поцікавився:

- Дуже давно?

- Синів твоїх ще й на світі не було. Уношем покинув я свій рід - чотирнадцять зим мені минуло.

Мовчали усі. Паоло - своє щось згадавши, Окунь - міркуючи про те, які коники підкидає людині Доля, а молодь - не маючи права встрягати у розмову старших. Нарешті, немов отямившись, Паоло встав, з поклоном подякував господарям за гостинність і вечерю, загнуждав гнідого, підтягнув на ньому підпругу, почепив на сідло сакви та свої топори і, підібравши повід, піднявся на коня.

- Верстов за двадцять, як праїдеш сасновий бір, а за ним дубраву, - направа да Десни ще адин шлях адходить. То табі па ньому треба. Перевіз там - наостанок, згадавши, радив Окунь.

- Не знаю, чи побачимося ще, та як будете в Коропі - заходьте. Завжди радий вам буду! - проказав подорожній, гукнув до пса і от уже кінь його, підкоряючись волі хазяїна, з місця пішов у рись.

Якийсь час поселяни ще так само мовчки дивилися услід вершникові, а коли він зник поміж сосен, Окунь нарешті сказав:

- Бачите, діти, як вано у житті буває... Хтось, мов минь [\[24\]](#) пуд карчем, - весь вік удома прасидить, а кагось Доля неначе сухий листок вітрам несе. Ні табі сім'ї у мерта, ні даху над сиваю галавою... Тож, цінуюте те, що маєте із Дажбожаї та Макошинаї ласки.

Він знову замислився і додав:

- А кнь [\[25\]](#) у ньога гарний! Я таких каней лише у ратичів і бачив, кали пазатарік з павозам хадив. Дак, знов же, толку ад ньога у гаспадарстві, як з казла малака - саху не патягне...

І довго ще потому вертався думкою до подорожнього, силкуючись зрозуміти, що ж то таке перед самою вечерею стиха бубонів собі під носа дивний отой мерт.

Лише кілька верст проїхав Паоло, як у лісі почало смеркатись, але тут шлях вийшов на луг і справа блиснула блакитна смуга Десни. Вітер надвечір стих, сонце сховалося за лісом і хоча на луговому просторі ще панувало денне світло, проте зрозуміло було, що ще трохи і його теж накриє темрява. Потрібно було подумати про нічліг. Він перевів коня на крок і повернув до ріки.

Луг саме починав квітнути. Поки що на ньому переважали відтінки зеленого: від ніжного, молоді травички, до набурмосено-темного - соснового бору, який здіймався на краю деснянської заплави, але де-не-де у цю зелень уже вкраплялися квітучі барви

білого, жовтого, блакитного і синього. Паоло мимоволі залюбувався вечірнім лугом. Це було якесь напівзабуте для нього відчуття. Недовге спілкування із сіверськими задесенцями, купна з ними вечерея, їхнє щире пригощання незнайомої людини, якимось особливим теплом пронизані відносини у тій сім'ї раптом пом'якшили зачерствілу, здавалося йому самому – навіки, до скону, душу Паоло, пом'якшили її так, як літній дощ розмочує часом пересохлу на камінь землю і робить її ніжною та податливою на дотик і ось, певно, саме через це, він і дивився тепер на навколишній світ іншими очима.

Пташиний спів і щебіт, і гомін лунали звідусіль. У цьому пташино-квітучому царстві життя переливалося через край – від самої землі, де звила гніздечко лугова перепілка і до піднебесся, в якому, проводжаючи Дажбога-Сонце, ще ширяли орел та кілька яструбів. Бримо, яким великим не був псом, а все одно ховався в траві з головою. Доки вони долали щось із сотню сажнів до деснянського берега, сила-силенна птаства втікала з їхнього шляху: деркачі, бугаї, перепілки розбігалися на всі боки, а біля мокрого видолінка із залишками повеневої ще води чи не кілька десятків качок злетіли у повітря. Пес спочатку намагався когось наздогнати, але втікачів було так багато, що у нього просто розбігалися очі і він, врешті-решт, покинув цю марну справу.

Нарешті вони дісталися ріки. Тут була урвиста круча і щойно вершник показався над водою, як кінь, почувши близько воду, протяжно та голосно заіржав, а внизу під самісіньким берегом із раптовим виляском скинулася здоровенна щука, котра облюбувавши тут для себе засідку, угледіла в вершникові загрозу. І знову Паоло якимись іншими очима подивився на світ: те, що в чужих краях анітрохи його не зачепило б, тут сприймалося ним зовсім не так, як раніше – певний час він залюбовано дивився, як розходяться по воді широкі кола, а деснянський бистрячок тут же швиденько стирає їх із поверхні води. Потім, роззирнувшись довкола, направив коня вниз по течії, туди, де круча поволі переходила в плес. Велика груша, що росла сажнів за шість від обрізу кручі, поманила подорожнього до себе своїм невловимим луговим затишком і він вирішив зупинитися саме біля неї.

Треба було напоїти гнідого, бо вже почало доволі швидко темніти. Паоло розгнуздав коня, зняв з нього поклажу і сідло та почекавши, доки той хоч трохи прохолоне, спустився до води. Набрав повне шкіряне відро, вкинув у нього жмут трави, аби кінь пив поволі і не запалився, а тим часом сутінки стали майже темрявою. Напоївши гнідого, він відчепив повід з однієї сторони бразди[26], вільний кінець його прив'язав до грушевого сука, аби дати коневі більше волі для паші і заходився лаштуватись до сну, збираючись лягти головою проти течії, бо лише так сплять на березі ріки – тільки тоді вона за ніч відновлює сплячому його сили, живить і бадьорить. Вийняв із сакви і поклав на вже притоптану траву широку опанчу та шматок повсті, що багато літ правив йому за постіль, обухом великого топора продрав по землі навколо себе коло, аби захиститися від чар Луговика, дух якого саме о цій порі виходить із нір та насилає на подорожніх пропасницю; в узголів'я собі прилаштував сідло, поряд із собою поклав за звичкою топори, потім, повернувшись на схід, знову, як там, біля

кабиці, перехрестився і пробубонів за звичкою своє "Патер ностер", а далі зняв чоботи і, прикрившись від комарів широкою опанчею, із задоволенням розтягнувся на тій простецькій постелі.

Непроглядна темінь все більше обкутувала луг, тоненький серпик нового місяця не в силах був справитися з нею, а зорі, хоч і висипали рясно та густо, світла теж не давали. Сон чомусь не йшов. Паоло, що зазвичай де завгодно засинав одразу ж, ледь тільки його щока торкалася узголів'я, нині ворочався з боку на бік, лягав на спину і долілиць – не допомагало нічого. Щось не давало йому заснути, і поворочавшись отак ще трохи, він заклав руки за голову і почав дивитися на нічне небо.

- Діду, – запитав колись він малим, – а хто ото запалив на небі зорі?

- То наші пращури дивляться з Вирію на нас: чи так ми живемо, чи по Кону, що його нам Сокіл-Род дав.

- А хіба ж ми не так живемо?!

- Всяк буває, дитино... Але ти мусиш знати: кожного, хто за Кон заступить, вони покарають немилосердно.

- Це ж як?!

- Відступляться, заберуть у порушника силу, перед Дажбогом слово не замовлять, ласки у нього не попросять... А що ми без Подателя нашого, без пращурів? Так... Прах, попелу дрібка...

- А що ж то таке – Кон, діду?

- Малий ти ще... Кон – то шлях такий до Вирію, правий і прямий, мов стріла. Нам його Прабог вказав і Правую назвав. Хто по життю, по Яві, йде тим правим шляхом – по Кону, значить, – нікуди з нього не звертаючи, той неодмінно на Сварожі Луки після смерті вступить. Та не може людина за Кон заступити – впаде у Нав'є, в самісіньке пекло.

- Чому вона впаде, діду? Як зійдеш, бувало, зі стежки, хіба ж важко на неї повернутися?

- Е-е-е, дитино, не скажи... Ось підростеш трохи, візьму колись тебе за Десну, а там яруги в лісах такі глибокі! Так ото Кон – неначе дерево, що лежить уперек яру: взяв та й перейшов на той бік. А як оступишся? Полетиш на самісіньке дно – і кісток не збереш. Тож, запам'ятай, Сиверку, на все життя: по Праві треба жити, по Кону. Нелегко це, немов по вузькій колоді йдеш, зате лише один той шлях і приведе тебе у Вирій, до пращурів наших...

Батьки при народженні нарекли його Сивером: була зима і вже кілька днів підряд від полунощних земель дув холодний вітер, а мороз драв остуденілу землю і дерева тріскалися від лютого холоду. Він був не простого роду: із уст в уста, від діда до онука, від батька до сина і далі, з покоління в покоління передавалося, що плем'я сувирів одвіку трималося на семи родах і одним із цих семи був саме його рід, що уславився, перш за все волхвами, а найвідомішим із них був Вишняк, до слів якого прислухалося усе плем'я. Дід Сивера, Рожден, також був достойним старійшиною роду – при ньому той зміцнів і став багатолюдним, городище розширили, рів

поглибили і воду в нього аж із Ятриці пустили.

Коли Боги призвали Рождена до себе і душа його полинула до синьої Сварги, у Вирій, рід без жодного сумніву вибрав старійшиною його первістка – Жадана, Сиверового батька. Та ніхто не знає, що уготовано йому Долею: небагато літ відтоді пройшло і став Жадан ізгоєм серед свого роду. З тої пори і життя Сивера змінилося назавжди.

Горласті жаби поночі здійсняли навколо такий галас, що якби розмовляли зараз двоє людей, то їм, певно, довелося б неабияк напружити голос, аби бути почутими. З усих-усюд линули скрипучі голоси деркачів, десь бугай завів своє "Бгу-у, бгу-у-у!", неподалік дзявкали дві лисиці, зовсім поряд у траві щось шурхотіло та вовтузилося, змушуючи Бримо піднімати голову й прислухатися, а Паоло все лежав горілиць, дивився у вкрите зорями небо, прямо на Хрест[27], але не бачив нічого – спогади далекого минулого набігали один за одним, немов деснянські хвилі на піщаний берег, хлюпали у свідомість: все, що, здавалося, було забуте навіки, тепер поставало перед очима так ясно, зримо, неначе це було вчора, щонайбільше – тиждень назад.

Доки живий був Рожден, Жадан вважався гордістю свого роду: високий, красивий, сильний – не було такого ігрища, чи герцю, з якого б він не виходив переможцем. І ловця удатнішого не було в роду, а що вже луки робив! Мало хто в городищі, та й не тільки в ньому, міг натягнути його лука і ніхто не посилав далі від нього стрілу. Якось тура однією стрілою взяв.

На віче слово скаже – навіть діди здивуються: такий молодий, а рече, немов отець його, все по уму, по Кону. А що інколи гарячкував і нестриманим міг бути навіть з котримось із ліпших мужів, так те йому прощалося з любові: хто не був молодим?

Зате він був гарним мужем для двох своїх жон і добре піклувався про них та сімох своїх дітей: п'ятьох синів і двох дівчат-близнючок. У дружній родині ніхто не чув від нього лайки і жон своїх, як у інших інколи бувало, не зобижав. Дітям, звісна річ, перепало постійно: хіба виросте щось путнє з тієї дитини, що різок чи віжок не куштувала? Доньками займалася мати, Карислава, а синів поров Жадан – змалку лозиною, а вже дорослих братів отець частував віжками. Та образи на нього через те ні в кого не було: карав він завжди справедливо, адже і йому свого часу від Рождена діставалося не менше – а як же інакше? Життя – воно таке...

Коли Сивер ушосте перезимував, отець зробив йому з берези маленького простенького лука. І в дитинстві він був хоча й худим – вдався у діда по матері, – проте, як для свого віку, високим і не по літам жилим. Удвох вони пішли на узлісся, туди, де перед сосновим бором височіли насипані могили пращурів.

– Бачиш, – Жадан тримав перед ним лука зі знятою тятивою, – оцей ріг у лука довший. Це верхній. Так зроблено для того, щоб стріла, лягаючи на твій п'яст, приходилася якраз на середину лука. Тільки тоді ти ніколи не схибиш, хоч би й за сто сажнів[28] цілив. Ця сторона кибиті, що буде у лука назовні, це його спинка. Посередині – руків'я. Спершу треба навчитися його роги тятивою супружити,

зав'язувати лук, – вів далі отець.

– Чіпляй оцю петлю на тятиві за виріз на кінці нижнього рога.

Сивер уважно слухав і старанно все робив.

– Постав ноги ширше... Ще. Тепер заведи нижній ріг за ліву ногу і постав його на землю трохи спереду і правіше плюсні правої ноги. Отак, – Жадан підправив Сивера, – щоб ріг впирався і в землю, і в гомілку ледь вище плюсні. Тепер лівою рукою підними і тримай верхній ріг позаду і вище лівого коліна... Ще вище... Добре. Правою ж рукою перехопи знизу тятиву і тримай перед собою за вільну петлю, злегка натягуючи... Молодець!

Сивер від хвилювання та бажання зробити все як слід, тоді аж спітнів.

– А тепер лівою рукою нахилий рога вперед, згинай лука! Допомагай собі лівим стегном! Ще! Ну!..

З першого разу не вийшло. І з другого теж.

– Будь упертим! – Батько наполегливо підбадьорював сина. – Зможеш! Не забувай, хто твої діди та прадіди! Прийде час – будеш старійшиною. Заслужи це!

Коли у твоїх жилах тече така кров, а ти зі своїм отцем стоїш не де-небудь, а біля могил пращурів, – хіба ти можеш, маєш право щось не зробити чи зробити не так, як слід? З третього разу, вже обливаючись від хвилювання потом, Сивер таки супряжив свого лука.

– Не залишай лука натягненим без потреби. Підеш на лови – супруж його уже в лісі. Здобув звіра – розв'яжи лук. На дощі без крайньої на те нужди не тримай. Тятиву не мочи. Бережи лук у сухому місці.

Проминувши могили, вони зайшли до бору.

– Перш, ніж стріляти, одягни на зап'ясток шуйці [\[29\]](#) оце наруччя. Воно захистить руку від удару тятиви. Шуйцею ж і лук тримай. Ось тобі стріла. Наклади її на кибить – ось так. Ноги постав не широко і не вузько. Трохи поверни тулуб ошую. Досить.

Сивер переживав, як ще ніколи у своєму житті. До цього жодного разу отець не витрачав на нього стільки часу, як нині, і хлопчина боявся, що зробивши щось не так, розгніває його і той полишить свою науку. Та Жадан був терплячим, бо навчити сина, передати у спадок йому те, що знаєш і вмієш сам – річ свята, без неї життя твоє втрачає смисл, а пращури, коли прийде твій час, спитають строго...

– Натягуй тятиву трьома пальцями, окрім великого і мізинця. Вушко стріли нехай буде поміж вказівним та середнім. Коли накінецьник стріли підійде до руків'я лука, можеш відпускати.

Сивер не зміг повністю натягнути лук, і стріла, збризнувши з нього, впала поміж сосен за якихось шість чи сім сажнів від них.

– Пусте, – заспокоїв його батько. – І в мене колись одразу нічого не виходило. Давай, спробуй ще.

Все вийшло у Сивера. Хоча того дня і вистачило йому сил, аби тільки шість чи сім разів як слід натягнути лука, але досить скоро, кожного дня вправляючись зі

своєю першою зброєю, він навчився все далі й далі посилати стрілу. Правда, влучності у нього тоді ще не було.

Вже добре піднялися молоді трави, коли вони удвох з отцем знову прийшли до лісу. Високі сосни шуміли під вітром заспокійливо, неначе підбадьорювали. У глибині лісу вітер не заважав стрільбі, проте стріла з тупим, на веверицю, накінецьником-томаром ніяк не хотіла потрапляти в ціль – шматок берести, що її отець закріпив на сосні кроків за десять від Сивера.

Він був близький до відчаю, коли Жадан нарешті почав допомагати порадою:

– Ти кожен раз по-різному повертаєш тулуб. Не роби цього – рано тобі ще подорослому стріляти. Ставай і лук тримай завжди однаково. Стрілу накладай на лук з боку десниці [\[30\]](#). Однаково натягуй тятиву. Нехай твій великий палець щоразу торкається правої щоки в одному й тому ж самому місці.

І дійсно, справи пішли куди краще, стріла двічі поцілила у сосну зовсім поруч із берестю, але скоро у Сивера просто не вистачило духу і далі натягувати тугий ще для нього лук.

Наступного дня Жадан знову повів його до лісу.

– Коли хочеш, щоб твоя стріла потрапила у ціль, не думай ні про що, крім неї і того місця, куди вона має поцілити. Нехай твоя думка несеться разом із стрілою. Чим сильніше ти хотітимеш поцілити, тим влучнішим буде постріл.

Тепер із трьох пострілів Сивер один раз влучив прямісінько у берестяну ціль.

– Молодець! – похвалив його Жадан. – Запам'ятай: то не стріла поцілила, то твоя думка і воля влучили в бересту. Вони керували стрілою! Давай ще.

Як він хотів тоді не осоромитися перед отцем! І три рази підряд його стріла влучала в ціль! Тричі! Потім вони поверталися додому і Сивер почувався найщасливішою людиною, бо у нього все вийшло так, як треба, і він ішов зі своїм луком поряд отцем, найкращим отцем у світі, йшов, майже як дорослий, як справжній ловець, хоча і без здобичі, але згадка про те, що він навчився добре стріляти і Жаданове "Молодець!" по самі вінця наповнювали його єство гордістю і впевненістю в собі.

А ще через два тижні його дід, старійшина роду Рожден, випадково опинившись у лісі, встав поміж ведмедицею і кількома дітлахами, що, збираючи малину, натрапили на звіра з ведмежам. У Рождена із собою був лише ніж, але і звір, і людина боролися за своє найдорожче – за майбутнє роду, тому ніхто не відступився. Вони і загинули обоє – ведмедиця від ножа, на місці, а Рожден – удома, ввечері, від отриманих ран.

Кого мав вибрати рід старійшиною, як не Жадана? Вибрали. Літо пройшло, друге, третє. Все більше почали помічати не тільки пришлеці з південніших земель, котрі з ласки роду, знайшовши тут захист від кочовиків, оселилися під городищем, але й родовичі, що буває Жадан то роздратованим, то навіть пихатим, а далі більше – порадами дідів став нехтувати, якимось на віче старого Шульгу дурнем обізвав, що той аж заплакав від такої образи. Та все ж, ніде правди діти, добрим господарем був;

казали люде, що, можливо, з часом став би навіть кращим від отця свого, Рождена, тому все йому прощалося.

... Тоді був п'ятий день тижня – п'ятниця, Макошин день, коли жінкам, на пошану Покрови [\[31\]](#), не можна займатися рукоділлям; день, що Богами призначений людям для торгу. Завітав до їхнього городища купець. Бував він у них чи не щороку. Ніхто не знав, як його звати і якого він роду-племені. Казали діди, що, по всьому видно, намішано там було чимало всякої крові. Між собою звали його Хозарином. Він ні з ким із купців дружби не водив, приходив завжди сам-один. Товар у нього був найкращий і він брав лише найліпше, не дуже при цьому й торгуючись. Охорони у нього більше десятка людей налічувалося, а з помічниками до двох десятків набиралося: мабуть, було що охороняти і чим платити...

Як і раніше, він спустився від головного русла Десни до їхнього городища по протоці, що звалася Короп, на винайнятій в оболонському городищі лодії і як завжди розраховував придбати підводи для свого повозу у них, бо окрім м'якої рухляді – скорі кун, бобрів та ведмедів, він кожного разу купував у Коропі віск та мед у діжах, маючи потім із цього товару дуже добрий зиск.

Як і раніше, торг свій розгорнув між плавучим мостом, наведеним через деснянську протоку, котра по самому краю річкової заплави підходила майже до стін городища, і його Луговими воротами. Неподалік криниці, що з неї ледь не все городище брало воду через те, що була вона у ній надзвичайно смачною, в низькому, сирому місці знаходилося капище роду. На округлому майданчику, обнесеному ровом та невисоким дубовим частоколом, стояли два дерев'яні кумири Богів: Велеса з ясена та Макоші з осики. Перед кожним Богом знаходилося невеличке заглиблення – жертвна яма. Велес, бог скотарства та торгівлі, проводжав і стрічав скот, коли той пасся на лузі, та, так само, як і Макош, покривав своїм заступництвом торги. Коли Богом приносилася жертва або починався торг, волхв запалював на капищі жертвний вогонь.

І того разу старий Божеслав запалив вогні, перед Велесом зарізав чорного півня, за ним і Хозарин, хоча і був чужоземцем, проте привселюдно приніс Богові жертву – умів сподобатися туземцям [\[32\]](#), втертися в довіру. Городищан зібралося багато, як і завжди, коли приїздив Хозарин – кожен щось та й ніс на торговище: хто припасену ще з зими дорогу скору, хто мед, віск чи в'ялену рибу і усі вони перед тим, як торгуватися, також жертвували Велесові хто мед, хто зерно; Макоші ж жони несли куделю та прядиво. Жадан пішов на торжище з обома жонами, Сивером та дочками-близнючками, наймолодшими у родині. Дівчатам виповнилося по дванадцять зим; вони взяли від Жадана та його молодшої жони, своєї матері Карислави, усе краще: від обох – стать, красу, а від матері – ще й веселу вдачу. Їх звали Забава та Зваба; часто навіть отець плутав їх між собою, до того вони були схожі. Слава про їх красу вже котилася по сіверському краю, навіть на оглядини приїздили від боярина із далекого Путивля, але Жадан поки що не давав на те згоди, бо його любляче батьківське серце кралося, варто було лише уявити, як ці дві

нерозлучниці колись чахнутимуть одна без одної.

Тож не дивно, що у Хозарина щелепа одвисла, коли їх угледів. Жони срібні прикраси роздивлялися, до колтів прицінювалися, Забава та Зваба щебетали щось своє, сміялися і бісики пускали, а купець очей не міг відвести від такої краси.

Купець – на те він і купець: часом, немов павук, тче свою павутину. Хозарин підсунув Жаданові небаченого в їхніх краях лука. Сіверські луки хоча й тугі та потужні – кращі стрільці на дві сотні сажнів можуть стрілу послати, але на вигляд дуже вже прості: лише вузенька смужка берести обвиває кибить такого лука, та й то не задля краси, а щоб уберегти його від вологи туману, снігу чи дощу. А той лук з далекої, ніким не знаної тут країни, Персії – Порусі, був немов коштовна прикраса. Роги викладені перламутром, руків'я кісткою, до того ж, ще й з маленьким виступом, – поличкою для стріли, – воно лягало у долоню як влите, а кибить, така гладенька, що аж вилискувала проти сонця, до всього ще й була розмальована диковинними візерунками. Та й увесь він, без тятиви аж занадто вигнутий у зворотній бік, був схожий швидше на якесь надламане, розірване та сплющене коло, аніж на звичний усім лук. Ще не кожен отак одразу і здогадався б з якого боку на ньому тятиву зав'язувати. Роги лука, вирізьблені майстром у вигляді голови змії, мало того, що в кибить переходили не плавно, а під кутом, немов надламані людською рукою гілки, так ще й на кінцях були загнуті аж надто круто. Жадан, поклавши лука собі на плечі і взявшись обома руками за роги, спробував його на силу і був здивований надзвичайною пружністю зброї. На прохання старійшини купець дістав зі шкіряного мішечка шовкову тятиву і отець, хоч який незвичний був той лук, зав'язав його з першої ж спроби, здивувавши всіх родовичів тим, у який спосіб він це зробив: завівши нижній ріг під праве коліно і пропустивши його поміж ногами, він поклав кінець рога собі на ліве стегно, зачепив петлю тятиви за його виріз, шуйцею натягнув тятиву перед собою, і, присідаючи на одній лише лівій нозі, тиснувши при цьому розпрямленою правою ногою на руків'я лука, а десницею згинаючи верхнього рога, Жадан, хоча і з великою напругою, але досить швидко впорався зі зброєю.

Як те уміють купці, Хозарин, граючи на самолюбстві отця, все підзужував старійшину тут же і випробувати лука, запевняючи, що з нього прямим пострілом можна "он того бугая покласти" – і показав рукою на стадо корів, що паслося за протокою, сажнів за п'ятдесят-шістдесят від торжища. На краю стада щипав травичку улюбленець усього городища Сиваш – молодий п'ятилітній бугай. Він не дарма вважався гордістю роду: не надто великий, як для бика, але дуже охочий до корів; до того ж був справжнім поводитирем і минулої осені затято боронив своє стадо від зграї вовків, аж доки не прийшли на підмогу люди. Попередній, завбільшки мало не з тура, кілька разів, траплялося, ламав коровам хребти, був норовистим, так, що й пастухи його остерігалися, і ставши старим, не вельми вже й хотів виконувати головну свою роботу.

За кілька літ до смерті Рождена Жадан за Десною завалив тура однією стрілою. Який не тугий був його власний лук, проте тоді відстань до бика була хіба що сажнів

двадцять п'ять-тридцять. Він увігнав свою стрілу із широким мисливським накінечником турові під ліву лопатку мало не по оперення і ледве не поплатився за те життям, добре, що в одну мить устиг не те, щоб видертися, а скоčiti, немов кіт, на дуба з розлогим гіллям. Лиш те його і врятувало. Тур, чатуючи на ловця, ще довгенько тинявся, біснюючись у безсилій злобі, навколо дуба, перш ніж звалився від втрати крові через розпанахану накінечником стріли рану.

Але яким би тугим не був лук Жадана, він, добре знаючи його можливості, ніколи не запрягнувся б, що зможе з нього дістати здобич прямим пострілом на тих щонайменше п'ятидесяти сажнях, що зараз розділяли його і бугая. Жадан натягнув тятиву чужинського лука і той видався йому заслабким проти власного – мало не вполовину. Ховаючи лукаву посмішку в бороді, Жадан зневажливо кинув:

– А я тобі, гостю, скажу, що з прямого пострілу стріла хіба що біля копит у землю ввійде! Казки мені розповідаєш!

– Б'ємося об заклад! – спалахнув Хозарин. – Якщо виявиться, що правий ти... – він на мить замовк, а потім випалив: – забереш лука за півціни! Якщо ж правий буду я – віддаси мені в жони обох своїх красунь, – і показав на дочок.

– Чи не занадто ж буде? – звівши праву брову і дивлячись скося на купця гордовито мовив Жадан. – Ти віддаси за півціни, а я – обох одразу?

– Добре! – і Хозарин розходився не на жарт. – Я на кін ставлю лука, а ти – дочок, але запрягнися, що не обдуриш!

– Чи ж було таке, щоб я за своє життя когось хоч раз обдував? – звернувся до присутніх на торговищі Жадан.

– Не було!

– Побий нас, Перун, не було!!

– Наш Жадан – чесна людина! – загули, зашуміли ті кілька десятків люду, що зібралися біля них.

– Дочок не віддам! – раптом твердо сказав старійшина. – Розплачусь товаром [\[33\]](#) або сріблом. Кажу – скільки?

– Стріляй! Побачиш спочатку, чого цей лук вартий, а тоді я ціну назву. Не бійся, – зверхньо промовив Хозарин, – обману не буде!

– Покажи стріли! – звелів Жадан купцеві.

Той покійно витягнув тул із десятком стріл. Батько кинувши оком на їх оперення, витягнув стрілу, на котрій було закріплено аж чотири пера і тригранний накінечник, приклав її до своєї витягненої вліво руки, аби пересвідчитися, чи підходить лук до його зросту, бо він був значно коротшим, аніж власний лук Жадана і залишився задоволеним.

Від того дня і досьогодні, коли б не спливала Сиверові згадка про батьків постріл, він так і не міг зрозуміти, як тоді усе сталося. Старійшина не повірив купцевій розповіді про силу заморського лука і побився об заклад: якщо гість виявиться правий, Жадан забере лука, сплативши за нього ціну, яку б той не назвав.

... Жадан, неперевершений лучник [\[34\]](#) роду, що переробив їх за своє життя не

менше двох десятків і знав, як йому здавалося, усі хитрощі та тонкощі цієї зброї, ні на мить не сумнівався, що він правий і виграє заклад. Наклавши на лук стрілу, він востаннє зміряв поглядом відстань до бугая, розвернувшись у півоберта, підняв лук, враз уся його постать підібралася, він звично та вправно натягнув тятиву, – по луку видно було усім, що постріл дійсно готується прямий, – відчув неймовірну пружність зброї і коли перший суглоб великого пальця торкнувся куточка рота, від накінечника стріли до руків'я ще залишалося десь півтора вершка. Отець подав ще, наскільки зміг, шуйцю з луком уперед, накінечник торкнувся руків'я...

Він у цей час, певно, забув про все на світі: про Хозарина, про дочок своїх, навіть про те, що ціллю не дерево якесь було, не дикий тур, а бугай, та ще й такий.

Жадан ледь почав натягувати лука, а вже у нього закохався: ще ніколи не доводилося йому тримати хоч щось подібне у своїх руках – дарма, що натягувати тятиву було порівняно легко, проте в ньому дивним чином відчувалася настільки велика сила, що стрілець, котрий сидів у старійшині, одразу ж забув навіть про те, на яких умовах билися вони з купцем об заклад і що власне, і кому він хотів тим пострілом довести. Цілячись, Жадан бачив лише місцину на лівому боці бугая, куди мала б увійти стріла – якраз поряд із лопаткою, – так захопив його лук; думок же про те, що вдалий постріл обернеться для нього програшем не було і близько, неначе Хозарин на нього оману напустив. А, можливо, він так само був упевнений, що навіть з такого лука при прямому пострілі стріла просто не долетить до бугая – хто тепер скаже, про що тоді насправді думав отець?

...Жадан на одну лиш коротку мить завмер, ловлячи ціль – він, здавалося, скам'янів – і спустив тятиву. У ту ж мить не лише тятива, але і сила його волі, бажання, свідомість штовхнули і скерували політ стріли – та тільки свиснула і щезла. А Жадан як стояв, так і залишився стояти, непорушний, мов скеля, щоб ані найменшим порухом своїм не змінити політ стріли, і він єдиний уже знав, що влучив, бо на те була його власна непереборна воля укупі з небаченою, незбагненною силою чужоземного лука. Ще мало хто і второпав, що постріл відбувся, а бугай там, біля стада, раптом відштовхнувся усіма чотирма ногами від землі і в шаленому стрибку кинувся вбік від того місця, де вкусив його смертельним укусом страшенно злий гедзь.

Чому нам так хочеться завжди і у всьому бути правими? Такий вже наш світ: постійно маєш доводити, що кращий ти, а не хтось, і, відтак, саме ти маєш право на життя. Але коли двоє б'ються об заклад – один завжди обдурює іншого, бо він знає напевно, що правий. Утім, зовсім не однаково, яким чином ти станеш кращим: завдяки своїй силі або розуму, чи через хитрощі та обман. Недарма ж від пращурів пішло: неправдою весь світ пройдеш та назад не вернешся.

Хто скаже, що творилося у Жадановій душі одразу ж після пострілу? Певно, там усе змішалось до купи: гордість, від того, що влучив і що йому підкорилася така зброя та гнів на самого себе через цю, несподівану навіть для нього, негідну його старійшинства витівку, за котру будь-кого іншого з роду він би сам немилосердно покарав; радість, що

йому до рук потрапила така диво-зброя та раптове розуміння, що він програв і має пристати на умови купця, котрому так необачно дав власне слово... Гірка радість перемоги, що перетворилася на поразку і сум за поразкою, котрої, на жаль, не сталося і яка насправді була б перемогою...

Ніхто ще й отямитися не встиг, один лише Хозарин переможно гукав:

- Я ж казав! Я був правий! Вітаю тебе, Жадане!, - коли від стада відділився комонний і нававоди [\[35\]](#) полетів прямо до торговища. Старшим серед пастухів був Шумило, пришлець із Посулля, котрий жив із їхнім родом вже більше десятка зим і саме він гнав тепер чвалом свою саврасу кобилу. Понад усе на світі він любив те стадо товару і городищани часом кепкували з нього, що худобу він любить більше, аніж власних жону та дітей. Та й дійсно, Шумило прямо-таки трусився над кожною теличкою чи бичком, доки вони не підростали; будь-яка корова, навіть коза чи вівця мали у нього своє імення; він, певно, з радістю й спав би біля худоби, якби не його сім'я із чотирма дітьми, котра теж вимагала турботи та піклування.

Вершник прогуркотів плавучим мостом, влетів на торговище, підняв саврасу на дибки, щоб зупинити перед натовпом, не стільки зіскочив із неї, скільки звалився, і з виряченими очима, що, певно, нікого і нічого як слід у цей час і не бачили, показуючи на стадо рукою, заволав:

- Стріла!... Сиваш!... Пропав... нема! Хто?! У-б'ю-ю!

Він крутився на всі боки, хапав городищан за рукави сорочок, за поли... Вони ж, ошелешені і безглуздим пострілом Жадана, і тим вихором, що його здійняв Шумило, лише мовчки стояли та дивилися один на одного. Пастух нарешті налетів на Жадана, ухопив того за руку, показуючи на стадо і від хвилювання не можучи вже вимовити бодай слова, аж коли це йому в очі кинувся лук. Він навіть завмер: дивився на лук, на старійшину, на торговище, на стадо...

Нарешті його прорвало:

- Пощо?!... По-що?... По-що-о!! - пастух раптом ухопив Жадана за горло і почав душити.

Сивер, дарма, що був уже отроком і готувався через три літа стати уношем, майбутнім воєм, дивлячись на оскаженого від злості Шумила, злякався не на жарт. Але отець, що був на голову вищим від пастуха, покинувши лука, відідрав від горла його руки, розмахнувся і з усього плеча зацідив Шумилові по щелепі. Той пролетів, мабуть, сажнів зо два, гепнувся у пилуку і залишився лежати там зовсім нерухомо.

Торговище ожило, загуло і Сиверові спочатку не було зрозуміло ким невдоволені люди: отцем чи пастухом. Нарешті очухався від удару Шумило, важко, хитаючись, підвівся і почав мацати, кривлячись від болю, свою ліву щоку, котра одразу стала підпухати. Жадан, немов нічого і не сталося, повернувся до Хозарина і з притиском, твердо сказав:

- Лук я беру, скільки б він не коштував! Що хочеш за нього?

- Небагато, - розплився у посмішці Хозарин. - Лише десятеро коней...

І додав, помовчавши, неначе виправдовуючись:

- Бойових.

Сиверові видно було, що отець аж пополотнів, зачувши таку ціну. Жадан готовий був сплатити за чужоземну зброю п'ять, ну, нехай навіть десять чи й дванадцять гривень, але тридцять!..

- Ти що, гостю, белени об'ївся?! За якогось лука - десятеро бойових коней! Та у нас жодного немає! Ми ратаї, а не вої!

- Та я ж не наполягаю... - Хозарин завів лагідним голоском. - Хіба ж я не казав, що лук цей не про тебе?! Я його для світлого князя віз та він, на жаль, помер. Ти ж дочок своїх за мене не хочеш віддати, лук тобі дорогий, обзиваєш он - "якийсь"... - А хто слово привселюдно мені давав? - раптом перемінив голос купець.

І вже на все торговище закричав:

- Усі ж чули, яке слово у вашого старійшини: захотів - дав, захотів - забрав?!

Городищани, котрі обступили були бідного Шумила, одразу ж подали кілька сердитих голосів:

- Авжеж чули!

- Не токмо чули, і бачили!

- Негарно, Жадане!

Ну кому яка справа була б до їхнього торгу, якби не бугай та Шумило? Обурення городищан безглуздим пострілом старійшини та побиттям Шумила наростало: тепер те обурення кожен повертав на користь Хозарина.

По всьому видно було Сиверові: отець ясно відчув, відчув уперше за своє життя, що його рід налаштований проти нього. Але, певно, тоді йому так хотілося, перш за все, розгадати таємницю небаченої сили того лука, щоб потім самому зробити ще кращого! До того ж, він був людиною упертою та самолюбивою, тому, не бажаючи поступатися, гнув своє далі:

- Лук буде мій! А з тобою, гостю, розплачуся хоч зараз, назви лишень мені справжню ціну! Чи ти гадаєш, нас тут отак просто можна ошукати?!

- Лук княжий і ціна для князя. Та що я можу вдіяти проти старійшини?... Сплати мені зараз хоча б стільки, скільки вважаєш за потрібне, - Хозарин видавався невинним, як ягня, - а наступного літа вже поговоримо: коли лук тобі сподобається, сплатиш мені решту, ні - я поверну тобі задаток.

- Ми по Кону живемо, - вже спокійним голосом озвався Жадан. - Щоб не помислив ти лихе про мене, даю тобі за лук десять, ні - дванадцять гривень срібла! Ось отрок цей, син мій, принесе тобі, - і подався з луком в городище, по гривні.

Хозарин вислухав те спокійно, лише головою кивав, немовби на знак згоди, та коли старійшина пішов, звернувся до присутніх на торжищі:

- Будьте видцями [\[36\]](#), сіверяни, бо скільки на світі живу, де не бував, а образи такої та неповаги до гостя ніде ще не стрічав, не чув навіть...

Люди на торговищі якийсь час стояли мовчки, аж раптом хтось вигукнув із натовпу:

- Віче потрібно скликати!

І враз усі ожили, все заворушилося, тільки й чути було навкруги:

- Віче! Віче скликаємо! Бийте в біла!

Торговище припинилося. Хтось подався до стада дорізати Сиваша, хтось побіг у городище і скоро вже на всю округу калатали, не змовкаючи, біла. Хозарин, дочекавшись Сивера зі сріблом, швидко склав з помічниками товар і рушив до лодії.

Занадто далеко зайшов Жадан у своїй самовпевненості. Він і сам не міг дібрати, як воно так у нього вийшло. Якби міг покійний Рожден тоді сказати йому хоч кілька слів, він би пояснив синові, що зверхність його, гординя та пиха почалися після того, як, побувавши у Чернігові та побачивши там, як поводять себе з тамтешнім людом чернігівські бояри, запала у серці Жадана і сиділа там, немов скабка[37], думка про те, що він для свого роду теж є боярином і мав би отримувати від городищан не меншу шану, ніж ті бояри від своїх холопів.

... Людей неначе прорвало. Віче в городищі вирувало, як ніколи доти: крик та лемент стояв такий, що галас чути було навіть пастухам біля стада, за Коропом. Дорікали своєму старійшині усім, що накопичилося в багатьох городищан за останні літа. Жадан спочатку набурмосився, закипаючи від гніву, потім, відчуваючи, певно, що у людей і дійсно наболіло, лише оглядався, немов затравлений звір, а коли хтось згарячу вигукнув, що роду не такий старійшина потрібен, раптом аж пополотнів увесь і, враз зіскочивши зі столу, що виставлявся завжди на вічі для старійшини та дідів, розштовхав натовп і ледь не бігом подався до свого житла.

Віче тривало ще й наступного дня. Рід за ніч не те, що не заспокоївся, а, полишивши навіть будь-яку роботу, ще більше розходився. Марно чекали на Жадана: той ще вдосвіта, немов би нічого і не сталося, узявши нового лука та тул зі стрілами, подався до лісу. Віче послало по нього; жони лише руками розвели і вказали на ліс. Коли усі дізналися про це, натовп вибухнув гнівом. Знову закричали про іншого старійшину, спочатку навіть свара зчинилася, та скоро порішили: не бути Жаданові старійшиною! Волхвом роду був старий Божеслав, молодший брат Рождена, стрий[38] Жадана. Він, як і водиться волхву, був на віче, проте і словом не обмовився на захист братанича[39], просто мовчки спостерігав собі за тим, що відбувалося на майдані. Дивлячись на нього, свою думку змінили навіть ті, хто спочатку вступався за старійшину і, таким чином, врешті-решт усі пристали на те, що на чолі роду має бути хтось інший. А там уже (справа для коропського роду нечувана!) і нового вибрали – його молодшого брата Видуту. Видута, котрий норовом своїм був спокійний, покладистий і ніякими, для можливого старійшини необхідними, чеснотами з-поміж інших не виділявся, виглядав ледь не переляканим; двічі, Велесом запрясягаючись, що рала цього не потягне, відмовлявся, але по Кону відмовитися утретє права вже не мав і, з виглядом нізащо приреченого на смерть, погодився.

Коли Жадан прийшов із лісу і почув про те, то враз став схожим на мерця, настільки виявилось воно неочікуваним, принизливим і вразливим для його надмірного самолюбства. Зайшовши до житла, він повалився на постіль і пролежав,

не рухаючись, до світанку.

Коли ж він підвівся наступного дня, то сім'я його заледве впізнала: Жадан постарішав на десяток зим, осунувся, чорні кола залягли навколо очей, а поміж бровами образа, немов ралом, провела глибоку зморшку. За його наказом Сивер збігав до трьох старших своїх братів, що жили вже окремо, кожен зі своєю родиною, і коли усі вони зібралися, отець чужим, зовсім незнайомим голосом, мовив:

- Отак, щоб ви знали, платять люди за добро... Тепер я ізгой^[40]... я - прямий нащадок Кологаста, праонук Велесича - ізгой...

Усі мовчали. Про те, щоб зробити Жадана ізгоем, вигнати його з роду, за межі родових володінь, на віче і мови ніхто не заводив. Та для отця позбавлення його старійшинства і необхідність віднині бути таким же, як усі, виконувати щодня не те, що він сам намислив, а за чужим наказом те ж, що й інші родовичі, навіть недавні пришлеці, що оселилися під стінами городища, - те було для нього приниженням і карою, не меншими, аніж для звичайного родовича - вигнання в ізгой..

- Ми усі підемо звідси. Але могил роду я не покину. Оселимося на старому городищі, там мої дідизна і отчина... Прямо зараз беремо заступи, сокири і до роботи!

З огляду на те, що сталося, можливо, і з жалю, ніхто і в думці не посмів йому заперечити, навіть стара-престара Десеня, мати Рождена, Сиверова прабабуся, промовчала, лише скрушно похитала головою і гірко зітхнула.

Покинуте, з напівзгорілими колись стінами, старе городище було за якихось чотири перестріли вище по Корону, там, де протока робить крутий поворот уліво, якраз під сосновим бором, біля родових могил, що починалися від зотлілих вже стін і довгим рядом тягнулися із півночі на південь попід самим лісом.

Вони оселилися в кутку колишнього городища в чотирьох землянках, поставлених колись по сіверському покону - з опорою покрівлі на дві дубові сохи - відновивши їх та оточивши с्याким-таким частоколом для захисту від звірів.

Це рішення Жадана вразило увесь рід. Діди, вже й провину якусь за собою відчуваючи, порадившись купно з Видутою, виділили виселенцям десяток корів - отець не взяв, на власне срібло придбав товар: двох коней, чотирьох корів та бичка, кілька кіз і овець аж у Жорновках - городищі вище по Десні, де давно вже, ще за часів Жаданового діда Велесича, оселилися вихідці із їхнього ж роду. Там же з нового урожаю і кількадесят діж жита за останні куні купив - "погордував родом" - казали тамтешні діди, що вже прочули про те, що сталося "на Короні". Взялися ізгой і за сіно на зиму, добре, що отава піднялася вище коліна - їм вкрай потрібно було перезимувати як слід, закріпитися на новому місці. Жадан же нетерпляче чекав зими - не терпілося йому вдатися до підсіки.

Але під осінь приїхали комонно з Ольжиного погосту шестеро ратичів від княжого тивуна з тим, аби перелічити дими, спитали про Жадана і, знайшовши, сказали коротко: на полюддя готувати по куні з диму й по ногаті з ріллі, а за образу гостя накладає тивун виру у три сороки кун; купцеві ж за лук на літо готувати

шість бойових коней, інакше бути Жаданові обельним холопом[\[41\]](#) Хозарина.

Отець від тих слів, від зневаги до себе, почорнів лицем, проте стримався і хотів віддати ратичам лука, мовляв, нехай Хозарин його собі назад забирає, коли так, але старший дружинник, рябий, немов сорочаче яйце, направивши на батька свого коня, з погрозою в голосі процідив:

– Поговори мені! У поруб захотів?!

... Сон не йшов до Паоло: спогади, що підіймалися з самих глибин його пам'яті, розхвилювали скам'янілу душу і біль розгорявся у ній, мов жар під попелом згаслого багаття від раптового подуву вітру. Він уявив себе на місці отця, коли приїхали ті комонні ратичі; уявив і ясно відчув безмежний розпач, що, певно, охопив тоді Жадана: ще якихось три місяці назад той був старійшиною роду – шанованим усіма, і своїми, і чужими, а тепер, через власне надмірне самолюбство, через безглузде самоуправство і зверхність, він із власної волі вмиль перетворився на беззахисного одинака без роду і племені, за котрого ніхто ніколи не заступиться, і котрому вже загрожує не мало, не багато – рабство.

Чим більше поринав Паоло у спогади, тим важче це його гнітило – стільки важкого та гіркого в них було, стільки разів уже згаданого і вкотре пережитого такими ж, часом, як і ця, безсонними ночами в чужій далекій стороні...

І Жадан, і усі його сини у спадщину від пращурів отримали неабияку удатність на ловах, тому роздобути до березозоля, коли княже полюддя[\[42\]](#) дістанеться нарешті Ольжиного погосту, дванадцять десятків куніць, не видавалося їм надто вже важким. Ще до Різдва Божича старші брати добули за Десною понад два десятки чорнобурих лисиць, а кожна з них коштувала тоді усемеро, а то й увосьмеро дорожче від куніці. Жалкувалося лише, що ті сороки[\[43\]](#) кун на виру підуть, тоді як на них можна було б чи не двох коней купити, або аж три корови придбати.

Жадан вирішив, що віддасть лука Хозаринові і з власної самовпевненості вірив, що той не відмовиться, прийме його назад. Отець, як тільки видавався вільний час, так і брав одразу ж чужинського лука до рук, бажаючи розгадати таємницю його сили та пружності. Він крутив кибить на всі боки, намагаючись зрозуміти з чого вона зроблена, зав'язував лук і натягував його і так, і так, але все було марно – розгадка йому ніяк не давалася.

"Не доберу ніяк, – почув одного разу Сивер розмову між отцем і Волотом, – що за лук такий? Доки супружиш його, то й упрієш, а натягується легко, мало не впівсили. Зате стрілу сулить[\[44\]](#) далі, аніж мій. От у чім тут хитрість, га?!"

Зима прийшла, не забарилася. Вже й до підсіки треба було б братися. Отець вирішив сходити з тим луком до лісу – підстрелити щось на харч. Він повернувся тоді досить швидко і розпачу його не було меж: на сильному морозі лук неначе задубів і коли Жадан спробував його натягнути, загледівши поміж соснами, на узліссі дику козу, кибить раптом тихенько луснула і лискуча пластинка, якраз біля зміїної голови на нижньому розі, відскочила від дерев'яної основи і згубилася в снігу, а по всій кибиті ті лусочки взялися дрібними тріщинками. Відчай отця розділяли усі: тепер і

мови не могло бути про те, щоб Хозарин згодився прийняти зброю назад, а розуміння того, що якийсь купець отак безсоромно обдурив майстра-лучника і підсунув йому красиву цяцьку замість гідної зброї, котра зимою, як виявилось, ні на що не придатна, а за неї тепер ще й доведеться сплатити ошуканцеві непомірну, несправедливу ціну, бо інакше велінням княжого тивуна Жадан стане обельним холопом, рабом Хозарина, усе це надзвичайно гнітило їх усіх від Десені до п'ятилітнього онука Радка.

За все своє життя Жадан ще жодного разу не потрапляв у таке скрутне становище. Певно, у душі він вже давно і гірко розкаювався, але, окрім того, що він міг зробити?! Злидні обсіли маленький тепер його рід з усіх боків і пили кров, як хотіли. "Попросились злидні [\[45\]](#) на три дні, – важко зітхала Десеня, – а тепер їх і за три літа не виживеш". Від тих чорних думок завелися воші, а у них навіть лазні не було; навіть квасу, яким би можна було хоч на час залити своє горе – і барильця не стояло в їхніх клітках.

На зимовий сонцеворот невеселим видалось у них колядування. У городищі веселилися всі: і старого Бадняка, підпаливши, скинули з гори, і рязені Козу водили, і Мара та Божич-Молодее Сонце ходили від житла до житла, а у них, в старому городищі тиша залягла: навіть охоти не було братися до веселоців. Минулого Різдва нікому б з них таке і у страшному сні не могло наснитися... Аж ось, після сонцевороту, прийшов-таки час братися і за підсіку, чого так нетерпляче очікував Жадан. Був січень місяць; Зюзя, лютий бог зими, сивий дідуган на рябій кобилі, наслав на землю мороз і завірюху і все навколо завмерло, в деревах майже припинився сокорух – саме час сікти ліс. Вони ушістьох, Жадан і п'ятеро синів, взялися розчищати під майбутню ниву ділянку лісу за добрих дві версти від свого житла, аж за межею родової ниви. Якщо навіть Сивер, наймолодший із братів, починав розуміти, що це занадто далеко від старого городища, то що вже там казати про інших – Бусла чи Волота, у котрих за плечима ледь не по три десятки зим було. Проте, ніхто не наважувався щось заперечити отцеві, настільки він був шанованим поміж них.

Як воно так сталося тоді на підсіці і що було причиною, ніхто і зрозуміти до ладу не зміг, але чи то через сильний мороз сосновий стовбур луснув так раптово, чи через глибокий замет отець вчасно не відскочив убік: сосна, падаючи, комелем своїм зачепила Жадана та відбила йому нутроці. Сини на руках принесли отця додому; він дихав важко, із хрипом, і харкав кров'ю.

Не пройшло і тижня, як на ловах загинув Бориня, котрий лише на чотири зими був старшим від Сивера. Їх охопив відчай. Смерть Борині, якого батько любив чи не найдужче із усіх своїх синів, остаточно підкосила Жадана – він чахнув на очах і за три дні не стало і його. Перед самою смертю він зібрав біля себе свій шматочок роду і ледь чутно встиг прошепотіти:

– Хозарин обдурив мене... Я... був неправий... Пробачте мені, коли можете... Повертайтесь до роду... Виру ж віддайте...

На вимогу Божеслава отця поховали так, як і годиться ховати старійшину. Обидві його жони – Поляна і Карислава не схотіли жити удовицями і пішли із Жаданом до Вирію. Старші брати із сім'ями розійшлися по колишніх своїх домівках, а Сивер із сестрами та старою Десенею залишився жити в отцевім житлі.

... Варто було Паоло пригадати усе, що довелося йому тоді пережити, як той відчай, туга та безвихідь враз ожили, немовби і не було цих двох з половиною десятиліть, що відділяли його колишнє, здавалося, давно вже пережите, горе від цього дня. Народившись сином старійшини, стати сином, нехай і добровільного, але ізгоя, пережити на своїх очах раптову наглу смерть брата, через кілька днів отця, а потім і матері – таке випробування для тринадцятилітнього отрока було дуже важким. Адже ще тиждень до того ніщо не віщувало такого лиха: хоча отець і лежав напівживий, та усі твердо вірили, що він одужає: і не з таких бувальців виходили живими-здоровими їхні пращури. А тут смерті пішли одна за одною, не від мору, не від ворожих стріл чи мечів, а так, неначе там, на небі, у Вирії, враз одвернулися від них не тільки Боги, а й усі пращури-заступники роду: і Кологаст, і Велесич, і навіть Рожден, і ще десятки інших, ближчих та дальших, аж до двадцятого коліна, чи навіть і далі.

Вмить сумнів узяв душу в свої лихі обійми: чи ж правильно він вчинив, що вирішив повернутися до отчого житла? Та й де воно, те житло? Чи ж залишилося хоч щось від нього і чи прийме втікача-ізгоя назад до себе власний рід: кому він тут потрібен, хто його чекає і що готує йому доля? Уперше за багато літ Паоло стало по-справжньому страшно. Це був не той страх перед небезпекою, котрий він давно-давно навчився долати в собі і навіть забув який він є. Цей страх був особливий: страх не за тіло, а за душу: що як її не прийме ніхто ні на землі, ні на небі і вона дістанеться Чорнобогові, чи то пак, Люциферу, щоб вічно скніти у темряві Ночі і ніколи не мати спокою?!

Важке зітхання, майже стогін, вирвалося саме собою з його грудей. Він почав гнати від себе ті спогади, а вони вперто лізли з комірчин пам'яті.

...В березозолі[46], коли прийшла пора везти в Ратичів княжий урок[47], Жаданичі виру княжому тивунові сплатили за отця свого сповна – було чим. Та варто було настати літу, як приїхав Хозарин і не лише зі своєю охороною, але і в супроводі чотирьох ратних людей із Ольжиного погосту. На того свого лука, що йому винесла Десеня, він навіть не поглянув, а спитав лише про шестеро бойових коней. Десеня просила й молила, зверталася за заступництвом і до Білобога, і до Макоші, і до Рожаниць – усе було марно. Хозарин сказав, що за борг він забирає собі в жони Забаву та Звабу.

Рід, що зібрався біля них мало не весь, мовчки за тим спостерігав і у кожного, певно, засіла тоді думка: ось що буває з людиною, коли гордощі та пиха беруть над нею верх, коли вона гребує своїм родом та іде всупереч не лише його волі, але й покону власних пращурів!

... Коли за Хозарином вже й пилюка вляглася, Сивер, що з горя від такої раптової і неочікуваної розлуки із сестрами не знаходив собі місця, нікому навіть слова не сказавши, взяв у робітній кліті[48] отчий топор і, подавшись за Корон та підбігши

на лузі до першого ж, який трапився йому, коня – мухортого маштачка[49], – одягнув на нього прихопленого із собою недоуздка, скочив охляп, промчав лугом, переплив із конем біля старого городища протоку і кинувся доганяти купецький повоз. Якби ж він знав тоді, ким був той Хозарин і що його чекає попереду!

Гаряча хвиля піднялася десь із середини нутра, вдарила у скроні, прилила жаром до обличчя і мимоволі заскреготіли зуби, а стиснена в п'яст рука сама собою із силою опустилася на повсть. Він аж застогнав у безсилій люті, потім, схаменувшись, почав шепотіти своє "Патер ностер...". Дочитавши молитву до кінця, знову і знову починав спочатку... Шепіт його ставав усе спокійнішим, все повільніше промовлялися слова, думка почала плутатися, а потім все попливло перед очима, самі по собі стулилися повіки і він заснув.

... За стільки літ постійного перебування в очікуванні можливої небезпеки і готовності зустріти її лицем в лице, тіло навчилося діяти навіть тоді, коли розум спав. Він раптом схопився і сів, ще й не розуміючи до ладу, що саме трапилося, але знаючи, що прокинувся неспроста. Від Десни, від плесу нісся, щомиті нарастаючи, шум від тисяч тіл, що збурювали воду.

Орда!!

В одну мить Паоло взув чоботи, схопив у одну руку обидва топори, але встиг краєм ока помітити, що Бримо стоїть спокійно, лише поводячи носом, втягує в себе повітря, а гнідий і не думає підніматися зі своєї ліжки; він збирався вже ухопити другою рукою сідло та налуччя із тулом і охляп скочити на коня, але мозок, що весь цей час працював, почав усвідомлювати: не гула земля під тисячами копит, немає тупоту і зараз, та й плес увесь іще під водою, не тріщать верболози і не чути людських голосів... І мозок, що вже остаточно прокинувся, враз же йому і підказав, у чому може бути справа.

Паоло з посмішкою хмикнув собі під носа, крутнув головою: от, мовляв, старий дурень, до чого ж ти оце дожився, що тобі вже спосоння орда мариться... Він кинув на повсть одного топора – свою широку брадву, а іншого все ж тримаючи в руці, пішов до кручі, тихо спустився до самої води, пройшовся зо два сажні по стовбуру зваленої повинню у воду верби і звідти поглянув на плес. Світало. Там, на сході, куди він учора тримав свій путь, Денниця[50] вже відчиняла небесну браму, готувала до виїзду четвірку білих Дажбожих коней – край неба рожевів і хоча ще стояли сутінки, проте Паоло було добре видно, як на плесі, що простягнувся чи не на версту, вода аж кипіла, вирувала, плескіт і виляски лунали ще голосніше, ніж коли він прокинувся.

Тирло! Авжеж, сомове тирло! – соми нерестяться! Останні напружені м'язи розслабилися і посмішка знову торкнула його губи: дурень-дурень... Ти ж сьогодні вже будеш вдома... ти вже зараз вдома, на Десні. Тут немає місця напрузі, тут – спокій, тут – усе твоє, рідне, де з тобою більше ніколи не станеться нічого лихого, просто не може статися.

Він перейшов із верби на берег, піднявся на кручу, разом із Бримо пройшов, забрюхавшись, по густій росяній траві на цілий перестріл униз по течії і, знайшовши

прогалинку у верболозі, тихесенько, скрадаючись, підібрався ближче до води, поглянув крізь переплетені гілки на плес.

Велетенські рибини, неначе в'юни звивалися у воді, спліталися одна з одною, били здоровенними своїми плесами по поверхні: самиці терлися, аби полегшити вихід ікри, самці розбивали свої молока – тут зароджувалося нове життя і вирувало свято – Цеця покликала на поміч собі Рожаниць, матір та дочку, напівжінок-напівлосих, і вони вершили нині на деснянському плесі таїну нового Життя. Рожаниці, разом із Творцем світу Родом, є господинями його; це вони, з волі Творця, породили на користь людям усе живе на землі – у лісі, у воді та в повітрі, і зараз, ось прямо на очах у Паоло, робили одвічну свою справу.

А тим часом вже стало зовсім видно і краєчок велетенського жовтка виглянув із-за смужки далекого синього лісу, почав підніматися над ним, ліс помалу змінював свій колір, до синього додавався темно-зелений; небо світлішало, на лузі було гамірно, неначе на східному торговищі: до звуків тирла додавався голосний спів безлічі лугового птаства, гортанний крик гусей, клекіт лелек, пронизливий поклик сокола – Десна прокидалася і славила новий день сотнями тисяч чи й мільйонами голосів.

Йому не хотілося навіть ворухитися, але думка про те, що сьогодні увечері він має дістатися своєї землі, рідних могил, куди він так сильно прагнув кілька останніх літ і що лише й тримало його на цьому світі, змусила повернутися до місця ночівлі.

Швидше вже за звичкою, Паоло дістав із сакви рештки пров'яленої гов'яди, розділивши її з Бримо, пожував свій шматок, потім осідлав гнідого, підібрав та уклав пожитки і зброю, піднявся на коня і вони поволі рушили далі на схід, назустріч вранішньому сонцю.

Виїхавши з лугу на шлях, помітити котрий за високою травою можна було лише за кілька сажнів, Паоло перевів коня на легку рись. Купивши його трохи більше тижня назад на київському торговищі у старого берендея, досить дешево, лише за дві гривні сріблом, він придивлявся до свого гнідого, оцінюючи його по норову, по виучці та на бігу. Колись огуз [\[51\]](#) Дурди так його повчав: "Ніколи не купуй рудого коня, продай вороного, найбільше піклуйся про білого, а їзди на гнідому – лише він найміцніший та найнадійніший". Молодий п'ятилітній кінь, що тільки недавно позбувся молочних зубів, був мерином – вихолощеним; трохи гарячим, трохи впертим, з чутливим норовом, майже не виїждженим – по всьому видно, що перетриманим у табуні. Паоло молодого, та ще й такого вразливого коня жалів, не даючи йому сильно томитися і не караючи за помилки чи гарячкуватість: він розумів, що потрібен час, аби обом звикнути один до одного: йому – виїздити, навчити коня, а Птахові, – таке ймення дав він коневі, – зрозуміти, що Паоло став його другом на все життя, а відтак у всьому довіритися людині.

Невиїжджений кінь, живучи в табуні, основну вагу свого тіла переносить на передні ноги, через що вони у нього постійно підігнуті в плечових суглобах, тоді, як задні, навпаки, розпрямлені, витягнені вгору. Так зручно пастися, але важко нести на собі вершника – передні ноги в такому разі швидко стомлюються, бо їх лопатки скуті, а

плечові кістки відносно лопаток зігнуті в суглобах – це все одно, як людині йти гусячим кроком – навприсядки. До того ж, за звичкою, невіїжджений кінь голову тримає низько, а значить керувати ним за допомогою гнзdechки неможливо.

Коли вершник, привчивши до сідла, починає об'їжджати такого коня, то, перш за все, вчить його тримати голову досить високо, відчувати бразди і кожен порух рук вершника; передні ноги привчає випрямляти в суглобах, а задні – навпаки, в суглобах трохи згинати. Тоді рівновага зміщується назад, під сідло, а вага кінського тулуба та вершника починає рівномірно розподілятися на всі чотири ноги. З часом, в суглобах лопаток та плечей коня з'являється розкутість, м'язи передніх ніг набирають силу і тоді він стає здатним довго не стомлюючись, йти під вершником розмашистою широкою рисою.

Їхня неспішна подорож була на користь обом: вершник без поспіху займався виїздкою, а кінь, постійно перебуваючи у його владі, поступово звикав до свого господаря, з кожним днем все більше радуєчи Паоло своїми успіхами у навчанні. Увесь цей час Паоло потихеньку то на кроці привчав Птаха до гнзdechки, піднімаючи коневі голову вище і поступово роблячи його слухняним і легким у руці, то на рисях, натягуючи повід та призупиняючи біг коня, змушував його переносити рівновагу свого тулуба назад, під сідло, коли той про це забував. Інколи ж, піддавши литками у кінські боки та попускаючи повід, зривав Птаха на кількaсот кроків у галоп з тим, аби потроху зміцнювалися його круп та задні ноги.

Щоб добре виїздити свого коня, потрібно і досвід великий мати, і багато терпіння, а ще більше часу – літо, а то й два, навіть три, але куди йому поспішати? У гарного комонника і посередній кінь з часом стає добрим, а в поганого і найкращий псується та слабне, стаючи виснаженим.

Отак потроху, потроху, не забуваючи про Бримо, вони рухалися на схід. Шлях то віддалявся від Десни, то наближався до неї і коли сонце стояло вже над головою, правіше, сотні за півтори сажнів, зблиснула широка блакитна смуга води. З висоти коня було видно, що русло попереду дугою відходило від шляху вправо – Десна у цьому місці робила велику петлю і круча тягнулася щонайменше на півверсти вперед і стільки ж назад. Час було перепочити, скупати і попасти коня. Щоб потрапити на плес, Паоло перевів коня на крок, звернув зі шляху правіше і високим луговим різнотрав'ям, понад кручею, що поросла тут верболозом, неспішно поїхав майже у зворотньому напрямку, шукаючи прогалину серед кущів лози, аби дістатися до води.

Трави вже просохли від роси, полуденний легенький вітерець, що дув із-за Десни, не міг пробитися крізь густі верболози, тому від запаху лугових квітів тут була справжня задуха, важка та в'язка, як квітковий мед. Стрекотіли коники, гули бджоли та джмелі, г'едзі накинулися на них, немов собаки і взялися не на жарт докучати Птахові. Козуля вихопилася перед ними з кущів і високо підкидаючи своє біле, з коротким хвостиком, гузно[52], великими стрибками кинулася навтьоки. Через пташиний гамір, що лунав звідусіль, вона невчасно почула про їхнє наближення і тепер, перелякавшись, почкуріла уздовж верболозів, певно, відводячи небезпеку від

свого козеняти, що мало сховатися десь тут поблизу. Інколи в кущах чути було тріск – звірина поспішала втекти подалі від непроханих гостей, що так раптово вторглися в її обитель.

Паоло вже почав жалкувати, що повернув назад, униз по течії, бо прогалини все не було і не було, а вони ж подолали чи не цілу версту, коли це ошую поміж рідкого гілля раптом стало видно жовтий пісок плесу і скоро вже знайшлася й сама прогалина, що ділила навпіл вузьку в цьому місці смугу красноталу. Плес тут був мілкий, весь у коротеньких піщаних косах, які вже проглядалися з-під води, хоча до меженю було ще щонайменше дві четверті[53].

Бримо, що з висолопленим язиком знемагав від спраги, одразу ж кинувся до води і почав жадібно хлебтати, а напившись, заходився гасати по мілководдю, намагаючись ухопити стрижив, котрі сірими блискавками носилися над водою. Знявши поклажу, сідло та зброю, напоївши прохололого Птаха та стрижиживши його, Паоло пустив коня у луг пастися, Бримо наказав бути насторожі, а сам роздягнувся і почав поволі заходити у воду.

Що далі заходив він, тим швидшою ставала течія і ось уже за ногами потяглися бурунці, він ступив углиб ще два кроки а потім, викинувши вперед руки, пірнув. Йому здалося, що ще жодного разу з того часу, як покинув рідні місця, вода не була такою лагідною та привітною і жодного разу він не відчував такого задоволення від пірнання. Сильними гребками, тримаючись спочатку майже при самому дні, а потім десь у півводи, він просувався все далі і далі від правого берега, відкритими очима помічав цілі косяки риби, що втікали від нього і піддавшись якомусь отрочному настрою, не поспішав підійматися на поверхню. Аж коли йому вже зовсім забракло повітря, він, зробивши вгору три чи чотири сильних гребки, випірнув із води. До кручі протилежного берега було вже зовсім близько – хіба що сажнів зо три.

Паоло озирнувся у воді і поглянув на плес: течія знесла його на добрих сто ліктів[54] униз. І знову він з хлоп'ячим запалом, так, неначе йому було всього-навсього якихось тринадцять чи чотирнадцять зим, заходився змагатися з течією. Націлившись дістатися плесу у тому ж самому місці, в якому пірнув, він пішов затято вимахувати своїми довгими руками. І з цього змагання з рікою людина виходила переможцем. Потративши на нього нехай і вп'ятеро більше сил, аніж коли б він просто перепливав ріку, Паоло таки дістався берега у тому місці де хотів. Він виходив з Десни захищавшись, руками стираючи з обличчя та витискаючи із густого волосся воду, і вже на березі з насолодою повалився на білий, гарячий від сонця пісок.

...Ледь він провів свою п'яту весну, як Воропай – його брат, третій Жаданів син, старший від Сивера на десять зим, навчив його плавати: вивіз на довбанці на середину неширокої Ятриці та й кинув, мов те щеня, у воду. Сивер анітрохи не злякався, навпаки, із самої зими чекав з нетерплячкою – коли ж те станеться? Він бачив, як вчаться літати жовтороті ще горобенята, уперше випадаючи з рідного гнізда під заборолом частоколу, бачив, як одразу ж пливуть, потрапивши у воду, маленькі цуценята; та що там цуценята – кошенята й ті хіба ж так пливли! То

чому мав боятися цього він, онук старійшини? Шубовснув у Ятрицю, наковтався, правда, трохи води, але одразу ж забовтав по-собачому руками й ногами і поплив! Підплив до човна, а Воропай ледь гребонув веслом – і знову довелося пливти навздогін: ото і вся наука була.

Зате під кінець наступного літа, вже на Коропі, видирався на похилу вербу і з висоти у добрих два сажні стрибав униз головою в темну глибоку воду протоки, аж старші від нього, отроки вже, дивувалися: от так дітисько!

До отроцтва свого він плавав мов риба – а як по-інакшому, коли ти сувир, над Десною виріс? Вони тоді, у отроцтві, тільки те й робили біля води, що змагалися: хто швидше плаває, хто далі пірнає, хто найдовше просидить під водою, дихаючи через очеретину? Або: хто зуміє з тією ж очеретиною так під водою сховатися, щоб ніхто не знайшов, скільки б не шукав? Одного разу Сивер просидів під затопленою вербою від полудня до самого смерку – так, що всі вже вирішили: потонує син старійшини! – і побігли в городище дорослим розповісти. Гвалт здійнявся, старші брати прискочили – аж гульк! – таки випірнув, уже по темному, Сивер, обвів друзів своїх навколо пальця! Ото вже сміху було – глузувало з них усе городище...

І ще згадалося: траплялося, лежав отак, як нині, на гарячому піску Коропа, біля старого городища, а в голові – жодної думки: так добре на душі, так спокійно, світло було, що тепер аж не вірилося – невже все це він дійсно тоді відчував, нічого нині не вигадав, не приверзлося йому, не примарилося?..

На світлому, немов вигоріле під сонцем полотно, небі завмерли легенькі пухнасті хмарки. Високо-високо над Десною завис орел, трохи нижче кружляв лелека, а ще нижче, мов стріли, носилися стрижі. На душі у Паоло уперше після стількох літ поневірянь знову було так само спокійно, як тоді, в далекому отроцтві, через що йому навіть здалося – на всьому білому світі він залишився сам-один і жодної небезпеки для нього віднині просто не існує. Навіть нічні переживання відійшли кудись убік. Якби хтось спитав у нього прямо зараз: чи доводилося йому хоч один раз бути таким спокійним після втечі з городища, він би не замислюючись сказав – ні. Останні кілька літ після смерті Фрейвара він тинявся світом, як неприкаяний і йому було зовсім байдуже, проживе він ще хоча б день, чи піде на той світ ось прямо зараз. Він давно пережив усіх своїх ровесників із тих, хто трапився йому в житті, і спокійно очікував, коли прийде і його час, але до сьогодні то був спокій людини, давно приреченої на смерть, котра звиклася з цим і втомилася від життя. Тут же навпаки, він немов щойно народився на світ і те, на що він давним-давно не звертав ніякої особливої уваги, тепер знову починало цікавити його майже так само, як зовсім маленького дітиська, котрий дивиться на світ широко розплющеними від подиву очима: і ці, схожі на пір'я, хмаринки, і меткі та спритні стрижі, і орел, що незрозуміло як тримався у повітрі навіть не махаючи крильми. Паоло згадав єпископа Трифілія і тепла усмішка сама собою з'явилася на його губах.

... Побратим Сивера, Фрейвар – свей-вигнанець, з яким вони ділили і смуток, і радощі мало не два десятиліття, помер від отриманих ран прямо на його руках.

Сивер, аби хоч якось зарадити своєму горю, не маючи сили витримати свою самотність, пристав у Константинополі до варягів, котрі відслужили ромеям як найманці і через чотири літа після війни Візантії з Руссю, отримавши обіцяну винагороду, збиралися відпливати додому. Ярл Хальфсен, їхній ватажок, подумавши, погодився прийняти Сивера до себе. Вони вийшли з Константинополя на восьми драккарах і попливли на захід. Для Сивера це був перший морський похід з варягами: на той час йому вже було однаково з ким бути та чим займатися. Стояла рання осінь, неподалік Сардинії вночі почалася небачена буря, що розметала по морю їхні драккари: після того, як вона вщухла, Хальфсен зміг зібрати докупи лише половину своїх лодій. Певно, від втрати своїх людей, можливо з досади, можливо – з бажання хоч на комусь зігнати свою злість, варяги вдалися до розбою.

... На монастир у Ломбардії вони напали рано-вранці, ще до сходу сонця. Дві сотні вікінгів – пекельних псів війни – добре знали свою роботу: ще тільки ранок перейшов у день, а оборонці (хоча окрім монахів монастир захищали ще й жителі сусіднього поселення), вже не втримались на стінах, відступили і заперлися, хто встиг, у церкві. Почалася різанина. Вікінгів цікавили золото, срібло, коштовні тканини і жінки. Струмки крові, що стікалися у цілі калюжі, галас, плач, зойки і передсмертні хрипи порубаних та порізаних ще більше розпалювали сп'янілих від крові розбійників.

Сивер, який вважав, що він за своє життя чого тільки не побачив, і той був приголомшений тим видовищем. Рудий здоровенний вікінг за коси витягнув із низенької кам'яної будівлі зовсім ще молоде дівчатко, котре від жаху верещало тоненьким пронизливим голосочком, потім ухопив його за плечі, поставив перед собою, – Сивер аж здригнувся, до того те дівчатко видалося йому схожим на котрусь із двох його сестер-близнючок, Забаву чи Звабу, і одним сильним рухом роздер на ній блаженську одешину.

Неначе блискавка вдарила у свідомість Сивера: він підскочив і що було сили штовхнув плечем рудого від жертви – той так і розтягнувся серед кривавої калюжі. Дівчина шмигнула назад, у будівлю, Сивер розвернувся до Рудого, бо розумів, що тепер хтось із них мав померти, аж раптом знову немов блискавка вдарила його, тепер уже під ліву ключицю, якраз над серцем; він устиг з подивом побачити, що з його грудей, пробивши кольчугу, стримить коротке ратовище варязького дротика, ухопився за нього, щоб витягнути з рани і провалився у морок.

... Спека. Дивно, ще й дерева не розпустилися, а така спека стоїть... Пересушить землю, а тому поспішати потрібно, аби кинути зерно в сиру земельку. Він іде поприщем, насилу втримуючи стомленими руками чепіги сохи, погейкує на супрягів – пару сивих воликів, а солоний піт заливає йому обличчя, лізе в очі, він відчуває його на губах, коли облизує їх – пересохлі, потріскані, бо і в роті сухо, немов у тій пустелі Кара-Кум, котру не один раз доводилося йому перетинати з купецькими караванами. І справа, і зліва від нього так само, як і він, ходять за ралом його родовичі – старші брати – Бусол, Волот, Воропай. Не видно лише отця, Жадана, та Борині... Та це ж вони померли! Як міг він таке забути?

Спека...

Він би радо напився зараз води з кринички, що біля плавучого мосту, або березовиці, тільки ж не можна зупинитися посеред поприща, не дійшовши краю. Він уже бачить кінець ниви – там стоять жіночі постаті, певно, то жони поприносили ратаям обід. Нащо той обід – йому б попити... Чому так пече?!... Он, по братах його не скажеш, що і їм так само дошкуляє спека...

Щось притомився він, руки не тримають чепіг – ті все норовлять вислизнути з долонь. А край ниви немов відсунувся далі... Хіба таке може бути? Ось знову ледь не впустив чепіги: чи це хтось так недбало коріння покорчував, чи сили йому забракло? Це все через спеку... Ох, і спека! Несила терпіти її..., несила...

Хтось іде йому назустріч, якась жінка... Чи дівчина?... Десь він її бачив... Питу несе! Як вона здогадалася?!... Ось він зараз поп'є водички і дооре своє поприще, не відстане від братів.

Піт заливає очі... А повіки чомусь такі важкі – не вистачає сили підняти очі від землі, поглянути на дівчину – хто ця унотька? Як тільки жарко! Що ж це він?! – вже й очей не здатен підвести... Ну ж бо, Сивере, мусиш... Бо як не піднімеш, як же ти ниву доореш?... Ну ж бо...

... Коли він уперше прийшов до тям і відкрив очі, то над собою побачив все те ж личко молодесенької дівчини і вирішив, що це він разом із нею потрапив до Вирію. Вона почала щось промовляти до нього на незнайомій мові, але Сивер настільки стомився від розплющування очей і споглядання гарненького дівочого личка, що знову провалився у глибокий-глибокий колодязь забуття.

Помалу-помалу він почав одужувати і навіть навчився трохи розуміти місцеву мову; з часом Б'янка – так звали дівчину – як змогла, розповіла йому, що монастир відбив місцевий сеньйор[55], котрий устиг якраз вчасно; вікінгам довелося відступити до моря і рятуватися втечею, а підібрати та лікувати його, як свого рятівника, вона вмовила самого пріора[56] Трифілія.

Рана була дуже важкою – накінецьник пробив верхівку лівої легені і дістався лопатки, до того ж, Сивер втратив багато крові, перш, ніж його, зваживши на умовляння дівчини, дочки шанованого монастирем золотих справ майстра, підібрали з вулиці монахи і заходилися лікувати. У те, що він виживе, не вірив ніхто, окрім Б'янки, що майже не відходила від нього і все шепотіла молитви незнайомим богам. Та не того роду він був, щоб отак запросто померти – недарма ж дід його, Рожден, пережив навіть ведмедицю, свою суперницю.

Потроху чужа мова ставала для нього все легшою: помандрювавши з купецькими обозами світом, він знав їх чимало – одну краще, іншу гірше, але все одно, саме через це в Ломбардії йому було не надто важко запам'ятовувати чужі слова. Найбільше він розмовляв, вірніше, намагався розмовляти, звісно, з Б'янкою. Потім ще зі старим ліцем, що волочив ліву ногу і часто смішно, по-котячому, чхав – не чхав, а пирхав, стискаючи навіщось губи. А далі до нього почав навідуватися ще один старий – весь у чорному одязі. По всьому було видно, що його дуже поважали – і Б'янка, і кульгавий

лічець і інші з тих людей, що жили в монастирі. Це і був той самий пріор Трифілій.

Якось він поцікавився у Сивера, звідки той родом – з данів, норманів чи свеїв і Сивер, як зумів, пояснив пріору де знаходиться його рідна земля.

– То ти рузарій [\[57\]](#), варвар? – здивувався сивий старець у чорному. – Як же ти опинився серед норманів?

Сивер коротко розповів про власне життя, а далі і собі запитав у пріора:

– Навщо ви мене лікуєте?

– Бо ти захистив нашу Б'янку. Це вона просила і наполягала, аби тебе врятували.

– Мені все одно немає для чого жити...

– Один лише Господь Бог вирішує: жити людині чи померти.

– Я не християнин.

Старий якийсь час мовчав, потім задумливо проказав:

– Не мені знати замисел Творця нашого... Але коли вже так сталося, то, вочевидь, Він покладає на тебе свої надії.

– Я чужий для вашого Єзуса. Навіщо йому залишати мене живим?

– Бо Він милосердний. Ніхто на світі не милосердніший від Нього. Усі люди, разом узяті, не мають у собі і найменшої долі Його милосердя.

– Але ж я не зробив для нього ніякого добра, не приносив йому жодної пожертви, не просив його про це...

– А Йому і не потрібна твоя жертва. Ти зробив Йому добро тим, що захистив невинну дівчину. Він людину по справах її судить. Чому ти так вчинив?

Сивер замислився, намагаючись пригадати, як усе тоді було.

– Вона нагадала мені моїх сестер-близнючок. Я їх дуже любив.

– З ними щось сталося?

– Один хозарин обманом продав їх до чийогось гарему. Я шукав його ледь не все життя, щоб помститися. Та, мабуть, уже не знайду... Навіщо тепер мені жити?!

– Пробач йому. Єзус учив: "Любіть ворогів ваших".

Сиверові здалося, що він щось не так зрозумів, що не досить знає ще тутешню мову, бо сказане сивим старцем просто не вкладалося у його голову.

– Як це – любити ворогів?! Чи я тебе не так зрозумів? – з надією перепитав він.

– Ти правильно мене зрозумів. Полюби свого ворога, бо Єзус любить усіх людей: і тих, хто вірує в нього і таких, як ти, заблудлих овечок.

– Так не буває... За що йому мене любити?

– Коли відіб'ється від отари вівця, то вівчар кидає всіх та йде шукати і рятувати одну – котра заблукала.

Сивер був вражений, бо ж дійсно...

Старий тим часом вів далі:

– Це Його сонце світить і для тебе, і для Б'янки, і дощ також іде для вас обох однаково, хоча Б'янка вірить у Єзуса, а ти – ні, ти був ворогом Йому, бо напав на мирних людей, на монастир, де живуть Його слуги. Та Він залишив тебе в живих, щоб показати, як потрібно любити ворогів своїх і прощати їм зло.

Багато з чим міг би погодитися Сивер, але щоб полюбити ворога... Це було настільки неймовірно, неможливо, не насправді, це було... немов навиворіт вивернутий чобіт, або, ще точніше, – піхви від меча. Хіба можна вивернути навиворіт піхви?!

– Так не буває... Світ загине ж! – тільки й спромігся ошелешено заявити Сивер.

– Погибель прийде, коли ми на зло відповідатимемо злом, – голос у старого був добрий, лагідний.

У Сиверовій голові почуте не вкладалося. Що це за бог такий чужинський, котрий ворога велить любити? Ні, тут щось не так, він ще просто не дуже добре розуміє цю фрязьку[58] мову.

– Навіщо ж ви захищалися?

– Оборона віри нашої не перечить. Кому ж хочеться бути вбитим чи полоненим? Доки усі люди вчення Єзуса серцем своїм не приймуть, доти і зброя не переведеться, і оборонятися доведеться. Та якщо я не прагнутиму нічого твого і за ворога тебе не матиму, і якщо ти не захочеш мене вбити – хіба ж не буде нам обом краще від того? Коли всі-всі люди будуть, як браття, – хіба ж то не буде щастя і рай на землі – Царство Боже?

Жодного слова не знайшлося у Сивера, аби хоч щось заперечити старому. З того часу він цілими днями розмірковував над почутим.

Кожній людині у житті потрібна опора. Для Сивера-отрока такою опорою був його малий рід: батьки, брати та сестри. Рід Корона тримався на спільності: одна людина, сама по собі, майже нічого не варта, тоді, як гуртом можна і супостата здолати, і харч здобути, і Лихо побороти. На чужині, коли Сивер втратив свій рід, Фрейвар, свей-вигнанець, став йому побратимом, ріднішим від рідного брата, часом він ставав йому й за батька, – саме в ньому майже два десятиліття була життєва опора для Сивера-уноші, а затим і молодика, і зрілого мужа. У тому світі головним законом був закон сильнішого і Сивер, виходить, дуже добре його засвоїв, коли зміг дожити до своїх літ. Після смерті Фрейвара йому вдруге за життя не було на що спертися; часом уявлялося, що спина в нього гола, нічим не прикрита, він навіть оглядався та мацав з недовірою, чи є на спині одяг...

Дротик якогось вікінга змінив життя Сивера. До поранення він не надто переймався роздумами про життя. Раніше йому вистачало перекинутися двома десятками слів із Фрейваром, аби знайти вихід із скрутного становища. Пробувши осінь і пів-зими між життям та смертю, не знаючи до ладу мови тих, хто його лікував, не маючи навіть сили щось самотійно зробити, він навчився розмірковувати. І навіть коли почав одужувати, і мову ломбардійців більш-менш вивчив, усе одно, роздумів своїх не полишив. Про що він тоді думав? А про все: чи виживе цього разу чи ні; і що робитиме, коли виживе; і навіщо воно йому це життя, коли він так від нього стомився; і коли вже Смерть прийде по його душу..., а потім раптом – чому це так виходить, що куди не піди, скрізь люди різні живуть і мови їхні теж різні, як от, наприклад, тут і серед ромеїв чи сувирів, але всі прагнуть одного:

легшого для себе життя? Або: навіщо отій мокриці стільки ніг? Повзала б собі, як гусінь...

Через своє безсилля, через неміч він так при звичаївся до постійних своїх розмислів, що й одужавши, не полишив цього робити. Та тільки от яка в цьому біда була: доки не замислювався, сумнівів не мав, усе в житті його вирішувалося просто – де силою, де хитрощами. І чим більше вдавався він до роздумів, тим частіше відчував втрату у собі тієї сили та рішучості, що була притаманна йому раніше. Під час брані нема коли розмисли творити, бо не зносити тоді голови: усе робить за тебе твоє тіло, м'язи та сухожилля. Поза битвою варто тобі помислити, добре буде те, що маєш вчинити, чи ні, як сумнів тут же супречить твою волю, здатність діяти собі на користь.

Ще не встигнувши одужати від рани, ослаблий від великої втрати крові, він дуже захворів, швидше за все, через тамтешнє повітря – сире, холодне, незвичне. Кашель рвав йому легені так, що з горла йшла кров, він, марячи, знову згорав у лихоманці і вдруге Смерть стояла поряд з його ложем.

Чомусь у монастирі не стали байдуже спостерігати, як він помре. Знову Б'янка не відходила від нього, знову привели кульгавого лічця і старий Трифілій також знаходився поруч. Та Сиверові було не до них: приходячи часом до тями, він відкривав очі, навряд чи когось бачачи, облизував порепані від лихоманки, потріскані до крові губи, щось шепотів і знову провалювався в морок.

... Пустеля. Спека. Самум[59]. Нічим дихати. Дрібний, як мука пісок забиває подих, лізе в ніс та рот. Кашель вивертає легені так, що часом на губах з'являється солоня вода. Звідки вона? Чому ця вода солоня?

Коли вже буде караван-сарай чи хоча б оаза з колодязем?! І куди поділися всі? Де Фрейвар? Ет, чи не все одно? Води б... Прохолодної води, такої, як була у них в криниці, що біля плавучого мосту...

Хто ото стоїть? І не один... Друзі чи вороги? Спитати б у них, де вода... Про щось говорять поміж собою... Десь він чув цю мову. Де?...

– Гей, хто ви?! – гучним сильним голосом питає він і про всяк випадок кладе руку на топористе. Не звертають уваги, перемовляються про щось між собою.

– Помре... – прислухавшись, чує він мов крізь глибоку воду чийсь голос.

Хтось помирає? Чому?

– Падре, зробіть же що небудь! – долинає звідкілясь здалеку приглушений дівочий голос. Звідки вона тут взялася, серед пустелі?

– Треба його охрестити. Принесіть-но пасхал[60] і воду. Швидше!

– Без катехуменату[61]?!

– Коли помирає нехрещена людина, костюл дозволяє це.

Про що вони говорять?! Хто помирає? Пити! Пити...

... – Б'янку, я забув, як його звуть...

– Са-..., Сав-... Я не пам'ятаю, падре!

– Си-и-ве-ре-е!!

Фрейвар... Висить у повітрі... Мов птах... Звідки він взявся?

- Сивере! Йди до мене - я вже зачекався!

- Іду, брате!

Дощ! Звідки тут дощ? В пустелі - дощ?

- Паоло, хрещу тебе в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа!

Вітер стих. Нема самуму - де й подівся. А дощ іде, дрібненький такий... Та він же в лісі - чути, як пахне живицею... Прохолода... Це від Десни - ось вона, під горою. І з останніх сил, затинаячись, він сходить до води, як є, в одежі, кидається з кручі у воду, пірнає, довго пливе в річкових струменях, а потім виринає під протилежним берегом, виходить, знесилений, проте свіжий, на піщане плесо і впавши на пісок у затінку під кущем красноталу, засинає міцним безпробудним сном.

Він оклигав лише перед самою весною і ледь пересуваючи ноги, тримаючись за стіни, почав знайомитися з новим для нього світом. Скоро тамтешні мешканці звикли до Сивера, котрий із цікавістю приглядався до усього, що діялося в монастирі. За все своє досить довге життя він ніколи по-справжньому не замислювався над тим, як саме воно влаштоване, але побувши довгий час на волосину від смерті, не один раз при цьому заглянувши в пусті очниці Смерті, спілкуючись тепер з монахами, а особливо з Трифілієм, він несподівано для самого себе, слабкого і немічного тілом після поранення та тривалої важкої хвороби, відкрив цікаве і нове в таких роздумах.

До цього часу Сивер радість життя для себе бачив у ловах, вині та любові продажних жінок і коли хтось завів би мову про інші насолоди, то тим неабияк його здивував би: хіба є на світі ще щось, гідне уваги мужа? А виходило так, що є! Мислити - ось насолода і воля, коли тіло твоє скуте неміччю і немає ані сил, ані можливостей займатися колишніми розвагами. Запитувати самого себе і самому ж собі давати відповідь, не завжди, ні, навпаки, частіше за все, відповіді якраз і немає, але все одно: запитати - це теж розмисел, до запитання ще потрібно своєю думкою дорости.

Чому усі люди різні? За все життя ніколи не бачив двох однакових людей. На що вже Забава та Зваба були схожі, мов дві краплі води, а й ті норовом різнилися: одна була смішлива, інша могла ні з того, ні з сього сплакнути. Тож, чому усі люди різні?

Або: чому своя земля наймиліша? Він скрізь вихваляв деснянський луг і сосновий бір, а Фрейвар - своє холодне море та скелясті його береги? А чи є хтось, хто сказав би: ні, братове, насправді найкраща у світі земля - це ота ось, бо вона така і така... А яка така? Як примирити тут усіх: сувира Сивера і свєя Фрейвара, грека Ісидора і огуза Солтана, адже кожен красу по-своєму бачить?

Згадки про минуле, що останніми днями не виходили у Паоло з голови, знову захопили його в полон і він так довго перебував у їхньому полоні, що навіть довге волосся на голові встигло висохти під гарячим сонцем. Він, схаменувшись, - потрібно їхати, попереду ще не одна верста, - скочив на рівні, зайшовши у воду, змив деснянський пісок і швидко вдягнувся. Загнуздав Птаха, навантажив його поклажею,

піднявся у сідло, свиснув пса – і скоро знову перед ними стелився неширокий шлях, стелився довго, здавалося – нескінченно, аж доки, позвивавшись вужем по лузі, він знову не ввібрався в сосновий ліс, в рятівний затінок, бо спека була вже в самому розпалі.

Сосновий бір поволі перейшов у діброву і Паоло перевів Птаха на крок. Не надто й довго тягнулася вона, хіба що версти зо дві і досить скоро попереду знову відкрився луг, а далі з'явилися на видноколі стіни городища і шлях, як і казав Окунь, роздвоївся: уліво, до деснянського плесу, відходила широченька стежка. Там був перевіз, бо біля низенького, при самій воді, настилу стояв під берегом на припоні пором для підвід, покладений на трьох довгих човнах, а поряд з ним – чималий широкий насад[62], проте перевізника ніде не було видно. Але Паоло знав, що він невдовзі має з'явитися – угледить рано чи пізно, що є той, хто потребує перевозу. Аби не марнувати дарма час, він вирішив скупати коня – як-не-як, удома по одежці зустрічатимуть...

Паоло вкотре знову зняв із Птаха усю поклажу, сідло та збрую, роздягнувся сам, дістав скребницю, щітку, волосник та гребінь і зайшов із конем у воду. Доки Птах, що вже як слід прохолов, довго, з насолодою, пив м'яку деснянську воду, Паоло заходився його мити. Він з дитинства любив цю справу, тільки тоді вона була йому за розвагу, а згодом він зрозумів, що то є ще й необхідність: кінь твій має бути завжди доглянутим та здоровим, коли хочеш, щоб він і від смерті тебе, в разі чого, врятував, і служив тобі вірою та правдою увесь свій, не такий уже й тривалий – якийсь там десяток літ, повноцінний кінський вік.

Легенькими швидкими рухами скребниці за і проти шерсті Паоло вичищав дорожню пилюку, що аж пов'їдалася у шкіру коня; щіткою, а потім і волосником гладив, чистив, милуючись, лискучі, коричневого відтінку, кінські боки від шерстинок, що повипадали і вже рукою дочиста омивав свого Птаха. Коневі, видно по всьому, це ще було в новину, але подобалося: він форкав, грайливо хапав губами Паоло то за руку, то за плече, темно-бурим хвостом відмахувався від сліпнів, по шкірі його час від часу немов легенька хвилька пробігала, а коли чоловік, намочивши йому гриву, таку ж темну, як і хвіст, почав перебирати її, розплутуючи своїми пальцями і розчісуючи гребенем, Птах навіть стиха заіржав.

Вивівши коня після купання на зелений моріжок під верболозом, Паоло заходився чистити та мити йому ноги – кінь, коли він довго перебуває недоглянутим у дорозі та ще й по росяній траві чи по бездоріжжю, може легко захворіти на мокрець, а тоді спробуй ще його вилікувати: то така болячка, що коли причепиться до коня...

– Ну от, – нарешті із задоволенням мовив Паоло, – не матимемо тепер сраму і по моєму городищу пройтися.

А думка враз, тут, як тут, вискочила, незвана, і знову почала своє:

" ...по моєму городищу... Це через стільки літ воно твоє? Та хто ти для роду свого?! Чи згадає тебе хтось?! Чи потрібен ти комусь?! Ти, син ізгоя і сам ізгой, – на що сподіваєшся? Чи не краще тобі розвернутися, доки не пізно, і геть податися, осісти десь в іншому місці, де ніхто не знатиме сорому твого давнього, сорому за отця свого та й за

себе, негідного нащадка великого роду, котрий утік, покинув і рід, і стіни, що його захищали, і рідні могили, а значить – пращурів своїх, а значить – і Дажбога, і інших Богів роду, бо відкинув віру в них, приткнувся до чужого Бога, як до чужого берега?..

Боже, ну що оце я таке верзу? Пробач мені слабкість мою, пробач, бо я лише людина, а Ти – все милостивий, всеблагий, всемогутній Творець наш..."

Бримо коротко, гучно гавкнув своїм басовитим голосом і Паоло боковим зором тут же помітив, що до нього наближаються двоє: старий сивий дід і русявий отрок з двома веслами на плечі. Він заспокоїв пса, бо інакше перевізникам були б непереливки; ті ж, підійшовши, чемно привіталися, акаючи так само, як і Окунева родина, спитали чи не перевозу часом чекає комонний пришлець, а отримавши ствердну відповідь – навіть зраділи: певно, нечасто доводилося їм перевозити когось із чужих, незнайомих, а це ж завжди нагода взнати щось нове, почути, що діється на білому світі, в далеких краях.

Доки Паоло вдягався та вкотре за сьогодні запрягав коня, дід устиг розповісти і про надію на гарний врожай проса та очікуваний недорід ячменю, і про шестипудового сома, якого позавчора вони з онуком спромоглися виловити у Десні, отам, внизу на ямі, за якусь версту звідси, і навіть про те, що старійшина в їхньому городищі на деснянській оболоні надто молодий і не виправдовує поки що сподівань свого роду.

Довелося і Паоло промимрити під ніс щось про себе, аби не в міру говіркий дідок трохи вгамував свою цікавість, бо тому хотілося знати про геть усе: і звідки цей незвичного вигляду велетенський пес, і що воно за чужинський одяг у комонного, і куди той простує. Коли ж він таки зізнався, що тримає шлях до Коропа, дід довго не міг заспокоїтися і все розпитував про те, звідки пришлець родом та що саме його сюди привело. Паоло вже навіть зібрався розповісти про себе усе, як є, але в останню мить передумав, відчувши як на душу знову навалюється важкий тягар.

Навіть дідок зрозумів чи, можливо, й побачив, що у подорожнього якісь нелади з самим собою, хоча, звісно, здогадатися про їх причину він не міг. Він замовк і став терпляче чекати коли ж нарешті комонний пришлець збереться зійти на човен.

А Паоло, сам уже вдягнений і з конем у повіді, з Бримо, що стояв біля правої ноги господаря, зупинився перед дерев'яним настилом, котрий слугував насадю за пристань і замислено став дивитися на протилежний берег Десни. Десь отам, якщо не зраджувала йому пам'ять, усього лише версти за три звідси, за трьома деснянськими протоками, на самісінькому краю деснянської заплави стоїть рідне городище, чи навіть уже, як казав Окунь, город. Який він там? Хто залишився в живих із його братів? Братичі й братаниці? Як вони зустрінуть його, Сивера? Що скажуть, коли визнають, що відрікся від рідних Богів?

І знову Паоло відчув той самий неясний, бентежний страх, котрий холодним туманом почав заповзати в його й без того придавлену тягарем душу. Раніше він навіть помислити не міг про таке, а тепер ось місця собі не знаходить, тільки й дивися – тремтіти почне: зроду не міг помислити, що окрім страху смерті є ще й інший страх, страх перед самим собою, перед спогадами та очікуваннями, перед майбутньою долею своєї душі – вочевидь той самий страх, про котрий казав йому колись падре Трифілій.

"Запам'ятай, сину мій, - стиха промовляв до Паоло старий, німечний тілом Трифілій, - багато смертних гріхів чатує в цьому світі на людину, але вона всі їх зможе перемогти і душу свою врятувати, коли здолає сумніви, а головне, зневіру, бо зневіра - то є найтяжчий гріх, незворотній і непоправний. "

І ще один спогад виринув з далекого минулого - як Жадан, коли Сиверові йшла одинадцята зима, уперше взяв його з собою на ведмедя.

... *Перейшовши із запряженим у сани конем замерзлу Ятрицю і сотворивши на узліссі, як годиться, потребу Велесові та Лісовику, Жадан із Сивером довгенько потім їхали лісом - верстов, може, й шість, майже весь час на полудень; тут сосновий бір потихеньку переходив у змішаний ліс, все більше траплялося на їх шляху могутніх дубів та білокорих беріз, струнких кленів і товстих лип; коневі дедалі важче ставало, бо хоча снігу в лісі було ще небагато, проте сушняк та трухляві гілки дерев, що нападали скрізь на землю, все частіше заважали коневі тягнути сани, тож доводилося або вставати, щоб розчистити дорогу, або повертати, шукаючи кращого проїзду. Сиверові було дивно, як отець при такому петлянні здатен утримувати в своїй голові вірний напрямок. Він навіть вирішив був, що вони заблукали і ніколи не знайдуть ведмежий барліг, коли ж це Жадан, спинивши коня, нарешті мовив:*

- Приїхали.

Він прив'язав віжки до молоденької сосни, почепив коневі на морду торбу з вівсом, уклав його спину попоною з овчини, щоб кінь не застудився, бо той від важкої праці весь був аж мокрий, і взяв із саней свого ловецького списа з широким вістрям і довшим, ніж у звичайного, ратовищем, що звався серед сувирів рожном.

Вони пройшли ще кілька десятків кроків і Сивер побачив перед собою повалену буревієм сосну, під задертим у небо корінням якої, як він здогадався, і знаходився барліг: сніг, що заметом вкривав ведмежу постіль, нагорі мав поруділу дірку, з котрої, коли придивитися, здіймалися легенькі випари. Він пригадав пом'ятого ведмедицею свого діда, Рождена, страшні рани на його тілі від ведмежих пазурів і закликав на місці: страх почав заповзати в душу отрока.

- Головне, не бійся, - зрозумівши його стан, пошепки попередив сина Жадан: - Страх свій ти повинен подолати сам. Хто страх здолає, той усе здолає, навіть саму Смерть, не те, що оцього пелехатого. Ось візьми мого ножа - він, аби заспокоїти сина, подав Сиверові зброю, а сам заходився тихенько втоптувати сніг перед барлогом - готував місце для двобою. Спокій отця почав передаватися і Сиверові: він теж, міцно стискаючи руків'я ножа, узявся витоптувати навколо себе невеличку місцинку.

- Стій отут, - показав батько Сиверові на місце правіше і трохи позаду себе. - Як знадобиться мені ніж, подаси.

... Коли потривожений Жаданом ведмідь раптом вигулькнув з-під землі і враз ставши дибки на весь свій більший, аніж у сажень, зріст та піднявши догори передні лапи, заревів на весь ліс так, що їхній кінь, десть там, за спиною, злякано заіржав,

рвучися з прив'язу, Сиверове серце опустилося до самих п'ят: страх пройняв усе його ество. Мабуть, він дременув би тоді світ за очі, але, по-перше, спочатку він просто заляк був від жаху, немов примерз до втоптаного снігу, а по-друге, краєм ока устиг побачити, що Жадан спокійно собі, немов перед ним був не хижий велетень, а звичайний городищанин, з котрим він ось-ось мав зійтися боротися на поясах, чекав наближення потривоженого, розлюченого ведмедя і це змусило отрока залишитися на місці, бо хіба міг він виказати перед отцем свій острах і залишити того сам на сам із суперником та ще й без ножа? – він швидше помер би, аніж рушив з місця! – а все ж переляк ухопив його в обійми і не відпускав, забивши дух і потьмаривши розум.

Тим часом клишоногий, напоровшись серцем на батьків рожен, спочатку тиснув на ратовище усім своїм велетенським тілом так, що дерево аж потріскувало тихенько, ще й махав при цьому лапами за якийсь аршин від Жаданового обличчя, а слина разом з жовтою піною летіла з його пащеки; здавалося, що ще трохи і його пазурі, кожен завдовжки, як палець дорослої людини, ось-ось дістануть свого суперника, але досить скоро криця, що краяла ведмедеві серце, зробила свою луху справу – ревище його з грізного змінилося на жалісне, а далі він почав хилитися на бік і нарешті впав на сніг, що враз почорнів від ведмежої крові, яка прямо-таки лилася з широкої рани у волохатих грудях господаря лісу...

Лише після того Сивер почав поволі приходити до тями. Жадан же зовні виглядав незворушним, немовби нічого надзвичайного і не трапилося, немовби не двадцятипудовий ведмідь лежав повержений ним на снігу, а, щонайбільше – зарізана ножем вівця, котрих у їхньому городищі було доста; саме цей батьків спокій найбільше тоді вразив Сивера.

– Молодець! – не забув спокійним буденним голосом похвалити його батько: – Ти здолав страх. Страх, сину, щоб ти знав, забирає у людини її силу. Якби показав я цьому ведмедеві свій страх, він би мене одразу ж – як муху... Подолай страх – і станеш удвічі, утричі сильнішим, бо забереш його силу собі! Кому страшно – той живота свого не вбереже, та й ні до чого боягузові життя – він на нього не заслуговує.

Вже пізніше, ставши дорослим, згадуючи ту далеку в часі пригоду, він почав розуміти, що ніж Жаданові тоді навряд чи й був потрібен, і що то була лише батькова наука наймолодшому своєму синові, наука про те, як перемогти страх і забрати його силу собі на користь.

Блискавкою майнули в пам'яті події того дня – заради лише кількох отчих слів. Як давно те було! А тепер стояв він на деснянській оболоні, залишаючи за своєю спиною довгий шлях життєвих помилок – отця свого і власних – шлях поневірян та незгод; перед ним, там, за рікою, лежала рідна земля; вода, що плинула повз нього, як час, як усі ті зими й літа, що пройшли бозна-де, невідомо для чого; ця вода і відділяла тепер його від свого коріння, від закопаної у землю пуповини, відділяла, здавалося, нездоланною перешкодою і потрібно було зробити зараз перший крок, аби подолати цей новий страх, конче потрібно було...

- Заходь уже, чи що? - нарешті озвався до Паоло дід-перевізник, котрому набридло чекати.

Той з видимим зусиллям волі таки ступив у насад і, несильно тягнучи за повід Птаха, що трохи опирався, по широкому пласкому настилу пройшов поволі на ніс, де й зупинився, притримуючи коня за гнuzдечку та погладжуючи його по шії, аби заспокоїти. За ними зайшов і пес, за псом - отрок. Дід поклав у лодію весло, обома руками з натугою попхнув широку її гузку по піску на глибоку воду та слідом скочив і сам. Не гаючи й миті, бо течія вже підхопила насад, вони з отроком узялися за весла й почали вигрібати на середину ріки, тримаючи носа навскіс до течії.

Насад м'яко ткнувся носом у пісок, дідок, тихенько гребонувши веслом від себе вліво, змусив його торкнутися берега ще й правим облавком^[63] і Паоло без поспіху вивів Птаха на рідну сторону; Бримо повагом вийшов сам. Діставши з широкого череса накінецьник для стріли, що ними, замість срібла, Паоло розраховувався по усьому своєму шляху від Києва, він подякував з поклоном за перевіз і повів коня нагору, від води.

Стоячи вже на лузі, Паоло таки не витримав і оглянувся назад. За ним, немов Забудь-ріка^[64], лежала Десна; дрібненькі хвилячки вигравали під сонцем блискітками, насад був уже на середині і отрок привітно махнув рукою на прощання: все, немає назад вороття, от тільки навряд чи він забуде те своє життя, як забуває його людина, чия душа, мандруючи до Вирію, перетинає Забудь-річку...

Піднявся у сідло, рушив легенькою риссю, роззираючись на всі боки: луг свій він пам'ятав досить добре, а тому цікаво було, чи змінилося щось на ньому за його відсутності. Так само, як і в часи отрочтва, по строкатому килиму лугу то тут, то там стояли старезні дупласті верби у два чи й три обхвати кожна, кущі червоної лози, збившись у невеликі купки, наповнювали застояне духмяне повітря легенькою своєю гірчинкою і так само срібним дзвіночком розливався лугом спів жайворонка. Ось відкрилося зліва Одесне - знане озеро: водоплавної птиці на ньому завжди було видимо-невидимо. І тепер, ледве тільки наблизився гостинець до його берегів, так одразу ж, зачувши кінський тупіт, із води піднялося в повітря безліч селезнів та гусей, сірою дощовою хмарою полинули на інший кінець озера і там із шумом опустилися на воду. Крякви та гуски зі своїми виводками шаснули в прибережну лепеху і лише пірникоза, не боячись людини, раз по раз пірнала собі на мілині протилежного берега.

Позаду залишилося Одесне, подекуди гостинець ще перетинали неглибокі післяповеневі ручаї, проте вони не створювали якої-небудь значної перепони для мандруючих, і зовсім скоро на видноколі з'явилася вкрита сосновим лісом Лиса Гора. На півверсти правіше від гостинця Лису гору перерізала навпіл деснянська протока^[65] Обижань. Ото там, на відрізаному нею крайчику Лисої гори, що колись був порослий сосною, а тепер лише підліском, на помітному узвишші посеред лугу, там, де протока зливалася з іншою, прозваною родовичами Коропом, і було поставлене перше в цих краях городище роду - Кологастове. Так розповідав колись малому Сиверові його дід, Рожден. Не надто привітною була ця місцина для роду, коли нарік він її Лисою горою -

місцем, де зазвичай справляють свої бенкети оборотні.

Подолали неглибокий брід, піднялися пологим берегом на Гору, проїхали через сосновий ліс, з Гори спустилися уже крутим, знову брели хоч і широченькою у цьому місці, але не надто глибокою протокою, а вже через перестріл попереду виднілася наступна деснянська протока – Вить, що колись давно теж з'єднувалася з Коропом та з часом змінилося його русло і частина Виті пересохла, а протока стала схожою на затоку чи озеро, котре не втратило ще пуповини своєї, яка і досі ріднила її з матір'ю-Десною, через що і назву свою отримала – Вить, себто, Гілка. Коли наблизились лугом до неї, сонце справа було хіба що на дві п'яді[66] вище виднокола. Лець під копитами зачавкала багнюка пересохлого русла Виті, як з-за прибережних верб відкрилися на недалекому видноколі ген, на краю деснянської заплави, сірі стіни рідного городища і серце Паоло раптом тьохнуло в грудях: " Ось!"

Мало не дві третини свого життя провівши на чужині, так прагнучи останнім часом дістатися отчого краю, перебуваючи то в піднесенні, то пригніченим, переживши навіть страх перед майбутньою зустріччю з родовичами, він тепер відчув, як серце, що було зупинилося, раптом закалатало щосили, підскакуючи мало не до горла і несила було зупинити це хвилювання...

Хотілося уявити, кого з родичів – братів, невісток чи можливо, братучад[67] – побачить першими. Хто з них живе ще, а хто вже давно з праотцями? Не уявлялося. Як стрінуть вони його, що скажуть? А він їм що скаже? То усмішка торкала вуста Паоло, то зморшки мережили чоло – а серце калатало і далі: "Швидше б, несила терпіти цю муку!"

Тим часом стало вже видно, як там, попереду, через міст, котрий, як і колись, єднав городище з лугом, щойно пройшло стадо гов'яди, кіз та овець, скоро воно дістанеться стін, увійде в городище і тоді сторожа зачинить ворота на ніч, а тому подорожні мали поспішати і Паоло трохи піддавав литками Птаха.

Видута, огнищанин, – старійшина роду, посивілий, але ще міцний дідуган, за плечима якого було шість десятків зим, стояв на стіні біля Лугових воріт і дивився, як од Виті, протоки Десни, повертається під захист городських стін стадо гов'яди, овець та кіз. Велетенський жовток сонця, уособлення Дажбога, вже наближався до виднокола, верби над лівим берегом Коропа відкидали довгі густі тіні, спеки вже не було, вітер стих, небо очистилося навіть від тих легеньких хмарок, що були на ньому опівдні – якраз була та пора дня, котру він останнім часом любив найдужче. Вже з десятків літ підряд він за гарної днини щодня тут зустрічав скот, що прямував за городські стіни на ночівлю і для нього це вже стало не просто звичкою, а навіть потребою: думалося легко і бачилося далеко наперед, як і личить старійшині.

Що там і казати, гарне місце вибрали для поселення пращури, – думав, дивлячись на деснянську заплаву, Видута. З покоління до покоління передавалася із уст в уста кожному прямому нащадку їхнього роду розповідь про те, як прийшли сюди перші їх пращури-родовичі на чолі з Кологастом. Рід тоді був малочисельний, ослаблений від довгого, протягом життя багатьох поколінь, шляху з Подунав'я, постійної борні,

смертей та хвороб, тому перше городище поставили прямо в деснянській заплаві, на високому, порослому сосновим бором, довгому піщаному острові між двома деснянськими протоками, сховавшись від можливих нападників з півночі за Десною, а з півдня – за трьома її протоками.

Там народилося і померло чи не п'ять поколінь, там рід зміцнів, розплодивши гов'яду, отримав достаток, там йому, врешті-решт, стало тісно: майже не було місця під ниву, та й худобу випасати було дедалі важче. Навесні, під час великої повені, скот довго голодував – надто пізно сходила на лузі вода, не завжди й сіна вистачало до зеленої паші. З першим весняним теплом хмари ґедзів, комарів та мошок не давали життя ані людині, ані скотині. Особливо допікала дрібна мошка, що забивалася в очі, вуха, ніс, навіть у рота. Комари обліплювали людину, варто їй було лише виглянути зі свого житла, і пили кров не гірше від злиднів. Потім приходила черга ґедзів і тоді вже не менше людей страждала скотина. До того ж, вирубавши на стіни та житло дерева, люди тим самим дозволили Десні розмивати під час повені пагорб, на якому і стояло невеличке їхнє городище. Звичайно, треба розуміти: не від гарного життя оселився там рід – ховався, вижити мав у необжитому краї. Правда, Десна та її протоки, одну з яких, на котрій і стояло якраз їхнє городище, рід назвав Коропом, бо у ній водилася сила-силенна цієї риби, давала не лише захист, але й вдосталь їжі, проте Луг не те місце, де має жити людина. Це володіння Ріки, Водяного та Луговика; на людину тут чатують підступні хвороби, місця для ниви стало замало, а потім одна з проток, змінивши своє русло, обігнула городище та й відрізала його від ниви та решти острова, через що й назву свою отримала – Обижань. Відтак мусили пращури переходити на інше, більш придатне та зручне для життя місце.

Волхвом тоді став Вишняк і він, попросивши у Дажбога заступництва й поради, поголодувавши на капищі дев'ять днів, почув його згоду і оголосив Дажбожу волю всьому родові: відтак рід, старійшиною якого був старший брат Вишняка Зимород, переселився значно вище по течії Коропа. Тут вже була межа деснянської заплави і починався сосновий бір, що широчезною смугою в кількадесят верстов тягнувся південніше заплави, займаючи собою усе межиріччя Десни та Семі. Нове городище звели куди просторіше попереднього, у сосновому лісі було повно звіра, в Десні і протоках стіною ішла на нерест риба, по заплаві вище городища знайшлися боброві гони; місця для випасу худоби було вдосталь і для підсіки – скільки завгодно, дерева для жител теж, і все це під боком, поряд, можна і доглянути, і постерегти. Родовичі нарадуватися не могли, так сподобалося їм на новому місці: скільки подячних пісень залишилося від тих часів! Рід почав розквітати й багатіти на очах: скот давав гарний приплод, на скурі, медові та воску зароблялося стільки срібла, що почали навіть купувати коней; сіяли вже не лише жито, а й овес, і полбу, і ячмінь, і грецьке пшоно[68]; коноплі ж та льон росли не тільки для власних потреб, вже й на продаж пішло ткане коропськими жонами платно. Заїжджі гості проторували до них гостинець не лише з півдня, від Путивля, через Семь, але й з-за Десни. Навіть власне торговище з'явилося поряд із городищем.

Та, як відомо, не спить Чорнобог. Прийшли хозари – войовничі чужинці з далекого Ітилю-ріки. Не зуміли сіверські роди швидко об'єднатися і виставити проти них свою рать: надто мало було їхніх городищ і надто великою виявилася їхня земля, аби вчасно дійшов до родів заклик із стольного сіверського города Воронжена[69] про необхідність дати відсіч тим зайдам. Поодинці вони не встояли під навалом і змушені були погодитися на данину: по шелягу з рала[70] і по вевериці з диму[71]. Неважка була данина: вевериць, кун, бобрів у сіверян видимо-невидимо: піде отрок з луком до лісу і, граючись, за короткий грудневий день до двох десятків вевериць добуде. А якщо ще порахувати тих кун, лисів та бобрів, що пастками добуваються, то і взагалі – легка виходить данина. Одне лиш гнітило: що все це з примусу, не по добрій волі; знову ж таки, по примусу мали ще для чужої війни і ратичів своїх виставляти, козарами через те прозваних, які клали сіверські голови не за свій рід, а за чужинців.

Ще три покоління прожило у тому городищі. Потягнувся на південь, уздовж соснового узлісся, цілий ряд високих могил волхвів, старійшин та інших поважних і шанованих усіма родовичів.

Що головне для людини в її житті? Воля: аби ніхто не чіпав, давав їй вільно дихати і робити те, що вона сама вважає за потрібне. Та хіба ж часто таке трапляється? Платили данину хозарам, вже якось і звиклися, коли ж це завівся у полянській землі, в Києвому городі завзятий князь Ольг, варяг сам по собі. Завівся і пішов до сіверян, мовлячи: "Кому данину платите?" Хозарам, відповів йому у Воронжені сіверський світлий князь Усебор. Оружною рукою примучив Ольг сіверян, як до цього полян та росичів, і посадив неподалік сіверського Чернегова, що стоїть у пониззі Десни, біля перевозу на Київ, варягів, сіверському племені на острах і щоб торгові шляхи під його рукою були, а сам рушив війною на хозарів. Ті, як і годиться, наказали сіверянам дати своїх козарів для цієї війни. Рід не дав, бо як же ставати на прю з Ольгом, коли у нього полянське військо – свої, братнє плем'я, русь. Перш, ніж вигнав Ольг хозарів із сіверських земель, ті пустили городище за вітром і люду перебили доста.

Старе городище не відбудовували – роздивившись за ті літа навколо, вирішили ставити нове, неподалік старого, за якусь версту від нього, нижче по течії, у межиріччі Коропа – деснянської протоки і неширокої, місцями вже порослої по берегах очеретом, річечки Ятриці – там, де їх русла сходилися клином і, таким чином, нове городище з трьох боків було оточене водою, а вода, то є добрий захист від ворога. Ольг рід даниною обклав справедливою: все ті ж шеляг з рала та вевериця з диму, не більше і не менше. Правда, рід мав також, на вимогу князя, виставити до руської раті кожного двадцятого, іноли навіть кожного десятого мужа, але то вважалося справою загальною, руською і часто бажаних ратитися в чужій стороні набиралося куди більше, бо кому таланило, той з борні повертався багатим: з коштовною зброєю, або ж, на додачу, з конем, чи й полоненим рабом, або рабинею – кому як Щур допоможе, а що вже зі сріблом чи золотом – так то напевне, була б лише цілою головою на плечах.

Разом з варягами великі зміни прийшли у сіверську землю. Воронжен, стольний город сувирів, що стояв за один день кінного шляху від Коропського городища, з часом

занепав і світлий князь сидів тепер аж у Чернегові, тому городі на західному краєчку своєї землі, що вивищився завдяки варягам над іншими родами та був тепер у них під наглядом.

Два покоління пішли у Вирій від того часу. Провідали хозари, що на київському столі опинився молодий, недосвідчений князь – Ігор, син Ігора Старого, онук Олега – і не прогавили зручної миті. Песах, хозарський воевода, навалився усією хозарською силою, пройшовся Посуллям, попаливши городи й городища: київський князь не встиг і рать зібрати, як Песах стояв уже під Києвом. І став Ігор хозарським данником. Удвічі збільшили хозари данину проти колишньої: мусив Ігор давати їм щозими тепер уже по дві вевериці з диму та по два шеляги з рала – щоб знала Русь, як супроти Хозарського кагана голову підіймати. Ну, і рать, козар, тобто, виставляти – скільки накажуть,.

Застогнав рід, бо данина утричі зросла: окрім хозар ще й своєму, руському князеві, мусив платити. Ігор Русь захистити не захистив, а данину брав справно. І нікуди ж не рипнешся – піти супроти Києва, то все одно, що й супроти хозар, бо ті за свого данника, звісно, заступляться. І навіть не в данині горе. Наказав Песах Ігореві виставити рать у тридцять тисяч воїв. Пішли руські вої на чолі з варягами за Хвалинське море, за чужу землю на прю стали, та там і згинули – жоден не повернувся. З коропського роду поклали без слави свої голови півсотні кращих воїв. Плач велій[72] туманом стелився тоді над деснянською водою, сльози матерів текли рікою, сестринські плинули ручаями, а молодих жон – спадали на траву тихою росою...

З полюддям Ігор знову по землях биричів[73] своїх послав, усе з тим самим: дати весною воїв на рать – тепер уже з ромеями. Ще й лодії готувати. У квітні три десятки воїв з Коропа сіли в насад і з прибутною водою рушили до Києва – там збиралася рать воювати ромеїв. Але невдахою був князь Ігор. Ромеї страшним грецьким вогнем попалили руські лодії, ще й буря розметала рештки суден. Повернулися до роду лише шестеро: без золота, зате зі страшними виразками від того небаченого вогню – як нагадування усім, хто захоче колись ромеїв воювати: краще подумай сім разів, а потім вже йди на рать із ними.

І з даниною вже зовсім не по Праві став чинити молодий київський князь – сваволя почалася, бо, виходило, що легше з Русі, зі своїх стягти, аніж по чужих землях золота у брані здобути. Тож, брали і брали: як не Ігор, так свої, чернігівські світлі князі; росла данина і ніхто вже не знав наперед: а скільки цієї зими у полюддя доведеться віддати. А ще ж і вири[74] різні для тих, хто не по Праві діяв, хто за Коном опинився, вигадали: аби лише срібло здерти з роду. Коли ж це не витримали такої наруги у Деревській землі і вбили Ігора.

Сіла на київському великокняжому столі (нечуване діло!) молода Ігорева вдова Ольга. Дивувалася Русь: ну який із жони князь?! А вона, сама намисливши чи порадив хтось, але мудро зробила: сваволю припинила і кожному родові твердий княжий урок чи устав дала – доки вона на княжому столі, платити остільки і все, і ніхто вже не має права від себе той урок збільшити. Бояр та світлих князів приструнчила і занадто жадібним непереливки були: не один поплив навесні до Царгорода, тільки не з

товаром, а бранцем, за те, що Ольгу ослухався і власну калиту золотом набивав. І настала відтоді по Руській землі тиша велика, благодать.

Так, що не кажи, гарне місце вибрали колись пращури для теперішнього городища, ні-і, вже навіть не городища, – города. Десна-матінка разом зі своїми протоками та заплавленими озерами дає вдосталь риби, аби лиш не лінувався невід закинути та витягти: про голод навіть за найсуворішої зими і мови не може бути. Луг, дякувати Макоші, не скупиться на густі високі трави і скот на тій паші росте нівроку, а припасеного на зиму сіна цілком вистачає навіть до Купальських свят. А льон який росте на нашому лузі! А боброві гони! На тих, що раніше скрізь по Ужеті були – невеличкій лісовій річечці, звір майже перевівся, зате нові знайшлися – ген там, на полудень, за Ятрицею! А лугове птаство: від качок, гусей, лебедів, чапель та журавлів, що розселилися по деснянських протоках, такий гамір стоїть – інколи навіть перекикувати доводиться його!

Сосновий бір кишма кишить звіриною: лосі, олені, кози, вепри, ведмеді, лиси, куни, вивірки і ще безліч інших – від вовка до горностая; по протоках і притоках Десни теж бобер не виводиться, видри повно – там, де риби безліч, там і вона; борова дичина – глухарі, тетеруки, рябці – ледь не на кожному кроці. А в мішаних та листяних лісах бджола несе мед у борті роду. Губ та ягід – отак бери і просто косою коси!

Та то ж не вся користь від лісу, бо відтоді, як Сварог навчив людей робити рало, кидати у землю зерно і ростити жито, як дав людям жорновки та навчив пекти хліб, ліс віддає людям ще й свою силу – через підсіку: високе дерево, у якого люди забирають життя, в огні перетворюється на попіл, а зерно, потрапивши у нього, бере навесні собі разом із теплом Ярилового[75] променя життєву силу великого дерева і проростає, і дає врожай – сім-один, або й десять-один, дарма, що земля тут піщаниста.

Ні, що не говори, а гарне місце вибрали пращури, думав Видута. Понад вісім сотень голів гов'яди, воли, кози, вівці, мало не сотня коней: товар на лузі просто розкошує, і саме через це такий багатий рід Коропа. В достатку є у нього все, що тільки потрібно людині. Дерево – аби будувати житло, ставити городські стіни, наводити мости, робити човни, вози, сани, ткацькі стани, личаки, зброю і ще безліч потрібних у господарстві речей; льон та коноплі – щоб ткати полотно та шити з нього одіж, плести ужища[76], сітки і неводи; болотна руда – щоб робити з неї крицю[77], а з криці уклад[78], що йде на топори, ножі, списи, наральники, коси, заступи, серпи – усього й не перелічиш. І не так уже й страшно, що дань нині платиться київському князеві вже по куні з диму і по ногаті – з сохи ріллі: таким за кілька поколінь став розмір данини, княгинею Ольгою названий уроком, – нічого, дякувати Богам, не переводиться у лісі звірина, зате куди спокійніше стало люду жити після того, як молодий князь Святослав, син Ольги та Ігора, повоював хозарів на Ітилі-ріці!

Багатий і чисельний рід Коропа. І всьому потрібно дати раду, про все наперед помислити – така доля старійшини: це хтось може дозволити собі, забувши про все, податись на кілька днів на лови, аж за Десну. Хтось, тільки не він, Видута. Колись дуже давно саме його вибрав рід старійшиною після того, як його старший брат Жадан надто

вже загордився і поставив себе вище будь-кого в роду.

Попервах Видуті було дуже важко. Від природи людина спокійна та виважена, він змалечку знав, що йому старійшиною не бути ніколи: Жадан, первісток його отця, Рождена, мав змінити отця, а тому Видута вважав, що доля приготувала для нього життя звичайного городищанина. Та тільки хто ж може сказати напевно, що натче йому Доля? Ставши старійшиною, Видута дідам не перечив, радився з ними коли потрібно і непотрібно було, з родовичами своїми поводився чемно, ні на кого й не гримнув, хоча з часом міг уже і строгість виявити – а як же очільнику без цього?!

Рід, пам'ятаючи, яким був Жадан, спочатку вважав його за тюття, потім звик: якось воно так виходило, що й справи начебто самі собою робилися, начебто і старійшина ні при чому, а все котилося по вкатаній стежці. А Видута потихеньку, помаленьку вчився собі і вчився, аж доти, доки, зовсім не одразу, а з часом, не розібрався що й до чого і не почав потроху прибирати віжки до своїх рук. Правда, все одно, йому ніколи й на думку не приходило щось важливе вирішувати самотужки. Він завжди волів перекласти це на плечі віча або дідів.

Не раз бувало так, що згарячу, як то на віче часто буває, перемагала одна думка, а наступного дня, роздумавшись як слід, усі вже бурчали, що насправді краще було б Видуті самому це вирішувати і тоді якраз приходив його час. Хоча за все своє старійшинство він жодного разу нікого не облаяв, рідко коли кричав і мало кого покарав, але в городищі все робилося досить вчасно і до ладу, останніми роками з Видутою взагалі ніхто не сперечався. Певно, що при Жаданові справи роду йшли б ще краще, проте дорікнути Видуті язик ні в кого не повертався.

Рід більшав та більшав, городище розросталося, пришлеців також додавалося: люд втікав з південних країв, з лісостепу, шукаючи захисту від кочовиків, котрі щороку шарпали південніші городища. Пришлецям з тих городищ рід прихисток давав, селитися дозволяв, але не тим, хто лише на землі умів трудитися, бо земель, вважав рід, – і так обмаль, тому осідали в городищі частіше за все ті, хто знав якесь ремесло. Давно вже пришлецям місця у стінах не вистачало і навіть після того, як їх двічі переносили, розширюючи городище, все одно хтось тулився до стін ззовні. Отак ніхто й не зчувся, як на схід від городища виникло ремісниче передмістя – посад, а городище перетворилося, вважай, на город, котрий по деснянській протоці, на березі якої колись давно рід звів перші стіни, і назву свою мав – Короп. Не мало, не багато – майже п'ять сотень димів налічив минулої осені тивун із Ратичева, понад вісім сотень мужів! Затісно стало в городищі не лише пришлецям, але й своїм. Помислити тільки: щоб сплатити князеві урок у мало не чотири тисячі вевериць, потрібно в лісі ледь не половину їх винищити, а наступної зими чим тоді платитимеш? А щоб під нову ниву ліс розчистити – ген куди потрібно було йти: на сам шлях часу потратиш не менше, ніж на ниву. Добре, що пришлець один показав, що воно таке – переліг^[79]. Та все ж ще при Рождені повиходило з городища кілька малих родів: відійшовши на десяток верстов, осіли там весями, а ті на городища перетворилися – Сохачеве, Жорновки; вже при Видуті постало на задесенській оболоні і третє. Право на землю під ниву та на лови у лісі мають лише

свої, корінні родовичі, бо це земля їх прашурів, дідизна і отчина. До того ж, ремісникові ніколи ловами займатися – йому за ремеслом нема часу і вгору глянути, простіше придбати ту скору в родовичів, що на ловах знаються. Торг почався мало не щоденний та й гості все частіше навідуються до Коропа. І власні купці завелися, шестеро з них нарочитими мужами стали і вже раду тримають укупі з дідами та сотниками, чужі ж гості проторували з півдня, від Путивля, що стоїть на Семі, лівій притоці Десни, широкий гостинець до Коропа і частенько навідуються сюди все літо: жертковий вогонь перед Богами он там, біля торжища, рідко коли не запалюється, а по п'ятницях – так обов'язково.

... А світ уже не той, що раніше: щось сталося з людьми – він і сам не добере, що саме, але ж – сталося! Правий був покійний Божеслав, коли говорив родовичам, що людина не повинна мати більше, аніж потрібно їй для простого життя... Говорив... А хто слухав? Щось таке зрушив своїм учинком його старший брат, Жадан, бо після того, як із власної волі став він ізгоем, вийшов з усіма своїми домочадцями з великого роду, і почав вкриватися тріщинами коропський рід. Третього, по смерті Жадана, літа стали молодші, завзятіші родовичі, один по одному вимагати, аби виділив рід їхню частку племенщини – і все ж згідно покону... Ні, вони не одселялися з городища, не ставили свої весі, вони, маючи власне тягло^[80] самі вже обробляли ниву і з кожним літом таких ставало усе більше та більше.

Як не противився він, Видута, цьому, як не переконував триматися купи, та бажання мати більше, не ділитися з великим родом житом і гов'ядою зробили з його родовичами лихе: сиплеться рід, як грудка пересохлого на сонці піску і вже дійшло до того, що деякі живуть лише від праці рядовичів^[81], навіть не беручись за чепіги^[82] чи топоріще.

А літ з десять назад родовичі остаточно розділили усю племенщину; мало того, що межі ділять тепер усю ниву на клаптики, так ще й усередині городища звели навколо жител та клітей горожі, закриваючись від "чужих" (чуєте, вже чужих очей!), за своє добро вболіваючи... Якщо щось і залишилося від колишньої єдності роду, так це спільна сторожа на стінах, випас товару на лузі та ще косовиця.

... От якраз за три дні і має вже початися косовиця: луг скрізь за межами пасовища скота міниться кольоровими переливами квітучого різнотрав'я, тонконіг, грястиця та лисохвіст у колос пішли – якраз пора братися за косу – о цій порі в травах накопичилась уся можлива сила, тому баритися ніяк не можна, бо перестоять вони і не буде скот з охотою поїдати те сіно. Сьогодні другий день, як стало на погоді, дощі скінчилися, східний вітерець нових не обіцяв – потрібно устигнути не лише накосити, але й висушити як слід сіно та скласти його на високих лугових місцях у стоги: днів шість потрібно, якщо не більше. Видута перебирав у голові чи нічого не випустив, чи все продумано, як треба. Він, замислившись, постояв на стіні ще якийсь час і вирішив спускатися до воріт, щоб переговорити з пастухами про молодняк.

Скот тим часом вже ступив на плавучий міст, наведений через протоку. Міст складався зі скріплених між собою плотів, збитих аж у три шари з вербового кругляка.

На зиму, коли випас худоби припинявся, його розв'язували, плоти витягали на берег та прикріплювали до верб, щоб повинь часом не забрала їх із собою.

Попереду стада сунув бугай, за ним, поколихуючи роздутими боками, поважно переставляючи ноги, несучи переповнені молоком вим'я, ішли корови – годувальниці роду, його найцінніший скарб, основа достатку і благополуччя, за ними пленталися робочі воли – те тягло, без котрого ніколи не визнаєш смаку житнього хліба, а у хвості, бекаючи, мекаючи, напирючи на передніх, інколи навіть здаючись на них, поспішали вівці та кози. Три пастухи, верхи на конях, у супроводі кількох собак, давали лад усій цій різномастній та неспокійній чотириногій громаді, притримуючи її перед мостом, аби не збилося стадо до купи та, поламавши огорожу, не опинився скот у воді.

Коли товар почав заходити у ворота, Дажбогу-Сонцю до верхівок дерев на західному видноколі залишалося не так вже й багато – якраз стільки, щоб жони встигли при світлі дня подоїти худобу. Видута востаннє кинув оком на луг і тут здивовано помітив, що від броду через Вить до города поспішає на рисях комонний. Хоч як далеко він ще був від стіни, але старійшина досвідченим оком одразу ж помітив у ньому чужинця: і по коневі – тоншій статури і вищому ніж коні роду, і по його підібраній, вкороченій рисі, і навіть по тому, як тримався вершник – видно було, що то швидше за все якийсь ратич поспішає. Що більше наближався вершник до плавучого мосту, то більше здивування зростало у Видуті, бо поряд із конем скоком бігло ще щось чорне, на лоша не схоже, як для собаки – занадто велике, але ж скок його був більше на вовчий трусок[83] схожий: що б то мало бути? Огнищанин аж брови нахмутив, пильно вдивляючись у комонного, забувши навіть про пастухів і своє бажання з ними переговорити: худоба вже вся зайшла в город і сторожа збиралася причиняти важкі та високі, на кованих із криці жековинах, дубові стулки воріт.

– Причинить, але не зовсім – гукнув Видута: – Подивимося, хто це до нас, на ніч глядючи...

Доки Видута спускався зі стіни, на ушулах заскрипіли давно немазані петлі воріт, його таке неподобство роздратовало, бо казав же учора: змастити салом петлі; ні, не послухалися... Не підвищуючи голосу, невдоволено мовив до старшого, Осьмака, що був родом з берегів Псла:

– У вашому городищі теж так скрипіли? Вже ж було мовлено: зма-сти-ти! – з притиском наголосив огнищанин. – Допоки ще казати?!

Осьмак почав вибачатися, руку до серця прикладати і Видута зрозумів – на цей раз зроблять. Він не любив карати, не розумів і тих людей, котрі роблять усе лише коли стоїть хтось над ними з батоном і казав про таких: "Пропащі."

А тим часом вечірній пришлець був уже майже біля воріт...

... Коли Паоло згадував на чужині рідне городище, воно видавалося йому наймилішим місцем на землі. Доводилося комусь розповідати про нього – Паоло стверджував, що стіни його – ого-го, які високі! – для ворога неприступні; що затишнішого житла, ніж сіверська землянка годі й шукати: взимку тепла, у літню спеку прохолодна, пожеж ніяких не боїться, бо дах її вкритий дерном – такому житлу, не те,

що київським теремам, – і грецький вогонь не страшний. Він завжди був переконаний у цій своїй правоті і сперечався зо всіма, хто б не був, за що частенько піднімався на кпини, але ніколи по-іншому і помислити не міг.

Та ось, переїхавши по плавучому мосту через Короп, наблизившись до рідних стін, він із подивом побачив, як вони понижчали за той час, що його тут не було: якщо не втричі, то удвічі нижчими проти тих, що залишалися в його уяві-пам'яті, вони були точно. На якусь мить йому навіть здалося, що цей дійсно невисокий, хіба що у тричотири сажні заввишки, дубовий, посірілий від негоди старий частокіл сам собою виріс колись із землі: вал під ним місцями розмило дощами, місцями він осунувся і скрізь поріс травною; неглибокий рів, котрий, видно з усього, був з водою хіба що навесні та після великого дощу, ховався у високих бур'янах... Паоло навіть знітився, дивлячись на ці стіни, бо згадав ту свою упертість, але зате яким рідним та милим його серцю видавався зараз, попри усе, цей частокіл!

А ця криниця поряд із капищем, лівіше від шляху, що вів до воріт – священна криниця роду: скільки разів, коли діймала його десь у пустелі спрага, чи коли він пив затхлу воду Царгорода, скільки разів – безліч! – згадувався смак її води – той рідний, особливий, котрого ніде і ніколи він так і не зустрів більше у своєму житті... Забувши навіть про те, що сторожа на його очах ворота причинила була, але, все ж чекає на нього, він попри свою волю скочив із Птаха і, ведучи коня в повіді, пішов прямо до криниці, узяв із цямрини липового ковша, зачерпнув темної води, що жебоніла, переливаючись тихенько через вкритий мохом низесенький, при самій землі, зруб, і припав губами до неї. Рідна водиця видалася йому солодкою, немов кленова пасока[84] ранньої весни, немов забутий з отроцтва смак кулаги[85], що тепер ось сплив із глибини пам'яті: Паоло навіть здивувався цій несподіваній згадці – це ж треба! – а душа тим часом проспівала довгоочікуване: "Вдо-о-о-ма!!".

Він випив увесь ківш, хоча доки не побачив кринички, пити не хотів зовсім, поставив дерев'яну посудинку на своє місце, погладив, розчулений, коневі шию і рушив до воріт. Капище, що залишалося від нього ошую, теж, здалося йому, ніяк не змінилося: так само стояли два кумири – Макоші та Велеса, так само на невисокому частоколі, що огороджував їх, стриміли вибілені часом черепи лосів, турів та гов'яди. Лише позаду кумира Велеса на вкопаному в землю стовпі був насаджений свіжий, певно, лише з минулої зими, жовтуватий ще, широколобий череп ведмедя, бо то є улюблений Велесів звір, згадалося Паоло.

І капище, що залишилося вже позаду, і торговище з конов'яззю, по котрому він тепер ішов, знову повернули його, як і минулої ночі, до тієї давньої злочасної п'ятниці, коли один батьків постріл із чужинського лука так раптово, круто і назавжди змінив його долю, та й не лише його, а й більшості найближчих родовичів. Якщо отам, біля криниці, душа Паоло рвонулася раптом з грудей у небо, то зараз, здавалося, впала підстрелена, немов птах, тією отчою стрілою прямо йому під ноги, через що він навіть голову опустив, навіть понижчав...

Кілька пастуших псів, котрі зайшли були зі стадом за ворота, побачивши чужинців,

рвонули до них, вивівши Паоло з оціпеніння, але тут Бримо вискочив наперед, рикнув басом, гаркнув, збив грудьми із ніг одного нападника, ухопив за карк іншого, змусивши того утекти, і розпанахав жажливими своїми іклами плече третього. Люте гарчання місцевих змінилося на ображені зойки, а Бримо, підкорившись наказові Паоло, повернувся до нього і спокійно продовжив шлях поряд із правою ногою свого господаря.

Тим часом за ворота вийшло кілька мужів: попереду сивий, міцної статури, дід, горда постава котрого велеречиво говорила, що він коли б чи не старійшина, і четверо чоловіків зі списками в руках. Вони мовчки чекали на наближення пришлеців.

Паоло зупинився кроків за п'ять перед ними, вклонився їм у пояс і здаленим від хвилювання голосом мовив:

- Чи добрий видався ваш день, людіє?... - та й осікся, не знаючи, що казати далі, бо раптом усвідомив, що назвися він новим своїм іменем - Паоло, - і не повернеться він додому, не станеться того дива, на котре чекав він останні кілька літ, бо єдиною ниточкою, що зв'язує ще його із власним Родом є лише його ім'я, що воно, дане йому давним-давно батьками, і є той єдиний ключ, котрий і здатен відчинити усі тутешні замки.

- Дякувати Дажбогові! - повагом, із почуттям власної гідності відповів за всіх сивий дід, а решта мовчки йому вклонилися.

- А чи легка була твоя дорога? І що привело тебе сюди в такий пізній час? - у свою чергу запитав дід.

Паоло поглянув уважніше на сивочолого: навіть через стільки літ і зим голос того видався йому знайомим. Авжеж, жодних сумнівів уже не було - перед ним стояв стрий його, Видута, молодший брат отця, Жадана. Хоч і став він старим, хоч і змінився - було щось у поставі і виразі обличчя таке, що одразу ж вирізняло його з-поміж інших, певно, що нічної сторожі, - але Паоло уже точно знав, хто стрічає його зараз під рідними стінами.

- Я Сивер, син Жадана, небіж твій, стрію... Додому ось повернувся...

Видута мовчки дивився на Паоло і обличчя його мінилося від почуттів:

- Сивер?... Живий? О, Боги!... Де ж тебе носило стільки часу?!

Сторожа пороззявляла роти і мовчки слухала.

- Скрізь... По всьому білому світу, - махнув рукою Паоло і Видута з того помаху одразу ж зрозумів, що не медом мазана була дорога його небожа і не від гарного життя повернувся він до рідної домівки.

- Хочу побачити братів своїх, хто ще живий - заговорив знову Паоло. - Та й осісти волів би на отчині своїй перед смертю...

- ... коли рід дозволить, - запнувшись, видавив із себе.

Видута ж, розкинувши руки, рушив уперед, згріб братанича в обійми і заходився обіймати того з таким відчуттям, що обіймає не людину, а дерев'яну колоду: що спина, що руки прибульця були тверді, немов то не плоть жива, а з ясена витесана людина. " А й справді, по всьому видно, що несолодко йому жилося - бач, худий який..." - подумав

огнищанин та вголос промовив інше:

- Як помислив таке, Сивере? Ти - стовбур свого роду; се на твоїх пращурах тримається він: на заступництві їх перед Подателем нашим, на поконі, котрий вони нам дали. Радий я, що бачу тебе і тому речу: вдома ти!

Видута відсторонив небожа від себе і поглянув тому у вічі, але якась пелена застила Паоло очі і лише звівши їх догори та поморгавши, зміг він прояснити зір. Погляди їхні нарешті зустрілися і Паоло не зміг терпіти далі:

- Хто ж із братів моїх ще в живих лишився? Та вже ж і кого-кого, а братучад у мене доста має бути. Хочу бачити їх!

Старійшина лише руками скрушно розвів:

- З родовичів твоїх сливе[86] нікого і не лишилося... Лише Величко, Воропаїв найменший, та Десеня - прабаба твоя...

Трохи помовчав і додав:

- Видно по всьому, дуже прогнівив Богів отець твій, а мій брат - Жадан, бо перевівся твій рід, немов його і не було...

- А... як же так?... Де ж вони усі: Бусел, Волот, де братичі та братаниці мої?... - розпач охопив Паоло: він хмурих брови, трусив головою, не в силах досягнути почутого від Видути - здавалося йому, що він щось не так зрозумів, щось не второпав...

Видута з винуватим виглядом, неначе виправдовуючись, заходився пояснювати:

- Бусел на ловах втрапив на Десні в проміїну, застудився і помер; Гаїна з ним у Вирій пішла... Волот та Воропай зі своїми синами, увісьмох, ходили зі Святославом ромея воювати, там і голови свої поклали...

На останніх словах старійшини Паоло мовчки кивнув головою, мовляв, здогадувався про те й раніше, а тепер лише взнав достеменно: так воно і є...

- Жони їхні померли, - вів далі Видута, - братаниць твоїх у чужі роди позабирали... Ото Величко один і лишився; подався десь із Курилом, купцем із наших, хіба що на Купайла повернуться... А Десеня жива! І житло ваше стоїть! - аж зрадів Видута, що таке спало йому на думку: - Ось так прямо зараз і підемо до неї!

Здавалося, що старий огнищанин знайшов нарешті хоч щось, аби розрадити вбитого горем братанича-пришлеця і все намагався заглянути тому у вічі. Та Паоло немовби і не чув стрія: стояв втупивши зір собі під ноги, неначе щось роздивлявся там, на землі, щось таке, йому одному видиме.

"Як же це??.. Куди ж оце повернувся я?.. Що мені діяти тепер?.. Я боявся одного, а про таке й помислити не міг... Я немов той пес, що намагається ухопити себе зубами за хвіст: увесь вік щось наздоганяю, когось ловлю - і все марно... Прийти з іншого кінця світу - за чим??..."

- Десеня, що - донині жива?! - дійшло раптом до Паоло. Він так здивувався цьому, що навіть перервав свої украй сумні думки, аби перепитати у Видути.

- А я що речу? - знову зрадів той. - Ось ходімо до неї!

Доки йшли городом, Паоло крутив головою на всі боки - мало чого знайомого залишилося тут від тих далеких часів: начебто і вгадується щось, а все одно - немов би

уперше сюди потрапив... Поміж звичних по пам'яті сіверських землянок із дахами, що спиралися на свій зруб на рівні землі, і були обкладені колись дерном, а потім поросли травою, стояли нові, що вже чи не на два лікті видерлися із землі вгору і солом'яні дахи яких, густо, від пожежі, змазані глиною, мали вже стріхи, але найбільше вразило Паоло те, що тепер усі городищани понаставили навколо своїх осель та хлівів горож, позабиравши те, що, як вони певно вважали, належить лише їм – шматки землі наколо жител. Він надивився такого, доки жив, у Києві, але щоб тут, в його отчині, побачити це неподобство – ні, такого він не очікував.

Лише вічева площа з крислатим Старим Ясеном, під котрим був кам'яний ґалдовник[87], на якому рід і родовичі приносили свої пожертви Дажбогові, залишився незмінним. По краю площі стояли три хоромини – приземкуваті великі будівлі: на західному боці – вічниця[88], на полуденній стороні, учепившись за землю, здіймалася найбільша з них, робітня, – крита споруда, в котрій під час негоди городяни колись спільно займалися необхідними ремеслами – плели неводи або ловецькі тенета, а на північній стороні площі розкинулась медоставня з великим двором: тут волхв зі своїми молодими помічниками волховичами щоліта готував у таїні від усіх божественний напій – ставлений мед. Далі вже, від середини площі, оточуючи її колом, стояли житла тих, хто був стовбуром роду і начало своє вів прямо від старійшини, котрий чи не двадцять поколінь назад і привів рід саме сюди, на деснянські луки – від праотця Кологаста. Отак, колами, все далі та далі від Старого Ясена, немов гілля від стовбура, розходились на всі боки житла інших, не таких уже близьких, не таких іменитих його родичів. Розтинаючи ці кола, тепер від площі на всі боки, немов промені від Сонця, аж до самих стін міста розтікалися, наче ті струмки від джерела, затиснуті між огорожами вузькі криві вулички. Десь у другому колі, одразу ж за землянкою, в котрій народився, а потім і жив до самої своєї смерті дід його, Рожден, мусило стояти колишнє житло отця його, Жадана. Паоло, трохи обзвичаївшись, вже почав примічати, що стіни старого городища роздалися на південь, до Ятриці, і особливо на схід – до бору. Ставлені вони були по-старовинному, по-простому – частоколом, де з дуба, а де навіть із обсмаленої сосни, на невисокім валу; зсередини, як і колись, ще за дитинства Сивера, до частоколу притулилися хліви та господарські кліті роду, в котрих стояла общинна худоба, зберігалось різне необхідне у житті начиння – від кіс та заступів до списів, топорів, навіть смоли на випадок ворожого нападу. Під клітями, в обмазаних глиною та викладених корою ямах, зберігалось збіжжя роду. Дахи клітей слугували водночас помостом оборонцям під час захисту стін, які заборонами[89] здіймалися вище тих дахів на висоту людського зросту.

Вони йшли містом, до них підходили люди, віталися, і коли Видута розповідав, хто є цей пришлець, здивуванню містян не було меж. Досить швидко за ними сунув уже цілий натовп.

Жаданове житло, єдине неогорожене, стояло майже в самому осерді, неподалік від площі, на захід від нього, і колись було найбільшим та найдоглянутішим в місті, як і лічило житлу старійшини роду. Тепер же Паоло не одразу і признав його – і

виглядало воно чомусь куди меншим, ніж уявлялося в спогадах, та й дивлячись на нього нині, він ніяк не міг назвати житло доглянутим: видно було, що й дах давно просив, аби його полагодили, і двері ледь трималися, і одвірок у сінях перекосився – у Паоло клубок підступив до горла: так чомусь жалісно було дивитися на рідну батьківську оселю...

На призьбі, біля дверей, сиділа стара-старезна баба, зігнута, немов рибальський гачок і вечеряла якоюсь кашею, запиваючи її кисляком. Сірий смугастий кіт терся об стару, сподіваючись, певно, що з тієї вечері щось перепаде і йому. Угледівши Бримо, кіт вигнув спину дугою, але потім вирішив за краще не випробовувати долю і блискавкою шмигнув у житло.

Видута, підійшовши, досить голосно, але й шанобливо, як і личить онукові, привітався до матері роду:

– Гой єси[90], Десеню! Як поживаєш?

Десеня, не поспішаючи, сьорбнула з маленького глечика кисляку, поплямкала беззубим ротом, щось там повільно пожувала, від чого її загострене підборіддя щоразу майже діставало до навислого довгого носа, поправила рукою свої сиві, певно, давно нечесані патли і підвівши на нього побляклі від старості очі, байдужим голосом прошамкала:

– Жабула Шмерть про Дешеню... Жа що мені очя кара?... Вших пережила – шинів, онуків, правнуків, а вона не йде... На тому місячі жнов один шнившиа – чілий тиждень. До чого б че?...

– До гостей, Десеню! – весело відповів Видута. – Ану, подивися, чи не впізнаєш, часом?

Десеня, окинувши присутніх байдужим поглядом, запустила руку в якийсь закіпчений черепок, загребла там трьома пучками залишки рудої пшоняної каші і доправила їх до свого беззубого рота. По усьому її вигляду було зрозуміло кожному, що бабцю давно вже не цікавлять турботи світу, що вона перебуває начебто і в Яві, але усі її думки линуть далекою дорогою до Вирію.

– Пошшо оче приперлишя до штарої купою? – незадоволено забурчала баба. – Повечерять шпокійно не даште...

Паоло дивився на Десеню і не міг повірити тому, що бачили нині його очі: ані того, що це справді його прабаба, котра навіть в часи Сиверового отроцтва була чи не найстарішою жоною в городищі – як вона примудрилася дожити до цього часу?, ані того, що довгий вік та старість можуть скоїти з людиною – він пам'ятав її гордовиту поставу, навіть у старості красиве лице і густе русяве, правда, трохи вже посивіле, волосся (вона вже тоді усім здавалася безлітньою), а тут перед ним сиділа худюща, мов тріска, згорблена старезна баба, темне обличчя якої було скукожене, геть чисто порізане глибокими зморшками, волосся побіліло, як сніг, ніс загострився і став гачкуватим, підборіддя поросло рідкими сивими волосинами і висунулося наперед – зустрінеш таку і жаль пройме душу: дійсно, за що ж людина мучиться? Але найбільше Паоло вразило те, що Десеня, котру він запам'ятав, перш за все, як жону охайну,

завжди чепурну, тепер сиділа перед ним нечесана і прямо рукою, а не ложкою, видряпувала з черепка свою вечерю...

Він присів перед нею:

- Бабусю, я праонук твій, Сивер. Пам'ятаєш - той, що втік за Хозарином?

Десеня допила залишки кисляку, поплямкала ще якийсь час, повернула обличчя до Паоло і довго підсліпувато вдивлялася в нього. Кілька десятків коропців, що обступили їх з усіх боків, мовчки, ані пари з вуст, дивилися на стару і тиша панувала навколо. Нарешті бабця звичайним буденним голосом, здавалося, - нітрохи не здивувавшись, - знову зашамкала:

- Вернувши... А я й думаю: хто ж то мені *шнівша* так довго? Пришнитша, а хто - не доберу і *вше*... От і добре - буде кому мене поховати.

І у цій її буденності було щось таке, не клопітке, не повсякденне, щось від Сварги, можливо, навіть, - від Рожаниць, котрі завжди поряд із людиною при її народженні, при весіллі і при смерті, що усі присутні, відчувши раптом себе зайвими, почали розходитися: замисленими, мовчазними, думаючи, певно, кожен про своє, йому одному відоме, але точно не дріб'язкове.

Паоло, що не очікував від Десені такої байдужості до себе, не знав, що йому й робити. Отча домівка, котра усі ці літа уявлялася йому найзатишнішою зо всіх відомих і бачених ним за довгі часи мандрів, виглядала такою занехаяною і нещасною, що у нього знову серце стиснулося від горя; зазирнути ж усередину в Паоло просто не вистачило духу і він вирішив, що переночує за звичкою просто неба, тим більше, що Десеня і не подумала запросити його до житла: закінчивши вечеряти, вона тремтячими руками згребла свій нехитрий посуд і мовчки зникла в чорному проваллі того, що називалося входом.

Але Видута забрав Паоло, хоч той і опирався, з собою. Птаха, за наказом Видути, повів котрийсь уноша, аби приєднати його на ніч до коропського табуна, що пасся під охороною отроків на лузі. Зброю, сідло та свої сакви Паоло за звичкою забрав із собою: усе його майно було в тих саквах - кольчуга, варязький шолом, опанча і стара свитка, сяка-така переміна одягу, маленький казанок та деякий, необхідний у полі, дріб'язок. А ще невеличкий, може з відро, високий глек-амфора з грецьким вином - віз, як гостинець для братів своїх...

У вічниці зібралися діди, ледь не десяток, з котрих Паоло пригадав хіба що двох-трьох, бо решта були чи то із прийшлого люду, чи він просто вже не пам'ятав усіх своїх родовичів. Хмільний квас[91] полився рікою, слухали розповідь Паоло про його поневіряння, про чужі землі та звичаї, дивувалися усьому, вірили й не вірили... Коли він розповів про нову свою віру, про Сина Божого - Єзуса Христа, розповів, як знав та вмів, - на якийсь час залягла в хоромях важка тиша.

Не тільки родовичі його, але й інші ліпші мужі, та й сам Видута, можливо, навіть, що Видута - в першу чергу, були приголомшені почутим: хіба ж може таке бути, щоб людина сама собі Бога обирала? Сокіл-Род створив білий світ і багатьох Богів, у Сварога є син Дажбог, котрий і породив їхніх пращурів-сувирів, а вже від тих пращурів-

старотців пішов коропський рід. Так було, так є і так має бути. Як не може немовля із власної волі обрати, всупереч життю, отця собі з-поміж багатьох мужів, так і ти не можеш обрати собі якогось іншого Бога, окрім тих Богів, що тебе породили. В очах присутніх Паоло бачив у кого безмежне здивування, у кого розгубленість, а в декого навіть щирий жаль за його пропашою навіки душею, бо відректисся від заступництва рідних Богів – це навіть гірше, аніж померти і не бути схороненим так, як велить покон роду: дорога такому пропашому лежить не до Сварги – у Вирій, а на саме дно Нав'я – в підземне царство Чорнобога, в забуття, у пекло, якраз до страшного Пека[92] та його чортів-пекельників.

Паоло неабияк пожалкував, що поспішив розповісти про свою віру в Єзуса і щоб хоч якось повернути розмову в старе русло, вдавано весело вигукнув:

– Гой, старотці! Яких тільки Богів немає по чужих землях! Кого тільки не бачив я на своєму віку: і греків, і латинян, і гебреїв, і ізмаїльтян, і печенігів – і блідих, і жовтих, і чорних, як ніч, людей – в кого тільки не вірять вони! А зустрічалися мені серед них усіх, скрізь, – як добрі, так і злі... Я ж яким був отут, – постукав він кулаком по грудях собі, – таким і залишився. Зла від мене родові чи хоч комусь із вас не буде – твердо це кажу! Випиймо ж!

Згадавши, дістав із сакви грецький глек і заходився частувати родовичів.

Пожвавівшали трохи діди, а скуштувавши легкого заморського вина і зовсім, здавалося, забули про Сиверове відступництво. Згадували минуле: і Рождена, і Жадана, і полеглих в Подунав'ї родовичів, і добрі старі часи, коли все було краще – і люди, і скот, усього було більше – звіра, риби, меду, навіть небо було вищим та синішим...

Отак, за згадками, їх і застукала вранішня зоря.

... У городі не тільки вони, але й Десеня також не заснула тієї ночі. Останнім часом вона дійсно не переймалася жодним клопотом: стоячи вже однією ногою на Божій дорозі, перед Вирієм, Десеня відчувала марність повсякдення і воно її ніскільки не турбувало. Вона була уся заглиблена в собі: людині в її літах, як нікому іншому, конче потрібно зрозуміти щось дуже й дуже важливе – те, на що, часом, не вистачає цілого життя.

Раптова, як сніг у липні, як грім серед ясного неба, поява її праонука, котрий зник так давно, вивела її з рівноваги, але в той же час, і повернула до осоружного їй повсякдення. Правда, усвідомила вона все те, що сталося, лише уклавшись спати на свою лаву. І сон, котрий останнім часом був таким для неї милим і забирав у неї дуже багато часу, сон цей кудись пропав. Але, разом із тим, до Десені повернулися і здатність, і потреба думати не про вічне, Боже, а про нагальне – людське.

Вона вже давним-давно була найстарішою серед свого роду. Усі її шанували і поважали, як Матер[93], бо ніхто не пам'ятав Десеню молодою: родовичам здавалося, що вона живе вічно – люд народжувався, зростав, одружувався, ростив дітей, супружив їх, дочекавшись, чи не дочекавшись онуків, помирав, а Десеня все була; лише останніх кілька літ, коли у неї повипадали геть усі зуби, а тягар невимомлимого часу зігнув хребет – лише тоді повірили родовичі в те, що Десеня смертна, як і кожен з них. Десеня знала

увесь родовід, починаючи від самого Кологаста, а тому навіть волхви – колись старий Божеслав, нині ж – Шамро, складаючи кощуни[94], зверталися до неї, аби звіритися, чи, бува, не переплутали в них, хто та від кого народився, особливо, як ішлося про тих родовичів, що з бічних гілок роду пішли. Десеня гідно оберігала родову пам'ять, вона була жоною Щедра, матір'ю Рождена і бабою Жадана, жила в одному житлі з чотирма старійшинами роду на протязі мало не семи десятиліть. Для Десені те, що сталося з родом після смерті її онука Жадана, було вкрай незрозумілим і страшним. Рід розпадався на її очах і винним у цьому вона вважала Видуту. Як жона, нехай і Матер, вона не могла вплинути на це, але й примиритися з лихом також було не в її силах, а тому їй залишалося лише бідкатися наодинці з самою собою, згадувати старі часи і подумки скаржитися своїм померлим родовичам.

Авжеж, Жадан свого часу вчинив негідно, то була його блазнь[95], навіть не одна, а цілих три: мусив би поступитися перед вічем, прийняти на себе вину; не варто було йти з городища та ще й куди? – на згарище; не слід було й підсіку закладати так далеко. Не по Праві поступив її онук, не по Кону, а тому, звісно, Доля і покарала його. Мало того, немилість Богині окошилася на інших: загинув праонук її, Бориня, потім помер сам Жадан, за ним пішли у Нав'є його жони Поляна і Карислава, згодом, за виру, купець забрав Забаву та Звабу і в той же день пропав безвісти Сивер. А що решта трое її онуків – Волот, Бусел і Воропай були вже дорослими і жили окремо, то у житлі, де Десеня прожила стільки літ, вона залишилася сама: як не вмовляв Видута, не покинула рідну хату, не могла собі уявити, що в печі погасне Сварожич[96], добутий колись руками самого Кологаста, котрий передавався від отця до сина вже стільки поколінь, що оселя їхня стане пустою чи в ній житиме хтось чужий.

Вона тоді була ще при силі, мала тверду вдачу та ясний розум. Десеня не вірила, не могла повірити, що отак просто може розсипатися, піти прахом малий рід її онука, її власний рід, а тому робила усе, що від неї залежало, аби зберегти хоча б залишки минулого. А що ж лишилося від тих людей, котрі зовсім недавно населяли їхнє чимале житло? Одіж, знаряддя, хатнє начиння... І вона заходилася усе те берегти, – вогонь у печі перш за все, – невідомо для чого і для кого. По смерті Жадана за покійним не знайшлося срібла чи золота. Тягло, гов'яда, сани, віз, соха – основне майно небіжчика пішло частково на тризну, частково – волхвам та трьом синам, а дріб'язок залишився Десені і Сиверу з сестрами. Коли ж і їх не стало, єдиним володарем того скарбу стала стара Десеня.

Певно, сини Жадана, її праонуки, часом думали, що Десеня з горя втратила розум, бо після поділу задниці[97] вже нікому не давала винести із опустілого житла бодай хоча щось. "Не дам! – суворим голосом відказувала вона Волотові або ж Воропаєві, коли ті заходили, бажаючи розжитися якимось, отця свого, господарським дріб'язком – шилом там, скобельцем чи терпугом. – Коли помру, тоді усе вже ваше буде, а нині – зась! Пішли звідси на свій хліб, а тепер хочете із житла пустку мені зробити? Доки це житло стоїть, доти нічого звідси не піде!"

З часом її почали вважати скупюю, бо вона, буди колись однією із кращих ткаль

роду, ледь не все платно, лляне і конопляне, що виробляла за зиму, замість нести на торжище, ховала у кліті, перекладаючи від молі полином та м'ятою. Коли рід остаточно поділив племенщину, Десені дісталось шість сох ріллі та дві – лядини. Вона ніяк не могла второпати, як взагалі таке могло статися – поділив рід племенщину, і що ж їй тепер робити з тією землею, аж доки до неї самої не прийшли поселяни-пришлеці з полуденних земель та не попросили укласти з ними ряд на землю за третину врожаю. Десеня була зла на Видуту, на увесь рід, що допустив нечуване – розподіл спільної колись ріллі і лядини, а тому прогнала, виштовхавши в плечі, тих пришлеців. Та з часом, роздумавшись, зрозуміла, що нічого назад не повернеш, а необроблена земля то є найбільша провина перед Богами, тому мусила сама шукати хто б у неї ту землю взяв.

Уклавши все-таки з безземельними пришлецями ряд на землю, вона доручила Видуті продавати надлишок її зерна, а отримане срібло, складаючи його в старий щербатий глечик, ховала за піччю, вважаючи, що розпоряджатися ним за свого земного життя не має анінайменшого права, бо воно діставалося не її власним трудом. На той час вона вже була найстарішою в роду, а за кілька зим потому не могла не те, що прясти чи ткати, а навіть, як слід господарювати в житлі.

Видута, котрий, як не крути, був дбайливим онуком, а тому наказав своїй невістці Вишні доглядати за Десенею. Хоча останніми літами його баба і стала нездатною до будь-якої роботи та дуже важко переживала свою неміч, вважаючи її карою від Богів, проте на сторожі Жаданового добра стояла так само пильно: окрім Вишні, котра їй прийшлася до душі, вона нікого у житло не пускала і родовичі вже навіть розпустили чутки, що добра у Десені видимо-невидимо, а срібла – як у боярській скотниці. Вона знала від Вишні чим переймаються родовичі, але якби хтось у неї і запитав для кого вона те добро береже, Десеня нічого певного сказати не змогла б.

Останнім часом, відчуваючи, як з її тіла потихеньку, немов молоко з тріснутого глечика, витікають рештки сили, Десеня почала розуміти, що смерть її вже не за густими лісами, не за широкими річками, а десь зовсім поряд – ось-ось стане на поріг цього древнього житла. Ночами вона бачила уві сні когось знайомого, котрий щось здалеку кричав їй, а що – Десеня ніяк не могла второпати. Доля не дарма посилає людині віщі сні – ними вона попереджає про майбутнє. А що Десеня чи то по глухоті старечій, чи з якоїсь іншої причини не могла, як було колись, витлумачити свій сон, то вона мучилась-згадувала його цілими днями, він ніяк не йшов у неї з голови, спомин про нього терзав її з ранку й до самого вечора, а розгадки того сну все не було.

Коли Десеня думкою нарешті досягнула появу свого праонука, то вона зрозуміла: ось і вся розгадка сну! Не марно, значить, Доля прирекла її на довге життя – виходить, так було потрібно Богам. Виходить, вони тримали її на цьому світі з тим, аби Десеня дочекалася повернення Сивера, аби не згас у печі Кологастів вогонь. Тепер вона мусила зробити останнє – те, заради чого Доля так довго тримала її на цьому світі...

Діди порозходилися, Видуті, як старійшині, справ зранку вистачало, тож Паоло, вклонившись йому та подякувавши за ласку, не бажаючи заважати, подався разом з Бримо за стіну, на луг, до Птаха.

Сторожа привітала його із шаною, дарма, що виглядав у їх очах чужинцем, проте усі вже знали ким він був насправді і шана їхня була не личиною, а щирою повагою перед прямим нащадком Кологаста й Вишняка. Той страх, що охопив був Паоло за Десною, на оболонній переправі, минув, здавалося, безслідно, остаточно, щез мов ранішній туман під сонцем, а в душі натомість утвердився спокій: ось що значить, дістатися людині рідного порогу – їй тут завжди раді, бо рід є рід, завжди прийме назад свою часточку, дасть і прихисток, і в біді не залишить; лише тут і є оте одне-однісіньке місце на землі, де ти завжди будеш своїм.

Ворота вже прочинили, – пройде небагато часу і стадо після ранішнього доїння посуне на луг, пастися, – і Паоло вийшов до мосту. Сонце ще не піднялося над бором, а життя на лузі вже вирувало. Гусячі та качині виводки, і свійські, й дикі, змішуючись часом між собою, заповнили вже Короп; від мосту, зовсім низько над землею летів, тримаючи у дзьобі чорного вужа, лелека; угледівши людину і пса, він піднявся вгору і скоро вже був у своєму гнізді на верхівці сухого в'яза, що стояв усередині, за стіною. Паоло добре пам'ятав те старезне велике дерево, от тільки за часів його отроцтва в'яз був ще зеленим, а тепер навіть кора обсипалася з його померлих гілок.

Птаха він запримітив ще здалеку, ледь дійшов до мосту: в табуні коропських коней він відрізнявся більш високим зростом та мастю – місцеві коні, усі, як один, і саврасі, і каурі, і мишасті мали на спині темний ремінь – ознака того, що вони зовсім недавно пішли від дикого свого родича. Якийсь дід і три отроки-пастушки, що залишалися вночі при конях, видно було навіть звідси, терли кулаками очі, – так хотіли спати і, певно, мріяли лише про те, аби швидше дістатися домівки.

"Ну то й добре – вирішив Паоло – нехай пасеться". Вони з Бримо повернули назад, дійшли до криниці і тут нічний квас узяв своє – захотілося пити. Паоло, спершись шуйцею на низеньку цямрину, знову зачерпнув старим надщербнутим скраю липовим ковшем рідної, омріяної роками води і припав до неї.

І знову, солодка, як мамине молоко, вода криниці була у нього на вустах: він пив і напиться не міг, аж доки рідна водиця не змішалася у шлункові з квасом – враз зашуміло в голові і повело його кудись убік.

– Оце так, – аж засміявся Паоло, звертаючись до Бримо, – наквасився твій господар!..

Поставив ківш на зруб, постояв, очікуючи, доки світ навколо стане на звичне місце і рушив наліво, стежкою, що здавна простувала попід стіною, понад протокою аж до родових могил, роздивляючись навколо і дивуючись тим змінам, що сталися за час його такої тривалої відсутності.

... Ось тут пірнав він ще зовсім-зовсім малим, але де ж та похила стара верба? Упала, певно, та й поплила колись з прибутною водою аж до Руського моря; чи ж не його шукаючи?

... А десь отут він, дихаючи через очеретину, ховався під водою від друзів своїх; теж не пізнати берега – геть чисто змінився, замість старих верб, що попадали з підмитой кручі, поріс кущами верболозу. Лише по стіні, що у цьому місці колись починала,

повертаючи на південь, відходити далі від берега, а тепер, поставлена зі свіжих колод, прямувала понад кручею далі, тільки й можна було зрозуміти, що відбувалося те саме тут.

... А тут раніше, одразу за стіною городища, нива була, овес сіяли, нині ж - хижі стоять, і не одна, не десять, можливо - й ціла сотня; далі, на полудень, понад Ятрицею дими здіймаються і хоча й рано ще, а вже де гепають, де лунко видзвонюють ковальські молоти та молотки.

Ти ба, город... Як усе змінилося тут - одне знайоме до щему, інше - нове, невідоме, а сплелось усе до купи, зрослося - начебто повік так було. Де люд той набрався і що його привабило тут - хіба ж спитаєш у кого?

Паоло навіть незчувся, як, пройшовши від останньої хижі мимо житнього поля ледь не версту, дійшов Гульбища, місцини, на котрій справляли тризну по померлих родовичах, святкували Колодія[98] і Родуницю[99]: за нею починався довгий ряд могил. Як не був ти вдома стільки літ, то повернувшись до свого порога, куди підеш перш за все? Ноги самі привели, бач куди, - до рідних могил. І не важить зараз нічого, що віру ти змінив, а віра та нова на батьківську зверхньо дивиться. Щось прокинулось у душі тут ось, перед могилами, виросло в ній щось міцне, тверде, нездоланне, мов дерево: корінням міцно за минуле тримається, за Нав'є - стоїть на ньому; стовбур - то ти сам, життя твоє тут і тепер, у Яві; віття ж на тому дереві вгору, до неба лине, до Прави, до покону пращурів, і розумієш ти, що не викорчувати те дерево пам'яті ніколи, навіть якби й захотів: все одно, що самого себе живота[100] позбавити.

Ця ось, четверта одесну, за котрою (він, виявляється, не забув), стоїть ота викривлена сосна - з двома стовбурами, що спочатку розійшлися, а потім, сплівшись знову, зрослися до купи: це діда його, Рождена, поряд з нею - отця, Жадана, і ще одна за нею, низенька, зовсім маленька - Борині, а ці дві чії ж? Одна з них, певно, Бусела, найстаршого брата - діди розповідали ж, що помер, застудившись на ловах... Виявляється, шанували його родовичі, дарма, що не став старійшиною, дарма, що й отця старійшинства позбавили, а все одно - був Бусел із стовбура роду, не з якоїсь там бічної гілки, за те і шана йому, як старійшині - у високій могилі бути схороненим.

Паоло, залишивши внизу Бримо, піднявся на могилу Жадана і сів на її вершині, біля посірілого дубового стовпа, на стесаній стороні якого старий волхв Божеслав наніс колись рези та риси - священні знаки, котрі утаємниченій людині мали б сказати, хто саме тут похований.

Погладив рукою потріскане від негоди дерево, зітхнув тяжко, мовив про себе: "Ось я й повернувся додому, отче, матінко... Пробачте, що не вберіг сестер і не знаю, чи живі вони тепер, що з ними, та в якій вони стороні. Повернувся я сам-один, думав, стріну тут живих ще братів своїх - коли ж, нема їх нікого, лише Десеня, котрої ви вже й зачекалися, та кажуть, небіж, найменший Воропаїв син, ще лишилися... Як же мені оце тепер одному тут, скажіть хоч ви?..".

Мовчала могила, мовчав стовп на ній і не було відповіді нізвідки.

Виходить так, що мусить нині сам собі раду давати; доки добирався до рідних

могил, був у звичній для себе дорозі, бо більшу частину свого життя саме так і провів – у дорозі, вдень на коні, уночі під зорями: на сирій землі за ясної погоди, під возом чи в наметі – у дощ. Їв те, що сам добував, сам і готував на вогнищі, вважаючи, що так воно і має бути, а як же тепер? Десеня до житла не запросила: де наступну ніч провести – за городською стіною, на повсті, із сідлом під головою?

Житло він собі поставить. І кліть, і стайню. Але ж хіба того вистачить? А оте начиння, без якого і житло – не житло? А збіжжя: жито, овес, просо? Тут усе добувається власними руками, мало і дуже рідко що купують; він же звик навпаки, все купувати... Виявляється, тут, вдома, зовсім інше життя, не те, до якого він при звичаївся на чужині; тепер доведеться на старості літ починати усе заново, і де? Там, де, здавалося, влаштується все так просто, що простіше і бути не може.

Геть піти звідси, знову світ за очі? Замислився і зрозумів: ні, вже нікуди – від рідних могил, від роду свого коропського, що зустрів так неочікувано тепло... А питання самому собі все одно залишилися, а відповіді все одно не було...

Паоло довго сидів на могилі, думки блукали впітьмах, натикаючися на стіни без відповідей; нарешті, пересиливши себе, він звівся на ноги і з важким серцем рушив униз.

Пішов поза могилами углиб лісу, аж доки не дістався берега Ужеті. Неширока, сажнів у вісім-десять, річечка повільно несла свої води з півдня на північ крізь сосновий бір на луг, до Десни. Місцями на ній майже не було течії і там вода, окрім середини, де залишався ще стрижень, була вкрита зеленим лататтям, серед якого квітли білі, як сніг лілеї. У вікнах між лататтям відбивалися то темно-зелені верхівки сосен, то синє вранішнє небо; по його лапатову листю шмигали чорні болотяні курочки, пара крякв вивела на чисту воду виводок своєї дрібної малечі, у чистій воді на тлі світлого піщаного дна, мов сіра тінь, поволі пропливали рибаки косяки – яким звичним було для нього все це колись! Звичним, неспішним, розміреним – і майже забутим, а тепер ось знову віднайденим – невже назавжди?

Паоло пішов уздовж берега вниз по течії. Бримо ішов поряд тихо, начебто і уваги не звертаючи на все живе, що траплялося їм на дорозі. Аж коли це пес раптом зупинився, коротка чорна шерсть на загривку стала дибки, а ніс піднявся угору – він щось почув. За звичкою Паоло теж завмер, мов укопаний. Він поки що нічого не бачив, але порив вранішнього вітерцю, певно, приніс чийсь запах, бо Бримо був не тим собакою, щоб просто так зупинятися.

Відійшовши трохи від берега та скрадаючись за соснами, Паоло почав обережно просуватися вперед, аж доки не побачив сажнів за тридцять перед собою на мілководді річкового плесу лося, що пасся у воді. Той стояв по плечі в річці, майже на межі латаття, і опускаючи морду у воду так, що на якийсь час зовсім зникав з поверхні, діставав з річкового дна коріння водоростей. Коли голова сохатого здіймалася нарешті над поверхнею, з його розлогих рогів, що нагадували широкі плескаті тарелі, виливалося по доброму гарнцю води, а частина її в тих тарелях так і лишалася озерцями...

Погладжуючи по загривку Бримо, аби той заспокоївся, Паоло довго милувався могутнім лосем і згадки, оті важкі згадки, що мучили його, не давали спокою останніми днями, знову риб'ячим косяком впливли з глибини пам'яті.

... Тоді у них було сутужно з харчем. Жадан два дні, як лежав з відбитими нутрощами; п'ятеро синів за його наказом весь короткий зимовий день проводили на підсіці: не буде підсіки – не буде куди кинути восени житнє зерно; їм і так виходило чи не дві зими жити на чужому хлібові, тому усі добре розуміли – підсіка під майбутню ниву має бути такою, щоб жита та проса, і не тільки їх, а й ячменю і вівса вистачило і на прокорм, і на насіння. Рід недавно відпостував, але і тепер все одно перебивалися кашами та сушеними грибами, часом – рибою, котру ловили на Ужсеті з-під льоду вершами: а ними хіба наловиш достатньо для двох десятків людей? Та й дерев не дуже насічеш, коли сидітимеш на одній рибі з кашею.

І тут якимось Бориня, що був на три зими старшим від Сивера і незадовго до того розбурханого віча став уношем, підбив його піти тихцем від старших на лови. Він розповів пошепки, що бачив неподалік підсіки лосячі сліди.

– Я візьму Волотового лука (Волот був їхній другий по старшинству брат), бо він куди тугіший від мого, ми підемо рано-вранці і вполюємо лося ще до того, як брати прийдуть на підсіку.

– Рід буде з м'ясом, – Бориня показав це з такою упевненістю, що Сивер одразу ж пройнявся його замислом. – Отець нас похвалить, от побачиш.

Наступного ранку, ще затемна, вони так і зробили: нишком винесли з хижі Волота лук з трьома мисливськими стрілами і взявши топори, подалися начебто на підсіку. Уночі випало вершків зо два снігу, мороз пом'як, полуденний несильний вітер тихо шумів у верхівках сосен. Вони дійшли до підсіки і повернули на схід. Тут Бориня зупинився і хоча й з великим зусиллям, та все ж спромігся супряжити братового лука. Він спробував натягнути його як для пострілу, аби при звичаїтися, та не тут то було: надто вже тугим виявився Волотів лук – усе одно, що свою власну вагу однією рукою потрібно було підняти. Лише з третього разу приновився Бориня до лука і все-таки підкорив його своїй волі та силі.

– Потрібно Лісовику пожертву скласти перед ловами – поважно показав він після цього.

Лісовик – дух Лісу, його володар: зеленоокий, рудий, волохатий, мало хто з людей бачив його, зате чули всі. То він свище, то регоче, то мукає немов корова, або ірже наче кінь – глузує, насміхається над людьми і може в таку глушину завести, з якої довіку не вийдеш. Він має владу над усіма лісовими звірами та птахами, але любить лише одного Клишоногого: той його вірний слуга і помічник. За це Лісовик дав своєму улюбленцеві відання про мед, через що люди і прозвали того Ведмедем.

Усі ловці, що йдуть по дичину до лісу, просять дозволу на вдале полювання у його володаря – Лісовика. Зуміє задобрити його ловець – буде зі здобиччю, ні – повернеться з пустими руками.

Бориня витяг з-під кожуха окраєць житнього коржя, посолив його і підійшов до

товстезного напівзотрухлого соснового пня. В дуплах чи корінні саме таких пнів лягають на зимовий спочинок Лісовики.

- Лісовику, володарю лісу нашого і всякого звіра в ньому, - почав він молитву, кладучи під пень свою пожертву, - хоч і спиш ти о цій порі, а все одно, я знаю - чуєш мене: не гнівайся, що ми крадькома прийшли у ліс. Ти завжди був добрим до мене і ніколи не обділяв здобиччю. Обіцяю, що і цього разу, як дозволиш мені вбити лося, віддам тобі не лише його череп, але й печінку.

У лісі ще залишалися легенькі сутінки, проте Бориня, рушивши після молитви вперед, упевнено тримав напрямок. Зовсім поряд із Ужеттю, тільки трохи вище того місця, де тепер стояв Паоло, вони нарешті помітили свіжі сліди лося.

- Бик, - переконано проказав Бориня, - у нього слід округліший, ніж у корови. Великий!

Він вважав себе досвідченим ловцем, хоча ще жодного разу не вполював лося. Перейшовши по льоду Ужетть, рушили по сліду далі і скоро побачили ще теплий слід сохатого.

- Я ж казав - бик! - задоволено прошепотів Бориня, вказуючи на округлі горіхи звіра, бо навіть кожен отрок знає, що слід лося-бика кулястий, а лосихи продовгуватий.

Через якихось півсотні кроків вони помітили попереду, ще досить далеко, на краю осикового підліску, здоровенну чорно-буру постать сохатого. Бориня рукою подав Сиверові знак бути обережним і ловці, скрадаючись за товстими соснами, почали забирати ошую, підходячи до лося з-під вітру.

У лося добрий нюх і він далеко чує, але погано бачить. Свіжий пухнастий сніжок при слабкому морозі і не рипне, він настільки добре глушить кроки, що братам вдалося непомітно підійти до бика з підвітряної сторони сажнів на п'ятнадцять.

У лісі стало вже зовсім видно. Вевериці, котрих у їхньому бору завжди було безліч, повилазили з дупел і то тут, то там обтрушували з соснового віття сніг, перескакуючи у своїх справах з дерева на дерево. Кілька разів сніг сипався Жаданичам за шию, та вони того майже і не помічали; Сивер, що був у кількох аршинах за Боринею, добре бачив лося: той стояв на самому краю молоді осикової порослі лівим боком до них і якимось повільно, немов замислено, об'їдав верхівки деревцят. Здоровенний, у сажень зросту, з високим горбом на холці, вже комолий [\[101\]](#), бо скинув свої лапаті роги ще пізньої осені, з довгою витягнутою мордою із навислою верхньою губою, з сережкою-бородою у піваршина завдовжки, що теліпалася на шиї, сохатий виглядав настільки могутнім проти Борині з його луком, що Сиверові стало трохи не по собі, але він узяв себе в руки, коли згадав, чому саме вони з Боринею вдалися до ловів: "Щонайменше тридцять пудів [\[102\]](#)" - прикинув на око вагу звіра Сивер і вже уявив, яка радість буде для роду, коли вони самотужки вполюють цього лося. Він вірив своєму старшому братові, вірив його ловецькій удачі.

Бориня тим часом, наклавши на лук стрілу із широким мисливським накінецьником, підняв його й почав натягувати, але сохатий зробив крок уперед і

уноша опустив зброю: дерева попереду заважали зробити смертельний постріл. Трохи постояв і роздивившись, що й до чого, тихесенько, без жодного звуку, почав скрадатися вперед і лівіше, аж доки не опинився за наступною сосною. За ним, наслідуючи у всьому брата, перебрався до нової хованки і Сивер. Звідси йому було ще краще видно лося: його темно-буру, до чорноти, шерсть, що аж вилискувала; високі, знизу до половини світло-сірі, ноги, через що вони виглядали неначе загорнуті в онучі; коротенький хвостик, що ворухився туди-сюди, певно, від задоволення: мозок Сивера відмічав кожну подробицю, а час для нього тягнувся неймовірно повільно, як тягнеться загуслий мед, коли намагаєшся вилити його з туязя.

Тим часом Бориня обережно визирнув із-за сосни і ледве зібрався приготуватись до пострілу, як лось припинив їсти і повернув голову у їхній бік. Брати завмерли за соснами. Виглядаючи краєчком ока з-за стовбура, Сивер бачив, як бик підняв голову і почав втягувати ніздрями повітря, потім завмер... довгі його вуха поверталися у різні сторони... отрок похолов – "зараз він нас почує" – подумалось йому, коли ж це звір, певно заспокоївшись, знову почав їсти.

Бориня одразу ж, більше не вагаючись, але й не роблячи різких, поспішних рухів, поволі виступив з-за дерева, підняв лук, із видимим, прямо-таки надмірним зусиллям, аж перегнувшись у поясі і лука звівши догори, натягнув тятиву, потім опустив зброю, цілячись у лося, завмер на якусь мить, і стріла враз спорснула з кибиті, а затим почувся знайомий обом звук, з яким стріла входить у живу плоть – чпок!, а сама вона щезла, мовби й не було.

Лось потужним стрибком, ламаючи густий осичник, зірвався з місця і тут же неначе розчинився серед сіро-зелених хащів підліску, лише ще якийсь час чути було тріск та сніжок ніжним маревом осипався з верхівок молодих осичок. Бориня ж так і стояв нерухомо, тільки шуйцю з луком опустив донизу. Десницю він застерезливо підняв догори, мовляв, стій, Сивере, там, де стоїш і не рухайся.

Коли нарешті все стихло і тріску вже не було чути, Бориня повернувся до брата і з легенькою гордовитою усмішкою тихо промовив:

– Усе... Не будемо поспішати – нехай доходить спокійно, пощо мерця турбувати?

Сивер ладен був розцілювати брата, котрого і так любив, а з цього ж часу Бориня ще виріс в його очах і став врівень з іншими, набагато старшими від нього, братами, дарма, що жив лише сімнадцяту зиму!

Вони ще трохи почекали, хоча обох так і підмивало кинутися вперед, по слідах здобичі; Сиверові було навіть помітно, як Бориня злегка тремтів від хвилювання; нарешті, стримуючи себе, вони рушили до того місця, де стояв сохатий.

Там, де звір відштовхнувся усіма чотирма ногами, сніг був зритий разом із мерзлим мохом до самого піску, а вже через сажень вони помітили на осичках яскраві плями крові. Далі більше – бризки крові були помітні навіть на пухнастому снігу. Широкий і дуже гострий накінецьник мисливської стріли заподіяв сохатому велику рану і його смерть від втрати крові була неминучою.

– Добрий постріл, Борине! – по-дорослому повагом проказав Сивер: – кров яскрава

і з пухирцями – ти пробив йому легені.

– Я мітив у серце, – відповів брат. – Гадаю, стріла зачепивши його, пройшла і через легені – бачиш, одесну від сліду кров світліша і яскравіша, ніж ошую. Тільки от стріли щось ніде не видно.

Зламану стрілу вони знайшли досить швидко.

– Пройшла наскрізь, але, певно, оперенням застрягла в тулубі. Він зламав стрілу, зачепившись нею об осичину, – Бориня пильно роздивлявся стовбури. – Авжеж, ось об цю: бачиш смужку крові на корі?

По слідах їм було добре видно, що лось, незважаючи на смертельну рану та досить густу осикову поросль, спочатку ішов великими стрибками, потім, вирвавшись із гущавини, перейшов на рись, але чим далі, тим крок його ставав більш невпевненим та нерівним – давалася ознаки велика втрата крові. Як не тремтів з нетерплячки Бориня, проте йому вистачило здорового глузду не поспішати самому і стримувати від поспіху Сивера, рухаючись поволі, зупиняючись та роздивляючись закривавлений слід сохатого.

Він зайшов досить далеко, певно, стріла не ушкодила серце, а пройшла поряд із ним, інакше сохатий мав би вже впасти. Лось ішов не по прямій, почав вибирати острівці соснового та осикового підлісків, певно, підсвідомо намагаючись сховатися від підступного ворога; ішов уже затиноючись, нарешті, пройшовши більше, ніж півверсти, зупинився – надто багато втратив уже крові і слабкість долала його. Брати помітили сохатого ще здалеку і теж зупинилися, аби не лякати, бо тоді він може забігти ще далі; могло б так статися, що й не знайшли б його взагалі. Вони нетерпляче чекали, бо обом здалося, що почулися далекі чийсь вигуки – чи ж не їх то хопилися? Кому захочеться потрапити під важку гарячу руку старших, дорослих уже, братів?

Проте, їм ще довгенько довелося постояти, а, можливо, то час тоді так повільно цідився для них, доки бик, рушивши знову і пройшовши лише кілька кроків, нарешті хитнувся, ноги його підкосилися і він упав. Вони підійшли ще ближче, до лося залишалося хіба що сажнів десять, і весь час придивлялися: коли ж це скінчиться? Було видно, як бик час від часу перебирав ногами, навіть силувався піднятися; нарешті судом пробігла по тілу – все?

Їх таки шукали – на цей раз вони не тільки почули вигуки, але й розрізнили басовитий голос Волота. Бориня не витримав: вихопивши з ножниці мисливського ножа, він рвонув до лося – збирався дорізати негайно, бозна навіщо, – можливо, щоб ніхто не відняв у нього право на звитьгу.

Сивер не встиг навіть оговтатись від несподіваної поведінки Борині, а брат уже добігав до лося, добігав спереду, не зі спини, і тут Сивер із жахом помітив, що лось знову заворушився і піднімає голову...

– Сті-і-і-й! – він заволав несамовито, дико; йому враз перехопило подих... А Бориня, не в змозі зупинитися, був уже перед лосем і раптом, неначе переломився у поясі навпіл, і Сивер навіть на відстані із подивом побачив, як луснув на спині у

брата кожух і з тієї дірки в кожусі виткнулося щось темне, незрозуміле, чуже...

Бориня упав, як падає зламане буревієм дерево: лось останнім передсмертним зусиллям лівою ногою пробив його наскрізь. Він помер миттєво, певно, навіть не зрозумівши, що сталося.

Сивер заціпенів, не в силах рушити з місця: ноги не слухалися, були важкими, немов із свинцю; навіть жодного слова не вдавалося виштовхнути з горлянки – жах від побаченого скував його волю.

Із цього стану його вивела поява Волота, котрий, почувши крик Сивера, прибіг, не забарившись. Він швидко дорізав сохатого і підняв на руки мертве понівечене тіло Борині. Сніг, там, де той лежав, перетворився на калюжу крові, обличчя брата було білим, без жодної кровинки...

Коли вони принесли Бориню додому, Жадан підхопився з лави, хоча вставати йому ніяк не можна було, перехопив від Волота мертве тіло сина, котрого любив чи не найбільше від інших, але скоро від пекучого болю всередині ледь не звалився і сам. З того часу йому лише гіршало і наступного дня після того, як тіло Борині спалили і поховали у невисокій, бо нікому було насипати таку, як слід було б по його походженню, могилі, їхній отець Жадан помер.

Присівши, Паоло якийсь час ще дивився на лося, а потім підвівся і відійшовши, щоб не турбувати велетня, сажнів на двадцять від берега, рушив далі, до покинутого городища.

Вони були десь за півтора перестріли [\[103\]](#) від мети, коли попереду почувся тихий тоненький подзвін, що наближався до них, і Бримо тихо загарчав та вишкірив зуби, попереджаючи господаря про можливу небезпеку. Спершу Паоло вирішив, що то заблукала котрась корова і він чує дзвін її ботала [\[104\]](#), але дзвеніло набагато тонше і скоро розгадка відкрилася сама собою: по лісовій стежці, що навскіс перетинала їм дорогу, рухався середнього зросту мертв у білому, лляного полотна, плашті і з високим посохом у правій руці. Причіплені до зігнутого гаком наверх посоха маленькі дзвіночки при кожному кроці подорожнього дзвеніли тоненько, немовби то якась лісова пташина розливала у повітрі свою пісню.

Волхв! – зрозумів Паоло і мимохіть знітився, бо не очікував цієї зустрічі сам на сам з віщуном і волшебником, котрий знає усе наперед і кожну людину бачить наскрізь. Не вистачало ще тримати йому тут відповідь чому відрікся віри пращурів...

Їхні шляхи таки пересіклися. Паоло, зупинившись поряд зі стежкою, бо перейти дорогу волшебнику було б не просто неповагою, а викликом Долі, мовчки вклонився волхвові, що наблизився. Зупинився і той. Стояв, теж мовчки дивився на Паоло, на Бримо. Він мав темні очі і пронизливий погляд, від якого ніщо не сховається. Був ще не старим широкоплечим мужем літ тридцяти, мав світло-русе волосся – на скронях коротке, зверху довге: зачесане назад, воно з тімені широким пасмом звисало аж на спину; підборіддя було гладко виголене і два довгі вуса ледь не сягали грудей.

Паоло, попри те, що спочатку, коли побачив волхва, був у легкому сум'ятті, швидко себе опанував і дивився тепер тому прямо у вічі, не відводячи погляд. Волшебник

якийсь час мовчав, потім з легеньким поклоном мовив:

- Сва з тя[105], Сивере! Кожен птах повертається туди, де вилупився з яйця; що вже там про людину казати. Потрібно Богам пожертву скласти: маєш їм дякувати за ласку.

"Звідки він усе знає?! - у Паоло аж холодок пробіг поза шкірою, проте він твердо відповів:

- Християнин я єсмь - вірую в єдиного Бога. Віра моя...

- Знаю! - перебив волхв Паоло. - Токмо скажи мені тоді: пощо ж повернувся назад?

- Тут дідизна моя і отчина: хочу смерть свою біля рідних могил зустріти...

- Це правда: тут дідизна твоя і отчина! - голос волхва став суворим: - І вони по Праві тобі належать: такий покон, що дали нам Боги та пращури-старотці! - з притиском вів він далі. - Та лише тоді прийме тебе рідна земля, як шануватимеш Богів наших і пращурів своїх: вони ж бо, суть - одне ціле!

Запала мовчанка. Нарешті, пересиливши себе, Паоло з належною повагою запитав:

- Як звати тебе, волше?

- Шамро - коротко відповів волхв і рушив далі.

Усе життя роду, мов діжа обручами, скріплене поконом. Легко і просто жити тому, хто діє так, як велить він. Але варто комусь відступитися від нього, чи від власного роду-племені - і кара Божа не забариться, настигне порушника.

Покинувши свого часу рід, Сивер, немов той пущівірінок, що голим випав з горобиного гнізда, опинився у злому, холодному, байдужому та ворожому світі, де щоденно чигала на нього небезпека або й смерть. У тому світі замість покону панували закони - не те, що слід робити людині, аби по Кону жити, а те, що буде їй карою, коли вона Кон переступить. Він би ніколи там не вижив, якби не зумів швидко до тих законів прилаштовуватися; швидше за все, з його однолітків-родаків те навряд чи кому вдалося б взагалі.

Ніколи над цим не замислюючись, він вважав, що живе так, як те і має бути, аж доки його життєва дорога не перетнулася з Трифілієм. Саме коли Сиверові набридло жити, коли смерть для його стомленої душі видавалася порятунком, саме тоді Трифілій розповів йому про Єзуса. Диво, що сталося тоді із Сивером, коли осоружний світ перевернувся раптом у його очах і замість мороку птьми з-за хмар блиснув промінчик сонця, повернуло до нього і радість життя, і бажання йти далі.

У тому світі, де він донедавна знаходився, його нова віра давала йому і сили, і, що головне, опору, котрої потребувала душа. Та ось колишній пущівірінок, повернувся до рідного гнізда дорослим, опереним птахом і відчув, що тепер він уже тут, попри теплу першу зустріч зі своїми родовичами, є чужим, не таким, як усі.

Те, що йому згадувалося, що гріло його спогадами, а останніми літами так манило до себе, - усе те виявилося ледь не оманю: прагнув зустрічі зі своїми братами, найближчими родовичами, а виявилося, що так і залишився самотнім, знову одинаком на усьому білому світі; хоча й тут його дідизна і отчина, а от нині не має де й голову прихилити, не те, що зиму пережити.

Усі ті чужі закони, не покон, про котрий йому, зовсім малому ще, уперше розповідав Рожден, а закони, по яким він жив два десятиліття в далеких землях і той новий закон, що йому дав Трифілій – усі вони не годилися для цього ось життя, життя, яким стільки літ, та що там літ – поколінь!, жив його власний рід, племя його. Покон – це те, як треба жити. Закон – це те, чого не можна робити. Начебто, і невелика різниця, та тільки ледь не прірва між ними.

Чужим, незрозумілим для родовичів було б його нове ім'я і тим більше – його віра. Він лише оце зараз почав з відчаєм усе більше і більше усвідомлювати, що не зможе заново вжитися у рід не як Сивер, онук Жадана і син Рождена, а як Паоло-християнин, людина нізвідки, без свого роду-племені.

Серед ромеїв і потім, в Ломбардії, він був чужим, язичником, бо усі навколо вірували в Христа, себто Єзуса, йому ж не було жодної можливості звернутися там до своїх Богів (а інших він і не знав), попросити їх про підтримку; до того ж, через свою самотність після втрати Фрейвара ще й власне життя стало тоді для нього не вартим нічого. Так само собою сталося, швидше за все, через ту важку рану, через його тілесну неміч, що не маючи змоги хоч до когось прихилитися, але відчуваючи в тому непереборну потребу душі, він прихилився до Єзуса і той прийняв його у свої обійми, не відштовхнув чужинця, варвара. То було справжнє диво, бо він раптом став своїм серед зовсім ще недавно чужих йому людей і це дало сили не лише жити, але й бажати: повернутися в рідні землі, до власного роду, наприклад.

Доки він жив у монастирі, Паоло здавалося, що після його хрещення у світі між усіма людьми запанувала братня любов, і що відтепер буде так завжди. Нині він уже не пригадав би, якби й захотів, чому так сильно потягло його після хрещення на рідну землю; мабуть, гадалося йому, що увесь світ змінився разом із ним і дивлячись на взаємини між монахами-бенедиктинцями[106] в монастирі, неборимо захотілося повернутися до власних своїх родовичів: лише там він знав колись таке ж тепло, що проливалось тоді на нього від рідних людей – діда, прабаби, отця і матінки, братів та сестер. Повертаючись з протилежного кінця світу, він дві зими й літо прожив у Києві: зустрівся там йому древоділ Тихота, брат у Христі Петро, дав притулок у власній хижі, навчив топором прокорм собі добувати – разом тереми та стіни зводили; з ним і до церкви ходив купно з іншими киянами і ще більше стверджувався в думці, що світ змінився разом із його хрещенням і все, що було в його житті до того, то лише сон.

Та варто було покинути Київ, від'їхати від нього, щоб зрозуміти: з кожною верстою віддаляючись від церкви, він не по власній волі віддалявся від Єзуса; навзамін назустріч йому рухалося те життя, до якого він хоча й прагнув, але з яким порвав давним-давно. Воно заповнювало тепер усе навколо, не залишаючи місця для того, чим ще зовсім недавно жив Паоло. Лише у його серці і мав прихисток Єзус, а в навколишньому світі... ні, тут, мабуть, Його не було. І виходило нині, як не крути: він, Паоло, знову самотній, один такий на цілому світі, знову нікому не зрозумілий і усім чужий. Пес, що ганяється за власним хвостом і ніколи його не наздожене...

Він навіть не помітив за роздумами, як дістався старого городища, де вони так

недовго жили колись великою сім'єю. Місцями згорілий, місцями струхлявілий частокол де-не-де ще стояв, стояли ще поодинокі дубові стовпи і горожі їхнього двору, але воріт не було, певно, хтось знайшов їм краще місце. Так само, як воріт, не було і дверей у чотирьох їхніх хижах, покрівля яких провалилася та й усе покинуте дворище так само, як і спалене городище в межах своїх стін, поросло кущами малини вперемішку з бузиною, сосновим молодняком і крушиною, навіть кілька сосен, що виростили вже доволі високими з занесеного вітром чи птахами насіння, виглядали тут більш доречними, аніж напіврозвалене людське житло. Паоло трохи потовкся надворі і, так і не наважившись, аби не будити важких споминів, зазирнути всередину котрогось із жител, вийшов за стіну. На схід від городища на сосновому узліссі у кілька рядів починалися могили роду, а за ними простерся сосновий бір. Прямо навпроти городища під високим, проте, пологим піщаним берегом лежала деснянська протока Короп, трохи одесну, на згині русла, жовтів перемитим піском плес – отам переплив він колись із конем протоку, щоб на довгі літа щезнути з цього світу...

Паоло, огинаючи покинуте городище, завернув до лісу: тут була рівна, вкрита негустою шовковистою травичкою, невелика площа; ближче до стіни вона де-не-де поросла молодими берізками, під котрими травичка була вже інша – ріденька, не соковита, зате поза її межами, там, куди діставала навесні прибутна [\[107\]](#) вода, там трава була густою та високою. По межі площини колом вивищувався невисокий вузький насип, що майже впритул підходив до старого частоколу і майже зливався з валом, на котрому той стояв.

По всьому було видно – колись тут знаходилося капище. Паоло походив поміж берізок, навіть побачив у траві кілька молоденьких губ – підберезовиків зі світлими, сірувато-коричневими шляпками. Чомусь раптом згадалася заяча смага [\[108\]](#), котру він змалечку дуже любив: такі згадки про їжу – то вірна прикмета, що скоро захочеться снідати, а він все ще так і не зміг придумати, як же йому обживатися. Все ж таки, де він зараз: удома?... чи на новому місці?...? Як би не було, а там, у городі, всі його пожитки, потрібно хоча б за них потурбуватися: ще ніколи не полишав він напризволяще своє добро. Ствердившись у думці, що саме це зараз найважливіше – зібрати пожитки, Паоло все ніяк не міг рушити з місця: щось немов би тримало його тут. "Гарне місце: сонячне, світле, бач, якими рівними берізки повиростали... – думав він: – Не дарма колись саме його вибрали пращури. Та як би добре тут не було, а час уже й ділом зайнятися..." – і він швидким кроком подався у зворотній путь.

До стін залишалося не більше сотні сажнів, коли він помітив, що назустріч йому рухається жіноча постать. Підійшовши ближче, Паоло побачив перед собою жону. Значно молодшу від себе, не унотьку, що як лілея цвіте чистою красою, не таку, як задесенка Ростуня, молодичку, котра була по вінця сповнена красою майбутнього материнства, а якусь невиразну, бляклу, нічим не примітну жону: нізащо не вгадаєш скільки зим їй насправді. Сорочка з невибіленого лляного платна з вишивкою на ній; із прикрас – лише дешеві мідні підвіски у вигляді завитків на скронях – як і в кожній сіверянки; волосся прибране під старенький, теж вишитий, повой; на грудях

обов'язковий невеличкий ніж у ножниці, обличчя... нічого особливого не було в її обличчі, хіба що великі темні очі, але й вони були якісь тьм'яні, невиразні... Поглянеш мимохіть на таке обличчя, а на другий день вже й не пригадаєш, яке воно із себе.

- Гой еси, Сивере! - поклонившись, мовила жона і поглянувши йому у вічі, тут же потупила свій зір. Голос у неї був на диво м'яким і теплим; Паоло і не пригадав би, коли востаннє чув такий приємний говір, хіба що в дитинстві, від матінки своєї, Карислави.

- Десеня і Видута, старійшина, кличуть тебе. Вони, - продовжувала жона, - чекають у вашій оселі.

- Як звати тебе? - задля годиться спитав її Паоло.

- Вишня... - стиха, так само не підіймаючи очей, відповіла жона.

- Добре, Вишне, ходімо, коли кличуть.

Якось незручно було іти мовчки і Паоло запитав:

- А ти ж чия будеш? Нашого роду?

Вишня знітилася, і не одразу, а лише пройшовши кілька кроків, відповіла:

- Ні, роду я не вашого... Доглядаю за Десенею - вельми вона немічна...

- Бачив я вчора наше житло, - не втримався Паоло, - по ньому не скажеш, що рід про Матер свою як слід піклується...

- Не гнівайся, муже... Десеня не дозволяла нікому чіпати житло, навіть Видуті. Не відаю, чому...

Вона помовчала, а потім додала:

- Лише сьогодні вранці веліла мені прибрати, а потім покликати Видуту і знайти тебе.

- Як же ти мене знайшла?

- А волхв мені сказав, Шамро...

Решту шляху до воріт вони пройшли мовчки; увійшовши в город, Вишня вклонилася Паоло і сказавши, що має роботу, покинула його. Коропські собаки, побачивши чужинців, знову звели гавкіт, проте трималися на відстані, а що Бримо на них не зважав, то й дісталися вони отчої оселі досить швидко. Дорогою на привітання Паоло шанобливо відповідали коропці і те йому було надзвичайно приємно: він уже й забув, як це воно є, коли з тобою вітається кожен зустрічний; одне, що і сьогодні, так само, як і вчора, різало йому око - так це натикана скрізь горожа. Він ніяк не міг до неї звикнути, хоча й надивився у Києві та інших великих городах - від кого погородилися люди: від своїх же родовичів?

Двері до житла були прочинені і Паоло, наказавши Бримо залишатися назовні, нахилившись, переступив отчий поріг, по напівзотлілих дерев'яних східцях обережно спустився всередину. Після яскравого денного світла тут було напівтемно, і, хоча й прохолодно, але задушливо, бо до запахів сухих трав і різноманітного зілля домішувалися і інші - старечого, давно не митого тіла, можливо, якоїсь зіпсованої їжі: чи то він відвик за стільки літ від запахів сіверської оселі, чи, навпаки, надто вже звик до свіжого повітря степу, луку та лісу. Біля печі, що стояла у правому, дальньому від входу кутку житла, над жбаном з водою горіла закріплена в залізному поставцеві тонка

соснова скіпка.

Під лівою стіною на широкій лаві сиділи Десеня і Видута. Коли очі призвичаїлися до напівтемряви, Паоло побачив, що Десеня, вочевидь, із допомогою Вишні, сьогодні як слід причепурилася: голова її була пов'язана повоєм із льняного платна, на срібному обручі, що охоплював чоло старої, біля скронь звисали срібні ж, із черню, рясна[109], на грудях, на чистій сорочці, – намисто з різнокольорового скла і срібних кринів[110]; то були древні, що передавалися від покоління до покоління, святкові прикраси Десені, котрі Паоло бачив ще змалечку – нічого не втратила, зберегла. Прабаба, дарма, що зсохлася уся на лиці і зубів не мала, зараз виглядала в очах Паоло ледь не такою ж, як і колись, у його отрочтві, – щось відбулося, певно, цієї ночі в душі старої; мабуть, вона осягнула нарешті звістку про приїзд свого праонuka і це додало їй душевних сил, бо до неї повернулася, нехай і частково, колишня гордовита постава.

– Як здоров'я твоє, прабабо? Гой еси, стрію! – привітався Паоло, поклонившись своїм родовичам в пояс.

– Ждоров'я... Живу ще... – прошамкала Десеня, а за нею і Видута відповів на вітання.

– Покликали ми тебе *ошь жа* чим, – не розмазуючи кисіль по тарелі, почала Десеня. – Не *шь*огодні-*жавтра* я помру... Тепер я *жнаю*, чому не йшла до мене *Ш*мерть – мушила я тебе дочекати*шя*... – Видно було, що прабаба відпочивала після кожного речення.

– Я в роду лишилася найстарша,... – шамкотіла далі Десеня. – І хоча я жона, а не муж, та ви усі – мої онуки: я вас породила... Тому воля моя така: задницю, що за мною залишиться, поділите по покону: третину срібла віддасте на поховання, третину волхвам, решту ж ділите на трьох із Сивером та Величком, як годиться... Житло та все, що в ньому – Сиверові... Мої окраси, – вона провела рукою по колтах і намисту, – має носити твоя жона, Сивере...

Десеня замовкла, певно, замислилася про щось своє; Видута з Паоло мовчки чекали доки вона заговорить.

– І ріллю, і лядину мою, усю землю – Сиверові, – Десеня вказала рукою на Паоло... Дивись мені, – стара навіть покивала покривленим пальцем на Видуту, – обману тобі ніхто там (палець її піднявся догори, до схованої за дахом Сварги) не пробачить...

Видута почервонів і схопився щось казати, та Десеня перебила:

– Я Любима твого знаю – йому пальця в рот не клади. А ти м'який, коли син над тобою волю має...

Видута знову хотів щось заперечити, проте Десеня знову його спинила:

– Не треба! – на диво владно обірвала вона. – Я усе сказала... Тепер іди...

Хіба старійшина міг дозволити собі мовчки, немов якийсь отрок, що отримав від матері прочухана, піти із житла?

– Ти, Десене, баба моя і найстарша в нашім роду, – із почуттям власної гідності почав Видута, – але навіть тобі поносити моє ім'я перед праотцями і небожем я не дозволю! – з притиском повів він розмову. – Воля твоя буде виконана і зроблю я се по Кону, а не з твого примусу!

Старійшина рвучко підвівся, але одразу ж і опанував себе:

- Як поговориш, Сивере, - буркнув невдоволеним голосом, - зайди-но у вічницю, чекатиму, - і без поспіху вийшов із житла.

Десеня почекала якийсь час, доки надворі стихли кроки Видути і знову заговорила до Сивера:

- Усе, що залишилось від отця твого, я зберегла. Там, - вона махнула рукою за стіну - у його робітній кліті лежить... Мусиш подивитися.

Помовчавши трохи, вона таки запитала:

- Де ж ти отсе був?

І Паоло, що чекав цього від прабаби ще з учора, почав їй розповідати. Видно було, що вона не все дібрала з тієї оповіді, та й цікавила її, перш за все, доля Забави та Зваби, тому, коли торкнулася його розповідь долі сестер, Паоло не вдаючись у подробиці, просто сказав:

- Хозарин і не збирався брати їх у жони: продав до гарему якогось ізмаїльтянина[\[111\]](#).

Десеня, дарма, що вчора видалася йому зовсім байдужою до всього на світі, ухопилася за серце:

- Як же так?! А ти ж куди дивився? Чому не вступився?!

- Не було мене там... - А перед очима постало знову далеке минуле і він подумав про себе: "Та й що б я тоді зробив, у чотирнадцять літ...".

- А кровна мста?! Ти мав мстити!

- Бабо, я шукав його півжиття: по всьому світу!

Що він ще міг їй сказати? Розповісти про своє хрещення? Про заповідь Божу - "Не убий!", або про те, що Єзус вчив прощати своїх ворогів і навіть, якщо вдарять тебе по одній щоці, то слід, як учив Господь, підставити й іншу?

Він помовчав трохи і додав:

- Та його, мабуть, і серед живих давно немає...

Але Десеню це не заспокоїло:

- Ти забув, Сивере, що кровна мста, - свята річ, бо інакше Зло візьме гору над Добром! На світі не має бути зла більше ніж добра, казав колись отець мій Ярун...

- А добра, бабо, може бути більше, ніж зла?

- Не відаю того... Знаю одне лиш, що за зло, родові твоєму причинене, мстити маєш до скону свого...

Він мовчав, і важка тиша, що залягла у напівтемному житлі, каменем тисла на плечі обом і ще невідомо було - кому більше, а кому менше. Нарешті Паоло не витримав і піднявся з лави, бажаючи вийти надвір.

- От *штара*, *ж* рожуму вижила *жовшім*... Че ж тобі і голову прихилити ніде, - зашамкотіла знову Десеня. - Чи ж пожитки у тебе є *якіш*?

- Та є, - зрадів у душі Паоло. - Ось до Видути сходжу, принесу.

- Щось *штомилаш* я, *приляжу*... А ти йди, йди - *штарійшина* не мушить чекати.

Паоло вийшов із житла. На кривій, порослій споришем вуличці не було видно

жодної людини, лише свиня з півтора десятками поросят розляглася посеред напіввисохлої калюжі.

Він ляснув себе рукою по нозі, підзиваючи пса, що чекав його неподалік у холодку, і поплентався до смишленої хоромини – поговорити зі старійшиною та забрати пожитки.

– Сивере!! – гукнув позаду схвилюваний чоловічий голос і Паоло мимоволі озирнувся: до нього майже біг широкоплечий сивуватий городянин, котрий, певно, щойно вигулькнув з-за рогу.

– Гой єси, Сивере! Хіба не впізнав?!

Паоло придивлявся якийсь час, а потім на його обличчі сама собою з'явилася широка усмішка:

– Невже Рikuш? Рikuше, це ти?!

– А то хто ж, друже мій давній та щирий! Рikuш я і єсмь!

– Рikuше! – і Паоло розкинув руки для дружніх обійм.

– Сивере! – дебелий Рikuш по-ведмежому згріб худорлявого Паоло і від радості так м'яв і тиснув, немов збирався виліпити з нього, наче з глини, щось інше. Паоло, віддавшись почуттям, теж не відставав від друга.

Нарешті захеканий Рikuш, ухопившись обома руками за плечі Паоло, насилу відірвав того від себе і мовив:

– Годі, бо задушиш! Худий-худий, а жилавий!... Мені оце зранку сказали, що ти об'явився, то я і не повірив. А таки правда! Де ж тебе носило?!

– А-а-а... – махнув рукою Паоло: – де тільки мене не носило... І за день не розповіси.

– То й добре! – аж зрадів Рikuш. – Два дні розповідатимеш! Ходімо: нині – ти гість мій дорогий!

Паоло скрушно розвів руками:

– Видута мене чекає...

Рikuш засмутився хіба що на якусь мить:

– Нехай і так! Домані на печеню більше часу буде!

І схаменувшись раптом, мовив:

– Та це ж ти не знаєш, де моє житло нині!

– А хіба не там? – Паоло кивнув головою у бік Лугових воріт, неподалік яких колись, ще за його отроцтва, жив з батьками Рikuш.

– Ні. Я тепер біля кузні нашої житло звів. Пам'ятаєш де це?

– Пам'ятаю.

– То чекатиму тебе. Не барись!

– Я борзо!

... Рikuш, на відміну від Сивера, походив з бічної гілки роду: колись давно, так давно, що лише одна Десеня, та й то, може, не до ладу, могла б розповісти, якщо не забула, у якому коліні перетиналися їхні далекі пращури – прадіди прадідів. Сивер дружив із Рikuшем, старшим від нього на дві зими, з того часу, як навчився стріляти з лука; Сивер завжди був вищим, спритнішим та сильнішим від своїх

ровесників і скільки себе пам'ятав, дружбу водив лише зі старшими від себе. Вони були нерозлийвода: разом купалися у Коропі, Ятриці та Ужеті, разом стріляли взимку вевериць, навесні збирали в очеретах гусячі та качині яйця, влітку ловили топтуном рибу; ставши отроками, пасли в нічному коней на лузі, боролися на поясах і билися навкулачки зі своїми ровесниками, змагалися, хто далі кине з пращі каменя, або випустить із лука більше стріл і часто за розірваний одяг чи недоглянуту скотину отримували від отців лозиною або й віжками. Якось одного зимового дня, намірившись поставити пастку на бобра, Сивер провалився у незамерзле болото і Рикуща, що допомагав другові вибратися з трясовини, ледве самого не засмоктала чорно-зелена багнюка. Вони і так дивом вижили, бо вибиралися з того болота мало не півдня, були мокрі по самісіньке горло, мороз же ставав усе сильнішим і одяг на них замерз, узявся кригою – кожен крок давався з великим трудом і якби вони були не удвох, а поодинці, то просто б замерзли в снігу. Та то була не одна біда, що звалилася на них, бо вже наступного дня обоє лежали в гарячці і лише дякуючи Десені, що взялася лікувати їх травами, вони аж через три тижні піднялися на ноги, тут же були биті отцями своїми так, як ще ніколи до того часу і, можливо, саме через це стали один одному, як брати.

Отець Рикуща, коваль Зимород, був людиною справедливою, а тому, жорстоко випоровши сина за те, що ледве не втонув у болоті, кинувши віжки, промовив: "Спина твоя заживе; мене хіба ж так пороли! А от те, що друга в біді не покинув – молодець!" і, як розповідав згодом своєму другові Рикущу, від тих слів йому навіть боліти стало удвічі менше. Сивера пороли різками і слів таких не казали, бо не було за що, та він, знаючи свою провину, закусив до крові нижню губу і мовчки терпів пекучий біль.

Отакою була їхня давня дружба і Паоло, згадуючи її тепер, упіймав себе на відчутті, що тепло тих колишніх дружніх відносин, як не дивно, нікуди й не поділося: ледве побачив Рикуща, як відлетіли кудись літа, цілі десятиліття, а душа раптом відчула себе такою молодою... Його навіть почала бити нетерплячка: швидше б уже до Рикуща!

Видута, як і обіцяв, чекав у хоромині, біля небожєвих пожитків. Вочевидь, він дуже переживав через ті занадто різкі слова, що почув від Десені, бо щойно Паоло переступив поріг хоромини, як почув від старійшини:

– Ти, небоже, не помисли, що сказане Десенею – то є правда. Видати, з розуму стара вижила. Та воно й не дивно: стільки весен уже ряст топче... Ніхто тебе не зобидить, усе отримаєш, що належить тобі по Кону і її заповіту.

Паоло, нахмуривши брови і знизавши плечима, невдоволено запитав:

– Та ти краще скажи мені, стрію, про яку землю ви оце мені торочите? Чи від роду мене відділяєте? Я уночі, коли отут кваси кружляли, нічого не міг второпати, а там, у Десені, то й поготів! Що тут у вас коїться? Погородилися усі – від кого? Чи тут у нас уже, як у Києві?

Видута лише рукою махнув:

– Хіба ж ти не зрозумів? Розділили родовичі племенщину[112]: ото якраз після того,

як ти пропав, усе й почалося – потроху-потроху та й розтягли літ за десять геть усе. Тепер кожен сам собі господарює, як уміє. Отримаєш і ти свою долю.

– А як же покон?!

– А що покон..., коли таке по усій сіверській землі, мов короста, розлазиться. Віриш, Сивере, отак часом дивлюся на усе це і думаю: швидше б уже мене прашури до себе забирали, бо несила терпіти таке... І ладен би до них податися, але й боюся: а що як спитають: "Як таке допустив?! Не годен бути з нами!"

І знову, так само, як і в житлі Десені, залягла тиша.

Видута мислив про своє, що так наболіло на його душі, а Сивер – про оце нове для нього та несподіване: ніяк не міг второпати, як же йому бути?

– Та я тебе не для того покликав, – озвався нарешті Видута. – Ти не чужий мені, рідний небіж, старшого мого брата наймолодший син, а я Жадана любив і ніколи не те, що поганого слова про нього не сказав, а й помислити нічого худого не помислив. Якось потрібно тобі вживатися, та бачу я, що самому ой, як важко буде! Я ось що надумав: жону тобі треба...

Паоло, котрого Видутина промова відірвала від роздумів, здивовано підняв брови:

– Жону?

– А так – жону. Ти хіба не знаєш, що в мужа має бути жона? – з прихованою насмішкою спитав старійшина. – Без жони, Сивере, як без тягла [\[113\]](#) – не погосподарюєш. Отсе те, за чим я тебе й покликав.

"Жону – то й жону... – мимохіть подумав про себе Паоло, бо мислилося йому зовсім про інше, про те, що здавалося куди важливішим від якоїсь там жони; якби сказав йому нині Видута, що в мужа обов'язково має бути коза, чи корова, чи вівця, то він і тоді так само вирішив би – треба, то й треба".

– Жону, то й жону. – Уже вголос, так само думаючи про своє, промовив Паоло і згадавши раптом, що його чекає Рикущ, вирішив закінчити розмову:

– Дякую тобі, стрію, за турботу, за те, що тепло зустрів, але маю нині іти: Рикущ мене чекає.

– А з подружництвом твоїм тягти не будемо! – гнув своє старійшина: – Щойно косовиця пройде, так і пов'яжемо. Бо піст на носі!

Сивер лише важко зітхнув, не розуміючи до кінця навіщо оте все йому, а за тим, уклонившись Видуті, перекинув сакви через плече, лук, тул та топори згріб під одну руку, сідло, упряж та пітник взяв у іншу і з тим покинув хоромину.

Десеня міцно спала на лаві; Паоло не став будити її, своє добро поклав на іншу лаву, під протилежною стіною, і поспішив до друга. Кузня Рикуща була чи не найдавнішою в Коропі: поставив її поза стіною городища, на березі Ятриці, куди не діставала прибутна вода, його прадід Зубко. За свого отроцтва Паоло часто бував у ній. Тепер земля наколо кузні була огорожена невисоким, у сажень, частоколом, а за ним проглядалися вкриті соломою дахи двох жител. Високі ворота з кінськими черепами на шулах були розчинені настіж, над кузнею вився димок і дзвеніли молотки.

Паоло з Бримо, що звик ніде не залишати свого хазяїна, зайшов на огорожене

обійстя Рикуша. Воно було досить просторим: окрім двох жител та кузні, стояли і інші будівлі: клуня, в котрій сушили зерно, хлів для скота, за ними виднілися ще якісь. Більше десятка людей снували по обійстю, в основному молодики та жони, але і трійко дрібних діточок – босих, в коротких сорочицях, гралися під хлівом: двоє дівчаток, тримаючи в руці по кривій галузці, вдавали, що жнуть жито – рвали траву, крутили перевесельця та в'язали ними маленькі снопики із "збіжжям", хлоп'ятко, заправивши між ніг лозину, вдавало, що мчить кудись на баскому коні. Прямо посеред двору на кабиці готувалася якась їжа, за котрою наглядала немолода кругловида жона. Рикуш біля кузні саме підковував коня.

Гостей помітили одразу ж; котрийсь із молодиків гукнув до Рикуша: "Отче!" і той, піднявши очі та угледівши Паоло, тут же покинув коня і попрямував до нього, знову розкинувши руки для обіймів. Знову вони обнялися і друг заходився показувати Паоло свою господу та знайомити з домочадцями: жоною Доманею – тією самою кругловидою молодичею, що поралася біля кабиці, сином, Благовидом та невісткою Усинею й трьома онуками, котрих усіх разом, як виявилось, було в нього аж дев'ятеро. В самій кузні працювало ще троє – рядовичі[114] його, як сказав про них Рикуш.

– Бачу, багатий муж ти еси: усього в тебе вдосталь! – від щирого серця сказав Паоло, а в душі не те, щоб позаздрив, ні, але засумував якось – на що він життя своє потратив і хто тому винен: отець його, Хозарин, чи він сам? І не кузня Рикушева його засмутила, не клуня, не хлів, а те, що мав той щось більше за душею, щось таке, імені чому Паоло ніяк не міг дати, бо сам ніколи того чогось не мав, воно лише згадувалося щемно, спливаючи з дитячих його споминів, пробуджених два дні назад вечерею з задесенцями – основу якусь непохитну, на котрій і покоївся живот[115] Рикуша.

... Вони сиділи за столом, пили міцний грушевий квас, згадували дитинство і обоє ловили себе на думці, що друг його за стільки літ ну ніяк не змінився: яким був, таким і залишився і дружній їхній розмові кінця-краю нема, бо що то значить – рідна душа!

... – Отець з матір'ю, Бориня – в могилах лежали; Забаву та Звабу рід по вирі Хозарину мусив віддати, братове мої старші свої родини мали, та й ким був би я для них, якщо по літах у сини годився? – хіба пасинком, бо ж матері різні у нас... Мені що, з прабабою лишатися потрібно було? От і втік – подався до того Хозарина, мислив, хоч із сестрами буду – все ж не сам...

Наздогнав я купецьку валку верстов за сім звідси, – почав свою розповідь Паоло. – Спочатку не хотів мене брати Хозарин, та врешті-решт передумав. Це тепер я розумію: вирішив – чому і не взяти задурно ще одного сакаліба, коли той сам набивається. Даром його хліба я не їв: попервах багаття розводив, хмиз збирав, казани мив, а пізніше і вариво та печеня на мене лягли, з часом навіть лови. Але усе те мені в радість було, бо сестри поряд; і так ми зріднилися в дорозі утрюх, як нізащо б удома!

Ти ж пам'ятаєш, певно, що мені завжди везло на ловах, тож тижнів за два вже вони без мене по звіра чи птицю і не ходили: вважали, що я удачу приношу їм. Вийшло так, що по дорозі до греків я двічі врятував життя одному варягу із охорони Хозарина на ймення Фрейвар; хоча і був він літ на десять старшим від мене і спочатку мене

зневажав, ні в що не ставив, "сакаліба" кликав, рабом тобто, але потім ми подружилися.

В Царгороді ми на заїжджому дворі довгенько жили. Я із сестрами гадав, що Хозарин весілля своє з ними готує, бо ставився він до них у дорозі, а тим паче в Царгороді, добре. Він же покупця для сестер шукав і таки знайшов. Напередодні відіслав мене з двома своїми помічниками по товар аж у сусідній город, а коли я повернувся, то Фрейвар і сказав мені, що Хозарин продав Звабу та Забаву якомусь арабові за дуже багато золота, а ще – що лука отцеві він зумисно підсунув негодящого, щоб лукавством сестер за нього отримати.

Я хотів тут же знайти Хозарина і вбити на місці, та мене поранив один з його охоронців, грек. Фрейвар убив і того грека, і ще одного, кинув мене собі на плечі і втік із заїжджого двору, а потім, укравши чийогось коня – і з Царгороду. Коли я одужав, ми побраталися.

І ото ми з ним двадцять літ тинялися по світу: я шукав Хозарина, аби помститися та усе було марно – ніхто про нього не чув, згинув, певно, з моїх прокльонів. Де ми тільки не були, охороняючи купців – тут про ті землі і не чув ніхто...

– А скажи ти мені, – перервав оповідь друга Рикущ, – невже ж оце не сумував ти за отчиною своєю, за родовичами? Мене хоч згадував?

Паоло ледь помітно стенив плечима, повів головою убік, губи стиснув – прислухався до себе.

– Хіба що перші дні... Потім стільки нового побачив, стільки навколо небезпеки було, що, мабуть, ніколи було замислюватися та сумувати. То вже останні літа тягло мене сюди, бо інакше чому б я повертався?

– А я не можу! Оце, бувало, як поїдеш кудись днів на три чи чотири, а воно вже на другий вечір так додому тягне, так тягне – до Домані моєї, до дітей, до кузні!... Ех! Давай краще вип'ємо! Щось мало ти їси: дивись, яка солонинка у мене! А баранинка? Га? А рибки хочеш? – линочки!

Випили. Закусили. Паоло продовжував, бо захотілося виговоритися:

– А я ж десять..., ні, одинадцять літ назад міг і повернутися сюди. Ото як Святослав ромейв воював, то й ми з Фрейваром прибилися до нього. Та родовичі наші незадовго до того геть усі полягли... – Паоло на якийсь час замовк, згадавши, як побачив у Преславі [\[116\]](#) мертвого Воропая, і зітхнувши, закінчив: ... – а потім так вийшло, що відстали ми від своїх і знову світом тинялися...

Він укотре замовк, допив свій квас, куснув баранячу лопатку, пожував трохи і махнув рукою:

– Потім Фрейвар загинув... І став мені, Рикуще, світ немилий, бо був він і за старшого брата мені, і за отця часом... Знаєш, що я тобі скажу? Пролетіли для мене оці літа, немов і не літа були, а тижні: так добре усе пам'ятаю, що немовби учора те сталося. От чому воно так, скажи?

– Друже ти мій милий! Давно колись казав мені те ж саме старий Курило, а я змолоду дивувався: ну що таке отсей дід мені каже? А тепер і сам згадую, як ми з

тобою ледь не пропали в болоті, – пам'ятаєш? – і аж спина зачухалася, бо віжки згадав, що ними отець мене уму-розуму навчав. Житіє... Давай вип'ємо!

Що довше сиділи вони, що більше пили квасу та згадували минувшину, тим більший потяг відчували один до одного. Уперше після того, як помер Фрейвар, Паоло почав відчувати, як зникає в його душі порожнеча, випалена горем від втрати друга. Він із вдячністю згадав подумки ім'я свого нового Бога, хотів навіть тут же і розповісти про нього Рикувшеві, але стримався: не сьогодні, нехай колись, пізніше, не час...

– Я, Рикувше, ось що хочу запитати в тебе... Як же воно так сталося, що родовичі наші, усі ви тут, порозлазилися в різні боки, мов раки? Погородилися, – я не про передграддя кажу, – там, за стіною: від кого, від своїх же?! Хоч ти мені поясни, що й до чого!

Рикувш помовчав трохи, розлив по липових утицях[\[117\]](#) квас, знову запросив друга:

– Піднімемо давай. Зараз розповім.

Випили. Напій, що до цього часу робив важкими ноги, потроху піднімався вище і вище – до голови. Паоло, що скучив за линами, допався нарешті до печеної рибки і нині залюбки ласував нею. Рикувш наліг на баранину.

– Розумієш, друже, – почав він з набитим ротом, – не знаю, з чого й почати... Було воно так. Ти ж, певно, пам'ятаєш – ще за твого отця завелися в нашому роду двоє купців: Ходота і Зван.

Паоло на знак згоди мовчки кивнув головою.

– Ну, отож... Мужі були достойні, бували скрізь, бачили багато. Літ через скількись після того, як ти зник, змовилися вони, прийшли до Видути і сказали: ти як хочеш, а ми бажаємо від роду відділитися і належну нам долю ріллі забрати. І худобу, і тягло – також. Видута тоді боявся усього і всіх. Діди думали-думали і надумати нічого не змогли. Начебто, по покону сіверському, рілля і спільна; потом їхнім, і отців та дідів їхніх, так само, як і кожного родовича, рясно полита. Але ж не було ще такого...

Хто хотів, кому тісно ставало – відходив з домочадцями: он, і Сохачеве, і Жорновки, і оболонське городище – усі ж із нашого роду. Відходили і заново усе починали: ставили житло, стіни городили, підсікою займалися. А так, щоб оце забрати землю прямо тут – такого ще не було! Ніхто раніше до такого і додуматися не міг. А вони сказали: нікуди нам уже податися, уся родова племенщина давно поділена між городищами, тож виділіть кожному із нас шмат землі по покону, будемо ми тут, при всіх, але окремо. Мовляв, нам за торгом ніколи зо всіма разом землею займатися. Будемо уже якось самі: коли зможемо, тоді й сіятимемо, коли намислимо – тоді й жатимем...

Діди зібрали віче. Я тоді щойно мужем став, але мало ще що розумів; це тепер, згадуючи, думаю, не обійшлося там без купецького дармового квасу! Півдня на вічі колотилося, але порішили таки: добре, нехай беруть по дві сохи[\[118\]](#) підсіки під ріллю та пару волів на двох, та по корові з телям, та зерна на посів – і нехай їм Макош з Велесом помагають!

Купці, вони купці і є – таке вже нутро у них. Тоді якраз посунули до нас пришлеці з полуденних земель: печеніг життя їм не давав. Хто б їм землю під ріллю дав, коли вони

ані сікли, ані корчували, ані палили? Зате Ходота і Зван були тут, як тут. І з прийшлими ряд уклали: щоб ті, значить, підсіку, купцям виділену, купецьким же зерном засіяли, а в серпні пожали, змолотили, висушили і в засіки засипали. А їм за те, по ряду, – третина врожаю. Бо куди ж прийшлому подітися: житло під стіною поставити рід дозволив, та окрім того, голову де прихилити, ще ж потрібно і до рота щось покласти. І не восени, коли жито та просо у засіках буде, а сьогодні. То купці дали їм хліба, наперед. І ото з того все й почалося...

Рикуш розлив із туязя залишки квасу, гукнув до котроїсь із невісток, аби та принесла іще і продовжив свою оповідь.

– Спочатку всі очікували, що з Ходотою та Званом буде те ж саме, що і з Озаричами... – Рикуш раптом замовк, знітився, винувато зиркнув на Паоло, котрий, зачувши незнайоме ймення – Озаричі – підняв на нього очі, проте, певно, зрозумівши, що друг уперше те чує, пересиливши себе, заговорив:

– ... Це ж ти, мабуть, не знаєш... Тільки не гнівайся на мене, друже, за те, що скажу тобі: ото після того, як подався ти з Хозарином, почали в городищі казати на ваш, Жаданів увесь рід, – Хозаричі. Ну, мовляв, Хозарин доконав їх, ледве не усіх, то й Хозаричі... А потім уже просто казали: Озаричі – воно так звичніше...

Захмелілий Паоло мовчки махнув рукою, мовляв, що вже тепер про це говорити, хоча, по правді сказати, роз'ятрило йому це слово стару рану...

– Отож, – продовжував трохи заспокоєний Рикуш, – думали одне, а вийшло навпаки: купці з того ще й зиск мали. І немов пороблено стало родові – по одному, по одному, спочатку дальші родовичі, такі от, як і ми – отець мій та я, почали і собі просити відділити їх, а потім уже і ближні котрі – виходили і виходили з племенщини, аж доки, літ із десять назад, залишилося укупі хіба що десятків п'ять чи шість димів – тих, хто найближче до Видути був. То й вони якось по весні, уже без усякого віче, розділили поміж собою не лише ріллю та підсіку, але й лядину. І ото так стали ми жити кожен сам по собі.

А всередині Паоло при цих словах розгулявся вітер зневіри і вкотре за оці останні дні думи його були гіркими, мов полин: " За що ж це мені, Господи?! Я ж марив там, у Ломбардії, в монастирі, обштиною нашою родовою, я ж мріяв, що повернуся сюди саме заради того, аби жити купно із родом своїм і землю його, тримаючи чепіги сохи, рясно зрошувати навесні потом із чола свого; а виходить – знову вислизає з-під мого носа усе те, що лише і тримало мене на білому світі, заради чого і жив останнім часом; знову я, мов той пес за своїм хвостом..."

Скрушно похитуючи головою, Паоло вкотре перебив Рикушеву розповідь:

– А я ж лежав колись, поранений, за тридев'ять земель звідси і марив, що йду за сохою, на супрягів [\[119\]](#) своїх погейкую, а сонце так припікає, що піт градом із мене котиться і очі застилає та перепочити ніяк не можна: і справа, і зліва так само родовичі ходять і їм хоч би що – маю і я терпіти, бо ж пора така, бо ж рід увесь на поприщі... Ото після того, як до тями прийшов, то й захотілося мені, вкотре вже, повернутися до роду свого. По справжньому захотілося, так, що й терпіти несила було, розумієш, Рикуше?!

А ти мені оце таке розповідаєш: без ножа ріжеш...

- Ех, Сивере-Сивере, друже мій стародавній! Як лежав уже на смертній одрині отець мій, Зимород, заговорили ми якось із ним і про це. То він мені тоді сказав: "Був я, - каже, - колись на тому давньому городищі нашому, найпершому, що на Обижані. Житла там усі вже завалилися - і стіни зотліли, та все ж я запримітив, що були вони куди більші наших, теперішніх. А знаєш, чому Рикуше? - спитав він мене і сам же відповів: - Бо жили тоді усі купно: не лише отці з дітьми, а й діди, чи навіть прадіди, під однією покрівлею. А ти ж он, лиш жону собі взяв, відділився від мене, житло нове поставив. Хоч і рядом поприща наші були, та все ж не одне, а два їх. Образи у мене немає - нині в роду ледь не всі так роблять. Про друге речу. Я оце думаю: поділив рід племенщину, а я ж одним із перших виділився. Провину свою відчуваю... Думав недавно - чому так? І ось що собі намислив: багато нас стало... Отакі, як я, давно вже і лік загубили - від кого пішли. Начебто усі від Кологаста, та крові нової багато влилося: жони наші з чужих - от уже в дітях лише половина крові роду. А в онуках? Чи в праонуках? Чужі ми майже з Видутою. Наче й один рід, а кров, вважай, чужа вже. Держави кровної уже немає, от чому рід розсипається. Як діжа надто велика: не втримають її обручі - усьому своя міра має бути". Отаке сказав мені колись отець, а він, Сивере, мудрою людиною був. Та ти не бери усе те близько до серця: хоч і поділили племенщину, а робимо все водночас, бо хто ж собі ворог? На ниві день зиму годує - проґавиш, голодним залишишся. Тож, коли ітимеш за сохою - і зліва, і справа бачитимеш родовичів своїх. Через межу, правда...

- А як же луг? А паша? А сінокіс? - тривожився Паоло.

- Та-а-ам усе, як було! - протягнув, заперечно хитнувши головою, Рикуш. - Гов'яда у кожного своя, і тягло теж, але луг та судерев[120] не поділені: хіба ж можна? Ось на днях косовиця почнеться - сам усе й побачиш.

Паоло був приголомшений почутим і Рикуш узявся, як умів, його заспокоювати:

- Казали мені старі люде, що колись рід не знав такого, як "моє" чи "чуже". Добуде хтось звіра чи риби вловить - на всіх ділили. І скот був обштинний, а тому й сіно поміж людьми й донині ділять ділили по головах скота, а не по косарях. Так знову ж помислити: вісім сотень нині в Коропі - як ти того оленя чи сома на всіх поділиш? Хтось дві корови та четверо волів має, коней з десятків, як от Любим, брат твій, а в мене гов'яди удвічі менше і коник лише один. Та все одно, тут рід покону тримається, хоча й бурчимо часом: "Пощо це мушу багатир[121] обкошувати?!"

Тому, звісно, з голоду й тепер ніхто з коропців не помре, навіть коли занедужає - рід не дозволить такому статися. А от за пришлеців не скажу... Коли не встигли породатися з нашими - не знаю, не знаю... Та ти не про те турбуєшся. Краще скажи мені, як жити збираєшся?

"Що то значить - справжній друг! - подумки навіть розчулився сп'янілий Паоло: - Про мене думає..."

Вголос же мовив:

- Я, коли вирішив повернутися, то думав, що прийме мене котрийсь із братів і ото в

його родині вік свій доживатиму до скону. А тут таке... Віриш – голова від думок пухне.

– Послухай моєї поради, Сивере: жону тобі потрібно брати.

– Та що ж це ви всі мені: жону та жону! – аж скипів раптом Паоло, але, як завжди з ним було, тут же й перегорів: – Старий я вже... Мені що, в Купальську ніч чотирнадцятилітню задесенку умикнути? Ось не смішіть мене!

– Не розумієш... – скрушно похитав головою Рикущ. – Воно, звісно, проживши отак, увесь вік одинаком – звідки знатимеш, що воно таке: жона. От є у тебе кінь, пес цей... Є на чому поїхати кудись, привезти може щось, є кому стерегти – це, звісно, добре. Але у мужа своєї роботи – знаєш, скільки?! Зна-а-єш! А хто тобі кашу зварить, хліб спече, одіж пошиє, попере її – га? Сам куделю прядтимеш? А хто тебе у лазні віником поб'є? Ану скажи мені – хто? Невже пес твій? Мовчиш? Отож бо воно і є! Ні, без жони тут ніяк! Це, може десь там, у грек..., а в нас – ні!

– У мене про інше зараз голова болить, – відверто зізнався другові Паоло, бо кому ж іще міг він висловити своє наболіле? – Не доберу я за що братися. Зима не за горами: Птахові сіно потрібне, овес, а ліпше ячмінь; мені – жито. Золото у мене є, але ж усього за раз не купиш – щоб господарювати, он скільки добра потрібно! Тільки й того, що житло зводити не доведеться – отче полагоджу та й житиму. Ти знаєш, – притишив голос Паоло, перехилившись через стіл до Рикуща: – наказала оце Десеня Видуті, аби по її смерті рілля і лядину мені віддали. Що, і в неї рілля є? Як же вона раду їй дає?

– То чого ж ти журишся?! – зрадів за друга Рикущ. – Там однієї ріллі сох шість набереться! Десеня – жона заможна, дарма, що ледве ногами човгає. Рід її племенщиною не обділив, ні! А на рілля вона давно ряд уклала: посадські землю обробляють, третина збіжжя їй іде.

– Що ж вона з тим збіжжям робить?

– Купці забирають, сріблом їй платять. За Десенею задниця знаєш яка? – Ого-го, я тобі скажу! А тому немає чого тобі горювати! Будеш тільки на лови їздити. Ось почнеться зима, роботи поменшає – підемо на ведмедя з тобою – щось давно не був я в пущі!

– Підемо! – і собі загорівся Паоло та й згадав раптом про Птаха: "Покинув коника, господар! Як він там?!"

– Рикуще, друже мій! – Паоло підвівся з-за столу: – За частування вельми тобі дякую, але йти мушу – потрібно до коня навідатися: як покинув учора ввечері, так і по цю годину не підходив.

– Жаль мені,... дуже жаль; не посиділи як слід. Та я ж розумію – кунь є кунь: про жону можна забути, а про коня – ніколи! Ходімо, проведу.

Вже за ворітьми, обійнявши Паоло, мовив:

– Ти ж дивись, друже... Тобі, як не крути, багато чого доведеться переробити, перш, ніж у колію тут втрапиш. А тому, коли що треба – не соромся, звертайся, допоможу усім, чим зможу. А що не зможу сам, чи з синами, – толоку [\[122\]](#) зберемо. Лад?

– Лад! – пообіцяв Паоло, розтеплившись до друга душею.

Він ішов на луг, до Птаха, а подумки був ще з Рикущем за столом, дивувався про

себе тому, як легко і просто було їм удвох: мов би і не розлучалися ніколи, а потім якось сама собою спливла згадка про Фрейвара і знову так виходило, що не стала Десна для нього Забудь-рікою, минуле тяглося за ним веригами важких спогадів.

... Сивер довго вмовляв Хозарина взяти його з собою. Для своїх літ він був високого зросту – не нижчим від купця, і хоча й досить ширококостим, але худим; правда ж, і жилим не по літах. Хозарин погодився лише, коли Сивер, аби довести йому свою спритність та витривалість, викликав на кулачний бій білявого охоронця з блакитними, наче у дівчини, очима. У тому двобої Сиверові дісталось так, як ніколи ще в житті: бажання отрока-сакаліба добровільно вдягнути на свою шия ярмо раба тому охоронцеві було незрозумілим – таких людей він зневажав, а тому й відлупцював уношу, по суті ще отрока, мало не до смерті. Але й охоронцеві були непереливки: дарма, що Сивер мав за плечима лише чотирнадцять зим – він був швидким, мов рись і витривалим, наче дикий кінь, тож зумів розквасити суперникові носа, розсікти ліву брову і підбити праве око – Фрейварові, так звали того білявого свєя, не завжди й від дорослих діставалося так, як того разу від уноші-сакаліба.

Хозарин, піддавшись ще й на умовляння сестер-близнючок, таки погодився: напівживого Сивера не полишили на гостинці помирати, а закинули, мов міх[123], на воза, де він відлежувався цілих три дні, хоча дехто у валці вважав, що він коли й не помре того ж вечора, то не підведеться і через два тижні. Хто скаже тепер, чому Хозарин вирішив-таки взяти тоді Сивера з собою? Швидше за все, подумав, що даром дістався йому ще один сакаліб – нехай і занадто молодий, але дуже спритний та живучий – знайдеться і на нього покупець.

На диво всім він оклигав досить швидко і через тиждень зміг довести Хозарину, що той не помилився, коли погодився взяти отрока з собою. Кілька днів лили зливи, дороги перетворилися на суцільні калюжі, коням часом бракувало сили тягнути підводи і всі змушені були їм допомагати, тож на лови, аби прогодувати два десятки людей, часу майже не було. Та Сивер, упросивши дати йому лука, за досить короткий час перед заходом сонця набив півдесятка птиці – гусей, качок, навіть одного журавля і голодним ніхто спати не ліг.

Потім у валці запримітили: якщо з кимось із них на лови піде Сивер – без здобичі не повернуться. Підуть без нього – приходять з порожніми руками. Можливо, воно було і не зовсім так, проте людям обов'язково хочеться у щось вірити – от і повірили, що отрок-сакаліб на ловах приносить удачу: почали кожного разу брати його з собою. Фрейвар, той, що побив Сивера, ловцем був не надто удатним і з лука стріляв так собі. Він був свеєм, варягом, найбільше у світі цінував свою свободу та власну зброю: меч і топор. Меч у нього був старовинний, що передавався в роду від батька до сина щонайменше чотири покоління. Він був односічним[124], з досить товстим обушком і широким лезом, не гнучкий, важкуватий, але Фрейвар дуже ним пишався і нізащо не проміняв би його на якийсь інший, навіть знаменитий каролінгський[125], бо на лезі того меча майстром, що його колись викував, були нанесені священні руни, а відтак, меч, як вважав Фрейвар, мав душу і навіть своє ім'я

- Надр, "Гадюка", тобто.

Він і на лови брав того меча: за найбільше задоволення було йому зіскити мечем вепра. І не просто вепра, а сікача-одинця. Вислідивши десь у вербняку підходящого кабана та наблизившись до нього сажнів на двадцять п'ять-тридцять, свей намагався стати на чистому місці, меч свій втикав у землю поряд із собою, потім пускав у вепра стрілу, зовсім не турбуючись, чи буде той постріл для звіра смертельним, тут же відкидав лука і, узявши до правиці меч та занісши його над головою, холонокровно чекав на наближення розлюченого сікача, котрий уже нісся з налитими кров'ю очима прямісінько на нахабу-ловця. Коли їх розділяло лише два-три сажні, Фрейвар робив блискавичний крок вправо і півоберта вліво, сікач, ще навіть не зрозумівши, куди з його шляху поділася людина, мчав по прямій і ледве тільки порівнювався із свеем – той ґ-хах! – рубав – і ось уже голова вепра із іклами у четверть завдовжки, котилася по траві, а безголовий тулуб, перш, ніж впасти і собі, встигав промчати кілька сажнів далі, а потім, звалившись, ще якийсь час, посмикував, лежачи, ногами.

Коли Сивер уперше те побачив, він не повірив своїм очам – так швидко усе те відбулося і настільки сильним був удар свейського меча; Фрейвар же, як завжди, ходив гоголем [\[126\]](#), бо любив коли ним захоплювалися, байдуже, що то був лише уноша-сакаліба. Та одного разу, на чергових ловах, Фрейвар через те ледве не поплатився життям. Вони пішли удвох із Сивером, котрий і вислідив сікача. Місцина була не зовсім рівною, до того ж, щойно пройшов дощ. Як завжди, розлючений сікач після пострілу свей, побачивши неподалік людину, що всадила йому в стегно стрілу, розвернувся і, набираючи швидкість, помчав на Фрейвара. Усе було, як завжди, тільки коли свей зробив крок убік, його права нога потрапила на мокру гілку, він, падаючи, лише несильно рубонув вепра по загривку і впав на траву.

Той вепр не пролетів бозна, як далеко; упершись усіма чотирма ногами в лугову землю, він зупинився майже одразу і круто розвернувся: до Фрейвара, що лише збирався підвестися, було щонайбільше чотири сажні. Розлючений сікач рвонув на ловця – ще якась мить і він випустив би свееві тельбухи, якби не Сивер, котрий, не вагаючись, вискочив із-за сусіднього дерева навперейми кабанові і своєю сокирою рубонув того по голові. Удар прийшовся на рило і був недостатньо сильним, але сікача все ж таки зупинив. Тут вже скочив на рівні ноги і Фрейвар та й поклав звіра одним ударом свого Надра.

Хоч би один м'яз на обличчі видав переживання варяга через те, що він мало не загинув. Він лише здивовано сказав Сиверові:

- Ти врятував мені життя, раб...

- Я не раб!! – розлютився Сивер і пожалкував, що врятував свей.

- Ти не просто раб, ти ще й дурний раб! – ламаною руською, зі знуцанням в голосі, гнув своє Фрейвар, а коли смертельно ображений Сивер кинувся на нього з кулаками, щосили врізав сакаліба під дих – у того навіть ноги відірвалися від землі – він так і гепнувся поряд із вепром...

Валка їхня просувалася все далі, степом вони дісталися Дніпра, де в одній із приток у Хозарина були приховані дві лодії і ледве почали перевантажувати на них купцеве майно, як невідомо звідки на подорожніх налетіли три десятки степовиків. У Хозарина з печенігами був укладений ряд і навіть наперед сплачена частина золота за безборонний прохід через їхні землі, але ті нападники були, очевидно, ватагою якихось татів, що втратили зі своїми родами будь-який зв'язок і промишляли розбоєм, грабуючи усіх, хто траплявся на їхньому шляху, аби лиш вистачило сили здолати опір мандрівників.

Таті напали з двох сторін: із лугу комонні, а з прибережних верболозів піщі. Ніхто нападу не чекав; доки схопилися за зброю – недорахувалися чотирьох, доки стали в коло – ще двох. Так склалося, що Сивер із сестрами в ту мить був уже в лодії. Коли на березі закипіла січа, він не кинувся туди зі своєю сокирою, а побачивши у лодії грецький лук і тул зі стрілами, супружив його: де й сили взялися зав'язати лук дорослого воїна! – і заходився бити на вибір, бо до побоїща було хіба що десять-дванадцять сажнів.

Можливо, вони відбилися б від татів і без Сивера: один Фрейвар зі своїм мечем у правиці та топором у шуйці наганяв на нападників неабиякий жах, поклавши вже трьох чи чотирьох із них, коли ж це котрийсь із татів підхопив із землі акітон [\[127\]](#) убитого першим грека-охоронця і метнув його Фрейварові в спину. Удар був не таким уже й сильним, а рана – несмертельною, проте своєї мимоволі затнувся та опустив меча і, певно, був би зарубаний татями, коли б не Сивер, котрий, забувши про недавні образи, не дав нікому із нападників наблизитися до Фрейвара: троє лиходіїв полягли від його стріл, аж доки решта уцілих, хіба що половина, побачивши, що напад не вдався, скочили на коней і втекли.

Смертельна небезпека, тим більше – січа, зближують людей. Усі називали Сивера незрозумілим тоді для нього грецьким словом "герой", бо загалом він підстрілив із лука шістьох, мало не половину від числа усіх побитих нападників. Усі, окрім Фрейвара – той знову протягнув своє здивоване:

– Виходить, це ти вже вдруге врятував мені життя...

Певно, хотів додати оте своє кляте "раб", але утримався.

Правда, Сивер тоді тим не переймався, його трусило, немов у лихоманці: він уперше в житті не просто стріляв по людях, але й убив стількох... До того йому не доводилося бувати в січі і окрім загиблого на його очах Борині, посічених чи постріляних людей він не бачив. Коли стався напад, він мусив разом з усіма оборонятися, інакше був би вбитий сам; йому просто не було часу замислюватися над тим, що він робить. Але коли хтось із охоронців взявся холоднокровно добивати мечем ще живих, поранених татів, дівчата закривали очі долонями і плакали, Сивера аж знудило і Фрейвар, хоча й був поранений, знову над ним насміхався, але вже по-іншому, якимось поблажливо.

З того часу він таки змінив своє ставлення до Сивера. Сам заводив з ним розмову; на лови, коли приставали до дніпровського берега, ходив лише з Сивером,

потім, як траплявся вільний час, вчив уношу володіти топором та мечем. Сивер виявився здібним учнем, на льоту схоплюючи від Фрейвара воїнську науку, чим немало того дивував. Отак, помалу, але ще до того, як Хозарин прибув до Царгорода, гордовитий свей, що раніше так зневажав сакаліба, почав вважати Сивера своїм другом і проводив з ним часу більше, ніж будь з ким іншим з купецької валки.

Сиверові в його короткому житті ще не доводилося зустрічати таких людей, як Фрейвар. Свей був холодним, бездушним та жорстоким. Він ніскільки не боявся смерті – це правда. Але він також ні в що не ставив і життя інших. Той, хто ставав уперек його дороги, вважай, був уже покійником. Вже значно пізніше, коли вони з Фрейваром стали побратимами, Сивер спитав свей: "Коли я викликав тебе на кулачний бій, ти ж міг мене просто вбити. Чому не добив?". На що той, подумавши, відповів: "Якби я відчув, що ти якоїсь миті мене злякався, так би й було. Певно..., я вже тоді став тебе поважати. Ти чимось нагадав мені самого себе, коли я втікав з рідного фйорда[128]..." І розповів згодом, що зростав з вітчимом, якимось під час сварки важко поранив свого зведеного брата і якби не втік до вітчимового ворога, ярла Ульвсона і не відплив на його драккарі до Полабії[129], то, безперечно, був би вбитий.

Таким, яким він був, Фрейвара зробило жорстоке життя. Він вважав, що по-іншому вижити йому не вдалося б, адже шлях додому був для нього шляхом до смерті, тому понад десять літ, до зустрічі з Сивером, він тинявся по світу одинаком, замкненим у собі, підозрілим, а часом ще й підступним – справжнім головорізом. А ще він був досить мовчазним, хоча, часом любив повихвалитися – це у нього, певно, було в крові.

Вони з Сивером виявилися зовсім різними, аж дивно тепер згадувати, що жодного разу між ними не зчинилася сварка, – певно, через те, що надто вже цінували ту дружбу і один без одного почувалися б найодинокішими в цілому світі. Майже неймовірним було і те, що Сивер за стільки літ дружби з набагато старшим від себе Фрейваром так і не став подібним до свей – без міри жорстоким чи підступним, зробився лише не дуже говірким.

Он як воно в житті трапляється, думав Паоло. Він один і той самий, а двоє його друзів, з котрими лише і було йому так просто та спокійно – ну, зовсім же різні! Рикуш – доброзичливий, відкритий, готовий допомогти тобі усім, що в його силах, а Фрейвар завжди був замкнений у собі, більше мовчав, ніж говорив, рідко коли розповідав про себе чи ділився потаємним – але обидва, переконаний був Паоло, – прикрили б його спину і радше померли, аніж дали ворогу завдати другові підступного удару.

Косовиця – труд нелегкий, але радісний, навіть святковий. Лише жнива, коли пошлють Боги врожай на жито та іншу пашницю, перевершують своїм радісним піднесенням косовицю. Хто ж не розуміє: високі соковиті трави на лузі – то заслуга лише рідних Богів та матінки-Десни; це завдяки її весняній прибутній воді, коли ріка розливається на всю свою заплаву і несе з собою поживний мул, вкладаючи його на луках, піднімаються до людських грудей заввишки і тонконіг, і грястиця, і лисохвіст, і

буркун, і мишачий горошок... – усих не перелічити. Жнива ж, коли вродять жито, просо, ячмінь чи горох, свято радісне і тому від косовиці більше, що усе це не лише завдячуючи Божій милості а й важкій людській праці: мозолям на власних руках від топорища та чепіг і поту зі свого чола, що ним рясно була скроплена нива. Свято й тому, що нива прокорм дає людям – священний хліб, з котрим не страшна ніяка зима, без якого не в радість ані скоромне, ані пісне: ні м'ясо, ні риба.

Косовиця завжди в радість, бо збирається на неї весь рід – мужі й уноші; в косовицю труд сукупний твориться, як колись-колись: з горбушею усі, від старійшини до наймолодшого уноші і ніхто не поділяє луг на "твое" і "мое"; лише склавши вже висушене сіно в стоги, ділять його в кожній сотні по жеребу між сім'ями, по кількості косарів. А як же інакше? Рід є рід, ніхто вголос не насмілюється суперечити, що, мовляв, у мене, в Зубка, скота удвічі менше, аніж он, в Середи, а косили ж ми з ним нарівні, бо трапся з кимось біда і рід сам на сам з нею не полишить. Що не кажи – на білому світі сукупно жити легше: не лише квас пити, а й труд важкий вершити. Труд удвічі легшим видається, коли відчуваєш поряд плече родовича і знаєш, що працюєте з ним задля всіх, задля обштини, задля роду, бо твій рід – то як єдина сім'я, що не дасть загинути, пропасти нікому із власних дітей, завжди в скрутну годину прийде на поміч і підставить міцне своє плече.

Косити – труд важкий. Коса-горбуша сама по собі схожа на великий серп із досить довгим руків'ям: як і в серпа, у неї ввігнуте всередину лезо, загострене з внутрішнього боку, а кісся[\[130\]](#), що лише трохи більше аршина завдовжки, теж викривлене – усе разом і виглядає, немов великий серп. Щоб горбушею скосити траву при самій землі, потрібно зігнутися, у пояс поклонившись деснянському лугові за його ласку, і так – за кожним помахом коси. Поклонився в пояс, махнув горбушею, випрямився, ступив чверть чи півкроку вперед, знову поклонився, махнув косою, знову випрямився – з удосвіта аж доти, доки ще тримається роса на траві. У людини, що не звикла з юних літ до горбуші, спина швидко правцем[\[131\]](#) стає, а що вже тоді казати про ранок наступного дня – вона заледве з лави підведеться і довго ще човгатиме, насилу переставляючи ноги, тримаючись обома руками за крижі, крекчучи та охкаючи, усвідомивши власним попереком: косовиця – важкий труд.

... Рикуш зайшов за другом, коли надворі ще тільки сіріло. Він не заскочив Паоло зненацька: той вже снідав.

– Доїдай! – владно наказав, коли Паоло підхопився з лави: – Хіба не знаєш, що косити, це тобі не пісень співати: не поїси, то й горбушу не потягнеш!

Коли вони вийшли нарешті з житла, Бримо ув'язався слідом – звук ані на крок не відходити від господаря. Короп гув, немов велетенський, повний бджіл, бортъ: мужі та уноші, кожен з горбушею, звідусіль поспішали до Лугових воріт. Ранок, що ледь починався, був прохолодним, дуже росяним. Сторожа вже прочинила ворота, на капищі перед Макошею горів жертковий вогонь, а біля криниці Шамро зі своїми молодими волховичами готувався принести в жертву Богині урожаю чорну курку, аби подякувати їй за буйні лугові трави; разом із сотниками біля криниці стояв і Видута,

час від часу стиха перекидаючись з ними кількома словами.

Коли курка була втоплена в криниці й жертвний дух її полинув до Макоші, Шамро від імені роду виголосив Богині слова вдячності й за тим сотники почали розходитися, гуртуючи навколо себе сотні.

Короп парував, легенький туманець слався над водою, розмивав обриси плавучого мосту. Справа, над сосновим бором, уже рожевіло небо – там, в небесній тверді Сварги, відчинялася вже брама і звідти ось-ось мала викотитися Дажбожа колісниця. Запахло водою, луговою сирістю і дихалося легко-легко. Птаство вже прокидалося, його спів та щебіт наростали, заповнювали усе довкола і якоїсь миті сталося диво: Паоло здалося раптом, що не було ніяких довгих літ чужини і що він – уноша, і чи не вперше йде зі своїм родом косити луг: ось і найкращий друг поруч...

Омана. Не поділись нікуди ні літа, ні зими, ти сам вже дідом давно мусив би бути і віхола пройшлася по твоїх скронях, і найрідніших тобі людей нема й не буде вже ніколи поруч: вважай, сам-один залишився на всьому білому світі... Рід твій – так, ось він, та тільки чому ж ти відчуваєш себе нині ледь не чужинцем? Чому не було ніколи так щемно на серці в отих чужих краях, серед чужих людей? Можливо, тому, що був там холодним, з душею, мерзлою, як калиновий кетяг у лютий мороз, байдужим до всього, а тут, під рідним сонцем, душа твоя розтанула і виявилось, що вона – як той минулорічний кетяг, котрий згубився на рідному кущі серед зеленого листу та весняного цвіту – начебто й рідний, і з одного куща, та тільки зима пролягла між тобою і родовичами: рід живе своїм життям, буяє, а ти залишився в далекому-далекому минулому, там, за довгою зимою: всохнеш скоро, не отримавши живильних соків, опадеш, підеш прахом, так і не зрісшись знову зі своїм родом... Звідки воно взялося, оце лихе передчуття, адже прийняли тебе, як годиться і друг твій сам прийшов до тебе, ледь тільки зачувши новину; звідки?..

Паоло навіть не здогадувався, що насправді причиною тих сумних роздумів була неусвідомлена ще ним звичайна заздрість до своїх родовичів, котрі, він це бачив, розумів – міцно вросли у рідну землю, вгніздилися в ній навіки, усі вони знали один одного, усе було їм тут звичне та зрозуміле, а він мусив, хоч і на рідній землі, але заново пускати коріння, запізнило пускати – чи зможе прижитися?.., наздоганяти, надолужувати втрачені, змарновані роки...

Схаменувся лише за плавучим мостом, коли раптом одесну від себе почув дзвінке та протяжне іржання коня – стриженений Птах, угледівши господаря та Бримо, застрибав від табуна до дороги. Який комонник байдуже пройде мимо свого коня? Паоло пішов назустріч, обійняв Птаха, лагідно гладив коня по шії, пестив канаші^[132], той хапав хазяїна м'якими своїми губами за плече, а Паоло із жалем думав про себе, що навіть не має для чотириноного друга ніякого гостинця і це теж неабияк його засмутило: "Чужі, чужі ще ми тут, Пташе... Поки що... Потерпи...". Зусиллям волі загнав свій сум кудись глибоко в душу, в найдавший її закуток і подався наздоганяти Рикуша.

Деснянські протоки та рукави помережили собою усю річкову заплаву, порізали

луг на клапті і сотники щоліта перед косовицею визначали якій сотні який луг дістанеться. Шостій сотні, в котрій Рикун був десятником і до якої пристав Паоло, жереб випав косити луг між двома протоками: од Виті до Обижані, котра ріже луг попід Лисою горою. Понад самою протокою вже була прокошена, певно, вчора, неширока смужка луку, по котрій тепер і йшли косарі шостої сотні: десятки, з яких вона складалася, ставали у здавна визначеному порядку, по черзі беручись до косьби. Паоло, розуміючи, що без досвіду навряд чи встигатиме за мужами, не поспішав і собі ставати до загінки та коли залишилися одні лише уноші, що вперше цього літа вийшли з родом на косовицю, відступати не було вже куди – довелося і йому зупинитися.

Вранішній луг, не просто луг, а рідний, деснянський, ніжив Паоло очі своєю красою: високі, ледь не під груди, посріблені густою росою буйні трави хилилися під її вагою, за сизою від роси рівниною луку темніла стіна соснового бору на Лисій горі, глибоке синє небо на сході поблякло і там з-за вузької смужки туману вже виглядав чітко окреслений краєчок сонячного жовтка. Лугове птаство славило появу Дажбожой колісниці, в протоці на гарну погоду грала риба, скидалася повсюди, часом вистрибуючи з води, часом розбиваючи гладь поверхні сильним широким хвостом, а попереду раптом піднялася з трави олениця зі своїм малям і вистрибки гайнула геть від небезпеки – у Паоло навіть настрій трохи поліпшився.

Учора ввечері йому здавалося, що нічого складного в косінні немає, хоча він і тримав горбушу в своїх руках лише в отроцтві, проте тіло мусило пам'ятати, що саме йому потрібно робити – так гадав Паоло. Він, звісно ж, розумів, що буде нелегко, навіть важко угнатися за косарями, котрі косять, на відміну від нього, усе своє життя. Але Паоло вважав себе витривалим та жилавим, навряд чи кому з його родовичів довелося хоча б раз чи двічі відчувати на собі те, що було звичним для нього в чужих землях: багатоденна спека в пустелі, що висушує людину, мов грушу в печі чи пронизливий холодний вітер в степу або високо в горах, коли тіло наскрізь ціпеніє від холоду, та хоча б і цілоденне перебування у важкій кольчuzі та шоломі, а потім, до всього, ще й геть виснажлива січа і ти не маєш змоги ані поїсти, ані попити, навіть нужду справити...

Коли Паоло, відтягуючи час, пропускав поперед себе інших косарів, а ті ставали до праці, він крадькома придивлявся до них: чи ж нічого не забув з косарської премудрості. Здавалося, що нічого, та варто було взятися до косьби самому, як почалося...

Так, шуйцею хват на кісці спереду, десницею позаду, нахилився – і помах справа наліво!... Ех,... ніс коси зарився в землю: чи ж ніхто не бачив? – сором же! "Налягай на п'яту! – одразу ж згадалося, як повчав його колись Волот, старший брат: – Нехай ніс коси йде у тебе трішки вище її п'яти!". Вийшло... Та то ж не все, бо горбушею косять на обидва боки від себе: після помаху справа наліво потрібно розігнутися, не лише повернувши при цьому горбушу в протилежний бік, а ще й миттєво перемінивши на кісці руки – тепер десниця мусить бути попереду, а шуйця за нею – і знову помах при самій землі, вже зліва направо. Знати – то одне, а вміти...

Паоло поглянув на того, хто йшов зліва і трохи попереду нього – як воно красиво

все виходить: мерт немов чудернацький танок виконує: зігнеться, помах ошую, випрямиться, перехопить кісся – помах одесну, тільки мокра від роси горбуша, мов би сама собою обертаючись в руках косаря то в один, то в другий бік, аж мигтить під низеньким сонцем, котре щойно ледь піднялося над лугом; і так усе це легко, невимушено виглядає: ш-шик! – і зліва лягла в покіс висока трава, ш-шик! – уже справа лежить. Залюбуєшся!

От тільки що толку з того любування – вже й уноша-сусід його обійшов, а мав же ж бути позаду Паоло. І знову його мало не відчай охопив: ганьба буде перед родом: у його віці сину старійшини, онуку самого Рождена, прямому нащадку Кологаста не вміти косити! Наволока[\[133\]](#)... Навіть думка промайнула: закинути якомога далі цю горбушу, забрати свої пожитки і податися куди очі дивляться!

"Куди?! Куди ти подінешся, ти, син ізгоя і сам ізгой... Де б ти не був – чим Птаха взимку годуватимеш? На золото своє сподіваєшся? Так його однак на все життя не вистачить... Тебе рід прийняв так, як ти і очікувати не смів, тож мусиш залишитися тут! Чуєш ти, Паоло, тут залишитися! Розпустив соплі, немов отрок, і не просто отрок, а нікчемний якийсь невструйло*" – як назвав колись його сердитий через отрочу ще незграбність у роботі на підсіці старший брат Воропай.

"Перетерпи... Гордість свою знаєш куди? – в гузно собі запхни! Але навчись і доведи родові та собі, що відступнику Паоло, пришлецю і наволоці Сиверу – все по силах! Що ти гідний крові, котра тече в тобі!".

Він раптом в одну-єдину мить усвідомив, що оці його страхи та сумніви, котрі напосілися останнім часом, терзали та мучили його душу, вони суть від роздумів, котрі так полюбилися ще в монастирі Ломбардії, коли лежав немічний з раною у лівому плечі. До того він ніколи не розмірковував довше, аніж потрібно було вирішити: "так" чи "ні", про що б не йшлося – про ряд із новим купцем, про вибір місця для сну, про те, чи варто вдягати броню... Усвідомити – усвідомив, а що робити з ними, коли вони в'їлися в його єство і гризуть тепер, мов злидні?

"Хіба ти розмірковував, чим усе для тебе обернеться, коли мчав на маштачку, доганяючи Хозарина? А коли викликав на кулачний герць Фрейвара? Чи зберіг би свою голову, коли б мучився у нерішучості посеред січі?! Що це ти, Паоло, став мов та баба?! Досить!!

Нічим ця горбуша не відрізняється від топора чи меча, або списа. Ну, хіба що одним: нею траву січеш, а оружжям – голови ворожі. Чи ж мало ти перетримав у своїх руках тієї зброї – якої завгодно?! І не просто ж тримав, а володів нею і непогано, виходить, володів, коли живим аж до цього часу залишився. Тож мусиш опанувати ще й цю горбушу. Мусиш!"

... Ота сокира, що він її прихопив з собою, коли подався за Хозарином, і стала його першою зброєю. Коли був вільний час, Фрейвар брався за Сиверову науку.

– Чого ти вчепився в топориче, аж пальці побіліли?! – сердився та гарячкував варяг. – Так ти швидко стомишся і ворог знесе твою дурну голову раніше, ніж це зрозумієш! Сокира має сама робити свою справу, ти лише вказуй їй напрямки!

Добре Фрейварові було казати: його вчили цьому змалечку. Тепер він, тримаючи в руках акітон, вкотре вже легко обеззброював Сивера: його оскепище [\[134\]](#), зустрівшись із топористим, невимушено, немов саме собою, ковзало по ньому до заліза, чіплялось за бороду [\[135\]](#) сокири і тут же варяг одним легким крутьком викидав зброю з рук уноші.

- У мене перевага в тому, що спис довший, ніж твоє топористе, до того ж у сокири є слабке місце: її легко зачепити та вирвати з рук, тому списа відбивай тільки обухом і одразу ж стрибком зближуйся з ворогом: тоді він своїм довгим списом нічого тобі не зробить, зате настане твоя черга - рубонув, і до пращурів його!

Варяг прив'язував ланцюгом до стовбурів кількох сусідніх дерев то тонкі, у палець завтовшки, а то й товщі, - у руку, - гілки і змушував Сивера перерубувати їх одним ударом так, щоб сокира після удару не застрягала в дереві.

- Вкладай в удар стільки сили, скільки треба - не більше і не менше, бо вона тобі ще згодиться! Сокира така зброя, що опускати її не слід - маєш весь час рухатися, - і Фрейвар наказував уноші рубати ті кляті гілки під удари свого меча об щит: Бум!.. Бум!.. Бум! Бум! Бум-бум!! - все швидше й швидше. Під ті удари Сивер метався поміж дерев, рубаючи то тоненькі, то товсті гілки, ухиляючись від щита Фрейвара, котрий ще й намагався при цьому збити його з ніг, і рубав, рубав, рубав...

Після такої науки Сивер часом просто валився від втоми, але й варяг щоразу менше кричав на нього - на диво здібним виявився цей сакаліба!

З літами Сивер настільки зріднівся, можна сказати, зрісся з сокирою, що навіть не схотів проміняти її на меч, більше того, завів собі ще одну - страшного варязького бредокса [\[136\]](#) і коли, в разі потреби, пускав у хід обидві - на обличчях своїх ворогів бачив непідробний жах.

Дивно було колись Сиверові, але оволодівши, як слід, сокирою, опанувати меча та списа видалося йому справою не такою вже й важкою. Вірно казав тоді Фрейвар: дай зброї можливість вершити свою справу, не стримуй її, лише покажи ціль - ворога.

... Ну ж бо, не думай ні про що; ти просто граєшся, ти сам-один на всьому лугові і косьба - це така нині забавка в тебе. Нахилився, справа наліво - ш-шик!, - розпрямився, але не до кінця, крутнув горбушею в протилежний бік, ступивши одночасно лівою ногою чверть кроку вперед, перехопився на кісці руками і зліва направо - ш-шик! - і знову поворот коси, перехват, чверть кроку тепер вже правою ногою...

Ні, не робить ще горбуша сама свою справу: наліво більш-менш виходить, направо ж - нікуди не годиться: то збриве коса траву до самої землі, то на краю загінки десятків нескошених стебел залишиться. Колись отець навчав його: "Коси не при землі, - залиш півтора вершка, щоб отава не втратила сили знову відрости. Луг після косьби за тиждень вже зеленим має бути."

Озирнувся, а покіс його, соромно дивитися, немов собака погриз - Бримо його, що чвалає собі слідом за господарем: полежить, виваливши на сонці язика, перейде услід

за Паоло трохи далі, знову ляже. До протоки, до Лисої гори – ген, неблизький світ, а поперек уже болить: от тобі і витривалість твоя, Сивере... Він чи не вперше за останніх кілька літ назвав себе іменем, даним йому батьками при народженні і здивувався: "Що це зі мною? Чого це я?". Щоб хоч якось перепочити, вийняв з-за халяви шиферний [\[137\]](#) оселок і затиснувши кісся під лівою пахвою, заходився правити косу. Позаду немає вже нікого, попереду – одні спини і на кожній, як колись казав дід його, Рожден, орел розкинув свої крила: то мокрі від поту на хребті та по плечах білі сорочки косарів дійсно нагадують птаха з розпростертими крилами. "Не одному тобі важко, годі стояти, давай, коси, Сивере!"

Помалу, помалу, далеко не відразу, але горбуша таки почала йому підкорятися. Проте ж, спина затерпла, і сорочка мокра, хоч викручуй, а ті короткі перепочинки, що доводиться робити все частіше, аби начебто підправити косу, користі дають мало – десяток кроків ступив і знову неначе тобі в спину кілок хтось увігнав... Косарі з першого десятка вже біля Обижані, ось-ось закінчать свої загінки, а тобі щонайменше третину лишається ще пройти. Терпи, Сивере, терпи...

Вже добре припікало, роса ще залишалася насподі, але скоро трава мала висохнути від неї, тому слід було поспішати. Піт заливав йому очі, добре, що згадав про полотняну вицвілу, напівзотлілу смужку, котру вчора випадково знайшов у кліті зав'язаною на горбуші, дістав її з-за пазухи та пов'язав на чоло – полегшало. Вже й жони прийшли з граблями ворухити покоси, аби швидше сохло сіно, кожна вузлик з обідом для мужа чи сина принесла, а він задніх пасе та ще й голодним залишиться.

Чекати і наздоганяти – гірше немає нічого. Тим більше, на косовиці, коли тебе випередив не лише той, хто ошую, але й той, хто ставав одесну від тебе: він, обігнавши, дарма, що уноша, ширину твоєї загінки на око визначає, тому, добре, якщо залишить її трохи вужчою, ніж дістає твоя коса, а коли ширшою, як от зараз? Аби не залишалося нескошеної вузенької смужки, доводиться прокіс, що вправо, що вліво, робити ширшим, аніж зазвичай, тягнутися, а це не з руки і стомлює ще більше.

Паоло неабияк змучився, проте, стиснувши зуби, вже не зважаючи на занімілий, ниючий поперек, поволі йшов уперед. Той уноша, Скурат, що був одесну від нього, закінчив свою загінку, а перед Паоло ще стояло сажнів тридцять нескошеного лугу. Косарі вже сиділи на березі протоки та лаштувалися до обіду. Скурат закінчивши косити і витираючи косу жмутком трави, оглянувся назад, на Паоло, і повагом, наслідуючи у цьому дорослих мужів, протягнув:

– Х-хе-ех, ну й ко-сар... Попсуй! – та на додачу ще й знічев'я махнув рукою, проте тут же отримав від свого отця по загривку:

– Де ж це ти, сучий сину, навчився над старшими насміхатися?! Само вперше на косовиці, а вже насміхається... Ось зачекай, прийдемо додому – там по тобі вже віжки плачуть!

Знічений Скурат, зрозумівши свою провину, стояв похнюплений.

– Ану ж бо, стань борзо [\[138\]](#) та й допоможи людину! – наказав уноші отець.

Той ледь не бігом кинувся до загінки і заходився вимахувати своєю горбушею,

просуваючись назустріч Паоло.

- Дивися мені: знайду хоч один огріх - пожалкуєш! Соромиш мене перед родом... - уже навздогін виховував отець сина.

Паоло усього того не чув і не бачив, бо знаючи, що всі тепер дивляться на нього, косив уже без відпочинку, незважаючи на немов перебитий поперек і ниючі, просто таки здерев'янілі, передпліччя - відсутність навички ще й як давалася взнаки, дарма, що вважав себе витривалим та жилавим. Він зрозумів, що йому допомагає уноша, отой колишній сусід одесну, лише як між ними залишилося сажнів зо три нескошеного луку. В якомусь іншому випадку це було б звичною, цілком зрозумілою справою, але тепер Паоло почервонів від сорому, мов би унотька та що він міг вдіяти?! Мусив випити до дна цей ріг ганьби перед лицем свого роду...

Закінчивши косити, Паоло мусив ще й подякувати уноші за допомогу і до решти косарів підійти, хоча волів би за краще провалитися під землю. Та то ще був не кінець його приниженню: усі косарі вже обідали, тільки один він без обіду виявився - безженець, нещасна людина, горека, одним словом. Без харчу свого, зате з велетенським псом, котрий вочевидь був голоднішим від свого господаря - певно, і вовка з'їв би, коли б той попався на очі.

Їх знову, як і за Десною, не залишили голодними, хоча червоний від сорому Паоло і відмовлявся, як міг, забувши навіть про колишню бабину науку. Давлячись чужим хлібом, він з гіркотою думав, що правими були Видута з Рикущем, коли радили взяти собі жону. Тільки хіба ж можна отак усе й одразу отримати?

- Е-ех... - він раптом начебто й тихенько, про себе, гірко зітхнув, але по тому, як стихла на якусь мить навколо нього розмова, зрозумів, що те зітхання почули всі і засмутився ще більше: ну, хоч іди та й кинься зараз же у воду, наклади з відчаю на себе руки...

Пообідавши, відпочивала сотня: хто лежав, розпрямивши затерплий поперек, хто, з молодших, просто сидів на похилому березі протоки. Паоло, витягнувшись на весь свій зріст, лежав, дивився на небо, на повні груди вдихав духмяне від щойно скошеної, в'янучої на сонці трави, повітря і намагаючись не терзати себе гіркими роздумами, слухав, про що неквапно говорили родовичі, проте сум, незмінний останніми днями сум, мов низенький туман, все одно, стелився його душею.

Один з косарів, невеличкого зросту, рудий, мов вогонь Паско був із тих, хто здатен сипати жартами невгаваючи: увесь гурт від них раз по раз заходився сміхом.

- Пощо це ти, Туре, мовчиш, мов у рота води набравши? - надтріснутим голосом поцікавився у Паолового сусіда котрийсь із старих родовичів.

- Веле! Не чіпайте його, - тут же руками замахав Паско: - така біда, людіє...

- А що ж?

- Та-а...

- Речи вже! А ну ж бо! - загукали з усіх боків косарі, певно, очікуючи нових жартів рудого.

- Та-а..., не знаю, як і казати...

Паоло зацікавився, повернувшись на бік, підвів голову, сперся на лікоть: неподалік нього, закинувши за голову руки, лежав на спині неговіркий здоровило Тур і, тримаючи в зубах травинку, замріяно дивився на небо, мов би і не про нього зараз ішлося.

- Почав, то кажи! - вимагали найбільш ласі до жарту.

- Були ми з ним на тому тижні в бору, біля Круглого озера, - Божу муху[139] шукали... Ну, й припекло йому - пішов у малину покресати...

Паоло поглянув на вайлуватого Тура - на обличчі у того блукала ледь помітна посмішка: певно, і самому хотілося почути, що там вигидає про нього рудий пересмішник.

- ... отож, стою я, чекаю. Коли це, як затріщить малина! - я вже подумав ведмідь, тікати треба! Дивлюсь - вилітає звідти наш Тур і вистрибом, як лошак, бо ногавиці ж на колінах, сорочиця на пупі...

- Га-а-га-га-а-а!! - луною рознісся над водою гучний регіт з добрих двох десятків горлянок. Уявивши здоровенного Тура, що стрибає, мов стриножений кінь, усміхнувся, забувши власні печалі і Паоло. Лише Тур і рота не відкрив, лежав так само, з легенькою посмішкою.

- ... і ле-мен-ту-є-є! А чресла[140] йому рій обліпив, вірите - тіла не видно! Горека стриб! стриб! - як заєць, по півтора сажні, - та в озеро! З головою!

- О-хо-хо-о! А-га-га-а! - заходилися сміхом присутні, а Турові хоч би що - перекидає губами травинку з одного куточка в інший - от же ж спокійний людин!

- І довго ж він там сидів, скажу я вам... - із співчуттям у голосі, не посміхнувшись навіть, вів далі свою оповідку Паско. - Я вже до нього і так, і так, а він сидить у Круглику і вилазити не хоче. "Іди, - каже мені, - сам, а я пізніше прийду, щось мені жарко". Та хіба ж я самого покину? Кажу, тобі до лічця[141] потрібно, до Хотена, бо біда ж буде. Насилу умовив його. Виліз він з води, - очі у Паска стали круглими, долонями по щоках себе плеснув: - я аж злякався...

- А що ж? Не тягни! - жваво цікавилися косарі і присутні в передчутті реготу вже набирали в легені повітря.

- Вам жарти... - хоч би очима посміхнувся Паско, - а гузка в нього була, як у нашої Шумихи....

- Га-а-га-а-га-а!

- ... і прутень[142]..., - Паско щось пошукав очима навколо і, певно, не знайшовши того, що хотів, звів у коло пальці обох рук: - ну, ось такий - куди тому жеребові! Аж синій!

Реготнули так, що в протоці скинулася рибина; трималися від сміху за животи, качалися по скошеній траві, стогнали, пускали слину, а декотрі, збивши подих, аж завивали. Навіть у Тура на обличчі нарешті з'явилася широка усмішка, але й тільки.

- Іти треба, а Тур ноги докупи звести не може... То вже до Хотена чалапав так, немовби верхи на коні їхав. Добре, що все бором...

Знову бралися за животи і через регіт не давали оповідачеві завершити.

- На його щастя, - кивнув на Тура Паско, - Хотен на капищі був. Два дні відпоював,

примочки клав... Гузка трохи відійшла, а спереду, казав лічець, так уже й залишиться... Так ото через те він, горека, і мовчить, бо, – Паско знову звів у коло пальці обох рук, поглянув, прицінюючись, – де ж таку жону на всій Русі знайдеш? Доведеться тепер із Красулею розв'язуватись[143]... Телицю, певно, братиме...

– О-о-х-х! Те-ли-цю! Ах-ха-ха-а! От Паско! Га-а-га-га-а!

Паско, понад міру задоволений своєю вигадкою, що з нічого сплелася сама собою, розохотився далі нікуди.

– Туре, друже, покажи ось їм свого товстуна. Не соромся – тут усі свої, родовичі ж... – він навіть зробив кілька кроків до свого друга, та все ж, про всяк випадок, тримався сажнів за півтора від Тура.

А той поволі сів і дійсно взявся вже за свого очкура – Паоло здалося, що ось-ось розв'яже... Паско, забувшись, зробив ще один крок до Тура, коли ж це вайло[144] несподівано для всіх блискавкою кинувся до ніг пересмішника і таки встиг гребонуті правицею по плюсні Паска, котрий хоч і рвонув навтьоки та все ж не встиг – упав, збитий тим дужим гребком на землю, і вмить Тур уже тримав його правицею за мотню ногавиць, а шуйцею – за сорочку на спині.

– Веле! Рятуйте, людіє! – репетував рудий малюк, махаючи в повітрі руками й ногами. Родовичі від сміху качалися по землі і Паоло реготав разом з усіма. А велетень, без натуги несучи перед собою Паска, спустився пологим берегом до води, легко підняв того над головою, немов і не муж був, а мішок з половою, і пожбурих нещасного жартуна у воду.

До їхнього гурту, зачувши сміх, давно вже додалося добрих півтора десятка мужів, тому регіт, що одночасно вирвався мало не з чотирьох десятків дужих горлянок, певно, було чути аж ген, під Коропом, біля плавучого мосту.

– Талалай[145]. Лжа усе... – тільки й проказав тим часом Тур, махнувши рукою та посміхаючись в густу бороду.

Рикуш, виявляється, теж стояв серед гурту тих, що підійшли на сміх. Сотня вже почала збиратися додому, Паоло і собі хотів підвестися та тільки охнув і схопився за попереk, неабияк скривившись від болю.

Рикуш не засміявся, не покепкував – що то справжній друг:

– Бач, не звик ще. Нічого, підемо в лазню, там, як рукою зніме. Ходімо, друже.

Сонце стояло прямо над головами, сюрчали на покосі коники, пахло прив'ялою травою, що її ворушили жони, і хоча давалася взнаки втома, а через невдачу з горбушею на душі ще й кішка шкребла, та все ж іти після труда разом зі своїми родовичами, відчувати себе не безрідним одинаком у чужій стороні, а одним із кривних мужів – іншим разом було би ледь не святом. "Нічого, – думав Паоло, – я доведу, що такий же, як усі, нічим не гірший від них. Доведу!". І вже перед самим плавучим мостом, коли назустріч косарям трапився інший великий гурт жон, що з дійницями йшли до череди доїти корів, на душі в нього самі собою вляглися всі тривоги та недавні печалі – він почувався майже щасливим: і від купного, по суті, незнаного досі, труда, і через відчуття єдності з цими людьми.

А під вечір Рикужева невістка Усиня протопила їм лазню, що стояла над самою Ятрицею і Рикущ від душі потрудився з березовим віником над спиною друга, разом потім і спати полягали на сіннику. Паоло, розм'якнувши після гарячої лазні, провалився в міцний сон, ледь голова його торкнулася духмяної постелі. Зате на ранок почувався бадьорим і поперек не те, щоб не турбував, але терпіти якось можна було, та і взагалі, було вже куди легше, аніж першого дня. Чотири дні косовиці промайнули – Паоло не зчувся і коли. Під кінець він косив уже нарівні із сотнею, хіба що давалася йому косьба все ж таки важче, ніж родовичам, бо горбуша ще не літала в його руках мовби сама собою, проте, і огріхів за ним уже майже не лишалося. До того ж і з обідом сорому більше не мав: невістка Видути Вишня, та сама жона, що доглядала за Десенею і котра тиждень назад шукала його з наказу старійшини, несла тепер і йому вузлик на косовицю, навіть Птахові щоранку, по дорозі на луг, діставався посолений крайчик хліба.

Видута якийсь час мовчки дивився, як Вишня у житлі Десені хазяйнувала біля печі, потім покликав:

– Вишне, а йди-но сюди!

Сам він сидів разом із Десенею на лаві під стіною.

– Слухаю, отче... – і стала перед ними, опустивши за звичкою очі.

– Вже сьоме літо ти сама... – Видута помовчав трохи, певно згадував свого молодшого сина Зеленю, у злюбі[146] з котрим і була колись Вишня.

... – а все живе в парі має бути, – продовжив старійшина. – Я тобі за отця, тож і воля моя, як отця твого та старійшини – бути тобі за мужем нині! Ти ще не дуже й стара... – Видута щось там пошептав до себе: ... – двадесять і вісім літ, коли не помиляюсь. Поживеш іще.

– О, Боги!... – вихопилося само собою у Вишні і вона затулила обличчя руками.

Вишня була четвертою донькою зажиточного бондаря із Сосниці, двох її братів підступна невідома хвороба забрала зовсім малими, тому в родині, на горі отцеві, залишилися одні дівки. Коли їй ішла тринадцята зима, Видута віддавав у Сосницю за сина тамтешнього купця Косняти свою середню дочку. У весільному почті Гаїни був її брат Зелень, котрий минулого літа став уношем. Вони з Вишнею познайомилися на весіллі і так сподобалися одне одному, що Зелень, крадькома від Видути беручи коня, двічі за весну побував у Сосниці, а вже на Купалу, закрутивши дівчині голову своїми жартами, веселою вдачею та співом, умикнув-таки Вишню.

Минув той час, коли дівок із сусідніх родів брали оружною рукою, тому Видута заслав сватів, і бондар Дедята, ясна річ, не відмовив; весілля справляли у Короні.

Дівка – як верба: де посадиш, там і ростиме.

Спочатку усе було, як належить і перші літо та зиму молодята прожили щасливо, принаймні, так вважала Вишня. Свекруха Вишні, Ізбора, жона Видути, на відміну від свого мужа, людини доброї та щирої, була впертою і норовливою, мов бурий віл. Як казав Видута, рот у Ізбори відкривався разом із дверима: варто було лише стати їй на поріг – одразу ж комусь перепало на горіхи. Злі язики казали:

норов її і лиха вдача – то все від того, що, мовляв, не здатен Видута як слід прутнем працювати; якби щоночі проймав її як слід, то не було б того. Хтозна, так воно, чи ні, проте, часом, провоювавши через якусь дрібницю з власною жоною ледь не півдня, Видута не витримував, із серцем вигукував: "Легше камінь довбати, аніж злу жону вчити!" і залишав поле їхньої битви. Вишня сварок не любила, в їхньому роду так не було заведено, щоб хтось ішов супроти волі отця, тому вона мовчки корилася свекрам, тим більше – Ізборі.

Пройшла зима, пройшло літо, а Вишня так і не понесла від Зелені. Якось, перелявши усіх домочадців, Ізбора накинулася і на Вишню:

– А ти чого стоїш без діла?! Взяли на свою голову задесенське абищо, безчадне[147]!

Ображена Вишня в сльозах вискочила надвір. Зелень не пішов за нею слідом, залишався у житлі і слухав, як матір поносила його жону.

З того дня Ізбора труїла життя молодій невістці, як могла. Та то була ще не вся біда: Зелень час від часу почав подаватися від неї в блуд; блудив і з набагато старшими вдовами і з заміжніми жонами. Проживши вісімнадцять зим, він якось припинив рости увиш, лише роздавався в плечах, а Вишня, молодша від нього на два з половиною літа, все тягнулася вгору, аж доки не переросла свого мужа на півголови. З того часу Зелень почав соромитися бути поряд з нею на людях, а свекруха, котра сама була низького зросту, окрім "абищо" почала обзивати невістку ще й "голоблю" та насміхатися з її задесенського акання.

– Па-ра-би-и-ла ва-на все-е..., – на розспів передражнювала невістку Ізбора і тут-таки переходила на крик: – Кунь од ранку не напоєний, ледащо! – хоча до того часу коня завжди напував хтось із мужів. Навіть смаглявість невістки, що передалася Вишні у спадок від баби, котра родом була із берендейського племені, і та неабияк дратувала свекруху:

– Умикнув степовичку на свою голову, – знамуйся[148] тепер на неї! – волила до Зелені Ізбора.

Вишня терпіла від неї наругу, як могла, вважала, що все минеться, коли вона народить дитину і у всьому відчувала винною себе. Безплідність, сказала якось її стара наузниця[149] Улада, то є кара: можливо, хтось прокляв її батьків, або так було пороблено заздрісницею. Вона мало не до смерті налякала Вишню, заявивши, що безплідні жони не потрапляють до Вирію і після смерті вужі ссатимуть її перса.

Перелякана Вишня була готова на все, просила і молила Уладу, аби та хоч чимось допомогла і віддала їй подаровані матір'ю усерязі[150] за виготовлений чарівний науз із плаского камінця з прокрученою в ньому діркою, на шворці якого Улада наробила з десятків різних вузликів, котрі і давали наузові чудодійну силу. Але науз чомусь не допомагав, Зелень став рідко ділити з нею ложе, блудив направо і наліво на посміх усього роду; навіть Видута не міг нічого з цим вдіяти.

Якось, не витримавши, Вишня розридалася вголос, скаржачись свекрові на Зелень, але Видута, швидше зі своєї безпорадності, аніж зо зла, нагрімав на неї:

- Цить мені! Щоб я більше не чув твого плачу! Чи ти не знаєш, що в блуді муж не винен?! Мужа ведуть у блуд чари жіночі! Муж не в силах вдіяти щось проти ваших чар! Твої - де?!

Вишні було шістнадцять літ, Видуті - втричі більше; він був свекром, мужем, старійшиною: хіба могла вона в чужому домі, навіть якби була і такою, як Ізбора, піти супроти нього, проти всіх?! І вона навчилася плакати мовчки, хоча зроду не була плаксивою. Мовчазні сльози - ото й усе, що вона могла собі дозволити, та й то, коли ніхто не бачив. Коли Зелені вночі не було з нею на лаві, а вона чула, як зовсім поряд сопе над Ізборою Видута і тишком стогне Любимова жона Хорошка, сльози градом лилися з її очей на подушку і лише коли Вишня виплакувала їх до денця, їй ставало трохи легше. Молоде тіло прагло любові, їй мріялося материнство, а вона, лежачи одна-однесенька на лаві, лише слухала, як любилися інші і та мука робила на її серці незагойну рану, і ятрила її щоночі і муці тій не було кінця...

Марно Вишня ходила до чарівниць та потворниць, просила присушити до неї мужа, відвернути його від розлучниць. Вона віддала їм усі свої прикраси із срібла та кольорового скла, але ні чари, ні потвори не могли вдіяти проти її нещастя нічогосінько: певно, надто сильним було чиєсь прокляття.

Якби Вишня могла зазирнути в душу Видути, то побачила б там печаль і смуток за своїм сином, котрого він часто називав шелегейдою [\[151\]](#), бо до всього, Зелень господарством переймався мало, робив гірше підневільного раба - лише з примусу. Одне виходило у нього добре - розваги. Тут не було йому рівних: усіх розсмішить, усіх переспіває, такого навігадує, що веселощі навколо не стихають до самого ранку - і скоморохів не треба. Хіба ж такого сина мріяв мати старійшина Видута?

Дівка - що верба: без любові сохне, як дерево без води.

Вишня засихала від нестачі життєдайного дощу: якщо не зливи любові, то хоча б рідесенького дощичку ласки чи навіть просто мжички розуміння, співчуття. Могло б так статися, що інша на її місці всохла назавжди, але у Вишні було міцне і сильне коріння, що проросло глибоко в Нав'є, дістаючись там невичерпної сили пращурів-суvirів: хоча вона і була тихою та несварливою, але усередині її, немов хребет у тілі, залишалася незламна гідність. Ту гідність жило і не давало всохнути її коріння; життєлюбство перемагало, захищаючи гідність непроникною шкаралупою зовнішньої байдужості. Вишня навчилася не чути лайку Ізбори, не звертати на її образи жодної уваги, не думати про блуд Зелені: вона скам'яніла, душа її зовні вкрилася струпом і то був єдиний порятунку від того, аби не збожеволіти чи не накласти на себе руки.

На сьоме літо її подружнього життя, в Купальську ніч, коли увесь Короп був на березі Ужеті - на узліссі за капищем роду і усі, хто міг, парувалися, аби віддатися у цю ніч любові, щоб потім їхньою силою наситилася земля і дала гарний врожай, Зелень покинув Вишню заради котроїсь чужої жони, пропав, мов би його і не було. Вишня з відчаю спочатку хотіла і собі податися в блуд, але побоялася: муж може блудити і йому нічого за це не буде, та коли жона вчинить таке, хай навіть і в

Купальську ніч, – її шлюб з мужем можуть розпустити. Куди мусила б вона тоді податися? У Сосницю, до отця – на позор, як безчадна? Хто її там чекав би? Дочка – відрізаний шмат; пішла з двору у чужий рід, – все, дорогу назад забудь. І вона сама-самісінька, одна на все городище поночі верталася додому. Сторожка бачила її ганьбу, глузувала і довго не хотіла відчиняти ворота; якби ще трохи, вона, певно, таки втопилася б...

... Зелень на ранок не прийшов. Не прийшов і через день, і через два, і через тиждень. Короп піднявся увесь на ноги, шукали скрізь, але ніде нічого, жодного навіть сліду не знайшли: ні в лісі, ні на лузі, ні під водою. Ізбора, яка не сварлива, та перш за все була матір'ю і дуже побивалася за сином: плач її краєв серце усьому Коропу, вона не змовкала три дні, а потім у всьому звинуватила, звісно, Вишню. Бідолашній через свекруху зовсім не стало життя: чорнорота і злоязика Ізбора їла її поїдом і якби не заступництво Видути, то, певно, і зі світу звела би Вишню.

А наступного літа купець Зван, прийшовши до Видути, розповів, що на торжищі в Чернігові бачив серед ватаги скоморохів... кого б ви думали?... – Зелень! Зван підійшов був до нього і почав розмовляти, але скоморох, що як дві краплі води був схожий на Зелень і не лише собою, але й голосом, відказав купцеві, що той помилився і хутко зник із торжища. Тоді усі пригадали, що дійсно ж, були на Купалу мандрівні скоморохи, ціла ватага, а перед ранком вони подалися собі далі. І Короп утвердився в одностайній думці, що Зван бачив саме Зелень.

Ця звістка мало не добила Вишню: що ж вона за жона, якщо від неї навіть муж світ за очі втік? Безчадна, безталанна – і не жона, і не вдова, і не молодиця... Але не дарма сіверяни Дажбожими онуками є: в душі Вишні продовжувала жевріти Божья часточка – сонячна іскра життєлюбства. Єство Вишні, вже навіть поза її власною волею, саме зуміло відгородитися від навколишнього світу, ставши глухим і сліпим до усього ворожого та злого. Вона немов ошитка [\[152\]](#) загорнулася в товсту одіж байдужості і знайшла для себе втіху у дитячих спогадах та жіночій праці. Вона не втягнула голову в плечі, не згорбилася і в неї не всохли з горя перса; вона просто оглухла і осліпла – не помічала зла.

Вишня навчилася робити усе по житлу ще до того, як Ізбора ту роботу для неї вигадася, вона зовсім перестала акати і розмовляла як усі місцеві. Але свекруха все одно знаходила до чого причепитися, хоча усі й бачили, що Ізбора неправа; від того недоброзичливців у Вишні трохи меншало, проте їй легше не було. Потім у Любима з Хорошкою народилася трійня і Видута з сином звели через сіни ще одну кліть, бо надто вже тісно стало у житлі: одних лише онуків у Видути тепер було п'ятеро. Теплої пори Вишні було вільніше, бо вона хоч надворі могла сховатися від злої свекрухи, тому ночувати почала у сінях, в закутку. Вона працювала від темна і до темна, без поспіху, мов віл: готувала вариво, пекла хліб, доглядала за птицею, носила воду, прала, ходила в ліс по ягоди та гриби, мочила коноплі та льон, біла на терниці їх стебло, готувала куделю, пряла, ткала, відбілювала полотно, шила, вишивала і робила ще безліч жіночих справ, саме в них знаходячи собі розраду.

У родині вона перетворилася мало не на челядку[153], рідко з ким розмовляла, а з часом і увесь Короп дивився вже на неї, майже як на трохи несповна розуму, юродиву. На третє чи четверте літо після зникнення Зелені Видута приставив її доглядати за Десенею, що на той час не могла вже як слід дати собі раду. І хоча роботи Вишні ще додалося, але вона була навіть рада цьому, бо менше стикалася зі своїми мучителями – Ізборою та Хорошкою, котра на догоду свекрусі також взялася псувати їй життя, насміхаючись над Вишнею через те, що у неї і чресла, бачите, вузькі, мовби у дівчиська, і перса – немає на що дивитися. Та й справді ж, так ведеться у сіверській землі: якщо у жони широкі чресла і перса, мов вим'я у ялівки, кожен скаже – ця жона породила вже кількох дітей і здатна породити ще не одне – майбутніх трудівниць та воїв, до того ж видно, що має сили вправлятися по господарству – а що ще треба від жони?

Вишня давно змирилася зі своєю долею, вважала, що життя її прожите і чекала лише смерті, хоча дуже боялася тих вузів, котрими колись давно налякала її Улада. У неї була лише одна подруга – така ж нещасна, як і вона, Новиця – раба усмаря[154] Летяги. Правда, Новиця, окрім знущань Красулі, жони усмаря, ще мусила терпіти й бридкого та завжди смердючого кислими скорами Летягу, що зробив її своєю наложницею.

Вишня вважала, що хоч у цьому їй повезло і вона не стала нічиєю наложницею. По покону її міг взяти до себе Любим, оскільки приходився братом зниклому Зелені і мусив піклуватися про жону брата, але лише після того, як мине шість літ від зникнення чи то пак, смерті, Зелені. Одного разу, в клуні, коли Вишня, нахилившись, знімала з обмолочених житніх снопів перевесла, туди заглянув Любим, підкрався ззаду і, тихенько розв'язавши свого очкура[155] та одним рухом задравши ззаду її сорочку до самого пояса, зібрався взяти її силоміць. Можливо, по добрій згоді, вона і погодилася б, оскільки її жіноче єство давно вимагало близькості з мужем, але щоб ось так – як худобу... Вишня пручалася, кричала, з усієї сили тупнула босою п'ятою по Любимовій плюсні і таки вирвалася з його бридких обіймів, вихопила з ножниці свого ножа, шипіла, мов дика кішка і готова була вгородити його в груди насильника. На шум у клуню заскочив Видута і з розмаху врізав Любимові по потилиці так, що той, заплутавшись у спущених ногавицях, на весь зріст розтягнувся на битій долівці, а далі свекор, ухопивши віжки, вигнав його з хліва і, ні слова не сказавши Вишні, вийшов сам.

Любим більше не чіпав її і отак, від тієї Купальської ночі, коли Зеленья умикнув її на Десні під Сосницею, минуло чотирнадцять літ – половина усього її життя.

Усе пережите в одну мить промайнуло тепер перед її очима; страх та сором за таку ваду зробили своє: непрохані сльози самі собою полилися з очей і змусили Вишню затулити обличчя руками.

Видута ж вирішив, що Вишня зраділа, почувши таку новину.

– Ну, от і добре, і лад... – почав він.

Але та відняла долоні від обличчя і старійшина побачив, як по невістчиних

ланітах[\[156\]](#) двома струмками збігають сльози.

- Заради Макоші... - голос Вишні тремтів та переривався: - не переживу я такої ганьби... Хіба ж невідомо комусь... безчадна я... - відчаю її було аж за край.

- Не за молодого віддаю! - почав гніватися Видута. - За Сивера підеш, мого братанича! Не дітей йому на старості літ треба, а щоб вариво було на столі і платно пошите та випране. Цить, кажу тобі!

Проте і це не заспокоїло Вишню.

- У мене ж... дві сорочки лише... та свитка стара... Я ж нічого за душею не маю-ю-ю! - завела невістка вже не своїм голосом.

- Цить, тобі кажу, бісова бабо! Буде посаг... - і осікся, згадавши Ізбору: ота чорнорота хіба що дулю з маком їм покаже, а не добром на посаг поступиться.

- Не бійшя, дитино, - зашамотіла раптом Десеня, котра весь цей час мовчала. - Пошаг буде тобі від мене! Ж пуштимися руками жса мужа не підеш.

Від слів Десені навіть у Видути polegшало на душі.

- Молодик нині. Нема чого й Купали чекати - не дівкою йдеш. Завтра ж заглянемо до волхвів, розпустимо твій злюб із Зеленею. А позавтраму - на убрус[\[157\]](#)! - мов відрізав Видута і Вишня зрозуміла, що відтепер доля її вирішена остаточно, ніякі сльози вже не допоможуть.

Вночі, після того, як Шамро розпустив її попередній злюб, лежачи в своєму куточку в сінях, Вишня почала усвідомлювати, що чекає на неї вже наступного дня. Турбувало, звісно, те, що вона навіть не має нової пристойної сорочки, не кажучи вже про прикраси, це був сором для неї, як для жони, але Вишня, давно вже вирішивши, що життя її йде до свого кінця, подумала, що загалом немає великої різниці у чому, де і на кого їй працювати...

Зате вона починала несміло радіти, що над нею більше не буде Ізбори та Хорошки і вона вважатиметься заміжньою жоною. Мало того, вона, із обіцяним Десенею посагом, начебто, мала б стати повноправною господинею у домі свого мужа, але чи станеться так? І взагалі, як це бути господинею у своєму домі, коли до цього ти не мала права ні на що, була немов простою челядкою, а не невісткою старійшини роду. Вона також не знала, чого чекати від свого майбутнього мужа - можливо, при Сиверові їй житиметься ще гірше, ніж тепер, хоча, думала Вишня, - хіба може бути ще гірше, ніж є? Правда, вона чула, що її новий муж вірить у якогось свого бога - це трохи лякало її. Проте, Сивер не виглядав злим чи жорстоким, лише дивним: в якомусь чужинському одязі і з коротко стриженою бородою. Останнє дивувало її найбільше: усім же відомо, що чоловіча борода є ознакою сили і чим пишніша вона у мужа, тим більшої сили надає своєму власникові. Чи не тому цей Сивер такий худий і який же тоді буде з нього муж?

Десеня на посаг не поскупилася: Вишня отримала від неї старі кросна[\[158\]](#), за котрими Матер трудилася ледь не все своє життя, геть усі сувої платна, що були наткані нею за довгі літа самотності і на додачу - мало не сотню різаних[\[159\]](#) срібла. Вишня, на котру раптово звалилося таке багатство, була сама не своя, зі сльозами кинулася цілувати Десені руки і не тому, що любила срібло, а за те, що Матер

виявилася єдиною, хто розгледів у ній людину, таку ж, як усі.

Капище роду знаходилося в бору, одразу ж за могилами, ближче до луку. Воно було обнесене досить високим валом зі стіною, що йшов по колу, а з полунощної сторони переривався – там стояли високі і міцні дубові ворота з вибіленими негодою та сонцем туровими черепами на ушулах. Всередині капища, так само по колу, ішов ще один вал, нижчий від першого – крада[160], за котрим ховалася кругла дерев'яна хоромина з дахом із тесу, кумирня: в ній стояли кумири Дажбога, Макоші, Велеса й Стрибога. Перед кожним Богом на землі лежав округлий плаский камінь із заглибиною для жертвопринесень та галдування. Двері кумирні були звернені до полуденної сторони, а під їх порогом лежав прах знаменитого Вишняка, як оберіг для всього роду. Перед кумирнею просто неба вишіли істукани інших двох шанованих родом Богів: Діда-Ладо та жони його, Лади. Між обома валами знаходилося требище[161] з трьома великими хороминами, також розташованими по колу – в них найзнатніші родовичі в особливі дні храмували: вершили потребу, себто творили сукупну з Богами пожертву.

Паоло та Вишня босоніж стояли поруч на білому лляному убрусі в хоромині з кумирами і Шамро супружив їхні десниці ще одним убрусом, розшитим червоними та чорними нитками: із Прадубом, на вершечку котрого сидів Сокіл-Род, з Мокошею, котра здіймала до Сварги руки, зі свастями та громовичними знаками. Паоло поглянув скося на свою майбутню жону: вона була вдягнена в білу, проте, видно було, поношену вже сорочку, запнута не кращим від неї повоєм, мала дешеві, з міді, прості прикраси і здавалася байдужою до всього, що діялося навколо неї. Ще як простували вони удвох городом від житла Видути, Паоло почув за своєю спиною чиєсь жіноче насмішкувате: "Який ішов, таку й зустрів", а потім, від іншої, у відповідь: "Хи-хи-хи-и! Жердина з голоблею!". Почув, але стерпів, мусив стерпіти, бо не той був для нього день. Але тепер, стоячи на капищі та відчуваючи не лише тілом, але й душею, як супружить, поєднує Шамро вишитим убрусом його долю із долею цієї жони, як вдягає на їхні безіменні пальці правої руки мідні обручальні перстені, він подумки звернувся до Видути: "Ех, стрію, стрію! Це що ж виходить: на тобі, небоже, що мені негоже?... І що я з нею, отакою, тепер робитиму?!"

Їхні названі батьки – Видута з Ізборою та Рikuш з Доманею і ще кілька молодих волховичів, помічників Шамра, стояли поодаль. Видута, ясна річ, не чув звернення Паоло до себе; він, навпаки, був вельми задоволений, що його невістці знайшлася-таки пара. Ізбора Вишню не те, що не любила, а лютою ненавистю ненавиділа і готова була звести її зі світу. Зате Видута невістку свою жалів, як умів, і коли Десеня надоумила його супружити Сивера з Вишнею, радо взявся за це, бажаючи, можливо, перш за все, насолити своїй чорноротій жоні, що аки злий пес кусала у сім'ї всіх без розбору. "Ось посидиш тепер біля печі, куделю попрядеш, в ополонці платно попереши – подумки, зі злорадством звертався він до Ізбори, – знатимеш у мене, де раки зимують! Розледачіла за невісткою!"

І ще одна думка не полишала його голову: "Звідки ж це у мого братанича стільки золота?!" Оскільки батьками Вишні після її першого злюбу вважалися тепер Видута з

Ізборою, то саме вони і отримали вранці від Паоло віно[162] – не мало, не багато – зо три гривні сріблом та ще й у золотих динарах[163]. Напередодні Ізбора, довідавшись про рішення Видути, гризла мужа цілий день, а вранці, коли за Вишнею прийшов Паоло, кричала, ставши на дверях: "Не пущу!". Зганьблений Видута червонів перед власним небожем і від сорому готовий був провалитися під землю. Та Паоло, котрому стало жаль стрія і до того ж було дуже незручно перед родовичами, що поглядали через тин на Ізборине лицедійство, розв'язав раптом свій широкий черес[164] і несподівано для всіх, не рахуючи, протягнув тітці півжмені динарів – аби тільки припинився той лемент. Близк золота подіав на злозязику Ізбору, як коломазь[165] на скрипуче колесо воза – вона замовкла і вже не противилася тому, що з житла забирають колишню невістку, її власну челядку.

Супружених убрусом Паоло та Вишню Шамро тричі обвів навколо кумирні, названі батьки на сите життя щедро обсипали подружжя житом і перед Богом сімейних уз Дідом-Ладо волхв проголосив їх мужем та жоною. Лише коли пара вступає у перший свій злюб, свайба[166] має бути велелюдною та бучною, таким же супружникам, як Паоло з Вишнею, покон велить обмежитися простим обрядом. Паоло, знову здивувавши Видуту, і для волхвів не поскупився на золото, тому супруги з названими батьками та Шамром навіть посиділи у требній храміні, випили меду і закусили веприною, перш, ніж рушити з капища в своє спільне життя.

По покону пращурів, що дав його людям сам Дід-Ладо, супружені пішли до підготовленої для них на березі Ятриці лазні. Як водиться у сіверян, вона була поділена на дві частини: в передній роздягалися, в задній же, топлений по-чорному, стіни якої були прокіпчені димом до чорноти, парилися – тут стояв особливий, легкий дух од вільхових дровець, темінь не гнітила, навпаки, було по-хатньому затишно, бо крізь трохи прочинений волок[167], через який тоненькою цівкою виходив останній димок від витоленої печі, пробивалося скупе світло – аби тільки лоба не розбити; біля печі-кам'янки тулилося відерце з квасом та двома намоченими в ньому березовими віниками і липовим ківшиком, а в іншому кутку стояла діжа з водою – для миття.

І Паоло, і Вишня – удвох почувалися ніяково, бо, коли не рахувати їхньої короткої розмови за городською стіною, на другий день після його повернення, вони ще між собою як слід і не розмовляли. Високий Паоло, аби не битися тіменем об стелю, попереминавшись з ноги на ногу, таки сів на лаву і запитально поглянув на Вишню – чи так мав робити? Та зрозуміла і, присівши, взялася роззувати свого нового мужа.

Вже й чоботи були зняті, а Паоло все м'явся та м'явся, проте, нарешті, таки заходився стягувати через голову свою сорочку. Зніяковіла Вишня продовжувала сидіти біля нього навпочіпки, не сміючи підвести очей, аж доки Паоло не встав, відвернувшись, зняв із себе ноговиці та шаснув у мильню[168]. Лише тоді, розв'язавши постолі та розмотавши онучі, поволі роздяглася й вона.

Паоло сидів на полиці у мильні, чекаючи, доки жар як слід пожене з тіла піт, раз по раз витираючи рукою обличчя, що вже починало пашіти, коли двері прочинилися і в їх прорізі постала освітлена зі спини Вишня. "Теж вигадали – голобля... – подумав,

дивлячись на неї, Паоло: – Жона, як жона...". Він мовчки трохи посунувся убік, тим рухом запрошуючи Вишню сісти поруч і вона, звикнувши до напівп'єтми, таки сіла.

Що за чим потрібно робити: спочатку паритися, а потім злягатися з супругою, чи навпаки – він того не знав, через те ніяковів, як отрок і, косячись на Вишню, мовчав. Звиклі вже до темряви очі розрізняли обриси жіночого тіла, що потроху починало вилискувати від поту і щоб не мовчати, Паоло нахилився за ковшиком:

– Піддам трохи... – та й бризнув квасом на кам'янку.

Піч зашипіла, бухнула білим паром з квасним густим духом, а тіло лише того й чекало – враз погнало із себе піт.

– Лягай, супруже мій, – у Вишні прорізався несмілий голос, – попарю тебе...

Вона підвелася з полиці, взяла з відерця два віники, що вже розправилися, розм'якли у квасі і Паоло, лігши на живіт, із задоволенням підставив подружжю спину.

А Вишня таки вміла вправлятися з віниками: пройшлася легенько по спині туди-сюди, на ноги опустилася, удари все сильнішали, спочатку були досить різкими та скоро шкіра, розпарившись, розм'якнувши, перестала відчувати біль, натомість Паоло від кожного удару отримував неабияку насолоду, жона ж, припинивши бити, вже взялася наганяти на його спину жар: легенько трясла віниками над самою шкірою, прикладала їх до спини, а потім ще й крутила-вертіла ними так, що йому від того на якусь мить аж дух перехопило... і знову шмагала, і просто гладила віником, а він, зовсім розімлілий та знеможений, лежав у блаженстві і думав, що праві були і стрий його, і Рикуш – дійсно, є від жони користь у житті!

Коли Вишня нарешті полишила Паоло та взялася за себе, він, ледь не затинаючись, вискочив із лазні, пробіг по похилому бережку з десятків кроків і шубовснув у річку. Розігріте надміру людське тіло врізалось у воду немов гарячий ніж у масло, йому навіть здалося, що поміж тілом та водою утворився тонесенький прошарок пари – так легко було рухатися в товщі води, – і перепірнувши без натуги нешироку Ятрицю, Паоло опинився під протилежним берегом. Оглянувшись, він якраз побачив, що ще одне тіло кинулося у воду – то Вишня поспішила приєднатися до свого мужа.

Коли, охолонувши, вони знову зайшли до лазні, – збадьорені, свіжі, здавалося обом, що й землі під собою не чують, – щось таке раптом сталося поміж ними, немов іскра якась проскочила, як то буває, коли стрельне в багатті котрась головешка і в п'єтму ночі гайне вогняна блискітка: спалахнула в грудях хтива ярість^[169] і, не тямлячи себе, Паоло з Вишнею кинулися одне до одного. Їхня стримувана роками похоть вже не знала жодних перепон і дикий шал накryw обох з головою – так паруються хіба що ведмеді чи якийсь інший великий звір – забувши про все на світі, Паоло аж ревів і коли нарешті та похоть покинула їх, вони були спустошені, немов вигорілі зсередини; вдягнувшись, ішли до свого, спільного тепер, житла мовчки, без поспіху, але й без піднесення в душі – як були чужими до того, так чужими й лишилися.

Паоло думав про своє, мужнє: що не кожен день вдається йому виїжджати Птаха, що доведеться того ще й до упряжі, до воза та саней привчати, що потрібно братися за житло – лагодити його, думати про дрова, про власний прокорм, бо літо мине швидко,

зима не забариться і жорстко питає: "Чим займався? Змарнував літню годину? Ось я тобі!". А тут ще, як на диво, і душа чомусь аж ніяк не лежала до рідної батьківської оселі, до обставлених тинами сусідніх обійсть і рідне житло видавалося йому якимось віджилим, затхлим, задушливим, пусткою якоюсь. Хтозна, чи й залишився у ньому Домовик[170], чи подався шукати кращої долі, а, можливо, навіть і всох з горя, від самотності, бо що йому Десеня, котра однією ногою стоїть уже на Божій дорозі і стільки літ не здатна була давати житлу лад?

І ще оця його супруга, водима[171], що йде одесну від нього і на півкроку позаду, -- ще й за неї потрібно думати. Чи не наробив він дурниць, погодившись на супружництво з нею: якась вона дивна, мовчазна і байдужа, немов нічого в світі її не цікавить, навіть тепер, після того, як зляглися. Яка ж із неї господиня буде?! Невже ж це Видута так посміявся над ним, підсунув аби що? Діли тепер з нею, Сивере, ложе своє до самої смерті... Ех!

Усвідомивши, що сам себе назвав давнім ім'ям, даним ще батьками, хмикнув здивовано, проте, як не дивно, і гріха великого в тому не побачив: назвав, то й назвав – як порівняти це із супружництвом своїм на капищі, перед ідолами, то хіба ж це гріх?! Махнув про себе рукою – що буде, те й буде. Зиму б пережити... Не таким видавалося йому майбутнє життя з родовичами. Віз із собою достатньо золота і уявляв, як бухне на стіл перед котримось із братів чи братаничів свою калиту та й скаже: "Беріть мое золото – усе віднині ваше. А мені від вас лиш місце в теплі, аби голову прихилити, потрібне, хліба кусень та вариво якесь – щоб до смерті дожити."

Золото те... Як подумати, то Доля часом так крутить людиною, такі коники викидає, що почнеш потім згадувати і навіть самому не віриться: невже ж усе це трапилося з тобою?

... Яюсь їм з Фрейваром пощастило неймовірно, як щастить лише раз у житті, та й то – одному, можливо, з десяти тисяч: новий базилевс ромеїв Іоанн Цимисхій оголосив набір до етерії – власної охорони. Нещодавно він зайняв престол, убивши у змові з царедворцями свого попередника на троні – Никифора Фоку і одразу ж дав наказ збільшити удвічі тагму етерії – загін важкоозброєної охорони з чужоземних найманців. Ромеям він не довіряв, тому до етерії брали лише чужинців – варангів[172] та росів, відбираючи кращих із кращих. Фрейвар із Сивером були на той час не просто добре відомими серед купців Константинополя охоронцями караванів, а – воями, з котрими мало хто в купецьких караванах міг зрівнятися у силі, спритності та холоднокривості. Проте, вони були лише удвох, а в етерію відбирали воїв щонайменше десятками, вже згуртованими і загартованими в битвах. Та все ж склалося так, що взяли і їх. Свою справу зробила Фрейварова вигадка прикинутися християнами, добре, що за довгі літа перебування на службі у купців, що сповідували Христове вчення, вони знали кілька християнських виразів та при нагоді могли перехреститися, тож ошукати тих, хто відбирав майбутніх етеріотів, вдалося справою неважкою.

Їм дуже добре платили – руга[173] становила десять номісм[174] на місяць, –

добре годували і вдягали у шовки, але ж і багато вимагали: як не охорона імператора, так виучка, а про якийсь непослух взагалі довелося забути – за таке могли і голову знести.

Етеріоти – "ті, що несуть на плечах мечі" або ще "озброєні сокирами" – саме так називали їх ромеї, бо кожен з них був озброєний не лише мечем та щитом, але й сокирою і великим ножем-скрамасаксом, жили в казармах, званих Нумерами, поряд з Буколеоном[175]. Щоденне виснажливе навчання володінню сокирою та мечем в бойових порядках під час оборони та наступу спочатку навіть у них забирало ледь не всі сили, але згодом вони все ж таки втягнулися і далі весь вільний час, розкидаючись золотом, проводили на іподромі, в тавернах з жіночою прислугою та публічних термах[176].

А тим часом в Буколеоні тільки і розмов було, що про безбожних варварів-русів на чолі з їхнім конунгом Сфендославом, котрий розбивши на прохання покійного Никифора болгар, замість того, щоб повернутися додому, мітив вже на Константинополь. Минулого літа від Сфендослава вдалося відкупитися, але повертатися додому, в свою Русь він, схоже було, і не збирався. Цимісхій готувався до походу в Болгарію, саме тому і тагму етерії збільшив, бо охороняти базилевса в Буколеоні і під час січі – далеко не одне і те ж.

Навесні Цимісхій на чолі ромейського війська рушив у болгарські землі, на Святослава, що зимував у Доростолі на Дунаї. Несподівано рано перейшовши гори, ромейське військо неочікувано для росів напало на зайняту ними столицю болгарського каганату Преславу, де стояло сім тисяч Святославової раті на чолі з воеводою Свангелом. Січа була кривавою, Преслава впала, а з росів вдалося втекти лише Свангелові з декількома своїми воями.

Цимісхій вступив у місто, етерія оточила базилевса щільною стіною. Кров текла по вулицях струмками, скрізь лежали порубані роси та ромеї; звільняючи дорогу для Цимісхія, їхні тіла просто відтягували вбік. Раптом Сивер оціпенів: у двох кроках від нього на бруківці лежав... Воропай, його старший брат. Помилки бути не могло: Сивер упізнав його навіть через півтора десятка літ – по великій родимці під правим оком і наполовину зламаному колись передньому зубові. Воропай лежав з розчерепленою головою в калюжі крові, очі були відкриті, уста розтулені – він ніби посміхався до Сивера: "Ну що, брате? Ось ми й зустрілися!". Сивер заляк на місці і Фрейварові насилу вдалося потягти його за собою.

– Пусти мене! – кричав рідною мовою і виривався Сивер. – То мій брат!

– Йому вже не допоможеш, а нас погубиш!.. – шипів Фрейвар і закривав побратимові рота мозолястою своєю долонею. – Ми скоро повернемося сюди, авжеж... – він говорив аби що, тільки б заспокоїти Сивера, хоча знав: нічого з того у них не вийде.

Базилевс, пройшовши через Преславу, не побажав залишатися серед сморіду тіл, що починали вже розкладатися і його похідний намет було встановлено за містом. Тагма етерії розташувалася навколо намету Цимісхія. Починалася Пасха, ромеї

святкували свою першу перемогу над русами, етерія додатково до руги отримала ще й належну їй частину захопленої у Преславі військової здобичі, але що те все значило для Сивера, коли рідний його брат лежав несхоронений десь на бруківці чужого міста? До того ж, Сивер чудово розумів, що Воропай не міг піти на рать сам-один, а отже, серед загиблих русів могли бути і інші його родовичі. Та що там "могли бути"? – вони точно лежали на вулицях цього болгарського міста, бо ж відомо було, що з семи тисяч дружини Свангела врятувалося хіба що кілька десятків... Він був сам не свій, не знаходив собі місця і Фрейварові часом здавалося, що його побратим потроху божеволіє. А тут вони ще й ледь не засипалися зі своїм "християнством": Фрейвар, коли декарх [\[177\]](#) привітався до нього в неділю вранці зі словами "Христос Воскрес!", пробубонів у відповідь щось зовсім нерозбірливе. Від викриття обох врятувала сурма, що кликала етерію до святкового шиккування, проте і Фрейвар, і Сивер помітили, що начальник надто вже підозріло раз по раз зиркає в їхній бік. Усіма правдами і неправдами їм вдалося до ночі уникати зустрічі з декархом, а коли стемніло – ніч видалася хмарною, темною, хоч в око стрель – вони крадькома покинули табір, викрали з табуна, що належав якомусь банду [\[178\]](#) малоазійських трапезитів [\[179\]](#), чотирьох коней і помчали туди, де на їхню думку знаходився Доростол. Вони здійснили нечуване доти серед ромейського війська: два етеріоти переступили дану ними ж клятву і втекли до ворога!

Перед Сивером все стояло братове обличчя, його засклянілий погляд – хіба ж замислювався він, коли давав клятву вірності базилевсу, що все так обернеться для нього? Не побачив би він у перший же день зіткнення з супротивником свого загиблого брата, а швидше за все – ще й інших своїх родовичів, котрих він просто не знав, чи не мав можливості одразу ж упізнати, і став би згодом проти них на січі. Та мертві очі Воропая перевернули його душу і клятва, дана ним, уже не важила нічого супроти голосу крові. Кров, що текла в його жилах, кров сувира вимагала зробити вибір лише на користь роду і ніяк інакше. Хтозна, що сказав би йому на це Фрейвар, якби не та халепа з пасхальним привітанням. А так вони в кількох словах прийняли необхідне рішення – тікати.

Ще тоді Сивер подумки сам для себе остаточно вирішив, що має повернутися до свого роду і здавалося йому, що найпростіше було б це зробити, прибившись до раті київського князя Святослава. Фрейвар чи не вперше поступився перед побратимом правом останнього слова: на Русь, то й на Русь, аби тільки разом із Сивером. Як жити, чим займатися і що їх там очікує – так далеко Фрейварова думка ніколи не мандрувала. Навіщо ці муки та сумніви?

Вони таки дісталися Доростолу і, як не дивно, їм з трудом, але повірили. Проте, не судилося – просидівши в облозі два з половиною місяці, побувавши навіть один раз у жахливій січі і дивом залишившись живими, вони несподівано для себе потрапили в суводь, що приготувала їм Доля. У Доростолі з прокормом стало дуже сутужно. Болгари були християнами, а язичник Святослав зі своєю дружиною любляв приносити Перунові людські жертви. Після взяття кожного болгарського міста

кров сотень полонених болгар лилася во славу Перуна і це згодом налаштувало супроти русів усі болгарські землі. Хоча спротиву ще не було, але й допомоги теж. До того ж, печеніги та угри, що допомагали Святославові минулого літа, раптом передумали воювати з ромеями і київський князь залишився сам на сам із найсильнішим суперником, якого тільки міг уявити: в облозі, без прокорму і без надії на болгарські дружини.

Майже все своє золото Фрейвар із Сивером витратили на харч в обложеному місті, бо тим, що перепало від загального казана, як слід насититися було неможливо. Фрейвар, котрий завжди шкірою відчував, коли починає пахнути смаленим, вирішив, що пора їм забиратися геть, бо голодна смерть жахала його найбільше. Він не переконував у цьому Сивера – знав, що той нізащо не погодиться. Свей вчинив куди хитріше. Під час однієї з нічних вилазок до ромейського стану за прокормом, він отримав удар по голові і вдав, що втрачає свідомість; Сивер, котрий не міг покинути побратима напризволяще, не відступив з русами за стіни Доростолу, затягнув "напівживого" Фрейвара в кущі верболозу і просидів з ним у хованці цілий день. Повернутися назад, в обложений Доростол, якби й дуже навіть їм схотілося, тепер було вже неможливо, зате опинитися в полоні у ромеїв могли в будь-який час і це означало для них, як для зрадників, щонайменше втратити голову.

Побратими вирішили пробиратися до Константинополя, де почувалися колись, як риба у воді і де можна було знову отримати службу в котрогось із купців. Та здійснити таке було не те, що не просто, а майже неможливо. Де Константинополь? В якій стороні? Вони знали, що шлях до нього лежить приблизно на полудень від Доростолу, через гірські перевали, проте, на тому усі їхні знання й закінчувалися. Поживши в обложеному Доростолі, де доводилося постійно спілкуватися з болгарами, Сивер вже добре розумів їхню мову – надто схожою була вона з його рідною, він із задоволенням, коли випадала нагода, розмовляв з тутешніми жителями, хоча вони таких розмов намагалися уникати, адже руси, як не крути, були в болгарській землі переможцями, загарбниками, жорстокими язичниками, тому ніхто там не радів їхній присутності. Побратими опинилися у ворожому оточенні й мали остерігатися усіх: і болгар, і ромеїв, а ще – печенігів чи угрів, котрі, не виключено, теж могли шастати по стражденній болгарській землі.

Вони пробиралися до Константинополя понад два тижні і для обох то був час найтяжчих за все життя випробувань. Ішли лише ночами, спочатку навшань, потім – у напрямку гір, що синіли вдалині; не кожного дня була у них їжа, але мало не щодня траплялися сутички, в котрих вони дивом не наклали своїми головами, зате знесли не одну чужу. Зумівши вивідати шлях до Константинополя, втікачі нарешті дісталися передгір'я Балкан. Пройти пішки через балканські клісури [\[180\]](#) їм би нізащо не вдалося, але Доля була все-таки на їхній стороні. Просидівши у лісовій засідці на гірському підйомі майже три доби, вони все-таки дочекалися трьох ромейських вершників-гінців і зненацька перегородили їм дорогу. То були ескувіти [\[181\]](#), що везли до ромейської столиці якийсь пергамент, можливо, від

самого базилевса.

Гінці позбулися життя, перш, ніж допетрали, що перед ними втікачі, зрадники, головники[182]. Тоді Фрейварові з Сивером вдруге пощастило, пощастило не менше, аніж, коли наймалися в етерію. Перевдягнені у вбрання ескувітів, на ситих, баских конях вони вже без жодних перепон проїхали через клісури, за п'ять днів здолали решту дороги до Константинополя і пізно ввечері були біля столиці. У них тоді вистачило здорового глузду заночувати в лісі. Надійно сховавши там майже всю зброю та вельми вже примітну кінську зброю, вони змогли наступного ж дня продати одного коня і отримали таким чином срібло для придбання іншого одягу і прожиття, що неабияк їм допомогло, бо жити доводилося в Сікі, передмісті столиці, адже в самому Константинополі вони могли потрапити на очі пронирливим куріозі – "допитливим", донощикам логофета преторію[183], котрих у ромейській столиці було хоч греблю гати.

Сивер, який відтоді, як побачив у Преславі мертвого брата, мавив поверненням на Русь, все ж таки розумів, що без золота і з такою примітною зброєю, як їхня, вони далеко не заїдуть – рано чи пізно будуть схоплені і, швидше за все, спалені живцем у мідному бику на форумі Вола[184]. Зціпивши зуби, Сивер погодився тоді з побратимом, що їм варто на якийсь час заचाїтися, краще за все – сходити куди-небудь з купецьким караваном, а тоді вже, наскладавши золота, думати про Русь.

Жити непомітно, маючи ескувітського коня, виявилось дуже непросто, бо той вимагав і догляду, і харчу, але й без коней в очах купців вони виглядали б охоронцями нікчемними, з котрими навряд чи варто мати справу. Та все одно, чекати довелося довго – лише через місяць побратими зустріли знайомого купця із Багдада, котрий не тільки узяв обох на службу, але й потаємно придбав усю їхню зброю, правда, сплативши менше половини справжньої її вартості. Потаємно, бо на зброї стояли клейма базилевса – двоголові орли. Парвіз знав, що то цінна зброя, за котру у бродників[185] чи хозарів він отримає в кілька разів більше золота і не в останню чергу – саме через двоголових орлів на ній; він не розпитував яким чином ця зброя опинилася в його нових охоронців, але розумів: якщо тут, в Константинополі, хтось донесе про це кентуріону[186], тим паче – самому логофету, то не зносити їм трьом голови.

Проте Фрейварові з Сивером і отриманого золота з лихвою вистачило, аби купити собі прості обладунки та необхідну зброю, тим більше, що свей, ще коли ішов у етерію, батьківського меча свого ромеям не віддав, сховавши в надійному місці, тож купували собі лише топори та щити. Якщо Фрейвар зумів виторгувати собі старого, заржавілого та пощербленого бредокса, бо який же вікінг пройде мимо бредокса, то Сиверові довелося задовольнятися простою болгарською брадвою[187], хоча згодом вона таки припала йому до душі. Решту, майже чотири сотні золотих динарів, вони закопали все в тому ж лісі – про чорний день. На жаль, той день не дуже і забарився – через кілька літ в пустелі, під час нападу розбійників, загинув Фрейвар. Сивер настільки був пригнічений смертю побратима, що геть чисто забув

про той скарб навіть повернувшись до ромейської столиці. І лише після Ломбардії, твердо намірившись дістатися, що б там не сталося, Русі, рідного отчого порогу, він, прибувши в Константинополь, згадав про золото, з великим трудом віднайшов те місце у лісі і забрав динари з собою.

Золото помандрувало з ним на Русь – з купецькою валкою ломбардійців він добрався до Києва, де воно ще мало не два літа пролежало під спудом, схоронене в чагарях на березі Клова [\[188\]](#) і лише зовсім недавно, після Русалчиного Великдня [\[189\]](#), Паоло знову відкопав свій скарб, аби придбати на торжищі лук зі стрілами та коня – вже час було рушати до Коропа.

Нелегко далось йому те золото: було воно заплямоване і кров'ю вбитих ескувітів, і, певно, що кров'ю інших людей, бо така вже його суть: манити до себе жовтим блиском, як манить нічних метеликів вогонь – на людську погибель. Тому так прагнув він у своїх мріях обміняти те золото на безтурботне прожиття решти свого віку, хоч якось очистити свою хрещену душу від тягара сумління, вмити руки, забути минуле... За стільки літ, проведених у чужих землях, Паоло звик до того, що геть усе необхідне можна і потрібно було купувати і тому золото, як здавалося йому ще донедавна, здатне зробити за нього все для подальшого, безгрішного вже, життя.

То чому ж останніми днями в душу сумніви почали закрадатися: чи таке вже воно всесильне, оте розтрикляте золото?

Удома на них чекала Десеня.

– Чи все пройшло гладко? – досить бадьоро поцікавилася вона.

– Усе, бабо, – заспокоїливо кивнув головою Паоло.

– Ну, то і в добрий час!.. Жити вам, поживати та добра наживати!... Чую я і знаю, що не сьогодні, так завтра заберуть мене пращури до себе. А тому, Сивере, підгортай рукави і берися до діла... Мусиш оглянути рілля та лядину: маєш знати що, де і як, бо теперішні рядовичі мої вже з тобою ряд укладатимуть. Не забув же? Земля наша – із самого краю, уздовж могил, від старого городища і аж до Ятриці... Хіба ж нині те, що колись було?! Ці пришлеці, – за ними тільки й дивись, щоб не одурили... Знаю, чула, що на одному поприщі донині підсіка неспалена лежить: рядович мій, Борило, килою [\[190\]](#) мучиться. Чути – чула, а що по немічі своїй зроблю?... Та й не до того мені... Ти вже сам господарюй: аще не засіє хоча б озиминою, по весні його з домочадцями – у закупи [\[191\]](#) або й обельним холопом зроби. Спуску не давай – не нашого роду, чужий!

– Добре, бабо.

– А тобі, Вишне, ось що скажу... Давно ти мені до душі прийшлася, жона ти тепер із посагом, а тому не челядкою будь, як у Ізбори, а господинею в цьому житті... Праонук мій, – кивнула Десеня на Паоло, – найперший серед роду, верхівка стовбура його. Тож гідною жоною маєш бути!

Стара помовчала трохи, мовчали й супруги.

– Чи ж хоч пам'ятаєш ти, Сивере, рід свій: прадідів та прапрадідів?

Сивер довго м'явся, бо знав лише Жадана, Рождена, пригадав Щедро, Велесича і, звісно, Кологаста – тих, кого бачив сам, або чув імена змалечку, потім, ніяковіючи,

протягнув:

- Не всіх, бабо...

- А ти, Вишне? Довгенько жила у Видути - маєш знати.

Мовчала, червоніючи, і Вишня.

"Це тобі, Ізборо, в докір..." - про себе мовила Десеня.

- То ж слухайте обоє та запам'ятовуйте, доки я ще жива... Помру - ніхто вам не розповість, а знати мусите, бо як дерево всихає з обрубаним корінням, так і рід людський, коли пращурів забувають.

Якийсь час у житлі було тихо-тихо, потім, зібравшись, очевидно, з думками, Десеня почала:

- Не всіх знаю і я... Чула лишень, що коли пращури наші стояли в Подунав'ї і рушили звідти вгору понад Славую-рікою, то на чолі у нас був Богумир, велій муж і отець усім, як рідний...

Казали колись старі люде, що йшли ми сюди довго - шість чи й сім поколінь. Важко було - січі та й січі, мужів не вистачало, часом мало не всі снопами лягали на брані, а тому й мали ті, хто живим залишався, і по дві жони, і по три, й по чотири. Загине муж у січі, то брат його, якщо був такий, братову супругу з дітьми приймав до себе і жили ото так, купно, один муж зо всіма жонами. Бо інакше й не можна було - перевівся б рід. Отак, з Кологастом на чолі, й прибилися ми до Десни та на Лисій горі, що тоді ще так не звалася, поблизу Обижані й лишилися...

А вже від Кологаста, що привів наш рід сюди і велів тут житла ставити, від нього знаю всіх. Еге... У Кологаста було двоє синів і по його смерті старшого, Володара, обрав рід старійшиною. Та він мав рану важку ще відтоді, як ішов рід сюди і була січа велика на межі зі степом, тож недовго пожив після обрання, помер, а старійшиною рід поставив Гуряту, братанича Володара. За тим був Рекун, син Гуряти, а потім Скурат, брат Рекуна менший, а по Скуратові - Отай, що мав чотирьох жон і чотирнадцятеро синів та дев'ять дочок, це коли не рахувати тих дітей, що померли малими...

Тож один його син, Зимород, пізніше став старійшиною, а інший, Вишняк, - волхвом, та таким, що знали його усі сувири і, кажуть, не один раз збиралися на Вишняковому капищі волхви з усіх наших земель. Ото саме Вишняк, на прохання віча і вказав родовичам де саме поставити нове городище - на Коропі... Зимород дуже довго був старійшиною, розповідав мені свекор, Велесич - син його, і ото при Велесичі хозари спалили Вишнякове городище, а що вже люду по-ляг-ло-о тоді... - протягнула Десеня і довго ще потому мовчки скрушно хитала головою.

... - Вишняка я вже пам'ятаю, - помовчавши, продовжила стара, - такий старезний був, що куди мені, теперішній! Коли Щедр умикнув мене з-під Борзни, Ярун, отець мій, погоню вислав, та Щедр був не один, а з трьома братами, і від отцевих челядників вони відбилися, а потім на Сеймі сліди так заплутали, що погоня відстала, вирішила, певно, що умикнули мене путивльські, тож до Коропа нас ніхто вже не тривожив. Щедр мій був онуком Зиморода, а мій свекор, Велесич, сином того єдиним, від другої жони, Розніги, бо решта дітей у Зиморода від Всемили - одні дівки були, та такі руді, в

ластовинні, що ледве їх заміж побрали!... - Десеня аж хихикнула, згадавши, що розповідав колись про своїх сестер Велесич. Витерла з підборіддя слину і продовжила:

- Був і Велесич старійшиною, після Зиморода, токмо не так довго: захворів важко, дихавиця[192] його дуже мучила. Зате мій муж, а твій прадід, Сивере, Щедр, родом правив більш, як три десятки літ, доки й не загинув - торки в степу посікли... Дуже вже любив його рід та тільки не було над ким і могилу насипати, а мені ось довелося самій горювати... Далі ти вже знаєш...

І Сивер, і Вишня якийсь час мовчали, вражені пам'яттю Десені та її розповіддю, а потім Сивер запитав:

- Бабо, то ти, може, й про Рикушеву рідню мені розповіси? Від кого він походить?

- Рикуш? Це ж которий? Кульгавець?

- Та ні, коваль. Подругом був моїм - згадай!

- А-а-а, Ри-и-куш, ко-ва-аль... - протягнула Десеня. - Ось зачекай, зараз повім... Роду він нашого, Кологастового, - ствердно кивнула головою стара і замислилась.

- Ну, ось слухай. - почала вона нарешті: - У Рекуна було четверо синів, то від наймолодшого... ні, не так! Від Скурата ведуть вони свій рід. Авжеж! Це в Скурата наймолодший звався Браздом; то його онук, Тригуб, та й узяв собі за жону Любаву - дочку Зарева і Липки. Отець Зарева, Зима, був ковалем з Вороніжа[193], прибився до нашого роду, а Липка - чи не наймолодша дочка Незвана, Отаєвого брата. То вже від Тригуба з Любавою народився Зубко - прадід Рикуша твого, а дідом його був Марун, такий богатир, що коня на плечах піднімав, ну, а отця Рикушевого, Зиморода, мусиш і сам пам'ятати.

Сивер ствердно кивнув головою: кого-кого, а Рикушевого отця він добре пам'ятав, і не лише тому, що з сином його дружив; подарував колись йому коваль аж два наконечники для стріл - який отрок таке забуде? Стояв нині Зимород перед його очима неначе живий: шкіряний ремінець на чолі, в зморшках навколо очей сажа пов'їдалася, на голому до пояса тілі шкіряний передник, а м'язи на руках буграми ходять...

- У житті всяке трапляється, муж загинути може, тож, Вишне, тобі доведеться увесь рід в голові тримати, ти давно вже наша. Запам'ятовуй! - строго проказала Десеня і, трохи помовчавши, вже зовсім іншим голосом, слабким, старечим прошамкала:

- Штомилашя я... Пошплю.

Чотири сохи ріллі, три лядини - ого! У отця його, Жадана, було лише три сохи. Певно, дісталася рілля, хоч і не вся, Десені по задниці, зі смертю правнуків, бо інакше - звідки?

Паоло їхав верхи уздовж майбутнього свого уділу: добрих п'ять, та ні, шість верстов виходить. Неширокою смугою у сотню сажнів лежала та земля, вперше розорана, певно, ще його прадідом, Велесичем. Від старого городища на ціле поприще тягнулася давня, перестояна лядина - щонайменше чотири десятиліття не було тут ріллі: густо стояли сосни, частина їх минулої зими була підсічена, але так і лишалася лежати невикорчувана, неспалена, поросла крапивою та високим кипрієм - певно, це про неї

говорила Десеня, згадуючи нещасного Борила; далі, вже за Гульбищем, на молодій лядині, де земля відпочивала хіба що п'яте чи шосте літо, видно було навіть звідси – насіялося вже і молодих сосонок, і осичок та берізок – колись і тут буде підсіка, повернеться свого часу рілля, впаде у землю зерно, проросте жито, налетіться колос і з ласки Подателя наділить свого господаря хлібом. Жито – життя, основа, без цього не проживеш. Згадався задесенець Окунь з його домочадцями – як там вони? Їм же ще ту підсіку викорчувати треба – важка робота...

Паоло кидав оком на повалені сосни і в ньому просинався не ратай, а тесля, древоділ: мимоволі оцінював дерево – це ось гарне, не менше, як три відруби вийде з нього, або ж і всі чотири, а це надто закомелисте[194], а в цьому, схоже на те, свиль[195], а тут морозбоїни[196]...

Ех, пропаде дерево, на попіл піде! Терем би з нього поставити, як у Києві, в заможних мужів! Аж руки зачесалися: так би оце й зиждив[197] терем – на два поверхи, з горницею[198], тесом критий, не соломою; показав би родові, що й він не ликом шитий. І чи не вперше майнула думка: все-таки добре, що був у його житті Київ і теслювання разом із Тихотою, братом у Христі Петром, бо надто разюче відрізняється життя людини в ромейській землі чи в Ломбардії від життя його роду. Настільки разюче, що і слів не підбереш, аби ту різницю навіть усередині самого себе пояснити. Повернувся б він сюди одразу ж після Константинополя – хтозна, чи й зміг би зжитися з родом?

Він навіть до Києва довго зникав і якби не Петро-Тихота, що не лише дав притулок, а й теслювати навчив: житла зводити і стіни ставити, зробив із нього теслю, древоділа, то на що б він, Паоло, годився, окрім, як чужі голови рубати?! А йому ж, він тепер це напевно знає, найбільше в світі хочеться вміти все власними руками робити, хитрецем[199] бути, як отець його Жадан! Ну, нехай не все, але не менше, ніж будь-хто з його родовичів.

Терем би звести... А що?! Отче житло лагодити треба, ось і поставить на старому зрубові горницю і сіни підніме. Гарна буде горниця: з косящатим[200] віконцем,... ні, з двома, і не під соломою – під осиковим тесом, а сходи покладе на двох косоурах[201]... І піч буде в горниці, щоб і взимку можна було там спати – як у теремах київських бояр. Ото вже дивуватимуться родовичі! Вони про таке й не чули, не те, що не бачили. Паоло навіть повеселішав – до душі припала йому така задумка.

Тим часом за молодою лядиною і рілля почалася: жито, а поруч з ним овес – якраз у колос пішли. А що ще він знає про землю, жито, сівбу та жнива? Як розібратися, то дуже мало. Звісно, добре, що рядовичі є і лад землі дають. От тільки сам він ні на що не здатен... А мусить тепер, мусить! Віщим був йому той сон в Ломбардії. Сон чи марення – яка різниця? Хтось тоді давав знати, що чекає його попереду. Тільки хто? Дажбог? Макош? Єзус?

По обніжку, по обніжку – Птах нехай і кроком, а здолав ціле поприще і на зміну жити з вівсом вже стояла нива, вкрита ячменем та полбою[202]. Ну ось, побачив, знає. І що тепер? Треба ж щось із тим Борилом робити, а що? Трохи не по собі: нічого в

цьому не розуміючи, вимагати щось від того горішки. "...Сікут ет нос дімісімум дебіторібус ностріс"[203].

Діставшись кінця ниви, повернув назад. Ет! Якось воно та й буде: коли що, Рікуш порадить.

– Н-но! – піддав литками кінські боки і Птах риссю пішов міряти дорогу назад.

Незчувся й коли опинились знову біля старого городища. Щось прямо-таки тягло його сюди, до берізок на місці колишнього капища. Спішившись, ходив поміж деревцят, навіть притулювся до однієї білорогої красуні. Довгенько стояв так, замислившись, бо було над чим.

Ех, пізно повернувся він сюди... Надто пізно. Братів немає і Фрейвара навіть немає. Були б вони удвох – дали б собі раду. Рікуша не станеш же про все розпитувати: сором не знати одного, другого, третього. А з Фрейваром такого не було б: обоє рябоє...

Фрейваре, Фрейваре! Пощо покинув побратима свого?

... Від Бухари до Мерва дванадцять днів шляху по пустелі. Середина літа в Каракумах настільки жарка, що непризвичаєна до спеки людина може замертво звалитися з ніг, проте пустеля страшна лише для чужинця, коли він уперше в неї потрапить. Безжальне сонце пекельним жаром обдає тіло, плавить мізки, плутає думки, а безкрая гола рівнина жахає новачка своїми пиловими бурями та безводдям.

Зате місцеві племена огузів[204]: додурга, япарли та каркин[205] свою пустелю вважають найкрасивішим місцем на землі і нізащо не проміняють її ані на морське узбережжя, ані на лісову пушу. Безкрая пустеля з її теплими мінливими кольорами, чарівна навесні, коли людське око тішиться скупими барвами тамтешніх квітів і короткочасною зеленню негустого дрібненького листя покручених кущів саксаулу, сонна, розморена влітку – з гарячим повітрям, що від найдрібнішого, піднятого вітром, піску рідко коли буває прозорим, з піщаними барханами, колір яких міняється від білого до жовтогарячого, часом навіть до майже чорного, а сам пісок під вітром нагадує воду, що тече; з м'якою, вкрадівою тишею та чарівними прохолодними вечорами, коли гіркуватий присмак димку від розведеного на верблюжому кізяку багаття змішується в оазі з пахощами звареного в кумгані[206] ак-чаю[207] – хіба для того, хто тут народився і живе, може хоч щось у світі зрівнятися з цією красою?

Долаючи пустелю, котру в одній її частині називають Кара куми – Чорні піски, а в іншій – Ак куми, тобто Світлі, по розпеченому піску павною ходю ідуть, розтягнувшись вервечкою, верблюди. Ідуть від одного колодязя до іншого, лише двічі зупиняючись на відпочинок: посеред дня, коли спека стає нестерпною, і ввечері, на ночівлю. Пустеля лише на перший погляд здається безлюдною. Вона помережана шляхами в усіх напрямках і досвідчений мандрівник знає, що скрізь у ній є колодязі з життєдайною водою, котру недарма огузи порівнюють з діамантом – за її прозорість та безцінність. Колодязь в пустелі, в піску – як диво, в котре новачку-чужинцю неможливо повірити, адже до води там щонайменше півсотні сажнів, частіше ж за все – цілих півтораєста: стій собі і гадай, як можна було такий

колодязь викопати?!

Потрапить людина вперше в житті у пустелю і навіть припустити не зможе того, що тут теж живуть люди. Та коли побачить багатотисячні, просто незисленні, стада овець, що ними володіють огузи – не повірить очам своїм. А коні їхні, ахалтекинці, котрих за честь вважають мати в своїх стайнях чи не всі володарі земель – витривалі, красиві, вірні господареві! – диво, а не коні! А верблюди – без котрих у пустелі не виживеш нізащо! А дині, дині Каракумів, солодкий сік котрих аж склеює пальці і дере горло не гірше меду! А хорасанський барбарис, відомий кожному арабові чи персу, бо без нього нізащо не зготуєш справжній пилав[208]?!

Лише чужинець-новачок переконаний, що в пустелі немає життя. Воно тут вирує, але більшою мірою, коли спадає спека: увечері, вночі та рано-вранці. Тоді стада пологлих, легконогих джейранів і горбоносих сайгаків, мов тіні мандрують по безкраїх пісках у пошуках їжі та води; прудкий, мов вітер пардус[209], раптово вискочивши із засідки біля водою, мчить за ними поміж барханів і за якусь мить вже збиває з ніг чергову жертву. Заєць-толай, вискочивши на верхівку бархана, сторожко оглядається навсибіч: чи немає поблизу пустельного лиса-корсака? Вислідивши в густих очеретах над повноводим Оксом[210], що несе крізь пустелю свої мулисті води, стадо кабанів, безшумно, непомітно скрадається до них велетенська смугаста кішка – тигр. І тільки колючий дикобраз не боїться нікого – знай, мандрує по піску у власних справах, переконаний, що він не по зубах жодному хижакові.

Пустелю потрібно вміти бачити, розуміти. Рано-вранці, доки ще не піднявся вітер, увесь пісок помережений слідами її мешканців: ось звивистий слід змії, а це сурок залишив продовгуваті кульки свого посліду, тут піщанка тягла до своєї нори гілочку саксаулу, аби повечеряти нею поруч із надійною схованкою; там тхір-перев'язка зловив і з'їв довгохвостого тушканчика, залишивши від бідолаги лише жмуток закривавленої шерсті на піску – тут, як і скрізь у світі, кожен виживає, як може.

А скільки пташиних слідів можна побачити на вранішньому піску! Саксаульна сойка кігтем заднього пальця прописала по піску довгі поволоки, дудак[211] залишив по собі вервечку трипалих слідів, а тут мандрував-дріботів кудись рябок[212], і навіть пустельний сич полишив на піску відбитки своїх лап... Втім, пройде зовсім небагато часу, почне прогріватися повітря, здійметься вітерець та й занесе піском геть усі сліди і опівдні вже ніхто й не здогадається, що тут вирувало життя. То хіба ж пустеля не диво?! І що може бути кращим від неї: таємничої та мінливої, суворої і непередбачуваної? Скрізь навчилася жити людина, скрізь земля дарує їй багатства, аби лиш не лінувався та поважав Матір свою.

Вже шостий день їхній караван із сорока арван[213], найнятий в Бухарі Парвізом у складчину ще з одним купцем, греком Феодором і керований караван-баші Солтаном, розмірено плыв серед піщано-сірої одноманітної рівнини, направляючись у саме серце Ак-кумів – до Мерва, великого та багатого міста, найбільшого в

Хорасані[214]. Торг у Бухарі видався вдалим для обох купців і вони поспішали якомога швидше дістатися далекого Константинополя, щоб першими того літа запропонувати на ринках столиці ромеїв шовкові тканини та дорогоцінний порцеляновий посуд з країни хинів[215], адже лише одна ця обставина вже обіцяла неабияку вигоду. На жаль, для них обох інших попутників, одновірців, поки що не було, тож довелося зороастрійцеві[216] Парвізу вдарити по руках із християнином Феодором.

Звісно, відправлятися в далеку дорогу пустельними пісками таким маленьким караваном було дуже небезпечно. Зазвичай, каравани, що рушали з Бухари до Мерва, були разів у десять чи й двадцять більшими, адже двом, тим більше чотирьом десяткам купців сплатити візиру Бухари за охорону в дорозі цілком посилено, тоді, як для двох така послуга є занадто дорогою. І Парвіз, і Феодор перед тим, як відважитися на таку небезпечну подорож, півдня розпитували у місцевих чи все спокійно на їхньому майбутньому шляху, але ні від кого навіть слова не почули про можливу небезпеку.

Неабиякий зиск, що ввижався обом у разі раннього прибуття до Константинополя, затьмарив їх розум, до того ж обидва надто вже поклалися на власну охорону. Вони поспішали ще й тому, що о цій порі на місцевих ріках часто трапляються великі паводки, котрі надовго перебивають караванам шлях на Захід. Тут купці дійсно виявилися передбачливими: вранці біля міста Амуль караван ледве встиг переправитися через норавливий Окс. Ще напередодні ввечері все було спокійно. Мулисті води Окса плинули як завжди і рівень води для літа був звичним, тому купці, розраховувшись з бухарським караван-баші за доставку товару до Окса, вирішили переправлятися зранку: вигода була ще і в тім, що не потрібно було платити за постій у караван-сараї Амуля. Та коли вдосвіта над видноколом показався вершечок сонця і місцеві почали переправляти товар та охорону на велетенських шкіряних мішках, набитих очеретом, хтось із погоничів, показавши на воду, раптом перелякано вигукнув:

– Паводок іде!!

Каламутні струмені Окса місцями почали набувати жовто-гарячого кольору і це означало, що десь далеко, з високих гір вже несуться потоки води. Пройде зовсім небагато часу і почнеться паводок. Окс страшний своїм непередбачуваним норовом, особливо за високої води: щороку він змінює русло, легко ріже свої податливі піщано-глинисті береги, часом змиваючи не лише кишлаки, але й цілі міста.

Перевізники одразу ж почали відмовлятися від переправи, та купці, знаючи, що паводок може затримати їх не на один тиждень, тут же вдвічі збільшили плату і переправа все-таки продовжилася. Вода прибувала на очах. Заледве останній верблюд ступив на лівий берег Окса, як вода вже не просто текла, вона мчала, на очах набираючи швидкість і раптом піщана круча лівого берегу разом із причалом на ній, зовсім поряд з тим місцем, звідки спостерігали за рікою караванники, довгою смугою обвалилася в жовтий мулистий потік. Троє перевізників, що збиралися

витягати з води свої мішки, обваленим у воду берегом були відкинуті аж на стрижень і їх понесло разом із мішками униз по течії. Ще трохи і вони зникли за поворотом.

- Дейгиш почався! - навіть у Солтана голос був стривоженим.

Дейгиш - підмив Оксом своїх берегів, то найбільший жах тих, хто живе біля жовтої мулистій ріки Каракумів, адже ніхто й ніколи не може сказати, куди вона саме цього разу захоче направити свої води.

Ще довго точилися поміж караванників розмови про дейгиш, аж доки хтось не побачив на віддаленому високому бархані одинокого вершника, що постояв якийсь час і зник у мареві гарячого, змішаного з піском повітря. Коли, відпочивши в полудень біля чергового колодязя, караван рушив далі, Сивер, оглянувшись мимохідь, знову закріпив на видноколі комонного - того самого чи іншого - хіба ж розбереш на такій відстані? Коли ж він сказав про це Парвізові, той, порадившись із Солтаном та Феодором, стурбовано мовив до своїх охоронців:

- Пильнуйте! Нехай захистять нас від ворога Мазда та Спента Армаїті[217]...

І хоча до вечора, як не озиралися караванники, як не пильнували навсибіч, проте нікого більше не побачили, на нічний відпочинок вкладалися з пересторогами: хімлі[218] залишили на верблюдах, самих арвана погоничі, зігнувши їм у коліні передні ліві ноги та перев'язавши їх ременем, змусили лягти тісно, майже впритул один до одного, охоронці спати лягали на тих місцях, котрі мали зайняти в разі нападу і зброю тримали наготові біля себе; навіть на нічну варту поставили не одного, як робилося звичайно, а одразу двох охоронців. Надто досвідченими, а тому і обережними були обоє немолодих купців, щоб довірити власні долі та багатство сліпому випадку - раптом пронесе!

... Вже світало, коли Сивер, котрий разом із Фрейваром нещодавно змінив на варті двох охоронців Феодора, побачив, як на сході, на тлі рожевіючого неба, десть за дві стадії[219] від каравану, немов з-під землі виростають темні силуети комонних - певно, з десяток, а потім ще... ого!

- Напад!! - щосили гукнув Сивер і схопивши свого лука, заходився його в'язати.

- Напад!! - заволав Фрейвар і забряжчав мечем об умбон[220] щита.

Караванники підхопилися миттєво; охорона, що змушена була всю ніч дрімати в обладунках, тут же зайняла свої місця, а нападники, кількадесят вершників на прудконогих йомутських[221] конях, тим часом були вже на відстані хіба що стадії від стіни оборони, котра, вигнувшись підковою, охоплювала караван із трьох боків. З четвертого, з західної сторони, до самого їхнього становища підходив невеличкий саксауловий чагарник - звідти нападу кінноти бути не могло, інакше чотирьох десятків людей просто не вистачило б, щоб утворити необхідну для кругової оборони стіну із щитів.

Закрившись овальними щитами та виставивши поперед себе довгі контоси[222], Феодорова охорона стояла у самому вигині "підкови"; Парвізові люди, половина зі щитами, мечами та топорами, інша, в другому ряду, з луками наготові,

прикривали боки. Лава мчала в куряві піску і вже стріли нападників з глухим стуком вдарились у щити, а позаду стіни раптом закричали два верблюди – стріли дістали і їх, поранені, вони намагалися підвестися, погоничі ж, як могли, утримували тварин: якщо верблюди кинуться тікати – нав'ючені на них хімли з товаром неодмінно дістануться розбійникам.

Коли до нападників залишалося менше півстадії, Парвіз гукнув своїм:

– Цілься!... Бий!

І одразу ж там, на краю куряви, змахнувши руками, почали падати з коней вершники, іржали спотикаючись і теж падаючи, коні, за першими стрілами полетіли другі, треті і лава не витримала, за десяток кроків від стіни щитів розлетілася з гиканням навсибіч, залишивши по собі кілька поранених коней, що билися в судомках на піску і з півдесятка мертвих чи підстрелених вершників. Та нападники нікуди не поділися; зібравшись знову десь там, за чагарями, вони з криками, здіймаючи в повітря цілі хмари дрібного піску, почали носитися навколо каравану, засипаючи оборонців стрілами. Певно, далеко не у всіх розбійників були луки, та й стріл у них виявилося замало, бо досить швидко, не завдавши караванові значної шкоди, обстріл припинився і ватага з півсотні вершників зчезла так само раптово, як і з'явилася, навіть не забравши з собою одного зі своїх поранених, що отримав був від оборонців стрілу поміж ребер і марно намагався звестися на ноги, аби втікати хоча б пішака.

Його схопили, притягли до колодязя. Солтан узявся допитувати, але поранений спочатку уперто мовчав, проте вогонь та сіль на рану таки розв'язали йому язика і він, в обмін на легку смерть, розповів, що на караван напав один з місцевих родів, з племені япарли, а за головного у них – Язберди, колишній купець з Амуля, що проторгувався і тепер промишляє розбоєм.

Пораненого відтягли за чагарник і Фрейвар одним помахом свого Надра відтяв невдасі голову, залишивши мертве тіло на ласу поживу місцевої звірини та птаства.

Усім було зрозуміло: розбійники відступили лише тому, що напад їхній не став несподіванкою для каравану. Але як бути далі? Готової відповіді на це не було ні в кого, і Парвіз та Феодор, відійшовши убік, тихо радилися з Солтаном. Тим часом охорона взялася ховати в піску загиблих, підбирала їхні шаблі, а Сивер та один з погоничів, огуз Дурди, заходилися знімати зброю й дорізати поранених коней і Сивер з подивом побачив на очах у Дурди сльози. Той насилу стримував себе, щоб не розридатися, а вже пізніше, обробляючи кінські туші, довірливо казав своєму напарникові:

– Я коней люблю більше, ніж свою жону... Кінь, на відміну від людини, ніколи не зрадить... У мене теж був кінь, ахалтекінець. Ти бачив ахалтекінців? Вах! Вони легкі, немов джейрани, витривалі, як верблюди, вірні господареві, як мало котрий із псів, а красиві... У жодної жінки не бачив я таких очей, як у мого Сокола!

– Де ж він, твій кінь? – запитав Сивер.

– Украли... Якби знав, хто це зробив – горлянку зубами перегриз би, серце в

живого вийняв би! – Дурди від гніву аж лихоманити почало. Він мовчав якийсь час, а потім сумно додав:

– Ось тому я й упросив Солтана, аби він узяв мене разом з моїм верблюдом у цей караван, нехай живе старий ще сто літ!

Тим часом купці, що так довго радились, оголосили нарешті своє рішення:

– Залишаємося тут! Ті лиходії, швидше за все, будуть чекати нас біля наступного колодязя. Ми з ними там не справимося, а без води довго не протримаємося. Повертатися – погана прикмета, до того ж на Оксі паводок. Оборонятися легше тут. Можливо, з Мерва йтиме великий караван; тоді ми з ним повернемося до Амуля, або ж бек[223] Амуля, взнавши про розбійників, надішле сюди своїх гулямів[224]. Готуйте становище!

Вони залишилися. Смажили та в'ялили на сонці конину, доки не піднявся вітер і не погнав пустелею жовту піщану пилуку, котра аж в'їдалася не лише в ніс та очі, не лише в шкіру, але й конину робила непридатною для їжі. Розбійники їх більше не турбували і якби не відсічена голова япарли, котру забули закопати і вона, лежачи за чагарями під палючим сонцем, роздулася від спеки, могло здаватися, що той напад їм приснився. Був би в них хоч один кінь – послали б увечері до Амуля гінця з проханням про порятунок. А так кожен думав лише про те, що господарі їхні, звісно, поскупилися: і караван зовсім маленький, охорони мало, і, як на зло, жодного коня. Тож, одному Богові відомо, чи побачать вони хоч коли-небудь Мерв, чи лисиці тягатимуть по пустелі їхні кістки.

Та все ж ніч пройшла спокійно і ранком теж ніхто на них не напав. Думка про те, що один день довелося згаяти, що, якби не напад, то завтра надвечір вони вже відпочивали б у караван-сараї, що знаходився в двох днях шляху звідси, що час іде, лише вони стоять, – ця думка невпинно точила зсередини і Парвіза, і Феодора. Що на світі може бути важчим, ніж очікування невідомо чого? І вони не витримали. Ледве сонце піднялося над видноколом і позолотило піски пустелі, як купці, перекинувшись між собою кількома словами, наказали збиратися в дорогу.

Солтан, про всяк випадок, вишикував свій караван не так, як завжди. На відміну від звичного шикування в одну нитку, їхній караван рухався тепер двома нитками, на чолі яких виступав верблюд караван-баші. Поруч із ним їхав Леонідас – головний охоронець Феодора, за ними крокували чотири верблюди з вісьмома охоронцями – по два на кожному арвана. Двадцять арвана, рівно половина каравану, були нав'ючені хімлі з товаром і зв'язані між собою ремінним поводом по п'ять голів; вони йшли один за одним слід у слід, головного кожної п'ятірки вів за собою спішений погонич. Шестеро верблюдів з охоронцями та два з купцями рухалися всередині каравану і ще четверо – позаду. Замикав караван Агасар – начальник охорони Парвіза, котрий вів у поводу запасного арвана.

Усі, хто мав, одягли обладунки. Доки сонце не піднялось над пустелею, ще якимось можна було терпіти на собі ті важкі обладунки, але коли розпочалася спека, кольчуги та клібаніони[225] почали важити, здавалося, втричі більше, ніж звичайно,

а сонце швидко розжарило їх так, що той жар пік тіло навіть через товсті підкольчужні сорочки. Тож, коли у полудень дісталися наступного колодязя, навіть витривалі, загартовані, звичні до спеки охоронці Парвіза і ті ледь не падали з ніг, радо зриваючи з тіла ненависне гаряче залізо. Дивно, але скинувши обладунки, усім тоді здалося, що спека не така вже й велика.

Та все ж утома давалася взнаки і збори після відпочинку проходили надто мляво. Завжди спокійний Солтан дуже нервувався і кричав, що він не зможе вчасно, до заходу сонця, привести караван до наступного колодязя. Ніхто вже не збирався вдягати обладунки; Леонідас та Агасар, розуміючи, що люди не витримують ще одного такого переходу, не наполягали.

Нарешті рушили, дотримуючись того ж порядку, що й зранку. Рвучкий вітер, котрий почався після сходу сонця, в другій половині дня розходився ще більше. Сивер з Фрейваром їхали на одному верблюді. Усе навкруги було немовби в жовтому легкому тумані з піднятого вітром найдрібнішого піску, але навіть крізь цей туман розпечене сонце нещадно палило голову та плечі навіть крізь змочений водою іхрам[226]. Обличчя по самі очі були закриті вільними кінцями шалі, та все одно, доводилося їхати з майже закритими очима – той пісок лежав і на віях.

У Сиверовій голові думки від спеки плуталися між собою, як хотіли. Він далеко не вперше переходив цю пустелю і завжди дивувався, як караван-баші кожного разу вдається знаходити тут дорогу, що веде від одного колодязя до іншого. Він чув, що такі люди вміють знаходити вірний напрямок в пустелі за кольором піску, за тим, наскільки він щільний, та навіть за його смаком, але зрозуміти, досягнути це у нього не виходило, тож, просто довірявся, як і решта супутників, своєму караван-баші. А думалося то про далекий свій рід, то про загиблого в Подунав'ї Воропая, про сестер своїх, Звабу та Забаву, – де вони? доля яка у них? і чи жива ж хоч одна? Про різне думалося, а виходило, що про одне й те ж саме – про своє змарноване життя... "Все, досить, – вирішили вони сьогодні удвох із Фрейваром, коли здерли із себе кольчуги: – з Константинополя одразу ж на Русь! Допекли вже ці пустелі – морозу б, снігу та льоду..."

Сідало сонце, стихав вітер, влягався помалу пісок, а тут ще й караван зайшов до неглибокої, проте широкої улоговини поміж двома рядами барханів – певно, колись тут протікала річка, тож скоро можна буде і чистим повітрям подихати. Схили барханів були всі помережані піщаними хвильками – неначе деснянська вода під легким Стрибожим[227] подихом. Сиверові так сподобалося таке порівняння, що він аж обернувся до Фрейвара – поділитися цим із другом. А той, озираючись навколо, тим часом стурбовано протягнув:

– Місцина така – якраз для засідки...

Неначе Див[228] його почув: одразу ж справа над барханами вирости постаті вершників, а позаду тут же заволав Агасар:

– На-а-па-ад спра-ва-а!!

Хай йому біс! Охоронці стрибали з верблюдів на розпечений пісок, ставали

стіною, а вершники були вже майже поряд, а в охоронців на луках тятиви не зав'язані, а тут ще й Леонідасів крик немов по тім'ячку вдарив:

- Напад зліва!

І вже метушня почалася, а коли метушня - яка там оборона?!

Погоничі встигли нав'ючених арвана збити докупи, решта, покинуті напризволяще, товклися за спинами охорони: злякаються, побіжать - зімнуть людей, ніщо не врятує караван від розбою...

Сяк-так стали все ж у коло, а воно геть усе діряве: хіба ж три з половиною десятки пішців можуть суцільною стіною прикрити від кінноти чотири десятки верблюдів?! Навколо них круговерть: мчать вершники, кривими шаблями розмахують, вигукують щось незрозуміле, курява стовпом стоїть... Чому знову не нападають?

Аж раптом круговерть почала затихати; взявши караван у кільце, нападники зупинились, стоячи майже стіною в якихось чотирьох-п'яти сажнях від найжачених зброєю караванників. Одразу ж за розбійниками на невеличкому бархані височів самотній вершник у дорогому халаті, з тюрбаном піщаного кольору на голові.

- Чий товар? - не гаючись, приступив він до головного.

- Що тобі треба, шановний? - на перській подав голос Парвіз.

- Пропоную обмін: мені товар, вам - життя.

- То візьми! - з насмішкою в голосі відповів купець.

- Через три дні візьму голими руками, коли ви всі здохнете прямо тут без води, - тепер уже насміхався ватажок розбійників.

- Тебе звуть Язберди, - озвався Солтан. - Я знав твого батька, шанованого всіма Шири. Як міг ти...

- Тим гірше для тебе, - обізвав Язберди старого караван-баші. - Те, що ти знаєш, забереш тепер на той світ.

- Чи можемо ми бути впевненими, що ти дотримаєш слово: тобі товар, а нам воля і життя? - Феодор і собі приєднався до перемовин.

- Слово?! Слово нічого вже не варте! Мій покійний батько зайняв бекові багато золота, але коли прийшов час віддавати борг, той отруїв батька. Я тоді ще не знав про отруєння, вірив бекові і прийшов до нього аби все ж таки отримати належне нашому роду. Бек начебто погодився віддати золото, а мені сказав, що бере у долю і послав до Герата [\[229\]](#) з отарою овець у тисячу голів, аби я продав їх. Я швидко справився з його завданням, та він сказав, що я дуже продешевив і тому вважає, що тим самим його борг перед моїм батьком погашено. Я скипів і хотів його вбити, але сарбази [\[230\]](#) скрутили мене і кинули до зіндану [\[231\]](#). Там до мене уві сні прийшов Муса [\[232\]](#) і розповів, що батька отруїв бек. Родичі допомогли мені втекти, але бек відібрав у мене все майно і мій гарем - шістьох жінок. Ми з родом відбили його табун, а тепер я маю повернути батькове золото. Так велів мені Муса.

- Це божевільний! - тихо сказав Сиверові Фрейвар. Вони стояли майже навпроти Язберди і Сивер у відповідь ствердно кивнув головою.

- Не вір йому, - обернувся до Парвіза Фрейвар: - він божсевільний.

Парвіз не відповів, жваво перешпигувався про щось із Феодором.

- Клята пустеля! - Фрейвар почав злитися. - Бачу я, що в кращому разі будемо гнути горба десь на копальнях...

- Ти знаєш вихід? - поцікавився Сивер.

- Помирати з голоду рабською смертю на копальнях... - немовби й не чув його Фрейвар. - Клята пустеля! Ні, хто як, а я не згоден! Нехай краще звірі тягатимуть мої кістки...

- Вам нас не здолати, а завтра-післязавтра тут будуть гулями бека! - упевненим голосом почав Парвіз.

- Ха! - посміхнувся Язберди. - На Оксі дейгиш, вода розмила окраїни Амуля і бек боїться за свій палац. Ніякої допомоги вам не буде!

- Йтиме великий караван із Мерва, - приєднався до Парвіза Солтан: - він...

- Ще позавчора я відправив до Мерва своїх людей, щоб вони сповістили усіх про паводок на Оксі. Вам ніхто не допоможе! А завтра вранці мої люди підвезуть тисячу стріл: ви не протримаєтесь і дня!

На якийсь час залягла мертва тиша.

- Послухай, батире! - Неочікувано навіть для Сивера, Фрейвар зробив два кроки вперед і зупинився, спираючись на п'ятифутової довжини топорище свого бредокса.

- Мене звати Фрейвар, я син Хальвдана. Я варанг. Ти щось чув про варангів? - він говорив на суміші перських та арабських слів.

Усі витріщилися на сміливця і поки що мовчали, лише двоє з вершників, хто мав при собі лука, про всяк випадок приготувалися стріляти.

- Нехай нас розсудить доля. Я викликаю на поєдинок твого найкращого воїна, - вів далі Фрейвар і ступив ще три кроки вперед. - Якщо він переможе - ми віддамо тобі товар.

- Навіщо мені ризикувати? Скоро я матиму усе!

- У тобі тече благородна кров, батире, ти не можеш відмовитися від поєдинку! Якщо твої воїни не мають такої сокири, - на цих словах Фрейвар кинув бредокс на пісок, повільно витягнув свій Надр і ступив ще два кроки, - я битимусь мечем!

- Гей! Чого ви мовчите? - свей звертався уже до стіни вершників за сім кроків перед собою. - Хто готовий битися зі мною? Ти? Чи ти?

Розбійники мовчали, певно, чекали, що скаже Язберди.

- І ти з такими боягузами збираєшся нас перемогти?! - засміявся Фрейвар, дивлячись на Язберди: їх розділяло два десятки кроків.

Сивер вже розумів: побратим щось замислив, але ще не здогадувався, що саме.

- Якщо мене хтось із твоїх воїнів хоча б подрпає, ти власноруч переріжеш мені горлянку ось цим ножем, - свей переклав меч у ліву руку, повагом витягнув з піхов скрамасакс і взявши його за вістря, протягнув руків'ям до Язберди.

- Ми б'ємося на конях, - зверхньо промовив той.

- Добре! - Фрейвар ступив ще два кроки вперед і один уліво, щоб ніхто з

вершників не затуляв свого ватажка. – Я сяду на верблюда, – розвернувшись вправо, він витягнув правицю убік каравану і рухів'ям скрамасакса вказав на арвана, – вибирай, котрий тобі подобається!

Япарли зареготали. Для них це було смішно, навіть кумедно: на в'ючному верблюді рубатися з вершником на скакуні! Лише Сивер уже все зрозумів і непомітно підібравшись, немов хижий звір перед стрибком, чекав слушної миті.

– Але спершу поглянь туди, батире, – Фрейвар кивнув головою у бік сонця, що нижнім краєм вже торкалося барханів.

Не лише Язберди, а й більшість інших присутніх мимохіть поглянули на захід; в ту ж мить свей метнув скрамасакс.

– То твій останній захід сонця!!

Довгий ніж тільки зблиснув у вечірніх променях і вже по саме рухів'я сидів у горлі Язберди. Божевільний, від удару падаючи назад, сильно натягнув повід, кінь став дибки і тіло звалилося на пісок. Сивер кинувся зі щитом до побратима та не встиг: дві стріли випередили його і обидві вп'ялися в груди Фрейвара: свей поточився і впав, тоді Сивер, не тямлячи себе від люті, рвонув зі своєю брадовою на шеренгу вершників. Піші караванники кинулися за ним, розбійники, побачивши, що їхній ватажок загинув наглою смертю, на мить розгубилися.

У караванників на кону було саме життя, лиходії прагнули лише наживи, тому, хоча й були вони всі верхи і числом переважали майже вдвічі, проте не мали головної переваги вершника над пішцем – стрімкого наскоку коня, його сили. Січа була короткою: контоси греків та брадва в руках оскаженого Сивера робили вершників майже безпомічними. Криваве місиво з людей та коней, що тонуло у хмарі жовтої куряви, звідки раптом виринав на якусь мить котрийсь із супротивників, кільцем оточувало караван, серед верблюдів якого залишалися лише чотири погоничі і старий Солтан, що усіма силами намагалися втримати арвана на місці. Та коли з куряви вирвався кінь без вершника, з пустим сідлом, Дурди забувши про верблюдів, підскочив до жеребця і вхопив за повід.

– Скачи до бека! – умить зметиковав Солтан і Дурди вже не треба було нічого пояснювати: він злетів у сідло, пробився крізь куряву сутички і вихором помчав назад, до Амуля.

Тим часом бойовище затихало, розбійники, прихопивши з собою тіло загиблого Язберди, покидали поле битви і Сивер, увесь заляпаний чужою кров'ю, забувши про все, шукав серед куряви свого побратима. Коли ж це прямо на нього наскочив конем один з нападників, Сивер устиг вдарити коня по морді довгим топорищем, той кинувся вліво та все ж розбійник косим помахом шаблі знизу вгору таки дістав Сиверових грудей і помчав геть. Згаряча Сивер майже не відчув болю і не звертаючи на те уваги, все видивлявся Фрейвара, доки не побачив розпростерте на піску знайоме тіло. Свееві дісталися не лише дві стріли – в сутичці його ще й добре потоптали коні. Сивер упав на коліна, перевернув друга на спину. Зламані древка стриміли з грудей хіба що на два пальці, одяг навколо ран весь був просочений кров'ю,

обличчя в піску, очі закриті.

Сивер хотів підняти тіло, та поріз від шаблі дав тепер себе знати різким боєм: прописана гострим вістря, рана хоча й була неглибокою – у півпальця, зате перетинала навскіс усю праву груднину, розпанахавши верхній шар м'язів. Підскочив Агасар і навіть Парвіз, підняли Фрейвара, понесли до верблюдів, поклали на пісок, підмостивши щось під голову, взяли з бурдюка теплої води, заходилися плескати на обличчя. Свей підняв нарешті повіки, намагався щось сказати, шукав когось очима...

Забувши про все на світі, про кров, що лилася з рани на грудях, Сивер знову був біля нього, поклав побратимову голову собі на коліна; він розумів уже, що Фрейвар помирає – надто близько до серця пройшла одна стріла, інша вцілила у сонячне сплетіння: на такій спеці подібні рани завжди смертельні, але вірити не хотілося, не вірилося, що побратим, з котрим стільки було пережито, котрий став єдиною рідною людиною на усьому білому світі, тепер раптом помре і залишить його самотнім.

– Фрейваре, друже, ти мене чуєш?! – розпач був у Сиверовім голосі і всі, хто стояв навколо, певно, добре розуміли, що коїлося в його душі.

Губи свей ворушилися, проте, розібрати бодай слово не вдавалося і Сивер, попри біль від власної рани, нахилився до самого обличчя друга.

– На... Ру-сь... – тихо, важко видихнув Фрейвар і з тими словами душа його навіки покинула тіло.

Караван разом із Фрейваром втратив п'ятьох, нападники, рахуючи Язберди, – дванадцятьох; кілька їхніх коней дісталися переможцям сутички. Втративши свого ватажка та отримавши таку відсіч, япарли не нападали більше й наступного дня, а ввечері подорожні дісталися караван-сараю, де ще через дві доби їх наздогнав загін гулямів амульського бека, що його привів Дурди. Як виявилось, гулями перестріли розбійників на півдорозі до Амуля та розсіяли тих по пустелі – шлях знову став безпечним, проте купці змушені були добряче розкошелитися для бека: хіба ж задарма гулями пеклися в пустелі?

Сивер втратив тоді досить багато крові, але що йому була та рана на тілі, коли серце виявилось розсіченим навпіл? Рану лікували караванники – маслянистою верблюжою сечею, і як не дивно, то були дієві ліки. Та все ж він аж почорнів, згорбився і постарішав – це бачив увесь караван, проте чим би міг хоч хтось зарадили його горю, навіть, якщо й дуже б того захотів? Ніхто й уявити собі не міг, наскільки самотнім почувався тепер цей рус, тим більше – чому він так важко переживав смерть свей, свого побратима.

Можливо, якби це сталося ще десь під Доростолом, то круговерть подій відволікла б Сивера від чорних думок, а так понад два місяці, що вони витратили, аби дістатися Константинополя, він тільки тим і жив, що спогадами про Фрейвара і чорні думки безперестанно лізли йому в голову. Жити далі не було жодного бажання.

Десеня померла уві сні. Лягала ввечері, як звичайно, була навіть говіркою, а вранці не прокинулася з усіма, не озвалася, коли до неї підійшла Вишня; кинулися, а вона вже

холодною була; лежала на правому боці, ноги підігнуті, рука підкладена під щоку – спала, і сон її з повсякденного став вічним: такою і мусить бути смерть для людини, що весь свій вік жила по Праві.

Шанував рід Десеню, а тому й схоронили її, як хоронять лише ліпших мужів роду – не пожаліли для неї ані сліз своїх, ані дров для клади[233], ані сил, щоб насипати високу могилу поряд з могилами її сина, онука та правнуків. І тризну справили велію, бо була вона жоною заможною, тож срібла її, на тризну покладеного, вистачило, аби увесь рід пив сур'ю[234] і їв коливо на медовій ситі, гов'яду, веприну та рибу.

Після тризни до Паоло підійшов Видута.

– Ти, Сивере, тепер господар, огнищанин, а тому, коли маєш у чому нужду, чи поміч яка потрібна – не соромся, кажи мені. Рід допоможе.

– Красно дякую, стрію. Рядовичі вже підходили до мене, про землю ми говорили, тож перед тим, як новий ряд укладати, поради твоєї обов'язково спитаю. Нині ж хочу отче житло полагодити, – і не втримавшись, похвалився перед Видутою: – Замислив я горницю звести на старому зрубові, бо несила з моїм зростом дим осоружний терпіти – доки жона хліба спече, той дим мені очі виїдає.

На Видутине лице одразу ж набігла легка хмаринка невдоволення:

– Горя від диму не зазнавши, тепла посеред зими не цінуватимеш... А що то є – горниця?

– Над кліттю та й ще одна кліть, а щоб піднятися туди, сходи в сінях ставлять.

Видута, котрий за все своє життя далі Ратичева не був, та й там лише тричі – по великій нужді до тивуна їздив, не одразу й відповів.

– Се що ж, як ото в боярських теремах?.. Одоробло оте?! Під тесом, не під соломою?! Без глини?! Не дам!!! – старійшина так розхвилювався, що аж слина полетіла в нього з рота: – І старотці не дозволять! Хочеш мені город спалити?!

– Та як же я його спалю, стрію?... – аж розгубився Паоло.

– А громовиця вдарить! В отаке одоробло! Не по Кону се! Пращури наші заповідали: житло має в землі бути! Бачу, забувся ти, Сивере, покон їхній! На позор[235] роду одоробло звести?! Не дам!

Така мрія була... Він її плекав не один день, траплялося, у сінях довго стояв, міркуючи: "Отам зарубаюсь і цей сволочок[236] туди перенесу, косоури на нього обіпру..., а тут під них дубову підвалину покладу..., а цей вінець[237] замінити доведеться – трухлявий... і ще на два вінці зруб підніму – занизький для мене...". Часом ночами прокидався, не спав, думав, як краще зробити... Навіщо він ляпнув про це Видуті?!

– Все! Забудь, стрію! – як відрізав Паоло і розвернувшись, мовчки подався геть.

"Весь у отця свого!" – подумки крикнув услід небожеві Видута і довго дивився, як той віддаляється від нього швидкою ходою. Старійшина вже й пошкодував, що накинувся на братанича через ту горницю. Ех, молодь, усе б вам по-новому; виходить, що до вас отці та діди несмишленими були, не відали, що роблять... Якби Сивер іще раз завів при ньому мову про ту горницю, Видута спробував би, певно, по-іншому, м'якше

якось, переконати братанича відмовитися від такої задумки. А тепер... Ех!

Птах аж стелився над викошеним лугом: Паоло відпустив повід і кінь нісся чвалом. В душі нуртувала злість – Паоло не на жарт розсердився на старійшину. Було за що: така мрія... і розтанула неначе дим. Тож, коли покинув Видуту, взяв у кліті сідло, зброю і подався на луг, до Птаха. Коня зараз щодня виїжджати потрібно, бо інакше нічого певного з нього не вийде. Хоча він уже не той, котрим був, коли купував на торжищі в Києві, та все ж м'язи стегон зміцніли ще недостатньо, а в ребрах і взагалі був слабким – це добре відчувалося на поворотах – на такому коневі на повному скаку круто не повернеш, чого доброго, і впасти може. Тож, поганявши його трохи, обережно привчаючи до раптових поворотів, перевів Птаха на вкорочену рись, аби відпочив.

"Бачу, доведеться тобі, Пташе, ще й з голоблями, у возі походити. Таке от у нас із тобою життя починається... Гадалося одне, а виходить зовсім інше."

Ну чому так? Думав, сподівався, хотів доживати віку з братами своїми, а виявилось – нікого з них у живих не залишилось. Мріяв чи марив, як підніматиме разом із ними ниву по весні – а родовичі взяли та й розтягли племенщину. Навіть у малому не судилося здійснитися його мрії – поставити таке житло, яке йому самому до вподоби. Не вийшло похизуватися перед родом...

Він раптом уперше замислився про те, що то означає – жити з родом своїм: бути таким же, як усі, у всьому по Кону життя своє направляти. Казав же йому Рикунш про обручі, що ними рід купи тримається. А коли затісно стає комусь в тих обручах? Терпи! Бо обручі роблять рід міцним: нема обручів – розпадеться діжа на клепки, а що з тої клепки, як вона одна?

А племенщина?! Розтягли! І ніхто не сказав тоді, як ось нині Видута йому: "Не дам!". То чому ж він не може житло звести таке, яке за потрібне вважає? Хіба горницю можна з нивою порівняти? Так розтягли ж племенщину! А у Києві он скільки тих горниць в теремах! Там ніхто не питається, яке йому житло зводити: маєш шмат землі, право на ліс чи срібло, аби його купити – зижди!

Розтягли племенщину... Але ж зате і в мене, нехай і вчорашнього ізгоя, нині сім сох! Моєї землі! На котрій я господар – що захочу, те й зроблю! Не даєш, стрію, звести горницю в городі – поставлю житло за стіною! Ось так, стрію, щоб ти знав! Чи ж я тобі безвусий уноша, що вказуватимеш, як мені, Сиверу, жити?!

Нехай стану однією клепкою, нехай... але затісно мені в городі! Розтягли племенщину – то й я, як ті купці, з города за стіни вийду. Ті по шмату племенщини відкусили, а я лише житло зведу, яке мені до вподоби. Врешті-решт, увесь посад живе так: хтось кузню ставить, хтось stodолу – як забажають, ніхто не каже їм "Не дам!".

Вирішив для себе, немов з розгону в холодну воду пірнув, – нічого! Є життя і за городськими стінами. Розвернув Птаха і помчав назад.

Схоже, Бримо вже почав звикатися з тим, що господар багато часу проводить без нього, тож, коли Паоло зупинив біля житла Птаха, лише підвів з лап свою велику голову з сумними очима і якийсь час з очікуванням дивився на нього: чи підійде. Паоло, попри поганий настрій, мимо пса не пройшов, зупинився і присівши, поклав

тому на голову свою десницю:

- Потерпи, друже. Обживемося, обом легше стане.

... Коли він уже трохи оклигав від рани, то ледь зіп'явшись на ноги, почав виходити з холодної та вогкої кам'яної келії на монастирське подвір'я. Була рання весна, сонечко щодня пригрівало все сильніше, а в Сиверовій, чи то пак, Паоловій душі зростала неймовірна туга за рідним деснянським краєм. Ченці-бенедиктинці, до котрих він потрапив, жили за своїми кам'яними стінами в повному усамітненні. Принаймні так здавалося йому, бо звук до зовсім іншого, вільного життя. Він ніколи не виходив за межі монастирських стін, а всередині них не росло жодного деревця, майже не було трави і хтозна, можливо саме це гнітило його найбільше.

Багато ченців, певно, що і всі, мали якесь ремесло; від нудьги Паоло ходив від одного до іншого, мовчки, бо ще досить погано розмовляв фрязькою, дивився на чужу роботу, а згадки й тут повертали до отця-лучника, до матері-ткалі, до інших родовичів, що теж займалися в годину його отроцтва мало не кожен своїм якимось ремеслом. Невідомо чому, але його раптом стало цікавити те, на що раніше ніколи б і уваги не звернув. Дивувався, як брат Клементе управлявся з твердим каменем, а брат Деметрію вправно місив тісто для хліба, котрий щоденно випікав для братії і зовсім не в такій печі, як проста сіверянська з глини, чи, тим більше, хорезмський тандир.

А тоді хтось із ченців привів до монастиря цуценя. Йому виповнилося хіба що два місяці, воно було ще дуже незграбне, часом плуталося у власних ногах, мало дивний, як на Паоло, вигляд, хоча за своє життя яких тільки псів він не бачив! І більше схожих на вовків рідних сіверянських, і здоровенних, майже безвухих, кавказьких, і довгошерстих, з тонким, загнутим у кільце хвостом, пуштунських і навіть синьоязикових, схожих на ведмежа, хинських. На цьому ж цуценяті шерсть була зовсім короткою, вуха воно мало довгі, звисаючі, мов зів'ялі на сонці лопухи, а шкіра виглядала немов з чужого плеча – занадто великою для нього. Цуценя, попри свій незначний вік, розміром вже було з дорослого шакала і виріши, вочевидь мало стати добрим сторожем для монастиря: лише кілька днів проживши на новому місці, затято гавкало і гарчало на всіх, хто проходив мимо вхідних воріт, в сторожці яких воно й оселилося.

Чи тому, що Паоло, з огляду на свою неміч, мав доволі вільного часу, а ченцям за повсякденними клопатами його бракувало, чи тому, що вони удвох із цуценям були тут новачками і почувалися чужими – хтозна з якої причини, але цуценя досить швидко прив'язалося до нього і тинялося з ним монастирем, не відступаючи ані на крок.

Ніхто ще не дав малому ймення, а тому Паоло, згадуючи в тузі свого загиблого побратима, назвав цуценя свейським іменем Бримо – так звали колись Фрейварового пса, про котрого той розповідав Сиверові частіше, аніж про будь-кого з власних родичів.

Паоло, котрий перші дні дивився на цуценя мало не з відразою, якось запитав у

Трифілія, навіщо принесли в монастир цього ублюдка[238] і пріор розповів, що це сторожовий пес, таких в Ломбардії звуть мастино і споконвіку заможні люди тримають їх для охорони власних володінь.

Що більшим ставав Бримо, то дивнішого набував вигляду: голова його та шия зростали, здавалося, швидше, аніж тулуб чи ноги, шкіра все більше звисала складками, особливо на морді, ноги ставали все товщими, міцнішими, видавалися коротшими, аніж змалечку, та з часом Паоло звик до вигляду свого нового друга, навіть почав бачити в тому певну красу.

Тугу ж його за рідною землею бачили усі, хто очі мав: як перервавши раптом розмову, дивився він прояснілим поглядом на голуба, що приземлився на мощене каменем монастирське подвір'я та як милувався, наче юне дівча, жовтим молочаєм, розквітлим поміж тим камінням, як замислювався мимоволі, забувши навіть про свого співбесідника, котрому щойно намагався скупими словами розповісти про далеке своє Придесення.

Трифілій, котрому новонавернений Паоло подобався своєю непідробною простотою і щирістю, мріяв про той час, коли зможе прийняти його до чернечого ордену бенедиктинців[239]. Та на початку літа сталося несподіване. Якось Паоло разом із пріором пішов до міста. Він уже досить добре розумів тамтешню мову і випадково почув розмову двох заможних фрягів, вочевидь купців, про те, що вони з дня на день збираються рушити на Русь, до Києва. Він аж стрепенувся весь, певно, перемінився з виду, бо Трифілій, котрий теж чув ту купецьку розмову, одразу ж зрозумів, що цього дикого птаха на ймення Паоло зачинити в монастирську клітку не вдасться ніколи: те означатиме лише одне – приректи його на неминучу й скору смерть.

Коли потрібно було б сказати про Трифілія одним словом, воно реклось би "доброта". Старий і немічний тілом, проте мудрий та міцний духом, він не став утримувати чи відмовляти Паоло, лише спитав з непідробним смутком: "До своїх хочеш?", а коли той гарячково, з блиском в очах, мовчки кивнув головою, підійшов до купців і довго просив їх узяти Паоло з собою на Русь. Ті з поваги до пріора нарешті погодились і через три дні Паоло вирушив з ними в далеку дорогу.

Лише при розставанні з ченцями Паоло зрозумів і те, що йому не вистачатиме в подальшому житті тих братніх відносин, що були поміж бенедиктинцями і мудрості Трифілія, і навіть Бримо. Цуценя вже досить піросло, своїм собачим чуттям відчувало скору розлуку з Паоло, постійно скавуліло, навіть їсти перестало. Рузарія проводжали з теплом: ченці навіть віднайшли в монастирській коморі зі зброєю обидва його топори – купці погодились на тій умові, що Паоло увійде в їхню охорону.

Він покидав монастир в ранкових сутінках. Бримо, що всю ніч був зачинений в якійсь коморі, скиглив і не давав ченцям спати, а зачувши вдосвіта голос Паоло, ледь не сказився: гавкав, вищав, дряпав двері, доки Трифілій не махнув рукою: "Забирай і його. Пса не обдуриш – видно, що ти добра людина." З того часу вони вже не

розлучались ні на день.

Купець у всьому перш за все зиск свій числить. Двоюрідні брати Козімо і Фортунато на Русь ходили не один раз, знали різні шляхи – і через володіння германського імператора Оттона та землі чехів і ляхів, і через Константинополь, а далі морем до гирла Дніпра і вгору великою руською рікою. Обидва шляхи були однаково небезпечними для життя, проте другий видавався їм зручнішим, адже, як не крути, водою мандрувати легше, до того ж, в Константинополі можна було швидко і з великою вигодою продати шовк і тонке вишукане сукно з Мілану та пречудово вичинену шкіру з Північної Русі. Русь братів притягувала до себе хутрами, котрі коштували там у кілька разів дешевше, аніж в Ломбардії, а ще бобровим струменем і воском. Коли походити по ринках Константинополя, придивитися що купують на них рузарії, обережно порозпитувати знайомих купців, то можна і в Київ припливти не з пустими руками та отримати від того ще один зиск.

Коли доведеться людині втрапити в своєму житті на вірну стежку, то все у неї виходить, як треба, легко та просто. Не вступися Сивер минулої осені за Б'янку, то і Єзуса ніколи не пізнав би, та й на Русь повернутися навряд чи вдалося. Господь так усе облаштував, що й купці зі своєю розмовою про Русь підвернулися якраз, коли треба, коли туга його стала нестерпною і Єзусом, вочевидь, була почута. Вони могли б помандрувати суходолом, а вирішили – через Константинополь, за околицями якого Фрейвар із Сивером сховали колись свій скарб. Виходить, що Єзус і про цю потребу Паоло знав наперед: "...панум нострум квотидіанум да нобіс одіє" [\[240\]](#).

Відпливали з Генуї, море було досить спокійним і Константинополь дісталися без пригод. Паоло почувався там, як риба у воді, знав про тамтешній торг більше, аніж старший з братів – Фортунато: і не один раз купці мали від нього неабияку користь, за що навіть винагородили свого нового охоронця трьома міліарисіями [\[241\]](#).

З чим би він повернувся до своїх родовичів, коли б не Єзус: з тими трьома міліарисіями та Брімо на додачу?! Як би там не було, а їхній з Фрейваром скарб він таки віднайшов, хоча й перевів на ті пошуки аж два дні.

Пес дивував. Хоча Паоло ніколи було навчати Брімо, та він того й не вмів робити, проте сторожова наука, певно, жила в крові далеких предків дивного пса. Так розповідали купці, на всі лади вихваляючи перед рузарієм пса мастино. І дійсно, потрапивши в чуже середовище, Брімо вишкіряв зуби на кожного незнайомця, котрий міг хоч чимось, на його думку, загрожувати господареві. Купці ж і підказали Паоло, аби він вчив пса виконувати прості накази. Дорослішав пес уже в Києві. На все мав свою власну думку і попервах не надто поспішав виконувати накази Паоло, вважаючи, певно, що йому краще від господаря відомо – слід щось робити, чи ні. Та все ж Паоло не сумнівався в одному: Брімо розуміє більше, аніж будь-який з тих псів, що просто вешталися, чи щоденно сиділи на чепі або вночі сторожували чиєсь добро.

Звідтоді Паоло, як колись при Фрейварові, припинив думати, що діється за його

спиною – на Бримо можна було покластися не менше, аніж на свого загиблого побратима: якщо пес поряд, ніхто не вдарить тебе в спину.

Вишня готувала вечерю; горщик стояв на печі, язика вогню крізь круглий отвір у зводі лизали його денце, вариво стиха булькало. Дим виходив з чола[242], піднімався вгору до самого даху і стояв у житлі темною хмарою, низ котрої хіба що на долоню не доходив до вершняка[243] дверного прорізу, бо димник[244] у протилежній від дверей стіні зумисно був прорубаний трохи вище від дверей – з тим, аби дим виходив крізь нього, а не через двері.

Паоло просунувся в низькі двері, спустившись по чотирьох сходинках, за звичкою розпрямився і одразу ж уткнувся головою в ту осоружну хмару диму. В очах зарізало-запекло, він знову пригнувся, потім сів на лаву, посидів мовчки, закипаючи злістю, і врешті-решт сердито буркнув до Вишні:

– Тут не житимемо. Зведу житло за стіною.

Та здивовано озирнулася, розгледіла у скупому світлі з прочинених дверей вираз мужевого обличчя і, теж не одразу, відповіла:

– Як скажеш, муже мій.

Паоло готовий був до всього: до плачу жони, навіть до її лайки, а тут така байдужість... Він ще трохи посидів, а потім, ні слова не кажучи, зігнувшись, аби не пірнути знову в дим, подався геть із кліті. В сінях постояв трохи, подумав, що потрібно вже до чогось братися, потім з натугою прочинив важкі, на поржавілих завісах, двері, що вели до чоловічої господарської кліті. Колись тут, він добре це пам'ятав, зберігалося різноманітне господарське начиння, усілякі знаряддя, тут отець його, Жадан, зимовими вечорами ладнав при світлі скіпки свої луки та стріли. Навпроти, через сіни, була така ж кліть – робітня для жон, у котрій стояли кросна та була колись піч для хліба; ранньої весни туди забирали щойнонароджених телят і ягнят.

У кліті було темно, хоч око виколи. Паоло постояв, звикаючи до темряви, спробував пройти до лівої від входу стіни – там мало бути волокове віконце, та одразу ж наткнувся на щось громіздке і повернув назад.

– Принеси-но мені вогню! – гукнув до Вишні.

Коли та принесла запалену скіпку, очам Паоло відкрилася невеличка занехаяна кліть, ледь не до верху завалена найрізноманітнішим мотлохом, що припав товстим шаром багатолітнього пилу. Видно було по всьому, що сюди давно не зазірала жодна жива душа. Аби протиснутися до віконця, потрібно було прибрати на своєму шляху чимало наваленого тут добра.

"Це ж треба було натягати! – здивувався про себе Паоло: – І за отця стільки не мали..."

Цікавість розбирала: що ж Десеня тут берегла? Прокладаючи собі до віконця дорогу, він переступив через вкриті товстим шаром пилу жорновки[245], переклав убік якісь санчата, кілька старезних верш[246], потім наткнувся на липове корито, покладене на невисоку діжу, в котрій, він одразу ж згадав, його матер або Поляна вчиняли тісто на всю їхню чималу родину і, вже перед самою стіною наступивши на

граблі та боляче отримавши ними по лобі, таки дістався віконця: довгенько повозившись з волоком, Паоло насилу відсунув його вбік.

До скупого світла скіпки додалося ще й світло дня. Колись у цій кліті йому була знайома кожна шпаринка, кожна тріщинка на стінах. Тільки тоді все тут здавалося живим, у всьому відчувалася присутність отця, його сила, здавалося, витала в повітрі, а зараз... Мертво тут було, безлюдно, неначе в обителі Чорнобога.

Навпроти віконця під стіною стояла лава, на котрій отець майстрував колись свої відомі на весь край луки. Над лавою на стіні висіли Жаданові сокири, тесла[247], скобельця, інші знаряддя майстра – ледь ковзнув по ним погляд Паоло, як згадалося: он з того кілочка ухопив колись невеличкого, під себе, топора і гайнув за Хозарином. Немов учора все було – таким свіжим та щемним виявився спогад...

Підійшов до лави, зняв одну сокиру зі стіни – нею Жадан валив ліс, коли трапилося те лихо; повернув лезом до себе, потрогав вістря подушечкою великого пальця, глянув звично проти віконця – підточити варто. "Дякую тобі, прабабо, що зберегла – знадобиться скоро..." А в нього ж, як сюди зазирнув, першим бажанням було викинути геть половину нанесеного мотлоху, та тепер уже передумав: можливо, й не мотлох, раптом щось та й знадобиться. Непросте ж замислив – звести нове житло та ще й не порядок, а хтозна де... І дійсно, – де?

Наводити лад вже розхотілося, він загасив скіпку і подався надвір. Скочив на Птаха, виїхав з города через Полуденні ворота, звернув ошую і кривими вуличками посаду помчав, розлякуючи курей та поросят, в напрямку Гульбища.

Ну, ось його лядина... Де тут житло зводити? До Ужеті, до води, далеченько, та й дерева доведеться чимало підсікти, щоб місце звільнити; знову той же стрий скаже: "Не по Кону! Дерево січуть після Коляди!". Або: "Лядину переводиш? Не по Кону!". А йому несила чекати: що, цілу зиму димом тим давитися? А він за своє життя звик так: надумав – зробив, чекати чогось – не по ньому! А він, якщо надумав щось, то вже все: від задуму свого відступати не звик. То що ж, знову не вийде, знову мрія його коту під хвіст?! Ще отець казав йому...

Від згадки про Жадана раптом немов блиснуло щось у голові: старе городище!!

– Н-но, Пташе! – і з місця підняв коня одразу вчвал. Ех! Як це він забув: а ота місцина, де капище колись було?!

Мов вихор домчав, здибив Птаха і роззирнувшись з висоти на протоку, на плес, опустил коня на всі чотири, скочив на землю. Тут! Тут зведе житло. Тоді ж, першого дня ще, йому тут так сподобалось, що навіть йти звідси не хотілося. Пройшовся трохи, сів на схилі насипу, дивився на недалекий тихий плес, де плавали виводки крижнів[248] і матусі, оберігаючи малечу, раз по раз дзвінко крякали; неначе не погоджуючись з ними, десь за кущами старечим голосом кректав гоголь[249], а потім раптом з води здійнялася пара цих білопузих качок і подалася кудись на схід, уздовж бору, на лункий, з присвистом, голос припутня[250]: "Ку-кув-ку-кув! Ку-кув-ку-кув!", що змагався якийсь час із зегзицею[251], а потім не витримав, замовк. Зегзиця ж кувала й кувала і Паоло подумав, що то добрий знак. Авжеж, тут його наділ, дідизна його і

отчина, він єдиний задничник її по Праві і де-де, а тут йому вже ніхто не указ!

Припікало сонце, сюрчали коники, у лузі попід лісом все ніяк не могла вгамуватися та зегзиця, молоденька берізка відкидала на Паоло свою легку ще, проте приємну тінь, пахло лугом, лепехою, сирістю... Волею пахло!

Він підвівся і почав розглядатися навкруг. Поставити житло..., і хлів, і стайню поруч..., десь доведеться і яму під зерно копати..., що ще? Стодолу?... Напевно... Нехай Рикуш порадить. І тин звести. Не забути б, Рикушу жековини[252] наперед замовити. І моху встигнути насушити... А саме житло – де ставити? Бо ж правильне місце під нього вибрати – діло не з простих, найвідповідальніше воно.

Житло – то твій маленький світ, прихисток від усіх бід, напастей та злих духів світу великого. Зумієш звести його так, як належить, і не страшні будуть тобі ніякі ворожі сили, бо нездоланною перепоною стане між ними і твоїми домочадцями власна обитель.

Пращури багато вірних прикмет для своїх нащадків залишили; здавна відомі вони кожному суворові. Щоб наперед взнати, чи буде достаток у житлі, слід, наприклад, на вибраному місці покласти увечері на землю жмуток вовни під спудом[253]: коли вранці виявиться, що вовна під посудиною за ніч зволожилася, значить, місце вибране гарне, бо горщик – то річ, із піччю пов'язана, з вогнем-Сварожичем, а піч – душа житла, самісіньке його осердя.

Та ще ліпше – щоб кінь вибрав місце під житло, бо кінь тварина віща, Богам служить: і Дажбогові, і Перунові, а людям?! Людям повсякдень помічником є у всьому. Що людина без коня? Без його сили, швидкості, тепла, розуму? Кінь, без сумніву, людям самим Соколом-Родом даний, а ще Рожаницями, що породили всяку твар на землі. Через те він не лише помічник у житті, а ще й оберіг, недарма ж череп коня, принесеного в жертву Богам перед тим, як рід починає зводити нове городище, кладеться під його ворота, аби не дати Нав'їм[254] проникнути за стіни! Там, де кінь на відпочинок лягає, – ото саме там і є найкраще місце для людського житла!

Замисленим далі нікуди повернувся в город Паоло. Вишня саме готувалася до випікання хліба і в тому він теж побачив добрий знак.

– Ну ж бо, Вишне, поставимо один хліб на житло!

Тій не потрібно було пояснювати, що й до чого – знала про таке змалечку: зерно, в землю кинуте, відроджується щоліта і несе людям добро та життя, змелене ж людськими руками в муку, стає духмяним хлібом. Тісто, воно, як живе підходить, під час випікання зростає в печі, стає пишним, і перетворюється в решті-решт на святий хліб – як зародок усього нового. Тож хліб, коли посвятити його майбутньому житлу, має вірно вказати – чи варто братися за роботу?

У Києві Паоло не один раз довелося бути присутнім під час вибору місця для житла: що хати простолюдина, що терема нарочитого мужа, проте жодного разу він там не хвилювався. А тут – в обох серце завмирало і нетерплячка біла: що Доля їм готує?

Наречений на житло хліб вийшов таким, що й людям не соромно показати. Вони

переглянулися між собою і Вишня, без слів зрозумівши свого мужа, накрила хлібину чистим платном і поклала на полицю, окремо від інших.

Залишалося ще на вовні перевірити місцину, тож Паоло, вже пізнім вечором прихопивши все необхідне, устиг таки до настання темряви зробити задумане.

Наступного дня була середа. Ледь розвиднілося, як Паоло на Птахові, – Бримо слідом, – вже був на місці свого майбутнього житла і, завмираючи від хвилювання, перевернув макітру...

Дажбожа колісниця ще й з брами не викотилася, коли Паоло, прив'язавши до ушули[255] повід, стукав у ворота до Рикуша. Бримо затято, басом, перебріхувався з двома псами за ворітьми. Рикуш вийшов, стояв сонний ще, скуйовджений, залізши шуйцею в пазуху, чухав волохаті груди і слухав друга, котрому так не терпілося розповісти про свій задум.

– Зами-и-слив ти... – протягнув нарешті коваль. – Гей, Благовиде, причини собак у stodoli! Поговорити не дають...

І вже до Паоло:

– Про таке на воротях не говорять. Заходь... те, – додав, зиркнувши на Бримо.

Вони сіли на колоді, під кузнею. Рикуш із пазухи перебрався собі на голову, в розгубленості все чухався та й чухався, немов там воші завелися.

– Через три дні повня... – замислено промовив він, поглянувши на захід, де у синій Сварзі вже розчинявся блідий Хорс[256]. – Може, вже через три тижні, га? – і запитально глянув на друга.

– Не встигну. Мені до зими стільки всього ще потрібно зробити... Ні, чим швидше, тим краще.

– Твоя правда – там жнива почнуть, не до того буде. Нічого, толоку зберемо. Сьогодні не встигнемо вже, та й середа, а завтра гарний день для такого почину – четвер мужів день... Добре, хоч на Вишняковому городищі надумав, не на Кологастовому! – в'їдливо зауважив Рикуш.

– Там отчина моя. Де ж іще?!

– Підемо, поглянемо... Житло звести! Це ж не ухналя[257] викувати. А дерево?! Ліс має бути повалений у січні, на новому місяці...

– Я ж кажу – з Борилової підсіки візьму.

– Треба ще в нього спитати, коли валити почав. З якого дива у нього та кила, га? Отож! Далі... Житло де завгодно не поставиш. Місце ще потрібно вміти вибрати. Пам'ятаю, замислив я свою хоромину зводити, то отець мій...

– Рикуше, ну чого ти?! – аж скипів Паоло: – гадаєш, я зовсім дурний? Перевірив – добре місце. І ще маю впевнитися.

– І зводити треба починати, доки місяць росте! Ну, тут ще, можливо, встигнемо... Ану, зізнайся, снідав?

– Не до сніданку мені було, – махнув рукою Паоло: – ніч не спав, думав; тільки розвиднілося – на отчину, а звідти до тебе.

– Ну, то ходімо до столу. Мої там зачекалися.

Паоло була нетерплячка, Рикуш же, немов зумисно, без поспіху взявся запрягати коня, потім посовався ще по двору, щось там наказав своїм рядовичам і вже тільки тоді рушили до старого городища.

По дорозі зупинилися біля крайньої хижі.

- Оце тут твій рядович і живе, - кивнув на житло Рикуш.

- Борило, чи що?

- Та він же... Ходімо, спитаємо, коли підсіку почав.

Ворота були прочинені; по невеличкому двору від хліва йшла нетіль[258], певно, на пастовник, за нею у дверях з'явилася круглолиця жона, тримаючи липове відерце з молоком, біля хижі невисокий людин, спираючись на костур, щось говорив отроку та отроковиці, вочевидь двійнятам, котрі плели із лози кошіль.

- Хай Велес помагає у ваших справах! - заходячи до двору, привітався до господарів Рикуш. Паоло мовчки вклонився.

Ті, звісно, не очікували таких ранніх гостей, стримано відповіли на привітання і насторожено замовкли.

- Оце, Бориле, праонук Десені... - почав Рикуш.

- Знаю..., бачив на тризні, - приречено кивнув головою Борило і важко зітхнув, голос його був невеселим.

Паоло було ніяково перед цим нещасним людином, тому він поспішив його заспокоїти:

- Не по ряду я до вас, людіє. Хочу спитати тебе, Бориле, чи пам'ятаєш, якого дня ти підсіку почав?

- Пощо цікавить тебе, коли я підсіку почав?

- Те тобі ні до чого знати. Скажи лишень, коли почав, та й усе.

Борило мовчав, тільки все головою хитав: чи то скрушно, чи жалісно. Нарешті озвався:

- На восьмий день після нового місяця це було.

- А ти не наплутав? - засумнівався Рикуш.

- Чого б це я наплутав?! - образився Борило. - Згадай: Водосвяття[259] на другий день молодика було. Я ж до підсіки взявся у третій вівторок після Дани[260]. Друга чверть тоді вже була. Пам'ятаю, ще пожалкував, що не вийшло на новий місяць почати - Святки тривали.

- Добре. Все, забудь. - Сивер махнув рукою і вони з Рикушем пішли з двору нещасливця.

Приїхавши до Вишнякового городища, Рикуш довгенько топтався поміж берізок, роззирався навсибіч, брови хмутив, щось думав. Паоло не заважав, чекав, що той скаже. Нарешті друг заговорив.

- Було тут торжище. Ті два кумири, що нині біля кринички стоять - вони звідси. Таке чув я колись давно від старих людей. Звісно, в тих стінах, - Рикуш кивнув на старий частокіл, - жити не варто: що хозари палили, що для вас добром не скінчилося...

- А Вишнякове ж городище, - продовжуючи, дивувався Рikuш: - не будь-хто це місце вибирав, сам Вишняк! Та тут, начебто, вже й за стінами... І кумири стояли - їх на недоброму місці не ставлять. Волхва б спитати...

- Ні, ні - спохмурнів Паоло. - Не варто.

Рikuш уважно подивися на нього, але нічого не сказав, бо знав про нову віру друга, хоча й жодного разу йому тим не дорікнув.

- Тут, певно, буду зводити. Осьде, бачиш? - показав Паоло на перевернуту догори дном макітру і піднявши її, дістав вовняний жмуток.

- Пощупай, лишень: волога! І хліб жона вчора на житло спекла - там такий вдався!

Рikuш узяв вовну, пом'яв між пальцями, замислився.

- Корову б сюди пригнати - мовив згодом: - нехай попасеться. Де приляже - там і житло слід ставити. Корова не помилиться!

- Та я мислив Птаха, - озвався Паоло: - кінь є кінь.

Рikuш, погоджуючись, мовчки кивнув головою, потім додав:

- Це добре, що перед Купалою почнемо. Дуже добре.

- Жековини мені потрібні: пару на двері, дві пари - на ворота.

- Сьогодні ж будуть тобі жековини!

- І, коли можеш, залиш мені підводу, друже, - попрохав, схаменувшись раптом, Паоло: - хочу з бору моху привезти, щоб, доки зруб ставити, він вже підсох на сонці - щілини конопатити.

- Так, так! - погодився той: - Це ти вірно речеш. Бери. А я піду толоку скликати - завтра й почнемо.

Еге, житло звести, це тобі не ухналя викувати... - згадував Паоло Рikuшеві слова, розкладаючи на сонці мох, а думки його снували туди-сюди, туди-сюди - здавалося, що й голова вже опухла від них. Толока діло добре, а годувати людей чим?! О, Господи, що ж це діється? Чи не правий був Рikuш - відкласти на три тижні, обміркувати все, підготуватися як слід?

Непросто жити з родом, зовсім не так, як уявлялося в чужих землях. Був у купців на службі - ні про що не замислювався: ні про харч, ні про житло. Хто наймає, той нехай над тим і голову свою сушить. А тут... мало руками щось робити - і головою, виходить, потрібно не менше.

Жоні слід сказати, вариво її справа. Ет! Навіщо хоч це тобі, Сивере? Хіба немає більше про що мислити? Прийдуть люди - їм треба лад дати. Це ж усі думатимуть, що і тесля з нього такий, як косар. Як почнуть старого покону триматися... Не поставиш себе, як слід, такого тобі нагородять!

Вариво... Що вони їли останніми днями? Після тризни яловичу печінку з кашею доїдали. А до тризни - каша на каші. Жона мовчить, нічого не каже, що в кліті було, те й доїдаємо... Покон каже - що муж добуде, те жона й на стіл поставить. За отця у них не було такого, щоб на столі одна каша. А тут толока! Ганьба ж! Косити не вміє і люд голодним з толоки піде... Його аж в піт кинуло, ще й вуха запалали: від сорому.

Нашвидкоруч закінчивши з мохом, прив'язав Птаха до воза, свиснув псові і подався

до Рикуща. Того вдома не було, тож полишивши підводу домочадцям, піднявся в сідло – і риссю в город.

– Завтра почну житло зводити. Толокою...

Вишня сплеснула руками:

– Багато?!

– Не знаю. Рикущ збирає. Нагодувати мусиш... Що в нас із харчем? – а в самого знову вуха запалали: теж мені муж, господар...

– Жита трохи... Пшоно є. Солонини зовсім небагато, – Вишня говорила і сама лякалася власним словам: почувалася такою нікчемою... Ото шпиняла її Ізбора – і було за що. Ну яка з неї господиня?!

"Верші! Верші були у кліті!" – ледь не вигукнув Паоло, проте стримався і одразу ж туди й подався. Вершей знайшлося троє – як на сім'ю, то й занадто, а для толоки, можливо, й малувато. Та він і цьому неабияк зрадів: все ж завтра не пустий стіл накриють для людей, не однією кашею нагоднують, віддячивши за труд.

– Піду, верші поставлю, – кинув Вишні. – Сіль хоч є?

– Півгарнця[261] хіба що... – від хвилювання у Вишні навіть голос сів.

Паоло, знайшовши трохи конопляної шворки, грюкнув дверима, прив'язав до сідла дві верші, третю взяв у руку і хутко подався все туди ж – на майбутнє дворище. "Оце ти влип, Сивере...". Він уже вкотре подумки назвав себе ім'ям, даним батьками, проте, навіть уваги на те не звернув – іншим голова була забита. Толоку нагодувати! – ось що головне. Суха ложка горло дере, до каші і олії треба, і цибулі, і ... чого там ще? А головне – риби чи м'яса. Споконвіку рід харчувався переважно рибою. Десна щедро годувала нею сіверян. М'ясо їли взимку: спочатку птицю, бо з морозами та снігами вона не могла прогодуватися самотійно, а потім уже приходила черга баранини, свинини та яловичини. Проте, м'ясо завжди закінчувалося швидко, риба ж не переводилася ніколи, часом нею навіть підгодовували птицю та свиней. Що може бути простішим, аніж лов риби? Досить мати вершу чи топтуна[262], не кажучи вже про волок[263] або мережу – і з голоду не пропадеш.

Звісно, ті, хто має лука та удатний на ловах, носять м'ясо і з лісу, але також, частіше за все, – від першого снігу й до весни. Тоді і звіра легше вислідити, і часу більше, бо ниви пожаті, хліб змолочений і надійно схований, а озимина посіяна. Та й зберігати здобич на морозі легко – не псується. Але справжніх ловців не так уже й багато, тому, коли недорід на жито чи просто надто вже м'яса захочеться, в діло йде навіть веверичина. Справжні ловці нею гребують, собак зазвичай годують, та знаходяться і такі, що оббілювавши вбитих вевериць, чи там бобрів, ними ж і ласують. Торік розповів про це киянам – на сміх підняли, розумні дуже... Рибу, сором сказати! – і ту на торжищі часом купують, бо за роботою світу білого не бачать, а туди ж – над іншими посміятися...

За роздумами незчувся, як і старого городища дістався. В протоці, на деснянській течії, верші ставити не варто, краще – в Ужеті, вона тут неподалік у Короп впадає. Проїхав до річечки, пішов уздовж берега, видивляючись, де зручніше буде верші

поставити, а оглянувши все, вирішив: кращого місця, аніж отам, перед поворотом, – не знайти: неглибоко, течії майже немає і латаття росте – якраз те, що треба. Нарізав ножем лозин з рогатками на товщому кінці, поставив верші, закріпив їх при самому дні тими рогатками: ловись, рибко, велика і ще більша!

До Рикуща час: що там, чи ж зголосився хоч хтось на толоку?

– Пхе! Знайшов над чим голову сушити! – Рикущ, як завжди, був незворушним. – Вісім пар теслів та чотири підводи будуть на лядині, щойно сонце зійде. І нас, – коваль показав рукою на себе та Паоло, – двоє. Вистачить?

"Це ж, вважай, два десятки! – Паоло не знав, радіти йому чи жахатися: – Як їх прогодувати?!".

– Чим же я тобі віддячу, друже?

– А ти вже мені віддячив, – розплився у посмішці Рикущ.

– Як? Коли? – Паоло ніяк не міг второпати: чи не кепкує часом друг.

– Як? А повернувшись сюди. Мене не забувши. Ну не було в мене за все життя ліпшого друга, аніж ти: згадував часто, а ти взяв та й приїхав!

– Ех! – і не знайшлося у Паоло інших слів, тож згріб коваля своїми довгими руками, подушив трохи та й відпустив; проте Рикущеві того цілком вистачило, щоб зрозуміти геть усе, що діялося на душі його давнього друга Сивера.

Попрощалися; Рикущ пішов до хати, Паоло скочив на коня і подався точити на завтра знайдені в кліті отцеві сокири. А, між тим, вже Вечорниця росою почала плакати і Хорс понад лісом дивився на Короп, немов сивий жереб через прясло[264]. Пролетів день, мов білий лебідь над Десною – гай-гай! Як вони тягнулися колись для нього, ці дні... Нині ж, за клопатами, – вгору ніколи глянути: тут тобі недавно красне сонечко сходило, а вже місяць на небі і перші, несмілі ще, зорі проявилися. Гай-гай!

Жилята, рядович померлої Десені, як і більшість із коропського посаду, роду був нетутешнього: колись його рідна верв[265] сиділа понад Роменом – невеличкою річечкою, що впадає в Сулу. Жилята з діда-прадіда був ратаєм, добре знав, як біля ниви ходити, любив землю, землею жив і нею навіть марив. У сім'ї він був шостим сином, а тому власного наділу не отримав. Землі в них були родючі, чорноземні і охочих розпахати цілину було аж через край. Біда лише в тім, що жили на межі лісу та степу: відійти подалі від города, котрий назву мав по річечці, над якою стояв, було лачно – не зчуєшся й коли опинишся рабом якогось печеніжина. Тож, побувши замолоду в наймитах та отримавши від померлого отця свою долю задниці – коня з возом, якось після чергового нападу кочовиків і полону тестя та тещі, не довго й думав: поклав на підводу нехитрий свій скарб – сім лубів[266] жита і всіляке залізне начиння, підсадив жону Озару з трьома дрібними дітками та й подався шукати кращої долі в полунощний бік, подалі від степу.

Зупинився аж під Коропом, впершись у Десну. Земля тут проти їхніх чорноземів – без сліз дивитися не можна: суцільний пісок, тільки сірий від попелу з підсіки. Аж не вірилося, що того піску може бути стільки. Одне добре – печенігів тут немає. Дозволили йому старотці і хижку звести під стіною, а головне – повезло із купцем Ходотою ряд

укласти на дві сохи ріллі. Пішов у закупи: на посів додав до свого ще й купецького жита і ячменю та й показав усім тут, як слід коло землі ходити: самотужки упорав дві сохи ріллі! Лише дивувалися – не інакше, як двожилийний цей пришлець Жилята – виходить, не дарма батьки так назвали. До Жиляти землю під ріллю в Коропі давно вже обробляли двозубою сохою, а він, роздивившись що й до чого, побачивши, що надто вже тонкий родючий шар ґрунту на місцевих пісках, перейшов на забуте тут рало – пахати ним значно легше і робить воно не такі глибокі борозни та й не просте воно в нього було, а потрійне, із залізними наральниками – таким земельку утричі швидше обробляти. От і пішли в Жиляти врожаї – як не сам-десять, так щонайменше сам-сім: за два літа віддав купу[267] і став вільним людином.

На той час, роздивившись довкола, з кількома коропцями, котрі, його ж врожаєм заздрячи, покидали свої ниви під самим Коропом, одразу ж за Ятрицею, та взялися за нові підсіки, далі на полудень, пришлець уклав ряди на тій умові, що бере покинуті ними ниви на двадцять(!) літ уперед і платитиме за те щороку по п'ять лубів жита за соху лядини. "Збожеволів Жилята від важкого труда!" – одностайно вирішили в Коропі. Два літа, заростаючи лободою, пустували ті ниви, два літа він їх справно косив і на третє за лободою пішов пирій. Тепер Жилята одне лиш робив: не пускав на ниву самосійне дерево, зате платив усім справно – ну хіба ж не божевільний! На четверте літо щось там ранньою весною підсівав, а потім пустив на той травостій худобу: свою і бажуючих. Худоба ходить, пасеться, млинці свої кладе – усі сміються. Отак ще п'ять літ минуло. Пришлець на той час уже так розвернувся, що в нього навіть власні холопи та закупи[268] завелися. Та й ріллі додав, уклавши ряд із Десенею. Коли ж стіну переносили вбік Гульбища, – розросталось городище, городом ставало, – опинився зі своєю хижею під захистом стін, а наступного літа звів нове житло, не гірше, ніж у решти коропців і задоволено подумав про себе: "Угніздився нарешті".

Аж ось восьмого літа, на осінь, Жилята на свої рала поставив полиці[269]: той травостій наймити його перевернули і житом засіяли; наступного літа воно у нього там стіною стояло. У серпні лише з тих шести сох ріллі жита в нього було чи не три тисячі пудів! У Коропі тільки хекнули усі – мовчи один на одного дивилися, зате про себе кожен думав: "Оце тобі й божевільний..." Рядовичі прибігли до Жиляти за своєю третиною врожаю, та той лише здивовано стеноу плечима: "Яка третина? Я вам, як ряд велить, кожному по п'ять лубів відсипав."

Вони до Видути: "Покон каже, що Жилята третину врожаю нам мусить віддати!". Видута зібрав ліпших мужів. Старотці посиділи, розмислили усе і так сказали: "Покон тут ні до чого. Як ряд укладали – на дерні присягалися? Присягалися. То хто ж вам винен? Ми усі цьому людинові за його науку дякувати маємо." До Жиляти в Коропі і не знали, що воно таке – переліг[270]. Лише підсіка, рілля та лядина. Як нива не дає урожаю хоча б чотири-один, полишали її під лядину – літ на двадцять, коли не на тридцять: доки наросте на ній достатньо лісу для нової підсіки. Ріллею із лядиною вперемішку врзалися в споконвічний праліс уже поприщ за чотири на полудень від Ятриці. Так ото і Сохачеве, Жорновки та Оболонь виділилися – тісно стало, до ріллі

далеко. Ніхто ж про сусіда не думав: яке, мовляв, мені діло до того, що на моїй лядині дикі свині днюють, а вночі сусідові потраву роблять?

А тут, виявляється, так просто: полежала земелька під травостоем літ вісім-десять, скот по ній походив, відпочила Мати-Сира земля і знову родить! Показав Жилята переліг і не посунувся рід далі на полудень, навпаки, тепер усі до Ятриці тиснулися – на одну дорогу наскільки менше часу витрачається! Проте, як по правді сказати, стати врівень із Жилятою так нікому й не вдалося: знає щось таке той людин, до чого іншим зась! А можливо, рука легка чи домовик йому помагає...

Та то ще не вся Жилятина наука була. До нього ніхто в Коропі ярої пшениці не сів – пісок же. А Жиляті не одне літо пшеничний колач снівся. Коли розвернувся, збагатів на житі, засіяв мало не соху ріллі пшеницею – не полінувався, не побоявся перед самою Покровою аж за Семь підводою з'їздити. Привіз чи не десять пудів і засіяв-таки нею по весні ниву. Посміхувались в бородині коропці: "Ну, оце вже передав куті меду Жилята!" Пшеничка так собі вродила: над Роменом хто хочеш заплакав би. Зате Жилята радів про себе: "Поїм-таки колача!" Сам поїв і колядників зі щедрувальниками пригостив.

Пішов по коропській верві новий розголос, що, мовляв, житньому колачеві, хай і на хмелю та з медом, до пшеничного – як кулику до журавля. Жони враз стрепенулися: "Як, щоб у тієї Озари Жилятихи, наволоки, та колач був кращий від мого?!" Мужам пропліщини виїли та свого добилися: потяглися купці до Жиляти за пшеницею.

– П'ять різаних за луб! – як відрізав Жилята.

Лаялися, плювалися, а все одно купували: хотілося жонам великодні високі хліби спекти з білої, як крейда муки. І не прогадали! На Діди[271] вихвалялися одна перед одною пухкими, легкими, світлими, як деснянський пісок, великодніми хлібами, що спечені були на славу Ярилові; котра ж не второпала, не скумекала чи різаних пожаліла – лікті кусала від заздрощів. Ото з тої години й повелося у Коропі: на корж розбийся, а колачі та великодні хліби мусять бути в тебе тільки пшеничні!

Вишня, прихопивши кропив'яний мішок та кілька різаних[272] свого срібла, з острахом наближалася до Жилятиного двору. Звикнувши за останні літа до зневажливого ставлення городян, вона боялася, що Жилята не стане з нею навіть розмовляти, або ще гірше – нацькує собак. Коли таке дійсно станеться, їй залишиться хіба що втопитися, бо повернутись додому без клунка жита вона не могла: почувала себе винною в тому, що діжі для зерна майже пусті. Щойно муж поїхав ставити верші, як вона згадала про свій посаг і вирішила на власне срібло придбати трохи жита – аби вистачило хоча б толоку нагодувати.

На її щастя, високий, зсутулений Жилята товкся біля воріт.

– Гой еси, Жилято, – несміло привіталася Вишня. – Хочу спитати тебе: чи не продаси луб жита?

Той, обернувшись до гості, відповів на привітання і якийсь час мовчав. Вишня відгадувати чужі думки не вміла, тому з завмерлим серцем чекала, що скаже їй господар.

Жилята, прибившись колись до Коропа, ніколи ні з кого не кепкував, зверхньо ні до

кого не ставився: знав, як він гадав, своє місце. Тихо робив діло і навіть коли втер носа усім коропцям, то й тоді залишився таким же тихим, бо про себе вважав, що так йому легше буде досягти давньої мрії: отримати добрячий наділ власної землі.

Перед ним стояла і чекала його відповіді жона Десениного задничника, з яким він збирався повести мову про продаж землі, котру нині обробляв по ряду. Жона та вважалася чи не останньою в городі, та й сам задничник, що вік протинявся світами, певно, теж був не кращим від неї, бо, як казали люди, не вмів до ладу навіть горбушу в руках тримати. Що ж то за муж, коли косити не вміє? Жилята задавив у собі зневагу і силувано посміхнувся:

- Чому ж не продати? Заходь...

Сам мовчки зважив жито на пуді[273], зсипав у мішок, сам вправно зав'язав його чуба.

- Скільки в тебе срібла?

Вишня відкрила долоню.

- Цього досить, - взявши дві різані, Жилята решту повернув жоні.

- Давай піддам, - побачивши, що Вишня лаштується завдати ношу собі на спину, ухопив знизу мішок і без поспіху опустив вантаж на жіночі плечі.

- Зайду якомсь до господаря: поговорити треба, - його раптом неначе прорвало: ішов поряд з Вишнею до воріт і говорив про майбутній врожай, бідкався, що потрібно від лісу зводити горожу чи сторожу на ніч виставляти, бо бачив учора на узліссі сліди - деся узялися дикі коні, табунець десятків зо два голів, - переведуть врожай.

Вишня слухала мовчки, бо забула й коли те було, щоб хтось із городян говорив з нею, як із рівнею. За ворітьми вже подякувала Жиляті і, зігнувшись під вагою важкого мішка та підтримуючи його знизу лівою рукою, майже щаслива рушила додому.

Він прожив тут уже три тижні. Йому не хотілося, принаймні поки що, виставляти напоказ свою нову, чужу для всіх і незрозумілу нікому тут віру. Не сказав він нікому і про своє нове, таке незручне для сіверської вимови, ім'я, тому, звісна річ, кликали його Сивером; інколи доводилося чути, що поза очі і на нього вже кажуть Озарич: він спочатку обурювався в душі і, як почув уперше від котрогось, то згарячу хотів тут же врізати йому по загривку, та згадав Христові заповіді і передумав. Він не раз і не два міркував над цим і врешті-решт прийшов до думки, що не варто йому виставляти свою нову віру перед городянами - навіть у Києві, де було кілька церков і де жили сотні християн, і не лише простого люду, але й купців та бояр, казали, що й сам князь, Ярополк, був християнином, а жона його, гречанка, то та вже й поготів була Христової віри, - навіть там його знайомі намагалися не виказувати своє християнство, а тому власні імена, дані їм при хрещенні, вони зберігали в таємниці від оточуючих, знали їх лише одновірці.

Молився до Христа він постійно, але при людях лише подумки, отай. Лише при жоні, коли сідали вони удвох снідати чи вечеряти, Паоло стиха шепотів про себе "Патер ностер...". Вона нічого не питала, хоча й дивилася на мужа, це помітно було, з насторогою, можливо, навіть з страхом. Вишня не розпитувала і він мовчав,

вирішивши, що не прийшов іще час говорити з жоною про свою нову віру.

Якось, прокинувшись удосвіта і міркуючи про своє найближче майбутнє, він назвав самого себе Сивером: це було неочікувано, він навіть здивувався з того, але далі, з кожним днем усе більше і більше, сприймав сам себе як Сивера, а не Паоло, аж доки нарешті, їдучи вчора пізнім вечором від Рикуща не відчув всередині свого єства, що разом із поверненим, даним йому колись батьками, іменем, виросло та зміцніло в душі переконання: нема за чим жалкувати – звершилося нарешті те, що мало звершитися.

"Ну що ж, Сивере, – за звичкою промовив він тоді сам до себе, – оце лише тепер ти й повернувся до роду свого".

Паоло, ні, не Паоло – Сивер – зі сходом сонця вже чекав на підсіці толоку. Із Птахом та Бримо. Останній, видно було по ньому, важко переносив мало не щоденну розлуку з Сивером: звик за попередні літа бути поряд зі своїм господарем, тому, пожалівши пса, той дозволив йому ув'язатися слідом. Родовичі не забарилися: під'їжджали підводи, підходили і віталися люди, знайомилися, тут же й рідство своє визначали: хто, кому, через кого та ким доводиться, а там уже і Рикущ з трьома своїми домочадцями приїхав – усі були в зборі.

Зводити житло та ще й толокою – мужам тільки в радість. Як завжди, коли збирається чимало люду і кожен щось та й зводив у своєму житті, бажаючих стати на чолі не бракувало.

Починали з лементу, крику, кидали шапками об землю, деякі поривалися піти геть, часом ледь за груди один одного не брали... Особливо гарячкував Будаї, найстарший і чи не найдосвідченіший тесляр. Та Сивер, маючи твердий намір зробити все по-своєму, послухав, подивився, а потім взявся за віжки сам: міцно й обома руками.

– Не ображайтеся, людіє: ставити будемо, як я скажу, бо інакшого мені не треба.

– Ти, Сивере, зла на мене не тримай, – перебив його нетерплячий Будаї: – та мушу сказати, що гарячкуєш ти! Не годиться це дерево на житло – надто довго пролежало неошкунене, в корі. Древоточець міг завестися чи посиніло вже...

– Знаю все те! – твердо відказав Сивер. – Проте, не маю змоги терпіти до наступної весни, надто багато часу жив на чужині, щоб чекати стільки. На мій вік вистачить, – і махнув рукою.

– Не по Кону се! – не здавався сивочолий Будаї.

– А племенщину розтягли – по Кону?! – спалахнув Сивер.

Замовкли всі, дехто й похнюпився навіть.

З гурту виступив ще один родович, Новак на ймення.

– Облиш господаря, Будаю. Голова у нього теж сивиною побита – не уноша, щоб уму-розуму вчити. Кажи, Сивере, що робити маємо. Наше діло – теслярське.

– Житло зводитиму не зовсім таке, як ви звикли. Будуть дві кліті, сіни, а над ними – горниця, як у теремі... – на цих словах усі переглянулися, стиха почали перемовлятися, та Сивер не зважав, гнув своє далі:

– Зруб опустимо в землю лише на півтора аршини[274]. Три нижніх вінці хочу в'язати з дуба – бачив, що є тут і дуб. Як годиться, обсмалимо, щоб довше стояв.

Обло[275] і жолоб[276] робимо у нижніх колодах. Каракуля[277] в когось знайдеться?

- Знайдеться каракуля... - невдоволено зітхнув Будаї. - Бачу, забув ти покон, Сивере. Задурили тобі голову тії греки! Вимерзнеш же!

Сивер не втримавшись, посміхнувся, крутнув головою:

- Поважний твій вік, Будаю, шаную його. От тільки греки не ставлять житло з дерева, лише з каменю - мало у них дерева та й морозів наших теж немає.

Толока посміхалася в бородині: молодші відвертаючись, старіші ж і не ховалися перед Будаєм, певно, добре знали його гарячий та буркотливий норов.

- І ще скажу, для вас, може й незвичне: зруб в'яжемо прямо тут, на підсіці. Потім розберемо, перевезем і вже на місці зведемо, де треба.

Будаї аж збеленився:

- Хто так зижде?! Хто так зижде?! Не по Кону се! Без мене! Без мене! - увігнав сокиру в повалену сосну, махнув рукою і розвернувся, вдаючи, що йде геть. Рикущ, котрого упертість друга теж почала дратувати, аж пополотнів - розійдуться зараз родовичі, хіба ж збереш іще одну толоку? Проте решта теслярів стояли, слухали Сивера: щось було таке в його голосі - упевненість у власній правоті, сила якась, котра притягувала до себе; хотілося взнати, а що ж іще надумав цей високий та худий родович-пришлець?

- Не оглядайся назад, Сивере! - знову вступився за господаря Новак. - Живуть так і бояри, і тивуни - подивись он у Ратичеві, Будаю!

Сивер жалкуючи, що золота година йде, а діло стоїть, взяв до рук Будаєву сокиру, повернув лезом до себе, поглянув на нього...

- Оце так! - твердо та голосно гукнув він навздогін норовливому старому: - Коли, Будаю, швидше і чистіше від мене колоду пересічеш, то й буде по твоєму.

- Га?! Що?! Ану давай!

Сивер кинув оком на повалені сосни, вибрав одну, зробив на стовбурі зарубку, відміряв своїм топорищем скільки вважав за потрібне і рубонув ще раз.

- Ставай, Будаю, тут, - а сам пішов до першої зарубки, де стовбур був товщим.

- Готовий? Давай!

І одразу ж зацюкали сокири. Родовичі обступили змагальців, очі в них горіли: чия ж візьме?!

Цюк!... - рубонув щосили Будаї і сокира засіла в деревині.

Цюк!... Цюк!... Цюк!... - надміру сильними були його удари: тріски летіли великі, аж занадто великі, проте сокира Будая гупала по дереву глухіше, ніж у Сивера і всі зрозуміли - не наточена вона, як слід, а головне, сам тесля томився на очах і скоро вже піт краплями котився по його вкритому зморшками обличчю.

Зате Сивер рубав легко та невимушено, немов грався, а все ж явно випереджав Будая. Сиверова сокира аж дзвеніла, тріска сипалася удвічі, втричі меншою, ніж у його суперника, зате, - усі помітили, - лезо немов липло до дерева, зріз був чистим і, головне, робота посувалася куди швидше.

Цюк! Цюк! Цюк! - ще трохи і перерубаний Сивером стовбур бухнув на траву, а в

Будая майже третина залишилася...

- Тьху!! - плюнув той спересердя, як перерубав таки колоду, і кинув сокиру собі під ноги.

- Шаную твій вік, Будаю, - знову підмастив старому Сивер, - проте, вчив мене колись отець мій, Жадан: сокира завжди має бути такою гострою, щоб і волосся при шкірі зрізала. Та й любити її потрібно: під ноги кидати - останнє діло!

Будай мовчав, лише відхекувався.

- Ну, досить, золота година за водою сплива...

Ніхто вже не сперечався з Сивером - право стати на чолі толоки родовичі за ним визнали. Вже досить швидко розібралися, що, кому та як робити; розбрелися усі по підсіці, вишукуючи потрібне дерево і незабаром задзвеніли сокири, заширкали, зчищаючи кору, скобелі[278] - справа зрушила з місця.

Зате в Сивера від клопотів голова кругом ішла: і тут потрібно слідкувати, аби все було, як треба і відірватися від теслярства вкрай необхідно - мох перевернути і верші потрусити та відвезти рибу до Вишні, адже день скінчиться, не помітиш і коли, а чим толоку годувати? А ще ж хотів, аби кінь допоміг йому вибрати місце під житло - от тільки коли те вдасться? Перекинувшись словами з кількома найдосвідченішими теслярами, таки скочив на Птаха і подався до лісової Ужеті - туди, де стояли верші.

Багата сіверська земля - хіба може зрівнятися з нею якась інша? З трьох верш узяв більше пуда риби, жаль тільки, що струхла за стільки часу їхня лоза: не витримала в одній ваги риби, розсипалася - добре, що вже на березі. Додався йому ще один клопіт: увечері вершу слід полагодити, а де ж той час візьметься? Ех!... Та нічого, те переживеться, житло зате скоро постане: таке, як замислив - щоб дим очі не виїдав. Нічого! Вже світає в його новому житті, вже не те, що в перші дні, коли морок обгортав душу в сувої розпачу.

Зсипав рибу в кропив'яний мішок, відвіз до Вишні, котра від хвилювання і місця собі не знаходила, та й подався риссю на підсіку - як там, без нього?!

Дуб на нижні вінці зрубу вже був ошкурений, винесений за підсіку і там обсмалювався; до розчищеного від дерева місця, де збиралися в'язати зруб, родовичі несли і везли готові колоди. Коли рід толокою ставить тобі житло, чи можеш ти пасти в труді задніх? Яка б не була причина твоєї відсутності, все одно, мають люди бачити, що господар старається більше від будь-кого з них. І Сивер узявся за сокиру та тесло, аби наздогнати інших, зрівнятися з толокою. Відчував спиною, що родовичі час від часу поглядають на нього, милуючись з того, як вправно працює його сокира чи тесло, відчував і мав з того неабияку втіху: "Що, родичі, гадали, я й дійсно - попсуй, невструйло? Дивіться, як треба сокирою працювати!"

... Від Ломбардії до Києва Паоло добирався з фрязькими купцями. Діставшись Києва, вони й костел йому показали і самі з ним помолилися Єзусові.. Там Паоло і познайомився з Петром-Тихотою, що із двома своїми синами лагодив в тому костьолі конху[279] абсиди[280].

Вийшовши тоді з костьолу, побачив збоку від нього, як три теслі вправляються з

деревом. Ще від уношества вибравши собі за зброю топори, Паоло при нагоді завжди намагався утнути щось із дерева, байдуже – чи віз полагодити, чи нову ложку вирізати. Тож, зацікавившись, підійшов ближче і мовчки дивився, як старший тесля вправно робив у колоді вирубку для скріплення.

Тесля, закінчивши, розігнувся, побачив, що якийсь чужинець спостерігає за його роботою і посміхнувшись самими очима, мовив:

- Що, німцю[281], ніколи не бачив, як дерево тешуть?

- Гой єси, людине добрий! – привітався на руський лад Сивер. – Не німець я, із сувирів.

- Гой єси і ти! Пощо ж тоді вдягнений в чужинське? – здивувався тесля.

- Жив довго там... Тепер ось до свого роду вертаюся. Побачив, як ви трудитесь – згадав своїх, отця та діда: любили вони з сокирою...

- Бачив я, до церкви ти заходив. Хрещений?

- Так, хрещений...

- І я хрещений, тільки в грецькій вірі. Імення твоє як?

- Паоло.

- Павел, значить... А я – Петро. Сідай, поговоримо.

- Ні, йти мушу: пожитки свої треба з купецької лодії забрати, та й нічліг варто знайти.

- А не хочеш в мене заночувати? Розкажеш, де був, що бачив. Га?

- А чого ж, Петре – заночую в тебе. Тільки не один я, ще пес зі мною, добро моєдесь на Почайні стереже.

- Нехай буде й так: подивимося, що воно в тебе за пес такий.

Отак вони познайомилися.

Дуже сподобалося Паоло Петрове теслярство. А Петрові – новий знайомець. Так усе повернулося, що наступного дня Паоло вже вчився у нього теслярській премудрості, а ще за два дні Петро, котрого знайомі кияни звали іменем, даним батьками – Тихотою, запросив Паоло до свого сімейного гурту, бо не вистачало старшому синові напарника, а новий знайомець теслярську премудрість на льоту хапав. Думав Паоло, що допоможе Петрові з синами кілька тижнів та й подасться до свого роду, а вийшло так, що, впрігшись в теслярське ярмо, протрудився з киянами дві зими й літо – настільки захопило його це ремесло.

Чимало звели вони жител від снігу й до снігу: і прості хати ставили і навіть два тереми – обидва для сотників дружини князя Ярополка, а минулим літом з весни й до пізньої осені великою ватагою, на чолі котрої стояв знаменитий на весь Київ городник[282] Коснята, ставили на Щекавиці нові стіни Свенельдового городка. Паоло знав Свенельда ще по Доростолу, проте намагався не потрапляти на очі старому варягові – навіщо ворушити старе? Він перейняв від Фрейвара звичку перебувати в тіні, не висовуватися без потреби. Та через кілька тижнів від початку робіт по стіні син Свенельда Лют був убитий на ловах древлянським князем Олегом, братом Ярополка, і старий від горя занедужав, збайдужів до всього, полишивши

нагляд за роботами на меншого сина – Местишу. Паоло вже міг не ховати обличчя і спокійно робити своє діло.

Дарма, що теслярував він у Києві менше двох літ: за цей час стільки взнав, що декому і цілого життя не вистачило б те пізнати. Петро-Тихота не надто ділився з ним хитрощами свого ремесла, проте таким уже Паоло на світ народився, що теслярські премудрості схоплював на льоту, все примічав, усе, про що теслі говорять, чув та на вуса собі мотав: і як місце під житло вибрати, і яке дерево на це годиться, і коли та де яку врубку краще робити – в обло чи в охряп[283]. Та навіть яким мохом щілини краще конопатити – коротким, що росте по вологих місцях, бо він м'який та пружний.

Кілька разів поривався рушити до рідної Сіверщини, але Петро кожного разу знаходив причину і вмовляв його залишитися. Лише як Ілля, Петрів старший, узяв шлюб із дочкою стельмаха Перяти Миловидою, і отча хата стала затісною, а землі, щоб звести поряд ще одну, не вистачало, Паоло зумів переконати Петра, що йому теж час відправлятися у дальню путь.

... День не пройшов, не протягнувся, а пролетів, мов той птах, ластівкою промайнув, – пролягли по землі від посаду довгі тіні. Та не дарма він пройшов – зруб піднявся вже на вісім вінців, жовтів під вечірніми променями на тлі темно-зеленого узлісся і тішив душу кожного, хто був на толоці.

Сивер тільки подумав про Вишню, а вона вже була біля них, принесла на коромислі в дерев'яних відрах кашу, залишила й хутко подалася по рибу. Що не кажи, таки є користь від жони, і не лише в лазні...

Скінчили роботу і господарі запросили толоку до вечері. Посідали усі в коло, кожен мав принесену з собою ложку – слід було братися до каші та всі зиркали на господаря: чекали, коли воздасть він славу Богам.

Попався... Ти один, родовичів майже два десятки. Розкажи їм, коли такий сміливий, про Христа, про нову віру, розкажи... Скажи ще, буцімто, рідні Боги нічого не варті.

Яким переконливим був колись пріор Трифілій у ломбардійському монастирі! Коли поміж ними виникав спір, Сивер жодного разу не зміг довести власну правоту, як не намагався. Але це було в чужій, далекій Ломбадії, де скрізь панував Єзус. А тут? Навіть не в Києві, – у Коропі, де рідні Боги міцні та нездоланні і сила їх зрима, беззаперечна, тоді, як Єзус ні в чому не проявляє тут своєї присутності, лише Сиверова, тобто, Паолова душа і є одним-єдиним його прихистком – як тут довести свою, вірніше, Єзусову правоту?!

Звісно, можна ось прямо зараз взяти та й розповісти родовичам про Єзуса, сказати, що Дажбог і Макош, і Велес – лише дерев'яні кумири, можна... Та чи залишиться хоч один з них вечеряти після цієї зневаги до роду, навіть Рикущ?! Чи взагалі хоч хтось переломить з ним після цього хліб?

... – Дажбоже, Подателю наш... – Сивер, ненавидячи себе, згадував, як молились колись Рожден та Жадан, а зовсім недавно Окунь, Видута і Рикущ, і бубонів: – ... дякуємо за твою до нас ласку,... хай не оскудіє десниця твоя,... і буде воля твоя,... як на

небі, так і на землі,... і нині, і повсякчас! – він аж спітнів, доки спромігся дійти до якогось кінця і вже прорікши молитву, зрозумів, що від хвилювання звертався до Дажбога словами християнської молитви і що тепер, певно, немає йому прощення від Єзуса, а відтак приречено змирився з невідвратною Божою карою.

Між тим вечеря почалася. Родовичі їли, як їдять люди, що чесно заробили свій харч: вгамовували голод повагом, з почуттям власної гідності, нічого не залишаючи нез'їденим – ні каші, ні хліба, ні риби. Один лише Сивер, приголомшений своїм гріхопадінням, повечеряв сьак-так: шматок застрягав у нього в горлі – сидів понурий та замислений. Певно, таким і додому почвалав би, коли б не почув, як Новак розповідав котромусь із теслярів про диких коней, що з'явилися, кажуть, під Коропом – на молодий овес, швидше за все, прийшли. Почув ту звістку і лише тепер згадав, що й Вишня теж казала йому вчора ввечері про коней, тільки він, з головою поринутий у свої справи, пропустив те повз вуха.

Куди й подівся його поганий настрій! У Сиверові завжди жив ловець, котрий лови вважав найбажанішим заняттям для мужа. Дикі коні! Під час мандрів з купцями саме вони досить часто були його найбільш жаданою здобиччю, адже мало знайдеться на світі дичини, чиє м'ясо за своїм смаком могло б зрівнятися з кониною. І ще було дещо, можливо, навіть важливіше за м'ясо...

Тобто, підстрелити зараз коня означало для Сивера позбутися одразу ж кількох клопотів. Загорівшись можливістю піти на лови, він вже не міг спокійно всидіти на місці і нетерпляче чекав, доки наїсться останній родович. Щойно толока подякувала господарям за вечерю та зібралася розходитися по домівках, як Сивер і собі поспішив з Вишнею в город.

Прив'язавши Птаха біля житла, схопив у кліті свій лук та тул зі стрілами, засунув за черес сокиру, загорнув у шмат платна кусень хліба і трохи солі, поклав те собі в пазуху, і наказавши Бримо залишатися вдома, бо на ловах користі від пса ніякої, мерщій кинувся до дверей – поспішав, аби сторожа не встигла зачинити на ніч ворота. Вишня спробувала запитати, куди це він зібрався з луком проти ночі, та Сивер невдоволено пробурчав:

– Ніколи не питай мені услід, бо удача підведе! Зрозуміла?!

От уже ж ці жони! Ну куди ще, окрім ловів, йдуть з луком та стрілами?! Є у нього така прикмета: варто розповісти комусь про свій задум – і все, ніколи нічого не вийде...

Сторожа дійсно вже причиняла Полуденні ворота; здивовано поглянувши на Сивера, старший протягнув:

– Ні, щоб пуд[284] стога з водимою, дик ти з луком...

І вже грюкнувши важким засувом, звертаючись до інших, додав:

– Що ти з нього вузьмеш, звук усе життя тинятися!

Жити в городі, за високими стінами, звісно, безпечно. Проте, як завжди на білому світі, за все потрібно платити. За безпечний сон розплачуєшся свободою, бо город живе по сонцю: його ворота відчиняються та зачиняються одночасно з небесною брамою. Ким би не був городянин, але коли ворота зачинені, сторожа вже не впустить і не

випустить його, бо на кону – безпека усього города. Вийшовши за ворота у сині літні сутінки, Сивер чи не вперше зрадив, що скоро, коли буде зведене його житло, він нарешті вирветься на волю. А безпека... Живуть же ось посадські – давно живуть і нічого з ними до цієї години не сталося: коли те було, щоб хтось із сусідів оружною рукою забирав люд у рабство!...

Куди ж податися? Уночі які там лови? Навіть, якщо і вдасться поцілити здобич при місячному світлі, по сліду за нею не підеш – все ж таки досить темно, а вранці ти її або вже не знайдеш, або вона дістанеться котромусь із хижаків. Найкраще полювати на вранішній зорі: ще в темряві підкрастися до звіриної стежки на відстань вірного пострілу, дочекатися коли нею на світанні йтиме здобич і... ф'ють! – без промаху послати стрілу.

Оскільки ще навіть як слід не стемніло, то не було за чим і до лісу йти. Сивер пройшов посадськими кривими вуличками і проминувши двір рядовича свого Борила, попрямував на підсіку, до нового зрубу. Тепер ніхто не заважав йому вкотре помислити, чи все передбачено, чи ніде не вилізе згодом якийсь огріх, що зведе нанівець добрий день роботи? Призвичаївшись до темряви, він ходив навколо зрубу, заходив усередину, міряв щось четвертями, бурмотів собі під носа, потім сів на окорену колоду, притулився спиною до зрубу і довго так сидів, міркуючи про щось своє, одному йому відоме.

Вже й Хорс піднявся над лісом, виглядав з-за рогу майбутнього житла, а Сивер немов закляк на місці і, весь у своїх розмислах, здавалося, не помічав нічого навколо себе. Та все ж таки поява на небі місяця згодом вивела його з задуми: після перших[285] півнів він підвівся, зав'язав лук і намагаючись перебувати в тіні, рушив поміж уцілілих дерев до лісу. Біля останнього пня зупинився, якусь мить стояв, зважуючись, потім витягнув з пазухи загорнутий окраєць, підібрав ним усю сіль, що була в платні, і поклав хліб на пень.

– Лісовику, володарю лісу нашого і всякого звіра та птаха в ньому! – почав Сивер. – Дозволь добути мені сьогодні коня, не заради втіхи, а тому, що маю в ньому велику нужду. Не гнівайся на мене за це, не збий мене з дороги і не відведи мою стрілу. Прийми цей хліб, поласуй ним та будь добрим до мене.

Зітхнув і перейшовши через нешироку смугу проораної землі, ступив до самого лісу. Вже вдруге, починаючи з цього вечора, зрадив він Христа, засумнівався в його силі та всевладді... Слабка, виходить його віра... А можливо, Єзус дійсно ще не має тут своєї влади, чи вона не сягає лісу і звіра, котрий живе в ньому? Можливо, влада його тільки поміж людьми, адже ні пріор Трифілій в Ломбардії, ні пресвітер Григорій у Києві жодного разу не говорили ні про ліс, ні про звіра, не казали, як потрібно просити Христа про вдалі лови. Правда, Петро Тихота, як доводилося рубати дерево на терем, завжди і пожертву лісові приносив, і з кожним деревом говорив – усе по покону діяв, дарма, що вірував у єдиного Бога.

Одразу ж по смерті Десені Сивер теж узяв лука і пішов до лісу – хотів добути на тризну м'яса. Та незважаючи на те, що тричі на узліссі проказав "Патер ностер", до

житла повернувся з порожніми руками. Двічі схибити за одні лови – такого з ним давно не було. Тож саме через це і вдався тепер до перевіреного: задобрив лісовика, сподіваючись на його щедрість.

Бажаючих пожитися вівсом, в котрому починає наливатися колос, – хоч відбавляй: від зайця до ведмеда і від лося до дикого коня – усім до душі солодке вівсяне молочко. Усі вони безпомилково знають коли настає той час, що вже можна ласувати молодим вівсом і тоді від звірини відбитися не можна. Сивер вирішив сховатися не між Жилиатиною нивою з вівсом і лісом, а за півсотні сажнів ошую, з тим, аби коні, якщо вони прийдуть і цієї ночі, його не помітили. Коли почнуть пастися, вирішив Сивер, тоді йому буде набагато простіше обійти їх та відрізати відступ до лісу.

Майже на самому узліссі йому трапилася маленька неглибока улоговинка, поросла по краях трьома кущами шипшини. З неї буде зручно спостерігати за вівсяним полем, вирішив Сивер: на тлі чорного неба, під місячним сяйвом, диких коней він помітить щонайменше за сто сажнів. Він довгенько стояв за сусідньою сосною, вдивляючись в освітлений скупим світлом Хорса ліс, прислухаючись до того, що робилося в ньому, потім тихенько просунувся поміж колючих кущів і ліг на вкрите товстим шаром соснової глици дно улоговинки.

Лісове життя, що було трохи притихло з появою людини, згодом знову завирувало. За три сажні лівіше від Сивера немов з-під землі з'явився заєць і заходився стригти цьоголітню осикову кореневу поросль. З глибини лісу озався пугач:

– Пу-гу-у! Пу-гу-у! – розносила луна його глухе гугняве пугикання по всьому лісові.

– Ху-ху-ху-ху! – тоненьким голоском озивався з гущавини сич.

– Ху-ху-ху-ху! Пу-гу-у! Ху-ху-ху-ху-у! Пу-гу-у! – спліталось дзвінке з глухим, набуваючи для незнайомої з лісом людини по-справжньому моторошного та зловісного звучання.

Дві векші [\[286\]](#) прямо над Сиверовою головою зчинили лайку, свистіли і цокали, немов хтось маленькими дерев'яними ложками стукотів, аж раптом по землі тінню майнула куниця, дременув навтьоки заєць і все стихло: певно, хвостаті цокотухи встигли вчасно помітити небезпеку і гайнули подалі від свого залятого ворога.

Через сича з пугачем він не міг завчасно почути наближення табуна, а тому розгорнув на краю улоговинки хвою і, приклавши вухо до землі, спробував вловити кінський тупіт, проте і це йому не вдалося. Він ще не один раз слухав землю, йому навіть почало здаватися, що слабенький тупіт десь далеко все ж таки вчувається. По Хорсу, що плив уже над Старою могилою, було видно: скоро й другі півні... Де ж коні?! Невже дарма ніч змарнував? А тут ще й легкий, ледь помітний вітерець потягнув з полуденної сторони і небо там вже затягував темний морок – хмарилося. Одне добре – проти вітру можна спробувати підійти ближче.

Нива з вівсом тягнулася на ціле поприще, а тому Сивер вирішив пройтися вздовж неї. Скрадаючись, піднявся зі своєї засідки і ховаючись за соснами, час від часу зупиняючись та прислухаючись, рушив на полудень. Він пройшов кількасот сажнів, коли почув нарешті віддалене коротке іржання лошати і одразу ж зупинився, ліг на

землю та знову приклав вухо до землі. Роси майже не було і це віщувало негоду. Тепер віддалений тупіт чувся вже напевне; добре знаючи звички коней, Сивер немов побачив власними очима, що діється за якихось півтора-двісті сажнів від нього: там жеребці кружляють навколо табуна; ревно пильнуючи своїх кобилиць, не стільки пасуться, скільки відганяють від власного гарему підступних суперників та стережуть табун від можливого нападу вовків.

Прокравшись вперед ще на один перестріл, він вирішив, звернувши вліво, зробити гак та підійти до табуна з глибини лісу. Від полуденної сторони по Сварзі швидко сунули напівпрозорі ще хмари та Хорс вже світив немов крізь густе сито; в лісі стало набагато темніше, проте ось-ось мали проспівати другі півні – гаятися не можна було й миті. Але поспіх є найнеобачнішим ділом для ловця, тож Сивер, скрадаючись за соснами, зупиняючись та прислухаючись, тихо-тихо, як ніколи до цього, рушив уперед уже під розгонисте півняче ку-ку-рі-ку.

Коли добре посіріло, а від посаду втретє заспівали перші кочети, Сивер був лише сажнів за тридцять від табуна і не тільки добре чув тупіт та хропіння жеребців, але й почав розрізняти крізь рідке узлісся соснового бору темні тіні на самому краю вівсяної ниви. Діставши з тула стрілу, він наклав її на лука і мов тінь став підбиратися ще ближче. Йому вдалося зробити лише з десятків кроків, коли від ниви хтось голосно крикнув: раз, а потім ще і ще, вже на два голоси. І одразу ж світанкову тишу сколихнуло тупотіння багатьох копит – від ниви прямо на Сивера нісся табун диких коней.

Не гаючи й миті, він вискочив з-за сосни і ледве встиг сховатися назад: поряд з ним, мов буря, чвалом пронісся дикий жереб – збив би й не помітив! Лови є лови: він знову вискочив на чисте місце; у вранішніх сутінках побачив сажнів за п'ятнадцять перед собою кількох коней, миттєво натягнув лука і не цілячись, лише своїм ловецьким чуттям вгадавши, куди потрібно бити, пустив стрілу. Коні, побачивши перед собою людину, злякано рвонули убік, але один з них, прямо перед Сивером, раптом затнувся і з жалісним іржанням, перекидаючись через голову, впав на землю, вдарився спиною об сосну, тут же спробував встати, але знову повалився, іржав і все намагався підвестися та марно – стріла з мисливським накінецьником, поціливши прямо в груди, увійшла по самісіньке оперення і певно, зачепила серце, судячи з того, як швидко проявилася її вбивча дія.

Тим часом Сивер, вхопивши ножа, вже підскочив до здобичі і притиснувши її голову до землі, одним рухом перерізав коневі горлянку. Кров оббризкала йому одяг та він на те не зважав: удача знову була з ним! Трохи заспокоївшись, він витер від крові ножа та оглянув свою здобич. То була молода ще, чотирилітня кобилиця: ікла на верхній щелепі тільки прорізалися. Дикі коні менші від свійських – у холці кобила була, певно, лише на чверть вищою за півтора аршини; жовтувата масть тулуба переходила в бурий колір на ногах та голові, з темним ремнем по хребту. Скура [\[287\]](#) її мало на що годилася – геть уся була безжально побита сліпнями, котрі, без сумніву, за життя завдавали кобилі неабияких страждань.

Сивер розв'язав лука, сховав у пазуху його тятину і вийняв з-за череса сокиру – потрібно було нарубати багато гілок з тим, аби надійно закрити здобич від хижаків, доки він ходитиме по підводі – коли раптом побачив, що до нього від ниви підходять двоє отроків: обидва досить високі, тільки один білявий, а інший рудий та конопатий.

Підійшовши ближче, вони чемно привіталися.

– То це ви ледь не зіпсували мені лови? – поцікавився Сивер.

– Не гнівайся на нас, Сивере... Ми холопи Жилятині, загадав він нам ниву стерегти...

– Але ж і не стерегли, треті півні вже співали! – насмішкувато мовив Сивер: – Проспали певно?

– Проспали... Не кажи Жиляті, Сивере, – висіче...

– Не скажу. Знаєте, де моє житло?

– Я знаю, – зрадівши, вигукнув конопатий.

– Тоді збігай до моєї жони і скажи, нехай мерщій іде з тобою сюди.

Рудько радо крутнувся на п'яті.

– Та хай візьме діжу і сіль! – вже навздогін кричав Сивер. – Допоможеш!

– А ти посторожуй мені здобич, доки я по підводі сходжу, – звернувся він до білявого.

– Не гнівайся, Сивере, вже розвиднілося – Жилята лятиме. Відпусти нас.

– Тебе як звати?

– Білаш.

– Скажеш, Білаше, що я не пустив. Чи розповісти йому, як ви ниву сторожували?

– Ой, не треба!

– Ото ж бо! Дивися, ще й тут не засни!

Сивер знову засунув сокиру за черес, узяв лук і пішов до Рикуща по підводі.

І ще один день пролетів. Гарним він видався, нічого й казати. Лови були вдалимими; про те, чим годувати толоку, голова тепер уже не боліла – м'яса вистачить, можливо, ще й на солонину залишиться. П'ятниця – день торгу, тож, розчинивши здобич, довелося йти на торжище, купувати ще сіль та мідний казан. Зате віднині жона його могла готувати вечерю прямо на місці майбутнього дворища, а від того й на душі було спокійніше.

А день був непростим: із заходом сонця починалася Купальська ніч – бентежна, хвилююча, сповнена буйства, ярої хтивості; ніч, що парує, зближає, передрікає долю, сміливцям дарує небачені винагороди, сулить їм щастя – одним словом, чарівна ніч! Тож, звісно, і робота мала скінчитися раніше, адже усі з толоки прагнули звеличити Купайла-Семиярила, помилуватися на молодь, що в ігрищах шукає собі пари, а хтось із молодших мірився ще й з ярістю розігнати кров у жилах зі своєю жоною чи з чужою, неважливо, адже лише цієї ночі можна не зважати на подружні узи – на те й Семиярило, щоб сила життя була нині через край!

Звістка про те, що Сивер вночі добув дику кобилицю – для толоки! – і його неабиякий теслярський хист, котрий на толоці усіх без винятку здивував, усе це

викликало серед родовичів повагу, навіть Будай вже не сперечався з ним: робив усе, що господар скаже. Ще сонце стояло досить високо, а вже закінчили зруб, поставили сохи[288], поклали кнесь[289]. Залишалося лише вивершити бики, врізати в них прогони, наготувати тес[290] для покрівлі та покласти зверху охлупень[291], але те вже можна було робити безпосередньо на місці, що його вибрав господар під житло.

Вже коли вечеряли кониною, почав накрапати дрібний дощик – недарма весь день повіало з полудня, хмарилося і горланили, не змовкаючи, посадські півні. І хоча Сивер переживав, що мох намокне, проте душа співала: ще трохи і збудеться його мрія! А там і хлів зведе зі стайнею, і зернову яму викопає, і тин, куди ж тепер подінешся, як справжній господар поставить – заживе на волі!

Хтось таки допомагав йому: чи Єзус, чи отчі Боги, бо до справжнього дощу так і не дійшло. От тільки, як визнаєш – хто? Адже кілька разів на день вершив молитву до Христа, молячи того дати йому "хліб насущний" – вдовольнити потреби свої щоденні. "Єзус знає, чого ми потребуємо насправді, в якому саме хлібові нужду маємо" – так говорив колись Трифілій. Та тільки як же тоді з ловами бути? Адже варто було йому скласти пожертву лісовикові, попросити в того дозволу на удатні лови – і вдалося підстрелити кобилицю! А перед тим пішов у ліс без пожертви – з пустими руками повернувся. Як розібратися, хто тобі допомагає?! Чи, можливо, кожен по-своєму? Сивера аж в піт кинуло від такої думки. Невже?! Невже вони, новий Бог і отчі Боги та духи – уживаються тут поміж собою? Якби ж так і було! А чого ж? От прийшов сюди Єзус, – разом із ним, – і прийняли його Боги роду, місце дали: живи, Єзусе, нам не жаль, місця усім вистачить. І, виходить, ніхто ж із них один одному упоперек дороги й не стає...

Права, що їй дав людям Сварог, і Кон прашчурів, єдино та дорога, що приведе людину на Сварожі луки, – ось два стовпи, на котрих тримається світ. Справа волхвів берегти ці невидимі стовпи. Волхв не проста людина, йому дано від імені свого роду спілкуватися безпосередньо з Богами: просити їх про людські потреби і за тим виголошувати людям Божу волю. Життя і доля волхва належать Богам: жони у нього не має бути і дітей також. Волхв живе окремо від усіх, поряд із капищем. Це щастя, коли твій рід має досвідченого волхва, бо тоді усі родовичі можуть бути впевненими, що не зіб'ються з праведної дороги. Волхви, як і прості люди, теж різними бувають: віщуни долю твою наперед можуть взнати, людину наскрізь бачать і всі помисли її – добрі та злі; відуни відають коли сіяти, а коли збирати, коли який день і яке свято, і як людям його святкувати; наузники здатні такі обереги-наузи для людини наготовити, що їй ніяке лихо не буде страшним; чародії-гонихмарники справжні дива творять з Божої ласки – можуть хмари руками розігнати, а можуть дощ накликати, навіть Сонце в небі зупинити і Місяць сховати; ворожбити Божу волю знають і по-Божому говорити вміють: слово, ворожбитом сказане, має неодмінно збутися; шептуни людей лікують, а кощунники, узявши на свята до рук яворові[292] гуслі, кощуни співають, оповідаючи родові, щоб не забував, про Богів і духів, про те, як світ Божий був створений, про Праву, Яву та Наву, а ще про славні діла прашчурів.

Одне у них, як і в простих людей: не може волхв бути одночасно і справжнім віщуном, і ведуном, неперевершеним ворожбитом і волшебним наузником. Лише знаменитий на всю Сіверську землю Вишняк був не тільки віщуном, а ще й удатним гонихмарником та шептуном, за що й прославився на все плем'я.

Шамро був, перш за все, відуном а потім вже кошунником. Він вів лік дням, тижням, місяцям та літам – Сварожим колам. Коло саме по собі – священне. Хтось думає, що коло нескінченне, але це не так, бо кожен кінець у колі одночасно є початком чогось нового. Коло це сила життя, ознака вічності, постійного відродження і воно скрізь у нашому світі. Варто лише оглянутися навкруги, щоб зрозуміти, що це так. Сонце-Дажбог, Податель усіх благ – сліпуче коло і місяць-Хорс, нічне сонце, теж. Видерись на найвище дерево, оглянись з нього на всі боки – що побачиш? Видноколо. Бо земля кругла, як священний хліб-дивень[293]. Дажбог щоденно мандрує по небесній тверді, рухаючись по колу і Хорс також. І зорі, котрі невидимим ланцюгом прив'язані до Пакола[294], вони так само плинуть у чорному нічному небі по колу, все по колу. І слід на воді від краплини дощу, і стовбур дерева в перетині, і яйце, і гончарний круг, і колесо воза, і ще безліч речей, видимих та невидимих, мають вигляд кола або прагнуть ним стати.

Та навіть сам час з волі Сварога теж по колу ходить: весна змінюється на літо, літо на осінь, а та – на зиму, за котрою знову починається весна, так само, як ранок переходить у день, день у вечір, за тим настає ніч, а за ніччю, як і вчора, приходить ранок – по колу, усе рухається по колу, бо так встановив Бог неба Сварог.

У колі Сварожому є чотири найголовніших дні: Різдво Божича, коли день уперше приростає на горобиний скік; Ярилів Великдень – весняне рівнодення, коли Дажбожий день перемагає Чорнобогову ніч; Купало-Семиярило, коли день найдовший, а ярість сонця найбільша – семикратна, і ще Лад – осіннє рівнодення. Як чотири кути у stodолі в'яжуть докупи стіни, на котрих тримається покрівля, так і від цих чотирьох днів ведеться лік часу та без перебільшення зиждеться усе життя тих, хто ростить хліб. Пращурами давно визначено в який день слід ниву орати, а в який зерно кидати, коли мають дощі пролитися, щоб користь від них для майбутнього врожаю була найбільшою і коли час ниву жати, аби жодна зернина, що інколи стає на вагу золота, не пропала марно. Недарма слово "життя" на Русі так схоже зі словом "жито". Не вродить хліб і обсядуть тебе злидні, голод своїми великими очима дивитиметься на тебе з кожного кутка, не радітимеш без жита ані рибі, ані м'ясу.

Тож, аби не згубитися в часі, волхви ведуть йому лік по сонцю і по місяцю, а ще – по зорях, а ще по рисах та різях, по кілочках і гніздах, що посвердлені у стінах капища – непосвяченому нізащо не зрозуміти волшебних таємниць, та й навіщо йому те, коли Богами кожному приготована своя участь і своя доля: хтось сіє хліб, хтось княжить, а хтось веде лік дням.

Старий Божеслав запримітив Шамра ледь той отроком став. В невисокому, коренастому білявому хлопчині з великими темними очима волхв уледів того, кому мав передати своє відання великих і малих таємниць людського буття та вміння

спілкуватися з рідними Богами. Десять і двоє літ допомагав Шамро Божеславові як у повсякденних справах, так і в спілкуванні з Богами, перш, ніж старий волхв переконався, що не помилився в своєму виборі. Він виділив Шамра з-поміж інших своїх шістьох помічників – волховичів та потворників і, відчуваючи недалеку свою кончину, почав передавати йому таємне відання, те, котре людина може досягнути лише у спілкуванні з Учителем та й то не за одне літо. Божеслав устиг: помираючи, передав Шамрові в присутності інших волховичів свій посох – ознаку старшинства та наказав усім слухатися свого наступника.

По Кону так заведено, що усіх волхвів роду хоронять на капищі, от і Божеславові кості лягли під поріг однієї з жертвних хоромин, як оберіг усіх, хто в тій храміні буде творити сукупну з Богами потребу. Відтоді поклав на свої широкі плечі тягар волшби молодий Шамро і обманом було б сказати, що вибір старого Божеслава виявився невдалим. За останнє десятиліття новий волхв жодного разу не помилився ані у виборі початку робіт, ані в тлумаченні волі Богів. За це і здобув він повагу та визнання не лише серед своїх родовичів, але й серед інших волхвів коропської верви, навіть набагато старших від нього.

Шамро стояв у капищі біля стіни з рисами та різамми, що вели лік дням у місяці: після кожних п'яти рис – по числу робочих днів у тижні – на потрісканому, сірому від старості вінці зрубу чорнів один глибокий різ, що означав неділю; усіх таких позначок було тридцять. Під кожною позначкою за допомогою коловорота давно-давно, ще, певно, самим Вишняком, були понасвердлювані круглі гнізда. В передостанньому гнізді стримів дубовий кілочок, за довгий час до блиску витертий пучками пальців волхвів. З самого ранку Шамро чекав у капищі на появу Сонця-Дажбога, аби рівно в полудень переконатися, що день Купала-Семиярила наступить саме завтра. Саме в полудень тонесенький промінь від небесного щита Дажбога крізь зумисно прорізану щілину в тесовій покрівлі капища мав потрапити на кумира, що стояв якраз посередині круглої храмини і не просто на Дажбога, а на півпальця вище різку, зробленого на кумирі там, де в людини зазвичай знаходиться сонячне сплетіння.

Проте, цілий день хмарилося і Шамро не дочекався віщого променя. Це не надто його засмучувало, бо за всіма прикметами завтра негода мала відступити: вивільга не верещала, мов кішка, а співала круглясто: "Фіу-ліу! Фіу-ліу-фю!" і вітер з полуденного помалу мінявся на східний – завтра та післязавтра можна буде переконатися остаточно, що лік днів не втрачено.

Він переставив кілочок в останнє гніздо, бо наступний схід сонця мав зустрічати під Старим Ясеном, і вийшов з храмини – слід було перевірити, чи все підготовлено його помічниками для Купальської треби: скоро до вічниці на спільну з Дажбогом жертву мали прийти кілька десятків родовичів – тих, що свій родовід по отцю ведуть від самого Кологаста.

У Дажбога чотири обличчя, чотири сутності: Божич, Ярило, Купало, Лад. Від Різдва і до Великодня – це Божич, Молоде Сонце. Божич ще тільки зростає, набирається сил, снаги. На Великдень, з приходом весняного рівнодення, перемогою дня над ніччю,

тепла над морозом, Божич стає Ярилом – красивим оголеним уношею. Сповнений молоді ярості сили, готовий у буйстві та шалі запліднювати все навколо, він несе у весняний світ життєву силу щорічного відродження, дарує серцям любов і потяг до розмноження.

З кожним днем після Великдня все вище піднімається по небу Дажбожа колісниця, все довшим стає день, аж доки на тридесяту неділю після Різдва не сягне літнього сонцевороту. Усі п'ятнадцять [\[295\]](#) останніх тижнів Ярило буяв, розливав по землі свою ярість, наливався любов'ю сам і наповнював нею усе живе на землі, аж доки не став Купалом-Семиярилом – зрілим мужем, ярим до несамовитості, по вінця наповненим буйною всеохопною життєдайною силою буття.

В ніч на Купала відчиняються усі, як є, небесні брами і чоловіче начало Сварги, священний вогонь Сварога лине на Землю, еднаючись в любові з жіночим началом Матері-землі – з водою рік, озер, джерел та криниць, що знаходяться під владою величної Дани.

Сіверяни, як Дажбожі онуки, у ніч перед найдовшим днем, коли проявиться найбільша сила життєдайного Бога, мають долучитися до єднання усього суцього на землі, загального шаленства земної любові з тим, аби набратися від отця-Сварога та Матері-землі ярості і буйства, а ще – додати й від себе власну силу запліднення на гарний врожай, на повноту життя. На одну лише ніч, саме на Купала-Семиярила щезають усі перепони, рвуться греблі заборон і загати усіляких "не можна!": любов нестримним потоком виривається на волю. Саме цієї ночі паруються молоді на подальше життя, подружні пари зачинають улюблених дітей, а ті, хто не має щастя зі своїм подружжям, можуть вихлюпнути на когось іншого свою любов чи хтиву ярість, що ціле Свароже коло нуртувала в тілі, скута поконом пращурів. Лише одна ніч! Але яка!!

Величко насилу стримувався, аби не зірвати свого огира [\[296\]](#) навзаводи – вдома, певно, на лузі біля соснового узлісся молоді зі співами вже збирається: за капищем, там, де Ужеть виривається на луговий простір, щоб трохи далі злитися з Коропом. Унотьки у плетених з любистку, м'яти, чебрецю та рути вінках прикрашають Мару, уноші носять з лісу хмиз для купальського вогнища, рвуть кропиву для Мари, а він змушений плестися ногою за ногою біля валки підвод купця Курила, бодай би вони пощезли разом із його товаром...

Величка вдома ніхто не чекає, бо хоча він і Кологастового роду, проте ще в отроцтві залишився сиротою. Отець його, Воропай, син Жадана, онук Рождена – колишніх знаменитих старійшин роду, як було Величкові дев'ять літ, пішов зі своїми трьома старшими синами на заклик київського князя Святослава ратитися аж у Подунав'я, та так ніхто з них і не повернувся звідти. Матер його, Зерня, теж незабаром померла і залишився Величко на білому світі сам-один, якщо не рахувати старезної, як світ прапрабаби Десені, котра, правда, і так жила окремо від нього.

Та ні, рід, звісно, не покинув отрока напризволяще, дідів брат, Видута, старійшина роду, піклувався про Величка, як міг, як про власного онука дбав. Коли племенщину

остаточно ділили, отримав уноша до того наділу, що від отця мав, ще дві сохи – одну ниви, одну лядини. Житло отче за ним було і тягло яке не-яке: савраса[297] кобилка з лошам та два старих волики. Коли ти пережив лише тринадцяту зиму і на тебе звалюється така біда – важко не розгубитися. Добре, що стрий Любим, син Видути, порадив віддати землю та тягло по ряду: мовляв, клопоту тобі не буде, а збіжжя – вдосталь, з голоду нізащо не помреш. Хотів навіть його до себе взяти, та тут купець Курило підкотився: так і так, ти самотній, тужити за тобою нікому, тож ходімо зі мною – не зобижу. Ти отрок сильний, далеко не кожен уноша тебе подужає, навкулачки навіть молодих мужів уже клепаєш – у другу стінку тебе ставлять, тож будеш у мене і за підручного, і за охоронця. Жито твоє по ряду нікуди не подінеться – продаси, то ще й срібло матимеш. Умовив Величка одним словом. Та й що б він за купець був, коли б не вмовив?

Величко дійсно богатир: високий і в плечах ширший за будь-кого в Коропі. Коли матінка ходила непразна, усі гадали, що двійня буде чи навіть трійня, а народився він один. Зерня при пологах ледь не померла і потім довго ще нездужала, зате отець пишався сином, а Десеня казала, що не інакше, як пішов він у далекого прапрадіда свого – Будуту, Щедрового брата, котрий заввиграшки підкови руками ламав, а ударом п'яста бугая глушив. Спочатку Величкові подобалося з Курилом ходити: стільки побачив усього! – як мало хто з родовичів. На срібло від рядовичів торік собі солового огира купив: тулуб жовтуватий, немов деснянський пісок, грива та хвіст майже білі, храп темний, а очі.., очі блакитні, немов у дівчини! І бач, який баский – такого коня у Коропі ніхто не має, навіть Любим!

Та останнім часом, особливо з Великодня, обрид йому купецький хліб і причина на те була вельми поважною. Ще три літа назад запала уноші в душу десятилітня тоді Волхитка. Тепер виглядала дорослішою від своїх літ, а що вже красива! – і на трьох вистачило б такої краси! Густе та темне, майже чорне, волосся, великі сині очі, ямочки на щоках, гордовито розкинуті плечі, тонкий стан і стрункі міцні ноги – чи ж знайдеться ще десь така краса?! Жила вона з матір'ю своєю, Орогостею, за коропською стіною, окремо від роду – під самим вербняком, у закутку неподалік устя Ятриці. Орогостя, дочка відьми й наузниці Улади, вже померлої, була родимою відьмою – знахаркою та чарівницею; усі її якщо й не боялися, то остерігалися, і не дарма: відала майбутнє, траплялося й лікувала родовичів, але могла і порчу на людину навести, і слово услід таке сказати, що всяка робота після того три дні з рук валитиметься. Мужа в Орогості ніколи не було, а відаючі люде казали, що Волхитка у неї від Луговика і коли виросте, то неодмінно стане або русалкою, або берегинею, а що вже ґалдовницею чи кудесницею – так неодмінно!

Та Величко на такі перестороги не зважав і терпляче чекав, коли Волхитка з отроковиці переросте в унотьку: отоді він її й умикне... Цієї ж весни коропські жони вибрали її, як найвродливішу, Додолою – Перуновою Дівою. Перунова Діва вважається нареченою Громовержця, тому оголену Додолу, прикрашену вінками з живих квітів, водили від житла до житла і під моління дружок до Діви з проханням, аби та дарувала

дош, кожна господиня обливала її водою. Увечері мокрій та замерзлій Додолі Шамро прямо в капищі підніс мідну обручку, що давала Волхитці право вибрати на день Перуна собі в мужі найдоблеснішого та найкрасивішого уношу.

Величко саме таким себе і вважав, рівних собі в роду не бачив, а тому звістка про Волхитку-Додолу скабкою засіла в його серці: хоча часом ятрила в душі криваву рану, та часом і гоїла її надією на близьке щастя – хто з уношів не знає мук закоханого серця? Понад усе боявся тепер, що не встигне до Купальського вогнища і його омріяну Волхитку хтось інший умикне з-під самого носа.

Ще торік, на Перунів день, Величко пройшов посвяту у вої; мав би вже й водиму собі взяти, стрий Любим не один раз йому про те говорив, та тільки нікого, окрім Волхитки, він і бачити не хотів і все чекав часу, коли та з отроковиці стане уноткою. Торік Величко навіть завів про це мову з Орогостею, проте чарівниця лише посміялася з нього: "Надумав мені! Хто ж незрілий колос молотить? Чекай. Прийде час, і як захоче Волхитка тебе мужем своїм мати, то ним і будеш."

Плентаючись на своєму коні поряд із валкою, Величко подумки був уже на березі Коропа, подумки ж милувався своєю обраницею, навіть уявляв, як творитиме з нею любви. Вже смеркалося і дощик почав накрапати, коли валка почала виповзати з лісу; гостинець тепер лежав поміж двох, засіяних житом нив, а на видноколі, лівіше від шляху вже темніла в сутінках діброва, що зеленою шапкою накривала Стару Могилу.

– Гей, Величку! – гукнув з голови валки Курило.

Того не потрібно було кликати двічі, вмить був біля купця.

– Не сумуй! – Курило розплився в усмішці. – Відпускаю тебе. Та щоб позавтраку був у мене!

– Н-но! – ляснув нагаєм молодик, з місця підняв коня вчвал і скоро вже постать комонного, за котрою тяглася ціла хмара сірої куряви, розчинилася у вечірній синяві.

" Ич, як помчав, – Курило проводжав поглядом Величка. – Неначе медом йому там намазано. Та хіба хтось може долю свою наперед знати? Гай-гай... "

Волхитка виплітала свій вінок старанніше від інших дівчат: а як же інакше? Коли взимку ти стала зрілою, а навесні тебе обрали Додолою, визнавши найвродливішою з-поміж майже сотні ровесниць – мусиш бути найкращою в усьому. Ніде правди діти, вона ще жодного разу в своєму житті не хвилювалася так, як цього дня. Щось незрозуміле бентежило її душу, серце в грудях аж калатало, а ланіти пашіли вогнем. Вона відчувала на собі палкі, хтиві погляди уношів та молодиків, заздрісні – дівчат, і вся переповнювалася навіть торік ще незнаним відчуттям власної зверхності.

Волхитка вже тоді розуміла, що її краса небайдужа старшим від неї уношам, проте лише тепер це по-справжньому її втішало. Та що там втішало – Волхитка від щастя на сьомому небі була! Вона подобалася всім, а хто подобався їй? З тих уношів, що зараз були тут, чомусь ніхто. Подобався Величко, старший від неї зим на п'ять молодик, вже не уноша, справжній богатир, котрий давно мав би бути в злюбі, варто лише йому захотіти – такому красеню! Хоча з Величком вони ні про що не домовлялися, лише під час Русалій[298] кілька разів перекинулися словами і молодик, начебто жартома, як

дорослий дитині, сказав їй, що хотів би стрибати з нею через Купальський вогонь, та ще від матері Волхитка знала про торішню розмову між нею і Величком; на луг ішла, сподіваючись, що побачить там молодика, і тепер нишком зиркала навсибіч: чи ж не з'явився Величко, та марно – давно не видно його в Коропі, чула, що мандрує десь із купцем Курилом. Від цього у Волхитки часом навіть настрої ненадовго псувався...

Тим часом унотьки принесли височеньку молоду вербичку, а уноші увіткнули її в лугову землю під схилом узлісся і кілька дівчат почали прикрашати деревце вінками та квітами – готували Мару, решта пританцьовували навколо та співали. Уноші з принесеної ще раніше соломи зробили опудало, нарядили його у вишитий одяг, прикрасили намистом та вінками – вийшов Купало, котрого поставили поряд з Марою.

Тут же широкою смугою розстелили на землі кропиву і, взявшись за руки, утворили навколо них два широких кола: унотьки всередині, уноші зовні.

Ходили дівочки коло Мариночки,

Гой, не стій вербо, над водою;

Ходили уноші та круг Купала,

Гой, берегом, берегом...

– линули над лугом дзвінкі дівочі голоси.

Унотьки ходили в колі проти сонця, уноші навпаки – посолонь, починаючи свій спів тоді, як змовкали дівчата:

Зійди, зійди, Купало,

Стогни, земле, під Яром!

Дай же нам пару, Ярило,

Щоб у злюбі ми жили!

Обидва кола рухалися лицем одне до одного. Волхитка вдивлялася в обличчя уношів, що змінювалися перед нею, багато хто з них, зустрівшись з нею поглядом, приязно усміхався, вона часом відповідала тим же, проте в дівочих очах було очікування іншого – сподівалася, що ось-ось зустрінеться поглядом з Величком...

Гой на лузі, на лузі,

Там горіли вогні.

То ж не вогні горять,

То унотьки ходять,

Тонку лозу ложать.

"Величко, Величко, де ж ти є? Чому не чуєш мене, чому не йдеш?" Що довше ходила вона в колі, зустрічаючись очима з іншими уношами, то все більше засмучувалася.

Коли б же я знала,

Хто на неї ляже,

Поклала б йому

Овчину під боки,

Перо в узголів'я.

А тут ще й нахмарило, дощик легенький пішов і ось уже той смуток туманом

вповзав у дівочу душу: "Забув... Подався на оболонь, задесенку там собі умикне..."

Коли б же я знала,
Хто на неї ляже,
Постелила б йому
Кропиву під боки,
Грудки в узголів'я.

Вже не було в душі ані радості, ані того незрозумілого збудження, від котрого ще зовсім недавно калатало серце нещасної тепер Волхитки. Хотілося досадити безсердечному, зробити йому боляче, помститися за розтоптані дівочі сподівання: "Знехтував мною... Мною – Волхиткою, самою Перуновою Дівою! Бачити тебе не хочу!". Вона вже не співала з усіма і хоча один спів змінював інший, Волхитка не чула слів, не розуміла навіть про що співають.

А вже скоро мало їй смеркатися, розсипалися кола і наймолодші, отроки та отроковиці, котрі не доросли ще стрибати через вогонь, взялися робити те через розкладену біля опудал кропиву. Набурмосена Волхитка, не бажаючи стрічатися поглядом з кимось із уношів, ховалася в юрмі дівчат. Дощик, що був почався та не одній лише Волхитці зіпсував настрій, таки припинився і котрась із старших дівчат-заводіяк гукнула до решти:

– Годі вам, купатися вже пора!

Унотьки немов тільки їй чекали того – зі сміхом сипонули до неглибокої й неширокої Ужеті, прихопивши з собою і Мару. Скоро річкова вода неподалік від устя аж кипіла від дівочих оголених тіл: писк, вереск, бризки! Лише тут Волхитка забула про свої печалі: вода бадьорила, розвага звеселяла – вона разом з іншими топила в протоці Мару, потім, вдосталь накупавшись, дівчата стали знімати із себе вінки та пускати їх за водою, тож і вона махнула на свою біду рукою: "Не схотів мене – знайду собі ще ліпшого!".

Незважаючи на те, що Волхитка пережила лише тринадцяту зиму, вона добре знала ціну собі та своїй красі, а те, що Улада, її баба, та Орогостя – мати, мали славу жон, що відають чарами, додавало їй неабиякої самовпевненості, можливо, навіть пихи.

Кожна з унотьок, що вже мала собі на прикметі котрогось із уношів, або і взагалі стрічалася з кимось, обов'язково якось та їй мітила свій вінок, бо за пущеними на воду вінками стежили не лише дівчата, адже по тому, як попливе вінок, вирішувалася дівоча доля: чи візьме злюб із судженням цього літа та де жити судилося – в своїй стороні, чи в чужій.

Уноші тим часом обклали опудало Купала великою купою хмизу, тертям добули Сварожича і запалили багаття, а самі рушили до устя Ужеті, аби переймати дівочі вінки. Чий вінок вловиш у воді, з тією їй через вогонь стрибати, а там, дивися, і в злюбі жити! Краще, коли знатимеш, що оцей ось віночок із по-особливого виплетеною з чабрецю кіскою, належить твоїй Обаві, бо навіщо ж долю випробовувати?!

Волхитка, щоб не так, як усі, щоб виділитися, зайшла у воду майже по груди, зняла свій пишний вінок і не пустила тихенько, а кинула його далі від себе – аж на стрижень. Навіщо? А щоб дістав лише найкращий, хто не полінується роздягтися заради неї та

сплавати за вінком аж на середину Ужети!

Поплив вінок. Якийсь час унотька ще бачила його в згасаючому світлі дня, а потім вінок злився в сутінках з мерехтливою поверхнею води, немов розчинився у ній. Стояла замислено і знову сумнів закрадався в дівочу душу: ну навіщо було кидати його так далеко? А коли не зведе її доля з гідним Перунової Диви уношем і житиме вона самотньою, як Орогостя?!

І нехай! І житиме! Стане наузницею, як її баба, або чарівницею, як матер, адже чарівниць не лише бояться, але й шанують, бо відають вони багато різних таємниць і навіть можуть владарювати, як схочуть, над чужою долею.

- Волхитко! Волхитко! Гайда з нами через вогонь стрибати! - кликали її дівчата.

Вона вийшла з води, вдягла свою сорочку і побігла до купальського багаття.

Вода, як і земля, - суть жіноче начало. Вогонь-Сварожич - начало мужське. Коли пара стрибає через купальський вогонь, вона не лише піддається випробуванню на сполучність, але й по-справжньому єднає ці два начала, бо сила Сварога та Богині Дани, об'єднавшись, дадуть дитині, котру понесуть цієї ночі, якнайбільше життєвих сил: їх вистачить, аби перебороти на життєвій дорозі геть усі, без винятку труднощі.

Волхитка вже підходила до освітленого багаттям кола, бачила, як розігнавшись по схилу узлісся, пари щосили стрибали через вогонь, коли раптом із темряви виступила широкоплеча постать і, перегородивши їй дорогу, ухопила за руки:

- Ну, Перунова Діво, я тебе чекаю!

Від несподіванки Волхитка навіть смикнулась, бо проти світла багаття не розгледіла обличчя того, хто говорив.

- Не впізнала? Це я, Величко!

Дівоче серце, мов смолоскип, спалахнуло радістю, густі довгі вії злетіли вгору і синь очей вихлюпнулася прямо на молодика, самі собою утворилися на щоках звабливі ямочки, а коралі повних губ оголили два рядочки білосніжних зубів.

- Величко!

- Ну ж бо - стрибати!

І вони тричі, дочекавшись черги, стрибали через вогонь, і Волхитка знову була на сьомому небі від щастя, і відчувала себе Перуновою Дивою, котрій немає тут рівних - ані в дівочій красі, ані в тому, з яким уношем чи молодиком вона ось летить через вогонь! Щоправда, під час другого стрибка руки їх роз'єдналися, і все через її поспіх, через небажання коритися чужій волі - вона відштовхнулася на чверть кроку раніше і точно ступила б у край багаття, якби Величко в польоті не підсмикнув її за руку - вони удвох ледве не впали і рука Волхитки таки вислизнула з широкої долоні молодика, що було поганою прикметою і неабияк засмутило обох, хоча вони й вигляду не подали. Та третій стрибок виявився вдалим і вони про свою невдачу швидко забули.

- Де ж твій вінок? - запитав після того Величко. - Невже комусь віддала?

- Не знаю... - щиро відповіла Волхитка і повідала йому про те, як усе було.

- Ну, то мусимо його пошукати. Ходімо до води.

І обійнявши розімлілу від щастя унотьку, Величко, ноги якого теж раптом почали

заплітатися, рушив до устя Ужеті. Вони довгенько тинялися уздовж берега, обнімаючись та цілуючись, часом навіть забуваючи, навіщо туди йшли. Ніде не кинувся їм у вічі той вінок: чи потонув, чи поплив з Ужеті в Короп – хто тепер скаже?

Ой, не стій, вербо, над водою,

Та не пускай зілля по Дунаю... –

лунало від багаття, стелилося лугом, спливало за водою і творило дива найчарівнішої ночі.

Доки Волхитка була сама, та навіть і пізніше, вже з Величком, вона не звертала ніякої уваги на те, що діється поза великим гуртом молоді. А тим часом на сосновому узліссі і на самому лузі навколо них зібралося більше половини коропців, за винятком сторожі та тих, хто мав уже власних онуків, а ще – іменитих мужів з коропського роду, що творили на капищі в требній хоромині сукупну з Дажбогом пожертву.

І там, і тут гули яворові гуслі, гуділи ріжки, заливалися ніжним посвистом сопелі, гуркотали бубни, на славу Семиярилові лунали величальні пісні. Велика ватага прийшлих скоморохів витівками та жартами веселила поміж багаттями цілу юрму жон і мужів. І в лісі попід соснами, і на лузі, часом біля невеличкого багаття, часом просто на траві скрізь купками сиділи люди, пили квас, березовицю чи сур'ю, заїдаючи те хлібом з медом, млинцями з тертими горіхами та першими суницями – хто на що спромігся; багато, з молодших, розважалися на щойно пороблених гойдалках, пускалися в танок або влаштовували ігрища: грали в "довгу лозу" і в "струмок", а ще – в "гуси", в "перстень", в "залізного ключа", вводили хоровада – і "просо", і "мак", і "щітку" – неначе в юності, для когось, можливо, і досить далекій, проте для всіх без винятку – незабутній.

Попри недавній дощик ясною та місячною видалася ніч, жодного, навіть найменшого подиху вітерцю не було, а в повітрі розливалось лагідне, мов мамин поцілунок, ніжне, мов щойно видоєне молоко, літепечко. Купальська ніч дихала ярою, несамовитою пристрастю, що аж бриніла навколо і жодна жива душа нездатна була їй опиратися, навіть якби того й хотіла: ніхто не вбачав нічого дивного в тому, що і там, і тут уноші та унотьки, мужі і жони зливалися раптом у пристрасних обіймах та поцілунках – ніч така, Купало-Семиярило нині!

....Ой, Дунай море розливає,

День і ніч вода прибуває,

Тій вербі корінь підмиває,

Ще й вершечок усихає,

Зелене листя опадає...

– Ходімо... квіт папороті шукати.. – після довгого поцілунку Волхитчин переривистий шепіт був таким збудливим! Усім своїм гнучким юним тілом вона аж прилипла до Величка і невідривно дивилася на нього знизу вгору своїми великими очима. Молодик тільки відчув, як щось немов обірвалося в його широчезних грудях і почало падати кудись униз, а сам він вже тонував безповоротно у тій глибині, що в місячнім сяйві здавалася бездонною, як нічне небо...

Квіт папороті! Тільки цієї ночі, в найтемнішому лісовому закутку, куди й світло Хорса ніколи не загляне, лише на одну коротку мить розквітає вогняна квітка зілля-папороті. Хто добуде той квіт, той матиме все, чого забажає душа. Та тільки ніхто з простих людей не в силах цього зробити, бо чарівний квіт стереже всіляка нечисть, котрій погубити людську душу – за велике щастя!

– Ну ж бо! – тягнула молодика за руку його обраниця. – Маємо встигнути до полуночі знайти папороть!

Величкові було трохи не по собі. Ким-ким, а боягузом він ніколи не був, проте навіть ж отак, з доброї волі, пхатися в гості до нечисті? Йому навіть згадалися усі ті перестороги, що чув їх від інших стосовно Волхитки та її матері, але вдіяти з собою нічого вже не міг: ішов за своєю уноткою, мов і не молодик, старший від неї на цілих п'ять літ, а якесь теля на прив'язу.

Вони ішли, тримаючись за руки, лівим берегом Ужеті, поміж соснами і скрізь бачили усамітнені пари: деякі з них ще стояли обійнявшись, інші, не ховаючись, прямо там, де полонив їх Семиярило, творили любі і запах сімені та пристрасні вигуки коханців бентежили Волхитку до нестями; вона знала, що станеться з нею цієї ночі, вона всім своїм юним еством бажала цього і хотіла лише щоб обранець був гідним її – не простої унотки, а Перунової Диви!

Про квіт папороті Волхитка не один раз чула і від баби, і від матері. Змалечку вона була норовливим дівчам і зараз їй хотілося... Вона і сама достеменно не знала чого; швидше за все – вразити Величка своїм віданням про чародійство, довести йому, що вона не така унотка, котрих сотні, ні – вона одна на весь світ: знай про це, Величку, знай і цілуй скарб, що дістанеться тобі цієї ночі!

Вони вже підійшли до броду через річку; сюди з обох берегів підходив виїжджений підводами шлях – ясно було: в цих місцях годі й думати, що знайдеться темний закуток з папороть-зіллям. Волхитка навіть трохи розгубилася, але Величко, що вже опанував себе, знаючи бір набагато краще, ніж вона, запропонував:

– Перейдімо на той бік. Ген, там є гущавина, має бути і папороть.

Він підхопив дівчину на руки і замочившись ледь не по пояс, переніс її через брід. У Величкових обіймах Волхитка притихла, лише дивилася на нього не відриваючись, а йому аж ніяк не хотілося розкривати обійми – так і ніс її лісом до тієї гущавини.

І дійсно, знайшлася там папороть – вони насилу розгледіли її серед майже безпросвітного мороку. Здоровенний кущ з довгими пагонами ріс під хирлявим дубком, серед м'якого моху, що товстим шаром вкривав землю.

– Коло треба окреслити, від нечисті, – шепіт Волхитки був таким упевненим, немов вона квіт папороті щоліта добувала.

Величко витягнув з ножниці свого ножа, продрав ним навколо куща мало не двосажневе коло.

– Тепер потрібно сісти в коло і, не відриваючись, дивитися на папороть, – так само упевнено вела далі Волхитка.

Вони сіли поруч на м'який мох і спершись спинами на дубок, втупилися в кущ чар-

зілля.

- А що має статися? - шепотом запитав Величко.

- Опівночі, перед першими півнями, папороть жар-цвітом спалахне... Нечисть стереже той квіт, бо в ньому велика сила,.. одразу ж хапає і тоді він гасне та служить їй... Та ми в колі, а нечисть через коло переступити не може...

- А звідки тобі це відомо?

- Хіба ти забув, хто мої баба та матер?!.. Дивися краще на зілля... Як тільки спалахне, потрібно схопити той квіт, загорнути в платно і бігти додому, не озираючись...

- У нас немає платна...

Волхитка вагалася лише мить.

- Зніми сорочку... Зараз же...

Величко слухняно виконав її наказ.

- А що ми з ним робитимемо?

- Як це що?? - аж обурилася Волхитка. - Удома потрібно розрізати палець чи долоню і вкласти в рану квіт... Той, хто це зробить, буде відати все на світі... Знатиме де скарби в землі лежать... Перед ним усі верей[299] стануть відкриватися, варто буде лише доторкнутися до них тією рукою... Сиди, дивись!..

Як воно так сталося, що оця унотька непомітно взяла над ним гору? Величко і незчувся, як потрапив у справжній полон до Перунової Діви. А проте, нині він почував себе найщасливішою людиною на всьому білому світі!

- Ще казала мені баба: нечисть, як уздріє, що хтось хоче жар-цвіт добути, починає страх на нього нагонити, або сон насилати... А коли побачить, що той добув-таки квіт, біситися починає, - Волхитчин шепіт набув неабиякої тривожності, - земля під ногами затруситься, вітер підніметься,... нечисть крик здійме і регіт, смолою запахне та сіркою!... Чорти круг кола біситимуться, а з рота у них - вогонь!..

... - І тоді головне - не злякатися їх! - помовчавши, закінчила Волхитка.

Навіть Величкові стало моторошно від почутого; налякана ж власною розповіддю Волхитка щосили почала тулитися до молодика і коли він обійняв її десницею, вона трохи заспокоїлась.

- Як же ми з кола вийдемо? - поцікавився стривожений Величко.

- Я слово відаю... Сиди, дивись!

Якийсь час вони мовчки дивилися на папороть.

Навколо них, серед непроглядної для людського ока темені вирувало невидиме життя.

- У-у-х! У-у-х! У-у-х! - перегукувалися десь дві сови і той перегук ставав все ближче, ближче...

Волхитці, попри усе її "відання" та "чародійство", ще жодного разу не довелося бувати в нічному лісі, тож від того невидимого ухання ставало трохи не по собі. Десь позаду них, у темних кущах, щось почало вовтузитися, сопіти та пирхати... А прямо за папороттю, за їхнім охоронним колом, раптом загорілися два жовто-зелені вогники,

нерухомо зависли над землею і через якийсь час подвоїлися... "Ой, матінко! – серце унотки завмерло, подих їй перехопило: – Невже нечисть?!".

Аж ось неподалік, може, сажнів за двадцять, щонайбільше – за тридцять, затріщав чагарник і Волхитка здригнулася; той тріск почав наближатися, вже стало чути чийось ходу – ой, леле! Хто ж то?! Вона навіть незчулася, як опинилася у Величка поміж його простягнених на землі ніг, притиснулася спиною до широких грудей молодика і почала тихенько тремтіти. А тріск все наростав, чувся тупіт вже не однієї пари ніг: щось велике, велетенське йшло прямо на них, не йшло – насувалося, невідворотно, як Божа кара! Що воно таке?! Нечисть?! Чорти?! Вже йдуть – по їхні душі?!

Вона геть чисто забула про те, що потрібно не відриваючись дивитися на папороть... Забула і про жовто-зелені вогники, навіть не побачила, коли вони зникли, теж, певно, злякавшись того, що насувалося...

Зате Величко був незворушним. Коли Волхитка опинилася цілком в його обіймах, він обхопив її обома своїми ручиськами, поклав широкі долоні на невеличкі ще та вже округлі і тугі дівочі перса, відчував, як тверділи під пальцями соски, вдихав запах її волосся, що пахло бозна чим – якимось зіллям, і теж почав потроху забувати про папороть, про вогняний її цвіт, бо цвіт був у нього в руках – такий жаданий, такий омріяний!

На відміну від Волхитки він нічного лісу не боявся, по пирханню одразу ж впізнав борсука, у вогниках – лисенят, а у важкій ході – диких коней. Влітку людині не так ще й просто натрапити в лісі на смертельного ворога.

– Чуєш?! – в голосі унотки вчувався переляк.

– Не бійся, – так само тихо мовив Величко, – то дикі коні.

І правда, скоро тупіт почав віддалятися – певно, коні почули присутність людей і подалися геть.

Його долоні легенько стискали Волхитчині перса, шепіт лоскотав дівоче вушко, спиною вона відчувала твердий, мов камінь, Величків прутень і в неї попливло все перед очима, мимоволі опустилися повіки, а сама вона схилилася набік, повертаючи голову і підставляючи для поцілунку вуста.

Від несамовитості Семиярила неможливо сховатися навіть у найглухішому закутку лісу, тож від поцілунку у обох знову хтиво закипіла кров. Від надмірного хвилювання їх почало трусити, мов у лихоманці. Не змовляючись, вони неслухняними, тремтячими руками здерли з себе одяг і кинулися одне одному в обійми.

Волхитка майже не усвідомлювала того, що відбувалося далі. Лежачи спиною на Величковій сорочці, що вкривала собою м'який мох, не надто вміло ще цілуючись, вона мов крізь сон відчувала нові, неznані ще, нечувано збудливі дотики Величка і забувала про все на світі. І коли уперше в житті відчула, як в неї входить чуже тіло – міцне, незламне – зрозуміла, що ось і прийшло те, чого вона з таким трепетом чекала кілька останніх днів. Всередині неї щось напружилось, потім був короткий поштовх і раптовий біль, не надто сильний і не надто довгий, та вона все ж зойкнула – немов переступила поріг в новий для неї світ. Скоро той біль змінився на інше відчуття – всередині неї не

залишилося анітрохи вільного місця: там Величкова міць заповонила її всю, жила і рухалася, наповнюючи дівоче ество невідомою дивиною.

Аж скоро це почало їй подобатися, бо кожен той порух ніс із собою пестливу насолоду, від якої Волхитчине тіло саме собою почало вигинатися, а далі – більше: з нею вже творилося щось зовсім незрозуміле – хотілося і якомога швидше від того звільнитися і водночас бажалося, аби це тривало ще і ще. Чомусь їй стало важко дихати, груди стискали якісь пута чи обручі – все сильніше та нестерпніше, з неї мимоволі вирвався стогін, що приніс коротке полегшення, а далі він зривався знову і знову, тільки щоразу триваліший та голосніший, а потім раптом яскравий спалах осліпив її, пута враз лопнули і сама вона, вивільняючись від нелюдської напруги, вже розліталася на всі боки.

"Та це ж квіт папороті!" – промайнула думка і Волхитка, звертаючись до Величка, крикнула щосили: "Цвіт!!" та тільки з горла її чомусь вирвалося лише нерозбірливе, дике "А-а-а-а-а!!"… а потім стало так байдуже до всього земного, так хороше…

"Так ось які вони, ці любі!" – думала Волхитка, відпочиваючи на Величковому плечі. Їм обом тепер було не до жар-цвіту; пройшло зовсім небагато часу і все повторилося знову, а потім ще і ще – аж до самого світанку: Волхитка, цей призовень, оце синьооке, з ямочками на щічках чортеня, виявилася такою ж ненаситною в любовщах, як і могутній Величко.

Вони підвелися зі свого ложа, коли в лісі майже розвиднілося і тільки ступивши кілька кроків, Волхитка зрозуміла, що ці любі не минули для неї безслідно: від незвички боліло всередині, боліли м'язи стегон і навіть до кісточки на лобку було боляче доторкнутись. Вона пленталась поряд з Величком, насилу переставляючи ноги, аж доки той не помітив негаразд та не підхопив її на руки. Лише тоді вона угледіла чималеньку пляму крові, що залишилася на сорочці її милого після знаменного болю, і на броді ту пляму випрала, як змогла – ніяковіючи і водночас світяться від щастя.

… Взявшись за руки, вони йшли потихеньку попід стіною до Лугових воріт, коли раптом Величко, кинувши оком на протоку, вигукнув:

– Поглянь: чийсь вінок!

Зачепившись за притоплену гілку верболозу, на повільній течії похитувався туди-сюди дівочий вінок з зеленого любистку та дрібних, бузкового кольору, квіточок тем'яну.

– Мій! Мій! – забувши про біль, Волхитка навіть в долоні заплескала.

Зсунувшись по кручі до води, Величко відчахнув від куща довгу гілку та поорудувавши нею, скоро вже тримав вінок у руці.

– А тепер мій. І ти – моя жона, так?

У відповідь Волхитка лише потягнулася до нього і закрила молодечі уста своїм поцілунком.

А прийшовши в рідне житло, вона тільки тоді й відчула, що смертельно стомилася, тому випила ківшик кисляку і одразу ж заснула, згорнувшись на лаві клубочком. Орогостя, котра сама щойно повернулася з лугу, де збирала на світанку цілюще і

приворотне зілля, нічого не сказала доньці і лише сиділа біля неї, сонної, та гладила тихенько по голові, згадуючи свою Купальську ніч і молодого синьоокого волшебника з Сохачевого...

Новиця, роба та наложниця усмаря Летяги, Купальської ночі також була на узліссі. Летяга, як знаний родович, до ранку пив меду у вічниці, жона його, Красуля, мучилася застарілою жіночою недугою і Новиця, переробивши усі свої справи, тихенько втекла з осоружного їй чужого житла. Колись вона була донькою купця зі Сновська, але отця її та чотирьох братів вбили підступні таті, коли вони на насаді, повному м'якої рухляді^[300], пливли по Снову-річці, щоб дістатися Чернігова. Скоря була взята отцем Новиці у сновичан по ряду, а розрахунок з ними мав відбутися після повернення отця в Сновськ, що дав колись йому притулок. Коли прийшла та страшна звістка, діди, зібравшись, помислили і сказали таке: купець Хотен прийшлий, роду не нашого, радимич, тож, щоб розплатитися з тими, хто повірив йому і дав свою скору, усе майно Хотена і всіх домочадців його – на потік: продати, тобто, а виручене срібло поділити між тими, хто залишився в збитку.

Отаким чином дванадцятилітня Новиця, котра особливою красою не виділялася, і змінила аж двох господарів, доки на третє літо не потрапила до Летяги. Водима Летяги, Красуля, ніяк не могла народити йому сина, хоча їй пішов уже четвертий десяток. Дівки Летягу не цікавили, бо то, як відомо, відрізаний шмат. Прапрадідом Летяги був ніхто інший, як сам Велесич, але прадід усмаря, Коснята, старійшиною вже не став, бо був у отця середульшим і утворилася таким чином бічна гілка роду. Летягу ще вважали знаним родовичем і кликали на капище творити з Богами пожертву, але без сина гілка його малого роду всихала і знати про те усмарю було нестерпно важко.

Тож Летяга, незважаючи на свою, відому на весь Короп скупість, і розкошелився на молоду робу: мало не за півціни, лише за три гривні сріблом, по нагоді купив у Мені Новицю. Він навіть не здогадувався, що його обдурили, гадав, що бере дівку з перших рук і дуже радів, що зумів виторгувати собі цілих дві гривні – на дві корови вистачило.

Новиця, котра з отчого дому, від маминого тепла в одночасся пішла по ласих до молодій плоті, але байдужих до її долі господарях, терпіти над собою наругу не хотіла. Летяга, грубий, байдужий до всіх і до всього, окрім своєї усми та срібла, здавався їй наймерзеннішим мужем на всьому світі: завжди тхнув кислятиною, а з його рота від гнилих зубів смерділо ще гірше, аніж від завжди брудної сорочки та ногавиць. Коли Новиця взнала, для чого, власне, придбав її усмар, вона вирішила про себе, що ніколи не народить йому дитя. Летяга навіть не здогадувався, що його роба раз по раз зумисно робила все, аби в неї стався викидень – такою сильною була її відраза до нього. З роками той змирився зі своєю долею, але так само учащав до Новиці, що жила в жіночій робітній кліті.

В Летяжиній родині Новицю не любили ані Красуля, ані шестеро її доньок, усі вони, аж до восьмилітньої Зерні, потурали нею, як хотіли. Траплялося, що їй навіть діставалося різок від Летяги. Інколи, перебравши хмільного квасу, він мав неабияке задоволення за найменшу провину відшмагати Новицю різкою по голих сідницях, а

потім одразу ж і взяти її на тій лаві, ярячись, мов жереб.

Рабам на Русі живеться куди легше, аніж в полуденних чи полунощних землях. Авжеж, коли хтось, з вибрику долі, стає рабом, він втрачає усе своє добро, а головне – волю і муж вже не має права вічевого голосу; раб не може покинути господу свого власника без його дозволу, проте його ніхто не вважає безсловесною скотиною. На відміну від тих далеких земель, на Русі рабство зовсім не є довічним. Не раз і не два траплялося в Коропі, що чийсь раб отримував волю: або по смерті господаря, що не мав своїх задничників, або оплативши своє звільнення заробленим сріблом, як колись гутник[301] Давило, що розбагатів на своїх уходах[302] в глухих задесенських лісах.

Господар на свого раба має таке ж право, як і на тягло – волів, чи коней: карати або милувати. Та тільки хіба добрий господар б'є без нужди власну скотину? Він її береже, бо вона не лише коштувала йому срібла, але й повсякчас роботу робить. Проте і серед господарів різні трапляються: один на свого коня рідко коли й пугою замахнеться і корова в нього завжди не лише з чистим вименем ходить, а й сама аж лисніє, а інший то спину коневі до крові зітре, то корову зі злості дрючком перетягне – ото так і з рабами.

Не повезло Новиці з нинішнім господарем і була вона в Коропі найнещаснішою жоною. Дружбу з нею водила лише Вишня, що була старшою на кілька літ і то крадькома, бо за відсутність обом перепало на горіхи, тільки Вишню тоді свекруха гризла, а Новицю чекали різки та ярість Летяги. По сусідству з Летягою жив такий собі Скурат – удівець з двома малими дітками. Його супруга Ягода позаминулої зими померла під час пологів так і не розродившись і Скурат маявся тепер з дітворою, не відаючи, як дати малечі раду.

Чимось Новиця прийшлася до душі малим Паску та Младі, бо ледь угледівши ту на вулиці, вони так і липли до неї. У відчаї Скурат і сам почав задивлятися на Летяжину роботу, навіть потай від Летяжених домочадців перемовлявся з нею. Хіть бухала йому у скроні, ество вимагало свого і він, не втримавшись, вранці перед Купалою шепнув Новиці:

– Приходь уночі на узлісся – чекатиму...

Цілий день Новицю аж лихоманило від однієї згадки про Скурата, адже той був першим у житті мужем, що бажав її як звичайну жону, а не безправну рабину. Вона вирішила піти на Купала, чого б їй те не коштувало і коли Летяга та старші доньки пішли з дому, а Красуля з меншими заснула, Новиця вислизнула з житла і не чуючи під собою ніг, помчала в темряві туди, де вже горів вогонь та лунали співи. Вона довго, дуже довго ховалася за соснами, не наважуючись вийти на світло, доки нарешті її не знайшов Скурат та не повів у самісіньку гущавину бору.

... Ніч наближалася до кінця. Вони лежали, обійнявшись, і для Новиці навіть це було в дивину. Перед цим, кожного разу, коли Скурат починав її цілувати та пестити, вона все одно мимохіть очікувала грубощів мужа, до котрих давно звикла і була дуже здивована, коли замість них відчувала ніжність і вперше в житті, ось щойно, отримала задоволення від близькості з мужем.

- Я викуплю тебе у Лєтяги, візьму в жони і ти народиш мені ще дітей, - говорив Скурат, хоча й сам мало в те вірив, бо де б узялися в нього п'ять або навіть і шість гривень? Шевцю в Коропі стільки срібла нізащо не заробити...

- Ш-ш-ш... - Новиця пальцем прикрила його уста: не хотілося навіть думати про осоружного Лєтягу, а тим більше - мріяти про нездійснення.

- Ну тоді я візьму тебе в жони Лєтяжиною робою! - зопалу вигукнув Скурат.

- Дурненький... Чи ти забув, що па Кону разам із дітьми станеш яго рабом! - Задесенка Новиця від хвилювання почала "акати". - Памовч, благодаю...

Скуратова думка тіпалася, як муха в павутині і не знаходила шляху до волі.

- І нехай! Все одно, без жони я не втну з двома дітьми. Будемо Лєтяжиними рабами: не ми перші, не ми останні! Що мені та воля, коли вже світ немилий?!

- Не знаєш ти Лєтяги... Ви станете рабами, а мені все адно праходу від нього не буде.

- Хай тільки спробує - я вб'ю його!

- А рід уб'є тебе. Падумай пра дітей...

- То що ж нам робити?!

- Не знаю., якась вано буде... Ти знайдеш іншу та й житимеш сабі.

- Ти мені до серця припала!

Новиця сіла.

- І ти мені любий. Спасибі, що не погидував мною. Мені бігти патрібна - там уже світає, - поглянула вона в бік Коропа. - Не йди за мною, бо кали хтось пабачить нас удвох, мені таке буде!

Вона побігла туди, звідки чувся півнячий спів, а Скурат сидів, обхопивши голову руками і задуми, один божевільніший від іншого, родилися в його голові та тут же й помирали...

Сивер не пішов на капище, хоча хто, як не він, мусив бути на тому храмуванні[303]? Не пішов з Вишнею і до Купала, хоча вони не те, що онуків, навіть дітей не мали, - не личить тому, хто вірує в Христа, віддаватися богопротивним бісівським ігрищам, привселюдно блуд творити і тим Лукавого радувати на погибель душі своєї, як казав на проповіді в київській церкві прєсвітер Григорій, що знав ще княгиню Ольгу.

Тієї ночі, як було здавна заведено, на сторожу заступало втричі більше мужів - не лише на стіні, але і в полі. Оскільки черга дійшла до Сиверової сотні, то він, радіючи про себе, залюбки всю ніч просторожував з іншими дозорцями, що мали коней, в роз'їздах, а потім цілий день у неділю відсипався, бажаючи одного - швидше б почався понеділок: власне житло чекало.

Курило був з тих купців, котрі за тридев'ять земель не ходять, вважаючи те за нерозумний ризик, а ще - за марну трату часу та сил. Жодного разу не був він далі Києва, торгував на великих полянських торговищах коропським медом і лляним платном, далі від Десни та Славути - в'яленою рибою, часом - усмою, а в Короп віз від полян карпатську сіль, від степовиків з-за Сули інколи приганяв товар - овець чи гов'яду, частенько бувало, що привозив грецькі вина, правда, найдешевші - хіба

знайдеш у Коропі такого багатишта, котрий за якусь корчагу[304] вина, хай і найкращого, згодиться викласти п'ять або й сім ногат срібла?

Як тільки підсихали після зими гостинці і аж до осіннього роздоріжжя Курило вдома майже не бував. На місці торгом займався його менший брат – однорукий каліка Харко, а з недавніх пір і старший син долучився – білявий, весь у матір-красуню, Олесь.

В понеділок зранку Величко вже трудився на Куриловому подвір'ї. Допомогавав челядникам розвантажувати сіль і коли присів з Олесем відпочити, а вони здавна були друзями, незважаючи, що купців син на три зими молодший, не витримав, похвалився таки:

– Зашлю восени до Волхитки сватів!

Олесь, по дружбі, про давню Величкову мрію знав, він і сам заглядався на Волхитку, збирався вже на Купала з нею й через вогонь стрибати, але нагодився Величко і все зіпсував. Бачив Олесь і те, як обійнявшись, вони удвох подалися до лісу і здогадувався, чим там усе скінчилося.

Він неабияк заздрих тепер Величкові, хотів би бути на його місці, правда, остерігався, що Курило про злюб старшого сина з тією Волхиткою не схоче й чути. "Нічого, – вирішив про себе Олесь, – Ти з отцем поїдеш, а я ж тут залишуся!".

На вози вклали дві сотні мір[305] лляного полотна, півста пудів в'яленого судака, ще один віз завантажили яловою усмою, вкрили все те від непогоди лосячою скурою, ув'язали мотузом – дивись, а день майже й скінчився, завтра ні світ, ні зоря – в дорогу.

Величко подався – куди? Та до Волхитки, звісно. На гавкіт кудлатого пса вийшла Орогостя. Коли спитав, де дочка, взялася в боки, зиркнула скося:

– Уграв мені дівча, бугаїще, а тепер питає! Допався, немов ведмідь до меду... Йди звідси, бо перетворю на тхора!

– Та я... Та ми... – мимрив Величко.

– Наволока! Тиняється по світу, потім приїде, шкоди наробить і знову гайда. Чи ти й подружжя молоде збираєшся за собою тягати?! Геть, я сказала!

І Величко, котрий у Коропі майже не знав собі рівних по силі, розвернувся, похнюпившись, та й почвалав геть – кому хочеться стати тхором?! Орогостя ж лише посміхалася собі в уста, дивлячись на широчезну спину молодика. Що й казати, перестаралися молоді тієї ночі, – Орогостя бачила вчора, як часом кривилася від болю донька, бо сама знала про те з власного досвіду, а сьогодні у Волхитки ще й нечисті дні почалися – яке там побачення?! А ще вона думала, що не за горами Перунів день, коли її Волхитка матиме право вибрати собі мужа і до того дня мусить бути готовою її нова вишита сорочка, над котрою Орогостя просиділа вже стільки часу і дарма, адже Перунова діва має бути найкращою.

...Ще по-темному вийшов Величко зі свого пустого, занехаяного житла, а вже з другими півнями і в дорогу рушили. Лише там почув від Курила новину: об'явився раптово в Коропі стрий його – Сивер, наймолодший брат отця по дідові, Жадану. Та Величкові зовсім інше не йшло з голови – як же тепер у них з Волхиткою буде?

Наступної вже середи, перед полуднем, закінчила толока Сиверове житло: все

зробили, як господар замислив. Хоча і не вдалося йому конем перевірити місце під житло, та все ж звели його, як годиться. У землю заглибилися лише на півтора аршини. Можна було і зовсім цього не робити, ставити кліті, як у заможних киян, та Сивер побоявся, вирішив, що так все ж таки буде тепліше. Зате під поріг сіней, на загальне схвалення толоки, поклав кобилячу голову – найсильніший оберіг від нечистої сили, невидимих нав'іх і просто лихого люду – ось чому так прагнув він добути коня!

Напуски в кутах перших чотирьох вінців, хоча й були вони обсмалені, додатково ще й берестом вкрили – від земної вологи. Кліті мали по дев'ять вінців; дерево, – недарма перебрали всю підсіку, – взяли на совість: по дві п'яді[306] у відрубі. Просторі довгі сіни мали нехай і низенький, та все ж ґанок, що дивився на полудень. "Ну чисто тобі, як у ратичевого тивуна!" – твердив Новак: не розбереш, насміхався чи дійсно захоплювався. Двоє дверей у сінях вели в кліті – житлову та господарську; покладеними на косоури сходами можна було піднятися в горницю, що мала правити господарям за ложницю[307].

Стелю, що була для родовичів дивиною, поверху змастили товстим шаром глини, замішаної на солом'яній січці – для тепла. Вкрили житло товстим тесом, у два шари, з жолобками для води. Вершив покрівлю важкий охлупень.

Твоє житло – то твій власний маленький світ. Усе в ньому має бути подібним до світу великого, того, котрий створив колись Сокіл-Род. Земля кругла та опукла, як хліб-дивень і з усіх боків оточена морем. Над Землею три неба – нижнє, з повітрям, де є місце птахам, середнє, що відділене від нижнього прозорою твердю небесною, по котрій щодня мандрує в колісниці Дажбог-Сонце та пливе у лодії Хорс-Місяць, і верхнє, на котрому сидить Прабог Сокіл-Род. За твердю він тримає запаси небесної води, без котрої немає життя на Землі і яку дарує людям, розкриваючи хляби[308] Сварги. Аби захиститися від Зла та Темряви, відчуті підтримку рідних Богів, сіверяни житло своє прикрашають так, як вчить покон пращурів.

Тож у новому Сиверовому житлі на двох лобових дошках, що перехрещувалися між собою на рівні охлупня, у їх верхніх кінцях Новак вирізьбив кінські голови-обереги. До самого перехрестя прикріпили коротку дошку у вигляді Макоші з піднятими вгору, до Сокола-Роду, руками. На лобових Будай, як ознаку денного ходу сонця-Дажбога, зобразив ножем-косяком три кола, кожне – з шістьма загнутими посолонь[309] променями: на лівій внизу – що сходить, під Макошею – полуденне, на правій внизу – те, що сідає. Поміж зображеннями сонця тяглися короткі хвилясті риси – ознаки небесних хлябів, котрі, на прохання Макоші, розверзшись з милості Рода, мають дарувати Матері-землі благодатну вологу. Були ще й інші священні знаки: в чотири ряди перехрещені між собою риси з точками всередині дев'яти клітинок, що знаменують засіяне поле та свасті[310] – чотиричасні кола-громовики, що уособлюють собою побажання щастя.

Встигли і стіл господареві скласти, і дві лави в кліті, а нагорі, як Сивер замислив, ще й одр – непохитне ложе з товстих соснових плахт. "Оце щоб не менше півдесятка малечі настругали!" – жартував Будай. Сивер, знітившись, лише рукою махнув:

"Скажеш таке...", а про себе помислив: "Насміхається Будай, усі ж знають, що жона моя безчадна... Мститься мені старий за те, що вісмів перед родовичами".

Дажбожа колісниця ще й гори не досягла, як змовкли останні топори і скоро вже вся толока стояла перед ґанком, очікуючи тієї миті, коли відбудуться вхідчини – господарі переступлять поріг нового житла. Ще вдосвіта Сивер забрав із отчого житла кутніх божків – вирізьблених з дерева невеличких ідолів Щура-Домового та Лісовика, промовляючи до них так, як навчав його напередодні Рикущ: "Щур, зі мною! Домовику та Лісовику, ходімо на нове житло з нами жити!".

Вони стояли удвох перед ґанком своєї нової оселі: Сивер тримав у руках божків і спечений на житло круглий хліб, Вишня – сірого мордастого кота, схоже, того самого, що терся біля Десені, коли Сивер уперше після довгої розлуки побачив свою прабабу. Хтозна де той кіт, остерігаючись Бримо, ошивався увесь цей час і де уцупила його Вишня, проте нині саме він мусив першим увійти до житла.

Сивер прочинив двері, Вишня опустила кота на поріг і той, зиркнувши скося на пса, шмигнув у сіні, вжарив по сходах і вмить зник у горниці. За котом до сіней впустили Бримо. Той обнюхав усі закутки і вильнув до Сивера обрубком хвоста: "Чисто, господарю, заходь".

Слідом за котом та псом, тримаючи в руках хліб та божків, до сіней увійшли господарі. Перед тим, як спуститися в кліть, Вишня кинула в двері клубок прядива. Сивер, що тримав в руках нитку від клубка, і Вишня з переданим їй хлібом, постоявши трохи, та не відчувши якогось зачаєного зла, спустилися вниз. Сивер запалив від огнива наготовлену скіпку з тонкого соснового кореня, закріпив її в залізному поставцеві. На божничку – полицю з тесу, прикріплену до сохи біля печі, поставив Лісовика та Домового, живу душу отчого, а тепер і його житла, поряд з ними горщик з кашею і окраєць хліба з сіллю: обживайтесь, бережіть нове житло!

Дикуватого кота господинею було знайдено, пронесено повз Бримо, що вже мітив кутки сіней, і впущено таки в кліть. Раз по раз припадаючи до землі, принохуючись та придивляючись, мордастий обстежив нове житло і, не знайшовши вочевидь, чогось недоброго або нечистого, вирішив присісти в кутку по власних справах та угледівши в дверях ненависну собачу пику, притьмом видерся на соху аж до самої розвилки, де й затих, притиснувшись до сволока.

Допитлива толока, що вже зазірала в двері, схвально гула, угледівши в усьому побаченому добрий знак, тож задоволені господарі запросили теслярів до частування. Вдячний Сивер не обмежився кониною, рибою та житньою кашею; придбавши в Курила дві корчаги на минулому тижні привезеного купцем ольвійського[311] виноградного вина, від душі частував ним толоку.

Хоча й не були їхні вхідчини такими, як мали б бути за поконом, але Сивер залишився задоволеним і толока, судячи з усього, також, бо обидві корчаги випили до дна і розійшлися вже при зорях, коли і на столі нічого не залишилося.

Сивер пішов проводити Рикуща. Коваль усі дні толоки не висувався, підмовчував, губився за іншими, бо вважав, що теслярство – то не його справа.

- Ну, друже, - захмелілий Сивер обійняв його за плечі, - коли б не ти...

- Пусте... - ледь хитнувся Рикущ. - А я не думав, що ти такий тесля! Утер коропцям носа. І з вином - це ти добре придумав! Не пожалів срібла. Добра слава про тебе піде, ось побачиш.

Сивер махнув рукою:

- Та я того срібла ніколи й не жалів, бо, інакше, купцем був би...

- Ти не соромся, проси, коли що треба. Вжитися, врости на новому місці - це тобі не хороми поставити! - Рикущ навіть засміявся з власного дотепу, плеснув на прощання друга по плечу і затнувшись на рівному місці, без поспіху попрощувався додому.

Сивер же, повернувшись до свого нового житла, ще довгенько стояв біля нього, міркуючи, що ж йому робити далі. Це коли він тільки намислив звести тут нове житло, то здавалося, що все зробиться швидко та легко. Ну, стоїть житло... А піч треба? Треба. І не одну, а цілих три! А тин треба? Авжеж, що треба - і притьмом, бо вовки: і оком не змигнеш, як залишать від твого Птаха хвіст та гриву... А стайню для нього ж? Стій! - а зернову яму? А...

І виходило, що роботи йому тут вистачить до самого снігу та ще й на наступне літо залишиться. "Нічого. Якось та й спроможусь. Зате потім... - Сивер навіть усміхнувся: - Палець об палець не вдарю! Вже ж відведу душу на ловах!". Так з усмішкою на вустах і до житла зайшов, не помітивши навіть, яким здивованим поглядом проводжала в сінях його жона, коли він намореною ходою піднімався сходами в горницю.

Прокинувся Сивер рано і щойно це усвідомив, а вечірня думка знову тут як тут, не йде з голови: з чого почати? Натомившись за ці дні, він навіть забув про те, що переспав першу ніч на новому місці - переспав і не замислився: а як воно спалося? Він довго зважував подумки зовсім інше: що нині важливіше - печі чи тин? Виходило, що тин; але ж і піч потрібна, бо в тому казані, що брався на цілу толоку, на двох вариво готувати - смішно. Щоб таке розуміти, не потрібно і жоною бути, варто, як йому, провести півжиття в походах; під відкритим небом швидко починаєш розуміти, що то є - зручність і тепло, і затишок печі!

Надумав! Навіщо Десенине срібло під спудом тримати? Покликати двох, а краще чотирьох теслярів, заплатити, як водиться, і буде тобі: і тин, і піч - одночасно. Що на це Рикущ скаже, от цікаво? Родовичі не люблять срібло з рук випускати, так і шукають, як би його під спуд покласти: краще котрийсь із них мучитися буде, самотужки намагатиметься щось таке, по хисту своєму, зтулити, аніж хоч одну різану хитрецю[312] заплатити. А срібло на те ж людям і дане, аби життя стало легшим.

Ця думка видалася Сиверові такою вдалою, що далі він вже не міг влечати, схопився і подався з горниці. Вишня вже поралася біля багаття під тим казаном.

- Будемо починати піч ліпити. Піду до Рикуща по підводу.

Жона глянула на нього, мовчки кивнула головою і знову зайнялася своїми справами.

"Неговірка в мене жона, - хмикнув про себе Сивер, - та все ж краща, ніж якби з отаким лепетайлом[313] була!".

І закрутилася в них та робота. Рикушів коник притягнув з глинища, що неподалік Ятриці, повний віз жовтої, масткої глини; Сивер, почухавши потилицю, прикинув щось у голові і подався ще за одним, потім, згадавши про долівку, змушений був везти ще два. А ще ж теслярів шукав, з учорашньої толоки, і знайшов-таки: згоду дали четверо, з молодих, спокусилися на ногату[\[314\]](#) в день та господарську вечерю.

Тут щойно ранок був, а вже Вечорниця над рожевим небосхилом посміхається. Добре, що мовчазна Вишня привезену глину ще вдень сама здогадалася розрівняти і водою залити: після ночі можна буде спробувати й місити. Вечеряли по темному, і обом кортіло швидше до печі приступити, швидше ніч перебути.

Піч – душа людського житла: без неї людина скорше на звіра схожа. Піч у сіверянському житлі ставиться у правому дальньому кутку від дверей, біля діда – стовпа, що тримає на собі кнес – опору покрівлі. Як Сварога, Бога неба, люди шанобливо Дідом кличуть, так і того стовпа, соху, що біля печі покрівлю – небо житла, підпирає, теж дідом нарекли. До діда того тулиться божничка з маленькими кумирами-оберегами. Тут, біля діда та печі, – святе місце. Не можна перед ними ані душею покривити, ані лайливого слова сказати.

Місити ногами глину взялися ні світ, ні зоря, щоб до теслярів устигнути. Куди там! Ледь почали, а ті – тут як тут. Хто б там у греків взявся задурно помагати? А коропські молодики, щойно побачили, як господарі стараються, холоші ногавиць закасає і ну місити! Заледве місця усім вистачило, зате, ще й сонце над лісом не стало, а глина була готова і ноги помили.

Правий був Рикуш: поважати стали родовичі Сивера.

– Кажи, господарю, який тобі тин звести? – в голосі Середи повага чується і не показна, а справжня.

Розібралися з тином, кілочки позабивали там, де йому стояти і подалися теслярі знову на лядину – по дерево.

Піч, коли на неї поглянути, споруда зовсім нехитра. Сиверові ще в дитинстві та отрочстві не раз доводилося бачити, як її роблять: тонкі та довгі лозові тички частенько так втикають у землю по краях майбутньої печі, а потім обплітають негустими поземними рядами – немов перевернуту догори дном вереву[\[315\]](#) плетуть. Потім уже і зовні, і зсередини обмазують те плетиво товстим шаром глини. Коли піч підсохне і її починають обпалювати, дерево в товщі глини вигорає, а глиняні стіни та звід залишаються.

А от у Києві навчилися робити куди простіше, тож Сивер і хотів скористатися побаченим. Чого навкруги було, хоч греблю гати, так це піску. Добру піч з чистої глини не виліпиш, бо коли глина занадто жирна, мастка, вона, висихаючи, геть уся потріскається. До глини потрібно пісок додавати, а скільки – то вже одразу ніхто й не скаже, бо все залежить від самої глини, котра скрізь різна. Хитрець, коли розчин для печі готує, він і в п'ясті його біля вуха стискає – слухає, як той кавчить, і між пальцями довго розтирає, і на гладке залізо кидає – прилипне чи ні, і як саме прилипне. Та то ж хитрець. Якби Сивер знав, що доведеться йому в Коропі робити, хіба б так придивлявся!

А тоді робив своє теслярське діло та поглядав часом на пічника, що ліпив неподалік піч для хліба – ото і вся наука. Тепер, що не знаєш, чого не додивився, мусиш власною головою доходити.

Хитрість київська – ще та була! Коли він її уперше побачив – онімів: додумалися ж! Так усе просто, ніякого плетива не потрібно. Тож, вирішивши почати з печі у робітній кліті, перш за все, на око, додав до глини піску, води трішки, добре перемішав заступом – годиться!

– Будеш біля мене напихваті! – наказав Вишні і взявся до роботи.

У отчому житлі піч робітньої кліті була ширшою і довшою, ніж інші, бо на її черіні завжди випікали хліб, зате отвору для горщика чи сковороди у ній не було. Щоб хліб зручно було саджати на лопаті в піч, вона мала чоло набагато більше, ніж у звичайної. Чиє житло, як не отця, служить людині за взірець? Тож він і вирішив зробити тут хлібну піч.

На підлозі, в правому кутку кліті, товстим шаром у півтори п'яді і розміром десь так півтора на два аршини, Сивер поклав глину для черені. Потім загадав Вишні принести лепехи і нею встелив черінь. Далі почав носити пісок, мочити його водою та горою вкладати на черінь. Вишня, дивлячись на мужеве заняття, ніяк не могла втямити навіщо тут той пісок, що обрисами своїми нагадував зарізане посмалене порося, що лежить з підігнутими ногами на животі, коли дивитися на нього з хвоста. А Сивер все мочив та вигладжував свій витвір, намагаючись, аби він був однаковим, що справа, що зліва.

– Принеси-но мені мерщій лопухів! Багато! – крикнув навздогін водимій.

Коли зілля було принесене, Сиверове "порося" вже чекало, готове, і він, уклавши його з усіх боків тими лопухами, взявся носити глину та обкладати нею своє "порося". Лише тепер зрозуміла Вишня, навіщо ліпилося з піску те "порося". У захваті від побаченого, вона вперше за всі дні їхнього злюбу сама озвалася до Сивера:

– Пісок – то нутро печі, так?!

Той кивнув головою:

– Це я в киян надивився...

"До чого ж мудро! І хто таке придумав?!" – не наважившись сказати те вголос, дивувалася про себе Вишня.

А Сивер і далі накладав глину досить товстим, майже в п'ядь завтовшки, шаром, рівномірно піднімаючись все вище та вище, аж доки не обклав нею все "порося", а обклавши, почав бризкати на глину водою і вигладжувати долонями боки печі, щоб вони виглядали рівними та гладенькими.

Вишня так і не наважилася спитати, де ж буде чоло та отвір для горщиків: не личить жоні думати, що вона розумніша від мужа свого. Час було братися до вечері, тож, ламаючи собі голову над побаченим, вона й подалася розводити багаття.

Вечір вже опустився на землю, братися до іншої печі Сивер не став, бо було пізно, тинявся по житлу, про щось розмірковуючи, раз по раз заглядав до свого первістка: чи не тріскається глина? Тріщинки почали з'являтися, проте невеличкі, такі і замазати

недовго, а вже на другу піч доведеться додати трохи піску. Зате його задоволенню самим собою не було меж: вийшло! От нехай хтось тепер скаже, що він невструйло, котрий нічого не вміє робити власними руками!

І без того гарний настрій поліпшився, коли зовучи теслярів до вечері, побачив, що усі стовпи горожі вже стоять: обсмалені і як слід вкопані. За добру роботу і срібло не жаль віддати!

Наступного дня Сивер перш за все взявся обережно прорізати ножом чоло печі. Глина, що за ніч лише затужавіла, але не встигла як слід висохнути, подавалася легко, тож і роботу цю він закінчив швидко та одразу ж взявся до другої печі, уже в житловій кліті.

Коли щось доводиться робити вдруге, не лише діло посувається швидше, але й сама робота виходить куди краще. Сивер відчував, що цю піч не соромно буде й іншим показати. Мала вона бути трохи складнішою, ніж перша, бо в цій потрібно було отвір для горщика передбачити, а ось, як він робиться, Сивер лише здогадувався, бо на власні очі бачив лише готову піч.

Щоб почати замислене, знову слід було почекати, доки підсохне глина, тож решту часу провів біля горожі. Теслярі вимірювали відстань між стовпами та готували потім одразу ж цілі прясла, кріплячи дубовими кілочками ряди прямовисно поставлених плахт з загостреними верхніми кінцями до поземних прогонів, а потім вставляючи таке готове прясло поміж стовпами. До смерку шість прясел стояли, мов грім, а їх же всього тридцять і одне мало бути, а ще й ворота! Швидше хотілося б, та відомо, що той, хто поспішить – тільки людей насмішить.

Повечеряли. Теслярі пішли. А Сиверові тепер до печі кортіло.

– Візьми пустий горщик, ходімо зі мною, – озвався до Вишні.

Глина на печі потроху тужавіла. Сивер збирався, доки вона не надто присохла, зробити отвір, в який жони горшки вставляють. Стояв, мірився, мірився, потім згадав про Вишню:

– Показуй, де тобі краще горщик ставити.

Та за звичкою знизала плечима:

– Де зробиш, муже мій...

– Ну пощо ти така: ні риба, ні м'ясо?! – скипів Сивер. – Показуй!

Принишкла від окрику, Вишня тицьнула пальцем у піч:

– Нехай отут...

– Мені все одно, біля печі – твоє діло. Тут? – уже спокійним голосом перепитав.

– Отут... – Вишня вказала пальцем десь на долоню ближче до устя печі.

– Добре.

І вийнявши ножа, Сивер провів по верху печі невеличке коло, а потім заходився видовбувати круглий отвір, що звужувався донизу.

– Подай горщик.

Приміряв: отвір виявився малуватим, він його трішки розширив. Коли дно горщика пройшло в отвір, Сивер, легенько натискаючи, взявся повертати його туди-сюди, потім

вийняв – на боках отвору залишилися сліди, по яких він ножем обережно зрізав зайву глину і знову приміряв горщик. Потихеньку-потихеньку горщик опускався все нижче та нижче, а отвір все більше співпадав з його боковою поверхнею, аж поки остаточно не сів так, що між горщиком та отвором у зводі печі вже не було анінайменшої щілини.

– Добре... – майже прошепотіла Вишня.

– Отож! – у голосі Сивера звучало задоволення.

Наступного дня завітав до них... Видута. Сивер саме підмішував до глини піску, коли почув за своєю спиною:

– Гой єси, братаничу!

– Гой єси і ти, стрію! – не надто весело відповів Сивер, бо настрої у нього враз погіршився, і не дарма.

– Що ж се ти звів... Ой-ой-ой! – хитав головою старійшина.

Сивер, змушений відірватися від роботи, насуплено мовчав.

– Пудсіку переводиш... Сам рідної віри одцурався і люд пудбурюєш не по Кону жити.

– Нікого я не підбурюю, стрію! І чим?!

– Одороблом отсим своїм! Де це видано таке, щоб у житло не вниз сходити, а нагору підійматися?! Набрався від греків коромоли...

– Стрію, це моя дідизна і отчина?

– Твоя... – з гіркотою в голосі визнав Видута і навіть рукою махнув, мовляв, з ким це я розмовляю – пропащий же чоловік!

– От я на ній, що хочу те й роблю! Я тебе послухався і не став у стінах на отчому житлі горницю ставити. Та тут моя земля і моя господа, – що хочу, те й зижду.

– По Кону всі маємо жити, по Ко-ну! – ледь не з плачем простогнав Видута. – Рід наш, немов старе рядно, – на очах розлазиться.

– А хто дозволяв племенщину розтягувати? – у Сиверовому голосі відчувалося злорадство.

– Не карай мене за те, Сиверко, – раптом зовсім по-іншому, жалісно якимось, заговорив старійшина. – Більше, ніж я себе сам, ніхто тут, у Яві, мене за те не покарає... А пращури, прийде час, – вони своє слово скажуть. Отоді й буде мені кара...

Він замовк і в очах старого Сивер побачив сльози. Видута дивився невидячими очима кудись за житло, у бік Десни, губи його дрібно тремтіли і Сиверові стало жаль старійшину.

– Не дуже себе й карай, стрію. То я так, зі злості, що мрію мою перебив. Що ти поробиш, коли те ж саме по всьому світові... А невже ото й на оболоні наші родаки племенщину ділять?

– Не ділять там. І в Сохачевому не ділять... Лише тут...

– Бо малий там рід, людей ще мало. Лише вкупі і зможуть вижити. Я, стрію, увесь час над цим думаю. З Рикушем говорив. Нема твоєї вини в цьому, не карай себе марно.

Вони ще помовчали. Сивер вимішав уже заступом розчин, набрав повне цеберко і зібрався нести в житло.

- То, може, хоч покажеш мені, що ти тут нагородив?

Певно, до цієї розмови Сивер ще й заперотивився б такому бажанню Видути, але тепер, вихлюпнувши старійшині наболіле та швидко, як з ним завжди було, охолонувши, приязно мовив:

- А чого ж, стрію, ходімо - покажу.

Видута потоптався трохи на ґанку, погладив набране з соснового тесу товсте дверне полотно, навіть поплескав його: мовляв, добра робота, нічого не скажеш, потім ступив у сіни, глянувши на сходи, що вели нагору, зібрався за звичкою хитнути головою, та передумав і звернув одесну, до відчинених дверей. У кліті Вишня, сидячи навпочіпки біля печі, обережно вигортала з неї пісок. Почувши, що хтось іде, зиркнула, підвелася і мовчки вклонилася колишньому своєму свекрові. Той привітався, якийсь час теж мовчки дивився на піч, на пісок, помітив біля печі кілька зів'ялих лопухів і з подивом проказав:

- Світла в когось голова! А ми лозу плетемо... По правді кажучи, не вірилося мені, коли почув про таке. А воно, бачиш як виходить! Мудро, мудро!

Ще більше, ніж Видута від печі, здивувався від почутого Сивер: виходило, що тут ще й глина не висохла, а в Коропі вже знають новину - теслярі, певно, рознесли.

Видута все ж не втримався; підвівши голову, та подивившись на стелю, зауважив:

- Стіни в тебе добрі, видно, що не жалів пудсіки, - вколов-таки небожа, - а стеля ся... Низько дуже, мало диму буде; туюки те й робитимеш, що по дрова бігатимеш.

Сивер підняв долоню:

- Поживемо - побачимо.

Піднялися-таки в горницю. Там з печі попід стіною піднімався аж до самого димника якийсь неоковирно сплетений з лози вузький кошіль, до половини вже обмазаний глиною.

Від подиву старійшина навіть рота розкрив:

- А се ж що таке?!

- Кияни димарем звуть - дим туди виходить.

- Дим? Нащо?! А чим же ти грітимешся, га?! - і об поли руками вдарив.

- Стрію, ти ж бачиш, які в цієї печі стіни товсті? Ото вони й дадуть тепло.

Сивер зібрався було розповісти, що такі димарі ставлять собі в теремах київські воеводи та вельми багаті купці, але передумав: такого про покон наслухаєшся.

- Як буде холодно, отоді й переберуся в кліть. Якийсь місяць чи два вже ж перетерплю той дим...

- Розумнішим від пращурів себе вважаєш, поконом нехтуєш... - скрушно кивав головою Видута. - Вигадуєш казна-що, людям на сміх. Скажуть старі люде: перевівся Жаданів рід, останній син і той ...

Сивер нічого не відповів. Вони ще походили трохи по житлу, а вийшовши з нього, постояли біля теслярів, що зводили горожу. Видута і тут не втримався, зауважив ехидно, що Сиверові тепер як не з водимою, то самому доведеться щоночі сторожувати і, попрощавшись, неспішно рушив до города.

Він ішов берегом Коропа у холодку попід вербами і був невеселим, навіть зажуреним. Дедалі частіше і з кожним разом все гостріше відчував старійшина, як звичний для нього світ неблаганно змінювався, ставав мало не чужим, здавалося, що насувається звідкілясь, з-за високих гір, із-за темних лісів погибель, врятуватися від якої годі й думати. Отак на зміну теплому літечкові приходить холодна, з дощами та вітрами, осінь, приходить повільно, без поспіху, але невідвратно.

Чи ж міг хтось за отця його, Рождена, хоча б помислити про те, щоб вдіяти ось так, як небіж Сивер? Слово Рождена завжди було останнім і непохитним: Видута як не силувався пригадати хоча б один випадок непослуху, але так і не зміг вишкребти зі своєї пам'яті хоч чогось подібного. Авжеж, при Рожденові нікому і в голову не могло прийти розділити племенщину. Видута добре розумів: як старійшина, він має слабку волю, але розумів і те, що родові хотілося мати саме його за поводиря, а не такого, як Жадан, котрий весь час прагнув стати над своїми родовичами волостелином.

От тільки чи стало родові від Видутиного старійшинства краще? Адже племенщини, як такої, вже немає, рід уже не хоче тих обручів, що тримали всіх у купі... Ну, а став би Жадан боярином? А він таки став би ним, рано чи пізно, – то невже ж боярство одного родовича було б кращим, аніж розпорошена племенщина? Як можна примиритися, що один з твоїх родовичів, чийсь брат навіть, вивершився раптом над іншими, племенщину собі загарбав та ще й волю свою усім нав'язує?! Он, у Мені, верв котрої димів від Коропа має не більше, Острята, син старійшини Будути, підім'яв-таки під себе рід, втершись у довіру до чернігівського світлого князя, молодого Жирослава, шість літ назад став боярином. Жаліються менці – утиски чинить, підкупивши ліпших мужів, з родовим вічем не надто рахується... Де ж той покон?!

Куди світ котиться? Що буде з родом, коли перекладе він оцей немислимий тягар старійшинства на інші плечі, нехай і на широкі та міцні Любимові? Його Любим, єдина надія та опора в немічній старості, теж марить боярством; покійна Десеня права була, коли дорікала Видуті сином...

А ніхто ж навіть не здогадується, яких сил коштувала йому оця покора сина. Той давно чекає, не дочекається, аби самому стати старійшиною і повернути все на свій лад. Ех, Любиме, Любиме, синку дороженький! Здається тобі, що все у житті просто, як два пальці..., а насправді замисли людські вилами по воді писані!..

Лише діставшись Лугових воріт, Видута змушений був перервати свої невеселі роздуми, бо почув, як лаялася поміж собою сторожа за те, чи мусять посадські стояти на стінах, коли не живуть під їх захистом і послухавши якийсь час ту суперечку, зрозумів: без віча таке саме собою не вирішиться, тож слід бути готовим, аби на осінньому віче не стало воно для нього, як обухом по голові.

Любим прямо-таки кохався в конях: їх у нього півтора десятки, ледь не всі по ряду віддані посадським, а з решти чотирьох двох улюблених тримає лише під сідлом і недарма, бо кращих коней, ніж його Вороний та Лиска, від Вороніжа і до Мени не знайти! Що там казати: добрий кінь, він лише у доброго господаря, а Любим – саме такий! Ніхто, крім нього, кіньми тут не торгує, а тому з коней непоганий зиск виходить.

Всі знають, що кращого, ніж у Любима, коня по найближчому Придесенню годі й шукати. Отакий він, Любим, син Видути.

Він був молодшим Сивера і не пам'ятав того, знав тільки, що був у нього такий двоюрідний брат, був та й ще давно-давно, коли ще сам Любим без портів[316], в одній сорочечці бігав. Але коли те було! Чотири тижні назад Сивер, про котрого чи не всі, хто знав його, і забули вже, об'явився знову – високий, худий, на коні і з двома топорами: тать татем. Ще й пес із ним – якийсь ублюдень.

Навіть бачитись не схотів з ним Любим: навіщо? Він син старійшини і сам скоро старійшиною буде – що йому той наброда? Любим знав собі ціну, вважав себе найбільш гідним бути на чолі роду, бо вмів дати лад господарству і вважав, що якби не отець, то він би вже боярином був. Отець же в усьому тримається покону, та тільки аж занадто ревню. Якби племенщину ділили за його, Любима, старійшинства, кожна п'ята соха, коли не четверта, була б під ним. А так майже половину отримали ті, хто рідство своє вів зовсім не від Кологаста. Або взяти задницю: якщо померлий, нехай і їхнього роду, синів не має – земля має в рід повертатися, а якщо по отцю не від Кологаста рід веде – тим паче, навіть якщо синів тих і десяток набереться. Їсти? Он у закупи, а там і в холопи: будуть його землю потом своїм кропити – і матимуть свій кусень хліба. Пришлеців за стіною, на посаді, вже стільки розвелось! І кожен про землю мріє, та тільки не можна землю роду, кров'ю і потом пращурів политу, продавати чужинцям, нехай і сіверського племені.

Боярство... То вірний шлях, не дарма в Чернігові не лише бояри, а й світлий князь сидить – над боярами. А над світлими князями – великий київський князь. Не нами придумано, не нам і противитись. Бо як не буде свого боярина – знайдеться чужий, що підімне рід під себе. От і виходить, що краще мати боярина зі своїх. Під боярином, котрий має достатньо челядників, земля прахом не піде, не розвіється, в одному кулаці буде затиснена. І під спудом вона не лежатиме: навіть якщо своїх челядників не вистачить, то – беріть, людіє, обробляйте! Тільки третину врожаю справно платіть бояринові. Так він же вас і від іншого, чужого боярина захистить!

Ну, була колись племенщина, тільки ж варто розуміти, що не та нині година: рід розрісся. розпух, люду багато, а де ротів багато, там один крик, толку ж мало. Ні, в одних руках має все бути! І буде, коли стане він старійшиною. Бо несила вже терпіти таке віче, котре може й день прокричати, а сіножаті не поділити.

Ось, дикі коні з'явилися, потраву роблять. Багато хто скаржиться, а об'єднатися, щоб той табунець в пастку загнати, все ніяк не виходить: кожному щось та й заважає.

Сивер цей – стрілив-таки кобилу. Наволока, він і є наволока. Ти влови її – матимеш тягло, вона тобі ще й не одне лоша приведе, а стріляти... Стріляти – багато розуму не треба. Казали, біля Вишнякового городища житло звів якесь дивне. Скорий... Побачимо, на що він здатен. Непоганий шмат землі у Сивера. А навіщо вона йому? Чи ж він дасть їй раду? Казали, протинявся весь вік з купцями – де тільки не був... Це добре – прийде час і він свою землю до Любима на долоні принесе: "Візьми, брате, бо не втну, що з нею робити!".

Звістка про диких коней не давала Любимові заснути: півночі ворочався, надто вже хотілося розжитися кіньми. Дикий кінь хоча й менший від свійського, зате куди сильніший та витриваліший. Влити в новий приплід свіжу кров – означає зробити його і стійкішим проти хвороб, і тягловітишим.

Рід здавна мав триста сажнів міцних конопляних тенетів[317], що часом ставилися для ловів диких кіз та оленів. Лежали вони в обштинній кліті під замком, проте Любим вирішив, що і дозволу в отця не питатиме – візьме та й по всьому, однак же лежать без діла, трухлявіють. Він добре знав, що саме скаже йому Видута, коли звернутися до нього за дозволом: "Тенета не мої – обштині належать. Що діди скажуть?!" Ні, краще не питати. Збере своїх рядовичів – куди вони подінуться, прийдуть, а це з отроками їхніми три десятки душ, візьме двох своїх, майже дорослих уже, синів та вбалакає того бугая Педаша; потім потрібно буде ще чотирьох міцних, толкових у ловах городян додати, по різаній на душу пообіцявши, – і все, коні будуть його, якщо, звісно, Велес допоможе.

Три наступних дні Любим проходив по узліссях, видивляючись кінські сліди. З побаченого було зрозуміло, що табун зі сходу перемістився на полудень. Дві останні ночі поспіль вожак водив його на вівси неглибоким ярком, що врізався в оброблені поля і по краях поріс глодом та шипшиною; тією ж стежкою коні верталися й назад. Ці дві ночі їх ніхто не турбував: певно, господар ниви ще не знав про таку напасть. Обдумавши все, як слід, Любим вирішив, що чекати далі не варто і заходився збирати ловців, дарма, що настали схудні[318] дні – жодну справу не варто починати та він втішав себе тим, що задум його про лови почався ще за повного місяця.

Рядовичі, котрі винаймали в нього хто землю, а хто тягло, як люди залежні, суперечити волі сина старійшини не стали, до того ж, багатьом з них, особливо молодим, і без того кортіло побувати на справжніх, великих ловах, а отже, і відмови Любимові не було. Складніше було з Педашем – русявим богатирем, визнаним воеводою кулачних бійців города, бо той був кожум'якою, завжди мав багато роботи і спочатку ніяк не піддавався на Любимові вмовляння. А без Педаша вся затія з кінськими ловами могла скінчитися пшиком, бо той кожум'яка знався на цій справі, до того ж, сам-один міг зв'язати дикого коня. Тож Любим змушений був пообіцяти йому не мало, не багато – одного коня на вибір. Решту, чотирьох досвідчених ловців, вдалося знайти без особливого клопоту, правда, заломили вони аж по дві різані, навіть незалежно від того, чи вдасться тих коней спіймати.

Проте й без цих досвідчених ловців у ліс також навіть не варто було потикатися, адже вони мали не тільки розставити людей та в потрібний час тихо і непомітно натягнути поміж дерев тенета, але й змусити табун повернутися до лісу саме тією стежкою, де тенета якраз і стоятимуть.

Ополудні Любим приніс Велесові щедрю пожертву, довго просив його про поміч у ловах, а коли всі зібралися, тихцем взятим у вічниці ключем відкрив кліть, де зберігалися тенета і скоро вже три з половиною десятки ловців, ще завидна, рушили за Ятрицю, несучи з собою важкі тенета та кількадесят міцних сиром'ятних ременів з волової шкіри, аби ними, при удачі, в'язати здобич. За Старою Могилою розділилися

начетверо: двоє ловців, з чотирма помічниками кожен, залишилися на полі, за півпоприща від ярка, котрим табун мав виходити на вівси; ще двоє, поділивши між собою решту загоничів, окрім Любима та Педаша, взяли тенета і розійшлися одесну й ошую від ярка, сховавшись на узліссі сажнів за триста від нього.

Ще до ловів Любим з Педашем визначили, кому де знаходитись та що й коли робити. Самі вони удвох теж зайшли до лісу і зачаїлися в чагарях, але значно ближче до ярка, аніж решта ловців. Відвернувшись від Педаша, сидючи перед трухлявим пнем, Любим почав нашіптувати своє прохання до Лісовика, потаємним словам котрого навчив його перед своєю смертю старий ловець Середа. "Слова ці чародійні. Ніколи не прорікай їх вголос, інакше ловецька удача покине тебе назавжди" – так заповідав йому Середа. Покінчивши зі своїм зверненням, Любим поклав на пень підношення володарю лісу і вони з Педашем поринули в очікування.

У лісі смеркалося швидко, ніч, що прийшла, була тихою, але темною, бо Хорс ще не вплив у своєму човні на вкриті зорями Сваргу. Щоб вловити серед нічного, наповненого пташиними і звіриними голосами лісу кінський тупіт, Педаш узяв із собою звичайний бубен. Тепер, виривши ножом у землі ямку та накривши її бубном, він намагався почути, приклавши до нього вухо, тупіт копит диких коней.

Вже стало помітно між верхівками сосен окраєць місяця, коли Педаш нарешті почув віддалене глухе тупотіння багатьох копит, що наближалося. Він застережливо підняв руку, мовляв, не ворухися, Любиме, і навіть не дихай...

Коні пройшли сажнів за п'ятдесят від них і Любим зрозумів, що йшли вони якраз до ярка – своєю протоптаною стежкою. Тупіт почав віддалятися, став глухішим, бо коні, певно, вже спустилися в ярк і тоді Педаш тричі гукнув пугачем. Здалеку, з узлісся, йому відповіли криком сови та деркача – так само, тричі: там зрозуміли, що коні пройшли і подали знак не лише Любимові з Педашем, що почули, але й тим, хто сидів у засідці на полях – "Пильнуйте, ваша черга!"

За два наділи від ниви з вівсом на чийсь межі, поміж житом, ріс розлогий клен з густим віттям. Серед нього і ховався Четвертак, один з тих двох досвідчених ловців, що зі своїми загоничами причаїлися між хлібами. Почувши умовлений знак, він, що вночі бачив майже, як кіт, одразу ж почав пильно вдивлятися перед собою. Пройшло зовсім небагато часу і коли нарешті з'явився Хорс, то серед одноманітного, зеленкувато-сірого у місячному сяйві вівсяного лану він помітив темні плями, що розтікалися на всі боки – то були чорні гриви коней, котрі поволі розходилися нивою, беручись ласувати молодим вівсом.

Четвертак ще трохи почекав, а коли почув, як взялися хропти та хоркати жеребці, двічі підряд крякнув переляканою качкою, потім, з перервою, – ще двічі. З узлісся йому відповіли сова та деркач. Те означало, що вже можна було ставити тенета, таким чином відрізаючи коням шлях до втечі.

Ті з ловців, хто ховався на узліссі, всі були взуті в м'які личаки з онучами. Підхопивши тенета, вони, ступаючи тихо, мов звір, повільно подалися вглиб лісу, а відійшовши настільки далеко, що їх уже не могли почути коні, повернули назустріч

одні одним і скоро натрапили в гущавині на Любима та Педаша, що, розділившись, ішли їм назустріч.

Ярок одним своїм кінцем виходив на поле, а іншим – клином врїзався в ліс. Там, де він у лісі закінчувався, Любим і намітив ставити тенета. Відступивши від глодових хащів на кількадесят сажнів, ловці взялися натягувати поміж сосен свою снасть. Ставили, про всяк випадок, у дві стіни, майже впритул одна до одної, півколом охоплюючи вихід з яру. Частину сіті, сажнів у сорок завдовжки, розтягнувши по землі, поклали збоку від кінської стежки з тим, аби перегородити їм шлях втечі з наготовленої пастки.

Сидячи нерухомо на кленовому сучкові, Четвертак вже встиг намуляти собі ліву сідницю, коли почув нарешті віддалений довгоочікуваний крик пугача. Птах пугикав довго, і те означало, що в лісі все вже готово. Тепер успіх ловів цілком залежав від тих, то причаївся серед поля: коней потрібно було лякати обережно, з тим, аби направити їх саме в ярк. Качка з клена крякнула лише раз і загоничі, знаючи від ловців, що потрібно робити, почали, низенько пригнувшись, тихо-тихо розходитись на обидва боки, беручи табун, що пасся, в кліщі.

Огир, що був вожаком табуна, підняв голову і почав прислухатися: зліва від нього почулося щось, схоже на віддалений людський голос... Огир хоркнув, попереджаючи табун про можливу небезпеку, і заходився на всі боки прями вухами. Скоро він і справа від себе також почув підозріле: і звідти донеслися приглушені голоси людей – найстрашніших та найнебезпечніших ворогів диких коней. На цей раз огир хропнув до своїх уже сердито: "Ану, пильнуйте мені!" і весь табун одразу ж припинив пастися та нашорошив вуха. А голосів усе більшало, вони вже доносилися з трьох сторін, хоча самих людей за посівами високого жита видно не було. Вожак ще якийсь час вагався, вирішуючи, що робити далі, та коли від одинокого дерева донісся дзвінкий, оглушливий посвист, а серед посівів раптом виросло багато двоногих постатей, що великим півколом охоплювали табун, він коротко заіржав і кинувся в ярк – до рятівного нічного лісу. Весь табун з тупотом понісся за ним.

Любим почув далекий посвист Четвертака, а потім тупіт коней, що риссю мчали ярком прямо до нього. Він причаївся справа від протоптаної табуном стежки – за останнім кущем глоду – і разом з іншими чекав тієї миті, коли весь табун вскочить у пастку: тоді, за задумом Любима, останнім, вільним крилом тенет її вдасться остаточно замкнути.

Коні налетіли мов буря: зі страшенним шумом та тріском, а коли передні втрапили в тенета, заплуталися в них, заіржали з переляку та почали валитися на землю, зриваючи з дерев конопляне плетиво, в нічному лісі зчинився неймовірний гармидер: коні іржали, хропіли, ловці кричали з усіх боків та бігли до тенет, з-під широких копит навсибіч летіли мох та пісок – навряд чи ще колись раніше чула ця пуща такий гвалт! Любим мовчки, бо хто б його тут почув! – рвонув з тенетами вперед, сподіваючись, що решта, котрі тримали ті тенета, зроблять те ж саме і одразу ж був збитий якимось конем, що повернув назад; не відчуваючи болю, увесь поглинутий гарячкою ловів, він

тут же підхопився... Пізно! Більша частина табуна зі страшенним тріском мчала вже повз нього хащами глоду, не зважаючи навіть на те, що колючки боляче ранили кінське тіло – біль ніщо супроти волі!

Часу жалкувати не було, інакше взагалі залишишся без здобичі: радій, що табун не стоптав тебе на смерть, – Любим кинувся до тих коней, що заплутавшись, билися в тенетах. Там уже ловці накидали на спійманих вільні тенета, валили на землю, намагалися пов'язати. Педаш, навалившись своїм семипудовим тілом на коня, немов ковальськими кліщами тримав його задні ноги і вже в'язав їх сиром'ятним ременем. Благояр, старший із Любимових синів, з усіх сил йому допомагав, притискаючи до землі кінську голову, а ще хтось – заплутані в тенетах передні ноги огира.

Любим і собі вхопив за чорну гриву якогось коня, що намагався підвестися, повалив його на землю, гукав, щоб хтось подав ремінь, а сам старався, як Педаш, стиснути до купи задні кінські ноги. Кінь з переляку пронизливо іржав, бився усім тілом, намагаючись звільнитися з несподіваного полону, хтось уже допомагав Любимові, і коли в нього нарешті вийшло спутати задні ноги, він отримав неабиякий удар переднім копитом прямо в ліве стегно, долоні на дві вище коліна. Добре, що тенета таки робили свою справу, обмежуючи у русі передню ногу коня, котра й нанесла удар, бо інакше б людська кістка просто не витримала. У Любима від болю на мить навіть потемніло в очах, але не зупинило його, бо перекинувшись на правий бік, він вже тримав передні ноги здобичі і хтось допомагав йому їх в'язати.

Недарма кажуть, що на схудні дні не варто починати важливого діла, бо на додачу до всього, наступний кінь теж не дався Любимові просто так і спромігся вкусити його за праве плече, добре хоч шмат м'яса не вирвав...

Як би там не було, а до світанку восьмеро коней лежали зв'язаними. У Любима боліло все тіло: боліли ребра, немилосердно боліло стегно, боліло покусане до крові плече. Та він на те не дуже й увагу звертав – заживе, мов на собаці; лови – на те вони й лови, не одному ж звірові на них дістається! Зате, навіть без того огира, що його за умовою забере собі Педаш, додадуться в Любимову скотницю [\[319\]](#) щонайменше десять і чотири гривні срібла – за півтори сотні гривень вже поверне! Ніхто, навіть Видута не знає про потаємну його скотницю – в обсмоленому дубовому жбані, що закопаний біля сохи в робітній кліті. І означатиме це те, що буде він ще на один крок ближче до мети всього життя – стати коропським боярином.

Теслярі поставили тин, на Рикушевих кованих жековинах навісили на дебели дубові ушули дубові ж ворота. Печі підсохли, пісок з них був вибраний, але вони ще не жили, бо без вогню піч сама по собі не є осердям дому, вмістилищем його душі.

Кілька останніх літ, з того самого часу, як заслабла Десеня, вогонь в печі Жаданового житла підтримувала Вишня. Сварожич завжди теплився в загнітку кожної коропської печі; в отчому житлі Сивера жив Сварожич, добутий за допомогою тертя коли б чи не самим Кологастом. Хоча, навряд чи, швидше за все – прапрадідом Велесичем, якщо зважати на розповідь Десені про спалене хозарами городище і переселення роду на нинішнє місце. Коли вогонь гасне в печі за недоглядом – чекай

біди, тож кожна господиня дуже ревно слідкувала за тим, аби той завжди мав собі поживу. Як не важко було Вишні останніми днями доглядати Сварожича аж в городі, він не згас. Тож, оскільки печі були готові, настав час переносити вогонь на нове місце.

Вони помістили жаринки з печі в маленький горщик і пішки пройшли увесь зворотній шлях. Сивер ніс гарячий горщик з Вогнем-Сварожичем, тримаючи його перед собою, родовичі, що траплялися їм назустріч, по димку, що курився, здогадувалися в чому річ, зупинялися і зі словами: "В добру годину!" вклонялися вогневі. Господарі дякували, так само відповідаючи поклоном і в в душах обох, навіть неочікувано для них самих, розквітали гордість за себе та вдячність тим, хто їх вітав.

Сварожич прижився на новому місці. Довго, більше тижня, доки господарі били з глини долівки, печі на маленькому вогні, щоб не тріснули, обпалювалися зсередини. Коли ж випалювання скінчилося і Вишня вперше спекла в новому житлі хліб, вона принесла з города крейду і нею побілила печі. Від білої крейди в темних клітках і навіть у горниці, де було невеличке віконце, враз посвітлішало і Сиверові вперше повіяло від печі забутим з отрочтва, але таким щемним хатнім затишком, коли на їхню половину приходив Жадан і мама, Карислава, світилася від того тихою радістю, а вони з сестрами, сидячи на лаві, слухали отцеві розповіді, мамині дотепні жарти – невже ж це насправді було колись у його житті?

Від тих спогадів йому немов би додавалося сил; окрім того, незрозуміло як, здавалося, що само собою, Сивер якимось чином тепер наперед здогадувався, що саме він мусить робити, хоча за весь час, котрий прожив на чужині, він жодного разу не облаштовувався на новому місці більше, ніж на одну-дві ночі, але й тоді за житло йому слугували віз або печера. На постійних та гостиних дворах вони з Фрейваром жили на всьому готовому, тож, звідки тоді бралися у нього ці знання та переконаність, що саме ось це потрібно робити в першу чергу?

Волхитці щоночі снівся Величко: вони знову любилися, як тоді, в Купальську ніч, у ві сні гаряча хвиля шалу накривала її з головою і вона часом навіть тихенько стогнала – млосно та солодко. А вдень, варто було їй кудись піти, як на дорозі неодмінно стрічався Олесь, син купця Курила, котрому і служив її Величко.

Олесь красень: волосся біляве, очі блакитні, риси обличчя майже дівочі і сам він, стрункий, легкий на ходу проти Величка виглядає, як молодий олень біля тура-велетня. Величко від Волхитки старший на цілих п'ять літ і вона поряд з ним немов маленька дівчинка, Олесь же на два літа молодший від Величка і за словом в пазуху не лізе, не те що Величко, від якого ніжних слів вона майже не чула. Зате її Величко – найсильніший у всьому Коропі, а кому не подобається мати щось най-най?!

– Ти наче маків цвіт, така гарна! А ще я чув, як ти співаєш – куди тому соловейкові! Ходімо зараз до Виті – я там тобі таких кринів[320] нарву – білих, мов сніг!

– Пхе! – пускала бісики Волхитка. – Нащо ти мені здався! Ось Величко повернеться, він тобі знаєш, що зробить?

– Я ж люблю тебе, Волхитко! За себе візьму, купчинєю станеш, – Олесь і не збирався здаватися. – А що Величко? Таких у нас сотні!

- А я не хочу купчиною, я - Волхитка, Додолиця! Хіба хтось є красивіший від мене? От скоро чарівницею стану, як матер. Не боїшся?

- Коли люблять - не бояться. Кращої від тебе на всьому білому світі немає! В паволоки тебе вдягну, в оксамити. Скажи тільки, що хочеш - все для тебе зроблю!

- Усерязі! - вирвалося у Волхитки, аби лиш відчепився той Олесь. - Золоті!

- Добре, - тільки й мовив Олесь, розвернувся одразу і пішов геть.

"Отож бо! - посміхнулася про себе унотька. - Пустомеля..."

А через день біля городських воріт знову натрапила на купецького сина. Той перепинив їй шлях, узяв за руку:

- Зачекай, хочу щось показати, - і відвів убік.

- Ось, Перунова Діво, це тобі... - простягнув до Волхитки руку і долоню відкрив.

А на долоні - золоті усерязі! Волхитка заніміла: вона за своє життя один тільки раз подібні й бачила - на весіллі, у Ходотиної доньки, коли ту брав за себе син іншого купця - Звана. Вона очей не могла відірвати від тих усерязей, стояла і мовчки на них дивилася. Тоді Олесь узяв її десницю, поклав прикраси у вузьеньку дівочу долоньку, сам її закрив і з жаром мовив:

- Зоре моя, та я ж небо до тебе прихилю, тільки полюби мене! Дай згоду - сватів восени зашлю! Подумай - чекатиму.

Пішов геть син купця, а Волхитка сама не своя від того, що сталося, прибігла додому і загорнувши усерязі в шматок старого платна, сховала в щілині за лавою. В дівочій душі нуртувало таке, що й словами не розкажеш. Головне, що вона не знала, як же їй тепер жити: з Величком любові були, котрі нікуди не подінеш і з душі не викинеш, бо вперше в житті пізнала мужа; а тепер від Олеся усерязі отримала - та все їхнє з матір'ю добро не варте цього золота... Повернеться Величко - що тоді буде?!

Вона тинялася сама не своя, доки її, таку, не помітила Орогостя. Чорні, мов вуглини, очі чарівниці вп'ялися у Волхитчине лице:

- Що трапилося? Кажи, дівко!

Та одразу знітилася, бо знала, що брехати марно і все розповіла.

Орогостя довго роздивлялася усерязі і обличчя її ставало все більш похмури.

- Сядемо, - показала вона на лаву. - А тепер слухай, Волхитко, що я тобі казатиму...

Унотька дивилася на матір, як зачарована: ніколи раніше та не промовляла до неї так урочисто і водночас строго.

- Ти виросла. І вже пізнала мужа. Суд [\[321\]](#) кожній людині призначає долю. А вона людину супроводить до самої смерті. Ще ніхто від своєї долі не втік і не сховався. Тому в житті нічого випадкового не буває. Долю свою мусиш душею відчувати. Кожного дня людина на роздоріжжі стоїть: куди піти? Щоб не проміняти долю свою на недолю, завжди будь однією. Будь вірною чомусь одному: щодня, все життя.

Орогостя замовкла і в житлі надовго запанувала тиша. Нарешті Волхитка, трохи оговтавшись, насмілилася запитати:

- А як взнати, чому саме мусиш бути вірною?

- Слухай душу. Або золото візьме владу над тобою, або ти над ним. Або ти

володарюватимеш над іншим, або він над тобою.

Не все зрозуміла Волхитка зі сказаного Орогостею, проте кожне материне слово закарбувалося в дівочій пам'яті. Чи назавжди?

- Позавтрому ввечері, як лягатимемо спати, я буду ворожити тобі на долю. До тієї години їсти не можеш: в роті і мачинки не мусить бути. Пий лише воду з кринички.

Витерпіла голод Волхитка: надто вже свербіло їй долю свою взнати. Вказаного вечора, як стемніло і прийшов час збиратися до сну, Орогостя дала доньці ретельно вимитий та вичищений гребінь і заходила повчати:

- Розчешися цим гребенем так, щоб жодної волосинки не оминула. Не поспішай. Розчісуйся і думай про того, з ким хотіла би долю свою розділити. Потім поклади гребінь під узголів'я і лягай спати зі словами: "Суджений-ряджений, прийди до мене вбраний!".

Замисленою була Волхитка і розчісувалася з трепетом душевним, бо розуміла, що з-під гребеня струменить зараз не лише її густе, пряме волосся, а й доля правиться, лягає ниточка до ниточки – як ляже, так і життя складеться.

Величко стояв перед очима – могутній, з ним нічого не страшно, пристрасний, але простодушний; Олесь зринав – красень писаний, золоті усерязі на долоні тримав, словами, від яких серце мліло, за собою кликав... Ну що б оце Величкові та й не бути таким, як Олесь! Хіба ж би вона замислювалася?!

Усе зробила дівчина, як мати веліла; зробила і спати лягла під старе ряденце. А сон не йде... Кого обрати: наймогутнішого чи найкрасивішого? Того, хто не обдурить ніколи, від лиха врятує, чи того, хто золотом осипле, у паволоки вдягне? Кого?!

Хочеться, щоб муж і сам був гідним її небаченої вроди. Хочеться влади. Над усіма. Не лише влади своєї краси, але й іншої – такої, як у матінки, що з людиною може вдіяти, що схоче. Ось така влада їй миліша, ніж навіть саме золото! А відтак, і муж її мусить бути над усіма мужами муж! Бо коли вона владарюватиме і над мужем своїм... Ні, не такого вона хоче.., не такого...

Сон таки здолав Волхитку. А Орогостя дістала з-під лави шкіряну торбинку, запаленою скіпкою окреслила в повітрі круг себе коло, прошепотівши стародавнє закляття: "Щур, святе се місце!", і сіла за старий, вишкребений ножом до чистого дерева, стіл. В торбинці знаходилися руни – чародійське знаряддя для ворожіння на знання того, що буде. Боги дали руни втаємниченим людям з тим, аби допомогти душі віщої людини краще розуміти Божий світ, в якому немає різниці між минулим, нинішнім та майбутнім – усе це суть одне, як вода в ріці, що плине повз того, хто стоїть на її березі і споглядає течію. Руни еднають минуле з майбутнім та показують, як вибір людини в минулому творить її майбутнє.

Ворожбитка струснула торбинку, навмання взяла з неї одну руну – плаский, випалений в печі глиняний черепок із начертаним на ньому таємничим знаком і поклала на стіл. Перша рунa у ворожінні на долю – це минуле. Орогостя якийсь час пильно вдивлялася чи то в руну, що лежала перед нею, чи в своє та Волхитчине минуле. Потім знову запустила руку в торбинку і вийняла з неї другу руну – руну

Волхитки. Яка вона насправді, її донька сьогодні, яка її суть, як людини – ось що воліла взнати Орогостя.

Третя руна лягла на стіл – загад на майбутнє. У цей черепок чарівниця вдивлялася найбільше. Брови її то хмурилися, то злітали в подиві – очевидно було, що розкриті майбутнє доньки аж надто вже дивувало її матер. Четверта руна мала розповісти, чому Волхитка саме така, а не інша і що є корінням того. Глибоко замислившись, Орогостя довго сиділа над четвертою руною, часом легенько, на знак згоди, киваючи сама собі головою, потім виклала на стіл п'яту руну, яка мала прояснити, що Боги чекають саме від неї, ворожбитки, що вона особисто має зробити задля того, аби здійснилася воля Богів.

Нарешті дійшла черга і до шостої руни, останньої в цьому ворожінні: що чекає на саму Орогостю в разі, коли вона виконає те, що покладене на неї Богами. Та це хвилювало її найменше. Їй і так все вже було зрозуміло, тож, переконавшись, що воля Богів витолкувана нею вірно, вона на знак згоди лише кивнула головою, потім склала руни в мішечок і почала дивитися на сплячу Волхитку.

... Величко питав згоди на злюб, а Олесь з-за його широкої спини показував їй небачені паволоки, осипав дощем із перлів, чомусь лукаво підморгував та усміхався. Потім Волхитка з Величком любилися серед квітучого луку, а хтось, обличчя не розібрати, докірливо хитав головою... Усім чомусь хотілося, аби вона якомога швидше стала чиєюсь жоною, а невидимий голос шепотів у самісіньке вухо: "Чекай, Додолице!" і тоді вона кричала щосили: "Хіба ви забули?! Я ж Додолиця, Перунова Діва! Я наречена Громовержця!", от тільки, здається, крику її ніхто не чув, бо ніч наступила і навкруги вже – жодної живої душі...

А потім розвиднілося раптом: Волхитка стояла під якимось великим деревом, у затінку його густого віття і дивилася на осоння. Сонячне світло було аж занадто сліпучим і з того світла раптом виник муж, котрого вона ні разу в житті не бачила, проте Волхитка одразу ж здогадалася, що то і є її суджений: він був не такий, як усі, ні на кого не схожий; вони протягнули одне одному руки, дивилися у вічі – надивитися не могли, а в чистому небі, в синій Сварзі, над їхніми головами гуркотів грім...

"Ось воно, щастя!" – зрозуміла Волхитка і вони пішли кудись із тим мужем, а Величко все йшов за ними назирцем, тримаючись на відстані; коли ж вона озиралася на нього, він лише сумно до неї усміхався...

Вранці, коли Орогостя запитала доньку, чи бачила вона щось уві сні, Волхитка розповіла їй про дивного, незнайомого мужа, що взявся нізвідки, і про грім з ясного неба, і про все інше.

– Який він із себе? – одразу ж поцікавилася ворожбитка.

Та Волхитка, як не силувалася, згадала лише одне:

– У нього не було бороди, тільки довгі вуса...

Зосереджена Орогостя мовчки кивнула головою: мовляв, так і мусить бути.

– Він Перунів жрець? – тамуючи подих, спитала Волхитка.

Орогостя на те нічого не відповіла, лише згодом замислено мовила:

- Відтепер почне вершитись твоя доля. Пам'ятай, що я тобі казала: завжди будь однією. Завжди.

Дажбожа колісниця котилася донизу - на захід, в море Окіян, на нічний спочинок. Просторим Сиверовим двором, поскубуючи поміж берізок рештки ріденької травички, ходив Птах, під призьбою, біля ніг Вишні, ловив вечірні сонячні промені Бримо, сама ж Вишня сиділа з шитвом на руках: червоними та синіми нитками вона обшивала по подолу оберегами-візерунками чоловічу сорочку і поспішала закінчити роботу до заходу сонця.

... Тільки й того, що нинішній муж відвалив за неї колишній свекрусі мало не жменю золота, але після злюбу Сивер виявився мовчазним і байдужим до неї. Мовчки вставав, мовчки їв, мовчки займався своєю чоловічою роботою, бо її у нього, що не кажи, дійсно було більше, ніж досить. Коли він коротко сказав Вишні, що вирішив звести житло на новому місці, біля старого городища, вона відповіла те, чого він, певно, і чекав: "Як скажеш, муже мій...", бо давно вже звикла, що від її думки в житті ніколи і нічого не залежало.

Вони ділили одне ложе і інколи Сивер задовольняв своє чоловіче бажання, але при цьому він зовсім не думав про неї - їй було лише боляче, та Вишня терпіла це, закусуючи часом губу, щоб не скрикнути, коли він був аж занадто грубим у задоволенні своєї похоті. Після того він відвертався від неї і засинав. Але з тим, вважала Вишня, ще можна було миритися: це ж не знущання Ізбори, та й кислую скорою від Сивера, як від Летяги, не тхнуло!

Ще їй було незвично і від того трохи навіть лячно чути, так це його молитву, коли сідали за стіл - бурмотіння на незрозумілій чужинській мові - він здавався їй якимось чаклуном, від котрого можна зазнати неабиякого лиха.

Зате одного разу, коли вони вперше пішли удвох на торжище, Сивер вступився там за неї і за одне лиш це заступництво Вишня готова була пробачити своєму мужеві і його грубість уночі, і мовчанку вдень.

... Вони й двох тижнів не прожили, коли, ще на другий день толоки, виникла потреба купити сіль і казан для варива. Люду на торжищі було багато, особливо товклися біля мідних казанів: надто вже цінна і необхідна в господарстві річ, але ж і дорога! Вибрав казан Сивер, а вона стояла поруч. Коли ж це товста Шумиха, жона прийшого гутника Самоти, перевалюючись з ноги на ногу мов качка та намагаючись і собі позорити на товар, не зумівши протиснутись між Сивером і Вишнею, ухопила ту за руку:

- Ану, відійти, беш-тяд-на!

Вона вимовила оте ненависне, болюче для Вишні слово з особливою насолодою: не безчадна, а саме бештядна, прямо упиваючись, насолоджуючись приниженням Вишні. Якби та була сама, вона б, за звичкою, змовчала і відійшла. Але це було сказане не лише на людях, а ще й при її мужеві, з котрим Вишня ледве тиждень прожила і їй стало невимовно соромно перед Сивером за цю свою Божу кару: сльози самі собою знову навернулися на очі - злякалася, що через таку ваду і Сивер почне нехтувати

нею так само, як колись нехтував Зелена.

Та Сивер одразу ж обернувшись до Шумихи, нависнув над нею усім своїм зростом і неголосно, але грізно прорік:

– Стули пащу! Чи лепетайло вкоротити? – і, начебто випадково, поклав руку на колодочку ножа при поясі.

У Шумихи від страху віднялися ноги і затерп у роті язик. Аж тут підскочив Самота, здоровий, мов бугай, і ухопивши Сивера за плече, зібрався відкинути його геть:

– Ти, стрижена борода! Не чіпай мою жону!

Не вийшло. Сиверова десниця умить лягла на зап'ясток Самоти, стиснула мов кліщами і гутник аж скрикнув від різкого болю: йому здалося, що й кістки тріснули. Вишня бачила, як звичний їй погляд мужа змінився на якийсь зміїний: немигаючий, холодний та безжальний. Дивлячись Самоті у вічі, Сивер мовив коротко, але вагомо:

– Не треба. Пожалкуєш.

Як не дивно, Самота одразу ж зрозумів – дійсно, краще йому відступитися: мовчки смикнув за рукав свою Шумиху і розвернувся йти.

Навколо них вже колом зібрався люд, багато людей. Сивер поклав на рамено [\[322\]](#) Вишні шуйцю, обвів усіх отим своїм поглядом і досить голосно сказав:

– Я прямий нащадок Кологаста, хто не знає. Це в моїй печі палає вогонь, добутий колись його рукою. Усе тут тримається на крові, що тече в моїх жилах. Хто ще хоч словом зобидить мою жону – жалкуватиме, доки й житиме.

Це було мовлено так спокійно і страшно, увесь час згадувала потім Вишня, що ніхто не сказав проти жодного слова. Вони купили казан, сіль і пішли додому.

А ще ж, Вишня цього не забувала ніколи, Сивер, як не крути, розплатившись за неї, коли розібратися, останньої жони у Коропі, золотом, навіть не сріблом, визволив її від ненависної Ізбори. Попервах їй час від часу навіть вчувався скрипучий, лайливий голос колишньої свекрухи, проте, це досить швидко минулося. Сивер на неї не кричав, нічого не наказував, взагалі не втручався у її жіночі справи, з часом вони почали навіть кілька разів на день перекидатися словами – просто так, і без діла. Певно, якби було по-іншому, якби муж їй щось наказував і за щось питав з неї, вона би так і продовжувала відчувати себе челядкою, котру передали від одного господаря до іншого. Але бути господинею – не те ж саме, що бути челядкою чи навіть невісткою при свекрусі. На господині лежить геть усе: і щоб вариво для мужа вчасно було на столі, і одяг поладжений та випраний, і в житлі прибрано та затишно, і муж задоволений.

Сиверові за своїми турботами не було часу навіть поцікавитися чи все у неї виходить, він цілком покладався на Вишню, бо те, про що раніше доводилося дбати самому, тепер чекало на нього вже готовим. Коли толокою ставили їхню хату, вона мала нагодувати два десятки мужів і їй те вдавалося. Доки Сивер відпочивав, вона встигала полатати його стару одежину, от тільки не знала, чи він помічав те? Та як би там не було, а Вишня почала навіть отримувати задоволення і не просто від роботи, як колись, а від того, що сама вирішувала що, коли та як їй робити. Все ж таки, що б там

Видута не казав, вона була ще не старою жоною і жага життя, котра до цього часу лежала десь під спудом, брала тепер своє – Вишня все більше відчувала, що життя, попри все, поволі повертається до неї і якби хтось спитав, чи й тепер вона вважає, що життя скінчилося, вона, мабуть, відповіла, що ні, не скінчилося поки що...

Житло звели, і таке, якого Вишня ще й не бачила. У новій хаті їй майже все було незвичне, окрім кліті. Вона вірила своєму мужеві, хай і був він не такий, як усі. Якщо вона і боялася чогось, то лише зимових холодів у такій незвичній хаті та ще трохи – можливого голоду, хоча Жилята і мусив по ряду дати їм усього вдосталь; у всьому іншому Вишня покладалася на свого мужа, бо, як би там не було, він лише за місяць спромігся і житло звести, і хлів, і тин навколо поставити – хіба ж порівняєш такого із Зеленею?

Щоб хоч якось бути гідною свого мужа, вона, ледь звели хату, почала шити Сиверові та собі одяг: не за горами був Перунів день і Сивер, як прямий нащадок усіх старійшин роду від Жадана аж до Кологаста, мав приймати участь у принесенні Перунові жертви, храмувати зі своїми родовичами. Якщо у нього не буде на пожертві святкового одягу – що ж тоді вона за жона?! Та й вона не могла вийти на люди у своєму дранті. Десеня наділила їй стільки полотна, що його вистачило б на десятьох і Вишня тепер вкладала в своє шитво усю душу: нехай побачать коропці, що вона не "якесь абищо", а достойна жона.

На заході пломеніло небо. Сонце майже повністю сховалося за далекими деснянськими верболозами, Сварга там набула кольору розпеченої до червоного криці, а тут, над головою Сивера, холонучи до ночі, навпаки, мала глибокий блакитний колір, що ось-ось збирався перейти невидиму межу і стати синім. Як водиться, вітер надвечір стих, з лугу вже поволі наповзала приємна вечірня прохолода і Зоря ось-ось мала вмитися першою росю. Сивер щойно вивершив біля нового двору стіжок сіна з викошеної попід сосновим узліссям отави і, спершись на вила-двійчатка, милувався вечірнім лугом. Звідси, від старого городища, з високого лівого берега Коропа той був увесь, як на долоні: перед ним синіла смуга деснянської протоки, за нею, на тлі зеленої трави, де-не-де темніли купками старезні дупласті верби, а поміж ними стояли стоги сіна; ще світліша ніж трава, нетронута скотом лепеха окреслювала заповнені водою неглибокі лугові видолінки; замість звичного на початку літа пташиного щебету тепер було чути лише ґерґотання диких гусей та насмішкувате кахкання качок із протоки; цвіркуни, готуючись до ночі, пробували свої пискляві голоси, а за спиною, з узлісся, пролунав раптом короткий пронизливий крик сокола. До жнив залишалося не так вже й багато днів.

Усі оті сумніви, що мучили його попервах, коли він тільки повернувся до рідного порога, відійшли вже кудись далеко, в небуття: в душі від тодішнього сум'яття не залишилося і сліду. Він знову, як і завжди до цього, відчував упевненість у собі, але тепер до неї щодня, саме надвечір, почало додаватися нове, до цього ще незвідане ним задоволення від зробленого власними руками за день, що закінчувався. Він стояв, милуючись лугом, смакував нове для себе відчуття, коли ж це його вухо вловило легку

ходу людини, що ішла босоніж. Оглянувшись швидше за звичкою, аніж з почуття можливої небезпеки, Сивер побачив Вишню, котра була вже за кілька кроків від нього.

- Ходімо вечеряти, муже мій, - запросила вона і стала поруч.

- Зараз підемо.., - а самому не хотілося і кроку ступити: так би дивився і дивився на рідний, милий серцю луг.

Мовчки вони постояли ще якийсь час; Вечорниця прийняла вже від Дажбога його баских коней і замикала небесну браму: сутінки підбиралися з лісу, що темнів за півсотні сажнів позаду, їхня просинь владно кутала усе довкола, готуючи світ до нічної темряви. Сиверові чомусь ну аж ніяк не хотілося йти до своєї хоромини: він спочатку притулився спиною до стіжка, а потім і зовсім сповз униз, сів під ним. Зачудований, він не зважав на Вишню і на те, що вона почувалася зараз ніяково та була вкрай спантеличеною його небажанням іти до господи.

Нарешті, не розуміючи, що ж їй робити далі, жінка обережно присіла поряд і стривоженим голосом тихо спитала:

- Тобі не до вподоби вечеря моя?

Сивер навіть не одразу голову повернув до неї:

- Га?

- Тобі... вечеря моя не подобається? - ще тихіше запитала Вишня.

- Я оце саме тут, - замість відповіді показав він рукою на піщаний плес протоки, - переплив колись разом з конем і подався в чужий світ. А зимою перед тим, на Різдво Божиця, звідти, - ткнув великим пальцем десниці собі за спину, - дивився отак само на цей луг і на душі у мене так зимно було... Нині ж - тихо та радісно. Посидимо...

- Посидимо, - полегшено зітхнула Вишня. - Посидимо, муже мій! - а сама тихенько, мов кішка, притулилася до Сивера і вперше за злюб поклала свою голову на тверде його рамено. Вони мовчки сиділи під стіжком, з-за котрого підкрадалася до них безмісячна поки що темрява, і думки у Сиверовій голові попливли уже в інший бік.

... Відтоді, як Шамро їх супружив, ішов шостий тиждень. Сивер ще ніяк не міг звикнути до свого подружжя. І ось зараз, відчуваючи на своєму рамені тепло її дотику, згадалося йому перше своє відчуття, коли стояли вони перед Шамром, а той перев'язував їхні руки в ліктях вишитим убрусом, згадалося, як подумки докоряв він Видуті за нав'язаний вибір жони. А затим була та лазня і похіть обох, спрагу котрої вони заледве втамували, але потім (Сивер так і не зрозумів, чому), як він не старався на одрі, як не вкладав усю свою силу - так і не зміг домогтися від Вишні хоч чогось, схожого на те, що було в лазні: від його вогню вона не займалася, як не займається мокре дерево, скільки його не підпалюй.

Якось сиділи вони з Рикушем пізно ввечері, після толоки, на валу під стіною старого городища і той спитав у Сивера про молоду жону. Він лише рукою махнув, мовляв - ніяк.

- Затовкли її у Видуті, - помовчавши, озвався нарешті Рикуш: - була вона спочатку дівка, як дівка... То все Ізбора - от уже ж: не жона, а Мара! Слабкий у нас старійшина: жона ні в що не ставить і син своє гне - боярином хоче стати.

- То що ж, оце Видута з якоюсь жоною не в силах управитися?! Як же він родом править?

- Ех, Сивере-Сивере! Залізо увариш, а злу жону на добро не навернеш! Мудра жона, друже мій, то безпечаліє для мужа, золото в його калиті! Та тільки де ж їх на всіх знайти?

- А Доманя у тебе мудра?

- Мудра... А тоді вкусить якийсь ґедзь - борешся, немов з ведмедем: ти їй слово, вона тобі десять! Тьху! - певно, згадав щось своє, недавнє, Рикуш.

Така от вийшла тоді у них розмова.

Безпечаліє... Коли говорити про страву, про одяг, то тут у нього дійсно, безпечаліє. Ще жодного разу не лягали спати голодними ані він, ані Бримо. Він знав лише одну турботу - принести вранці чи ввечері доста риби. Це неважко: стоїть на Ужеті кілька верш і риби їм вистачає, аж занадто. А хліб та каша, та узвари - він і голови собі не бив, звідки усе те бралось. І одяг: якби не Вишня, то двох його сорочок і ногавиць не вистачило б і на два тижні. Хату звести - це тобі не на сопілці грати: там за сучок зачепився, там живицею перемазався. А він прокидався - перед ним завжди лежав його одяг: підлатаний, часом випраний. Коли вона встигає?

Хоч вона на одрі і таке собі - ні риба, ні м'ясо, але ж і йому не двадцять зим, щоб любощами втішатися... Он, діставшись Коропа, питав у Видути чи дозволить йому рід смерті тут діждатися. Помирати збирався! А тепер ось, заледве відтоді шість тижнів сплигло, сидить під власним - новим! - дворіщем і жона до рамена тулиться: вечеря чекає вже на столі та й голим тілом він не світить - скаржитися на долю потреби немає. Що то значить - рідна земля, і як не кажи, а свій рід! І добре, коли є у тебе такий друг, як Рикуш - ще з дитячих літ: тоді усе тобі по плечу.

Та ні, як не крути, а без жони, без Вишні, він би один тут не справився. Толоку нагодувати! Це тобі не смішки, жартами не відбудешся. Ні, не справився б він без Вишні! Правда, завинив він - майже не розмовляє з нею: стільки клопоту - голова пухне... Інколи так і хочеться добре слово їй сказати, але поки надумаєшся - Вишні вже й слід прохолов, побігла кудись. Вирішить: наступного разу обов'язково скажу, а потім замислиться про своє і знову те ж саме...

Та нічого, все ще попереду. Господиня вона метка - це добре. Навіть не здогадувався, як легко з жоною жити: не думаєш ані про вариво, ані про одяг. І, здається, неговірка вона - Вишня. Бо якби торохтіла, як сорока - не витримав би: Щур їм і Пек, тим жонам!

Хай уже, яка не є, та все ж його жона. Одного разу, на торжищі, довелося йому вступитися за Вишню, коли якась сварлива жона привселюдно та зневажливо обізвала Вишню, його, Сивера, жону бештядною. Що вона безчадна, він тоді вже знав, воно його і не турбувало зовсім - які там діти, коли тобі чи не п'ятий десяток і взагалі ти ж віку зібрався доживати... Та він за своє життя, коли бачив зневагу до свого, звик нікому не давати спуску: чи то стосувалося його самого, чи коня, чи топора, а тепер ось і жони, якою б вона не була. Тож і вступився за Вишню не лише тому, що знав: спустиш комусь

образу, нехай і в малому, – не зчуєшся, як і інші заклують, але ще й тому, що не любив, коли знушаються над кимось, сиплючи на рану сіль, знаючи наперед свою безкарність. Коли ж, через кілька днів ще й Рикун розповів про долю Вишні і ту наругу, що стільки літ терпіла вона від свекрухи, у Сиверовій душі само собою зародилося почуття жалю до жони – немов до ображеної безпричинно малої дитини – часом навіть хотілося пригорнути, по голові погладити; правда, швидко забував про те бажання за своєю роботою.

А добре сьогодні попрацювалося – сама собою плелася далі його думка: хоча і не все зробив, що бажав, бо хотів почати ошкурювати колоди на хлів, але то одне, то інше витикалося наперед; он, глянув, – скошена позавчора отава (таки набив руку на косьбі і з горбушею управлявся тепер без огріхів) вже висохла – треба було, доки сухо, в стіжок скласти, піде Птахові зимою на підстилку. Два його стоги стоять десь там, за Коропом – зимою по льоду перевезе, а рядовичі і вівса, і жита, і проса по ряду за ріллю привезуть йому доста. Нічого, перезимуємо!

Хтозна: чи оте нове відчуття – задоволення від зробленого, чи тепло жіночого тіла, що тулилося до нього – теж нове, незнане досі, проте приємне, подіяло так на Сивера, але, сидячи у темряві під стіжком, він чи не вперше за довгі літа відчув ту безтурботність, котра притаманна людині, яка або дуже ще молода, або ні в чому не має нужди, хоча, можливо, виною тому була просто літня пора, що мала досить скоро скінчитися, і тоді вже колись почнуться осінні дощі, потім настануть зимові холоди і зимові ж клопоти, турботи...

А думка знову перескочила на свою жону, навіть стало трохи жаль її: от сидить же поряд з тобою – не мовчи, старий пень!

– Ходімо, скупаємося, – раптом по-змовницьки, по-молодечому шепнув він, повернувшись до Вишні.

Не за горами був Перунів день, після котрого, як заведено у сіверян, купатися вже не годилося, бо того дня котрийсь із коней Громовержця губить у воду свою підкову. Вишня, що ще жодного разу не чула від свого мужа нічого подібного, рада вже лише від того, що сказано це було не буденним, заклопотаним голосом, а по-теплому, шепотом, легко, мов унотька, скочила на ноги:

– Ходімо!

Вони пішли до води. Якось неочікувано навіть для самого себе, Сивер поклав їй руку на рамено, вона пригорнулася радо, немов тільки цього й чекала, обняла мужа за стан, він відчував її туге чресло [\[323\]](#) і ті півсотні сажнів до плеса зробили їх хоч трохи та ближчими, а у Сиверовій душі чи не вперше за життя ворухнулося щось таке, імені чому він не знав, але вважав, що воно мужеві зовсім не до лиця, і на одну коротку мить йому перехопило подих, – здалося, що він скинув щонайменше двадцять зим.

Хоча в повітрі і відчувалась легка прохолода, та вода була ще теплою. Небо, геть уже все, рясно всипали зорі, схудлий Хорс піднявся з-за города і проклав до них по воді сріблясту рівненьку стежину. Вони тихо пливли поряд; не змовляючись, намагались не дуже брижити ту стежку. Течія тут була повільною, їх майже не зносило униз. Не

допливши трохи до протилежного берега, розвернулись і так само тихо попливли назад, бо і шум здійснити такої ночі у них теж не було жодного бажання. Сивер тихо пірнув; за ним пірнула і Вишня. Під водою була непроглядна темінь, вони не бачили і не могли бачити одне одного, проте інколи, під час чергового гребка, їхні руки торкалися і ті дотики були приємні обом: добре, коли у суцільній пільмі твоя рука хоча б інколи стикається з рукою іншої людини – виходить, навіть у цьому мороці ти не один. Вони і виринули майже одночасно, поглянули приязно одне на одного і мовчки попливли до свого берега.

За кількадесят сажнів від протоки, якраз навпроти них, на узвишші, все залите місячним сяйвом, стояло, оточене тином, їхнє нове житло і Вишні воно чомусь видалося тепер ледь не князівським теремом, якого вона ніколи у житті не бачила, лише чула ще в дитинстві від отця свого, котрому довелося якось бувати в Чернігові, що живуть князі у високих та таких красивих житлах, які, не бачивши, годі собі навіть уявити. Уперше за спільного з Сивером життя, вона відчула гордість від усвідомлення себе заміжною, повноцінною женою, ту гордість, котра колись недовго переповняла її на самому початку подружнього життя із Зеленею.

Сивер першим дістав ногами піщаного дна, встав; стала на ноги і Вишня. Вони виходили з теплої води і на повітрі їхня шкіра враз вкрилася мурашками. Сивер поглянув на Вишню: та дихала глибоко, по-дівочому пружні перса з набубнявілими від холоду сосками, що так і не пізнали материнського щастя, високо здіймалися; ідучи до берега, вона, піднявши руки, витискала воду з волосся і Сивер зауважив про себе, що насправді Доля не обділила його Вишню жіночою вродою – і прямий невеличкий ніс, і припухлі губи, і доладні вушка, і красивий вигин шії, а ці перса!... Гаряча хвиля зародилася десь всередині, піднялася і з шумом вдарила в голову; він зупинився і притримав її за плечі. Вишня поглянула на мужа знизу вгору; руки її, покинувши волосся, лягли йому на груди, якийсь час вони мовчки дивилися одне одному у вічі, потім жіночі довгі вії прикрили дві темні ягоди, Вишня подалася уся вперед і вгору, її уста відкрилися для поцілунка і Сивер відчув дотик до свого тіла двох її затверділих сосків.

... Так, зараз йому було щонайбільше двадцять зим і пройдений життєвий шлях здавався чистим, мов перший сніг: без бруду, згарищ та крові. Сивер якимись іншими очима дивився тепер на свою жону і вона вже не здавалася йому бляклою, ніякою – навпаки! У погляді Вишні було щось таке, чого він ніколи у інших жінок не помічав, щось незвідане та загадкове. Долоні самі собою ковзнули з плечей угору по лебединій шії, лягли на мокре волосся; самі собою закрилися і його очі, а чоловічі губи знайшли жіночі.... Поцілунок їхній був теплим та ніжним і таким довгим, що обом забракло повітря; вже не відчувалося серпневої прохолоди, вони взагалі перестали помічати навколо себе будь-що.

Усе, що сталося потім, аж ніяк не було схоже на ту тваринну похоть, що колись охопила обох у лазні: щось нове зростало поміж ними, починало ріднити тіла та душі, пускало по воді легенькі хвилячки, туманило зір, збивало дихання і паморочило голову.

Часом Вишня, відкинувшись назад, бачила у небі пересічене лице Хорса, часом Сивер помічав на воді збрижену срібну стежку, але їм до того було байдуже: Лель[324] уже запалив у їхніх серцях пожежу, загасити котру невзможі була навіть вода цілої деснянської протоки...

Коли ж вогонь погас і Сивер хотів уже йти на берег, Вишня, соромлячись та ніяковіючи, прошепотіла йому: "Зачекай трішки, щось ноги не йдуть..." і тоді він, не кажучи й слова, підхопив її на руки і поніс. Він виходив з води, несучи знеможену, вкрай розімлілу Вишню, що притулилася щокую до його рамена і відчував: щось змінилося в ньому, змінилося так сильно, як, можливо, ніколи раніше.

Наступного дня, зчищаючи у дворі скобелем кору із соснових колод, Сивер подумки постійно повертався до того нічного купання і щоразу тепла хвиля спогадів плескала в його груди, а в уяві поставало то обличчя Вишні, коли вона тягнулася до нього для поцілунку, то відчувався дотик її сосків і тоді струг не хотів робити своє діло, а він починав думати бозна про що і мотав головою, проганяючи ті думки, а вони знову і знову лізли в голову, не давали працювати... Часом Вишня проходила у своїх жіночих клопотах по двору і коли їхні погляди зустрічалися, усмішка торкалася її губ, на щоках з'являлися ямочки і вона зніяковіло опускала очі, а у Сивера після того в душі коїлося щось дивне: він не знав тому назви, але йому хотілося, аби воно тривало ще і ще. Він лише дивувався із самого себе: як це одразу не розгледів у Вишні її красу, а проживши укупі з нею шість тижнів – душевне тепло і лагідну вдачу.

Після вечері, вперше за стільки часу, що прожили вже разом, вони сиділи на призьбі під своєю, зовсім недавно зведеною хатою, дивилися на зорі; Сивер розповідав їй про далекі землі і дива, що їх довелося там бачити; Вишню найбільше вразила його розповідь про гори, які вивергають із себе вогонь і звуться вулканами; вона лякалася про себе, не наважуючись показувати мужеві свій страх і знову тулилася до Сивера і їм обом тоді не хотілося навіть ворухитися. Потім вони піднялися в горницю; крізь затягнуте бичачим міхуром косящате віконце туди вже заглядав допитливий Хорс, його скупі промені, відбиваючись від світлих, зроблених із свіжої сосни стін та підлоги, наповнювали їхню ложницю м'яким вкрадливим світлом.

І знову, як учора на плесі, як сьогодні у Сиверовій уяві, вони зняли із себе одяг, стояли біля свого ложа і дивилися одне на одного, і злилися потім в поцілунку: усе було, як учора, тільки пристрасніше, тільки з якимось трепетом, як колись давно-давно, при перших у житті любовощах. Вони лягли; Вишня, дивлячись йому у вічі, благально прошепотіла: "Тільки не поспішай...", заплющила очі і своїми губами віднайшла його. Вони дали волю своїм почуттям, і Сивер лише тепер нарешті остаточно зрозумів, чого він за усе своє доросле життя дійсно ніколи не мав і до цього часу навіть не здогадувався, що воно ще існує десь на білому світі – ніжності. Він був обділений саме ніжністю: жодна жона, любовощів якої йому довелося взнати, не мала у собі і десятої долі того, що давала нині йому Вишня; жодного разу не був ніжним із жінками й він. Хтозна коли б він зрозумів це і чи зрозумів би взагалі, якби не вчорашній вечір і захід сонця, що так розтеплив його душу, і сидіння вкупі з жоною під стіжком, і хода, обійнявшись, і

купання, і те, що було потім, і ці останні її слова.

Знову з нього злетіли роки, цілі десятиліття; як злазить у липні із рака панцир, так злізли з душі байдужість та жорсткість, оголили її і зробили знову чистою, доброю та ніжною, готовою до любові, як колись у його далекому отроцтві.

... Вишня вигиналася під ним усім тілом, солодкий стогін зривався з її вуст, жіночі руки лагідними пір'їнками пестили Сиверову спину, плечі, груди, обличчя, і він уперше в житті мав від того радість, і уперше прагнув дати жінці ще більше насолоди, осягнувши раптом у чому насправді є найбільше задоволення для чоловіка, ствердження його чоловічої сили; а потім він враз перетворився на вулкан і їхні вигуки злилися в один...

... а коли все скінчилося і сили покинули обох, вони ще якийсь час лежали, не розкриваючи свої обійми, важко дихаючи, розпашілі, гарячі і їхні руки тихо, повільно, ледь-ледь пестили одне одного, доки до їхнього ложа не підкрався сон.

Сивер послухав, як по дитячому тихенько засопіла, засинаючи, Вишня і обережно вивільнивши з-під неї свою ліву руку, повернувся на правий бік, готовий і собі ось-ось провалитися у міцний сон, коли ж це жона заворушилася і він раптом відчув у себе на спині, поміж лопаток, її легенький сонний поцілунок.

На усьому білому світі не було для нього нічого більш неочікуваного, аніж цей дотик жіночих губ. Ніж в спину – так, це він розумів, але поцілунок... Якби поцілунок дістався йому в груди, в уста чи щоку – він би не побачив у тому нічого дивного; цілуючи так, сподіваються на відповідь. А те, що сталося, Сивер зрозумів по-своєму: Вишня цілувала його без жодного умислу, без очікування отримати те ж і від нього, цілувала душею своєю; і ще – він від Вишні у спину може отримати лише поцілунок. Не ніж – поцілунок у спину! Сивер був розчулений; вдячність прогнала сон геть: він рвучко повернувся до жінки і, намагаючись бути ніжним, наслідуючи в цьому Вишню, став цілувати її в закриті очі, у носик, в соковиті губи. Вона сонно, не відкриваючи очей, запосміхалась; повертаючи голову, підставляла під поцілунки шию, коли ж Сивер опустився на півкулі перс, тоді сон враз покинув Вишню, вона прошепотіла: "Ладо мій!" а Лель, уже вкупі з Полелем^[325], раптом викресав між двома людськими серцями таку іскру, що у горниці спалахнула не просто пожежа, а ціла вогняна буря пристрасті, мов би нічого і не було поміж ними ось зовсім недавно.

Їхню горницю якась невидима сила перенесла прямісінько в розбурхане море шалу, їх несло хтозна куди, гойдало на високих хвилях так, що перехоплювало подих, а потім раптом для них перестали існувати і час, і простір, і верх, і низ: вони вже не могли розібрати, де закінчується одне тіло і де починається інше; вони злилися в єдине ціле – без початку і без кінця, у підвішене десь між небом і землею блаженство...

... Вони не знали, скільки часу це тривало; повільно поверталися у навколишній світ, у свою ложницю, на ложе із сіна, вкрите простим конопляним платном і зачудовані, припишкли від подиву, боячись сполохати диво, лежали тихо: обійнявшись, дивилися одне на одного, потім шепотіли щось і вже до самого ранку так і не склепили повіки.

Не один і не два рази після чийогось ніжного слова чи лагідного дотику між їхніми серцями знову пролітала іскра і знову зчинялася буря, і знову їх кудись несло, і вони зависали в блаженстві, і повільно поверталися у свою ложницю, і вкотре німіли від подиву, аж доки одного разу схаменувшись, не почули вереск стрижив, що вчили свою молодь літати і лише тоді зрозуміли, що настав ранок.

До самого вечора робота валилася у них з рук і кожному хотілося опинитися начебто випадково біля іншого, заглянути у вічі, посміхнутися, торкнутися хоч на мить, хоч краєчку одягу. У Вишні попід очима залягли темні кола, але самі очі блищали, як блищать перемиті дощем ягоди вишні і Сивер, заглядаючи часом у них, думав, що він тепер знає напевне, як можна відрізнити щасливу жінку від нещасної: варто лише зазирнути їй у вічі. Під вечір обом думалося лише про те, щоб швидше дістатися ложа і виспатися, та коли вони піднялися у горницю, сон подівся невідомо куди і знову усе повторилося, і знову лише вереск стрижив нагадав їм про початок дня, і знову не ладилася робота, тільки тепер вони ще й мало не засинали на ходу.

Та те для них не значило нічого, бо, відчували Сивер і Вишня, що поміж ними народжувалося диво, без котрого обом подальше життя вже й не мислилося, не уявлялося. Вони б давно уже подалися в ложницю – лихоманка пристрасті трусила обох, якби не одвічний страх людини перед зимою, а їм за той час, що лишався до холодів, потрібно було стільки всього зробити!

І все ж, попри втому та усі турботи, вони почувалися навіть не молодими – юними. У Сивера юності не було зовсім, він із отрочтва одним кроком вступив у доросле, та ще й жорстоке життя, де не знайшлося місця ані для нічного купання з унотькою, ані для поцілунків чи пестошів. Юність Вишні, хоча й була, проте надто швидко перетворилася на суцільний біль. І якби три дні назад у обох спитали: а де ваша юність?, то неодмінно почули б – немає, померла, пішла в Нав'є і ніколи вже не вернеться...

Та не все так просто і так погано на білому світі: насправді, у людській душі знайдеться місце всьому – минулому, теперішньому і майбутньому, взагалі – всьому цьому світові, варто лише дати душі крила та волю! От сталося щось поміж ними і виявилось раптом, що нікуди їхня зневажена світом юність не поділася, лежала собі жаринкою під попелом горя та нещастя і чекала своєї миті, щоб, отримавши від душі поживу, розгорітися раптом справжньою пожежею та й освітити собою світ довкола!

Вони забули про все, вони палали тією пожежею, були по-справжньому юними і довколишній світ з його осудом, нетерпимістю та заздрістю просто перестав існувати. Жили б вони за городськими стінами, у всіх на виду і хто знає, як би воно склалося, можливо, та жаринка так і дотліла під товстим шаром повсякденного попелу. Але тепер, за своїм тином, на своїй господі, де ніхто їх не бачив і не чув, вони згорали у пристрасті, котра на їхніх очах, у їхніх душах перетворювалася на значно більше, сильніше і міцніше почуття. І не було вже різниці у віці – вони стали немов ровесники; навіть Сивер перестав соромитися цього свого нового стану, про Вишню ж годі й казати!

Під вечір третього дня Вишня відварила на печі любисток; після вечері вони знову

пішли на плес, Сивер вів із собою Птаха і вони удвох купали його, потім плавали, пустували у воді немов діти: Вишня ставала на стулені докупидів під водою Сиверові долоні, той підкидав її угору і вона, злітаючи в повітря, пірнала; він пірнав услід за нею і коли вона виринала з води, Сивера ніде не було видно, вона починала лякатися, аж раптом відчувала на своєму тілі його долоні, і вони пестили її де хотіли, і це було так приємно! Від Сиверової ласки їй чомусь ставало трохи мляво і починало шуміти в голові, і тоді вони цілувалися до забуття, і знову пестили одне одного, і знову цілувалися...

Повернувшись до господи вже присмерком, Вишня сполоснула своє волосся чародійним відваром любистку, бо змалечку чула про любовну силу цього зілля, правда витерти як слід своє густе волосся навіть полотняним убрусом їй не вдалося, та те її не засмучувало, воно однак було мокрим ще від купання. І Сивер, і Вишня прагли зараз одного: швидше дістатися своєї ложниці, бо вода прогнала від них підступний сон і їм так хотілося ще і ще, як і вчора, і позавчора, палати у вогні пристрасті – вони вже почали цим жити і їм навіть здавалося, що вони тепер мають над сном свою владу.

Третя ніч почалася як і дві попередні: знову вони не могли насититися одне одним; вони повинні були прожити за ці ночі ціле життя, усю свою юність, навіть дві юності, взяти від них незнане, невідоме, але конче їм потрібне і вони його брали – жадібно, обома пригорщами. Вони пізнавали одне одного і власне себе, шукали в цьому дна і були, без сумніву, найщасливішими людьми на землі. Треба було прожити багато літ у горі, бідах та душевній нужденності, щоб тепер по-справжньому оцінити те багатство, котре нині почало сипатися на них і засипало обох з головою.

І сталося неймовірне. Сивер, раніше мовчазний, байдужий до неї, ще донедавна грубий з нею, зараз, стискаючи її після виверження свого вулкану, хвилюючись, зашепотів на вухо Вишні таке, від чого вона мало не втратила розум:

– Ладо моє,... любове моя,... доле моя,... щастя моє!

З очей Вишні самі собою полилися сльози, вона відповіла Сиверові поцілунками, зашепотіла гаряче у відповідь те ж саме і готова була померти від щастя прямо тут, на їхньому ложі.

... Вони говорили і говорили: то були теплі, лагідні та пестливі слова про кохання; нехай обоє і повторювалися ще і ще, та навіть так сказано було дуже багато. Вони милувалися одне одним, слухали і не могли наслухатися, дивилися і не могли надивитися.

Спершись на лікоть, Вишня, при звичаї до скупого місячного світла, водила пальцями по його грудях.

– Що це за шрам?

– Від варязької сулиці, ладо...

– Який великий... – вона поцілувала шрам. – А цей?

– Тат у пустелі шаблею полоснув...

– О, Боги!... А цей?

– Мабуть, під Доростолом дісталось. Не пам'ятаю вже...

- Скільки ж їх у тебе!
- Шрами прикрашають мужів.
- Я чула таке... Ти в мене найкрасивіший, найсміливіший! Я буду твоєю рабою повік!

- Не треба, люба. Не треба... Будь мені вірною жоною, коханою – це краще.
- Я любитиму тебе до скону!
- І я тебе!

Знову вони цілувалися і пестили одне одного, і гадали, що буде так до ранку. Проте, втомившись, вони заснули, і сон не дарма чатував на них третій вечір підряд – очі у Вишні почали закриватися навіть всупереч її волі. Та Сивер, її сильний невтомний Сивер, вчився любити, шукав і знаходив нові пестощі для Вишні, вологе волосся якої пахло любистком, збуджувало його, неначе уношу, він прагнув її і нарешті таки сполохав той сон: Вишня з закритими очима віднайшла губи милого і знову в їхній горниці запанували Лель з Полелем, а сон знову подався геть.

... Буйна Сиверова сила входила в неї і несла з собою трунок, і той трунок п'янив Вишню, дурманив її голову, забивав подих, а потім став перетворюватися на солодку муку, та мука наповнювала усе її єство, і стогін виривався з її вуст; Вишня вигнулася уся назустріч Сиверові, а він цілував її перса, губи його бавилися з затверділими жіночими сосцями і вона від того зовсім втрачала розум, у неї калатало в грудях серце, їй не вистачало повітря, пересохло у роті, вона раз по раз облизувала сухі губи, стогнала і зойкувала, і те ще більше розпалювало Сивера та додавало йому сили; вони вже злилися в одне безроздільне ціле, зависли десь між небом та землею і лише чекали того, що мало статися – блаженства, – а воно чомусь все не приходило, а тим часом від Сиверової сили всередині Вишні відкривалися нові, неznані ще, потаємні якісь комірчини, куди набиралася нова і нова мука, вона прибувала, як весняна вода в Десні і вже переповнювала її; Вишня не знаходила собі місця, металася в нестямі по ложу між Сиверовими руками, обіймала його за шию, за плечі, притискала до його грудей, знеможена падала знову на постіль; вона геть уся спітніла, стогін її переходив у крик і сил терпіти далі цю невимовно солодку муку у неї вже не було, здавалося, що невидима сила ось-ось розірве її на шматки чи в неї зупиниться серце, та їй було байдуже – аби лиш настало те, чого вони удвох так прагли зараз; навіть Сивер уже стомився і теж обливався потом, а того все не було; вони відчували кожну найменшу часточку одне одного і нарешті Вишня почула, як всередині її милого зароджується воно і починає проситися назовні, тоді вони, шаленіючи від передчуття, сплелися в міцних обіймах, нестримна лихоманка охопила їх, а потім одразу ж – А-а-а-а-а-х-х!!! – Сиверів вулкан вивергнувся і від того виверження їхні душі, злившись в одну, покинули тіла і полетіли у безвість, у інші світи, в блаженство!

... Душі поверталися до себе, своїх тіл і Вишня відчувала, що не переживе цієї ночі ще одного такого буйства пристрасті і просто помре, але якби її Сивер захотів знову кинутися у цей шал, вона б все одно погодилася. Та тільки цього разу вони удвох віддали своєму кохання стільки сил, що вже ані Бог любові, ані Бог шлюбу нічого не

змогли вдіяти супроти Сну: той прийшов і владно забрав двох щасливців у свій полон – виснажені, вони послули прямо в обіймах одне одного.

Сивер прокинувся першим; Вишня тихенько спала на його лівому плечі, через що він боявся ворухитися, аби не розбудити свою ладу; згадав, як уночі їх, навіть сонних, тягло одне до одного в обійми – так і проспали до ранку. Тим часом його увагу привернуло вікно. На правому краєчку віконного прорізу бичачий пузир, котрим воно було затягнене, мав на собі вузеньку золотисту смужечку, вочевидь, від сонячного променя. Оскільки вікно виходило на захід, то це означало, що полудень залишився вже позаду: певно, вони проспали півдобі. Ще позавчора він від усвідомлення цього скочив би, як ошпарений, але сьогодні це його аж ніяк не хвилювало. Йому було байдуже, бо цієї ночі життя його..., ні не змінилося, життя його тільки почалося! І все, все у них з Вишнею тепер попереду – авжеж, що так: він був переконаний у цьому, а відтак, і поспішати не бачив жодного смислу.

Скосивши очі, він почав дивитися на сплячу Вишню: милувався плавним вигином її чресла і зігнутою в коліні лівою ногою, що лежала на ньому, рукою, яка обіймала його груди, її смаглявою шкірою, котра ніби світилася зсередини, густим духмяним волоссям, що пахло любистком; потім він помітив якогось жучка, що ліз у своїх справах по рамену Вишні, хотів тихенько його прибрати, та не встиг: певно, від лоскоту жучка ладо його заворушилося, зітхнуло і підняло голову.

– Ти вже не спиш? Уже ранок? – сонним голосом запитала Вишня.

– Вже полудень, люба.

– Як?! О, Боги! – з неї умить злетіли залишки сну. – Квочка, курчата... У тебе ледача, нерадива жона! – голос Вишні був переляканим, вона сіла на постелі, руками відкинула з обличчя своє скуйовджене волосся і мало не з жахом дивилася на усміхненого Сивера.

Той встиг ухопити її за руку.

– У мене найкраща в світі жона. Я люблю тебе, ягідко моя. Заспокойся, час уже все одно не вернеш.

– У мене ж стільки роботи! – вона все ще хотіла кудись бігти.

– А я оце лежав, думав, доки ти спала... І зрозумів: у нас обох життя почалося лише цієї ночі. Нове воно чи інше, як хочеш назви, але почалося лише ось-ось. Тепер ми все встигнемо, я знаю!

І Вишня трохи заспокоїлася. А Сивер відверто милувався нею:

– Яка ж ти в мене красива!

– Правда? – по-жіночому спитала вона, аби почути те ж саме ще раз.

– Щира правда! Дивлюся і надивитися не можу.

Колись, дуже давно, у Сосниці, серед своїх ровесниць, Вишня була однією з найвродливіших, от тільки Доля розпорядилася не так, як мріялося Вишні – другу половину свого життя вона прожила як живе травинка, накрита шматком кори: лише животіє, стає блідою, придавленою до землі. Неочікувана любов, що спалахнула між Вишнею та Сивером, за якихось три дні зробила своє диво: немовби хтось відкинув ту

кору і під сонцем кохання травинка зазеленіла, розпрямилася, пішла в ріст. Вишня ще й сама не знала до ладу, що прокинулася зовсім іншою, аніж була недавно, проте її жіноче ество вже робило свою справу.

- Дивися, коханий, - Вишня підвелася з ложа, узяла з полиці кленовий гребінь і заходилася неспішно розчісувати своє, геть переплутане від кохання та сну волосся.

Що то за сила криється в любові! Варто людині покохати, як вона починає дивитися на світ зовсім іншими очима. Сивер за стільки літ перебачив на східних базарах безліч красивих рабінь з усіх усяд, зовсім недавно, при їхній, з Вишнею, першій зустрічі, не помітив у ній геть нічого від красуні, але зараз він був переконаний, що красивішої жони, аніж його Вишня, немає в цілому світі. Він оглядав її усю, з ніг до голови, вона бачила, знала це і не соромилася, бо ж тепер вони стали одне ціле і якщо її коханому вона до вподоби, - а Вишня повірила у Сиверову любов і його непідробний захват нею, - нехай милується: ще ніхто і ніколи не захоплювався її красою.

Аж раптом щось згадавши, вона аж скрикнула:

- Ой, Леле! Я ж зовсім забула! Зачекай мене, любий, - Вишня прожогом вискочила за двері горниці та й залопотіла босими ногами по східцях сіней. Грюкнули двері кліті і все стихло. Сивер лежав, чекав на милу, думав про щось, потроху буйна його сила, що знову дала про себе знати. поволі заспокоювалася, а Вишня все не йшла.

Заплющивши очі, він почав думати про те, що сталося поміж ними останніми днями. Вишня, не роблячи нічого зумисно, залишаючись увесь час їхнього спільного життя просто самою собою, полонила цим Сивера так, як не полонила б його жодна інша жона, навіть з приворотами. Вона привела його в якийсь незнаний і невідомий йому раніше світ, світ, де є місце лише двом; світ, де панують пристрасть, ніжність і любов; світ, де муж стверджується не дикою своєю силою, а умінням забути про себе і дати насолоду жоні, проте і самому отримати за це райську втіху. У цьому світі усе отримуєш лише разом з коханою; у цей світ не прийдеш будь з ким: Сивер відчував, що він зможе бути в ньому лише з Вишнею. Він ще не знав, як вийде в них жити у двох світах поперемінно - жорстокому, що починався одразу за тином їхнього двору і ніжному, котрий був тут, поміж ними, але він вже знав достеменно, що життя без цього світу - світу Вишні і його - віднині не буде вартим нічого.

Він згадав свою розгубленість у перший день повернення; пройшов лише місяць, а рідна земля одразу ж дала йому стільки, скільки він ще ніколи не мав у своєму житті, та й взагалі ніколи і не зміг би мати десь на чужині. Він раптово став багатим, як князь і якщо у нього, ні, у них з Вишнею, чогось там ще не має, то все те наживне: як отримати усе та одразу - навіщо ж тоді й жити?!

Він раптом згадав, що, певно, вже третій день не молився Христові, йому стало соромно за цю неповагу до Бога і він подумки почав молитися, каючись перед Господом і дякуючи Йому за несказанну милість до себе.

Нарешті він почув, як прочинилися внизу двері - поверталася його ягідка. Сивер, прикидаючись сплячим, очі не відкрив, чув, як вона зайшла в горницю, якийсь час стояла нерухомо, потім тихенько підійшла до ложа, присіла біля нього і почала

повільно гладити, мов маленького, по голові. Він подумав, що раніше ці пестоші сприйняв би ледь не за образу, а тепер не бачив у цьому нічого поганого – бо ж пестила Вишня, – його мила, ненаглядна, суджена.

Йому чомусь не хотілося більше прикидатися, він відкрив очі та й зацікавився від подиву, бо Вишня була перед ним уже вдягнена, в білому лляному платні з багатою вишивкою, котрого він раніше не бачив на ній, волосся, як і личить заміжній жоні, сховане було під розшитим білим по білому повоєм, поверх якого красувався срібний обруч, а з нього звисали, погойдуючись, закручені в завиток, срібні сіверянські скроневі кільця, до грудей звисали довгі рясна, на грудях у сім чи вісім разків лежало різнокольорове скляне намисто із срібними кринами, – прикраси що дісталися Вишні від Десені; на колінах її лежали два білі згортки.

Від подиву Сивер рвучко підвівся і сів.

– Бояриня! – вихопилося в нього і непідробний, щирий захват був у голосі Сивера, бо й справді, біле вишите вбрання укупі зі срібними прикрасами дуже личило смаглявій Вишні.

Вона посміхнулася і щастя блищало в її очах.

– Це тобі, – Вишня простягнула Сиверові два згортки і підвелася. – Приміряй.

Сивер розгорнув їх: то були вишита чоловіча сорочка і ногавиці.

– Коли ж ти встигла, ладо моє?! – і згадав, що не раз заставляв Вишню за шитвом, от тільки у своїй заклопотаності чи байдужості до неї жодного разу не поцікавився: щось там шиє його жона, то й нехай – не вистачало ще у жіночі справи пхати свого носа; потрібно буде, сама скаже – так думав він тоді.

– Я дуже старалась. Завтра Перунів день, ти маєш це вдягнути!

Довгі літа Сивер був безградником[326] і, так само, як Фрейвар чи інші, подібні до них, не надто переймався тим, який одяг носить, бо, часом, вибору взагалі не було – мав носити хоч щось, аби не ходити нагим.

– Вдягни, – знову попросила його Вишня.

Сивер вдягнувся.

– Якраз по мені! – здивовано вигукнув: – Як ти вгадала?

Вишня хитро посміхнулася:

– Міряла твій одяг, коли ти спав. Візьми ось ще це, – вона простягнула мужеві густо вишиту червоним стрічку. Сивер пам'ятав – такими стрічками мужі в Перунів день пов'язують під час треби чоло.

Як хата оберігає людину від світу, повного її ворогів, так само і одежа має оберігати свого хазяїна від лиха. Неспроста Русь шиє одяг із білого платна: білий колір, колір чистоти та непорочності, вже сам по собі немов броня захищає людину від різної нечисті, а вишивка біля кожного отвору – горловини, рукавів та подолу береже від проникнення до людини через відкриті місця її одягу злих духів. Як муж боронить свою жону зброєю від видимих ворогів, так само і вона боронить мужа, шиючи йому одяг та вишиваючи його – але від лиха, яке хоча і не побачиш, зате шкоди від нього можна зазнати навіть більшої.

"А я, – подумав Сивер, – чим я віддячу за все це?" і, обійнявши Вишню, ніжно притулив до себе, гладив по спині, дивився у рідні темні очі, цілував в уста.

– Спасибі, ладо моє! Чим же я віддячу тобі?

Вишня відповісти не встигла, бо з двору почувся басовитий гавкіт Бримо.

– Хто це там у гості до нас завітав? – здивувався Сивер. – Ходімо, подивимось.

– Може мені не ходити? – засумнівалася Вишня.

Сивер оглянув свою милу з ніг до голови, посміхнувся:

– Ходити: нехай помилуються на моє ладо! – і владно взяв її за руку.

Вони вийшли надвір; Бримо стояв біля воріт і намагаючись просунути голову між їх ступкою і землею, гарчав – лякав нападників. Сивер, підійшовши, поплескав себе по нозі:

– Ходи сюди, Бримо! Молодець!

З-за воріт почувся голос Рикуша:

– Ох, і сторожа в тебе! Відчиняй!

Сивер відчинив ворота. Біля них стояла підвода, ззаду до неї був прив'язаний за протягнуте у ніс кільце молодий вгодований бик. Рикуш, полишивши підводу, зайшов до двору, з подивом витріщився на Сивера у білому, вишитому платні і молоду красуню, теж в білому, що стояла поруч із ним.

– Гой єси, Сивере!

– Радий бачити тебе, Рикуше!

– Гой єси... – почав Рикуш, звертаючись до молодої красуні, згадав, що не знає її імені і запнувся.

– Вітаю тебе, гостю дорогий! – з легенькою посмішкою поклонилося та і Рикушеві на мить здалося, що голос її йому знайомий.

"От тобі й Сивер! – промайнула у розгубленого Рикуша думка – Не встиг хату поставити, як дві жони завів. Весь у Жадана... Та й гарна ж!" – він заледве не облизнувся, оглядаючи молодичку: молода, висока, вона у своєму білому вишитому платні була схожа на весняну берізку, тонке ляне платно на ній чітко окреслювало пружні перса з горбочками сосків, вишитий поясок переймав у поясі дівочий стан, а погляд старого блудника домальовував у Рикушевій уяві звабливі чресла та стрункі ноги красуні.

– Заходь, гостем будеш, чого на воротах стояти?! – розкинув руки Сивер.

"Та де ж він, в дідька, її взяв? І мені навіть не сказав!" – Рикушеві думки стрибали в голові і не давали зосередитися.

І треба ж було йому тут лягнути:

– Як хоч звуть твою красуню?

Сиверова здивована відповідь його ошелешила:

– Вишня.

Нижня щелепа у Рикуша просто впала:

– Виш... Ще одна, чи що?!

Тут Сивер вже не витримав і зареготав, красуня ж опустила очі і густо почервоніла.

Лише тепер Рikuш усе зрозумів. Від сорому він не знав, куди йому подітися і червонів не менше від Вишні. На тому його гостини і скінчилися. Він відбивався від Сиверових запрошень, пояснюючи, що його на капищі чекає Шамро, котрому він веде бика на завтрашню пожертву в честь Перуна і що заскочив він на одну мить, аби спитати чи не потрібна якась допомога, що завтра удосвіта чекатиме на Сивера біля свого двору, аби разом піти на вшанування Громовержця – словом, він навіть пішов супроти покону, погребувавши гостинністю друга, і мріяв тільки про одне: якомога швидше втекти звідси від ганьби куди очі бачать.

Повертаючись з капища додому, Рikuш тільки те й робив, що згадував свою невдачу гостину. Те, що сталося з Вишнею, знехтуваною усіма, занехаяною ще донедавна Вишнею, вразило його невимовно. Та й сам Сивер видався йому літ на десять молодшим, а образ Вишні, яка із безбарвної, забитої челядки за лічені тижні перетворилася на красуню з блискучими, щасливими очима і впевненою поставою, взагалі стояв перед Рikuшевими очима постійно; темні кола у обох під очима промовисто говорили про їхні безсонні, проведені у любощах, ночі.

" Знюхались-таки; злюбилися! От що Лель з людьми робить! Не інакше, як позавчора залягли!" – із заздрістю думав Рikuш. Почав порівнювати Вишню зі своєю Доманею – і з досади махнув рукою. Він таки по-дружньому заздрив Сиверові і нарешті вирішив, що йому варто завести собі молоденьку рабиню. А що, Доманя не стіна, посунеться. На весну обов'язково напитає собі якусь гарненьку, літ на сімнадцять, – ет! – на п'ятнадцять щонайбільше! Має право! От були ж колись часи! Не те, що нині – мали мужі стільки жон, скільки прогодувати могли. Він і трьох прогодував би! Забуваємо покон, забуваємо!

І, покинувши віжки, решту недалекої дороги уявляв собі, як добудує через сіни ще одну кліть, чи навіть горницю, як у Сивера і приведе туди молодесеньку дівчину, як пеститиме ночами її юне тіло, як вони любитимуться і у них обох теж заляжуть під очима синці, а весь Короп заздритиме йому... За своїми мріями він навіть незчувся, коли опинився перед власними ворітьми.

Доманя його, як завжди, поралася надворі, біля кабиці – щось готувала на вечерю; рядовичі носили до кузні крицю, вугілля – готувалися до завтрашнього дня. Розпалений уявою Рikuш підійшов ззаду до своєї Домані і з розгону по-хазяйськи ухопився обома руками за її великі, мов дві подушки, перса:

– Е-х-х! Вечеряти скоро?

– Сказився?! – рвучко обернувшись, визвірилася на нього Доманя. – Люди онде дивляться!

У Рikuша перед очима знову постала струнка Вишня, горбочки, що витиналися на її пружних персах і він, не витерпівши, спересердя кинув:

– Куплю собі на весну рабиню молоденьку, в наложниці візьму!

– А оце бачив?! – не розгубившись, тицьнула йому під носа свій пухкий п'яст Доманя.

Рikuш із шумом втягнув носом повітря, – від кулака густо несло цибулею, і

зареготав:

- Смертю пахне!

- Отож! Дивись мені!

Він лише махнув рукою, прощаючись зі спокусливою мрією і подався в кузню, а Доманя, знову повернувшись до своєї роботи, з обуренням бурчала:

- Кут блудливий! Ночі не дуждесся!

Деся там, за хмарами, є обитель могутнього Бога-воїна - Перуна: золотобородого, сивочолого Громовержця, котрий перемиг колись Змія та Чорнобога і який, пробудившись навесні від зозулиного "ку-ку", ключами, принесеними цим віщим птахом з Вирію, відчиняє небо і випускає на світ Божий тепло, проганяє зимовий сон Матері-Землі, розчиняє небесні хляби і тоді на неї проливається життєдайний дощ.

У золотій колісниці, на дев'ятох золотогривих, зі срібними копитами конях з великим гуркотом мчить небом Перун. Щирим золотом сяє його обличчя, самоцвітами палахкотять очі, важким молотом розбиває він скуті льодом хмари і тоді проливається з них дощ, а своїми стрілами-блискавками розганяє по небу насланих Чорнобогом людям на погибель чортів та дивів - ніхто не встоїть перед Громовержцем!

Навіть Велес, Бог скота, торгівлі та багатства, що спокусився одного разу на стадо Перунових небесних корів - дощові хмари, і викрав їх з-під Перунового носа, доки той ганяв по небу чортів - навіть Велес не встояв перед могутнім Громовержцем: три дні тривала їхня битва, але нічого не зміг вдіяти чорний пелехатий Велес супроти сяючого золотом Перуна, був загнаний ним під Землю і повернулося Перунове стадо на небо, і знову полився звідти благодатний дощ.

Войовничий Перун - Бог мужів, оборонців своєї землі. Мужі у Перунів день віддають йому належну шану, збираються усім родом, аби уславляти свого покровителя, заклинати на крові зброю та посвячувати уношів у вої.

На південь від Коропа височіє за Ятрицею велика Стара Могила. Кажуть, що похований у тій Могилі пращур суwirів - славний богатир, велетень: рід людський, зміливши, таких уже не здатен більше породити. Стара Могила геть уся, окрім своєї маківки, поросла дубами і саме тут в Перунів день з усіх-усюд - із Коропа, з Сохачевого, з Жорновок та Оболоні збираються на свято родовичі.

... Сивер підвівся ледь тільки засіріло у віконці. Він рухався тихо, бо не хотів будити Вишню, що, стомлена, спала по-дитячому солодким сном: вдягнувся у нову, сшити руками його жони одіж, тихенько зняв зі стіни свої топори, старезний, окутий міддю туровий ріг для меду, зійшовши униз, узяв з-під лави в кліті та взяв чоботи і вийшов надвір.

Сварга вже помітно посвітлішала, зорі розчинялися в побляклій синяві, місяця не було видно - сховався за видноколом. Часом подував легенький вітерець, але світанок був на диво теплим і на траві майже не було роси - видно по всьому, що варто чекати дощу. То й добре, подумав Сивер: дощ на Перунів день - гарна прикмета, так казав колись його дід, Рожден. За Десною, правіше її оболоні, край неба був похмурим, темним - там вже збиралися хмари. Цвіркуни старалися, як ніколи: здавалося, що від

них і у вухах лящить. По Коропу брехали собаки: там також мужі виходили із жител, йшли вуличками до Полуденних воріт – поспішали на Стару Могилу.

Баритися не можна було і Сивер швидким кроком рушив до посаду. За Гульбищем наздогнав майже сотню мужів, котрі вели двох биків, а на підводі везли ще й двох кабанів та кілька півнів. " З Жорновок" – вирішив Сивер, бо тут якраз починався гостинець, що через бір вів до броду через Ужеть і далі пушею аж до городища.

Міст через Ятрицю знаходився неподалік Рикушевого двору і його господар уже чекав на Сивера біля власних воріт. Рикуша, як коваля, вочевидь, добре знала коропська верв, усе гніздо^[327]: жорнівці, проходячи мимо, почали шанобливо з ним вітатися. Немовби хтозна скільки не бачившись, друзі обнялися, бо ж сьогодні був неабиякий день – Перунів, свято справжніх мужів!

Цілий натовп сунув через міст до дубового гаю на Старій Могилі і коли Сивер з Рикушем дісталися священного місця роду, там уже зібралося сот вісім, або й дев'ять мужів та понад півсотні уношів, що мали в цей день, пройшовши випробування, стати воями, але люди ще йши та йшли. На вершині високого пологого пагорба біля велетенської клади з сухих дубових дров стояли волхви на чолі з Шамром, Видута з Любимом та ліпші мужі роду. Усю Могилу, що, окрім своєї маківки, поросла негустим дубовим гаєм, заповнили родовичі і всі вони були зі зброєю. Купці та кілька десятків городян, із зажиточних чи ковалів, хизувалися мечами, решта мали хто топори, хто булави чи списи, досить багато з них тримали щити та довгі ножі, дехто ж – лише луки.

Доки волхви не почали потребу, родовичі ходили по натовпу, котрий розділився на купки, шукали рідню чи друзів, радо віталися, обіймалися, вели розмови. Навіть помислити не міг Сивер, що він буде комусь тут цікавий, але, виявилось, що про його повернення прочуло вже все коропське гніздо: підходили старі мужі, діди і з Сохачевого, і з Жорновок, і з Обононі – віталися, розповідали чийого вони кореня та яким чином пов'язані із Жаданом чи Рожденом. Згадували минулі літа, добрим словом – і діда його, і отця, що особливо дивувало Сивера, розпитували про нього самого і йому це було особливо приємно – відчувати, що ти пов'язаний кривими узами з багатьма людьми, а твої отець і дід своїми славними ділами залишаються у їхній добрій пам'яті попри час та життєві негаразди.

Підійшов Будаї, ведучи з собою широчезного в плечах молодика, що тримав у одній руці щит, а в іншій спис. На поясі в молодика в потертих піхвах висів скрамасакс. Його світло-русе волосся кучерявилося, молода борідка була ще короткою, проте густою, а очима, лобом, бровами молодик, як дві краплини води був схожий на Воропая.

– Оце, Сивере, і є твій братанич – Величко.

– Гой еси, стрію, – баском прогудів трохи зніяковілий Величко.

Вони обнялися і Сиверових довгих рук заледве вистачило, щоб охопити спину братанича.

– Ну ти й ведмідь! – захоплено вигукнув Сивер. – Як тебе земля тримає?

Величко почервонів. Потім, справившись із собою, затинаючись, запитав:

- Казав Видута... ти, стрію, отця мого... у Подунав'ї видів... Розкажи...

Ледь Сивер відкрив рота, як люд навкруги заворушився, усі зашуміли - щось мало початися і Сивер плеснув Величка по спині:

- Прийдеш до мене в гості - розповім.

Бемкнули біла - протяжно та врочисто і купки розпалися; рід, ділячись на сотні, а сотні - на десятки, ставав великим, сажнів у сорок, колом, посередині якого, на вершині Старої Могили, знаходилися волхви. Гамір поволі стихав і коли нарешті залягла тиша, Шамро у білому плашті, обшитому червоними свастями, виступив з посохом наперед, із силою вдарив його вістрям об землю - дзвіночки дзеленькнули і стихли, а посох залишився стояти, волхв же, здійнявши до неба обидві руки, гучним сильним голосом почав зачин:

Велій Перуне, могутній вою Сварожий!

Той, хто Змія здолав з Чорнобогом,

Хто блискавицями гонить чортів

І нечисть всіляку геть проганяє!

Доблій наш Боже, силою славний,

Грому й небесного стада володар,

Відвагу всели в наші душі,

Силу нам дай нездоланну, щоб могли ми

За рід свій пліч-о-пліч по Кону постати

По Праві нам даній Соколом-Родом!

Гой!

І всі, хто був у колі, забряжчали зброєю, заволали:

- Гой! Гой!

А десь на сході раптом гуркнуло, загриміло, немов велетенська підвода проїхала по кам'яним уламкам чи камені покотилися з гори; усі навіть лицем просвітліли, бо то був добрий знак - Перун відповідав на вітання Шамра і волхв не розгубився, одразу ж повернувшись обличчям туди, звідки гуркотіло, він з радістю в голосі прорік:

Гой еси, Перуне-отче, Громовержцю наш!

Розкотися громом в Сварзі синій,

Матір-Землю напувай,

Щоб колос налився

І семикратно нам

Повернувся!

Гой!

Підхопили тут же сотні:

- Гой! Гой!

Час було переходити до складання пожертви. Аби жертва з димом дісталася небес, обителі Перуна, вогонь мав бути лише живим - таким, котрий береться або від запаленого блискавкою дерева, або добувається на місці жертви тертям. Помахом руки Шамро покликав до себе дванадцятьох, наперед визначених, найбільш гідних

родовичів, по одному з кожної сотні – ті підійшли та зняли із себе увесь одяг; молоді волховичі поклали на розсохи двох сусідніх дубів довгу жердину з видовбаним на її середині гніздом, під жердиною лягла на землю товста дубова колода, теж із виямком посередині; між жердиною та колодою вставили рівного високого дубця, обидва загострені кінці якого входили один у гніздо на жердині, інший – у виямок на колоді. Шамро підклав у виямок трут і тонесенькі сухі дубові скалки.

Десятеро мужів, із обраних, узявши довгий мотузок, кілька разів обвили ним дубця на рівні свого пояса і поділившись на дві п'ятірки, розтягнули його в протилежні боки; двоє інших взялися несильно притискати жердину до розсох. Коли усі вони були готові, п'ятірки під вигуки своїх очільників: "Гей!.. Гей!.. Гей!.." почали по черзі швидко тягнути на себе кінці мотузка: туди-сюди, туди-сюди, туди-сюди... Не так вже й багато пройшло часу і з-під нижнього кінця дубця раптом вирвався тоненький димок, він міцнів, більшав; ті, хто обертав туди-сюди дубця, пришвидшили наскільки могли, свої рухи – ще трохи і у виямці на колоді раптом зблиснув язичок вогню... один раз..., другий..., зайнялося!

Шамро помахом руки зупинив обертання дубця, жердину та дубця обережно прибрали і молоді волховичі заходилися підтримувати щойнонароджений вогонь: якби він згас, то була б страшна прикмета!

Живий вогонь палахкотів, набирав сили – Гой!

Усі присутні почали по черзі підходити ближче, клали на Могилу свою зброю: у кого був щит – на щит, решта ж просто на землю – свої мечі, топори, списи, луки і поверталися назад: мало розпочатися заклинання зброї. А від Жорновок, тим часом, насувалася хмара, вже не лише погримувало, але й блискало – добрий знак!

До Шамра підвели першого бика, що його цілий рік городяни відгодовували вскладчину; роги у нього були обплетені гілками калини – дерева, шанованого Перуном не менше від дуба. Двоє волховичів стали тримати бика на розтягнених в різні боки мотузках, прив'язаних до залізного кільця, що стриміло з носового хряща велетня. Шамро узяв важкого молота і, розмахнувшись, щосили вперіщив ним бика поза рогами, де основа черепа – аж луна пішла гаєм, перекинулася на Ятрицю і понад водою подалася до бору. Бик, як стояв, так і впав одразу ж на коліна. Тут же під його горло підставили велику глиняну жертвну посудину і Шамро, взявши довгого ножа, одним сильним рухом перерізав тварині горло аж до вух. Струмінь крові линував у посудину, волховичі підтримували тепер бика з обох боків, аби він не впав раніше, ніж наповниться посудина. Коли ж той стік кров'ю, два десятки мужів мотузками відтягли його тіло убік і насилу поклали у довгу жертвну лодію.

Тим часом до Шамра вели вже кабана, якого чекала та ж участь, що й бика. Після кабана до волхва принесли червоного півня, він зарізав і його. Кров трьох найулюбленіших Перуном тварин була зібрана в одну посудину і Шамро, узявши в десницю велике кропило та вмочивши його в кров, почав молитву-заклинання на зброю, аби зробити її вірною Праві, незламною та непереможною:

Гей, Перуне, Прави боронителю!

Навчи нас по правді жити,
Правим оружжям ворога разити,
Правим щитом смерть зупинити
І праві стріли на ворога сулити;
По Праві ряди твердити,
Не по гніву суди судити
І Кривду здолавши,
Пращурів гідними бути!
Гой!

Летіла кров на зброю, падала червоними краплями, скипаючись, чорніла на залізі і робила його непереможним, бо вірили у це всі присутні, кличучи услід за волхвом:

- Гой! Гой! Гой!

Широким колом стояв коропський рід: усі мужі, як один - міцні, жилаві, жодного товстуна чи хирлявого не було поміж них, бо відбірним було сім'я, з котрого вони проросли, а повсякденний труд, часом важкий для якогось іншого народу, не такого загартованого суворими умовами життя, зробив кожного з них не лише сильним, але й упертим, не лише витривалим, але й упевненим у собі. Постава у всіх була гордовитою, погляд - сповненим гідності: стояли вільні люди, що не знали поневолення та чийогось примусу: нині серед них не було місця рабам.

"Увесь світ обійди, - думав, дивлячись на своїх родовичів, Сивер, - а таких гордовитих людей мало де ще знайдеш ". Він свого часу надивився і на греків, і на лангобардів, і на юдеїв - через стільки земель довелося пройти! - а такі погляди, таку поставу бачив хіба що серед горян, котрі жили аж за перськими землями, куди мало хто з купців і добирався, та ще - у ізмаїльтянських вождів, а більше - й ніде; навіть кияни були немов би тягарем якимось притиснуті до землі, у їхніх поглядах бачилося Сиверові щось схоже на ярмо - боярське, чи княже: не суть, головне - тиснуло на їхню гідність оте ярмо і це одразу ж впадало в очі.

Сивер стояв зі своїм десятком, котрий входив у восьму коропську сотню і аж пломенів серцем: уперше в житті знаходився він серед такої кількості мужів - своїх родовичів, вільних людей, що не просто зібралися побазікати, а з піднесенням творили таїну спілкування з небесними силами, а ті не мовчали - гуркотіло, блискало, вже розходився вітер, шумів у дубових кронах, перші, рідкі ще краплі почали падати на землю. Щось таке, особливе, незрозуміле витало в повітрі, він ясно це відчував - щось таке, що робило усіх присутніх мужів ближчими, аніж брати, - побратимами; не лише Сивер, але й кожен із понад тисячі, хто стояв тут, на Старій Могилі, радо віддавав би зараз життя своє за рід, за будь-кого із присутніх і вірилося всім - немає нині жодної сили у світі, що могла би їх здолати, бо з ними - сам непереможний, нездоланий Перун!

Закінчив своє заклинання Шамро і вої почали підходити за своєю зброєю; узявши до рук меча, списа чи топора, вони йшли до волхва і той, вмочивши у жертвовну кров два пальці, проводив ними по чолю кожного мужа, а вой пов'язував тоді своє чоло

вишитою червоним стрічкою.

Розібрали усі свою зброю, і по Шамровому знаку вступили в коло два достойні мужі, що мали провести обрядовий бій між Перуном та Велесом. Третяк – рудий велетень-кожум'яка, що тримав у руках черлений щит та велику сокиру, був за Перуна; чорний, мов ніч, Черниш із щитом та списом, у кожусі, вивернутому чорним же смухом догори, – за Велеса.

Шамро своїм напрочуд сильним гучним голосом завів кощуну про Перуна та Велеса:

По синій Сварзі, по небесній тверді,

Їхав Перун-Громовержець:

Дев'ятьма кіньми правив,

Колісницею гуркотів.

Їхав стадо своє визволяти,

З велесового полону

Хмари дощові забирати!

Гей-гей!

Перун та Велес зішлись, билися, на думку багатьох, по-справжньому, хоча Сивер добре бачив – граються: видно було, що кожен удар суперника відомий іншому наперед; певно, не одне літо творили вони цей обряд.

На прю вони стали.

Ратились важко та довго:

Три дні, ще й три ночі

Без роздиху, без передиху!

Та й побив срібночолій

Перун златовусий,

Велеса чорного, пелехатого!

Гей-гей!

Як не вихилявся Велес-Черниш, як не намагався своїм списом знизу дістати Перуна-Третяка, але Громовержець щодаді більше насідав на нього, аж доки одним ударом сокири не розтрощив своєму підземному суперникові щита і тим самим змусив-таки крадія скласти до своїх ніг зброю.

І погнав Перун-громовержець

Хмар-корів на небо;

Матір-Землю напував

Буйним дощиком!

Гой! Гой! Гой!

Ходили небом хмари, гриміло-гуркотало десь за ними, накрапав дрібен дощик та все ж зливи так і не сталося: перегнав Стрибог хмари за Десну, на північ і звідти простяглися до землі сині смуги – поливало там.

Прийшов час треба правити. Два десятки найміцніших мужів з натугою підняли лодію із закланними тваринами, піднесли до клади, поставили на неї. Шамро, котрий

зняв на той час із себе весь одяг, звернувся до роду, що стояв широким колом:

- Сотворимо нині, людіє, славу Богам нашим рідним! Першу славу - Перуну-Громовержцю, незборимому вою небесному! Гой!

І усі підхопили натхненно:

- Гой! Гой! Гой!

А Шамро натхненно вів далі:

Перуне-Громовержцю!

Ярим вогнем у небі,

Буйним дощем на полі,

Важким колосом на ниві:

Звитягою ратною -

Слався одвіку й довіку!

Гой!

Ще гучніше гримнуло тисячоголосе:

- Гой! Гой! Гой!

Голос волхва все набирав міці, немов з неба черпав свою силу:

- Полинь, Слово наше віщеє: туди - за темний ліс, за високі гори, за чорнії хмари - де Перун, витязь Сварожий, на прі стоїть, світло Яви від темряви Нави оберігає і Праву Сварожу нам береже! Гой!

І крикнув рід, як одна людина, як велет той, що спить під Старою Могилою:

- Гой! Гой! Гой!

Шамро ж узяв до рук наготованого смолоскипа, підпалив його від живого вогню і, підійшовши до клади, сунув вогонь всередину, під лодію.

Яр-Сварожичу, ти наш отче!

Здійми полум'я сильнеє,

Зачорни сивину Перунові,

Підніми йому в горнії висі

Требу роду нашого!

Буй-Сварожичу, не стань димом,

Не затухни, не полиш

Стежку Прави довіку!

Славимо Бога нашого,

Перуна-громовержця!

Гой! Гой! Гой!

Запалала кладя, дим охопив її, здійснювся вище дубів і не стало видно лодії з пожертвою. Усі мужі вдарили залізом об залізо, мечі та топори бряжчали об щити так гучно, що у присутніх і вуха закладало: немов то сам Перун, спустившись на землю, метав свої громовиці!

- Гой! Гой! Гой!

Волшба тривала далі і волховичі Шамра на підтримку требі в один голос зачали молитву:

Прийміть усі Боги
Требу велику від роду нашого!
Чесную требу, без жалю!
Требу всесильну та славну,
Землі нашій отній на славу!
Гой! Гой! Гой!

Шамро стояв біля вогню так близько, наскільки тільки можна було, і пильно стежив за тим, що відбувається з лодією. Він бачив, як прояснився вогонь, як полум'я охопило лодію, як почали, немов живі, ворухитися у вогні кінцівки закланних тварин... Якби, боронь Боже, сталося так, що треба виявилася якимось чином осквернена і Перун відмовився прийняти її, тобто, пожертва "прахом пішла" би, тоді довелося б не лише закопувати неприйнятну Перуном, осквернену требу в землю - "в прах", але й починати усе спочатку, мало того - і пожертву приносити особливу, спокутну!

Проте усе складалося в Шамра так, як повинно було бути. Пройшов якийсь час і нарешті тіла тварин, що лежали в лодії, спалахнули яскравим полум'ям, котре вже не могло погаснути, до білого диму від дубових дров додалося пасмо чорної сквари[328] - від жертви, а Шамро гучно сповістив:

- В небо пішла-а-а! Слава Богам нашим! Перуну-Громовержцю Слава!

Тоді вже всі, як один, волхви завели:

Треба до Сварги кречетом лине:

Богам нашим - Слава!

До Сокола-Роду

Від нашого роду - Слава!

До Сварога,

До Перуна,

До Велеса -

До Діда,

До Дуба,

До Снопа - Слава!

Як одвіку було так,

То і є так, і буде повік:

Сва з тя, матер-Земле Сирая!

Гой! Гой! Гой!

А потворники[329] несли вже круглі, як сонце, хліби, йшли з ними по колу і кожен муж, кладучи на хліб свою десницю, бажав усім своїм родовичам блага та помочі від Богів. Коли до Шамра знесені були усі чотири хліби, він, круто їх посоливши, підніс до палаючого жертвовного вогню, довгою дерев'яною лопатою вклав на рештки лодії і творячи волшбу, гучним голосом заходився промовляти освячення хлібів:

Святися, щедрая Требо!

Линь від Землі і до Неба!

Гой, Громовержцю Перуне!

Хлібом-сіллям тебе величаєм

І до нашої Страви[330] закликаєм!

Гой!

І бряжчала зброя, і славба велія роду їхнього безперешкодно линула до синьої Сварги, бо прийшлася вона до душі небожителям! Гой!

Тепер вже можна було вести на заклання скот задля спільної з Перуном страви і скоро три бики та три вепри розділили участь попередніх тварин. Два жерці та з десяток шанованих дідів-родовичів почали готувати їх до варіння і смаження над вугіллям жертовної клади.

Тим часом ще троє жерців викотили три липові діжі ставленого[331] меду – чорні, як ніч, бо були колись обмазані смолою і понад тридцять літ пролежали закопаними в землі; вибили з пересторогами верхнє дно в одній з них: видно було усім, як загравав там священний напій і Шамро, зачерпнувши з діжі великою кленовою дворучною братиною, що вміщала в себе добрих два гарнці[332] духмяного, світло-вишневого меду, підняв до темного передгрозового неба посудину, з якої священний напій аж переливався через вінця, і заходився її освячувати:

– Меде, лийся! Благо, дійся! Братино, не порожній, а хто п'є – той добро має: живот довгий і розум ясний! Гой!

Він опустив посудину, хлюпнув меду на землю – пращурам, і приклавшись до краю та зробивши з неї три ковтки, голосно вигукнув:

– Прийми, Перуне, требу нашу! – і передав з поклоном братину Видуті.

І той так само підносив посудину до неба, далі плескав трохи меду на землю, потім, зробивши три ковтки, славив Перуна-Громовержця і так само ж з поклоном передав її Любимові.

Пішла братина по колу і кожен робив так, як Шамро та Видута. Коли мед у братині мав скінчитися, жерці передавали до кола наступну, повну по вінця, кленову посудину, щоб не вичерпалася ніколи ані Божа благодать, ані сила роду.

Сивер чи не останнім із коропців прийняв братину, вона була вже наполовину випита; як і всі родовичі, здійняв її до темної хмари, що стояла за Десною, подумав, що, певно, дивляться зараз на нього і дід його, Рожден, і отець, Жадан... Що вони думають про нього? Чи подадуть йому хоч якийсь знак? А Перун: чи не мститиме він за Сиверове відступництво?

"Перуне, що мені робити? Заплутався я..." – Сивер відчував, як палали його ланіти[333] і стояв з піднятими до неба руками довше, аніж треба було. Та не чулося відповіді з неба, лише купчилися на видноколі темні хмари, гнітили його своїм похмурим виглядом, немов несли у собі німу погрозу невідворотньої кари.

Тоді він опустив братину, плеснув на землю перед собою трохи меду і зробивши необхідні три ковтки, мовив гучно:

– Богам нашим – слава! Роду нашому – жити!

З поклоном передав братину далі, до сохачан і лише тоді відчув, що аж спітнів від хвилювання.

А за тим прийшов час показати кожному мужеві, хто мав бажання, силу свою, удаль молодецьку та звитягу славному. Хто мав мечі, ті, звісно, хотіли в герці довести, що не дарма тримають у себе на стіні, над ложем цю благородну зброю; найкращі стрільці роду пішли з луками позмагатися у влучності; найсильніші прагнули здобути перемогу в боротьбі на поясах.

Рикуш зі своїм мечем, звісна річ, пристав до мечників; Сивер, котрий лише хотів подивитися на молодецтво родовичів, пішов із Рикушем. Мечники окреслили на землі коло сажнів у п'ять завбільшки, обклали його рештками дубових дров і перший завзятець ступив у нього зі своїм мечем, викликаючи на поєдинок охочих. Умова герцю відома всім: рубатися без крові; переможцем буде той, хто або виб'є з рук суперника зброю, або натиском своїм змусить його покинути коло, чи той впаде на землю.

... Рубалися родовичі затято, але якогось особливого уміння при цьому не виказували: сподівалися не на вміння, а на силу свою та спритність. Що там і казати, давно минули ті часи, коли кожен муж був водночас і воєм, і ратаєм, бо, коли поверталися з Подунав'я у предковічні свої краї, мусили не лише палити підсіку і ходити по ній спочатку з сохою, а потім з косою-горбушею, але й з лютими ворогами час від часу рубатися не на життя, а на смерть. Уся неблизька дорога від Подунав'я до Десни рясно полита потом і кров'ю їхніх родовичів, пращурів тих, що так уперто рубалися тепер Перунового дня.

Певно, вже чи не з десятків поєдинків відбулося і чи не вчетверте святкував перемогу тридцятилітній Ждан, син купця Звана і сам купець. Мав він меча роботи не місцевого коваля, дорогого меча, харалужного, робленого, коли б чи не в Родні, – принаймні, так здавалося Сиверові, – на тутешніх мечах таких крижів^[334] ще не робили. Ждан стояв у колі, відпочиваючи, гордовито поглядав на мечників, підзужував тих, хто ще не рубався – закликав до двобою. Рубався він добряче – купець є купець: не вмітимеш за себе постояти, то й життя твоє, і добро твоє не варті нічого. Хтось його колись навчав, можливо, старий ратник чи княжий дружинник – Сивер бачив те добре, але бачив також, що у справжній січі купцеві бувати ще не доводилось.

Мечники чекали на Любима, сина Видути – той був неабияким рубакою і кілька останніх літ саме він виходив у Перунів день переможцем на мечах. Але Любим, нещодавно побитий кіньми, не бажав цього разу виходити на герць, розмовляв про щось із Видутою. Нарешті Рикуш, котрий і себе вважав неабияким рубакою, побачивши, що бажуючих більше немає, зняв зі спини свого круглого щита, витягнув з піхов власними руками зробленого меча і ступив у коло. Сиверові стало цікаво: чого ж вартий, як мечник, його друг-коваль?

Рикуш був мужем неабиякої сили і саме на неї покладався у першу чергу, а ще на страх суперника перед його ударами. Не одного свого суперника у попередні літа він просто виганяв із кола градом своїх ударів; часом навіть мечі їхні не витримували та ламалися. І цього разу коваль попер на купця немов ведмідь на рожен: рубав з усього плеча – Ждан насилу витримував могутні удари, встигаючи кожного разу ухилитися трохи в сторону, приймаючи на свого щита удар, трохи пом'якшити його. Рикушеві

здавалося, що він рубає якесь надзвичайно пружне дерево – те вгинається під ударами і ніяк не перерубується. Він вкладав у кожен свій удар стільки сили, що, хоча і був витривалим, але досить швидко стомився, спітнів і засапався; Ждан же виглядав, попри все, куди свіжішим.

Нарешті Рikuш припер купця до краю кола: лише один крок відділяв Ждана від нього, коваль пустив свого меча низом, змусивши Ждана опустити щит, і тут же з усієї сили блискавично рубонув зверху. Жданові нікуди було ухилитися, він прийняв той удар на свій меч прямо перед собою; мечі, викресавши іскри, зіткнулися майже біля самих крижів; купець витримав сильний удар, та Рikuш, не виводячи меча, почав тиснути ним на меч купця – ще мить і він просто виштовхне Ждана за коло. Але той блискавично порснув убік і Рikuш, що тиснув, немов бугай, тут же втратив рівновагу, ступив два кроки, спіткнувся, перечепившись об поліно, що означало межу кола, і вилетів за нього, навіть не зрозумівши, що сталося. Знову Ждан святкував перемогу і був уже переконаний, що залишиться сьогодні переможцем.

– Ну ж бо! Хто ще?! Може ти, Осьмаче?... Перевелися рубаки!... Нащо вам мечі? Он, віддайте Рikuшеві – перекує в наральники. Ратаї ви, а не вої!

Рikuш був присоромлений: хотів показати перед Сивером свою удаль – і ось маєш...

– Старію вже... – виправдовувався він: – нема тієї сили, що колись. Коли було б мені як йому, – показав на Ждана, – по пояс у землю вгатив би купчину.

Сивер давно вже вважав такі герці дитячими забавками. Але чи то від випитого меду, чи від святкового піднесення, а швидше за все – аби довести родовичам і решті городян, для яких він був гідним лише жалю віровідступником і котрі після косовиці дивилися на нього, як на невструйла та попсуя[335], що він теж чогось вартий, Сивер раптом попросив у Рikuша:

– Дай-но мені твого меча...

Передав топори другові, сам зважив у руці ковалеву зброю, спробував зігнути лезо – воно було не надто пружним, поперебирав у п'ясті руків'я – чи лягає так, як треба: меч видався йому досить пристойним, дарма, що вигляд мав простуватий та й лезо від ударів харалужного меча Ждана місцями викришилося, підхопив лівою рукою щит і мовчки ступив у коло.

Ждан поглядом оцінював свого нового суперника: набагато старший, високий, довгорукий, борода стрижена, як у грека, розповідали про нього – носило по всьому світу; он аж два бойових топори приніс, – не просто так вийшов у коло, з таким треба бути обережним...

Ждан почав; удари його були розмашисті, але не сильні – вирішив прощупати суперника з усіх боків: навскісний справа, навскісний зліва, боковий понизу – справа, зліва, знову навскісні, а потім зверху – один, другий, третій... – і так увесь час, без натуги, неначе граючись. Дзинь..., дзинь..., дзинь – дзвеніли клинки і немов зачаровані стояли родовичі – давно, а дехто з них, можливо, і ніколи, не бачили такого бою.

Ждан прощупував мечем захист Сивера, шукав слабке місце, а його поки що не було; суперник стояв немовби під невидимою сталевною шкаралупою – звідки не вдариш

- скрізь зустрінеш "Дзиннь!" - вчасно підставлений щит або клинок: гладеньку таку невидиму шкаралупку - жодної вм'ятини на ній, жодного пролому. Купець і так, і сяк намагався вивести Сивера з рівноваги, витанцьовував навколо нього - той все одно залишався стояти посередині кола, лише повертався лицем до нападника; Ждан пришвидшив удари: Дзинь! Дзинь! Дзинь! - щити вже обома були відкинуті, лише мечі дзвеніли, не перестаючи, а "шкаралупа" все одно була неушкодженою.

Глядачів навколо них більшало і більшало, вони з захватом спостерігали герць і найбільш тямущі в мечях починали розуміти про себе, як багато важать у бою на мечях не груба сила м'язів, а розкутість, рухливість суглобів зап'ястка, ліктя та плеча і сила їхніх сухожилів.

Ждан ще додав у швидкості і мечі вже дзвеніли часто-часто: дзинь-дзинь-дзинь-дзинь-дзинь! та все те було марним - він уже захекався не менше, ніж перед цим боєм Рикуш; Сивер стомленим не виглядав. Ті, хто за Ждана уболівав, а таких було набагато більше, очікували, що ось-ось купець проб'є-таки захист "Озарича"; але сам Ждан вже зрозумів, що натрапив на куди досвідченішого, ніж він, і думав лише про одне: як би йому з гідністю вийти з цього двобою. Він усе ще нападав, а Сивер лише захищався, проте Ждан відчував, що скоро видихнеться, не витримавши ним же самим і заданої швидкості.

У безвиході він вирішив спробувати такі удари, котрих ще як слід не навчився: коли один складний, підступний та неочікуваний удар тут же переходить в інший, а той - у третій, доки суперник, заплутавшись, не припуститься помилки і тоді настає черга останнього, вирішального, що несе перемогу. Раніше він хоч і намагався їх опанувати, проте до ладу вони в нього ще не виходили. Ждан відступив на крок, начебто з тим, аби передихнути, крутнувся на місці, ударив із широким розмахом на рівні пояса і ледве мечі зіткнулися, спробував з вивертом назовні піддіти меч Сивера з тим, аби вибити його з десниці суперника, але не зміг одним рухом поставити праву ногу куди слід, виверт той сили не мав, меч його ковзнув і завис на якусь одну мить у повітрі, тим часом Сивер раптом стрибнув уперед і, опинившись з незахищеного тепер правого боку купця, плазом клинка ляснув легенько по Жданових сідницях: мовляв, слідкуй за спиною, коли хочеш жити.

У натовпі реготнули, Ждан від сорому навіть почервонів, але, нічому не навчившись, знову наважився на ризик. Тепер він спробував ошукати Сивера: замахнувся так, начебто хотів справа вдарити по ногах, в надії, що суперник поведеться на те і опустить свого меча, проте уже в ударі Ждан раптом підібрав на себе клинок меча, розвернув тулуб уліво, меч його, блискавкою описавши коло, злетів над головою і соколом ударив зверху вниз, та марно! - Сивера там уже не було і меч купця лише розсік пустоту, суперник же, якимось дивом знову прослизнувши поряд із десницею купця, вдруге опинився за спиною Ждана - короткий різкий удар ступнею по ходу під коліно - і купець гепнувся, задравши ноги, на спину, а Сивер вже стояв над ним, упершись вістрям свого меча в груди переможеного.

- Наша взяла! - заволав Рикуш. - Сиверові - слава!

- Слава-а-а!! - підхопили усі, хто спостерігав за герцем.

Тим часом Сивер подав Жданові руку, допомагаючи встати і коли той підвівся, неголосно сказав йому:

- Коли хочеш навчитися мечем володіти, дивися або в очі суперника, або на його ноги - вони видадуть тобі усе, що той тільки збирається робити. Мусиш не думати про те, що дієш: тіло саме зробить, що потрібно. Ти ж весь у думці: ось зараз так зроблю, потім так - все по очах видно. Хто тебе навчав?

- Ратич один, з новгородців. Ходив зі мною з Києва до Моравії. А ти, Сивере, добре січешся! Йди до мене - не зобижу!

- Відходив я вже своє...

- Тоді, може, навчиш?

- Не маю на те часу нині. Нехай обживуся... - і пішов з кола.

Рикуш ухопив його в свої ведмежі обійми і радів так, немов це він вийшов у герці переможцем:

- Оце так! Ох, і швидкий ти - мов блискавиця, а січешся!.. Скільки живу - такого не бачив!

Сивер лише рукою махнув:

- Пусте... От я - таких рубак знав, що вони цьому купчині в одну мить вуха обрізали б - незчувся і коли. Ні, меч - то не моє, моє - топори. А меч у нього добрий - свого день тепер правитимеш!

Тим часом біля них вже був Шамро і тримав у руці окутого сріблом турового рога з медом, що аж пінився:

- Славетні мужі роду нашого! - почав волхв, звертаючись до родовичів, що вже стояли навкруги широким колом.

- Вшануймо, браття, Сивера, сина Жадана, онука Рождена за доблесть його, явлену перед Громовержцем! Гой! - і передаючи Сиверові ріг з медом, додав лише для нього:

- По-доброму ти зробив, що прийшов, - і головою схвально хитнув.

- Гой! Гой! - волали родовичі: - Сиверові - слава!!

Ні, він тепер аніскільки не шкодував за тим, що прийшов сюди і родався зі своїми, і став із Жданом до герцю - він був нині серед свого роду, він був тут не лише своїм, але й кращим, як і належало бути йому, нащадку своїх славетних пращурів-старотців:

- Гой! - співала душа і повнота життя пінилася в розі та переливалася через край: пий, Сивере!

Він тримав у руці ріг зі священним напоєм; як не рахувати недавніх трьох ковтків з братини, уперше в житті збирався куштувати мед свого роду, бо покинув рідне гніздо, ледь ставши уношем, а покон велить пити мед лише мужам; напій був запашним - мав медвяний запах з домішкою вишневого, вчувалося трохи м'яти, у туровому розі виглядав темним...

Він підняв ріг до темно-синього грозового неба, туди, де за Десною гуркотіло та гримало, трусило тим гуркотом землю і де сині навскісні смуги, що тяглися від хмари униз, свідчили про тамтешню зливу, гукнув, що було сили:

- Громовержцеві - слава!! - а далі плеснув для пращурів добрячу долю меду на землю і почав пити під тисячоголосі вигуки "Слава!", під гуркіт Перунової колісниці.

Ох і смачним був тридцятилітній ставлений мед - божественний напій пращурів! Він звик за життя до грецьких вин і здавалося йому, що кращих напоїв годі на землі й шукати. Мед не був міцнішим за чужоземні ті вина, проте п'ючи його, Сивер відчував, що усі вони за смаком були перед ним ніщо! Пився легко, був солодкуватим, зі слабеньким вишневим присмаком та ледь помітною гіркотою насподі - Сивер, не збивши подих, не зупиняючись, здолав таки запашну винагороду; перехиливши рога вістрям у небо, опустив його вже порожнім, витер долонею вуста і, відчувши, як зашуміло в голові, наскільки міг, гучно виголосив:

- Родові нашому - слава!!

І родовичі, усі, як один, дружно підхопили:

- Слава! Слава!

Не перестаючи, гриміло в небі і тепер уже з полуночної сторони, з-за Десни насувалася, займаючи собою мало не половину виднокола, все та ж темна, мов ніч, хмара, що ніяк не могла пролитися зливою - певно, надто багато зібралося за Перуновим стадом небесних корів всілякої нечисті, надто багато було в Перуна роботи - по всьому небу гуркотіла його бойова колісниця. Хмара насувалася, невідворотня, як Божа кара, стих зовсім вітер, парило на добрий дощ.

... Вбрана по-святковому Волхитка-Додола разом зі своїми чотирма друзками чекала часу, коли мала йти на Стару Могилу, аби по наданому їй навесні праву вибрати собі нареченого. Вдягнена в білу, тонкого лляного платна рясно вишиту сорочку, з калиновим вінком на голові, золотими усерязями, десятьма нитками різнобарвного скляного намиста на грудях, з підвішеними до плетеного лляного пояса сорочки оберегами у вигляді маленьких мідних топірців, ложок та коників, в черлених низеньких черевичках Волхитка своєю красою затьмарювала усіх дружок: вона виглядала наче мальва серед нехитрих квіточок деревію чи безсмертника.

Коли на Могилі піднявся в небо велетенський стовп диму, а з часом звідти долинув і гучний брязкіт зброї, що свідчив про вдало здійснену потребу для Громовержця, унотьки почали хвилюватися, навіть поривалися йти, але Орогостя їх заспокоїла: ще не час. Лише коли Сонце-Дажбог, зблиснувши на мить з-за хмар, минув на своїй колісниці верхівку старого в'яза, чарівниця дозволила Перуновій Діві рушати разом зі своїм почтом.

Кожна з дружок, що з чотирьох боків обступили Додолицю, несла перед собою високу тичку, вбрану пір'ям червоного півня з вінком із дубового листа на її вершечку. Почт ішов не поспішаючи, посадська дітвора та коропське жіноцтво стояли обабіч його шляху і тихо перешіптувалися між собою, гадаючи, кого ж саме вибере цього річка Перунова Діва собі в мужі.

Волхитка йшла, гордовито піднявши голову - ось заради чого варто родитися на світ! Захоплені, звернені лише на неї погляди, власний почт - саме це, а не любов молодика, золото чи паволоки - ніщо інше в усьому світі не зрівняється з відчуттям, що

ти – найперша і найкраща!

Перегоріла вже жертвна клада, разом із лодією темним димом здійнялася до неба і родова пожертва Перунові – навіть сліду не залишилося від неї на тому місці, де донедавна ще горіло велетенське багаття: лише здоровенна купа жару виблискувала і переливалася, мінячись кольорами від чорного до золотого. Жерці розділили жар на дві частини: над однією вже висіли здоровенні казани, в котрих варилася половина приправленого духмяним зіллям бичачого та веприноного м'ясо для Страви, інша половина пеклася над вугіллям; більшу ж купу жару розгорнули по землі довгою смугою мало не в три сажні завширшки і шаром у долоню завтовшки – прийшов час посвятити уношів у вої.

Мабуть десятків шість повністю оголених молодиків стали перед жевріючою рікою: мусили босоніж перейти через неї. То було стародавнє, ще пращурами заведене випробування не лише сміливості, але й витримки, не тільки рішучості, а й розважливості. Майбутній вої мусив пройти через жар без остраху і поспіху, але й не затримуючись на місці, ступаючи по жару упевнено, на всю ступню, міцно стискаючи пальці ніг, аби не було поміж ними повітря, інакше враз прорветься туди язичок вогню і тоді не оберешся біди. Та навіть не те було найбільшим випробуванням, бо задубіла, мов копито, шкіра їхніх ступнів, що все літо не знали взуття, шкоди не зазнавала; витримати пекельний жар, що піднімався від дубового вугілля і не втратити при цьому самовладання – ось що перед лицем свого роду мав здолати кожен уноша, аби перейти межу, котра відділяла його від дорослого життя.

Родовичі стояли колом і дивилися, як долали перше випробування ті, хто рано, чи пізно заступить їхнє місце, як не зі списом на полі брані, так на ниві, за ралом. Один за одним переходили молоді завзяті на протилежний бік жевріючого потоку; залишалося пройти ще кільком, коли ж це, несподівано для всіх із хмари вирвалася велетенська блискавиця, з'єднала на мить небо і землю десь одразу ж за Коропом, а вгорі немов велетенську товстину[336] розірвав Громовержець і за тим тріском гримнуло так, що затряслося усе навкруги, а в одного з уношів на ймення Деско на середині шляху, певно, від того гуркоту, підвернулася раптом нога і він затримався на одну якусь мить, а далі, збивши в розпачі свій подих, вже не зміг опанувати себе; всі бачили, як спалахнуло під його ногами вугілля, а сам він зробивши два зайвих кроки убік, аби зберегти рівновагу, поточився і впав на жар! Спалахнула розжарена ріка, горека встиг лише крикнути і затнувся тут же; тільки корчилося, обвуглюючись, його тіло і вітер одразу ж поніс солодкуватий запах горілої людської плоті – порятунку вже не могло бути.

Натовп видихнув, як одна людина і весь подався вперед, та тієї ж миті вперед виступив Шамро і, здійнявши до неба руки, звернувся до темної хмари:

– Отче-Перуне, справедливий та сильний!

Радо пожертву тобі віддаємо!

До себе прийми родовича нашого,

Бо воля твоя непохитною єсмь!

Не маємо жалю, радіємо з того,
Що рід наш тобі до вподоби!
Гой!

І почув його Перун, бо знову, зовсім поряд, управ ще однією своєю стрілою-блискавицею і одночасно немов небо повалилося на землю; здавалося, що ще трохи і родовичів покине самовладання перед грізним ликом Перуна, котрий, упевнені були вони, ось-ось відкриє з-за хмар своє сяюче лице.

Усі зрозуміли волю Громовержця: до душі прийшовся йому молодий вой і забрав Бог його до Вирію, осяявши милістю своєю цілий рід. Життя людське нічого не варте: одні мруть, ледве народившись, інші часом живуть-мучаться каліцтвом своїм до глибокої старості; хтось прославляє свій рід та власне ім'я ратними подвигами, а хтось може й зганьбити його на віки-вічні. Тож отримати подібну милість від Бога, котрий обрав собі жертву серед людей і підняв щасливця-уношу прямо на небо, позбавивши його життєвих труднощів та негараздів, можливих ударів Долі і тяжких випробувань, котрі ще й не кожному дано подолати – хіба ж це не ознака особливої прихильності Перуна до його близьких, взагалі – до цілого роду?!

Молоді волшебники підгорнули жар до обвугленого тіла, аби все воно, без жодного залишку, пішло з димом до неба. Той попіл, рештки, що залишаться, покладуться в глиняну посудину і прах буде схоронений сьогодні ж, до заходу сонця у високій могилі, що її насиплють найближчі родовичі уноші Деска з оболонського городища.

Уподобавши жертву, Перун подався собі й далі ганяти чортів, а вслід за блискавицями линув густий дощ, проте тут же й припинився, не загасивши навіть жару, той лише зашипів бозна по-якому, а в небо здійнялася ціла хмара білого диму укупі з парою, та й по всьому – і тут бачився добрий знак і особлива цього дня прихильність до коропського роду самого Громовержця. Стадо ж його небесних корів, укотре вже від ранку, крутнувшись на місці, лиш трохи почастувавши життєдайним небесним молоком коропську землю, подалося в інше місце – тепер на полудень.

Тим кільком уношам, що ще не здолали свого першого випробування, прийшлося найважче. Коли на твоїх очах стається таке, більше того, ти бачиш, як за три сажні від тебе ще й досі догорають останки твого ровесника – хто не здригнеться, нехай і всередині себе самого, від лиховісного передчуття, бо ж невідомо, чи й тебе обере собі Перун, чи загинеш від власного поспіху або нерішучості – і тоді просто пропадеш ні за цапову душу... Четверо, і серед них Олесь, Курилів син, стояли і дивилися перед собою на жевріючу ріку, не наважуючись ступити на неї, а увесь рід так само мовчки дивився на них, розуміючи, що саме коїться нині в душах цих уношів. Окрім мужів на уношів стояла і дивилася зі своїм почтом сама Додолиця – Перунова Діва, що прийшла сюди якраз для того, аби вибрати поміж них усих найсміливішого та найудатнішого з тим, аби віддати йому своє серце та долю.

Олесь бачив Волхитку, бачив і те, що на ній красуються подаровані ним золоті усерязі, він небезпідставно вважав, що вона прийшла саме заради нього, а тому першим здолав свій страх і наважившись, твердим розміреним кроком перейшов на

протилежний бік.

- Гой! - брязнув залізом рід і за сміливцем уже й решта впевнено здолали перепону.

- Гой!! - і на їх честь бряжчали щити, топори та списи. Кожен тепер переконався, що Деско дійсно став улюбленцем самого Перуна і був то не випадок, не слабкість уноші, а воля Громовержця. Гой!

Та на тому випробування для молодих майбутніх воїв не скінчилися: діди та зрілі мужі заходилися перевіряти уміння та навички кожного уноші: супружити дорослого лука і бити стрілою ціль, або метати в неї сулицю, із зав'язаними очима, звіряючись лише по вітру, запаху, голосу чи брязкоту, знаходити вірний напрямок до вказаної мети - якогось дерева чи окремої людини, а ще - зі списом та щитом стати проти досвідченого воя і показати своє уміння у володінні зброєю.

Уноші, всі, як один, виявилися гідними стати на прю - чи заради захисту роду, чи заради нападу на ворога - і Шамро кожному з них пов'язав на чоло вишиту червоним стрічку - ознаку приналежності до воїв, мужів. Віднині кожен з них мав право знайти собі жону і умикнути її по добрій згоді, або ж і оружною, коли не вийде по-іншому, рукою.

Тим часом з-за хмар, що з полуденної сторони відходили вже на захід, знову виглянуло Сонце-Дажбог; на траві та дубовому листі під його променями самоцвітами заблищали краплі небесної вологи і якось досить швидко родовичам вже й забулося недавно пережите: для більшості з них мов би і не було ніколи на цьому світі уноші Деска, бо мертвим - легкий, у Вирії, спочин, а живим далі потрібно жити, по колу щоденні справи свої вершити і про живе думати. Оболонський волхв Велимож, поклавши разом із Шамром в принесену щойно з капища глиняну посудину згорілі рештки облюбованого Перуном уноші, подався укупі з найближчими родовичами Деска в зворотню путь, аби встигнути до заходу сонця під плач матері уноші та інших жон із оболонського городища схоронити прах у землі, а вже наступного дня і могилу насипати таку, щоб була гідною Перунового вибору.

Шамро ж, підійшовши до Волхитки, узяв її за руку та вивів на середину велетенського кола.

- Перунова Діво! - звернувся він до унотьки. - Прийшов твій час: обери нині того, кому готова вручити свою долю!

Волхитка роззирнулася: Величко стояв зовсім неподалік і усміхненими очима дивився на неї теплим поглядом: "Ну ж бо, Волхитко, ось я!". Вона навіть здригнулася, але пересилила себе і її погляд ковзнув далі. Уноші, ледь не кожен, намагалися зустрітися з нею очима, але вона не звертала уваги на жодного з них, доки не побачила Олесья. По всьому було видно, що той вже святкував свою перемогу: він відверто усміхався, навіть готовий був одразу ж зробити крок назустріч. І дійсно, Волхитчин погляд зупинився на ньому, та ледве Олесь в нетерплячці хитнувся вперед, як вона перевела очі далі, навіть не помітивши, як зблід купецький син.

Так вона оглянула все коло, стоячи в його середині, потім ще раз повернулася до

Величка, стрілася з ним очима: в погляді молодика вже не було ані усмішки, ані теплоти, лише сум та розгубленість. На якусь мить Волхитці стало жаль велетня, перед очима постала Купальська ніч... та вона згадала слова Орогості: "Завжди будь сама собою! Тепер вершиться твоя доля!". Вона гордовито скинула голову, повернулася до Шамра і знявши з середнього пальця правої руки завеликого для неї мідного перстень, зробила крок до волхва.

– Візьми! Тут немає мого нареченого.

Усі, хто стояв у колі, загули: дехто здивовано, дехто – обурено. Нечуване ж діло – якесь сопливе дівча, нехай і цьогорічна Додолиця, гребує ледь не сотнею кращих уношів роду, не уношів навіть, віднині – мужів!

Шамро і сам отетерів, та виду не подав, лише здивовано спитав, дивлячись своїм суворим, зосередженим поглядом прямо у вічі Волхитці:

– Ти добре подумала?

А та не відвела погляду своїх синіх очей, не опустила їх і не знітилася. Голос її був упевнений та дзвінкий:

– Я не бачу тут своєї долі!

Ще якийсь час вони дивилися одне одному прямо в вічі; Шамро з неабияким подивом відчув міць та незламність волі цього дівчати? – ні! – молодій жоні! "А що тут дивного?! – майнула думка: – Відомо ж, якого вона роду!". На відміну від майже усіх присутніх мужів, у душі волхва народжувалася повага до Волхитки.

– Буває і так, що людина наперед знає, що чекає її та не боїться накликати на себе недолю! – на весь голос, щоб чули всі присутні, прорік Шамро. – Ти можеш іти, Додолице!

Волхитка зі своїм здивованим почтом рушила в зворотню путь, а рід ще якийсь час гудів, наче бджолиний рій, обговорюючи дивину, що сталася на очах у всіх. Величко стояв сам не свій, немов у воду опущений: вважав себе зганьбленим, знехтуваним перед родом – хоч бери та топитися йди! А Олесь, трохи поміркувавши, навпаки, не надто і засмутився: хоча він сьогодні і не виграв, але й не програв, це точно. "Нічого! Ще побачимо, чия візьме!" – витанцьовувала в голові одна лише думка.

Прийшов час для роду сукупну з Перуном Страву сотворити: печеня була готова, уноші випробування пройшли і присутні геть усі зголодніли, тож жерці взялися ділити варене та печене м'ясо закланих тварин і роздавати мужам. Сивера від випитого меду не розвезло лише тому, що він відчував незнаної сили піднесення – лише воно і тримало його на ногах. А жерці вже скочували з підвод привезені щойно діжі з коливом та сур'єю – ягідним вином русів – із вишень, малини й чорниці.

Кожен з родовичів мав при собі липовий ківш для сур'ї, а дехто – і турового рога, як-от Сивер, котрому ріг, збережений Десенею, дістався у спадок від його старотців: ніхто вже й не скаже, від кого – можливо, що й від самого Кологаста, бо надто вже давньою, за словами Рикуща, була його мідна оковка. Не тільки у Видути, але навіть у самого Шамра, хоч і їхні роги мали оковки, і не мідні, а срібні, не було такої давньої, як на Сиверовому – кожен знавець ремесла, подивившись уважно, сказав би таке.

Готувался Страва: родовичі підходили до Шамра, брали від нього ложки, тричі, черпаючи з діжі, куштували коливо, передавали ложки наступним, а самі підставляли свої посудини потворникам, котрі до верху наповнювали їх сур'єю, давали хліба, шмат веприни чи бика і ті йшли до власної сотні, сідали на землі в коло, аби з ударом Шамрового була розпочати сукупну з Перуном трапезу.

– Як на небі, так і на землі! – почав Шамро. – Розпочнемо ж, людіє, Страву нашу во славу велію Перуна-Громовержця! Де хліб є, там і Бог є! Страва ця чиста на святім вогні приготовлена, тож учинимо пожертву з Громовержцем та пращурами сукупну! Із сур'єю вознесемо хвалу йому нашу до небес! – він підняв до неба свій ріг: – Гой, Перуне! Зі старотцями нашими, славними пращурами роду, що дивляться нині на нас із Вирію, величаємо тебе, Боже! Гой!

– Гой! Гой! – здійнялися до неба роги та ковші, а затим плеснули родовичі священний напій на землю і випили решту – Перунові во славу, собі на здоров'я та радість! Їли хліб із бичиною та веприною, роздирали зубами варене м'ясо і якийсь час тільки й чути було сопіння та чавкання зголоднілих родовичів. Сп'янілий і до цього, Сивер, тепер хмеліючи ще більше, драв міцними зубами жилаву веприну і думав про своє.

Віра його в Христа там, в Ломбардії, та навіть і в Києві, видавалася йому єдиною відрадою, що залишилася у житті, опорою, за котру він тримався, аби не впасти, не провалитися в пекло. Там навколо нього були такі ж, як і він, християни: в Ломбардії – усі поголовно, а в Києві – нехай і мало, та все ж достатньо, аби не почувати себе зовсім самотнім. Таким самотнім у своїй вірі, як ось нині. Хтозна, чи багато хто з його родовичів хоча б щось чув про Христа, окрім того, що живуть на світі, десть за Руським морем греки і мають вони свою, не таку, як у сіверян та решти русів і геть незрозумілу звичайній людині віру, але на те вони й греки та ще й прозвані на Русі лукавими за всі їхні виверти, хитрощі, за те, що ходять по землі кривими, як лук, стежками, тож чому дивуватися: які греки, така і віра в них.

Тут усе було по-іншому і Сиверові дедалі частіше приходила в голову думка про те, що, можливо, на рідній землі Христової сили та влади і немає, що він залишився там, далеко: щонайближче – у Києві, так само, як немає, звісно ж, Перуна чи Дажбога в Ломбардії або Константинополі, тоді, як тут їхня влада є повною, взяти хоча б і цей день, і смерть Деска, що його облюбував для себе Громовержець. Що ще потрібно, аби переконатися, що сіверська земля – то обитель Перуна та інших сіверських Богів, а не Христа?!

Можливо, далі плелася в захмелілій Сиверовій голові думка, влада Христа поширюється лише в великих городах, а в їхній пущі йому й робити немає чого?

Тут, у Коропі, віра отча, пращурів його, була зримою, вона навіть супроти волі струменіла по його жилах разом із кров'ю – він відчував, що нікуди йому подітися від свого єства, бо окрім батькової крові була вона влита ще й з молоком матері...

А як же Христос? Чи є йому місце у Сиверовому теперішньому житті? Зрадити Христа, як той учень його, про которого розповідав колись Трифілій? Це було

неможливо... "Неси, Паоло, світло віри нашої варварам-язичникам, – казав на прощання Трифілій: – я вірю, що ти не зрадиш Христа; ми тут усі молитимемося, аби він дав тобі сили і зміцнив віру твою. Іди!"

"Неси..." Легко сказати! Там, у Ломбардії, усі навколо, з давніх-давен, з діда-прадіда були християнами. Що вони знали про оцих ось язичників – родовичів його?! З якого такого дива ці люди зречуться праотчої віри своєї? Від однієї лише Сиверової розповіді про Христа? Це там, в монастирі, християнська віра видалася порятунком для обпаленої, заблукалої та розгубленої його душі... А ці ось люди – вони порятунку не шукають, знають куди їм іти і що робити – упевнено, вперто йдуть по життю, наче ниву ралять, щоб кинути потім у землю зерно – залишити по собі пам'ять – в дітях, онуках, у зробленому власними руками: кованому залізі, упряжі, возах, усмі, горщиках, платні.

Нелегке життя у них. А в кого воно легке? Візьми хоч і василевса ромейського, першу людину на весь світ: ну кому б ще, здається, тужити? Не життя має бути – казка! Еге! Не тут воно було: сьогодні півсвіту під ним, а завтра свої ж – як не отруять, так голову відрубать! У Трифілія легке... – це правда. Та зрозумів він ще тоді – легке, бо старому віра його підпорою є, легкість та – всередині, в душі падре, а зовсім не від влади чи золота, чи неробства. Та легкість, що мав її Трифілій від віри своєї в Христа, і його, Сивера, привабила. Але ким він був там, в Ломбардії? Пришлецем, ізгоем роду свого, норманом-душогубом. Не повірив би тоді в Христа – не мав би опори і він, та, певно, й не жив би вже на білому світі.

А родовичі ось – легкого життя і не шукають, не замислюються про те. Живи по Кону, що дали людям Боги та старотці – і зореш ти життєву ниву свою як годиться, без блазні, без огріхів тобто; у визначений Долею час із рук в руки передаси дітям чепіги рала свого та й полинеш душею у Вирій, до пращурів. Навіщо ж їм, заради чого міняти живот свій?! Це не ті з киян, що придавлені гнітом важкого життя, боярською та княжою владою знайшли відряду собі у Христі. Це не монахи з Ломбардії – упокорені, тихі, смиренні... Та таких гордовитих, упевнених в собі людей ще в цілому світі пошукати треба!

Повернувшись до роду свого ніким: старим безженцем, безчадним, лише з конем, псом та двома саквами своїх пожитків, зганьбившись на першій же косовиці, повчати тепер родовичів своїх новій вірі? Неповага це буде до власного роду, невдячність і черствість. Що там черствість – дурість: його ж на сміх піднімуть! То що йому робити? Як жити, коли вчора увечері ти молився перед сном Христові, а нині сидиш зі своїм родом і твориш по покону пращурів сукупну з Перуном Страву? Здається, що їдеш по життю прив'язаним до двох коней: рано чи пізно роз'їдуться вони у різні боки та й роздеруть тебе навпіл...

День наближався до свого кінця. За хмарами, що тепер із заходу закривали півнеба, не видно було Дажбожої колісниці. Темно-синій небокрай у тій стороні час від часу розтинали сліпучо-білі блискавиці, гуркотіло, наближаючись: Перун знову гнав стадо своїх корів прямо на Короп, туди, де прийняв зовсім недавно таку бажану для себе жертву.

Випита була вже вся сур'я, найбільш ненаситні доїдали рештки м'яса, а родовичі чекали початку кулачного бою – стінка на стінку – завершального змагання Перунового дня. Нарешті, окинувши оком рід, що більш, як десятком велетенських кіл сидів поміж дубами на зеленій траві, Шамро тричі вдарив у било, а коли його подзвін розчинився у діброві, завів:

– Розгуляйся, Перуне-отче,
Медом ставленим, сур'єю пінною,
Посвіти нам зірницями,
В танець кинься безупину!
Розходись, Перуне,
Вогнем гримучим,
Та зійди з небесної тверді
Блискавкою палючою!
Розвернись, Перуне,
Силою буйною,
Постань дубом могучим,
Горою-кручею!
Розметнись, Перуне,
Тут одесну, там ошую,
Яви свою міць у дланях [\[337\]](#),
Кинься в битву і прослався!
Гой!

За цим закликком і розпочалося молодецтво бою навкулачки. Споконвіку було так, з діда-прадіда заведено сіверянами: на великі свята, кілька разів за Свароже [\[338\]](#) коло, ділився рід навпіл і дві стіни ставали одна супроти одної – як під час ратної січі. Це була мовби подоба справжньої битви, тільки без зброї, голіруч. Давно минули ті часи, коли кожен родович мусив повсякчас мати при собі як не меч, так топора чи списа і бути готовим оружно боронити свій рід від нападників. Дуже мало залишилося в роду тих, хто хоч раз у житті ратився по-справжньому, був у січі. Але битися навкулачки стінка на стінку – то був покон, даний праотцями, аби не забував рід уміння боронити себе, рідну землю, аби молодь, що не знала січі, могла при потребі вже оружно стати на захист роду, бо стояти у січі стіною, рука об руку, плече в плече, стояти непорушно, на смерть, тримати стрій – із зброєю чи без неї, голіруч, як ось тепер, у кулачному бою, – у тому була єдина запорука перемоги. Варто комусь здригнутися, впасти чи податися назад, або й побігти, злякавшись, – і в утворену пробоїну ввірветься ворог, зламаний стрій втратить свою міць, а поразка роду може бути неминучою. Коли молодь зростає загартованою в кулачних боях, уміє тримати стінку, не боїться болю, стійко зносить важкі удари суперника, коли відступ вважає ганьбою, тоді, за потреби, вона і під час справжньої раті вистоїть і честь роду свого не посоромить.

Як повелося останніми літами, вже за відсутності Сивера, город із Жорновками виступав проти Сохачевого, Оболоні та посаду. Раніше коропці ставали супроти решти

городищ своєї верви та з часом, коли утворився посад і тим самим коропців ставало усе більше, – на кількасот більше, ніж решти родовичів, що відділилися, – тоді і поділ став іншим.

Усе було, як на справжній раті. Кожну стіну очолював свій воєвода, найшанованіший, найдостойніший кулачний боець. Він сам розставляв сотні, а вже сотники ставили десятки: так, щоб рівномірно розподілити сили; десятники ж виставляли окремих бійців – кого у перший ряд, кого в другий – на підмогу. Окрім того, в обох воєвод були ще й запасні десятки – по одному від кожної сотні – аби в разі потреби вчасно надати підмогу туди, де супротивник тиснутиме аж занадто сильно. Стіна, котра змусить супротивну їй відступити далі межі, на якій та шикувалася перед бойовищем, вважалася переможцем. Тоді бойовище зупинялося, стіни знову, кожна по-своєму, шикувалися на своїй межі і все починалося спочатку. Так тривало аж поки завзятці не томилися до знемоги. Тоді вже переможці і переможені сідали разом пити квас чи ол, чи сур'ю – згадували хто кого та як нагородив стусаном, сміялися, лапаючи розпухле вухо чи підбите око: образи ніхто ні на кого за те не мав, діялося ж бо все по Кону!

Стіни шикувалися поміж дібровою Старої Могили та берегом Ятриці. Посадську стіну, в котрій стояв і Сивер зі своєю сотнею, очолював велетень Третяк, той рудий кожум'яка, що був за Перуна під час вранішньої обрядової битви Громовержця з Велесом. Він власноруч відібрав Сивера в запасну півсотню, з розмаху ляснувши його важезною своєю дланню по плечу і здивувавшись, що Сивер навіть не похитнувся від того удару, зауважив:

– Е-е-е, та ти кріпак[339]! Маю надіяння, що й п'ястом ти, чоловіче, не гірш меча володієш. Потримаємо тебе про запас!

Ще сотники та десятники розставляли своїх людей, а найнетерплячіші, як водиться – наймолодші, з тих, що посвячені були щойно в мужі, вже виходили наперед, задиралися до своїх ровесників-суперників, викликали на поєдинок. То тут, то там вже спалахували сутички один на один і на місце переможеного тут же ставав хтось інший – друг чи старший брат, аби помститися за поразку свого, відновити у світі рівновагу. Удари по живій плоті, вигуки, хекання та кректання лунали все дужче, все голосніше – поміж двох стін билися вже кілька десятків мужів; перед власним родом, на очах у всієї верви билися затято, до останнього, до знемоги.

Шум бою все наростав, стіни вже стояли вишикувані і лише чекали наказу своїх вождів кинутися на суперника. Нарешті городський воєвода Педаш не витримав, громовим голосом гукнув:

– Го-род, би-и-й!!

– Пі-і-шли-и! – заревів і собі Третяк, і стіни, зберігаючи стрій, плече в плече, майже бігом рушили назустріч одна одній, здолавши ті кілька десятків сажнів, що їх розділяли, з шумом, неначе морська хвиля об камінь, зіткнулися між собою – бойовище почалося!

Сивер, стоячи в запасній раті, неподалік Третяка, котрий уважно слідкував за боєм,

із захватом дивився на майже забуте ним видовище, гул від якого все наростав і скоро вже нічого не було чути навколо – лише вигуки, якийсь хряскіт, звуки ударів по живому тілу – усе, як під час справжньої битви, тільки брязкоту заліза не було чути. Пригадалася одна січа, в котрій йому довелося брати участь разом зі своїм побратимом Фрейваром; правда, тепер раті, що зійшлися, були разів ледь не в сто меншими від тих, що сіклися колись неподалік болгарського Доростола. Та все одно, схожість із справжньою битвою була разуючою, недарма ж праотці заповідали нащадкам гартувати молодь в кулачних боях, бо лише так можна було виховати справжніх воїв – оборонців роду.

Лише на Перунів день кулачний бій вівся винятково поміж мужами. На інші свята, особливо зимою, на Колодія, коли такі бої відбувалися ледь не кожного дня на протязі усього тижня, в них брали участь і отроки, котрі зачинали бойовище зі своїми ровесниками, але на бій зі старшими вони ще не допускалися. А як інакше – зростати детескові, отроку, уноші і аж до посвячення в мужі не знати, що то воно є – удар кулаком під дих чи в скулу? Сивер добре пам'ятав Жаданові слова:

– Не сором, сину, бути побитим сильнішим суперником. Сором – коли можеш підвестися, але не хочеш, боїшся знову отримати під дих. Ото – сором! Збили з ніг – полеж, очухайся та й знову на ноги: рід чекає тебе! Звитяга – коли підвівся, побитий, і суперникові помстився! Тоді ти удвічі звияжець, бо не лише суперника, але й себе самого здолав!

Город із Жорновками напивав, гнув ліве крило посадських. Хитрий Педаш зумисно поставив на правому крилі своєї стіни найудатніших бійців, приховавши їх до пори, до часу від пильного ока Третяка в другому ряду з тією задумкою, аби вони, раптово з'явившись, одразу ж зламали там опір суперника. Тоді досить було б кинути туди ще й свою запасну півсотню, щоб змусити посад остаточно відступити чи й навіть завдати йому нищівної поразки. За весь той час, що город виступав проти свого посаду, посадським ще жодного разу не вдавалося здобути перемогу над своїм суперником – кожного разу не вистачало, як їм самим здавалося, зовсім трохи завзяття, зовсім трохи досвіду. І кожного разу вони тішили себе надією, що на цей раз обов'язково поб'ють городських.

Та й цього разу простодушний Третяк надто пізно зрозумів задум Педаша, чортихнувся про себе і, не гаючи й миті, гукнув до десятників запасної півсотні:

– Губаре, Зимо, ану хутчій туди! – вказав він рукою на ліве крило. – Тримайтеся мені!!

Два десятки мужів з усіх ніг рвонули вліво і скоро свіжі сили трохи підправили становище посадських. Та й Педаш же не спав! Вже мчали й його запасні десятки на підмогу своїм; там почало творитися не добери що: ціла купа людей, ледь не три сотні ревіли, гарчали та лупцювали що було сили своїх супротивників, десятки заюшених кров'ю чи й знепритомнілих від важких ударів лежали на землі, хтось відповзав убік, аби не затоптали – гаряче було на лівому крилі посадських!

Педашеві здалося, що ще трохи і город візьме гору, тому він і сам, полишивши

горбок, з якого спостерігав за бойовищем, кинувся до свого правого крила і вже скоро від його замашних ударів посадські бійці почали падати мов підкошені, а їхня стіна знову мусила повільно відступати, ледь не до самої межі.

- Ох ти ж..., злодієць! - Третяк аж поперхнувся, побачивши, що коїть Педаш. - Гей, Туре, і ти, Мізине, ану вдарте своїми в середину - побачимо, хто кого! А решта - за мною!

І воєвода посадських помчав, що було сили, назустріч своєму багаторічному супротивнику. Сивер був у десятку Мізина, тож рвонув зі своїми в самісіньку середину бойовища. Він думав лише про те, аби в гарячці бойовища не порушити правил навкулачок: не бити в спину, не бити нижче пояса, не бити скривавленого та лежачого. Там, у минулому його житті, ніяких правил не існувало: коли ти б'єшся за своє життя, то не дивишся, спиною повернувся до тебе ворог чи лицем - убий його, інакше наступної миті він уб'є тебе. Зі своїми родовичами так не можна, інакше буде тобі ганьба на все життя!

Задум Третяка вдався. Тур та Мізин зі своїми бійцями так натиснули на самісіньку середину городських, що ті не витримали і подалися назад ледве не на два десятки сажнів: от-от посадські могли прорвати їхню стіну, або загнати її прямо в Ятрицю!

Як не прагнув Третяк зійтися один на один з Педашем, аби вирішити остаточно, чия візьме сьогодні гору, та той, почувши від своїх, що його середині непереливки, покинув своє праве крило і щосили вжарив туди, де городські відступали. Від підоспів якраз вчасно: замість двох рядів залишався один та й той поріділий. Кілька кулачників з посаду, один - високий та довгорукий пришлець - отой наволока Озарич - хіба так клепали городських мужів!

Педаш одразу ж зійшовся з молодим велетом Туром, вони встигли обмінятися кількома ударами, коли ж це з неба полилося - Перун розчинив нарешті небесні хляби. У запалі бойовища ніхто не звертав уваги, ба, навіть і не чув, розкотистих ударів грому, що передували дощу. Та й сам дощ не спинив би бойовища, коли б не вперішила справжня злива. Що там злива - вода полилася суцільним потоком, як з відра! Потемніло, наче сутінки спустилися на землю, а тут ще й Перунові блискавиці страхітливими звивистими річками почали єднати небо з землею, раз по раз осяюючи бойовище сліпучим білим світлом.

На тому все й скінчилося. Дощ лив і лив, не перестаючи, земля розмокла так, що вже ні про який кулачний бій і мови бути не могло, зате Перунів день вдався на славу!

Вишня прокинулась, як завжди рано, але Сивера вже не було - в Перунів день усі мужі роду зібралися на Старій Могилі і він теж мав бути там. Вона, мабуть, вперше зі свого дитинства, не скочила притьмом з одра, а потягнулася з насолодою, посміхнулася сама до себе і їй стало так добре, як ніколи: то щастя вкрило її своєю ніжною пеленою, колисало, наче маленьку дитину, співало люлі-люлі, бавило теплими згадками, від котрих тілу ставало млосно і приємний холодок народжувався в грудях, провалювався кудись униз, робив тіло невагомим...

Проте, вона була сумлінною жоною, а тому, поніжившись зовсім трішки,

підхопилася, повагавшись, вдягла свою нову сорочку і зайнялася повсякденними справами. Якби хтось із Видутиних домочадців побачив зараз Вишню, він би нізащо її не пізнав. Вишня цвіла. Вишня не ходила, а літала, вертілася на одній п'яті і робота горіла в її руках: вона випустила квочку з курчатами, напоїла Птаха, дала поїсти Бримо, нарешті, сьак-так поснідавши, замісила тісто, наварила каші, спекла хліб, а потім і присолену ще звечора рибу, передивилася старий одяг – Сиверів та свій, підлатала старі мужеві ногавиці, замочила в золі, а потім і випрала його сорочку, свою ж, найстарішу, з небіленого полотна, що вже світилася на плечах, без жалю спалила в печі – хай не буде вороття до того минулого!

З самого ранку темна хмара почала насуватися на Короп, у небі часом гуркотіло, десь там, за сизими небесами, падали велетенські каменюки, звідти блискало і їй було страшно самій, але вона, як господиня, мала стільки роботи! – тож мусила, часом і зіщулившись, робити своє діло. Потім вона побачила, як за Ятрицею в небо здійнявся велетенський стовп диму, а згодом звідти залунала тисячоголоса обрядова слава на честь Перуна. Десь там був її любий Сивер і згадка про нього знову викликала холодок в грудях та щасливу посмішку на вустах.

Хмара подалася за Десну, так і не пролившись дощем; на якийсь час навіть сонечко виглянуло і Вишні взагалі стало радісно. Вона, взявши віник, піднялася в горницю і заходилася прибирати. Постіль їхня добре осіла і коли Вишня зняла платно, щоб підкласти туди свіжого сінця, то побачила, що добра його половина перетерлася вже на труху.

"Ти дивись! – здивувалася вона: – два дні лише, як міняла! А чого ж тут дивуватися? – сама ж себе запитала, сама і відповіла: – Отак гарцювати! Це ж на зиму ніякого стіжка не вистачить!"

Її чомусь аж у жар кинуло; вона обхопила обома долонями свої палаючі ланіти, присіла на ту труху і знову грайлива посмішка та блискучі очі промовисто говорили про те, що відбувалося в її душі.

"Немає на світі щасливішої жони, ніж я" – думала Вишня, раділа і водночас жахалася цій думці. Авжеж, чомусь Доля та Суд змилювалися над нею: до цього часу була вона, мов пташка, зачинена у темному холодному льосі і раптом у той льох, неначе білий лебідь, завітав її муж та й випустив нещасну пташку на волю, в синю Сваргу, і тепер вона ширяла десь там, в блакитній вишині, і не одна, а в парі з судженим – купалася разом з ним у ласці Леля та Полеля. Чи їй усе це сниться? Вона згадала, як вперше побачила Сивера, вдягненого у чужий одяг, з чудернацькою, коротко підстриженою бородою, дуже високого та худого. В її очах він був лише дивним мужем, не більше, а коли Шамро їх супружив, вона і помислити не могла, чим воно все обернеться, та якби й помислила, то нізащо б не повірила, бо щастя – то було щось не для неї. І, так само, якби хтось запитав: чи знаєш ти, Вишне, чим підкорила Сивера? – вона б щиро відповіла: ні, не знаю... Він так швидко змінився від грубого до найніжнішого у світі, любого, коханого її Сивера, що їй все ще не вірилося: невже це не сон, невже все це відбувається з нею?

Донедавна ледь не всі ставилися на неї зі зневагою. Вона навчилася не бачити їх взагалі – дивилася крізь своїх кривдників, мов крізь воду, а всередині відчувала себе зачахлюю, засохлюю без води вербичкою; нікому не потрібною, ні на що не здатною. В далекій для неї юності вона була жвавою, веселою та без хитрощів унотью. Потім життя так гнітило своєю несправедливістю, що її природна жвавість та веселість поступилися місцем байдужості до усього на світі. Найбільших мук вона зазнавала від людської зневаги через свою безчадність; вона почувалася ізгоєм і те було найжахливішим, гіршим, аніж знущання свекрухи, бо кожна людина прагне бути разом із собі подібними, чути від них добрі слова, грітися від їхнього душевного тепла. Самотність у натовпі – ось найстрашніше! І тут раптом, коли вже й життя її наближалось до гіркового свого кінця, знайшовся муж, котрий, нехай і не відразу, але щиро – вона тепер була упевнена в цьому – покохав її! Не просто почав ставитися до неї, як до рівні, не вбачаючи в її ваді нічого осудного, ні, він покохав її так, як ніколи, навіть у Сосниці, їй і не мріялося. Як воно так сталося, що ці три ночі, – усього-навсього три ночі! – розбурхали її, напоїли живою водою, дали молодильних яблук – цього вона збагнути не могла. Як так сталося, що вони із Сивером зустрілися, попарувалися і склеїлися – вона вірила, навіки! – двоє таких одиноких, по-своєму нещасних, а тепер найщасливіших людей – цього досягнути не можна було.

Вишня чула, бачила і повірила, що для Сивера вона найпрекрасніша у світі; це робило її упевненою в собі, та коли вона побачила, якими очима дивився на неї Рикущ, то остаточно переконалася: вона, Вишня, дійсно варта захоплення, а відтак, нехай тепер усі ті недоброзичливці заздять їй – вона стане, обов'язково буде, – не лише найвірнішою жоною, найпалкішою коханою для свого судженого, але й найкращою господинею!

Скільки роботи чекає на неї – і уся вона буде їй в неабияку радість. Заведуть із Сивером корівку... І овечок... Буде птиця: гуси, качки – тут для них роздолля: вода поряд. І кури – як без них? Півні – Богам на жертву і щоб курячому роду не було переводу, кокошам же – яйця нести, курчат висиджувати.

Вона пошие багато одежі – своєму Сиверові і собі також: з найкращою вишивкою, на яку лишень здатна. Ніхто відтепер не скаже, що у них немає чого вдягнути. І не лише легка одежина буде, але й свитку пошие і жупан для Сивера. І білі кожухи: обов'язково – білі. І теж з вишивкою, як у багатих купців: вона зможе, нехай ще хтось краще від неї це зробить!

Тут Вишня поглянула на їхню бідну постіль, згадала учорашню розповідь Сивера про те, як київські купці та бояри сплять на пухових перинах, що схожі на велетенські подушки, подивилася на їхні, теж набиті сіном, і подумала: "Хіба ж мій Сивер гірший чимось від тих купців? Чи ж я не зроблю тієї перини? Ось попрошу його настріляти гусей та качок – і зроблю! Тут про таке ніхто і не чув – нехай позаздять!" І потім решту дня тільки те й робила, що думала про перину: засіла та думка і ніяк не хотіла йти з голови: Вишня і перетерте сіно замінила, і в горниці підмела, і долівку в кліті підмазала, а перина все стояла перед очима, хоча вона ніколи її і не бачила власними

очима.

Вже надвечір хмара, обійшовши Короп ледь не по колу, насунулася тепер від Сохачевого, гриміло та блискало ще більше, ніж зранку і нарешті, перед самим смерканням, линув дощ – не дощ а злива, та хіба ще й така! Вишня, зачинивши квочку з курчатами, сиділа в кліті й при скіпці кроїла ляне полотно на одіж коханому та собі – чекала на Сивера.

Сивер повернувся вже поночі – як хлющ мокрий від дощу, веселий і напідпитку; йому не менше, ніж іншим дісталось в кулачному бою: від стусанів боліли ребра, одне вухо від чийогось удару неабияк розпухло і в ньому дзвеніло, не переставало, але так мало бути! Бо ж Перунів день – то свято мужів – воїв і ратаїв, а який же воїн без ран, нехай і синців?!

Вишня і помислити не могла, що так сумуватиме за своїм Сивером, котрого не бачила лише один день і один вечір. Їй було неабияк лячно одній, у пустому житлі, коли усе навколо гуркотіло, гриміло, блискало та спалахувало крізь віконце білим саявом, але найбільше жахала її відсутність мужа. Донедавна вона почувалася найсамотнішою на всьому білому світі; тепер же Сивер став для неї не лише коханим мужем, але й єдиним з людей, хто любить та цінує її; навіть уявити собі, що самотність знову може запанувати над нею, було для Вишні гірше смерті. Тож, коли двері відчинилися і на порозі постав її суджений, радості її не було меж.

У Перунів день мужі не лише свою воїнську доблесть показують на ристалищах, не тільки з родом своїм храмують – творять спільну з Перуном Страву, але й увечері обов'язково мають на ложі з жоною усю силу свою чоловічу виявити.

Сивер перевершував самого себе; він був тієї ночі, як Перун, що пробивши стрілами-блискавицями темні хмари, поїть рясними дощами Матір Землю; буйна його сила знову не знала втоми і Вишня радо приймала в себе ті громовиці та зливи, і вони знову летіли в блаженство, і повертаючись потім звідти, приходячи до тям, уся переповнена щастям, Вишня шепотіла йому у захваті: "О, громовержцю мій! Що ти зі мною робиш!"

Величко, повернувшись пізньої ночі до свого житла, не житла, а скорше – пустки, впав на лаву і не звертаючи жодної уваги на те, що вимок весь до нитки, пролежав без сну до самого ранку. Волхитчина привселюдна йому відмова вразила молодика в самісіньке серце. Головне, що Величко, як не намагався, не міг знайти хоч якогось пояснення тому, що сталося. Що він зробив не так? Чим завинив перед своєю милою? Здавалося, що його ганьба, виставлена на позор всьому родові, страшним тавром лежатиме на ньому до самої смерті. "А який же це дід Величко? " – питатимуть коли-небудь чийсь отрочата. " Та той, що йому колись давно-давно на Перунів день Додолиця відмовила. Тільки один такий на весь наш рід і є!" – відповідатиме хтось...

Він три літа чекав, доки підросте Волхитка. Міг давно привести до отчого житла жону – хіба ж хоч одна відмовила б йому? Міг умикнути з чужого роду будь-яку, котра б тільки підвернулася – не став, помислити про таке не хотів, чекав свої судженої, як він думав. Дочекався...

В незачинені двері вже сочилося денне світло. Величко підвівся з лави, згорбившись, мов старий дід, почвалав із житла. Ішов кудись, не розбираючи дороги, а коли схаменувся – виявилось, що ноги самі принесли його за Полуденні ворота, ба, навіть більше, до землянки Орогості. А та саме надворі удвох із донькою прала в дерев'яних ночвах. Побачила Величка і щось мовила до Волхитки. Дівчина підняла очі, довго дивилася на молодика, що застиг, знітившись, біля їхнього блаженного тину, потім підвелася з колін і підійшла до нього.

– Що сталося, Волхитко? – насилу видавив із себе Величко і навіть йому стало бридко від свого жалісного голосу.

– Я бачила віщий сон. Моїм судженням був інший, – дівчина говорила спокійно, трохи байдуже, а Величко дивився на неї і не міг пізнати: перед ним стояло не тринадцятилітнє дівча, а молода жона, щонайменше – його ровесниця. В голосі її тепер вчувався креміль – звідки?!

– А... а якже я? А наша ніч?! Ти ж обіцяла тоді стати моєю жоною...

– Хіба я тобі таке казала?! – щиро здивувалася Волхитка.

"І правда..., – згадав Величко, – я тоді спитав її про це, а вона у відповідь лише поцілувала мене...". Він навіть обурився подумки: "О, ці підступні жони! Ледь котрась на ноги зіпнеться, а вже мужеві від неї життя немає!"

Він подивився їй прямо у вічі, сподіваючись, що дівчина не витримає погляду. Де там! Волхитка дивилася спокійно і видно було, що вона не відчуває за собою жодної вини. А це що?! – Величко лише тепер помітив золоті усерязі. Звідки вони? Адже він знав, що у Волхитки просто не могло бути таких дорогих прикрас.

– Звідки в тебе це золото? – спитав, а душа чомусь покотилася вниз, до самих п'ят.

– Олесь подарував, – так само спокійно та байдуже, неначе мова йшла про зірвану квітку, відповіла Волхитка.

– Котрий?! – аж вигукнув Величко.

– Курилів син. Тебе вдома не буває, місяць не бачилися. А я – Додолиця. Як же ти хотів жити з молодою жоною? Теж наїздами?

Величко не відповів, круто розвернувся і мало не побіг геть.

"Що тепер буде?! – подумки хапалася за голову Волхитка. – Він же його вб'є! А, власне кажучи, мені що з того?"

Величко до Курилового двору не ввійшов, а вскочив. Як на біду Олесь товкся біля стайні, збираючись сідлати коня. Не кажучи й слова, Величко підскочив до нього, ухопив обома руками за сорочку на грудях, аж тріснуло шитво, і не тямлячи себе від люті, заволав:

– Ще хоч раз наблизишся до Волхитки – голими руками на шматки розірву!

Притягнув ні живого, ні мертвого Олесь до себе, а тоді штурхонував щосили так, що той, пролетівши добрих два сажні, і ноги задрав на моріжку.

На шум вискочив із житла Курило.

– Шукай собі іншого! Ряд з тобою розриваю! – спересердя гаркнув і йому Величко.

Курило хоча й не второпав, що до чого, та перш за все про срібло помислив: такі

вже люди вони, ті купці:

- До Ладу ще три місяці! Три гривні вири сплатиш!

- Забереш! Подавився б ти ними! - люто відказав Величко, хрюснувши ворітьми, хоча, як розібратися, яка вина Курила була в тому, що вчора Додолиця не вибрала собі нареченого?

Перуновим днем розпочався Перунів тиждень, під час котрого, щоб не накликати гнів Громовержця, не можна трудитися ані на ниві, ані з топором. Сивер, виїздивши зранку Птаха, нарізав у лузі тонкої лози і, сидячи на колоді в благоденському затінку берізки, саме плів нові верші, Вишня поралася біля печі, коли, вже під вечір, до них завітав Величко.

Розповів йому Сивер про те, як побачив посеред Преслави загиблого отця його Воропая і розповідь та була аж надто короткою, бо він навіть не знав, як поступили з тілами загиблих русів ромей: швидше за все, просто закопали. Але навіть цього не став Сивер казати своєму небожеві, бо яка то ганьба для сіверянина - бути просто закопаним у землю, де тіло його точитимуть черви!

Величко сидів, насупившись, як чорна хмара і Сивер вирішив, що те все через гірку звістку про Воропая. Раптом, ні з того, ні з сього молодик ухопив стрія за руку:

- Навчи мене на мечях сіктися!

- Хіба в тебе є меч? - здивувався Сивер.

- Нема...

- І в мене немає. То як же я тебе навчу?

Величко розгублено мовчав.

- Пощо хочеш саме мечем володіти? - стало цікаво Сиверові.

- Попрошусь у княжі ратичі. В Чернігові або ще десь. На брань піду, - у голосі молодика чувся відчай.

- Пощо тут тобі життя не мило?

Величко лише рукою махнув. Та помовчавши, не витримав - мав потребу хоч перед кимось вилити наболіле. Розповів усе: і про свою самотність, і про Волхитку та Олеся. Хто, як не Сивер, спромігся б ще так добре його зрозуміти?

- Дивися сам. Та я б не радив.

- Чому, стрію?! Несила мені цю муку терпіти!

- Не було в мене такого... Та тільки знай, що є понад твою ще більша мука.

- Яка ж це? - в голосі Величка була недовіра.

- Туга. За оцим лугом. За Десною. За нашим лісом. За родом своїм.

- Те мені байдуже, - знічев'я махнув рукою молодик, - такого добра скрізь повно.

- Е-е-е, не кажи так, братаничу, бо не бачив ще ти смаленого вовка! Дівок на твоєму віку буде багато, а оцього, рідного, більше ніде не знайдеш.

Величко не відповів нічого. Певно, думав Сивер, вважає, що я старий і з глузду з'їхав. Не хотілося йому, щоб небіж випив ту ж гірку чашу чужини, що довелося скуштувати самому.

- Ти богатир, коли подивитися. А як вой - чого вартий?

- Та від мене, стрію, в Коропі хіба мужів зо три сильнішими будуть!

- Чого варта сила твоя без досвіду? Так, хіба що дівкам очі сліпити! - Сивер зумисно почав дратувати братанича.

- Та я!.. - аж затнувся від обурення Величко.

- Був уже в бойовищі?

- Ммм... - зам'явся Величко. - Мене в стінці ніхто ще з ніг не збивав, окрім Третяка!

- Січа - це тобі не навкулачки. Ану, ставай, подивимось з якого ти тіста!

Величко хмикнув і підвівся з колоди. Встав і Сивер.

- Ну, почали.

- Заб'ю ж... - молодик роздивлявся свій п'яст, неначе вперше його бачив.

Сивер коротко, але сильно ляснув його по лівому раменю, чим змусив Величка перенести вагу тіла на праву ногу і тут же різким ударом своєї лівої підбив її. Братанич, що не очікував такого, гепнувся на землю та одразу ж і схопився, розлючений, мов тур. Здоровенний п'яст з широким замахом полетів прямо в Сиверову голову і якби поцілів, то, певно, усе б на цьому й скінчилося. Якби... Бо Сивер пірнув під Величкову руку, пропустив його мимо себе, а тоді, ухопивши братанича правою долонею за підборіддя, легко перекинув молодика через підставлену ногу. Той і ноги задрав, ляпнувшись з розгону спиною на землю.

Вишня, що саме вийшла із житла, так і вклякла на ґанку: стрий зі своїм братаничем зчинили бійку - семипудовий велет проти худого, щонайменше на два пуди легшого від нього Сивера. Величко саме вдруге скочив на ноги і кинувся до стрія, аби зчепитися з ним обіруч: тоді перевага точно була б на боці молодика. Та Сивер і тут встиг перехопити десницю суперника, знову пірнув під руку і, натиснувши ззаду на лікоть, так вивернув її в суглобах, що братанич одразу ж повалився на землю. Тиснувши коліном на хребет Величка, він продовжував вивертати його десницю, аж доки молодик не заволав від болю.

- Вставай, - Сивер чекав, доки повержений ним суперник зведеться на ноги: - коли на брань зібрався!

Величко, стоячи на одному коліні, випльовував з рота пісок, котрого набрався під час свого ганебного крику, витирав обличчя, а потім з колін, так само раптово, як і перед цим, з ревом кинувся на Сивера, що стояв лише в якомусь сажні від нього. Він і помислити собі не міг, що стрий зумисно того чекав: руки Величка гребонули пустоту, а якась сила раptom потягла його по колу і він, забувши про всі наміри, задріботів ногами, щоб не впасти, бо не встигав за силою, котра його кудись вела, а потім Величкову десницю немов ковальські кліщі стиснули, він раptom відчув під собою опору - спину суперника, ноги його відірвавшись від землі, злетіли вище голови, небо перевернулося перед очима і зі всього розмаху, всіма своїми пудами, Величко гепнувся на купу трісок, аж земля загула - принаймні, так здалося Вишні, що перелякано дивилася на це бойовище.

Величко лежав, не рухаючись і тихо стогнав - падіння добре забило йому памороки. Хотів повернутися на бік, але скрикнув від різкого болю у лівому рамені. Все ж таки

зумів якось сісти; вибита в суглобі шуйця висіла, як нежива, плечова кістка аж випиналася під сорочкою.

Сивер і не думав жаліти братанича.

- Ти не вой, а мішок з просом. Навіть впасти не вмієш.

- Рука... - пожалівся Величко.

- Це щоб ти знав, чим навкулачки від січі різняться. Встань.

Сивер узявся за пошкоджену шуйцю обома руками, звелів:

- Я тебе зараз полікую. Тримайся.

І коли Величко десницею вхопився за берізку, Сивер зігнув у лікті його лівицю та почав без поспіху піднімати вибиту руку вгору. М'язи напружилися, розтягуючись, і Величкові неабияк боліло, та він, соромлячись стрія, тепер мовчав, щосили зціпивши зуби. Коли рука була вже вище голови, кістка, знайшовши своє місце, вскочила в суглоб.

- Ну, от і все. Поболить день-два та й перестане. Таким дрібницям вой сам мусить раду давати.

Лише тепер Вишня насмілилась до них підійти.

- Що тут у вас коїться?! - голос у неї був, якщо не переляканим, то стурбованим.

- Поборолися трохи з братаничем, - в голосі Сивера чулася безпечність.

- Я вже бозна-що подумала... - полегшено зітхнула Вишня: з цими мужами один клопіт, не можуть вони спокійно жити.

- М'язів у тебе гора, - у Сиверовому голосі насмішки вже й близько не було, - та тільки справжню силу не вони дають, а жили, сув'язі. Ти ось на лінка схожий, а добрий вой - він, як в'ялений судак мусить бути: сухим, твердим і з колючками.

Що міг відповісти Величко своєму стрієві? Мовчав присоромлено...

"Щось, Сивере, дуже ти розходився. Братанич твій сиротою ріс, ніхто його нічому не вчив - нащо насміхатися? Ну, піде він ні з чим, зневіриться в собі - пропаде ж... А я й сам скучив по двобоях: четверте літо, як топорами не мащу. Оце б розім'ятися!"

- Зроблю я з тебе воя, коли не передумав, - Сивер ляснув Величка по широкій спині.

- Не передумав! - з жаром запевнив зраділий Величко. - Я, стрію, відроблю твою науку: є в мене тепер вільна година. Допомагатиму тобі.

- Ну, то й добре, - кивнув головою Сивер і пригорнув до себе Вишню: - Вечера в тебе готова?

- Готова, муже мій.

- Ходімо в житло, братаничу.

Повечерявши з господарями, Величко пішов, а Сивер з Вишнею залишилися в кліті. Спати ще не хотілося, йти надвір - також. Він притягнув жону до себе, посадив на коліна, зняв повойник, наче маленьку, пестив по голівці, гладив спину. Вона заглядала Сиверові у вічі, тулилася своєю щокою до його, шепотіла ніжні, лагідні слова.

Аж раптом насторожилася, завмерла, прикрила пальцем мужеві уста:

- Тш-ш-ш... Чуєш? - запитала пошепки і стала дивитися в бік печі.

Сивер і собі прислухався: за піччю щось стиха, ледь чутно шкреботіло.

- Домовичок наш ожив... - радісно шепнула Вишня. - Нарешті!.. Я вже боялася, що всохнув він там, у Десені... Дякувати Богам!

І вони, обійнявшись, ще довго слухали, як той шурхотів та вовтузився в своєму закапелку між піччю та дідом, де лежала купа дров - певно, облаштовувався. Та й доки ж? - наступної неділі Пращурів день: що б то за житло було в них без Щура-Домовика!

Щур невидимо, проте навечно пов'язує людину з тими, хто породив її: в ньому живе дух, сила кожного з померлих батьків, дідів, прадідів і прапрадідів - аж ген, до першого коліна. Оцей дух твоїх предків - тих, хто жив перед тобою і передав тобі нитку життя свого - він і є душею твого дому, живе у його Сварожичі, запаленому колись-колись далеким, уже навіть і невідомим тобі предком; тому ти лише тимчасово володієш своїм житлом, навіть, якщо і звів його власними руками, бо воно є всього-навсього скороминушим прихистком безсмертного Сварожича.

Дід-Щур, як справжній Хазяїн, невтомно і повсякчас піклується про житло та господарство: і щоб худоба з приплодом була, і щоб птиця неслася, і хліб завжди був. Коли сподобаються Щурові домочадці, він ладен заради них на все, старається більше, ніж господар. Тоді останньому везе в усьому: він і купує вигідно, і продавши, неабиякий зиск має, худоба в нього ціла і жито сам-сім, а то й сам-десять родить. Щур і про лихо господаря задалегідь попередить, розбудивши його посеред ночі, або наказавши псові рити ями чи вити на все городище, він і за дім свій порадіє, і від нечисті його збереже.

Щур тому і зветься Домовиком, що піклується лише про власний дім, а до чужого йому і діла ніякого немає. Щур береже родове майно і ті межі, якими воно окреслено, він непорушно стоїть на сторожі власності роду. У сіверян тільки той і має право користуватися племенщиною, хто перебуває під захистом Діда-Щура свого роду і щорічно творить сукупну з рідними пращурами та Богамі пожертву.

... А вже в горниці зморена, розніжена Вишня, лежачи після любощів на Сиверовому плечі, стиха йому розповідала:

- У нас в Сосниці Домовик такий норовистий був! Якось пропала корова наша, Лиска; красива була: роги довгі, вгору загнуті, сама висока, ставна, то він дуже на нас сердився, що не вберегли Лиску. Почав шкоду робити - як не дровітню на отця обвалить, так матусю під руку штовхне і горщик розіб'є, або сховає щось: півдня шукаємо, доки знайдемо. Мама якось не стерпіла, та й каже йому: "Нащо ти решето мені продрав?! Хіба ж Хазяїн таке робить?". То він зі злості, що присоромили його, туязь із сіллю з полиці перекинув, але притих таки, шкоду в житлі вже не робив, - у голосі Вишні вчувалося і милування їхнім Щуром, і сум за далекою отчиною, а можливо - за щасливим дитинством.

- ... Тоді отець, - вела далі Вишня, - привів нову корівку: біленька така, чистенька, тільки роги короткі, а один ще й униз загнутий. Добре доїлася: по два відра молока в день давала. Та тільки незлюбив її наш Домовик: так уже мучив бідолашну, так мучив ночами! Заглянемо вранці, а вона сама не своя - аж тремтить зі страху і молока стала мало давати... Довелося на торговище вести. І ото тільки, як знайшов отець та купив

схожу на Лиску нетіль, лише тоді й заспокоївся наш Хазяїн.

Вишня трохи помовчала, потім підвела голову, поглянула на Сивера:

- А наш який? Ти його пам'ятаєш?

Сивер перевернувся на лівий бік, обійняв свою ладу, зашепотів у самісіньке вушко. Вишня тихенько засміялась:

- Ой! Лоскотно... - і обвила руками засмаглу шию мужа.

"...О-ох! Чи ж є ще на світі більша мука для людини, аніж язя[340] оця?!" - Рикуш не міг навіть головою поворухнути: череп коловся навпіл, у напівтемряві перед очима світ за очі плив сволок, а в роті,... в роті було повно свинячого лайна. "О-ох! - подумки стогнав Рикуш, бо й видушити з себе той стогін здавалося йому мукою. - Нащо я пив ту кисеру[341]?! Отак і роби людям добро... О-ох! Щоб я ще коли хоч подивився на той квас - та хай він пощезне!.."

Позавчора прийшов до нього сват Рябець, попросив горбушу викувати, бо за кілька днів жнива мали початися. Рикуш свата поважав: наймолодший син, Марун, в честь Рикушевого діда названий, тримав за собою Рябцеву доньку, Світлану. Сват був хоча й сіверянином, але прийшлим - із полуденних родів: прибіг до Коропа з Переволок, що на Удаї. Від отця свого мав ремесло - робив усяку кузнь[342]: і срібну, і золоту. Та от біда: почали в нього тремтіти руки. Що тільки не робив, до яких лічців не звертався - нічого не допомагало. Златокузнецю з такою бідю хоч лягай та й з голоду помирай, або в обельні холопи продавайся з усіма своїми домочадцями. Синів у Рябка не було, померли малими, а з двох дочок яка поміч?

І ото перебивалися вони з хліба на воду, доки Марун по згоді не умикнув Світлану. Марун змалечку був нешироким у кості - немов дівча, а в отроцтві ще й упав із коня та й зламав собі праву ключицю. Кістка якось зрослася, але рука вище плеча не підіймалася і молота втримати син не міг - з такою вадою ковалем повік не стати, бо той спочатку мусить молотобійцем потрудитися, залізо відчути, а тоді вже до ковальських хитрощів братися. Рикуш сумував з тої біди не менше самого Маруна, та Доля над ними змилостивилася, коли Шамро супружив Рикушевого сина з донькою златокузнеця. Рябець заходився передавати зятеві усе, що сам знав та вмів по кузні, бо там не сила потрібна, а гострий зір, тверда рука і неабияка посидючість. Передати в чужий рід своє, від отця з дідом, рукомесло - на таке зважиться далеко-далеко не кожний і Рикуш те оцінив: сріблом допоміг, аби свати знову звелися на ноги і, вгору глянути, діло в них пішло на лад.

Марун уношем був і роботящим, і кмітливим - на льоту все схоплював. Наче недавно і злюб відгуляли, а вже трійко діточок лелека приніс і роботу Марунову знають та цінують не лише в Коропі, навіть до Мени дійшов розголос про молодого златокузнеця. Одним словом, ніхто на долю не скаржиться: ані молоді супружники, ані батьки їхні.

Отож, замовив Рябець горбушу... Ну хто з такого свата срібло візьме? За два дні Рикуш горбушу відкував і сам дорогому родичу відніс. А той: "Ходімо, свате, кваску скуштуємо! Ох, і квас нині у мене - міцнющий!" Рикуш тільки нюхнув, аж скривився -

кисера! Ну й відмовся, ніхто ж силоміць в горлянку не литиме... Так ні, посоромився свата образити! Ну, випий утицю і по всьому. Де ж там: до ночі коли б чи не два гарнці, мов за себе кинули, – не пам'ятає навіть, як удома опинився.

Нащо ту кисеру люди творять?! Ну й зробіть чистий квас: п'єш – душа радіє... Тьху! І до квасу тепер огида... Бр-р-р!! О-ой!

– Діду, діду, баба ось тобі розсолу з квашеної капусти передала! – онучок Щедрик заскочив у кліть, став біля діда: у витягнених руках туязь і дерев'яна таріль з купкою капусти.

– Їж, діду!

Яке там їж! Лише глянув на ту капусту – аж нудити почало. Та хіба перед онуком можна?! Через силу підвівся, сів – усе завертілося перед очима: ой, леле! Спроквола махнув рукою – відчепись, дитино, не до капусти дідові! Коли світ сяк-так повернувся на звичне місце, вирішив вийти на світ Божий. Тільки став на ноги – відригнулося та-аким! Клята борсучатина! Щоб йому пусто було, тому сватові: "Спробуй борсучка! Спробуй борсучка! Таке м'ясо – аж тане в роті!" Тьху! Гидота! От уже ж ці степівчани! Як воно ніколи в лісі не жило – жеруть тепер усе, що під руку попадеться... Зроду не чув, щоб котрийсь короpecь борсука їв. Ото хіба ще радимичі за Десною – так тим і покону немає...

З горем пополам, від болю в голові насилу ноги переставляючи, скривившись, мов середина на п'ятницю, вибрався Рикуш з житла і мало не наткнувся на... Рябця!

"Щур, бережи мене!.. Хай тобі Пек, свате!" – аж відсахнувся назад Рикуш.

– Свате, дорогенький, як ти? – показав свого щербатого рота Рябець.

– М-м-м... О-ох! – стражденно простогнав коваль.

– Язя? Ось ми її зараз... – і сват ткнув під самого Рикушевого носа якогось глечика.

Густий дух кисери мало не звалив Рикуша з ніг. Аж векнув, відвернувшись, і руками замахав: згинь, згинь!

– Не біда! – гнув своє сват: – Я тебе враз вилікую!

І загледівши Щедрика з розсолом, гукнув до хлопчини:

– Покинь те, а принеси краще мені льоду з льодовника!

Меткий Щедрик гайнув до льоху. Рикуш тим часом присів біля колодязя, притулився скронею до мокрого та холодного колодязного зрубу і затих, навіть очі закрив, стражденним обличчям своїм скидаючись на конаючого від смертельної рани та бажаючи лише одного – померти в спокої.

Де ж там! Рябець уже простягав йому шматок льоду:

– Ну ж бо, сваточку, погризи льодку!

– На-що?.. – простогнав Рикуш, у котрого чомусь відкрилося лише одне око.

– Гризи! Враз полегшає!

"Квасник... – мало не з огидою подумав про свата коваль: – Недарма руки тремтять!", але таки взявся, мов кінь, хрумкати лід своїми міцними зубами. Від холоду йому трохи полегшало, він перестав навіть відчувати власне горло та й борсучиною більше не відригалось.

- А тепер пий! - голос Рябця був на диво владним і розтуливши знову око, Рикущ побачив прямо у себе під носом дерев'яний ківшик з кисерою. Сталося мало не диво: лід, заморозивши горло, перебив і її важкий сивушний дух. Хтозна чому, але коваль послухався свата і відчайдушно перехилив у себе той ківш огидного питва. Кисера пройшла через заледеніле горло, мов звичайна вода: Рикущ навіть її бридкого духу не почув.

- Їж! - Рябець уже тримав наготові якусь мису з холодною веприною: і коли тільки Доманя встигла її подати?!

- Їж! - ще наполегливіше наказав сват-квасник і Рикущ слухняно взявся наминати м'ясо. Ти ба! Враз щезла огида до їжі - лупив ту веприну, мов три дні голодував.

Пройшло зовсім небагато часу і Рикущ ожив! Посвітлішало в голові, послабли обручі, що її стискали і здивований коваль оглядав свій двір, немов уперше його побачив. "Таки я вгадав, - дивлячись повеселілими очима на свата, думав Рикущ, - квасник він! Ич, язю мою немов рукою зняло!"

А Рябець уже лив із глечика в ківш свою кисеру:

- Ось ми зараз, свате дороженький, доп'ємо її та й до мене - там цілий жбан чекає!

Рикущ не встиг навіть заперечити сватові. Доманя налетіла на них, мов шуліка:

- Досить, квасники! Пуслязавтра жнива, а в нас серпи не точені, барильце для води розсохлося, стодола тече! Учора напоїв, сьогодні полікував - усе, свате! Бо зараз же до свахи піду, нехай вона за тебе вузьметься!

Давно не чув Рикущ, щоб Доманя так валувала... Рябець, зрозумівши, що йому непереливки будуть, вилив свою кисеру назад у глечик і гайнув із двору - аби вже десь у спокої здолати потворне своє питво.

- Неділя сьогодні! - Рикущ як міг, відбивався від своєї водимої. - Буде завтра день і все поробиться. Чи ти хочеш, щоб мене люде затюкали?! Скажуть: коваль, а про Кон забув - хто опусля цього до мене піде?!

І де ж це чувано, щоб жона отак взяла та й спинилася? Доманя бурчала собі й бурчала і виходило вже так, що гірше, ніж у них з Рикущем, по всьому коропському посаду не знайти - в жодному дворі! Що жнива нинішні ганьбою обернуться: хоч лягай та й помирай - ось прямо зараз!

Язя вже відступила зовсім, натомість виникла полегкість - не лише в голові, але й у всьому тілі. Просвітлілий навіть душею, Рикущ не став опускатися до сварки з жоною, махнув рукою і подався геть з двору - в поле, до своєї ниви.

Останній тиждень видався дощовим, проте недільний день хоча й був похмурим, але вже без дощу. Вітер потроху завертав із заходу до полунощної сторони: не сьогодні-завтра мало розпогодитися. В посаді вітру майже не відчувалося, а за Ятрицею, на просторі біля нив його раптові пориви бадьорили ковалеве тіло, остаточно проганяючи будь-які згадки про похмілля.

Ха! Неділя неділею, а таких, як він, бродило поміж нив, своїх і чужих, коли б чи не з десяток. Сам Видута стояв за мостом і, неквапно роззираючись на всі боки, певно, думав одному йому відому старійшинську думу. Шанобливо привітавшись з ним, Рикущ,

обходячи польові калюжі, подався до свого жита. Місцями воно трохи полягло та все ж зливою не прибило його до землі, як він того боявся. Зірвавши один колосок, Рикуш тернув його в долонях: "Ще три-чотири дні і зерно посиплеться, – затурбувався він, – вкрай потрібно до четверга на тік перевезти. Невчасно задощило" – майнула було думка, але Рикуш тут же і язика прикусив – пощо Перуна гнівити?! Та ще й перед самісінькими жнивами... Он здійнялася з чиеїсь вівсяної стерні ціла хмара шпаків – гарна прикмета: коли пташині зграї на землі почали пастися, неодмінно на погоді стане.

Жнива! Ким би ти не був – хоч ковалем, хоч стельмахом[343], хоч гречкосієм – для кожного сіверянина цей день, як свято: майже рівне Великодню або Різдву Божиця. Бо хліб – основа життя і ніщо не дається людині таким важким трудом, як він. Ним, коли розібратися, усе вимірюється – і ціна залізної сокири, і ціна теляти, ціна штуки платна і ціна кунячої скори, адже, коли немає хліба, залізо чи платно їсти не будеш, зате з хлібом переживеш і нестачу м'яса, і навіть відсутність солі. Все приїдається: риба, солонина; навіть квас може остогиднути, зате хліб ще ніколи і нікому не набридав – на те він і хліб! Ти сам важким трудом підсік пущу, випалив її, викорчував пні, кинув у попіл зерно, молив Богів, аби вони дарували життєдайний дощ і відвели від ниви град та буревій, оберігав свої посіви від потрави звіром і дочекавшись нарешті цього дня, весь тепер перебуваєш в очікуванні тієї щасливої години, коли змолочене і перевіяне жито буде зсипане в зернову яму і втішить твою душу впевненістю, що всю наступну зиму тобі і твоїм домочадцям вже не потрібно буде жаяхатися голодної смерті – найстрашнішої з усіх, вигаданих Чорнобогом та Марою на погибель людям. Саме через те, що хліб важким трудом дається, не порівняти його ні з ловецтвом, ні тим більше, з риболовлею, та навіть і зі скотарством, хоча скот – то головне багатство сіверян.

– Мати наша Макош! – голос у Шамра, як завжди, був гучний та урочистий: – Возносимо хвалу тобі і просимо прийняти пожертву роду нашого!

Було ще досить темно – ледь почало розвиднюватися, але на капищі біля Плавучого мосту перед кумирами Макоші та Велеса палахкотів жертвний вогонь і поралися кілька волховичів. Видута з Ізборою, Любим з Хорошкою та ще кілька пар найзнатніших городян стояли біля криниці, з хвилюванням спостерігаючи, чи прийме Макош їхню жертву – чорну курку, що її Шамро саме топив у криничній воді. За куркою у воді опинилися прядиво та добрий шмат вибіленого лляного платна, що його Ізбора виткала саме для цього жертвопринесення, почавши роботу ще тоді, як тільки почало сходити жито.

Дух курки Богиня родючості милостиво прийняла в жертву, саме ж тіло втопленої птиці було перенесене до кумира, де жертвний вогонь заходився його пожирати; капищем ширився запах горілого пір'я. Тим часом вже добре посвітлішало – час було рушати до ниви. Незважаючи на ранню пору, Короп нагадував розтривожений рій бджіл: з усіх його закутків до полуденних воріт поспішали цілі сім'ї – хто просто пішки, а дехто, чий наділ знаходився далеко, навіть підводами. Полуденні ворота були повністю розчинені і увесь цей натовп витікав із них, мов широкий ручай;

простуючи посадом, він збільшувався тут удвічі, звивався по кривих вуличках, мов змія, в голові якої йшли Шамро з Видутою та решта тих, що були присутніми на капищі; нарешті він, діставшись мосту через Ятрицю, вихлюпнувся на поле.

Ішли з піднесенням до Сварги серцем, із завмиранням, надією, десь, може, й з острахом, адже звершувався тривалий труд, відкривалася Божа прихильність: з хлібом будемо, чи ні? Жони несли серпи, в полотняних торбинах – ще й обід для женців, мужі – свої горбуші, барила або берестяні туязі з водою, а найбільш передбачливі та хазяйновиті окрім цього ще й великі снопи прив'яленої осоки – на свясла[344]. Також мужі мали при собі зброю – більшість списи, дехто великі ножі, сокири чи мечі. Так було заведено з давніх-давен, адже в жнива Короп ставав безлюдним, коли не рахувати трьох десятків сторожі на його стінах. Хоча після того, як хозари спалили Вишнякове городище, ворожих нападів більше не траплялося, та все ж споконвіку рід у жнива почувався, немов черепаха без панцира: бери голими руками... Через те, за поконом прашурів, і несли з собою зброю – нехай не думають підступні вороги, що перед ними легка, беззахисна здобич!

Напередодні провели зажинки: Ізбора в присутності Шамра та жіночого натовпу пожала перший сніп жита – для Велеса – він стоятиме у stodолі старійшини аж до кінця жнив, а потім зерно з нього під час сівби додасться в насіння; після цього під жіночий спів Ізбора ще й закрутку зробила: жмуток житніх стебел вузлом зав'язала – щоб ніяка зла сила не попсувала на нивах родовичів новий урожай. За тим уже й решта жон розбрелася по полю жати свій власний перший сніп. Нині ж у кожного родовича на ниві душа завмирала в передчутті свята – радо очікуваних жнив.

Усе було зроблено по Кону, як годиться, і родовичі стояли, товплячись, на краю поля, уздовж Ятриці, чекали дозволу волхва на початок жнив. Ледве золотий Дажбожий лик показався з-за лісу, Шамро, вознісши до нього руки, виголосив молитву:

– Дажбоже, Подателю наш, величаємо тебе за твоє золоте тепло, котре так щедро проливав на наші ниви!

– Хвала тобі, Перуне-Громовержцю, – обернувся Шамро на захід, звідки завжди очікували дощових хмар, – за живильне молоко небесних твоїх корів!

– Славимо тебе, Макош, Земля-мати наша, за щедрий врожай! – звернувся Шамро до полуденної сторони і на цих словах вклонився низенько.

– Дякуємо тобі, Велесе, що оберігав наші ниви донині! – Шамро повернувся до полуночі: – Молимо тебе, аби робив це й надалі – аж до наших stodол!

Волхв певний час стояв мовчки, чекаючи, чи не буде якогось знаку від Богів, але тихо було навкруги і навіть жайвір уже не дзюрчав срібним струмочком у синяві Сварги – минало літо. Тоді Шамро гучним своїм голосом знову звернувся до небес:

– Боги наші рідні! І ви, прашури-старотці! Благословіть рід наш жито нині жати!

Усі, хто стояв на полі, і собі звели в щирій молитві руки:

– Благословіть нас!

Жнива почалися: труд веселий, коли врожай, і труд гіркий – за що ця кара?! – коли недорід, чи посуха, чи град, чи буревій.

Видута з усіма своїми домочадцями, хто здатен був, не відстаючи від інших, трудитися на полі з горбушею або серпом, першим з роду вклонився до матінки-землі, тут же й поклавши на стерню перший укіс жита. За давньою звичкою, навіть вимахуючи горбушею, він перш за все думу думав свою старійшинську: про осіннє віче, про тягар влади своєї, котрий не мислив, як скинути, перекласти на плечі когось іншого. Кого? Любима? Який старійшина не мріє, щоб його сина рід обрав на місце отця свого? Боязко... Одна в дурня Любима мрія – боярином стати, над родом вивершитися. А покон?! Ніхто не знає, яких зусиль – волячих часом – доводиться докладати Видуті, щоб тримати сина в покорі та пошані до Кону пращурів. Недарма небіж, Сивер, дорікнув йому розподілом племенщини. Кому ще, як не Видуті, відчувати свою власну провину перед пращурами за те, що сталося?! Щось таке діється у світі, незрозуміле, страшне: покон на очах руйнується, Нав Праву перемагає і що буде тоді, як переможе – ніхто із смертних не скаже. Так, за його старійшинства рід виріс – ого як! То чому ж тоді, коли сила роду так зросла, схотілося всім розпорошитися і силу ту втратити? Чому?! Яке невидиме, незнане лихо стинає покон роду, немов горбуша оце жито? Як йому, Видуті, здолати цього невидимого супостата, котрому навіть імені немає?

Дожився: від братанича свого, Сивера, що протинявся світом усе його, Видути, старійшинство, нині докори слухати... Хто він такий?! Сам, до отнього порога повернувшись, старійшині розподілом племенщини докоряючи, тут же й відселився! Це – покон?! Прийшов на все готове, Десенею до купи стягнене, збережене – чого не жити?

І житло звів таке, що ні в які ворота... Мало того, намутив своїм одороблом: Любим, у заздрості до брата двоюрідного, і собі заборов відселитися! То все Хорошка, звісно, поночі накувала... Як так?! Єдиному синові старійшини волі схотілося, з отнього житла відселитися прагне! Так увесь рід, на цих двох дивлячись, світ за очі розбредеться. Пом'якли, розтеплилися, хозарів забули! А воно, варто тільки очі skleпити, де й візьметься лихо оте – вороги!

З-за тієї Любимової забаганки від Перунового дня горить-паласає в їхньому житлі. Добре, хоч у городі вдалося Любима втримати: порішили звести нове житло на тому місці, де Волотове стояло – по сусідству з Жадановим. Як відійшло воно по смерті Волота Видуті, було їм за господарську кліть. Хоче Любим опісля Водосвяття дерево на нове житло сікти – нехай уже... Тільки ж сором старійшині який: єдиний син відселяється, люду на сміх!

Ну не хотів він бути старійшиною, не прагнув ніколи. Усе своє життя бажав одного: жити в спокої, не виділяючись з-поміж інших. Старійшинство, оця напасть його, звалилося на плечі раптово, неочікувано: притиснуло мало не до землі тягарем відповідальності за цілий рід. Більш, як покоління тягне він своє старійшинство; тягне, як той віл, що на колінах видираючись по крутому схилу глинища, пре таки за собою повного воза глини...

Хіба ж то Сивер відкрив йому очі, кинувши: "Розтягли племенщину!"? Та він той свій огріх відчув, ще як ділили на віче родову земельку! Тільки що вдіяти міг супроти

всіх?! Е-е-х! Авжеж, як старійшині роду, відповідь перед пращурами йому тримати... І ніхто за нього не вступиться, жодна душа...

З того часу, намагаючись спокутувати провину свою перед старотцями, він і опирається ревно, як ніхто, кожній, навіть найменшій спробі порушити отній^[345] покон, хоче будь-що втримати усе так, як було ще за отця його, Рождена, втримати доки ще він старійшина, а інші потім уже нехай, як схочуть. І найчастіше доводиться на прою ставати з рідним сином. Давно б уже просив віче, аби вибрали собі іншого поводиря. Одного лиш боїться: відкриє тим Любимові своєму дорогу до боярства і то буде вже другий його смертний гріх, можливо, не менш важкий, аніж поділ племенщини... Ну за що йому ця кара?!

Коли труд людині змалечку добре знайомий і руки через те самі роблять, тоді думки за роботою в голові плетуться, мов струмені води на стрижні, плинуть між берегів, як річкова течія – легко, безборонно... Жилята від щастя був на третьому небі. Ще б пак! Ні в кого не вродили так ані жито, ані овес чи просо, як у нього. Чув заздрісний шепіт у спину, що мовляв, і чарівник він, і з духами поля знається... Нехай. Нехай плещуть язиками. Зате ж і поважають його, дарма, що пришлець, не коропського роду. Є причина пишатися собою і дивитися спогорда на тутешніх.

Звісно, землі тут супроти рідного Ромену бідні... Та нічого! Зате кочовики не дошкуляють – живеш, не думаючи, що ниви твої потопчуть, а самого з домочадцями в полон погонять. Шкода тільки одного: слабо родить на тутешніх землях пшениця, не надто поласуєш білим пухким хлібом, як, бувало, в рідній стороні над Роменом...

Він переходив від одного свого лану до іншого, скрізь встигав пройти з горбушею у чийїсь загінці, аби не подумали його закупи, що господар ледачий. Задоволення мав від того неабияке, бо нема на світі труда, ліпшого, аніж ростити зерно. Ростити і знати, що ти тут кращий. Бо чого б не був вартий скот, як би не цінувалося ремесло коваля, стельмаха чи усмаря та жито, хліб – усе ж найдорожчі суть! Не їстимеш залізо, не їстимеш і дерево; без хліба швидко приїється тобі м'ясо, молоко чи риба; зате маючи у кліті зерно, при нужді обійдешся і без м'яса, і без риби.

Тут, у Коропі, ремісник на ремісникові. А як не ремісник, так скотар, або бортник, або ловець, що живе з проданої скори чи риби. Та що той ловець?! Як на нього, на Жиляту, – ледар, трутень і більше нічого. Звісно, без скота важко, бо й тягло потрібне і молоко та м'ясо зайвим не буде. Ковальський труд в пошані – як без наральника чи сошника ріллю пахати? Але підвалиною, на котру спираються усі ці ремесла, лови тим паче – жито! І той, хто його ростить. Бо жито – то живот^[346] людський! Бо усе крутиться навколо жита і робиться, коли розібратися, теж заради спроможності за жито сріблом заплатити. От і виходить, що йому, Жиляті, у котрого врожаї мало не на чверть більші, аніж у будь-кого з тутешніх, рівних у Коропі немає.

Друге літо не виходить з голови його мрія: стати мужем ліпшим, щоб сидіти у вічніці пліч-о-пліч з купцями, дідами і самим Видутою. Бо, коли таке станеться, буде він не пришлецем з посаду, а своїм, визнаним родовичем і тоді вже ніякий покон не боронитиме йому викупити землю.

Коли б знайшовся хтось, хто зміг би думки людські почути – усіх, хто нині на ниві серпом чи горбушею вимахує – чого б він тільки не почув!

Рикушеві руки косили жито, зате думками коваль був біля свого горна. Ще від Перунового дня не давав йому спокою меч купця Ждана. Після того герцю Рикуш свого меча правив три дні, перш, ніж звів на обох лезах зазубрини, полишені купцевим клинком. Ото залізо! Хоролуг[347]! Може тому він і піддався купцеві, що власний меч важкуватим виявився, а літа його вже не ті – притомився швидше, ніж Ждан, сили свої не розрахував? Авжеж, Сивер – вой, бач у яких бувальцях довелося побувати! Немає чого на нього й озиратися. Та все ж, якби він, Рикуш, мав меча не гіршого, аніж Ждан – ще б побачили хто – кого! І зробив же хтось того меча...

Відтоді вкралася в душу Рикуша заздрість одного коваля хитрості іншого. Не та, чорна, що гризе, поїдом їсть душу, а інша, котра до лету думки спонукає, можливо, що й не заздрість, а скорше вражене самолюбство не давало йому спокою: "Коли хтось зміг, чому я не зможу?!". І скабкою засіла думка: зробити собі меча не гіршого. Щоб був він укладним[348], мав тонкий легкий клинок, обов'язково – з долами[349], як у Жданового, вагою – фунтів два з половиною... ну, не більше трьох. І щоб гнувся, як лук, так само миттєво розпрямляючись, а міцністю та гостротою своєю нічиєму, хоч би й самого світлого князя, мечеві не поступаючись...

Рикуш аж затнувся в думці: "... ич, на що замахнувся! – та за мить подумки розправив плечі: – А що?! Не останній же я коваль на Придесенні! Хай і до Купала куватиму – мені поспішати нікуди, для себе роблю.". Не перший уже день бачив він у своїй уяві того меча готовим: блискучий, як зерцало[350], клинок завширшки в вершок[351], або навіть вершок з чвертю, а завдовжки – аршин з чвертю... І криж у його меча не простий би був: огниво[352] сріблом з черню викладене, черен[353] з кістяним обкладом, а яблуко[354] дрібною зерню[355] всіяне – немов нічне небо зорями.

Спитав би оце той, хто здатен думку людську почути: "Рикуше, ну навіщо тобі такий меч?!", то хтозна, чи й відповів би одразу ж коваль...

Ну так, наступного літа в Перунів день вийти на герць з новим мечем, що сяє, мов Божа блискавиця, і почути, як питатимуть один в одного здивовані родовичі: "Де він такого красеня взяв? Невже купив – це ж скільки срібла за нього треба віддати?! Сам зробив?! Бути не може!".

Не те, не те... Не марнослов'я поганяє нині, ні. Гонить Рикуша ота сверблячка, що відома кожному хитрецеві: довести собі і людям, собі навіть у першу чергу, що ти не гірший від когось. Та й цього мало: перевершити! А як заглянути всередину себе самого, то головним буде вже третє: наосліп, з закритими очима, спираючись лише на досвід свій, пройти шляхом, хай і подоланим перед тобою кимось, але ж розгадати чужу хитрість, побачити таїну, приховану в криці, не те, що думкою – нутром своїм відчути залізо, саму його суть, а відчувши – зробити слугою своїм, підкоривши перепону, силу її собі взяти!

Хто сам не хитрець, той може подумати, що меч Рикушів десь напередодні

Перунового дня народиться, в ту годину, коли клинок його до остаточного блиску буде доведений. Ні! Він уже народився – ось тепер – у задумі, в голові у Рикуща. Усе решта, весь майбутній час – то вже робота, така робота, коли душа співає: його меч – хитрість ізміряна – з новонародженого немовляти в руках коваля на очах ставатиме дітиськом, отроком, уношем і нарешті мужем, опорою та захистом своєму отцю, творцеві своєму – ось як воно!

Денно і нічно тримати в голові образ того меча: так загострити думку свою про нього, щоб можна було, закривши очі, до найменших подробиць бачити в уяві клинок його з долами і криж з огнем та яблуком... І не тільки бачити готовий уже меч, а й усю роботу над ним від початку й до кінця, відчувати на обличчі жар від горна, податливість палаючої, мов сонце, залізної смуги під ударами твого молота, знати, що саме відбувається в цю мить із залізом, котре було лише крицею, а тепер із твоєї волі стає укладом.

Пройти подумки увесь без винятку шлях від першого удару по ніздрювату уламку спеченої криці аж ген до тої миті, коли повністю готовий клинок буде занурено для загартування в охолоджену на льоду сечу чорного цапа. Так ушніпитися думкою в мрію свою, щоб ніяка сила не змогла навіть силоміць видовбати того меча з твоєї голови, жити з цією думкою, злитися з мрією своєю воедино, щоб врешті-решт викувати не стільки навіть свого меча, а більше, можливо, самого себе, як хитреця...

... – Отче! Отче! До обіду вже сідають!

Рикущ здивовано підвів голову, з видимою натугою розправив затерплу спину. За розмислом своїм він геть забув про світ навколишній, а в тому світі родовичі його скрізь по нивах своїх готувалися до обіду.

Жнива труд нелегкий, важкий навіть, а тому, щоб вистачило духу до вечора вимахувати горбушею, варто підкріпити сили свої не лише пшоняною кашею на салі, а ще й добрячим куснем м'яса чи хоча б немалою рибиною та запити усе те молоком: тоді вже, після короткого перепочинку під копичкою власного хліба, мужі та уноші з поновленим завзяттям стануть до своїх загінок і жони з дівками ледь встигатимуть в'язати за ними снопи та ставити їх в полукопи.

Велика згряя отрочат розносила по полю гарячий, з печі, обід, що його готували по житлах старі, немічні вже для жнив жони.

– Готуйте! – махнув десницею до своєї невістки Усині Рикущ, лише тепер відчувши, як від голоду смокче в шлунку, ковтнув слину і все ще поглинутий своєю мрією, що ніяк не хотіла відпускати коваля зі свого полону, встромив горбушу лезом у сніп складеного полукіпка та й пішов до межі, на якій родина сусіда – гончара Коловерші, сидючи навколо казанка з кашею, вже лаштувала ложки.

Сивер з Вишнею знали, звісно, про те, що городяни з посадськими розпочали жнива. Те, що у них самих ниви, зораної та засіяної власними руками, не було, немов відрізало їх від роду, так, буцімто були вони чимось зайвим, непотрібним куснем якимось... Та ні, хіба ж куснем вони почувалися? Листочком з дерева, що чи не першим, пожовкнувши, впав наприкінці літа з рідного дерева-роду. Хоча й словом про

це не перемовилися, а двором тинялися, ховаючи одне від одного очі, немовби в тій відірваності їхня якась вина була.

Сиверові здавалося, що нині увесь рід, усі, хто на нивах о цій годині жито жнуть – усі думками про нього: Жадан, не змирившись колись із присудом віча, власною волею ізгоєм став, і син його, наволока, пришлець погребував жити, як усі, за стіною, в отчому житлі, – виселився геть, зневажив рід. Авжеж, і Видута, і Любим та й ті, чие житло просто стоїть по сусідству з отчим – усі тільки про нього й думають, а тим паче – оце в полудень, коли обідати посідають: "Ач, – неодмінно скаже хтось, – одного лиш Озарича і немає; весь в отця свого"...

– Заберу підсіку в Борила, однак ладу їй не дасть! – не втримавшись, раптово кинув до Вишні Сивер: – Хочу, як усі, ниву засівати.

– Авжеж! – Вишня вочевидь зраділа почутому. – Не гірші ми від інших, муже мій!

І в обох на душі не одразу, потроху, але відлягло. Бо ким би ти не був, людино добра, але такими вже нас Дажбог породив, що не можемо жити осібно, немов круки чи яструби – тягне щось нас одне до одного; хоч і світлим князем будь, а все одно – без людей ніяк, до гурту хочеться, до таких самих, як ти: при двох руках, при двох ногах, бо без людей який ти князь?!

Зате Величко не переймався ніякими іншими думками, окрім, як про Волхитку. Що йому, безженцю, та нива? Мине якийсь час і рядовичі самі принесуть срібло з третини врожаю. Величкові багато не треба: у стрія заробить на прокорм, а срібло... Хай той Олесь отцевим золотом не хвалиться, ще побачимо, хто Волхитці кращі усерязі подарує!

До самого вечора думки його плуталися про одне й те саме, та коли Дажбог наблизився вже до виднокола, молодик таки не витримав і осідлавши свого гривастого подався через посад ближче до Волхитчиного житла – може вдасться ненароком пересіктися.

... Ой, заспіваймо, хай в городі чують,

Хай нам вечерю готують.

Притомила нас широкая нива,

Що тепер і вечеря не мила...

Родовичі вже поверталися з поля: куди не кинь оком – скрізь були людські постаті: і ген там, ще на полі, і на лівому березі Ятриці, і на мосту, і на правому, і по посадських кривих вуличках. Ішли повагом, без поспіху, як ідуть зі свята і повільний наспів стомлених, але задоволених женців линув над умиротвореною Ятрицею, сочився між верболозу, туманом стелився над майже нерухомою водою, грів людські душі впевненістю, що зима не буде голодною і Величка теж огорнув спокій, а з ним прийшло і переконання: усе буде добре, не варто хвилюватися через дівочі вибрики та показувати цьому дівчиськові, що він, він – Величко! – так за нею упадає. Не варто! Він завернув огира до воріт і подався до свого занехаяного житла.

Широкою смугою в кількадесят верстов простягся уздовж лівого берега Десни праліс: переважно сосновий, з розкиданими де-не-де поміж соснами липами, березами,

осиками, кленами та дубами. Велетенські, щонайменше в два обхвати, сосни своїми верхівками підпирають, здається, саму блакить Сварги. Вони господарі цього лісу: якщо і проросте під їх шатром котрийсь дубок чи клен, чи липа, або береза – все одно, за все своє життя не зведеться вище кількох сажнів, хіба що поряд з ним помруть від старості чи від удару Перунової блискавиці кілька сосен та й звільнять доступ Дажбожого життедайного світла до того деревця, що нидіє в затінку. Тоді і воно швидко піде в ріст і скоро буде майже на рівних змагатися зі своїми сусідами за милість Подателя. Решта одноплемінників того деревця так і залишиться назавжди хирлявим підліском, поживою для лосів та прихистком для лісового звіриного і пташиного племені. Зате, якщо проросте дубок десь на узліссі чи на галявині, або згарищі, тоді за кілька десятиліть стане він розлогим красенем, а через пару століть – і взагалі дубом-велетнем, що перегнав у величі усіх своїх сусідів, неважливо, сосни то чи клени, липи чи осики. На те він і дуб!

Дерева, як і все у світі, живуть у борні за достаток – світла, води та простору. Як і все у світі, вони рано чи пізно, коли кому на роду написано, помирають; одним лише і відрізняються від інших живих створінь – помирають стоячи. І навіть померши, довго ще можуть стояти, слугуючи кому за прихисток, як векшам[356] чи закоришам[357], а кому за місце поживи, як жовні[358] чи поповзню[359]. Та приходить час, трухлявіє коріння і тоді вже падає лісовий велетень: буває на землю, а буває, що й на свого сусіда, спираючись на нього, аж доки не розсиплеться зовсім.

Неподалік людського житла ліс немов підметений: навряд чи побачиш на землі не те що повалене дерево, а й навіть велику суху гілку – усе підбирається людиною на паливо для печі. В бору біля Коропа до самої Ужеті навіть граблями загребено: і шишки, і соснова колючка в печі дають добрий жар, а головне, швидко прогрівають піч і швидко перегорають – якраз те, що треба господарям, коли ті беруться пекти хліб.

Там же, де нога людини, якщо й ступає, то хіба що вряди-годи, там пуща постає у всій своїй красі: ось соснове рідколісся, все пронизане сонячним світлом, з низенькою ріденькою травичкою, що несміло пробивається з-під зеленого моху, а тут малина захопила собі чималий шмат лісу і панує поміж соснами; там збилися в купку молоді тонесенькі осички, густо обсівши неглибокий видолинок і вже зовсім непролазними хащами виглядає терновий чагарник, а потім знову, мало не на ціле поприще, відкривається очам чиста від підліску місцина, тільки тепер поросла місцями звіробоем або дев'ятисилом, ясноткою чи молочаєм, безсмертником та коров'яком. Ось лежить з корінням вивернута недавнім буревієм велетенська сосна, а далі – ще і ще, не тільки повалені, але й зламані, немов тоненькі палички, на висоті в десяток сажнів: одразу ж видно, куди мчала буря, нікого не пожалівши на своєму шляху. І тільки старий дуб вистояв, та й той втратив кілька своїх товстелезних рук-гілляк; що вже тоді казати про бідолашні липи та берези – бовваніють з поламаними верхівками, позбувшись доброї половини своїх крон. Така ось вона – пуща.

Верстов за дванадцять на полудень від Коропа розкинулось по пущі досить велике болото. Колись тут протікала маленька річечка, але бобри поробили на ній безліч загат

і з часом перетворили річечку на широке болото, що затопило навколишній сосновий ліс. Від надмірної вологи сосни загинули, поступившись місцем пришлецям – вільхам та осикам, що швидко розплодилися в такій благодаті і оточили болото густими хащами свого молодняка. Якось однієї темної травневої ночі Громовержець, випробовуючи після зими свою силу, вперішив своєю блискавицею в сухого дуба, що стояв за півверсти північніше болота і запалив його, а рвучкий сильний вітер швидко розбурхав полум'я, перекинув його на сусідні з дубом сосни і погнав вогненний вал у бік болота. Великої біди наробив би вогонь, коли б не стрів на своєму шляху широке болото та Перун, схаменувшись, не наслав на землю небачену зливу, котра спромоглась таки справитися з вогнем.

Ото таким чином і утворилася поряд з болотом вигоріла від лісу пуста, вигнута луком місцина, завдовжки з добре поприще, а завширшки кількасот сажнів. Літ через п'ять вона вже засіялася молоденькими соснами, дубками та осичками, вкрилася густими, в зріст людини, заростями кипрію [\[360\]](#) і лише десяток-півтора чорних обгорілих жердин, що стриміли то тут, то там – все, що залишилося від могутніх колись дубів – нагадували про минулу лісову пожежу.

Серпневий день після прохолодної передосінньої ночі видавався навіть жарким. Більше десятка лосих зі своїми телятами толочили кипрій, що вже відцвітав, ласуючи його високими стеблами. Не лише кипрій виманив лосів із пущі: на відкритій місцині свіжий вітерець здував споконвічних лосиних мучителів – оводів-кровопивць. Кілька цьогорічних лосенят, що вже доволі підрости, паслися під пильним наглядом своїх матусь, адже хижакові зовсім неважко підібратися до стада, ховаючись серед густого кипрію.

Молодий, пудів на десять-дванадцять ведмідь, клишоного загрибаючи передніми лапами, чалапав уздовж болота, коли вітерець доніс до нього лосиний дух. Ведмідь зупинився і піднявши голову, якийсь час принюхувався, потім повільно рушив у напрямку лосиного стада. Скрадатися за молодесенькими сосонками та вільховими кущами було неважко і клишоному поповзом вдалося підібратися до найближчого лосеняти не далі, як на десяток сажнів. Ще два-три сажні і можна було б спробувати кинутися на жертву із засідки, але тут стара лосиха почула небезпеку, тихо і коротко мукнула і вмить усе стадо стрімголов понеслося якомога далі від ведмеда.

Той підвівся, довго дивився услід лосям, певно, досадуючи на невдалі лови, потім посунув від болота до соснового узлісся. Ведмідь був бортняком – ще з минулого літа полюбив ласувати бджолиним медом – і йшов він саме до бортей: мало не три десятки їх було влаштовано людьми на соснах уздовж горілої місцини. Лосине стадо лише відволікло бортняка від задуманого, проте не перебило його бажання дістатися бортя.

На багатьох крайніх соснах там, де узлісся було звернене на полудень, виднілися облаштовані людьми ті борті – видовбані в стовбурі дерева дупла для бджіл, отвори для доступу в які прикриті дошками з хитромудрими людськими заціпками. Діставшись узлісся, ведмідь сів стовпцем і знову почав принюхуватися, поводячи на всі боки своєю лобастою головою. Десь досить далеко чувся неголосний стукіт по дереву. Ведмідь уже

знав: то людина робить там ще один бортъ. Він підвів голову – на чималій висоті у сосновому стовбурі віднілося невеличке дупельце, що дивилося на схід, біля нього снували бджоли; збоку від дупельця ведмедеві було добре видно притулений до стовбура шматок дерева – віддери його і все дупло з солодким медом відкриється для безборонного доступу.

Старі обважнілі вемеді по деревах не лазять. Бортняк у порівнянні зі своїми ровесниками виглядав худим, зате міг легко видертися на будь-яку сосну чи липу. Мало того, що це допомагало йому в разі чого втекти від сильнішого суперника туди, куди іншому ведмедеві зась, так ще й давало можливість завжди ласувати майже недоступними іншим родичам солодким медом та червою – бджолиними личинками.

Ведмідь ще трохи повагався, але не помітивши нічого підозрілого, підійшов до однієї з сосен і звівся на задні лапи. Позавчора він вже облюбував на цьому дереві бортъ, але встиг піднятися по стовбуру хіба що на свій зріст, коли почув голосні людські вигуки та удари по дереву. Злякавшись, він скочив тоді із сосни і кинувся навтьоки – з людиною не жартують! Та все ж облюбований бортъ не йшов ведмедеві з голови, бо шматок дерева, що прикривав отвір, з одного боку мав щілину, а це означало, що віддерти його буде неважко. Саме ця спокуса і привела бортняка знову на те ж саме місце.

За час його відсутності навколо сосни з'явилося якесь паліччя, що сторчака стриміло з землі – від нього несло страшним людським духом; ведмідь ще трохи повагався, бо і нижче бортя помітив на стовбурі дивні сучки, що стриміли на всі боки: раніше їх не було, він це добре пам'ятав... Щось підказувало йому: краще податися пошукати меду деінде, але голод та передчуття скорої насолоди перемогли – бортняк, обіймаючи стовбур передніми лапами, та переставляючи по ньому задні, подерся нагору.

Досить швидко він здолав добрих шість сажнів висоти і вперся головою в ті дивні сучки, що невідомо звідки тут взялися і поземно стриміли тепер навсибіч. Від них теж тхнуло огидною йому людиною. Та відступати з повним ротом слини не хотілося і бортняк зумів-таки протиснутися поміж тими гілками та піднятися ще вище. До бортя залишалося зовсім небагато: коли спертися задніми лапами на ці дивні гілки, то орудувати біля дупла буде навіть зручніше. Він так і зробив. Щоб дістатися всередину дупла, бортняк, стоячи на прикріпленому до стовбура шматку товстої гілки, витягнувся на весь свій зріст і щойно вчепившись кігтями за деревину, котра закривала отвір, смикнув її на себе, як гілка під ним раптово обломилася і з шестисажневої висоти ведмідь полетів прямо на загострене паліччя, що стриміло з землі під самісінькою сосною.

Перята – бортник з діда-прадіда. Бортники люд шанований хіба що трохи менше від ковалів. Усі навколо переконані, що і перші, і другі володіють утаємниченими знаннями, є справжніми хитрецами, а тому, без сумніву, знаються з Вищою силою: ковалі – зі Сварогом та Сварожичем, а бортники – з Велесом та Лісовиком. Бортник знає ліс краще від ловця, бо від снігу й до снігу проводить у лісі весь свій час:

господарство його, зазвичай кількадесят бортей, надто вже клопітке, потребує від свого володаря і неабиякої спритності та сили, і вміння та знання, адже бджола – Дажбожа муха – з першим-ліпшим дружбу не водитиме і медом з ним ділитися не стане.

Минав шостий день, як Перята взявся облаштовувати собі новий бортъ і труд цей мав уже скоро завершитися. Ще навесні облюбував він струнку високу сосну, що стояла край невеличкої лісової галявини і помітив її своїм власним знаменом: стесавши на рівні грудей шмат кори, випік на живій деревині хитромудру закарлюку; інший бортник, глянувши на неї, одразу ж скаже, що господар тут – Перята. Бортъ був третім на цьому дереві; два Перята видовбав ще до Купала. Божа муха не одразу ж заселяє щойно виготовлений бортъ – щонайменше на друге літо, коли він добре висохне зсередини, зате служить він не лише тому, хто його видовбав, але й синові його і онукові, і праонукові. Добра половина Перятиних бортей була ще від прадіда його, Губара, а можливо, що й той отримав їх по задниці, у спадок тобто.

"Чим вище бортъ, – казав молодому Перяті отець його, Ясен, – тим з нього мед солодший". Бортники, звісно, відають, що кажуть, проте і отрок розуміє: у високому борті бджола труд свій щоденний починає раніше, а закінчує його пізніше, аніж у низькому, а відтак, і меду збере більше. А ще до високого бортя важче дістатися ведмедеві чи куниці – бджолиним ворогам, котрі люблять ласувати медом та бджолиною червою. Хоч і зветься бджола Божою мухою, бо з нічого, зла нікому не роблячи, готує священний мед, а все одно має повно ворогів – окрім ведмеда та куниці гублять бджолу і миша, і дятел, і щурка, і шершень, та одні лише лісові мурахи чого варті!

Перший бортъ на цій сосні Перята, що сам уже мав дорослих синів, видовбав на висоті у сім або й сім з половиною сажнів. Дажбог породив людей без ведмежих кігтів, проте наділив своїх онуків розумом, аби ті завжди могли знайти вихід зі скрутного становища. Щоб залізти на сосну у два обхвати, Перята користувався лазивом – широким ремінним поясом, що охоплює стовбур дерева та водночас підтримує бортника за спину і під сідниці. А ще залізними кігтями, котрі кріпляться на постолі. Лазиво замінює людині передні лапи ведмеда, а залізні кігті на постолох роблять те ж саме, що задні лапи клишоногого. Чіпляючись кігтями за стовбур та з кожним разом переставляючи те лазиво все вище, бортник вибирається на дерево не гірше від ведмеда. Але одна справа – вилізти на сосну і зовсім інша – довбати там на протязі цілого тижня або й двох велике дупло. Перята, роблячи бортъ, користувався ще й підставцем – пласким шматком деревини з прикріпленням до неї зубатим чепом^[361], котрий, оперізуючи стовбур, утримував підставець на потрібному місці. Ото, стоячи на підставцеві, спираючись спиною на лазиво, Перята і довбав цілими днями свій новий бортъ.

Спочатку він сокирою стесав зі стовбура кору: у два аршини заввишки та піваршина завширшки. Саме такого розміру робиться бортниками довж – отвір, через котрий у стовбурі видовбується дупло бортя. Опісля сокири в діло пішли тесло, долота

та киян – дубовий молоток. Аби здолати тверду деревину, бортник мусить мати залізні руки – адже непросто видовбати дупло у два аршини заввишки, не на твердій землі стоячи, а повиснувши на стовбурі високо над землею – не один знайшов свою смерть, зірвавшись з висоти в шість або й вісім сажнів!

Та навіть коли дупло і було вже видовбане, то борть все ще аж ніяк не можна було вважати готовим: Перята майже цілий день скобелем вичищав стінки дупла, аби вони стали гладенькими – інакше бджолиний рій нізачо не поселиться в такому борті. Він скінчив роботу, коли сонцеликий Дажбог вже сидів на верхівках сосен за болотом і луговим медом золотавив їхні крони. Цей останній борть знаходився не надто високо над землею – хіба що в якихось чотирьох сажнях від неї. Бортник ще раз уважно оглянув вичищене скобелем дупло; тепер залишалося лише пробуравити зі східного боку льоток, вставити в'ялиці та впориці – лозові прутки для вошини, закріпивши їх пругом, угорі дупла калиновим кілочком прикріпити невеличкий язик сотів з медом – для приманки роя, покласти в борть сухого сіна, щоб воно витягувало з дерева зайву вологу та витесавши дві дошки – довжею і придовжак, закрити ними вхід до бортя.

"Завтра якраз і закінчу, з Дажбожої ласки", – щойно подумав Перята, як почув недалекі голоси та скрип воза. Він ще й на землю не спустився, як із пущі вибіг отрок – його найменший син, Скурат, і схвильовано вигукнув:

– Отче! Отче! Бортняк вловився!

– Велесові маємо дякувати! – радо відповів синові Перята і скоро вже був на землі та стоячи під сосною на купі трісок від влаштованого бортя, заходився розминати стомлені ноги.

Тим часом однокінна підвода, вставлена липовими діжами з медом, на котрій сиділо ще двоє молодиків, теж синів Перяти, бортників, як і він, підїхала і зупинилася біля сосни.

– Отче! – невгавав Скурат. – Ведмідь прямо на кілок нахромився! Ми коли його побачили, він конав уже, – отрок затнувся, а потім таки додав: – Підійшли, а в нього з очей сльози... Тоді застогнав, ...як людин, отче, ... і все...

– А що ж, – Перята залишався незворушним, – хто хоч заплаче, як гузном на палю сяде.

– Він боком нахромився, отче, – вставив слово Жулява, середній син: – Під пазухи кілок йому ввійшов.

– Це ти добре надумав, отче, – поважно, як і личить старшому, мовив третій син, Чміль, – з отими дрючками угорі: не витримали вербові кілочки ведмежої ваги, так і шелеснув, тать! – Чміль мав на увазі кілочки, котрими був прикріплений до сосни дрючок, що на нього сперся бортняк.

– Негоже чуже цупити! Тать, він і є тать: хоч людина, хоч ведмідь. Отож, і ви завжди пам'ятайте – сам з голоду помри, а чужого не бери!

Перята вклав на підводу свої знаряддя, пощупав ведмежу скору, котра важкою купою лежала на возі – ні, не згодиться для торгу, надто ще рання пора, потім підняв кришку однієї з діж.

- Який нині взяток?

- Чи не зарано, отче, ми нині медолаз[362] почали? - стурбовано запитав Чміль. - Несуть ще добре.

- Ні, сину. Наше - нам буде. Але й муха має щось взимку їсти. Ви на тих, хто борть підчисту вибирає, не дивіться. Я знаю, що інші услід мені пальцем показують та насміхаються - нехай. Ось послухайте: у нас нині мало не дві сотні бортей. Як будемо щоосені усі розоряти, хіба поручиться хто з вас, що наступного літа у кожному рій поселиться? Га?

Сини мовчали, не наважуючись перечити отцеві.

- Половина пустуватиме, коли не більше. Недарма я з десятків літ так учиняю. Переконався, що треба на зиму для мухи щонайменше відро меду залишати: лише тоді не вимре вона з голоду. А з доброго бортя можна без шкоди ще одне, або й два взяти. Нам вистачить.

- Отче., - насмілювався нарешті Жулява, - чув я, що дід Шупило казав: мовляв, як не забирати весь мед, з часом муха в тому борті виродиться, ослабне...

- Правду рече Шупило, - погодився Перята, - а хіба не наказую я вам часом: оцей борть підчисту вибрати?

- Наказуєш, отче, - погодився Жулява. - А чому так?

- Так ото ж слухайте мене, діти: надумав я колись, що потрібно через кожні п'ять-шість літ борть на зиму розоряти, аби оновилася в ньому муха. Робіть так і ви - завжди з медом будете.

- Робитимемо...

- Мудро речеш, отче! - погодився з братом і Чміль: - Красно дякуємо тобі за науку! - і вклонився Перяті, а за ним і решта братів шанобливо схилилися перед отцем.

- Добре, діти! Пора нам додому рушати - до смерку не так вже й багато лишилося. Ти, Жуляво, завтра зранку зі Скуратором займешся медом та воском, бо позавтраму маю відвезти волхвам десятину. Справитесь вдвох?

- Справимося!

- Ну, то й добре. А ми тут удвох теж впораємося.

З цими словами Перята поправив на голові свою вигорілу до білого сукняну шапку і неквапним кроком рушив у полуночному напрямку - до рідного Коропа.

В лісі ще було сутемно, але над лугом вже благословилося на світ. Шамро вийшов на узлісся і зупинився. Луг лежав перед ним вкритий сивою овчиною низенького серпневого туману. Продравши ту овчину, то тут, то там стриміли з неї блякло-зелені купи старих верб. Синім убрусом лежав у крутих берегах Короп; в ранковій прохолоді його нагріта за день вода легенько парувала. На заході Сварга була ще темно-блакитною, лише дві зорі залишилися на ній та ще половинка Хорса відсвічувала блідим, холодним сяйвом. Вже не чулося пташиних співів, що ними повниться луг у першій половині літа, зате з протоки лунало різке качине кахкання і кількадесят крижнів злетіли з води та подалися на північ, до Десни - молодь вже ставала на крило.

Спершись на свій посох, Шамро на всі груди пив милу його серцю цілющу лугову

сирість. Відтоді, як він став волхвом, на всій племенщині не було більш лютого для нього місця, аніж це. Погожої днини, ідучи на капище чи з капища, він любив за першої-ліпшої нагоди зупинитися тут і постояти, байдуже, була то осінь чи весна, зима чи літо.

Правіше від Шамра чималим островом відірваної від лісу буйної зелені лежало спалене хозарами Вишнякове городище, що геть чисто все заросло молодою сосною з чорнокленом та бузиною вперемішку. Лише невисокий вал із залишками де обгорілих, а де струхлявілих стін вказував на те, що тут колись мешкали люди. Поглянувши в той бік, волхв помітив, як з-за хаш почав підніматися білий димок – Озаричева супруга, вочевидь, розпалила в печі вогонь: саме час жонам за вариво братися.

Не такий, як усі, цей Озарич. Шамро не пам'ятав його: надто малим ще був, коли той покинув рід. Як подивитися, Сивер добре зробив, що повернувся і про те Шамро знав того ж вечора – на те він і волхв, щоб першим чи одним з перших дізнаватися про все, що діється не лише в Коропі а й по всій верві. Повернувся – дивний, чимось на чужинця схожий, ще й рідним Богам зрадив. Зрада є зрада, виправдання їй бути не може, а коли Богів зраджують, то й поготів. На світі багато вір є – скільки язиків, стільки і богів. Заходять до Коропа гості з чужих, далеких племен – і дивні віри мають, але кому яке до того діло? Головне, що ти знаєш: віра твоя єдино правильна, бо Сварогом дана; пращури твої, котрі від Дажбога пішли, жили з нею, покон від Богів прийняли і тобі передали, щоб тримався його неухильно, аби у Вирій потрапити і там з праотцями своїми на віки вічні воз'єднатися. Кожен сам обирає шлях, по котрому йти, сам же й відповідь триматиме в його кінці.

Від волхвів інших родів – і у Вщижі[363], і на Макошиному капищі[364] – скрізь по Десні, де час від часу збираються сіверські волхви, чув Шамро про те, що греки поклоняються одному богові, котрий прийшов до них в образі простої людини, а вони його спочатку розп'яли і лише потім зрозуміли, хто він такий. Тепер, вжахнувшись зробленого, каються лукаві греки, благають того бога, аби пробачив їм: що то за віра?!

Та греки на те вони й греки, і кому яке діло до них, особливо, якщо твоя віра в Дажбога і Макош, і Велеса, і Перуна, і Сварога і ще в багато інших, рідних Богів, є праведною та непохитною? Вірить Сивер у того Христа, то й нехай, аби лиш родові, верві не було від того ніякої шкоди. Одне в голові не вкладається: хіба під силу грецькому богові утримати лад у всьому світі, як роблять те стільки сіверських Богів? А головне – звідки йому тут взятися, тому грецькому богові, щоб повсякчас допомагати цьому Озаричу?

Не такий він, як усі: ще подорожню пилюку не вибив зі своєї одежі, а вже відселився і куди? – до згарища! Хоча, як розмислити, місце там десятиліттями було освячене молитвами та жертвопринесеннями старотців роду. Хтозна, чи вірно вдіяли колись родовичі, що перенесли городище з місця, вказаного самим Вишняком? Давно вже така коромола сидить у Шамровій голові, тільки не може волхв сумніви свої людям виказувати і, тим паче, – ділитися ними з іншими.

Розтанули на заході дві зорі, майже розчинився в блакиті Хорс і Шамро,

перервавши свої роздуми, рушив до города: день обіцяв бути багатотрудним, адже саме цього вівторка по Кону починався другий медостав[365] – липового меду на ожиновому та чорничному соках.

Питний ставлений мед – то Дажбожий дар людям. Священний напій, котрий дозріває тридесять, а то й чотиридесять літ, не п'ється будь-коли, а лише на Різдво Божиця, на Великдень Дажбожий, на Купала-Семиярила, в Перунів день та ще на Діди – тоді рід поминає своїх прашурів. І, звісно, на Страві під час тризни, коли помирає знатний родович. Ну, ще коли хтось із дітей ліпших мужів шлюб бере – з пошани до отців. Так велів колись своїм дітям Дажбог і так заповіли нам прашури, передавши своїм нащадкам Кон.

Медоставом займаються лише волхви зі своїми помічниками і дійство те тримається ними у великій таємниці, бо інакше і бути не може, адже напій цей божественний! Не дарма ж медоставня – широкий двір з приземкуватою хороминою, медушею, в самому осерді Коропа, біля Доброго Ясена має таку високу та щільну горожу, а на дворі в час медоставу завжди, вдень і вночі, вартує хтось із молодих волховичів.

Шамро, діставшись медоставні, перш за все заглянув у підкліть медуші – там був льодовник, де в діжах поволі бродив перший мед цього літа – з лугового різнотрав'я на вишневому соку; у самій медуші відкрив кожную діжу з призначенням для приготування напою медом – чи такий, як мусить бути, чи не зіпсувався часом з якоїсь причини? То був вистояний, торішній ще мед, зібраний Божою мухою з липового цвіту. За коло Свароже, що минуло, мед дозрів – став твердим, блідо-жовтим на колір, з легеньким запахом липи, на смак трішки різкуватим, навіть з легенькою гірчинкою, проте на споді, як і мусило бути, залишався солодкий присмак: волхв упевнився, що нинішній медостав стане таким же вдалим, як і всі попередні.

Медуша розділяла медоставню на дві нерівні частини: невеличкий передній двір, – одразу ж за ворітьми, – та чималий задній; вийшовши туди, Шамро неспішно обійшов і його. Тут, просто неба, в накритих платном діжах відучора стояли давлені свіжі ягоди – вже сьогодні вони підуть у діло.

Меду потрібно багато. Розрісся рід, хвала Подателю. Минулого літа три з половиною сотні відер випили родовичі. Довелося витратити медостав аж двох літ. І це не вперше вже. Божеслав розповідав колись Шамрові, що прашури роду пили лише сорокалітній мед та вже на пам'яті старого волхва меду, закладеного сорок літ до того, не вистачало на всі свята Сварожого кола. Тепер і взагалі доводиться пити лише тридцятилітній. Тому і ставлять нині щонайменше три десятки двадцятивідерних діж – щоб не осоромитися колись перед нащадками.

Тим часом на дворі медоставні зібралися усі волховичі – можна було й починати. Шамро повів їх до Доброго Ясена, під котрим возніс хвалу Дажбогові, що вже викотився з небесної брами на своїй колісниці, потім волхви склали під крислатим деревом дари Подателеві – свіжий мед та найкращі ягоди. Невідомо звідки взялася безліч ос, як добрий знак, що Дажбог радо прийняв пожертву, а відтак можна було беззастережно

братися до медоставу.

Власне кажучи, Шамрові не було особливої потреби кожному давати якийсь урок – усі й без того добре знали, кому і що потрібно робити. В підкліті ще раз уважно передивилися перший медостав: вкотре з діжі в діжу обережно перецідили священний напій, аби не допустити в осаді залишків ягід. Шамро власноруч перепробував з усіх дванадцятьох діж смак напою – чи не припинилося ще, бува, бродіння, бо те зарано було б. Та ні, все йшло, як годиться.

Зате починати новий медостав без волхва вже ніхто не мав права. Викочені на задне подвір'я нові, з липи роблені діжі, потворники під Шамровим пильним наглядом на дві третини заповнили зрілим медом, потім долили до верху соком з ягодою та залишили на сонці, аби почалося бродіння. За кілька днів цей медостав також перебереться в холодну підкліть: подальше бродіння має бути повільним, неспішним, інакше мед не зможе розкрити увесь свій смак, а як слід не виброджений – і взагалі прахом піде, на ганьбу Шамровому волшебству.

Медостав – труд несуетний. Сувилові, Дажбожому онуку, будь-який поспіх в житті взагалі не до лиця, волхву ж, що з Богами спілкується, а тим паче в такому святому ділі, як приготування ставленого меду, то й поготів. Шамро ходив навколо діж, перевіряючи, наскільки ретельно волховичі вкрили діжі лляним платном, чи добре їх обв'язали, щоб до напою не потрапили ласі на солодке комахи, коли один з помічників повідомив, що перед ворітьми зібралися бортники – привезли свіжий мед. Волхв рушив туди.

З десяток запряжених волами та кіньми возів стояли на площі біля медоставні. Бортники, що за трудами своїми нечасто бачили один одного, в очікуванні, коли відчинять ворота медоставні, вели між собою поважну розмову.

– Чув я, Перято, що ти на днях бортняка пуддував, – поцікавився Шупило, найстарший з усіх присутніх. – Повідай.

– Та... що там казати, – самовдоволено прогук Перято. – Попався тать. Два борті мені понищив.

– Скору прадаси, та й пакриєш збитак, – зауважив молодий бортник з оболонського городища на ймення Осьмак.

– Ку-уди там... – махнув рукою Перято: – Ще до пуття й не перелиняв. Та й молодий був, пудів з десять. Хіба на куну-півтори скоро потягне. Лапи поїли – ото і вся користь.

– Нема тепер того ведмедя, що раніше був, – приєднався до розмови ще один, височезний Рекун із Жорновок, – дід мій розповідав, коли я ще зовсім малим був, що в давнину і сорокапудові не в дивину були, а на тридцять пудів – так мало не кожен другий: від вуха до вуха цілий аршин!

– Сорокапудові! – аж засміявся Перято: – це ти вже загнув!

– Та побий мене Перун! Се ви тут усіх ведмедів на рожен взяли, а у нас, за Жорновками, ого-го які ходять!

– Твоя правда, – озвався Шупило, – звіра нині мало. Вийди за Ятрицю: найближча пуща за три поприща. Стільки люду! Ще кілька літ і не вистачить скори на торг, хоча б

на дань князеві зібрати. Се дякувати маємо Лісовикові, що торік з-за Десни векшу нам пригнав – за нею й куниця прийшла. А так – що б отсе в березозолі до Ратичева повезли?! Ех! – і махнув рукою.

Бортники так захопилися розмовою, що навіть не почули, як відчинилися ворота та до їхнього гурту наблизився Шамро і побачили волхва лише коли він був уже поміж них. Усі чемно, поважливо з ним привіталися, проте здивування не виявили: на те він і кудесник.

– Волше, – звернувся до Шамра Рекун, – яви нам думку свою: скудіє пуща наша, то як же далі жити?

Шамро не мав звички сипати словами наче з міха. Якийсь час він мовчки дивився здорованню прямо в очі і бортникові здалося, що тим своїм поглядом волхв зазирнув у самісіньку його душу; Рекун знітився і потупив зір.

– Сокіл-Род створив наш світ, Рожаниці породили усе живе, аби люде ні в чому не мали нужди. Тобі, аби жити, потрібно зовсім мало. Пощо береш більше?

Рекун уже й пожалів, що звернувся до волхва, але змовчати тепер у присутності решти бортників, котрі, усі без винятку, його поважали, було б проявом власної дурості: навіщо ж було питати про те, що зрозуміло кожному молодикові.

– Дик, – почухав голову Рекун і скрушно зітхнув, – одним же медом не проживеш. Ондечки, залізо в нашому ділі потрібне і віз, і діжі...

– Та ж бачу, що кунь в тебе є, і віз є, і діжі такожде, а мед як брав, так і береш, – трохи насмішкувато мовив Шамро.

Рекун потрапив у пастку: скільки разів за своє життя чув він від дідів та волхвів про те, що варто знати міру, коли береш щось із пущі, Десни чи лугу. Так воно раніше і було – за тих давніх часів, коли рід коропський жив ледь не як одна сім'я. Нині не те: що бортників розвелось, що кожен намагається поперед іншого з пущі більше меду винести – один дівкам своїм на придане збирає, інший себе і жону сріблом прикрашає, а хтось навіть золото у горщик складає – кому й навіщо?! А як розмислити добряче – дійсно, забули бортники про міру, бо гості, руські й заморські, поманили їх сріблом-золотом, от вони усі на те й повелися: гребуть-вигрібають з пущі весь мед, скільки дістануть. Бортники мед та віск, а інші – хто скору, хто рибу, хто птицю – і несуть, і везуть на торжище, немов показалися всі.

Що було говорити? Рекун тільки рукою махнув:

– Та-а, отож...

Зате Перята не витримав:

– Знаю, смієтеся ви всі з мене, що не дочиста я мед з бортей забираю, а залишаю частину і бджолі на зиму, аби з голоду не померла. Мислю ж я так: коли не стануть усі бортники чинити по-моєму, то й з медом та воском буде те ж, що й зі скорою, адже переведеться Божа муха, як звір перевівся.

– Вірно речеш, Перята, – теж не одразу мовив Шамро, – не по Праві брати з пущі паче того, аніж вона може дати. Родом так влаштовано, що з усього приплуд є – аби і люде з того приплуду прокорм собі мали, і щука, і вовк, і сокіл. Коли ж змелеш усе

зерно на муку і на посів не залишиш, що навесні в землю кинеш?! – голос волхва міцнішав, калатав уже як било: – Наб'єш черево своє по саме горло, але одну лише зиму, бо прийде наступна – бідуватимеш без хліба, коли взагалі не погибнеш. Міра має бути!

– Дозволь запитати, волше: як її взнати – ту міру? – підступився ближче до Шамра старий Шупило.

– Не тобі це питати, діду. Казали пращури наші: спочатку зароби, потім їж: з повним черевом робити важко – на сон тягне. Не думай про те, аби сріблом чи золотом над родовичами вивершитися – лише розумом, ремеслом своїм, користю для роду! А ви пущу вигрібаєте, мов граблями і все – на торг, чужинцям. Срібло – чортове ребро, забув? Що онукам та правнукам залишите?! Чого пуща наша, оскудівши, не дасть, того ні за яке срібло вже не купиш! Чи, може, в когось інша є?

Притихли бортники; слухаючи волхва, кожен сказане ним на себе приміряв, – виходило по Кону, а чому забулося? Та ні ж, пам'яталося, от тільки... От тільки якби ж не навипередки один перед одним, якби так, щоб оце усі разом та й припинили віднині брати з пущі понад міру. А десь глибоко насподі ворушилася чи не в кожного лукава думка: "Я по Кону стану, а інші? Чи не дурнем буду, коли візьму не з півста бортей, а з п'яти? Хтось же той мед все одно вивезе... Куди світ котиться? Ех!.. "

– Ти дивись, – вигукнув раптом хтось із гурту, – Озарич потроху задницю на селище своє перетягує.

Бортники усі, як один, повернули голови: Сивер, прямуючи від отчого житла, разом з Вишнею саме перетинав площу, йдучи, вочевидь, до Лугових воріт. Обое несли в руках якесь хатнє та господарське начиння і час від часу, приязно одне до одного усміхаючись, стиха перекидалися словами. Видно було, що гурт бортників біля медоставні їх аж ніяк не цікавив, бо, не дійшовши горожі медоставні, звернули у вуличку, що вела до Плавучого мосту.

– А кого то він повів? – запитав котрийсь бортник.

– Та ж водиму свою... – здивовано протягнув старий Шупило, мовляв, роззуй очі: не бачиш, чи що?

– Ото хіба невістка Видутина, Зелениха?

– А хто ж іще? Була Зелениха, тепер – Озариха.

– Ти ба... Зроду б не подумав! Таке зачухане ходило...

Бортники загули густо, мов джмелі, забувши вже й про Кон і про Шамрові слова – тепер інше полонило їхню увагу.

Шамро ж, гукнувши волховичам, аби ті відчинили ворота, махнув рукою:

– Заїжджай по одному!

Розмова враз стихла, бортники розійшлися до своїх підвод і перша вже рушила в ворота медоставні.

А Дажбог-Сонце, мандруючи Сваргою у своїй золотосяйній колісниці, даруючи сівер'янам чи не останнє літнє тепло, дивився на Короп з недосяжної людям висоти і тиха його печаль за своїх нерадивих онуків розливалася в передосінньому повітрі ледь

чутним дзижчанням ос, котрі, зачувши солодку поживу, кружляли над діжами з медом.

Вже не раз і не два Сивер подумки дякував отцеві своєму за те, що був він свого часу майстровитим і дбайливим господарем, а Десені – що зберегла геть усе Жаданове начиння, не дала розтягнути його: де нині усе, що належало колись Сиверовим братам? Нема... Чи за димом поховання пішло, чи по задниці у спадок комусь відійшло, чи взагалі по чужих руках – ніхто того не відає і не скаже тепер.

Лише той, хто розпочинав життя на новому місці, з одним лише топором, лише він і спроможний зрозуміти, що то є – обжитися, вгніздитися, селищем своїм врости в те місце: стільки найрізноманітнішого начиння потрібно! Інші довгими літами своє господарство наживали, а ти, не те, щоб врівень з ними стати, а хоч трохи до них наблизитися, мусиш усе добро ледь не в одночасся десь узяти. Де? Адже з неба, із синьої Сварги, добро не впаде – надто просто було б... З торжища принести? Та ж ніякого срібла тобі на те не вистачить!

А тут: косовиця почалася – горбуша на стіні висіла і оселок біля неї, в полотняній торбинці. Треба було житло звести – пішов у робітню отчу кліть, а там і верші знайшлися, і сокири отні, і тесло його, і точило навіть. Знадобився коловорот – знав уже де шукати: в отній кліті. Те, що спочатку мотлохом здалося, непотребом – насправді неоціненним скарбом виявилось. У чому б не виникла нагальна потреба – пішов, пошукав, порився в "мотлоху" – ти диви, є!

Дякую тобі, отче!

По Кону заведено, що люди п'ять днів мусять робити, прокорм собі добувати, а на шостий, в неділю, Сварог заповів відпочивати. Молодь на пагорбах зі співами кола водить, в танку кружляє: уноші в зовнішньому колі посолонь рухаються, унотьки – у внутрішньому, їм назустріч. Коли твої долоні міцно стискають руки сусідів по колу – твоїх братів, друзів чи просто родичів, а очі, шукаючи свою долю, стрічаються з дівочими очима, кров починає швидше бігати в жилах, сила множиться у кожного, мов і не було п'яти днів важкої роботи, а душа переповнюється почуттям рідства з усіма, хто в колі ходить – саме про це і дбає покон пращурів, зміцнюючи таким чином обручі, що тримають рід укупі.

Величко нині вже втретє зазірав у Волхитчині очі, бачив у них якийсь заклик і боявся тому вірити: а що, коли знову зганьбить привселюдно своєю відмовою? А десь там далі ходить в парубочому колі купецький син Олесь, певно, вабить його Волхитку своїм золотом: раптом клюне дівчина на блискучу наживку! Дорого б заплатив Величко, аби взнати, чи й Олесеві очі бачать у Волхитчиних той заклик?..

Дівоче коло рухається перед Величком зліва направо, йому вже видно уквітчану милу голівку – Волхитка все ближче й ближче... поглянула на нього і ледь-ледь усміхнулася крізь спів: нізащо не здогадався б про те, якби не ямочки, що означилися на кругленьких рожевих щічках!

Ех, швидше б уже закінчувався цей коловод – наважиться, схопить її за руки і питає: "Ну що, будеш моєю?! Адже люблю тебе нестямно! На все заради тебе готовий – бачиш, купця покинув, удома живу..."

... Дарма, що плече після невдалого падіння боліло – Величко наступного дня, ні світ, ні зоря, був уже під ворітьми свого стрія Сивера. Прийшов не з голими руками: у шуйці щит, в десниці спис і на поясі, коли б чи ще не прадіда Рождена, довгий ніж скрамасакс. Тупим кінцем оскепища гупнув у стулку і відсахнувся: рикнуло в дворі басом і здоровенна собача пика, заходячись лютим гавкотом, марно намагалася протиснутись попід ворітьми.

Минуло трохи часу і Сивер, гримнувши на пса, впустив братанича до двору, здивовано на нього поглянувши, запитав:

– Ти куди ж це? Таки на брань?

– В наук до тебе... Обіцяв учора...

– А-а-а... Було таке, – стрій уважно подивився на небожа. – Плече вже не болить?

– Ні! – мов кінь, мотнувши головою, збрехав Величко.

– Ходімо спочатку до столу. Знаю, що не снідав, – Сиверові було напрочуд приємно вперше в житті запрошувати іншого мужа у власне житло на сніданок, почувавши себе справжнім господарем, в житті котрого все йде розмірено та усталено – як і годиться по Кону.

... Цілий день Величко допомагав стрієві зводити хлів і в роботі біль потроху відпустив плече. Йому дуже кортіло спитати, коли вже почнеться наук, але він ніяк не міг на те наважитися. Та коли повечоріло, Сивер, припасувавши черговий вінець, раптом кинув:

– Доста. Піду топори візьму. Готуйся, – і подався у житло, прихопивши з собою Бримо – щоб не заважав, бо як почне господаря захищати...

А як готуватися? Величко ремнем підперезався, щит узяв, списом покрутив туди-сюди – готовий!

Сивер не забарився і постав перед братаничем зі своїми двома топорами: один, чекан, був трохи меншим від середньої теслярської сокири, тільки з високим, на молоток схожим обушком і на довгому, мало не в два аршини, топорищі, а другий – з широчезним лезом, проте топорище мав коротше. Широкого топора одразу ж увігнав легеньким рухом в торець зрубу, а з чеканом, тримаючи його топорище обома руками, завмер навпроти Величка.

– Нападай! – кинув молодикові.

Як? Отак просто вдарити рідного стрія списом?! Хай він і неабиякий вой, та все ж без щита – раптом не ухилиться: що тоді? Величко, аби показати усе, на що здатен, щитом прикрився і вдарив списом згори, але мітив так, щоб удар той лише означити, щоб вістря не дістало Сивера – мов би налякати хотів суперника. Вдарив, а за мить уже й пожалкував: чекан перестрів списа, підбивши його вбік, одночасно з тим спис виявився затиснутим між лезом чекана та його топорищем – ривок з поворотом! – і спис полетів кудись убік. Замах топора! – Величко, не згадавши навіть про свій скрамасакс, ледве встиг прикритися щитом, намагаючись, щоб удар чекана прийшовся на середину, але натомість гупнуло по верхньому вінцю* щита, лезо

топора зачепилося за нього – знову сильний ривок! – Величко навіть не очікував відстрия такої сили, і хоча на ногах встояв, але відкрив суперникові голову.

– Замри! – владно звелів Сивер і коли небіж слухняно застиг у доволі незручному для себе стані, пояснив:

– Була б січа, я тепер зробив би ось так, – і повільно тицьнув перед себе чеканом: прямо Величкові в обличчя.

Молодик зрозумів: з відстані в лікоть та ще й із Сиверовою силою і швидкістю чекан розтрощив би йому носа, а з забитими памороками він би вже наступної миті став мерцем.

– Давай ще раз! – Сивер, скучивши за герцем, радий був розім'ятися, хоча б і такими дитячими забавками, як ось ця, з братаничем. – Тільки бий на повну силу – все одно не влучиш, надто вже повільний.

На цей раз Величко вирішив бити прямим ударом, зі стрибком уперед: була не була! Стрибнув і вдарив, а стрий немов розчинився в повітрі – тут же щез із поля зору, коли ж Величкова права нога лише торкнулася землі, топорище супротивника умить підбило її і велетень, не зрозумівши навіть, що й до чого, гепнувся на землю. Жодного дива: Сивер одночасно зі стрибком Величка зробив миттєвий крок управо, присів під щит і несильно підсік ногу суперника, коли той тільки шукав рівновагу.

– Куди ж мені зі списом супроти топора? – похнюплено виправдовувався молодик.

– Добре. Ось тобі мій чекан.

Вони обмінялися зброєю, щит залишився у Величка.

– Бий! – звелів Сивер, обома руками тримаючи списа за оскепище.

Величко, знову переступивши через себе, мало не з острахом розмахнувся і вдарив топором по не готовому до захисту, не прикритому щитом своєму стрію. Описавши велику дугу, топор блискавкою майнув прямо на голову Сивера, але стрів у повітрі оскепище, котре якимось дивом умить зчепилося з чеканом, засівши поміж його лезом і топорищем – стрий крутнув списа! – неймовірна сила тут же вирвала зручність з Величкової десниці і відкинула далеко вбік. Одразу ж за тим на молодика обрушився цілий град ударів: той навіть не підозрював, що зі звичайним списом можна витворяти таке! Удари на щит сипалися звідусіль: згори, прямі та знизу; Сивер списом колов і рубав, як мечем; бив гострим і тупим кінцем, бив, як палицею; з близької відстані штовхав серединою оскепища, а коли Величко від такого потужного поштовху у кайму [\[366\]](#) щита відлетів чи не на півтора сажні, стрий миттєво перехопив ратовище біля самого вістря списа і новий удар тупим кінцем, що тут же прийшовся в середину щита, звалив молодика з ніг.

– Вставай! – усміхався майже не захеканий Сивер. – Тепер розумієш, що то за зброя – твій спис: куди там моєму топорі...

– Та ні, стрію... Скажи краще: куди там мені до тебе...

– Отож! Можна спис топором із рук вирвати, а можна й навпаки – це вже від воя залежить, а не від зброї. Затямив? Це ми з тобою сьогодні так, погралися. Готуйся – завтра усе почнеться.

Відтоді вже майже чотири тижні сплило за водою. Величко цілий день допомагав стрієві по господарству: за цей час хлів звели і три зернові ями викопали, обплели їхні стіни лозою, горловини підняли, все обмазали глиною і добре випалили – ні сирість не зайде, ні мишва не діб'ється. Залишилося тільки покрівлю над ними звести. Величкові непросто було навчитися і з теслярською сокирою як слід вправлятися, то що вже тоді про ратну науку казати! Сили тягати колоди в нього і на двох вистачить, а в борні проти худючого стрія все одно – немов десятилітній отрок.

– Вайло! – лаявся попервах Сивер. – Швидше ворущись! – і лупцював у герці братанича чим прийдеться: як не оскепищем, так ліктем, як не щитом, так коліном; лупцював так, що скоро у Величка на тілі живого місця не залишалося, а сам він після борні був мокрим від поту, немов водою облитим. Він терпів, як міг; прокинувшись вранці, траплялося, сичав від болю, але чи не вперше в житті переборюючи себе, зі стогоном вставав із лави і плентався до Сиверового двору, де на нього чекав сніданок, щоденний труд і вечірній стрій наук з немилосердним лупцюванням. Був би на місці Сивера хтось із коропців, навіть Любим з його мечем, Величко швидше за все вже забіг куди очі дивляться, але тут бачив, відчував, що іншого такого навчителя не знайде собі ніде й ніколи.

Нечуване діло: часом після такого герцю у молодика не було навіть бажання вечеряти, а тим більше йти спати в отче житло – падав у новозведеному хліві на оберемок сіна і засинав мертвим сном. Він схуд, змарнів з лиця, проте став куди меткішим. Головне ж, сам відчував, що він далеко не той, що був кілька тижнів назад. Але Сиверові того мало:

– Витривалості в тебе немає. Сила є, але коротка: ледь напружився – вже здох.

І вигадав нове знущання. Звелів небожєві принести кропив'яний мішок, той, що на п'ять пудів збіжжя, і не пустий, а набитий лляною кострицею.

– Оце так, – сказав, – кострицю висипай, а далі кидатимеш в мішок дві жмені костриці, жменю піску – аж доки не наб'єш під саму зав'язку.

– І що тоді, стрію?

– А що? Кожного дня ополудні, доки я відпочиватиму, гратимешся з мішком: підкидатимеш вгору, перекидатимеш з руки на руку, а ще, поклавши собі на плечі, бігатимеш з ним – он навколо старого городища.

Величко підняв мішок: пудів зо три, можливо, й буде – не так вже й страшно.

– І щодня жменю костриці з мішка викидатимеш, а жменю піску додаватимеш.

Оце тобі маєш!

– Допоки ж, стрію?

– А доти, доки в мішку один пісок не залишиться.

– Так це ж пудів вісім буде!

– Еге? Я думав – десять... – опечалився Сивер.

– Ухоркати мене хочеш?

– Турище! На тобі пахати треба!.. А це я добре придумав: запряжемо тебе по

весні в соху...

- Знущаєшся!

- Воя з тебе роблю. Я ось що намислив: ми потім пісок водою намочимо!

І вже два тижні "бавиться" з тим мішком Величко: підхопивши з землі, підкидає якомога вище і ловить, підкидає і ловить; над головою з руки на руку перекидає, або обома руками закидає мішок на плечі, а потім жбурляє перед собою – і не один раз, не два, по десять щонайменше. А щоденна біганина з мішком на плечах – тричі навколо Вишнякового городища? Під кінець не біжиш, а ледве ноги переставляєш, серце аж у горлі калатає – ось-ось вискочить, в очах темніє і піт градом...

Три попередніх неділі не виходив Величко на ігрища, не до того було – ні сили не мав, ні бажання: відлежувався після побоїщ, після осоружного мішка, від'їдався на щедрих стрієвих харчах. Та все ж наук Сиверів щось йому таки дав: втягнувся, певно, звук, бо нині зранку вперше схотілося до молоді, до Волхитки; мріяв подивитися на неї хоч здалеку, хоч краєм ока – як вона там? Невже з Олесем закрутила?

... Волхитка, ніде правди діти, давно вже сумувала за Величком. Те, що сталося поміж ними на Купалу, єднало обох попри все. І навіть віщий сон нічого не змінив: думками унотька постійно верталася до того, з ким пізнала перші в житті любі, переступила поріг дорослого життя. Ні, Волхитка не забула про баченого уві сні дивного судженого. Біда була у тім, що ніхто не сказав би їй, коли саме чекати на нього: місяць пройде чи літо, чи, можливо, й усе життя?! А воно в дівчини коротке, відчувала Волхитка, пролетить – не зчуєшся й коли... Чи не краще вже синиця в жмені, аніж той журавель, що ширяє десь у Сварзі? "Це Величко – синиця? – усміхалася про себе унотька. – Який же тоді журавель?!"

"Мусиш завжди однією й тією ж бути!" – чулися дівчині материні слова, а в грудях від згадки про любі з Величком народжувався холодок, опускався кудись униз і тоді Волхитка аж мліла від жаги кохання. "Ну де ж він, де цей безсердечний Величко?! Чому не йде до своєї милої, куди пропав? А коли знайшов собі іншу? Чи помчав світ за очі, щоб умикнути десь за Десною радимичку, або привезти з краю світу якусь розкосу кривоногу степовичку? Що тоді? Як їй, Додолиці, Перуновій Діві, пережити таку ганьбу?!" Те, що вона привселюдно погребувала Величком, якось уже й забулося, немов відтоді не місяць пройшов, а щонайменше ціле літо.

Щонеділі виходячи на ігрища, вона чекала: ось-ось з'явиться її Величко і дівоче серце спочатку замре, потім стрепенеться в грудях перепілкою і ущерть переповнене щастям, залетється, мов малинівка, солодким співом. Олесь так само не давав їй проходу, на ігрищах отирався поруч, аж увивався навколо неї, а одного разу прямо запитав, чому не носить вона його дарунок, на що гостра на язик Волхитка відповіла, що золото не личить до її простого, з коноплі, платна. Ляпнула і картала себе, бо здогадувалася, чим те обернеться для неї – новим дарунком; ті Олесеві дарунки видавалися їй чимось схожим на павутину, котрою павук обплутує муху, коли та втрапить у його тенета.

Сьогодні Величко нарешті з'явився: схудлий, змарнілий на лиці, навіть очі ввалилися. "Бідний, - вжахнулася дівчина, - це ж він через мене так страждає..." Але попри жалість до Величка їй чомусь приємно було те бачити: "Любить, - вирішила про себе Волхитка: - Олесь, той лиш язиком, а цей, бач..." Вона неабияк зраділа появі молодика, а коли в колі стрічалася з ним очима - радістю повнилися груди і тиха, несміла усмішка сама собою квітла на вустах.

Коли ігри почалися і дійшло до "кота та мишей", а Величкові якраз випав жереб бути котом, Волхитка сама напросилася на мишу. Кіт-Величко коло вмиль розірвав і за мишею погнався, але не надто поспішав, бо Волхитка встигла добігти аж до верболозу на березі протоки, перш, ніж він її наздогнав. Згріб в оберемок, підхопив на руки - вона аж скрикнула: чи то від болю, чи від щастя...

Їх так і не дочекалися на пагорбі: посміялися трохи, пожартували та й забули - молодь грала вже без них. Серпневий полудень видався сонячним, але спеки не було - східний вітерець приємно холодив, Дажбожі промені по-материнськи ніжно пестили шкіру; вода протоки під вербами темніла густою зеленню, ближче до середини вбирала в себе блакить Сварги з білими, пухнастими, наче перший сніг, хмаринками; пориви вітру часом брижили блакитне зеркало, хилили за протокою верхівки лугової отави і тоді по її смарагдовій зелені тяж, немов по воді, рядами бігли хвилі. Качині виводки на плесі правого берега гамірно радилися про недалекий відліт до Вирію, гусячі часом гортанно сперечалися з ними, зате сповнені відчуття власної гідності лебедині були мовчазними та зосередженими. Хижа риба - щука, жерех, судак, нагулюючи на зиму жир, раз по раз, то тут, то там збурювала попід самим берегом воду; по всій протоці лунали їхні могутні виляски - передосінній жор був у самому розпалі.

Хтозна, чи то від споглядання повноти річкового життя, чи від дотику руки Волхитки на душі у Величка панував забутий спокій, мов би і не було ніколи привселюдної відмови Додолиці. Вони говорили ні про що, тільки б не згадувати минулого, аж доки невідома сила не завела їх поміж густих кущів, де нестямне хтивє буйство накрила обох з головою і не відпускало до самого вечора.

Стомлені, побравшись за руки, вони знову йшли понад Коропом до Лугових воріт - так само, як і після Купальської ночі; Величко все міркував над тим, коли ж йому засилати до Орогості сватів, та біля кринички Волхитка раптом вивільнила свою руку і усмішкою попрощавшись з молодиком, раптом припустила бігом повз капище і далі - мимо воріт, попід городською стіною - до свого убогого житла. Величко хотів рвонутися за нею, але якась невидима сила втримала його на місці, ноги немов свинцем налилися, невимовна туга змією заповзала в серце - виходить, все виявилось марним: безнадія накривала молодика непроглядним мороком, а життя втрачало будь-який смисл.

- Мислю так, що настав час калиту мені розв'язати, - Сивер, облизавши, відклав убік свою ложку і за звичкою перехрестився. - Хлів готовий, маємо худобу купити. А ще волю мати віз та сани, та й одnodеревка украй потрібна.

Вишня мовчала якийсь час, дивлячись у долівку, а потім, пересиливши себе, підвела на Сивера очі.

- Не сердься, муже мій, запитати хочу тебе...

- Авжеж, питай, ладо моя, - він здивувався тому, як це вона сказала.

- Тільки ти не гнівайся...

"От уже ж ці жони..." - почав дратуватися Сивер, але стримався і підбадьорливо усміхнувся: - Кажі вже.

- Розкажи мені... про свого Бога... - почала обережно Вишня, немов не запитувала, а йшла по тонкому льоду: крок зробить, зупиниться, ще крок..

- Мого Отця небесного фряги Єзус звуть, а греки - Христос, - Сивер замовк, не знаючи, що казати далі.

- Хри... - затнулася Вишня.

- Христос, - повторив Сивер.

- А він... Бог чого?

Сивер вже почав жалкувати, що дав згоду на цю розмову та згадав Трифілія, коли той казав йому на прощання: "Неси, Паоло, світло віри Христової у свої краї!"

... - Єзус, - помовчавши та зібравшись з думками, мовив Сивер, - він вчить, що між людьми має бути любов.

- То він, як Лель?! - навіть зраділа Вишня, помисливши, що тепер напевне знає причину того дива, котре так неочікувано сталося між нею та мужем.

- Ні, Він один-єдиний Бог на світі і все в Його владі - і життя, і смерть людська, і все суще. Він радіє, коли між усіма людьми мир та любов.

- Усе? - Вишня була неабияк здивована. - Навіть ... - вона затнулася, обмірковуючи щось своє, - навіть моє прядиво?

- Казав мені Трифілій, що й волосина з голови людини не впаде без Його на те волі.

- Ого! - тепер Вишня виглядала наляканою. - Який же він сильний, твій Є... Є...

- Єзус - підказав Сивер. - Одного разу я помирав і вже бачив Фрейвара, який кликав до себе, але пріор Трифілій мене охрестив у той час і я залишився жити.

- Охрестив? Як це?

- Ну... він сказав Єзусові, що я належу Йому... і тоді Єзус мене врятував.

- Ти належиш Єзусові?

- Так, це Він створив усіх людей і ми діти Його, домочадці, виходить. Навіть базилевс ромеїв вважає себе Його рабом!.

- Навіть він?! - вжахнулася за долю базилевса Вишня.

- Авжеж! - гордий від того, яке враження справили його слова на жону, прорік Сивер. - Набрид Єзусові базилевс Никифор і покинув його Господь, не заступився, от Іван Малий[367] і вбив гореку та й посів того місце.

- А як це - любити усіх?

- Нікому не чинити зла, - Сиверові хотілося ще чимось вразити Вишню і він додав: - Ворогам навіть пробачати. Любити їх.

- Пробачати ворогам?! - Вишні дуже сподобався Бог Єзус, котрий хоче, щоб люди не чинили іншим зла, але почути та-а-ке... Полюбити Ізбору чи хоча б і Хорошку - та побий їх Перун! Що ж це за бог такий - Єзус цей?? Вона спохмурніла, згадавши недавнє

своє минуле, і насуплено замовкла.

Побачивши те, опечалився і Сивер. Він добре пам'ятав, як противилося усе його ество, коли сам уперше почув про таке з вуст Трифілія. Поділившись нині з жоною своїм найсокровеннішим, куди ніхто з родовичів не мав доступу, помітивши зацікавленість Вишні, він відчув таку полегкість! Але тільки промайнула думка про те, що було б так гарно, коли б і Вишня прийняла в своє серце віру в Єзуса, як на тобі...

- Я не вмію... пояснити тобі це так, як зробив би Трифілій... Але повірив йому колись, що так і мусить бути, - довірливо заговорив Сивер і в його голосі Вишні вчувалася вина. - Я жив з християнами там, у Ломбардії, жив і в Києві. Вони не чинять між собою зла, навіть кличуть одне одного братами і сестрами.

За все життя тут, у Коропі, з Вишнею ніхто і ніколи не розмовляв ось так, як з рівнею та ще й про таке, від чого в голові збурювався цілий рій думок, котрим дати лад самотужки вона не могла. Це її неабияк стомило, а тому, поклавши свою долоню на Сиверову руку, Вишня зазирнула мужеві в очі:

- Я тобі вірю, ладо мій. Ти говорив, що пора вже купувати худобу? Дозволь мені на мій посаг ялівочку взяти. І птицю, - у погляді її було благання.

- Добре. - Сиверова десниця накрила жіночу, що опинилася між двох чоловічих долонь, а усмішка торкнула уста: - Цієї ж п'ятниці підемо на торговище.

Розв'язав Сивер свого череса. Та й допоки ж тому золоту без діла лежати? Хлів зі стайнею та яслами для гов'яди був готовий, зернові ями викопані, обплетені всередині лозою, обмазані глиною, добре випалені та вкриті зверху від негоди. Тин стояв - миша не проскочить: усе, що треба, було в дворі, усе, окрім худоби; квочка зі своїм виводком - то таке, забавка...

За гривню срібла купили та привели на налигачі злучену вже буру з білим ялівку, що мала отелитися десь навесні, двох поросят по ногаті, по різаній за пару - десяток курей і двох півнів: усе на жонин посаг.

Знаний стельмах Журав, до котрого звернувся Сивер з проханням виготовити віз та сани, був похмурим, як ніч, мертом з кудлатою головою, порослою таким жорстким і густим волоссям, що йому вочевидь тісно було рости вкупі, а тому воно стриміло на всі боки, роблячи голову свого господаря схожою на гніздо грака, з якого висувався довгий м'ясистий ніс, а над ним з глибини того "гнізда" поблисували часом двоє на диво ясних синіх очей.

- Надумався! - бурчав Журав: - Де ж ти раніше був? Хіба не знаєш, що сани літом готують? Сани - це тобі не житло, толокою не зведеш. Коло саней, Сивере, походити треба. Полози витесати,.. по-гну-ти! - Журав підняв угору вказівний палець, додаючи ваги своїм словам, - а копили[368], а нащеп[369], а в'язов'я[370]... У мене он шестеро чекають, - промовив він з неабиякою погордою. - А своєї роботи - ого! Жито ще не змолочене, в stodолі жде... І-і-і, - затягнув стельмах, махнувши рукою, - не знаю... Веза до Великодня матимеш, а сани...

- Та як же мені без саней? - розгубився Сивер, бо навіть уявити собі не міг, що доведеться просити у Рикуша ще й сани.

- Наперед треба думати. І не гузном, а головою, - басовито гудів під вухом Журав.

"Наперед... Тут голова вже пухне від тих думок. Знав би, що мене тут чекає..." - і хотів сказати Сивер, та передумав. Стояв, похиливши голову, мовчав.

Стельмах ще трохи побубонів, та коли Сивер зробив крок, пориваючись піти з двору, сказав:

- Зайди-но до Курила, купця. Минулого літа перебирав я його старі сани: полоз тріснув. А це ось на молодика нові забрав у мене. То може й продасть старі.

- Хай тобі Боги помагають, - вклонився зраділий Сивер і підбадьорений звісткою, подався до Курила.

- Продати можна все, - розважливо мовив Курило, вислухавши Сивера. - Скільки даси?

- Твій товар, ти і кажи.

- Сани в господарстві не зайві, місця в мене досить - нехай стоять: а раптом знадобляться.

"Попався до купця на гачок, - аж скривився про себе Сивер: - обдере, мов липу." Та виду не подав, мовив до Курила повчально:

- В Царгороді купці кажуть: продай усе, що лежить без взвितі[371]. Золото й те, лежачи, худне.

- Куди нам до Царгорода! Ми тут по-простому, - знічев'я махнув рукою Курило і насмішкувато продовжив: - Речеш так, мов сам із золотом прийшов.

Сивер мовчки запустив руку до калити, на яку Курило лише тепер звернув увагу, і дзенькнувши, вийняв звідти та простягнув на долоні золоте кружальце динара.

Брови, що самі собою подалися вгору і вкляклий в Сиверову долоню погляд видали усе, що діялося в купцевій голові: перш за все, подив - звідки це в пришлеця Озарича калита із золотом? Не встиг, виходить, почути купець, що той навіть віно Ізборі за свою жону динарами сплатив.

- Бачу, ти словами не розкидаєшся, - протягнув Курило, - чому б такому і не продати. Виймай ще п'ять отсих - і сани твої. Ох, і добрі ж сани! Отець мій на них...

- Пощо за дурня мене маєш? - тепер уже криво посміхнувся Сивер і теж насмішкувато закінчив: - Нехай стоять, може знадобляться ще.

Розвернувся йти, але від Курила просто так відкараскатися ще не вдавалося нікому. Ухопивши Сивера за рукав, купець заговорив по-іншому:

- Ти чого такий гарячий? Хіба не знаєш, що на торговищі хтось один завжди дурніший? Ума в тебе вивідував. Скільки даси, кажи?

- Два динари.

- П'ять! Або хай стоять!

- Три! Вони ж од мене старіші!

- П'ять! Хіба тепер хтось такі сани зробить?!

- Журав за нові чотири бере! Чотири - і все!

- То йди до нього та й купи, - єхидно порадив Курило. - Зима не за горами, а я що не день - дорожче проситиму. По снігу менше, ніж за сім, не продам.

"Життя з купцями проходив, а торгуватись так і не навчився," – скрипнув зубами Сивер.

– Лад. Нехай буде по-твоєму, – дістав з калити ще чотири золотих і простягнув купцеві. – Тільки притягни їх мені, бо мій гнідий ще в упряжі не був.

– А це вже, як водиться! – зрадів Курило і вони вдарили по руках.

Три дні Сивер плювався, варто було глянути на старі сани, що стояли під повіткою та пригадати торг: розумів, що переплатив удвічі, коли не більше. А четвертого дня у ворота постукали і Бримо зайшовся гавкотом. Коли Величко їх прочинив, до двору увійшов невисокий кремезний людин з вогненно-рудою бородою і знявши шапку, вклонився господарям:

– Хай завжди Дажбожа ласка з вами буде! З господарем говорити хочу.

– Я господар, Сивером батьки нарекли. Що привело тебе до мене?

– А мене Мовчаном. Чув я, Сивере, що віз тобі потрібен...

"І цей на золото, як грак на падло," – з неприязню подумав Сивер і нахмурих брови.

– Дешево віддам, – вловивши Сиверів настрій, поспішив запевнити людин.

Сивер зиркнув скося, трохи помовчав, потім сказав:

– У ногах правди немає. Ходімо, сядемо, – вказав рукою на призьбу.

Посідали. Помовчали.

– Біда у мене, – почав нарешті Мовчан. – Сина мого, Добришу, княжий тивун у Ратичеві за провину в поруб посадив. Вимагає виру – десять і дві гривні сріблом, інакше зробить Добришу рабом. Двох коней я братові твоєму, Любиму, продав, а це почув, що тобі віз потрібен і сани. То як? Я недорого прошу – хоча б п'ять ногат... Га?

Сивер про себе трохи навіть знітився, що недобре про мерта помислив. Не всі такі, як Курило. Йому стало трохи жаль Мовчана.

– Ти не думай – віз у мене добрий, лише три літа йому. То як?

– Подивитися треба.

– А тут він, за ворітьми.

– Ти ж речеш – коней продав.

– Продав... За чотири лише гривні продав. А коні справні у мене були, – голос у Мовчана зрадницьки затремтів. – У свояка коня взяв, щоб воза тобі показати. Два волики залишились у мене. От без них уже ніяк.

"Бач, припекло..." – співчутливо подумав Сивер; йому сподобався рудий Мовчан.

За воза розплатився Десениним сріблом – Мовчан не взяв золота.

– Однак Седень, тивун той, надурить мене: я скажу один до десять і два, а він загне один до десять і що я проти нього вдію? Нехай буде срібло. Може тобі ще щось треба? Сани? Лодію? І без упряжі ж тобі нікуди.

– Треба упряж. І однокорівка вкрай треба. Та як же ти житимеш без усього цього?

– Бачу, добрий ти чоловік, Сивере, – перший з усіх подумав, як я житиму... Мені б сина з порубу визволити, а то все наживне. Син у мене – ого-го! – орел!

Мовчан замислився, а далі раптом ухопив Сивера обома руками за десницю:

– Дай мені купу [\[372\]](#), Сивере! Шість гривень. Бачу, є вони в тебе! Відроблю. До

труда я удатний: на всі руки. Сина мені жаль – так і пропаде в рабстві: на чужину продасть або згноїть його Седень. Один лише син у мене й zostався, онучат від нього четверо. Жаль.., – і так благально заглядав у Сиверові очі, що той не витримав, відвів погляд.

– Я помислю, – тільки й мовив.

Час стрілою летить. Ось-ось Овсень[373] мав заступити місце Цеці. Небо затягли низькі сірі хмари і воно стало схоже на невипране платно, рвучкий вітер шарпав сумні від передчуття холодів дерева, вода в протоці потемніла, виглядала важкою, невесело хлюпала в піщаний берег хвилю, коропським стрижнем попливла жовтувата брудна піна. Задощило, все частіше ранки починалися густими туманами. Лугове птаство заходилося збиватися у великі зграї і табуни – готувалося до відльоту, а гайстрів та стрижів годі вже було й шукати. Дітвора, боячись заходити глибоко в ліс, галасливо носилася по ближніх узліссях, на загад батьків збираючи борові губи, що рясно повилазили після дощів та ще досить теплих туманних ночей.

Птах, хоч і противився спочатку, як міг, та все ж мусив тягти воза. Сивер попотів, доки об'їздив його, але і руки собі одразу ж немов розв'язав: що привезти – не потрібно йти, ховаючи від сорому очі, до Рикуща. І не тому, що вмовляти того треба, а через те, що не звик просити когось: усе життя обходилися з Фрейваром тільки своїм добром. Кому будеш розповідати, виправдовуючись, що кінь у тебе надміру норавливий і донедавна ще не до кінця тобі довіряв, що клопотів стільки – не знаєш, за що хапатися, а час, як стріла, свиснув біля вуха і нема! Добре, що Величко з ними поселився. Не тільки зиждити хлів, стодолу та зернову яму допоміг братанич, але й дрова тепер взявся возити з лісу, рубати й складати.

Мало не щоденні герці їхні самому Сиверові були до вподоби, певно, не менше, ніж Величкові: скучав за топорами, за блиском сталі, тіло прагло звичних рухів – втішався, мов мала дитина, навчаючи братанича, радів про себе, що той ставав спритнішим та витривалішим.

Повірів Мовчанові, дав шість гривень, як той просив. Раніше, коли йому платили, він срібло-золото не цінував, коли просили – давав у борг, не дуже й переймався, якщо взяте з якоїсь причини назад не поверталось, адже голодним не був – харч для охорони завжди клопіт купця, а зайві диргеми[374], динари[375] чи номісми[376] у нього водилися рідко. А тут відчув, що ніхто тобі нічого не заплатить, окрім рядовичів. Хтозна, які трати чекають на них з Вишнею попереду?

Та якось уночі, прокинувшись, згадав отця і все, що сталося з ним перед смертю. Несподівано для самого себе уявив, як це воно синові Мовчана в цю мить – сидіти в сирому холодному порубі, чекаючи: сплатять за тебе родовичі виру чи продасть тивун по весні заїжджому гостеві, що завезе кудись за три моря...

А ще про милосердя Боже згадалось Сиверові, якому його Трифілій повчав. І схотілося чи не вперше в житті зробити щось таке... чого раніше ніколи не робив... добро людині тому вчинити, Без зиску. І повірити йому на слово, що віддасть, адже вірить Єзус кожному вірному своєму, коли той обіцяє не грішити.

Щось таке незбагненне, людям невідоме є на світі, бо варто було Сиверові вийти вранці на двір, як Мовчан і заявився: спитав, яке ж буде рішення його про купу.

- Дам, - коротко відповів Сивер і пішов до житла. Дістав з-під одра Десенине срібло, що по задниці йому дісталось - щось із сім гривень різаними та ногатами, відрахував потрібне і, спустившись до Мовчана, мовчки висипав тому в полу цілу пригорщу срібла.

Видно було, що Мовчанові навіть не вірилося в таке щастя - у того навіть очі затуманилися.

- Ходімо ж до вічниці - ряд укладемо! - укотре вже схвильовано промовляв рудий.

- Пусте. Слово дай, що повернеш, чи відробиш - та й по всьому.

Мовчан клявся, закликаючи у свідки і Велеса, і Дажбога, що до Русалій[377] поверне сріблом, або відпрацює, та все ніяк не міг второпати, що ж йому робити далі, аж поки Сивер не нагадав:

- Чого добру годину марнуєш? По сина їдь.

Лише тоді, схаменувшись, Мовчан покинув двір, а Сивер ще довгенько стояв, замислившись, чи не вперше смакуючи дивне відчуття людини, що зробила добро іншій, майже невідомій людині.

Заходилися з Вишнею перевозити Десенині скарби - в отчому житлі ще чимало залишалося пожитків та начиння, а головне - кросна стояли там без діла. Надходила осінь, не за горами була й зима - час, коли жони тчуть платно: то їх рукомесо і їхній заробіток. Тож Вишня з огляду на появу в їхньому господарстві воза і запросилася перевезти кросна до нового двору, бо ті, що Десеня дала їй у придане, були надто розхитані і бердо[378] було вироблене далі нікуди, в одному пасмі навіть не вистачало кількох зубів і доводилося переставляти його на край, а від того платно виходило вужчим, ніж годиться.

Та до кросен потрібно було ще дістатися: вони довгенько перебирали, перекладали назбирану Десенею утвар, щоб дістатися кросен та, розібравши, витягти їх на світ Божий. Навіть у слабкому світлі скіпки видно було, що вони в поганому стані: дубові коники ще послужили б, а от березові поперечниці місцями надто сильно побив шашель, один з клинків, що утримував поперечницю в передньому конику, тріснув, цуга на застряміні взагалі кудись пропала, нити струхли і триб мав полущені зуби... Та все ж кросна цілком можна було полагодити: решта його начиння була на місці, головне ж - бердечко в набивці було на десять пасем і виявилось цілим, хоча й поміж його зубами було повно бруду, але то не було чимось страшним та непоправним. На лаві ж знайшлося ще два, з рідшими зубами - на товщу основу, сукняну, і навіть три човники з бузиновими цівками лежали поряд.

Без кросен родині прожити неможливо, а тим більше, без таких - аж на чотири поножі: можна не просто платно ткати, а ще й кольорове і з вишивкою, і не лише білим по білому, а й на два кольори по кольоровому ж тлу. Вишня як уявила собі, що б вона на таких кроснах могла наткати, якби вони були справними - аж опечалилася.

- Матері моєї, Карислави, кросна... - зітхнув Сивер.

Стояв, замислившись, згадуючи щось далеке, потім труснув головою:

- Не сумуй, - обійняв за плечі Вишню, - дамо їм лад.

Вже коли закінчили оглядати їх, кинувся Сиверові в очі якийсь плаский згорток напівзотлілого платна, що лежав на долівці у самому кутку робітні. Він підняв його з простої цікавості, але варто було руці відчуті через старе платно щось тонке й тверде, як серце зрадливо тенькнуло, а потім прискорено забилося. Сивер шарпнув згорток, зотліла тканина легко піддалася його зусиллю і вже за мить в руці мужа Вишня побачила незрозумілу розцяцьковану закарлюку.

"Лук Хозарина!" - здогадка не підманула Сивера. Він якийсь час стояв непорушно, роздивляючись, немов уперше в житті побачив, свою знахідку, але чомусь жодної думки не було в голові, лише щось, схоже на страх: минувшина постала наяву - жахлива у своїх наслідках, непередбачувана нині, хтозна, чому з'явилася вона в його житті саме зараз - не на добро, це точно.

- Що се? - Вишня з цікавістю дивилася на несподівану знахідку.

- Се., - важко зітхнув Сивер, - отсе той лук, з якого усі біди нашого роду почалися...

Він озирнувся навкруги, шукаючи щось, потім рушив на чоловічу половину, де на стіні ще залишалась висіти одна з отчих сокир, не підійшов - підскочив прямо-таки до неї, ухопив і, приклавши лук до стіни, з розмаху рубонув його, але не зміг з першого ж удару перерубати його кістяну кибить з тутового рога і лише після наступного удару лук розлетівся на дві частини. Сивер повісив сокиру на стіну і повернувся до Вишні.

- Може не слід було? Продав би - срібло отримав, - обережно почала жона, зрозумівши, що сталося в сусідній кліті.

- Ні! Там усе зло жило, в тому лукові. Через нього від роду Жаданового лише двоє нас із Величком залишилося. Не згадуй мені більше!

- Добре; тільки не гнівайся на мене за ці дурні слова.

- Не буду. Давай краще кросна розбирати.

...Той злочасний лук не давав Сиверові спокою ще багато літ після того, як він покинув свій рід. Лук Хозарина був надто дивним, аж нітрохи не схожим на ті, що їх робили сіверяни. За словами Жадана, його було легше натягувати, але при цьому він був куди потужніший, аніж сіверянський. Як таке могло бути?! На думку Сивера, саме в цьому й крилася причина, з якої Жадан потрапив у пастку до Хозарина.

Сивер був уже впевненим у своїх силах молодиком, що прагнув будь-що віднайти Хозарина, вишукуючи купця по всіх торговищах, на котрих траплялося йому бути, коли якось на окраїні велелюдного базару в Дарбанді [\[379\]](#) йому на очі трапився лук, схожий на Хозаринів - він був, як рідний брат тому, тільки оздоблення мав не таке пишне. Гість, що його продавав, попросив за лук не мало, не багато - дві сотні диргемів - більше, ніж за троє коней і Сиверову голову тоді вперше відвідала думка, що, можливо, Хозарин Жаданові не надто високу ціну і заломив...

Перський купець, що продавав лук, розклався зі своїм крамом прямо на бруківці. Йому повезло, бо на лук звернув увагу якийсь знатний вершник, що в багато розшитому халаті і зеленій чалмі поважно правив конем, спускаючись вузькою

вуличкою від Нарин-Кале[380].

- Гей, шановний, - раптом голосно гукнув сотник до перса, - покажи-но мені свого лука!

Сивер зупинився зацікавлений: що ж далі буде?

- Ось, дивися, мірза[381], - купець, з ясними, мов небо, очима, тримаючи лук в простягнутих руках, вклонився вершнику.

Той спішився, довго розглядав зброю, примірявся до неї, розпитував купця.

- Цей лук, мірза, зроблений самим Дилшедом, великим лучником, з турового рога! Мало хто в Персії здатен краще від нього зробити лук. З поваги до тебе, мірза, я продам його за півціни - лише дві сотні диргемів прошу.

- Я не мірза, я лише сотник еміра[382] Дарбанду, - усміхнувся на купцеві лестощі вершник, - але знаю, що перські луки найкращі під місяцем. Турів повно і в наших горах, та все одно - кожен воїн хотів би мати саме перського лука. Я куплю його, але за півтораста диргемів!

Вони довго торгувалися, аж доки не зійшлися на ста восьмидесяти диргемах і сотник еміра, забравши лука, поїхав далі у своїх справах.

Сивер, що вже міг спілкуватися з чужинцями на суміші різних мов, не втерпів, підійшов до задоволеного купця.

- Скажи, гостю, чим той лук, що ти продав, кращий від інших?

- А ти звідки, молодий чужинцю? - в голосі купця було здивування.

- Я з полуночної сторони, з Русі.

Синьоокий перс кивнув головою:

- Я чув про твою країну, коли був на Итилi, в буртасів та болгар, - купець замислився, потім додав: - Від вас у Персію везуть дорогі хутра, знаю...

- Перський лук, - помовчавши, вів далі купець, - дуже пружний і стріла з нього вилітає швидше, аніж з будь-якого іншого. Ти в цьому переконаєшся сам, коли купиш його у мене, - на підтвердження своїх слів він витягнув зісподу свого краму ще одного лука і протягнув Сиверові.

Той аж відсахнувся.

- Іди, - образився перс, - я тобі більше нічого не скажу.

- Але чому? - не відступався Сивер: - Чому стріла з нього вилітає швидше?!

- Не скажу! - вперся купець. - Йди геть, бо pozwу охорону!

Десять тижнів, коли константинопольський вірмен Месроп, котрому вони з Фрейваром служили, розпродав увесь товар і потрібно було збиратися в зворотний шлях, начальник охорони, аби не платити за харч, відрядив побратимів на лови, давши їм грецькі луки, що завжди були в обозі купця.

Дарбанд стоїть якраз між Дарбандським[383] морем і Табасаранським хребтом Кавказьких гір. Відроги того хребта підходять до самих його окраїн і жителі міста хвалилися гостям, що в горах повно не лише диких кіз, гірських турів та свиней, але й оленів, не кажучи вже про тетер і куріпок, котрі трапляються там чи не на кожному кроці.

Чи їм того дня не дуже везло, чи у них з дарбандцями були різні уявлення про те, що таке "багато звіра", але вони добре намучилися так нічого й не добувши, окрім двох тетеруків. До того ж Сивер втратив аж три стріли: дві згубив, стріляючи по птахах, а третя зламалася від прямого удару в камінь. Коні в гірському лісі були для них, чужинців, більше тягарем, аніж помічниками, лазіння по горах, хоч і некрутих та порослих лісом, незвичному тоді ще до них Сиверові було в муку, тож ополудні вони вже вимоталися далі нікуди і вирішили перепочити на березі карасу[384].

Напилися холодної води, що аж ломила зуби, перекусили шматком овечого сиру і прилягли відпочити. Сивер лежав, закривши очі, слухав, як гудуть його натомлені ноги і згадував рідний Короп, рівний, мов стіл, сосновий бір та деснянський луг, що дійсно кишив козами та вепрами. Аж раптом його вухо вловило чийсь здавлений болісний вигук, а ще за мить згори почувся тріск... Сивер миттю ухопив лука, наклав стрілу і скочив на ноги – якраз вчасно: вниз по схилу прямо на них мчала олениця, помітила і рвонула вліво, але пізно: промахнутися з відстані в сім чи вісім сажнів Сивер просто не міг – стріла прошила тулуб і звір покотився прямо в карасу; олениця билася в потоці, намагаючись підвестися на слизькому камінні та марно; Фрейвар без поспіху дорізає її ножем і витяг з води.

– Е-е, та її хтось до нас підстрелив, – здивовано гукнув до побратима Фрейвар, – у правій лопатці стріла зламана стримить.

– Мені здалося, що я почув чийсь вигук – там, нагорі. Піду погляну.

– Будь обережним! – кинув навздогін йому свій і заходився лаштувати ремені для здобичі.

Кроків за сто вгору був гребінь, а за ним, трохи нижче, – з-під листя пробивався маленький лісовий струмок. Стоячи за товстим горіхом, Сивер уважно розглядав схил, слухаючи, як жебонить по камінню вода, і раптом помітив, що з-за куща ялівцю нижче великого каменя виглядає чиясь непорушна нога. Він ще трохи постояв, насторожено прислухаючись і придивляючись, але чоловік, що лежав за ялівцем, не подавав жодних ознак життя і тоді Сивер почав обережно спускатися до нього.

Спочатку він у себе під ногами помітив лука, що видався йому знайомим. Не зупиняючись, уже швидше, Сивер рушив далі вниз, за кущ ялівцю. На схилі з закривавленою головою непритомним лежав... той сотник, що тиждень назад на базарі купив у перса лука. У гореки, мало того, що була розбита голова, так ще й ліва нога, переламана посеред гомілки, стриміла кудись убік, а вузькі ногавиці потемніли від крові. Швидше за все, вирішив Сивер, ловець, стріляючи, посковзнувся на мокрому камені... Він роззирнувся наколо. Авжеж, так і є – ось там, вище, з каменя зідрано мокрий мох, а тут ось нога потрапила в розщілину і тоді й пролунав почутий Сивером зойк. А далі сотник вдарився головою об цю ось брилу...

Холодна вода зі струмка привела ловця до тями. Він здивувався, побачивши над собою Сивера, схотів підвестися, але застогнав, зціпивши від болю зуби. Коли ж поглянув на свою ногу, мало не впав у відчай і почав насторожено дивитися на

Сивера.

– Я не завдам тобі лиха, – заспокоїв сотника Сивер. – Ми з побратимом відвеземо тебе додому, та перш за все треба зупинити кров.

Тягивою з перського лука він перетягнув сотникову ногу, покликав Фрейвара і сплигло ще чимало часу, доки знайшли сотникового коня, зробили ноші для пораненого і приторочили оленицю.

... В Дарбанд ловці повернулися, коли вже смеркалося. Арслан, так звали сотника, після того, як лічець еміра Ахмада зробив усе, що міг для порятунку зламаної ноги, незважаючи на пізній час (було вже за північ), звелів розшукати і покликати своїх рятівників.

– Ти врятував мені життя.., – звернувся він до Сивера.

– Ми, – перебив той.

Арслан не образився, хоча раніше...

– Проси, що хочеш.

Сиверові ніколи навіть у голову не приходило, що за порятунок чоловіка в біді має бути якась винагорода. Він дивився на сотника нерозуміючим поглядом.

– Кажу, що ти хочеш?! – на цей раз з притиском повторив Арслан.

Ситвер знітився, а тоді, ніяковіючи, спитав:

– Чому перський лук такий пружний і стріла з нього летить швидше?

Арслан не зрозумів:

– Це і є твоє прохання?

– Ну... так, – Сивер скис, вирішивши вже, що ніколи не визнає цю таємницю.

Сотник, дарма, що нога боліла і в голові макітрилося, зареготав, а відсміявшись, мовив:

– Різних чоловіків бачив я на своєму віку, а такого, як ти – уперше! Добре, слухай. Лука того перси роблять із турових рогів: бачив, які в гірських турів круті роги? Вони ті роги якось розм'якшують, витісують з них смуги і з'єднують їх між собою дерев'яним руків'ям. Потім на ці рогові смуги накладають сухожилля, а потім ще дерево і все це скріплюють між собою риб'ячим клеєм. А тоді одразу ж стягують ці роги між собою ремнями в кільце, аби вони пролежали так не менше одного літа. Вся сила перського лука в його рогах: вони, як ти бачив, досить довгі і жорсткі. Через те, що роги від кибиті відходять під кутом, немов зламані, і не розгинаються, коли натягуєш лука, вони самі допомагають стрільцеві згинати кибить. А ще коли ти те кільце розігнеш в іншу сторону, зав'язавши тягиву, то напруга в ній буде майже такою, як коли ти його повністю натягнеш перед пострілом.

Коли лук простий, із дерева, то чим далі його натягуєш, тим важче це робити. А в перському лукові стрілець тратить однаково сили, що на початку, що в кінці. Тягива простого лука штовхає стрілу тільки тоді, як її спустиш, бо далі вже просто не встигає за нею, а тягива перського, через те, що сила натягнення однакова, жене стрілу від початку й до кінця і тому та стріла летить швидше й далі. Зрозумів?

- Зрозумів, - Сивер виглядав зосередженим, бо, якщо чесно, не все й зрозумів та він хотів утримати в пам'яті розповідь Арслана, аби потім домислити почуте.

Без винагороди їх все ж таки не відпустили і Сивер, хоч і відмовився для порядку, але отримав жеребця із сотникового табуна. Фрейварові вручили кинджал зі срібним руків'ям. Правда, жеребець виявився злим та норовистим і Сиверові довелося його збути ще по дорозі до Константинополя - в дорозі ради такому коневі не даси. Та він і не жалкував. Усе думав про той злочасний лук, котрий звів з білого світу його отця і занастив сестер, адже саме через несамолюбне прагнення Жадана розгадати ту таємницю і сталася біда. Було б за що. Було б за що...

Під вечір Сивер таки не витримав, повернувся в город, забрав рештки лука і витративши аж три великих оберемки хмизу, бо ріг погано піддавався вогню, спалив той осередок зла на перехресті двох польових доріг. Коли вогонь догорів, було вже темно. Щойно він рушив з поля, як десь високо вгорі, в темному нічному небі з того боку, де на видноколі ще ледь-ледь жевріла зоря, почувся далекий гусячий перегук. Ключ тримав напрямок майже на полудень, забираючи ближче до сходу і Сивер, зупинившись, довго ще дослухався до того перегуку, аж доки вухо перестало його вловлювати. "Скоро вже й перевесища ставити..." - подумалось йому.

Гуси, перелітаючи у вирій, мають десь харчуватися. Аби пожитися, вони не оминають людські ниви: харч є і там, де озимина сходить, і там, де жито жали - завжди у стерні можна знайти згублений людьми колосок. Сіверяни давно пристосувалися восени, на перельотах, ловити безліч птиці, найбільше ж - гусей.

Вважай, по всьому коропському полю, майже від соснового бору і ген за Стару Могилу, то тут, то там на межах стояли окремі дерева, або заздалегідь вкопані в землю стовпи для тенет - сіток-перевесищ. Вісім коропських сотників заздалегідь тягли у вічніці жереб: яка сотня якої ночі буде ставити перевесища на коропських нивах. А вже всередині сотні жереб тягли десятники - де якому десяткові ставити його сіть.

Сиверів десяток ставив перевесище за Старою Могилою, вглиб поля. Сіть завдовжки добрих тридцять сажнів і заввишки чотири розклали між двома стовпами ще завидна, товсті, міцні ужища перекинули через розсохи вгорі стовпів. Обіч тих стовпів викопані були довгі глибокі ями, вкриті зверху гілками з листям - в кожній з них ховалося по четверо мужів. В потрібну мить вони мали, швидко потягнувши за мотузки, підняти перевесище вгору та так його й тримати. Восьмеро з десятка сховалися в ямах перед заходом сонця. Двоє - тих, що мали, коли прийде час, підняти пташиний табун у повітря, засіли в підліску діброви.

... Сивер сидів разом з трьома посадськими в ямі і чекав, коли від діброви подадуть знак. Табун гусей прилетів уже глибокої ночі. З гелготанням зробив над озиминою два чи три кола і сів. У світлі місяця, що зійшов, прилетів ще один. Озимина після недавніх дощів піднялася на вершок і стояла густою зеленою щіткою. Господар ниви, Жилята, мав по ряду одержати півсотні голів. Він же й зібрався наганяти птицю - такою була його умова. Авжеж, чужому що - пасіться, гуси вволю, не моє жито. Бо чим довше птах пасеться, тим важчим становиться, довше розгін набирає, довше злітає і такому в

перевесище потрапити куди легше. Жиляті ж хочеться, щоб якимось чином і вівці були цілі, і вовки ситі, бо добре, коли понищена гусьми озимина відросте під осінніми дощами, а коли ні, коли не пошле Перун своїх корів на Жилятину ниву?! Хоча, з іншого боку, не дасть тобі рід тинятися ночами по своїх нивах, птицю ганяти – коропцям м'ясо потрібне, тому, пришлецю, вибирай – чи отримаєш півсотні гусей за потолочену ниву, чи залишишся взагалі ні з чим – хто просив колись рід прихистити?

Важко чекати втемну, не знаючи, що робиться навкруги. Сиверові в ямі добре було чути гусине гелготання, деякі з них ходили в кількох сажнях від людської хованки і лише плетений тин, що зумисно був поставлений між нивою та ямою, а ще терпкий полин, густо насипаний на гілля, що ним була вкрита яма, не давав змоги обережній птиці виявити ловців.

Ніч тягнулася, немов тиждень. Сиверові було досадно сидіти отак нерухомо, з затерпими ногами заради якогось десятка гусей: він би і вдень настріляв їх на протоці. Та супроти покону не підеш і коли велить він усі важливі справи з родом своїм вершити – так і має бути... Сиди й терпи.

Замолоду ще Сивер навчився добре відчувати час і щойно він подумав про те, що от-от мають заспівати другі півні, як від діброви тричі каркнув ворон: "Готуйтеся!". В ямі презирнулися, кожен підібрався, очікуючи наступного знаку, аж раптом гортанний гусиний оклик пролунав над нивою, одразу ж за ним здійнявся велій шум від великих, сильних крил, що розтинали повітря і в тому шумі майже потонув голос крука, але він був уже і непотрібен, бо ловці з обох боків перевесища одразу ж почали, швидко перебираючи руками, натягувати мотуз. Тенета піднімалися догори, а коли верх сіті дістався вже розсохи, останній з четвірки притьмом обкрутив кінець мотузки за вбитий саме для цього кілок. Передні птахи з табуна, що по тривозі вартового піднявся в повітря, встигли пролетіти тенета, але більша частина таки влетіла в пастку. Мало не дві сотні важких птахів вдарилися в перевесище так, що стовпи, на яких воно трималося, аж похитнулися і нахилилися під їх вагою. Оглушливий лемент переляканої птиці, ляскання крил сполошили і інші табуни, що скрізь по полю теж здійнялися в повітря і теж потрапляли в сіті. Сторожа на стінах і та, певно, була оглушена гелготанням птиці, що неслоя з поля.

Сиверів десяток вже трудився, не покладаючи рук. Кінці мотузок відв'язали і перевесище з десятками гусей повалилося на землю. А далі рікою полилася гусяча кров. Лупили киями по голові, перерізали пташині горлянки, в повітрі літало сіре пір'я, билися в передсмертних судамах гуси... Лови!

Овсень прийшов. Табунами послав у Вирій лугове птаство: гайстрів, чапель, лебедів, гусей, качок. З ними разом здійнялися в повітря зграї дрібноти: ластівок, стрижив, мухоловок, вівсянок, горихвісток та шпаків. По протоці немов мітлою хтось пройшовся. Зате ліс ожив: з першими нічними заморозками у лосів, оленів, кіз, турів гони почалися. Не лише на посаді, а й з городських стін добре було чути рикання биків. Що вже там казати про Сиверів двір, коли від нього до узлісся списом докинути можна?

– Ох! Ох! – коротко, хто тонше, а хто густіше, зовучи на прю суперника, зі стогоном

виголошували сохаті споконвічний поклик крові.

- А-о-о! М-о-у-о-о! - протяжніше і голосніше від лосиних неслися лісом надсадні голоси оленів.

- Бм-у-у! У-у-гу!! - опустивши до землі широчезну, з коротким світлим чубом і дебелими рогами голову, басовито ревіли за Десною темнобурі тури і рили ратицею землю.

Забулася звірові природна обережність, налиті кров'ю очі шукали гідного постати супротив на битву, а доки такий не знаходився, діставалося кущам і деревам.

Для людей відійшли в минуле літні клопоти - косовиця, жнива; уже й обмолот скінчився: ніщо тепер не в'язало ловцям руки. Хто був удатним до ловів, хто стрільцем вважався неабияким - усі подалися в пущу. Від Колодія і майже до Ладу-Овсеня риба слугувала прокормом, нині ж прийшла година ласувати м'ясом.

... Дарма, що день постав уже в повну силу, а туман, котрий сивим смухом накрив луг - лише верхівки верб де-не-де проглядалися поверх молочної сивини - проліз і на узлісся, проте далі, вглиб лісу, не сунувся, взяти в полон сосновий бір забракло сили. Придавлений туманом луг мовчав, з лісу ж, перекриваючи сумне тінькання синичок і стук дятлів, нісся часом віддалений, а часом і близький рев биків - гін був у самому розпалі.

Переправившись Мовчановою одnodеревкою на правий берег Ужеті, Сивер з Величком на першому ж пневі поклали лісовикові свої дари і рушили узліссям, понад самим лугом, на схід. Кілька днів назад Сивер випадково на самому краю лісу надивав оленячу гінну[385] яму. Братанича узяв із собою, аби побачити, чи є у нього хист до ловів та й здобич, коли повезе, щоб було кому нести - самому тягти оленя забракне сил. Сивер ішов з луком, Величко лише зі списом.

- На тебе покластися можна? - стиха спитав Сивер, протягуючи молодикові лука.

- Я по два десятки вевериць приносив! - палко зашепотів Величко.

Стрий тільки рукою махнув.

- Дивись мені, не розгубися...

"Чого б це!" - пхекнув про себе Величко і про всяк випадок наклав стрілу на кибить.

Тим часом Сивер зупинився і почав прислухатися, потім мовчки показав на свіжий слід, що з глибини лісу простував до луку, а тут повертав одесну. Величко присів, розглядаючи його. Він був гострішим, ніж у бика, меншим і тягнувся майже ниточкою: бик ноги ставить куди ширше.

"Олениця. А я й не помітив..."

Сивер поманив пальцем Величка, зашепотів у самісіньке вухо:

- Тут тропа... Бик на ямі... Вона до нього йшла... Зійдемо туди, - показав очима вглиб лісу.

Трохи далі починався підлісок і кілька молодих липок могли послужити ловцям за хованку. Вони були взуті в личаки, ті м'якші від чобіт і хода в них тиха, мов котяча. Пройшовши по лісу сажнів двадцять, Сивер зупинився поміж липок.

- Почну вабити - дивись в чотири ока... - зашепотів він Величкові: - Старше п'яти

літ не бий... Оленицю не бий... Все, – відштовхнув братанича і стуливши біля рота дві долоні та опустивши голову до землі, видав горлове гнусаве мукання. Почекав, підправив трохи:

– Мо-о-у-о-о! – а трохи згодом: – О-о-а-о-о!

Тиша. Від гінної ями анішелесь. Та трохи згодом від Ужеті донеслось:

– А-о-о-о!

Сивер з відповіддю не забарився:

– О-о-у-о-о!

Тиша. Вони чекали настрожившись, але олень мовчав. Сивер ще двічі пробував манити – нічого... У нього вже майнула думка про те, чи не варто повернутися до тропи – а раптом той, що подав голос, піде слідом олениці, – коли позаду них щось тихенько хруснуло. Він встиг штовхнути Величка і сам повернувся на той хрускіт – за якихось вісім-десять сажнів від них з-за липки висувалась лобата голова ведмедя, котрий був готовий до вирішального ривка на оленя.

У Величка свинцем налилися ноги: навіть якщо він і встигне випустити стрілу, вона ведмедя не зупинить, він їх за мить пошматує.

– Х-ха!! – раптом щосили гукнув Сивер, замахуючись на ведмедя списом. Той пирхнув з несподіванки, крутнувся на задніх лапах і смішно підкидаючи товсте волохате гузно, дременував лісом.

Стрий, закривши рукою рота, сміявся, аж присідав, зате Величко витирив з чола холодний піт: хтозна, що б він робив, коли опинився з ведмедем сам на сам.

– Гони вони такі, – відсміявшись, шепотів братаничу Сивер, – м'ясяця усім хочеться... І не знаєш, ловець ти чи здобич. Тут діла вже не буде... Давай зайдемо з іншого боку.

Вони зробили чималенький гак лісом, обходячи стороною місцину, де мали бути олені, і знову вийшли на узлісся. Туман на лузі слабшав, уже вгадувалися окремі кущі та дерева. Знайшли невеличкий клапоть підліска, за котрим можна було сховатися, і ледве Сивер зібрався вабити оленя, як Величко торкнув його за рукав: краєм луку, ховаючи в тумані ноги, в напрямку Ужеті пливли дві олениці. Саме пливли, а не бігли – спини їх майже не ворушилися, високо підняті невеличкі сухорляві голови з чималими настобурченими вухами, що на ходу нашорошено поверталися в різні боки, навіть не колихалися – ловці дивилися на них, мов зачаровані.

Коли олениць вже не стало видно, Сивер подав Величкові знак і вони обережно, скрадаючись, рушили узліссям в тому ж напрямку. Знову на їхній дорозі знайшлися кущі, Сивер зупинився за ними і подав голос:

– А-о-о-у-о-о!

Мало не одразу ж десь попереду озвався з туману бик:

– М-о-о-у-у-о!

Сивер, сам згоряючи в нетерплячці, змусив себе трохи почекати і повторив виклик. Штовхнув Величка: "Готуйся!" Той наклав стрілу на лук, пошукав правою ногою зручне опертя і завмер. Затріщали попереду кущі, почувся хриплий оленьчий рик,.. усе стихло...

Вони чекали, а час тягнувся, немов загуслий мед. І раптом, несподівано для обох, зовсім близько пролунав гучно та пронизливо заклик на прю:

- М-о-у-о-о!

На межі луку та лісу, піднявши голову з велетенськими рогами так, що ті лягли аж на спину, стояв здоровенний бик з могутньою шиєю, вкритою темною закошляною гривовою і з широко відкритого рота оленя до лісу линув грізний бойовий клич. Усе його п'ятнадцятипудове тіло, що складалося з самих м'язів та кісток, було по вінця налите неміряною силою, та сила, напруживши до краю м'язи, шукала виходу, аж сеча бризкала з нього на траву. Його олениці, що без сумніву, звідкілясь та спостерігали за своїм господарем, певно, милувалися таким красенем – могутнім і хоробрим.

Мимоволі любувалися звіром і Сивер з Величком. Коли ж молодик, забувши про настанову свого стрія, ворухнувся, аби підняти лук, Сивер поклав руку на його десницю: "Не треба..." – він нарахував щось із дванадцять чи тринадцять відростків на оленячих рогах – бик був старим, а його м'ясо занадто жилавим.

Олень тепер насторожено вдивлявся вглиб бору, очікуючи, коли звідти нарешті з'явиться суперник: ніздрі його роздувалися, вуха були прищулені, верхня губа тремтіла, відкриваючи зуби – дарма, що до бика було мало не двадцять сажнів, ловці добре все бачили.

Раптом лівіше їхньої засідки почувся шум і з лісу, підставляючи під постріл свій правий бік, з'явився ще один олень, явно молодший і ще ближче, аніж перший – за якихось десять-дванадцять сажнів. Величко стрепенувся, натягнув лука, але той порух виявився помітним обом бикам – вони майже водночас розвернулися.., Величко якусь мить ще цілився, а коли стріла спорснула з тятиви, олень уже відштовхнувся ногами від землі, стріла лише майнула білим оперенням за його холкою і зникла поміж сосен.

Сивер нічого не сказав молодикові – той виглядав таким нещасним... Та, врешті-решт, лови завжди непередбачувані, а якби ще кожна стріла била в ціль, то й звіра в лісі не залишилося б.

Олені розбіглися, починати в полудень усе спочатку було пізно, стрілу так і не знайшли, тож Сивер сказав, як відрізав:

- Не судилося оленем поласувати. Ходімо до двору, – і подався узліссям до Ужеті.

Невдаха Величко плентався слідом і картав себе останніми словами. До їхньої одnodеревки залишалося може сажнів сорок, коли з луку пролунав клич оленя. Ловці ще не встигли оговтатися, як від протоки, котра від узлісся була зовсім недалеко, подав голос іще один бик. Туман на лузі вже розвіявся і ловці скоро побачили одного, а потім і другого оленя. Обидва були доволі молодими – чотирьох-п'ятилітніми.

З узлісся було добре видно, як суперники зблизилися, але замість кинутися один на одного, почали легкою ристсю, пліч-о-пліч, бігати лугом та час від часу ревити. Сивер забрав у Величка лук, витягнув з тула стрілу, вичікуючи, що ж робити далі. До оленів було досить далеко для смертельного пострілу, а наблизитися до них по відкритому лузі не було жодної можливості.

Ловці, скрадаючись за соснами, рухалися услід за биками, які потроху посувалися

до Ужеті. Пройшло чимало часу, а можливо, то ловцям лише так здавалося, та бики все бігали плече в плече, немов найкращі друзі. Аж раптом, мовби їм згори хтось знак подав, вони розвернулися назустріч один одному, нахилили голови до самої землі і з сухим кістяним звуком вдарилися своїми гіллястими рогами, зчепилися ними та почали щосили тиснути один на одного. Певно, сили суперників були однакові, бо ніхто з них так і не зміг взяти гору над іншим, а тому, вдаряючись рогами знову і знову, вони почали посуватися боком – то вправо, то вліво, намагаючись хоч так зрушити супротивника з місця. Марно!

Сивер, забувши про лови, з цікавістю дивився на цю прю: хто ж таки візьме гору? А олені тим часом вже опинилися біля самої Ужеті. Берег вузької річки хоча й не був дуже крутим, але над водою вивищувався на добрих півтора аршини. В якусь мить один з биків на краю берега оступився і почав валитися на бік, униз до води, потягнувши за собою суперника. Сивер з Величком, ховаючись уже за кущами верболозу, не змогли до ладу й зрозуміти, як воно так сталося, що олені, падаючи, нерозривно сплелися рогами – так укупі й повалилися в річку.

Вони борсалися вже на її середині, тільки іноді дістаючи дна і без твердої опори для ніг не маючи змоги роз'єднатися. Хоч течія Ужеті й була досить повільною, та все ж вона потроху зносила оленів до протоки – може якихось сажнів тридцять і залишалося.

Ловці стрімголов помчали до лодії, вскочили в неї, Величко, схопивши весло, відштовхнувся від берега і їхня хитка та ненадійна душогубка полинула серединою річки до оленів, що якимось чином трималися на поверхні – лежачи на воді боком, спинами один до одного, вони час від часу починали борсатися, здіймаючи купи бризок – але до устя Ужеті було вже зовсім недалеко. Набагато швидша коропська течія, підхопивши биків, несла б із собою скорий кінець обох.

Сивер, приготувавшись, з ножем у руці чекав слухної миті на носі лодії. Змагальники вибилися із сил. Коли однодеревка порівнялася з оленями, один з них, явно витриваліший, вже тримався на воді, як годиться. Зате інший лежав на спині, намертво прикутий рогами до свого колишнього суперника. У обох над водою одні тільки голови й визирали. Той витриваліший, по суті, ніс свого супротивника на власній спині.

Сильніший олень, втікаючи від лодії, з останніх сил подався до берега, тягнучи за собою іншого. Сивер устиг вхопитися шуйцею за котрийсь із рогів, підтягнув лодію ближче і полоснув перевернутого оленя по горлу. Іншому жах придав неймовірної сили: він таки дістав ногами дна і відштовхнувшись, вискочив над водою щонайменше на півтулуба, дарма, що тягнув за собою не легшого, ніж сам, побратима. Почувся тріск, якийсь ріг відломився, олень скаженів у воді, вискакуючи та падаючи в річку знов, намагаючись уникнути наглої смерті, нарешті-таки дивом якимось йому вдалося вивільнитися і він вискочив на берег та помчав стрімголов, не розбираючи дороги, прямо до Сиверового двору, проскочив мимо нього і зник у лісі.

– Бачив?! – запитав у Величка Сивер, підхопивши у воді зарізану здобич за вцілілого рога. – Оце вой! Отак треба зі Смертю боротися, затямив?

... М'ясо забитого оленя виявилося нікудишнім, довелося пустити його на солонину – сподівалися, що сіль переб'є неприємний смак.

– Це тому, що гони? – шукала причину Вишня, складаючи пересипану сіллю оленину в невеличку діжу.

– Ні. Не скажу чому, та примічено ловцями: коли олень, чи кінь перед смертю довго бігають, виснажуються, то м'ясо їхнє стає недобрим, – Сивер замовк, пригадавши щось своє, давнє і звертаючись уже до Величка, закінчив:

– Ось тому, братаничу, коли підстрелиш звіра – не гони його, нехай він спокійно доходить, зрозумів?

Давно вже поховали господарі снопи з хлібом у stodoli. Вже й у останнього недбая[386] обмолот пройшов. Настав час ряд виконати: хто чужу ниву пахав, сів яв на ній жито, а тепер ось змолотив його на току, той до осіннього віча мусив віддати власнику ниви третину врожаю. У Сивера два рядовичі: Жилята і нещасний Борило. Жилята уклав із Десенею ряд на три сохи ріллі, Борило – на одну ріллі та ще на одну лядини.

Кому-кому, а Жиляті про ряд нагадувати не треба. Першим у Коропі обмолот закінчив і рядовичів своїх, у кого землю брав, покликав: оце ось моє збіжжя з твоєї, Кучмо, ріллі, а це – з твоєї, Величко, ну, а це жито і цей овес, і просо – з твоєї, Сивере. Цілий день, з ранку й до пізнього вечора Сивер з Вишнею возили збіжжя. Величко своїм рядом був заклопотаний – йому те жито кортіло, не забарившись, продати: молодика, безженцю, срібло потрібне, а не зерно. Бігав по купцях, шукав, хто кращу ціну дасть.

Коли вже Вишня на току останнє зерно в суржик[387] змітала, Жилята відкликав Сивера убік. Майже одного зросту з ним, зсутулений, довгорукий, весь якийсь кострубатий, Жилята, опустивши очі, забубонів:

– Борило, рядович твій, – свояк мені. Це я його переманив сюди недавно. Біда у нього – килою мучиться. Та ти ж, думаю, чув. Дозволь мені за нього ряд сплатити: і за ріллю, і за лядину. А ми вже з ним самі розберемося – по-рідному...

Схотілося Сиверові подивитися Жиляті в очі, але не вийшло.

– Помислити треба, – невдоволено проказав Сивер.

Така відповідь немов підхльоснула Жиляту:

– А коли я в тебе візьму по ряду і Борилову ріллю, і лядину, що він занехаяв? Га? Більше, ніж у мене, ти тут ні в кого не отримаєш!

– Не напирай, – порадив Жиляті Сивер. – Сам збираюся по весні за чепіги братися, – а в самого думка в тім'ячко бухнула: "Стій! А воли? А рало, суковатка[388]? Ет!..."

– Лукавить Жилята, замислив щось. А що – не доберу, – вже дорогою поділився з Вишнею Сивер.

Вишня довго й не розмірковувала:

– Поклав око на своячку. Або на дітей.

– Не може бути! – не повірив жоні Сивер: – Вони ж родичі, як-не-як...

Наступного дня подався зранку верхи до Борила. Варто було показатися над тином

голові комонного Сивера, як Борило, що сидів, за звичкою, на колоді перед входом в житло, немов поменшав ростом і навіть лицем перемінився. Дивився кудись перед собою, але чи бачив щось? Лише невігойна печаль глибокими зморшками враз лягла на чоло й попід очі нестарого ще Борила.

- Гой еси! - як годиться, привітався Сивер.

- Гой еси і ти, Сивере.., - вклонився, сидючи, Борило і почав, спираючись на костур, повільно підводитись.

В дверях житла показалися жона та син. Борило махнув їм рукою, мовляв, причиніть двері і сидіть там, не заважайте - мужі розмовлятимуть.

- Кажи, - приречено звернувся він до Сивера, коли двері за домочадцями причинилися.

Сивер, хоча й уявляв собі ще звечора цю розмову, але тепер зам'явся. Вранці, молячись за столом, дійшов звично до слів: "... Ет дімітте нобіс дебіта ностра, сікут ет нос дімісімум дебіторібус ностріс[389]..." і його немов оса вжалила - замислився над суттю вимовленого.

"Якожде ми пробачаємо..." Пробачаємо? От ти християнин. Їхав сюди у відчаї та зневірі, боявся навіть, але Єзус укріпив тебе, підтримав, та що підтримав?! Він дав тут тобі усе, вдесятеро навіть більше проти того, що несміло прагнув ти... А що ж ти? Був у зневірі, не раз і не два відступався від Спасителя, вирішив навіть, що Його тут нема! Сором який!! Вірити, коли ти повержений, лежиш ниць і Єзус - остання надія твоя.., чи вірити, коли ти на коні та ні в чому не знаєш нужди: інші винні тобі, а ти вершити маєш чужу долю?!

У тебе зерна чи не втричі більше від потреби, а тобі винні ще. І той, хто винен, не по злому умислу своєму віддати не може - біда сталася. Покон велить: не розплатився по ряду чим домовлялися - розплатися нажитим добром, коли його немає - волею своєю. Воля останнє твоє добро, без неї живот то вже й не живот... А Єзус вчить: коли хтось винен тобі - пробач йому, як Я тобі пробачаю. Трифілій казав: Спаситель - все милостивий, Він пробачає нам те, що ніхто інший пробачити ніколи не зможе. Нам лише вчитися у Нього треба...

Проживеш ти без того зерна? Авжеж, проживеш. Може, розбагатієш з нього? Ні. Прагнув ти багатства? Та ніколи... Волі прагнув. Ще - до роду повернутися хотів. А повернувшись, і тут волі схотілося. Підсік би Борило лядину, овес чи просо там посіяв - чи звів би ти житло, волю бажану мав би? Ні. По-доброму - дякувати йому мусиш, а не його волю відбирати. Що тут мислити?!

Сивер поїхав до Борила з твердою впевненістю, що борг тому пробачить. Хотілося лише про Жиляту спитати. Та коли тільки поглянув на нещасного Борила, чи не вперше в житті пройняла жалість до чужого йому мерта. Не та жалість, коли розумієш, що по заповіді Христовій жити маєш, а від серця - коли без розуму, без підказки.

Пом'явшись, він таки запитав:

- Казав мені вчора Жилята, що хоче за тебе сплатити мені по ряду: і за ріллю, і за лядину, - і подивився на мерта.

- Павук.., - не одразу, тихо проказав Борило і скрушно хитнув головою.

"Невже Вишня таки права була?"

- Та ви ж родаки.

Борило вологими очима мовчки пильно вдивлявся кудись в далечінь, за Ятрицю: що він там бачив? Дивно, але Сивер почувався ніяково перед цим мертом, що винен був йому мало не вісім гривень. Здавалося йому, що Борило бачить прямо зараз якусь недоступну іншим таїну і це вивищувало його над Сивером.

- Сядемо, - озвався нарешті Борило і кивнув головою на колоду. Обережно, притримуючи себе під грудьми, опустився на неї, почекав, коли рядом сяде Сивер.

- З Ромену ми обоє, сестер держимо. Чотири літа назад один купець роменський був тут, Жиляту впізнав. Приїхав і почав мені свояка вихвалити - як він тут угніздився. А в нас печеніги спокою не дають: на ниву йдеш або їдеш і не знаєш, повернешся, чи з полоном тебе поженуть. Каже купчина: звав і тебе Жилята і так уже ж розхвалював, що і спокійно тут, і хоча й пісок, а жито родить - ого! Журавка моя ухопилася: їдемо та й годі! Отак я на Коропі й опинився...

Сивер слухав, не перебивав. Видно було, що хочеться чоловікові виговоритися, можливо, уперше в житті.

- Поміг мені Жилята, - вів далі Борило, - і ниву знайшов, і зерна на посів дав, і поміч, коли що треба... Тільки так якось виходить у нього, що стеле м'яко, а спати - кістки болять. На Ромені я не гіршим від інших був, а тут... Усе сподівався: ось-ось жарптицю за хвіст ухоплю - свояк же помагає. Куди там... Зав'яз я в Жилятиній допомі. По вуха. А тут ще й кила...

Сікли ми з отроком моїм, Земледухом, Десенину лядину. Узав її в Десені, аби з Жилятою за купу його розплатитися, гадав, що дві сохи потягну якось сам. Не знаю, як воно так вийшло, тільки впала сосна прямо на Земледуха. Добре, що сніг був глибокий і улоговинка - дерево сина не вбило, а тільки придавило. Він лежить під стовбуром і кричить; я злякався - думав, що покалічило отрока, ухопився за стовбур і підняв: донині не доберу, де в мене стільки сили взялося... Земледух вибрався, ну, а в мене, бачиш, пуп і розв'язався. Тепер і цеберко не піднесу. Часом під грудьми тельбухи як вилізуть - немов макітра надметься... Стара Некраса прийде, вправить, а то хоч помирай.

- Ти, Борило, за ряд наш не думай, забудь. Сплатив ти мені по ряду - усе до різаної. Так усім і скажемо.

- Я... вже... - махнув знічев'я. - Все одно, у свояка павутина міцна, не виплутаєшся...

Він говорив із зупинками, кожне слово його падало на Сивера мов камінь, вагу мало таку, що до землі тиснуло:

- Сам ні на що не годен - хіба свиням на корм... Жона поплаче, звісно, та Жилята скоро втішить... Діточок мені жалко... Хоча б на два-три літа пізніше... Та що вдієш: така вже Судениця[390] заявила колись до моєї колиски...

Борило замовк; печаль, здавалося, затопила собою увесь двір забутого Долею...

Сивер, помітивши, що рядович думками десь далеко, підвівся, мовчки вийшов за ворота, скочив на Птаха і подався геть.

Тієї ж ночі Борило повісився. Дерево, на котрому висів самогубця, зрубали упень і сліду не лишилося, Борилові вбили в груди кілка з осики, щоб не міг повернутися з Нави та мучити людей, а тіло закопали на перехресті двох гостинців. Домочадці його пішли до Жиляти обельними холопами та й дворище також дісталось йому – за невіддану небіжчиком купу.

Проїхала сіверськими землями добра, милостива і щедра Цеця. Їй на зміну прийшов Овсень, а з ним узявся ходити людськими нивами хазяйновитий суворий Житень: низенький, з густим нечесаним волоссям, немолодий уже Бог урожаю, жита. У три своїх ока дивиться він за тим, чи скрізь дали люди лад своїм нивам, чи не залишилися десь покинутими колоски жита або вівса. Неприбрані колоски або й просто зернята дбайливий Житень забере з ниви нікчемного господаря і підкине тому в стодолу, в кого лад панує на полі. Недбав наступного літа покарає неврожаєм, а працелюбного неабияк винагородить. Тому стережуться люди немилості Житеня, готуються до зими старанно, без лінощів.

Дажбог-сонце за літо роздав усьому живому буйну силу Семиярила; так само, як онук його, сіверянин, що замолоду дивував усіх неміряною потугою, з літами силу свою на досвід, на мудрість міняє, так і Семиярило в осінню годину, коли день рівняється з ніччю, а Добро має однакову силу зі Злом, коли немає нічийої переваги і потрібно не силою, а розумом діяти, тоді Податель Ладом стає, щоб разом із ним онуки його, умиротворившись, з ясною головою могли дати лад життю своєму.

По покону на осіннє рівнодення скрізь по сіверських землях віче вирує. Під Добрим Ясеном на великому, з ясенового тесу, столі тіснилися старотці Коропа на чолі з Видутою та Шамром. Уся площа і всі вулички навколо неї були вщерть заповнені людом: в бік Лугових воріт стояли мужі-градники[391], в бік Полуденних – посадські. Городом пливло бабине літо, нагадуючи кожному, що все хороше рано чи пізно кінчається.

Як водиться, коли збирається стільки люду, а в кожного думка своя, і тільки вона одна, на противагу іншим, по Праві мислена, лемент стояв несусвітній. На початку віча бирич з Ратичева виголосив, яку дань має готувати Короп до полюддя: три тисячі, сто і сорок вевериць за ріллю та дві тисячі, сім сотень і вісім десятків – за дими. А ще воску два пуди, меду – вісім, бобрового струменю – з двох десятків звіра, сто сажнів конопляного ужища і, звісно, від усього гнізда коропського – насад дубовий на двадцять пар весел.

Бирич виголосив та й поїхав собі далі, а віче розходилося не на жарт: до мізків дійшло нарешті сказане ним, покрутилося там і через язик на світ Божий вихлюпнулося.

– Півтораста сороків[392] вевериць! – волав Балуй, молодий купець, що вмів лічити не гірше, мабуть, Числобога. – Де братимемо, людіє?!

– Вибили по лісах звіра! – піддавав жару бортник Рекун.

- Куди старотці дивляться?! - перекрикував віче Летяга. - Чого мовчали, коли бирич виголошував?!

Сивий, як туман, старий Одинець не витримав, закричав зі столу:

- Цить мені, Летяго! А ти нащо тут?! Чого ти мовчав?! Гузном своїм думав?! Бирич - муж підневільний, що тивун йому скаже, те й виголошує!

Видута незворушно споглядав розбурхане людське море: шоліта чи не одне й те саме... Полементують, часом і до бійки справа доходить, а тоді вгамуються, через тиждень вже й згадувати не будуть. Воно, звісно, данина виросла. І вивірки по лісах усе менше... Чи люду більше?

Куди подінешся - доберуть і тепер, скільки треба. Дві куни - от уже сорок вивірок. А лисиця - півтора сорока, а ведмідь - п'ять сороків. Тепер ось лементують, а по весні завалять гостей хутрами, за безцінь віддадуть...

Ех, людіє, людіє... Коли вже наїстеся?

Відчувши, що лемент трохи пішов на спад, підняв руку. Віче притихло, шуміли тільки далі від столу.

- Роде мій, слухай, що мовлю... Пошлемо зараз же гінців до Седня в Ратичів: Летягу,.. Балуя,.. і Рекуна. Нехай мовлять там: "Пощо, тивуне, дань важку поклав на рід?! Волимо менше давати!"

- Пощо я?!

- Погибелі нашої хочеш?

- Знайшов дурних!

Натовп зареготав. Видута посміхнувся про себе, розуміючи, що перша буря скінчилася і знову підняв руку.

- Слухайте! Третього дня приходили до старотців посадські гончарі - не хочуть сторожу нести на стіні. Кажуть, що вона не для них, лише градників захищає. Яка ваша воля буде, родовичі?

- Чому?!

- Хто це там не хоче?!

- А старійшина у нас навіщо?! Різок ослушникам! - неслоя від градників.

Русявий кожум'яка Педаш видерся на стіл, повів плечима, мало не зіпхнувши з нього при цьому половину старотців, і його густий бас поплив над вічем:

- Напрежд лепетало своє трудити, мислити треба! Прийде супостат - побіжите куди? За стіни! Ану, покажись мені, хто не хоче на стіну в сторожу! Не хочеш - горшки, водиму на воза і убрусом тобі дорога!

З боку градників пішли смішки. Від посадських, та й то, здалеку, хтось дзвінко заперечив:

- Ви за стінами сховалися, а наше добро попалить!

- Коли всі тут почнуть, хто в ліс, хто по дрова - згине рід! Ставте собі стіну! - драв горло Педаш та навіть його бас не перекрив шум, що здійснювся серед посадських:

- Яка стіна?! Зима на носі!

- Коли її ставить - роботи по горло!

- Хай з весни городські допоможуть!

Вже від городян хтось несамовито заволав:

- Лежні! Вас мало не чотири сотні! Коли діди город ставили, мужів і двох сотень не було!

Видута зумисно на самому початку віча підкинув родовичам цю кістку - нехай погризуться, тоді йому легше буде вправлятися з цим необ'їждженим, мов дикий жереб, натовпом. Можна було б тих дурнів з посаду, котрим так уже важко було вісім разів від Різдва до Різдва постояти на стіні, викликавши їхніх сотників, одразу посікти різками біля вічниці, але зачали б посічені зло на Видуту - старійшині таке ні до чого. А тепер ось проти того десятка, чи двох невдоволених постає кількасот розлючених родовичів, з котрими не потягаєшся - не тільки зуби, а й ребра порاهують.

Вже навіть посадські люто визвірилися на гончарів, що так необдуманно, лише через гарячу пору, коли від горна[393] треба день і ніч не відходити, схотіли відмовитися від сторожування, Видута виступив наперед і знову підняв руку:

- Мужі! Якою воля ваша буде? Як покараємо ослушників?

- Різок їм!

- Із сіллю! - зі злорадством гукнув хтось. - Хай посвербить дурням!

- Така воля роду! - урочисто прорік Видута. - Завтра ж усі, хто приходив третього дня, ополудні мають бути біля вічниці. Зі своїми різками! - додав, знущаючись. - Хто надумає не прийти - сторожа приведе. Сам удвічі всиплю!

... Віче колотилося зранку аж до полудня. Сивер разом із Рикушем стояв неподалік столу і дивувався безладу, котрий, на його думку, панував на площі. Лише під кінець почав розуміти, що Видута зумисно не поспішав давати лад цій колотнечі: лише коли всі добре надеруть свої горлянки та, стомившись, зайдуть у безвихідь, тоді вже він і собі скаже добре ним обмислене, таке, що влаштує усіх. "Ти бач, - подумалося Сиверові, - а стрий не такий уже і безпорадний... Тишком-нишком усе на свій лад повертає".

Давно влягся лемент, що його викликала відмова посадських нести на стіні сторожу, розмислило віче і те, кому які на зиму мости лагодити, а які до весни полишити і по скільки срібла з диму до Різдва Божича в городську скотницю та волхвам передати, і про суперечку між Коропською верв'ю та Воронізькою за сіножаті по Реті[394], котра пішла новим руслом, прирізавши воронізькому родові добрий шмат лугу, і ще про щось - Сивер уже й не пам'ятав, про що саме - усе вирішилось, вляглося і все на користь роду вийшло: як не крути, а все ж таки Видута був не найгіршим старійшиною, марно навадять[395] злі язики.

Коли вже розходилися, Рикуш не витримав, довірився другові:

- Надумав я меча собі скувати. Щоб не гіршим був, ніж у Ждана.

- Чи багато ти їх викував? - поцікавився Сивер, бо хоча й не коваль, проте розумів, яка різниця між горбушею і мечем.

- Тільки три, - зізнався Рикуш. - А от все одно хочу! Нехай і три літа куватиму, однак зроблю! Хоч і десять пудів криці переведу...

Сивер нічого не сказав, а прийшовши додому, дістав з-під лави в робітній кліті

сакву та порившись у ній, витягнув два напівкруглих, з півдолоні завбільшки і на велику перерубану стелазь[396] схожих, шматки заліза.

- Я скоро, - запевнив Вишню і подався знову до Рикуща.

- Ось! - простягнув ковалеві. - Вутц[397]. Для меча тобі.

- Що?! Вутц?

- Осердя для меча кують з нього. Виходить гнучким та міцним. Краще хоролужного. Купці з Хіндостану везуть таке до ромеїв.

Рикущ покрутив півкружальця в руках, підкинув на долоні - фунтів два, не більше.

- І скільки ромеї за це платять? Певно, на вагу срібла йде?

Ромеї платили за вутц чи не вдсятеро дорожче, але Сивер махнув рукою:

- Він мені задарма дістався. Бери, зробиш собі меча, як у Ждана.

Не став говорити другові, що думка колись була: замовити у гарного коваля бредокс навзамін простецької своєї брадви. Знав уже Рикуща - тоді нізащо не взяв би цей вутц. А так хотілося віддячити другові за усю його поміч!

За тиждень до Покрови, осіннього Макошиного дня, негода два дні косими осінніми дощами стьобала спустошені ниви, поривчастим вітром гнала з узлісся по розмоклій землі жовте кленове листя, аж доки воно, обважніле під зливою, не прилипало до землі; вона вселяла в душу смуток, безнадію та страх перед недалекою вже зимою. Надвечір розпогодилося, вітер помалу стих, небо очистилося від хмар, помітно похолодало і Дажбог-сонце в'їжджав у небесну браму на заході, прикриваючись щитом червонясто-морквяного кольору - на мороз.

Під ранок перший заморозок упав-таки на сиру, непросохлу ще землю. Здолавши поночі шлях підземним океаном та поважно впливши на сході вже вранці, Дажбог уздрів землю своїх онуків щедро вкритою сріблом першого інею. Мороз немов ковальськими кліщами стиснув у своїх обіймах кожен травинку зеленої отави і вона принишкла - посріблена, обледеніла, не здатна опиратися холоду, проте непохитно впевнена, що скоро все минеться і життєдайні промені Подателя розтоплять цей, поки що перший іній на її приморожених стеблах.

Промерзлий, рівний, мов долоня деснянський луг під ранніми променями сонця хоча й вигравав самоцвітами, але здавався неживим навіки. Навіть поодинокі дупласті верби, з котрих напередодні вітер зірвав майже все листя, а те, що залишилося, обмерзле, побуріле важко спадало тепер на срібло отави, навіть кілька високих стогів сіна, що вказували про близьке людське житло - навіть це не вселяло в людську душу жодного промінчика надії: мине зовсім небагато часу і Зюзя владно візьме в свої руки віжки рябої кобили Зими.

Коли східний бік стогів, звільняючись від інею, запарував під гарячими променями, в крайньому з них почувся шурхіт і з утвореної в сіні людськими руками печери на білий світ виліз невисокий, але кремезний, широкоплечий мертв літ тридцяти, коли не старший, в бороді і густому волоссі якого то тут, то там заплуталось сіно. Одягнений він був по-скоморошому: у досить вузькі ноговиці з холошнями різного кольору та короткий, підрізаний жупанець, добре вже поношений і перехоплений у поясі

барвистим, жовто-червоним чересом.

Скоморох з видимою насолодою потягнувся, аж захрупали кістки і гукнув на весь луг:

- Гей, лежебоки! Годі вам хропіти! Ич, розіспались, мов ведмеді!

Не одразу, але заворушилося у всіх стогах і скоро по напіврозмерзлій траві до того, хто гукав, зійшлося добрих півтора десятки таких же барвисто вдягнених людей.

- Чого кликав, Ненаше?

- Мабуть, снідати звеш?

- Не в світлого князя, щоб снідати... - невдоволено буркнув Ненаш. - Досить з вас учорашньої вечері.

- А добре ми таки вчора повечеряли, га, Ненаше?

- Добре буде, коли минеться, - знову забурчав той.

- Ватаг у нас боягуз, виходить! - насмішкувато мовив досить високий та стрункий красень у одязі простого городника: свитці сірого сукна, білих колись ноговицях, що були заправлені в прості чоботи та з шапкою на голові.

Ненаш, почувши таке, тільки зубами скрипнув:

- Не забувай, Притико, чий хліб їси!

- Поїли б учора хліба, якби не я! - і не збирався здаватись красень.

Дехто з ватаги невдоволено загув:

- Чого, Ненаше, хлібом докоряєш?! Рівні ми всі!

- Був ти ватагом, коли при світлому князеві жили. Тепер усі однаково микаємось!

- Ха! Баба з возу - кобилі легше! - посміхнувся Ненаш.

"Чорт з вами, невдячні! - хотілося крикнути йому. - Залишайтеся, коли так, без мене, а я піду: до роду мого звідси шапкою докинути можна!" Хотілося, але не крикнув, не любив він сварок, вважав, що скоморохи - то єдині люди на всьому білому світі, з котрими лише й можна жити - веселі, безтурботні, щомиті готові усе в жарт перевести. Та й куди йому повертатися - в оту кормигу, що зветься людським життям? Ні, назад вороття вже немає...

- У князя хевряза[\[398\]](#),

а в нас очкур[\[399\]](#)!

Лопнув, зараза,

бережи мене, Щур! -

несподівано для всіх затягнув, пританцьовуючи, Ненаш переводячи тим усе на жарт.

- Ой, лоп, ноговиці, мене люблять дві дівичі! - підхопив Притика і ставши навпроти Ненаша, теж пустився в танок, немов змагався з ним за право верховодити скоморохами.

... Скоморохи не всі однакові. Є уходники, котрі живуть зі своїми сім'ями, а на свята, збившись у ватагу, йдуть до княжого чи боярського двору, до великих городів, де, веселячи люд і заробляють собі срібло на подальший прокорм. А є ще вільні, ті, які з різних причин покинули колись свій рід та й стали жити у ватазі, що замінила

їм сім'ю, отця і братів. Другі – скоморохи справжні, перших вони зневажають і часом, підстерігши їх десь у лісі на зворотньому шляху додому, грабують та б'ють, коли подужують, смертним боєм, вважаючи, що скоморошество, то є уділ безградників – людей вільних, не скутих веригами сім'ї.

П'ять останніх літ ватага, що нині ночувала в стогах, жила, мов у Дажбога за пазухою, при дворі молодого чернігівського князя Жирослава. Світлому князеві, що лише півтора літа, як сів на отчому столі, ватага зайшлих скоморохів так сподобалася своїми витівками, жартами і прирученим ведмедем, що він їх спочатку довго не відпускав, а потім і взагалі поселив на своїх задвірках, у старій стайні. Жирослав став світлим князем після смерті отця свого, Добромира, котрий поліг від ромейської руки десь у далекій Преславі. Доки жива була княгиня-мати, Жирослав ще якось тримався берега, але та після звістки про смерть князя занедужала, злягла і наступної зими душа її разом із димом від клади полинула до Вирію, на зустріч із мужем своїм. Юна Жирославова княгинька Миловида була тихою та сумірною і вплинути хоч якось на молодого князя не могла, тож сімнадцятилітній Жирослав, на радість кільком чернігівським боярам, вдарився у лови і безпробудні пири, переклавши усі княжі турботи на отих самих бояр, що радо підставили йому своє плече, передчуваючи від того неабияку користь для власних скотниць.

П'ять лише літ, але яких! Після таких літ звичайне скомороше життя – то вже й не життя, а лише скніння якесь... Це при Жирославові Ненаш став ватагом: полюбився князеві за легку і веселу, навіть для скомороха, вдачу, за дотепні жарти, за силу (саме він боровся з прирученим ведмедем Клишком) і ватага, дивлячись, як князь виділяє Ненаша з-поміж них усіх, вирішила задля спільної користі поставити молодого дотепника своїм поводитирем.

Не жили при княжому дворі, а жирували. Який там квас?! Вина лише грецькі та сурські[400], навіть мед пили ледь не щодня! І донесхочу! Харчувалися княжими недоїдками! Та навіть бояри чернігівські, ті, що свято покону пращурів трималися, так не розкошували, як Ненашева ватага скоморохів при князеві Жирославу! А що вже веселоців було, що сміху кожен день – хіба ще у Вирії так веселяться!

Проте усе хороше, як весна з літом, рано чи пізно закінчується. Кілька місяців назад дружина привезла князя з ловів ледь живого. Хизуючись перед своїми отроками, Жирослав схотів добути обложеного тура сулицею[401], підскочив на своєму огиреві занадто вже близько до лісового велетня і коли метнув її, не встиг розвернути коня, а можливо і зневажив небезпекою, гадаючи, що наніс звірові смертельну рану. Тур, дарма, що здавався старим та вайлуватим, незважаючи на рану, кинувся на ворога мов блискавка і коня підняв на роги разом з князем, а потім люто топтав ногами і бив рогами обох повержених вже на землі, аж доки дружина не забила-таки його списами. Потоптаний князь з пробитою туровим рогом спиною пожив лише добу і помер, не приходячи до тями.

Миловида родом була аж із кривичів, у Чернігові заступників у неї не знайшлося, чернігівський стіл успадковував її старший син, семилітній княжич Власт, вуєм

котрого був боярин Володар, який під пильним наглядом градських старців та ліпших мужів і заходився опікати малолітнього князя. Миловиду, з огляду на трьох її малолітніх дітей, у Вирій разом із мужем не відправили, давши Жирославові в супутниці його улюблену наложницю Липку. Передчуваючи нелегку долю беззахисної княгині-удовиці, Миловида не просихала від сліз і шукаючи, на кому б вимістити своє горе, надибала скоморохів, котрі передчуваючи кінець своєму безтурботному животу при дворі світлого князя, нишкли в своїй обителі, намагаючись нікому не показуватись на очі. Після тризни по улюбленому князеві вони дві доби просиділи надголодь, не наважуючись ані попросити хоча б горщик житньої каші, ані покинути тихцем княжий двір. Хтозна скільки б вони ще там сиділи, коли б не їхній Клишко. Ведмедеві не накажеш мовчки терпіти голод: під вечір другого дня він вирвався на волю і нагнав чималого страху на княжу челядь, бо був без намордника – усі, хто на той час вешталися в справах по двору, поховалися хто куди. Сторожка зі стіни забила Клишка стрілами, а Миловида, взявши про таке, підняла гвалт на весь Чернігів, мовляв, мало того, що скоморохи-лицедії своїми витівками світлого князя стільки років зводили на манівці, так тепер ще й їхній ведмідь ледь княжу малечу не розірвав!

Добре, що старий Потята, княжий ловчий, любив скоморохів не менше покійного Жирослава: взявши про таке, попередив ватага ще й старий потаємний хід відкрив – пізнього вечора зорнули з двору лицедії, не чекаючи, доки сторожка з дружиною за них візьметься. Ніхто не поручився б, що схід сонця на волі побачать: в узи закувати і в поруб кинути, а потім котромусь купцеві в раби продати – у боярина Володара це просто виходить, все одно, наче два пальці дверима прищемити.

І стали вони безградниками, такими, як усі інші вільні скоморохи. Та ні. Їм було куди гірше. Адже за п'ять ситих літ вони вже й забули, як то воно лягти спати не те, що голодними, а навіть на тверезу голову. Коли втікали – все своє причандалля покинули, не до того було. Те, що Ненаш вивів усіх з княжої пастки живими і неушкодженими, те ватагою швидко забулося, а що з порожніми руками втекли, навіть личини [\[402\]](#) свої покинули, не кажучи вже про ходулі, гуслі, бубни та гудки – тим по кілька разів на день взялися ватагові очі колоть...

Ненаш досвіду, як жити на вільних скомороших хлібах, мав небагато – лише два літа до зустрічі з князем Жирославом: найменше з усієї ватаги, бо сам прибився до неї сім літ назад. Одна річ – веселити князя, вгадуючи його бажання навіть раніше, аніж він сам те зрозуміє і зовсім інша – нюхом чути, де може бути пожива для всієї ватаги, де їй в теплі та добрі голову прихилити і, чи не головне, де зиму пережити.

Не дивно, що час від часу лягаючи спати голодними, відвиклі від цього лицедії в усьому звинувачували свого ватага. А що він, Ненаш, міг зробити, коли втекли вони з Чернігова з пустими руками?!

Скоморохи – люди вільні від усього, часом навіть за Кон ладні заступити. Біля одного городища над Десною трапилася Ненашеві на очі рибальська сітка – і не стало в господаря снасті. Хто несолену рибу їв, той знає, що вдруге на цей харч

навернешся хіба що на третій день голоду. За кілька верстов вище по течії стояла на узліссі весь на чотири житла. Зайшли півтора десятки лицедіїв і не лише всю сіль відібрали, але й хліб, на тиждень напечений, також, ще й казан та сокиру прихопили: шестеро мужів-поселян хіба могли щось вдіяти супроти цих татів? Раділи вже з того, що так дешево відбулися, адже могло бути куди гірше.

Три дні, доки хліб був, ватага розкошувала. А на четвертий... На четвертий день на них набрели скоморохи-уходники, вісім душ; мали при собі і личини, і бубон, і гудки, і пищалі з сопелями, навіть гуслі дзвінкі яворові, навіть ходулі! Хто зрадив, а хто й заплакав...

Скочили усі, як один, оточили прийшлих.

- А що, уходнички, срібла захотілось на Перунів день стяжати?! - єхидно вишкірився тоді Ненаш і не давши чужому кучерявому ватагові навіть слова сказати, зацідив йому просто в зуби. Двоє на одного - не жарт. Уходники відбивалися, як могли, тільки у них за спиною рід був який-неякий - городище своє і житло, і жони з дітьми, а вільні нічого не мали за душею, одні сопелі, днями з бузини вирізані та казан із сіткою, татньою взятий, тож і втрачати їм не було чого: билися, як за власне життя.

Добряче натовкли уходників. Забрали геть усе: ножі, сорочки, постолі, вузлики з харчем, навіть шапки скомороші - згодяться, зайвого не буває; Ненашева ватага це ще й як собі затимила! Побиті пішли, нещасні, в одних ногавицях - щоб знали: скоморошити можна лише вільному, як птах, нічим необтяженому. Лише тоді в тебе крила виростають і сміх твій, і жарт щирий, як спів жайворонка, що кожному дню радіє. Отак і скоморох - живе одним днем. Гнізда свого не в'є, якщо й думає наперед, то щонайбільше про післязавтра, зате кожен прожитий день для нього - як останній, солодкий та неповторний, навіть, коли від голоду живіт до спини присох. Ні за чим немає в лицедія печалі: ані про ниву, градом побиту, ані про голодних чад своїх не думає; не сушить він голову свою ані тим, як за ряд сплатити, ані де для князя куні взяти перед полюддям. Через те і життя його веселе, жарти з вуст самі сиплються, дівки та удовиці за ним сохнуть, а князі та бояри в хороми свої звуть. І коли виявиться Доля милостивою до нього - сам князь прокорм йому дасть, он як!

Ще тиждень назад так і було... Було, та й загуло... Е-ет! Чи ж вони не скоморохи! Лихом, як шапкою, об землю - нехай! Зате тепер вони справжні! Застоялася кров у жилах, облінилися, жиром узялися - не гоже, не по-скоморошому!

Сітку рибальську, під тим городищем поцуплену, - геть! Снасть зі злістю пошматували ножами й кинули зневажливо на землю, помстившись за власну тимчасову слабкість: нема до ганьби вороття! Двохвідерний казан, як сіть, покинути не наважились, схаменувшись, узяли з собою. Їсти не просить, а продати завжди можна - все ж таки, хтозна, як складеться доля ватаги...

Наступного дня дісталися Мени. Була п'ятниця напередодні Перунового дня, місцеве торжище вирувало і в самий його розпал Ненашева ватага закрутила,

завертіла таке видовище, що враз переманила до себе позорців[403] від інших скоморохів. Якби ще й Клишко з ними був... Та навіть і без свого ведмедя нова ватага одразу ж полонила серця присутніх, бо старалася, так старалася, як ніколи ще до цього, навіть за часів свого улюбленого князя Жирослава! Добре вони тоді заробили – задарили їх не лише сріблом, але й наїдками і ласощами, і навіть житнім квасом, нехай він і близько не нагадував своїм смаком грецькі вина з княжої медуші.

Пізнього вечора на radoщах упилися мало не до смерті, послули прямо під городською стіною на голій землі, а похмілля наступного дня було таким важким, що не одному приходила в голову думка: "Краще б мене в Чернігові мечем посікли..." Сонце пекло немилосердно, голови тріщали й лопалися, в шлунках, вивертаючи нутро, здавалося, ворухилися й кумкали жаби, язика в густій бридкій слині не могли навіть повернутися – о, батьку Велесе[404], за що їм ця кара?! Холодна вода з колодязя лише на короткий час полегшувала муки, а потім робила їх ще важчими. Сяк-так оклигали лише ополудні, похмелившись на зароблене напередодні срібло дешевенькою малиною сур'єю у корчемника при торговищі.

Мена не Чернігів, княжий город, де за Жирослава покон потроху почали забувати; в Мені на Перунів день скоморохів, як пришлеців, не своїх, допустили до свята лише на страву, добре ще, хоч поїсти дали, ну, і, звісно, по морді теж, як прийшов час битися навкулачки. Ненаш наступного дня, обережно торкаючи пальцем підбите око, згадав про побитих ватагою уходників і лише скривився: "Невже за оцим вони сюди поспішали?! А я, дурень, гадав – за сріблом..."

... Мало не три місяці протинялися вони після того по сіверських землях: від Сновська до Нежatina і від полянського Любеча до Борзни. Були в них і ситі дні, і голодні, одного лише клопоту не мали – де голову прихилити, бо в теплу пору завжди можна знайти прихисток на ніч – хоч у стозі, хоч під чистим небом. Але, як відомо, не спить Чорнобог: ще зовсім трохи і вдарять морози, скують землю, Зюзя снігу накидає ледь не по пояс... Як тоді жити, де зиму перечекати? Та ще й такою ватагою?! В Чернігів і не потикайся – забудь про Чернігів... Скоморохи, і Ненаш поміж лицедіїв найбільше, – усі ламали голови не перший день, а відповіді не було. Можна було розбігтися, хто куди, на зиму в закупи продатися... В закупи?! Кому – їм, хто ще зовсім недавно з князем Жирославом сурські вина пив, горба свого гнути на якогось поселянина чи ремісника?! Краще в стозі замерзнути! – солодка кажуть, смерть...

Три дні назад прибився до них новак – міцний, ставний і з лиця та одягу видно, що непростого роду. Немає такого в скоморохів, щоб лізти комусь в душу: звідки ти, та хто, та як... Свого часу і Ненаш мав інше, отцем дане ім'я, але ватага назвала по-своєму – так і живе з того часу під сонцем скоморох Ненаш. І цьому новакові ім'я дали – Притика: приткнувся, мовляв, дурень, коли зима на носі, ходи, тільки затям собі, сказали, що хліба дарма їсти не будеш.

Притика ще той! Узяв до рук гуслі – засміялися яворові, заспівав – ватага зо сміху полягла, а він ні з того, ні з сього завів раптом сумне: про немилостиву долю,

про чорного крука та темну осінню воду, за котрою спливає молодість – не в одного підступна сльоза очі зволожила.

Вельми речистим вродився Притика: за словом у пазуху не лізе, годен цілий день розважати – хоч люд, хоч і самих скоморохів. Два дні усі за животи хапалися: ну таке вже меле, таке, що й не розбереш, правду каже, чи вигадки вигадує.

– Веселий я чоловік! – тільки й проказував самовдоволено новак, коли хтось із ватаги його хвалив, а було це, на думку Ненаша, аж занадто часто. Притика за якихось два дні прямо-таки влюбив у себе ватагу: ще трохи і новим ватагом стане.

Учора, мандруючи з Мени до Макошиного капища, де через два дні задесенські сіверяни мали зібратися на Макошин день, аби вшанувати Богиню родючості та жіночого ремесла, набрела ватага на невеличку весь – усього сім димів притулилися до узлісся. Швидше за все, пройшли б мимо, але треба ж такому: уздірили весільний поїзд, що саме від Макошиного капища гуркотів сосновим бором на п'яти підводах – середній син старійшини весі узав злюб із донькою сябра-радимича, що жив по сусідству.

Ех, і раділо ж весілля такій удачі: скоморохів зустріти, а тому й видалося буйним та розвеселим – неначе в боярина! Весь роти пороззявляла, коли ватага лицедіїв заходила їх розважати: Притика на гусях гудів, безочивих* пісень співаючи, від яких молоді сиділи червоні, мов варені раки; під перегуди сопелі та пищалей скоморохи і колесом ходили, і один через одного перекидалися, і вежу з десятиох у чотири яруси зводили; личини вдягнувши, четверо лицедійство творили – про перелюби скомороха з купецькою жоною, про те, як хитрий холоп двох бояр обдурих і про квасника, котрий до наузниць прийшов, аби та порчу йому зав'язала.

Ні житнього квасу, ні березовиці п'яної, а тим паче – наїдків старійшина для ватаги не жалів і все було б добре, якби вже присмерком не поклав Притика око на одну молодицю. По правді кажучи, саме вона першою почала йому бісики пускати, ще коли показували перелюб з чужою жоною, через що скоморох і не встояв. Підгадав мить, коли ніхто не бачив і потягнув блудницю в житло. Що вже там було, а чого – ні, жоден з ватаги, окрім самого Притики, не знає. Тільки муж її, хоча й був добре напідпитку, здогадавшись, враз знайшов перелюбників і схопився за ножа. Притика, не довго думаючи, дав йому такого чосу, що навіть памороки забив горешному.

Ніхто ні про що не здогадувався, весілля собі гуло й далі, коли раптом із того злочасного житла вибрався побитий невдаха і кинувся з сокирою на скоморохів. Така веремія зчинилася! Скоморохів було ніяк не менше, аніж поселян-мужів і виявилися вони тверезішими та спритнішими, тож невдовзі в темряві, що вже наступила, старійшина отримав від когось ножем під пазухи, а зраджений муж – чимось важким по голові, аж мізки витікли. Не обійшлося б те ватазі аж ніяк, якби той же Притика не підпалив чийогось хліва, а потім ще й стіжок із сіном. Поселяни, забувши про все на світі, кинулися рятувати худобу і своє добро від вогню, а скоморохам того тільки й треба було – чкурнули якомога далі, аж доки серед ночі не набрали у лузі на оці стоги, де й заночували.

... Сварка згасла, не почавшись. Тільки в Ненашевій душі так паскудно було, таке передчуття недобре якесь стискало йому серце, що хоч лягай, та й помирай – чи не вперше за все життя. Ні, не вперше; згадалося йому, що було так само, коли зрозумів: ніколи не матиме він власних чад, ніколи. І водима його була там ні до чого, адже жодна інша молодиця і навіть одна зовсім незаймана так і не понесли від нього, як він не старався...

Макошине капище було вже за дві-три версти, тож зібравши нехитрі свої скарби, ватага рушила гостинцем далі на схід. Часом так буває, що варто людині стати на криву стежку, як Доля одразу ж ту стежину з гори пускає; тепер хочеш не хочеш, а мусиш не йти – бігти по ній, аби зустрітися за ген, тим поворотом із гіркою своєю судбиною...

Не встигли як слід заглибитися в ліс, коли назустріч їм повоз: дев'ять підвод і лише троє їзових. А ватага йшла, про квас-пиво саме говорила, про голод, що шлунок смоктав. Ніхто за ними так і не погнався, дарма Ненаш боявся – куди тій весі супроти ватаги! На підводах же, що котилися назустріч, угледіли діжі, коли б чи не з сур'єю, і ще щось, скорою вкриті. Стали на обочині, аби пропустити підводи і коли повоз порівнявся, усі почули, як у діжах щось хлюпає, а в ніс вдарило в'яленою рибою – аж слина покотилася: не інакше, як менському боярину Остряті везуть...

Притика почекав, коли повз них проїде перша підвода з їзовим і тихо так, мовби сам до себе, прогомонів:

– А що, непогано було б, братове лицедії, боярської рибки поїсти, сур'єю запити... Чи може страшно?

– Кажи, що робити, ватаже? – несподівано для всіх, а найбільше – для Ненаша так само неголосно озвався Чудило, наймолодший з ватаги.

– В'яжіть їзових! Борзо!!

Більшість скоморохів кинулася до повозу. Двох їзових, у голові та в його середині, скрутили в одну мить. Зате останній, несподівано для всіх скочив на воза, ухопив з-під ніг списа, метнув, і Чудила, що вже підлітав до нього, вцілив прямо в чоло – той повалився, мов сніп на узбіччя. Їзовий же вихопив з-за пояса сокиру і розмахуючи нею, волав на весь ліс:

– На кого руку здійняли, таті?! До світлого князя Власта повоз! Перевішають вас на соснах, головники!

Заціпеніли всі, коли почули. Всі, окрім Притики.

– Що, боягузи, розхотілося пити-їсти?!

Підскочив до поверженого Чудила, висмикнув з його пробитого чола списа і спритно, видно було, що рука добре набита, посулив у їзового. Той, стоячи однією ногою на полудрабку, іншою – на вкритій скорою покладжі, ухилитися не зміг, лише махнув навмання сокирою, сподіваючись відбити списа, що вже летів, але марно – Притика поцілив прямо у живіт і їзовий, зігнувшись від удару, зі стогоном повалився з воза.

Не тільки Ненаш, а й інші скоморохи заціпеніли від побаченого. Здійняти руку на їзового княжого повозу – за таке чернігівська дружина голови позносить усім без

розбору! Навіть у тих, хто кинувся на заклик Притики, враз пропав войовничий запал – всі одразу ж зрозуміли, що надто далеко зайшли вони зі своєю витівкою. Одна річ – пов'язавши їзових, поживитися чимось із повозу та й накивати п'ятами і зовсім інша – вляпатися в головництво, відверту татьбу!

Один лише Притика був незворушним. Вийнявши ножа, мовчки перерізав горло конаючому їзовому, висмикнув з нього списа, підібрав з землі сокиру.

– Чого стоїте, мов у землю повростали?! Хочете ратичів дочекатися? Розбирайте підводи – і в пушу. Живо мені! – він уже верховодив, не питаючись, подобається це комусь, чи ні.

– Мерців, – Притика ухопив за рукави двох молодших лицедіїв, – відтягніть подалі в кущі, гілками там прикидайте. Кров тут піском присипте. – Цих двох, – показав він на пов'язаних їзових, – беремо з собою.

– Чудило ж наш... – несміло почав один з тих, кому наказано було сховати трупи: – негоже дикому звірові на розтерзання...

– Поговори мені! – тать ухопив уношу за сорочку, притягнув до себе і красномовно підніс до його лиця сокиру. В голосі Притики вчувалася така непохитна воля і рішучість домогтися свого хоча б і смертю ослушника, що ніхто із ватаги, дарма що було їх мало не півтора десятки на одного, не наважився сказати всупереч йому хоча б слово, тож мерців сховали в гущавині, підводи, котрі були зв'язані віжками по три, одна за одною, розв'язали і на добрих дві версти завели в пушу, подалі від дороги. Випрягли коней, дали ячменю. Сиром'ятними ремнями, що ними були ув'язані вози, спутали їзових; посадивши на землю, припнули полонених до коліс.

– Живемо, братове! Дев'ять коней, дев'ять возів поклажі – прокорму ватазі до весни вистачить! Ех, і погуляємо тепер!

– Головники ми... – сумно та неголосно, неначе й сам до себе, буркнув Ненаш, проте його почули всі: – Я Володара добре знаю, він це так не полишить: з-під землі дістануть. Буде нам в татя місто: або киями заб'ють, або, мов півнів, поріжуть...

– Боягуз ти, Ненаше! А ще ватагом був, – Притика говорив так, немов усе вже було вирішено і скоморохи старшим поміж себе обрали саме його. – Ще хоч раз таке почую – викину з ватаги! Коли не гірше, – додав з погрозою.

Скоморохи принішкли. Те, що сталося минулого вечора на весіллі, ще можна було виправдати випитим надміру квасом, але недавнє вбивство Чудила, а потім і їзового протверезило найгарячіших з них. Недарма ж вони прожили при дворі світлого князя цілих п'ять зим. Усього надивилися та наслухалися доста, аби розуміти тепер правоту Ненаша. Притика вже не видавався їм просто "веселим чоловіком", тепер він їх не на жарт лякав своєю татьбою: учора поселянина зарубав, сьогодні – княжого холопа. Виходить, йому мерта зарізати, все одно, що вівцю. Через цього Притику ватага вимазалася в кров по самі вуха, кожен відчував її на своїх руках і страх стискав серце кожного, сковував волю, гнітив безвихіддю: хтозна, що тепер робити, як діяти.

Притика тим часом заходився никати по возах: не терпілося взнати, що саме везли світлому князю. Порізав мотузки, поскидав скори, вибив чіп в одній діжі, в другій,

третій. І там, і там з діж товстою цівкою прямо на землю цебеніла сур'я та він не зупинявся, доки не надібав на чорну, смолою вимазану, в котрій одразу ж сокирою вибив верхнє дно.

- Мед! А що я казав! - Притика аж світився від щастя, мовби й не його руками погублено було дві душі та ще дві - з його вини.

- Гуляймо, братове!

Вже вечоріло, обурені голодом скомороші животи бурчали, вимагали свого, тож ватага, хочеш не хочеш, взялася до харчу. Як не намагався Притика показною своєю безтурботністю розворушити лицедіїв, та, попри навіть мед, їли мовчки. Хтось думав про Чудила, чийм тілом, певно, вже втішалися звірі, дехто про вчорашнє весілля з двома мерцями, а Ненаш - про майбутнє ватаги, таке сумне і безпросвітне після всього, що сталося.

Скоморохи вкладалися спати мовчки, без сміху та жартів. Сон не йшов до Ненаша, він все крутився, ніяк не міг влягтися і час від часу гірко зітхав. Зате Притика, випивши чимало меду, поклавши біля себе спис та сокиру, заснув, здавалося, мертвим сном.

- Ненаше... Ненаше... - зашепотів Голубок, найстарший у ватазі.

- Що тобі? - не одразу і так само тихо спитав Ненаш.

- Вляпалися ми... Питає ватага, що робити будемо?..

Ненаш відповів з образою в голосі:

- Не я ваш ватаг... Он у того питайте...

- Ти... І більше ніхто... Кажіть...

Ненаш мовчав, Голубок більше його не запитував, певно, розумів, що тому потрібно обміркувати щось своє. Коли бліде обличчя Хорса, хоч трохи розчинивши морок ночі, зазирнуло і на їхню галявину, Ненаш тихо, намагаючись не шуміти, підвівся. Скоморохи, здавалося, всі спали, принаймні, добра їх половина хропіла на всі лади. Він постояв, прислухаючись та вдивляючись у сплячих, потім підійшов, скрадаючись, до зв'язаних їзових і приклав палець до вуст:

- Тш-ш-ш...

Присівши, витягнув ножа і перерізав реміні.

- Тікайте, тільки тихо...

Ті не скоро змогли це зробити - якийсь час розминали затерплі руки-ноги, потім, мов привиди, розчинилися в хащі. Ненаш, повертаючись, постояв над Притикою, що неголосно похропував, потім обережно підняв із землі зброю і тихо-тихо сховав під скорою на сусідньому возі. За мить він уже лежав на своєму місці і відчував, як тягар, що тис на його душу, ніби наполовину полегшав. Він тепер одного боявся: прокинутися пізніше Притики.

Менський боярин Острята, все більше суплячись та темніючи лицем, слухав на своєму дворі, у закутку біля кузні, як його старший син Переяр допитував двох холопів, Бакуна й Горлача, що вранці прибігли в Мену зі звісткою про ватагу скоморохів, котра неподалік Макошиного капища перехопила повоз, який призначався світлому князеві в

дарунок; не просто перехопила, а відбила, полишивши при цьому життя ще одного їздового, теж Острятиного холопа, – Любшу.

Бідолашні їздові стояли прив'язаними до двох стовпів зведеної перед кузнею повітки і коваль Микула, котрий був у боярина за ката, розпеченою до червоного залізною смугою за знаком Переяра під їхні спини.

– Любшу, кажете, вбили, а ви ж чаго живі? – злість душила боярського сина: дев'ять підвод з поклажею – це ж збиток який! Помах руки – і червоне залізо лягає на плечі Горлача. Нелюдський крик, запах горілої плоті...

– Гавари, сабака!

– Нас перших скрутили... – насилу цідив крізь зуби їздовий, обіймаючи зв'язаними руками стовпа. – Любша астаннім їхав,... устиг за зброю схопитися... убив їхнього адного...

Переяр кивком голови вказав Микулі на Бакуна.

– А-а-а-в-в! А-а-а...

– Зброю мали, а вас голими руками взяли!

– Хто ж ачікував, баярине?!

– Нас троє, а їх – десяткав павтара... – виправдовувались, як могли Бакун з Горлачем.

Острята, щойно дізнався про напад на повоз, відтоді й картав себе останніми словами, адже розумів: якби їздові були на кожній підводі, не насмілилися б скоморохи на татьбу. Ех, якби ж то знав, де впав, то й соломки б підіслав... Пожальв відправити з повозом ще шістьох челядників, бо добрий тиждень дев'ятеро гульма гулятимуть, а тут роботи – і двом десяткам не переробити. Та хто ж знав, хто помислити міг, що таке трапиться? В його отчині про справжню татьбу багато літ уже ніхто й не чув. Хіба що скотину в якогось роззяви вкрадуть або заріжуть когось у суперечці, але то звичне діло, обштина сама розбереться. А тут на тобі раптом – така татьба: повоз, для світлого князя призначений, умикнули, боярського челядина порішили – нечувана річ!

Що це за скоморохи такі? Звідки та ватага? Учора зі Спичакової весі мерти прибігли захисту шукати: схоже, ті ж лицедії-головники самого Спичака і зятя його до старотців відправили, а тепер ось – повоз! Попри розуміння, що сталося це лише через малу кількість їздових, взяти вину на себе боярин не міг. Ще чого! Один раз попусти – кури лапами загребуть. На те й холопи, щоб паче живота свого берегти боярське добро!

– А може ви в змові з татями були?! – долучився Острята й собі. – Як це вас відпустили? Відповідай, песиголовець! – тільки поглянув на Бакуна, а Микула вже тягнув по холопській спині розпечену смугу: шкварчала плоть, несло горілим і, піднявши голову, по-вовчому завивав їздовий.

– Памилуй, баярине!.. – оговтавшись від болю, Бакун навіть сльозу пустив. – Чаго б ми сюди вертались?.. Уначі нам адин пута перерізав... Злякались, думаю, вани...

– В поруб, – кивнув на холопів Острята, насупивши свої кущуваті брови, – а всю нестачу на них. Не сплатять – роди їхні на потік і розграбування.

Боярин крику не любив, зате слова його падали на Бакуна й Горлача, мов кам'яні брили і ті приречено хилили під їх ударами свої нещасні голови, не маючи навіть змоги впасти перед господином на коліна.

- Піднімай отраків, не гай часу! - стурбованим голосом промовив до сина Острята і притримавши за рукав гарячого Переяра, що вже поривався бігти, додав: - Сперш па гарадищах гінців адправ - нехай верв теж гонить па сліду. Не вловлять галовників, на обштину виру накладу!

Переяр з двома десятками озброєних челядників вже збирався виїжджати за ворота, коли Острята, підійшовши до сина, що сидів на коні, поманив його пальцем і коли той нахилився, стиха наказав:

- І Любшу мені знайдіть! Знайдіть і привезіть, зразумів?! Схароним па пакону, - боярин підняв пальця, - кожен має видіти: яке служіння, таке і вазданіє[\[405\]](#)!

Ще й не розвиднілося до ладу, коли Ненаш відкрив очі, згадав учорашнє і сів. Ватага спала. Він порачкував до Голубка, обережно, аби той спросоння не наробив шуму, розбудив його і вони довго про щось шепталися, а потім удвох заходилися будити інших скоморохів.

Притика прокинувся раптово, неначе хтось його штовхнув. Лапнув, чи на місці сокира та спис, не знайшов їх і зирнув навколо: ватага вже була на ногах і майже всі дивилися на нього. Лише на якусь мить по обличчю Притики легенькою хмаринкою майнуло щось схоже на розгубленість. Та він одразу ж скочив на ноги і заторохтів:

- Ех, і спалося ж мені після княжого меду! Ось що я надумав, братове. Запрягаємо зараз коней і гайда звідси - чим швидше, тим краще! За Десну! Подамося в Путивль, там і перезимуємо. Гой есте, братове! Запрягаймо!

Майже без розгону, лише два кроки зробивши та спершись лівою рукою на полудрабок найближчого воза, він несподівано легко перемахнув через нього, немов перелетів і рушив до коней, не перестаючи гомоніти:

- На ходу під'їмо! Давай, давай, не стій! Зі мною, братове, не пропадете!

Відв'язав буланого, з виду найкращого, коня, вже гнуздав його і в'язав до бразди віжки.

- Зачекай! - Ненаш насилу спромігся вставити поміж його і своє слово. - Поговорити мусимо. Ватага так хоче, - додав і поміж возами рушив до Притики. Решта скоморохів посунула і собі, обдумано чи ні, але оточуючи того підковою.

- Поговорити? А чого ж? Кажи! - Притика полишив коня і завівши навіщось руки за спину, рушив назустріч Ненашеві.

Ненаш зупинився, намірившись щось сказати, встиг навіть рота відкрити, коли раптом Притика, знаходячись ще кроків за два від нього, махнув над своєю головою десницею, у повітрі щось мелькнуло, одразу ж глухо гупнуло і Ненаш, мов сніп, повалився на траву. Скоморохи від несподіванки застигли мов укопані, потім кинулися до Ненаша, а Притика вже розмахував обома руками, обертаючись навколо себе, неначе танцюючи, і в повітрі аж фуркотіли два летючі кистені[\[406\]](#) на довгих, у півтора аршини, ремнях.

Голубок метнувся назад до возів, схопив списа, навіть посулив його в Притику, але який із скомороха вой? Тать встиг ухилитися, а наступної миті гиря його кистеня хряснула з розмаху по Голубковій голові, аж мізки розлетілися навколо і вивільнена лицедієва душа полинула у вранішню синь Сварги на жах усіх присутніх: шестеро мерців за три останніх дні – чи не занадто?!

– Геть з дороги, лицедії! Бо потрощу ваші дурні голови, як макітри! – Притика насторожено озираючись, повернувся до обраного ним буланого, вправно накрутив ремені кистенів на передпліччя, підібрав довгі віжки і легко скочив на коня.

– Залишайтеся, телепні! Так і здохнете, не визнавши, що воно таке – справжня воля! Н-но! – і з місця піднявши буланого вчвал, рвонув, розганяючи скоморохів, проскочив поміж возами і пригнувшись до кінської шиї, вмить зник за деревами, тільки тупіт копит чувся якийсь час, а потім настала мертва осіння тиша.

Ватага ж кинулася до своїх полеглих. На Голубка страшно було й дивитися, зате Ненашеві повезло. Чи то він в останню мить встиг відсахнутися, чи Притика не поцілів, тільки удар кистеня поковзом прийшовся на ліву сторону черепа і гиря з усього розмаху влупила по лопатці. Ненаш лежав на землі блідий, непритомний, із закривавленою головою – життя в ньому тільки тліло.

– Де в того чорта кистені взялися?! – дивувався котрийсь із скоморохів.

– Хіба не зрозумів? Під свиткою ховав. Бачив, як він руки за спину завів, коли до Ненаша йшов? Гирі вивільняв – вони у нього в рукавах були.

– Побий його Перун! Отаку змію пригріли... Душогубець!

Розгублена ватага не знала, що робити. Хтось подався шукати тіло вбитого ще вчора Чудила. Хтось клопотався біля Ненаша. Решта ніяк не могли второпати, що діяти далі. Їх залишалося десятеро, коли не рахувати непритомного Ненаша. Коней було восьмеро. Та всі тепер чудово розуміли, що добра, призначеного князеві, краще здихатися і чим швидше, тим краще. Потрібно було тікати і тікати якомога далі, деś пересидіти лиху годину, але до того слід по-людському схоронити небіжчиків і привести до тям Ненаша.

О, Велесе! Порадь, що робити безталанним твоїм скоморохам...

... Острята не знаходив собі місця. Вже й стемніло, а Переяра з отроками все не було. Невістка, Ластовиця, он звелася вся, чекаючи. Скільки там тієї дороги? Ну, верстов вісім-десять,... шапкою докинути можна... Виїхали, звісно, доволі пізно – ополудні. Хтозна куди ті таті могли забігти, та ще й на конях. Коли на підводах, то й тоді мало не до Сосниці, а верхом – шукай вітру в полі! Якщо вози покинули – потрібно їх до якогось городища доставити, а коні в отроків верхові: доки тягло назбирають, то й ніч надворі... Він гнав геть дурні думки, знав же, що на Переяра можна покластися – синові вже двадцять дві весни, у самого троє синів, дідизну за отчої відсутності в руках тримає міцно, причин хвилюватися немає, та все ж...

Переяр повернувся далеко за північ. Боярин нарадуватися не міг: усі вози вдалося повернути, поклажа на них була майже цілою, лише деякі діжі з сур'єю та медом переполовинили, лиходії, та ще яства[407] надібрали. На жаль, чотирьох коней

недорахувалися – збиток боярину, та ще й який! Шестеро зв'язаних по руках і ногах скоморохів кулями[408] лежали на двох возах. Острята про себе пишався тим, який у нього син виріс – надійна опора своєму отцю в старості! Мати-Макош змилостивилася над старим, не дала нечистивцям[409] дощенту пограбувати боярський повоз. Недарма перші півні сповістили вже про неділю – Макошин день[410] сьогодні!

– Не муч уже старога, кажи! – не терпілося Остряті.

Переяр, надміру собою задоволений, наслідуючи в усьому отця, заговорив буденно, розважливо, без поспіху:

– Схаватись хатіли, в пущі пересидіти. Падались лісам на сосницький гастинець, ну і вперлись в Жабине балота, пав'язли там па ступиці. Добре хоч каней не патапили. Вази пакинули, з балота верхи вибрались, а тут ми. Таті врозсип... – Переяр замовк, брови нахмутив, пригадавши щось своє, потім продовжив: – Аднаго я зсік, аднаго стрілою взяли... Четвера на конях втекли – темніла вже, а вани сипанули на всі боки... Привіз Любшу. Лисиці, правда, голаву да кісток аб'їли, дик вана яму тепер ні да чога... Каней жаль, отче! Давелосся тягло па людях збирати, вази насилу з балота витягли... Павбиваю, нечистивців!

– Гадаєш, мені не жаль?! Нічого, сину! – Острята явно повеселів: – За тих каней маємо павтари десятки рабів. Неабияка взвить, дякувати Макоші!

Поплескав сина по широкій спині і додав:

– Лихадіїв під верею, заутра дапитаємо. А зараз – спати: там табе Ластавиця дачекатися не може, – хихикнувши, ткнув Переяра під ребро боярин.

Зв'язаних скоморохів сторожа по одному заносила в підкліть і мов мішки кидала на долівку. Ненаш, котрого від удару кистенем безперестану нудило і світ крутився перед очима, по дорозі в Мену кілька разів то непритомнів, то на деякий час приходив у себе. Коли здоровенний боярський отрок вніс його на своєму плечі в підкліть і скинув із себе, страшний біль у розбитій лопатці від удару об тверду землю надовго полишив його свідомості.

Уночі він таки опритомнів і тихо, жалісно застогнав. Скоморохи, зачувши, що ватаг таки живий, почали, як могли, ужами злазитися до нього.

– Як ти, Ненашику? – тихо допитувався Гудима.

– О-ох, не пи-тай...

– Що робити, що казати будемо, Ненашику?

"І тут без мене не можете... А що в стогах казали – забули вже?!... Пізно ви схаменулися, не жалець я... Та коли б і вижив, на що буду годен? Ні на раба, ні на скомороха... Краще б той Притика мене замість Голубка порішив..."

– Валіть усе... на мене, – несподівано навіть для самого себе простогнав Ненаш і закашлявшись, харкнув кров'ю. – Однак мені не жити... Я ваш ватаг...

– Ти ж невинен, Ненашику! – гаряче шепотів Гудима. – Хай Притику ловлять...

– Хто його... ловитиме, – зі стогоном хрипів Ненаш і далі спльовував кров, що набиралася в горлі. – Не повірять,... на вас окошиться,... а мені одна вже дорога,... до Вирію, чи ... в Нав'є...

З самого ранку знову задощило ріденькою осінньою мжичкою, знову холодний рвучкий вітер шматував дерева і пронизував, здавалося, до кісток відвикле за літо від холодів людське тіло. Був головний Макошин день, коли, як заведено по всій сіверській землі, плем'я по-особливому вшановує матер-Макош, адже вона не лише Богиня родючості землі, але й води також: тієї води, що дає ріст усьому живому і котрої так багато в нашій Десні зо всіма її протоками. Недарма ж головне багатство сіверян у Десні, котра дає їм рибу для прокорму, та в її луках, що на них розкошує сіверянський скот і з квітів яких Божа муха збирає духовитий мед. Друга половина їхнього добробуту – в житті, яке родить сіверська земля. І не лише жито, але й просо, овес, ячмінь, горох, боби, ріпу... Навіть одного цього вистачило б задля великої пошани Макоші. Але окрім усього, вона ще й Богиня жіночої плодovitості, милосердя та майстерності в рукоділлі. Через це осінній Макошин день, коли усі врожаї зібрано, а час займатися жіночим рукоділлям ще не настав, і вважається на Придесенні найбільшим святом між Купалом та Різдом Божича. Тому й зібралися на Покрову волхви, старійшини та найбільш шановані жони усіх сіверських родів від Чернігова до Ратичева і від Сновська до Борзни. Такий покон сіверянський, що в цей день сам світлий князь чернігівський з княгинею прибуває на Макошине капище – лише один раз на літо і ніколи більше. Ще за князя Чорного найвідоміший волхв племені, Богумил, сотворив це капище якраз посередині тодішніх володінь суwirів – саме з тим, аби усі роди один раз на літо могли безборонно дістатися Десною святині Богині-матері та віддати їй належну шану.

І князь із княгинею, і усі бояри сіверянські від Володара, княжого пестуна[411] до Седня – ратичівського тивуна[412] київського князя, що стояв урівень з місцевими боярами, а ще старійшини тих родів, з котрих бояри поки що не виділилися – усі з жонами своїми після вчиненого волхвами жертвопринесення та молитовної подяки Макоші за її щедрість і милосердя довго, майже увесь день творили в храміні при капищі сукупну з Матір'ю пожертву – храмували – і роз'їхалися вже перед самим смерком. Хоч як не кортіло Остряті з Переяром допитати скоморохів, але мусили на правах господарів, адже капище не де-небудь, а в Острятиній отчині! – чекати, доки ліпші люди сіверянського племені покинуть капище.

Хоча й повернулися в Мену, коли вже глупа ніч була, проте одразу ж послали за Микулою і допит, зважаючи на дощ та осінню холодюку, почався прямо в кузні при смолоскипах і розігрітому горні.

Ще вдень, коли судити про час по уривках почутих вигуків боярської челяді, у Ненаша почався жар. Лопатка навіть від найменшого поруху пальця на шуйці, дарма, що обидві руки були стягнуті вервієм, боліла так, що він часом втрачав свідомість. Коли ж запаморочення на якийсь час минало, він лежав, притиснувшись гарячою скронею до холодної долівки, чув про що стиха перемовлялися між собою скоморохи, але те його не займало, думка плелася в інший бік.

Доки у тебе нічого не болить, то й життя святом буває, радістю квітне; от тільки ти про те не здогадуєшся, вважаючи, що це довіку буде. І лише коли біль людину в баранячий ріг скрутить, тоді тільки вона й зрозуміє, що то воно за щастя – без болю

жити. Хоч ти багатий, хоч боярин, та нехай і світлий князь! – у болісті будь-кому білий світ не милий. А ще коли починаєш розуміти, що через болість цю тобі вже ніколи не бути таким, як учора, то й поготів... І думка одна тоді: аніж калікою скіти – краще вмерти і якомога швидше, щоб не мучитися ні тілом, ні думкою.

Ні, недарма живуть скоморохи одним днем! Ще навесні навіть гадки ні в кого не було, що доля їхня так круто поверне до провалля... О-ох, як же ж воно болить! Краще б уже доби́ли боярські отроки...

... Он воно як життя кінчається. Жаль, нікому буде ані тризну по тобі справити, ані могилку, хоч якусь, хоч по пояс, насипати... І не заплаче ніхто над тобою, бо ти – людина без роду-племени. Доки руки-ноги цілі були і ніщо не боліло – хіба мислилося про кінець, та ще й про такий? Гадалося, ось я є, а колись там, хтозна й коли, мене – раз! – і не стане. Був, був, а потім не стало. Легко жив і легко, в одночасся, помер. І ватага схоронить тебе в чистім полі, могилу насипле – не високу, не таку, як..., а все ж... Вип'ють, що там Податель дарує і підуть далі, веселим словом поминаючи Ненаша. Чим не доля?! А отак, як тепер виходить живот свій скінчити, – до такого не готовий... Та й хто був би готовий, що тіло його голодні собаки пошматують, а лисиці кістки розтягнуть?

Мав колись усе. Отця-старійшину, і матер, і брата, і сестер, і водиму свою, з темними, як вишні, очима... Чи живі вони, чи згадують? А коли згадують, то – чи ж знайдеться у них хоч одне добре слово про їхнього Зеленю?! Щез, зник – нечуване діло! – тільки ніхто ж не знає, що тому причиною було... А воно, лихо його, кілька літ мучило його, вірити не хотів і кожного разу жахався, коли переконувався – є, є воно, те лихо, не надумане, справжнє... Як з ним жити, коли страшно навіть помислити, що хтось про нього довідається – сором же! Тому і зник: був веселун Зелень, і немає...

Про себе лише думав, це так... Хіба винен, що таким уродився? Хтось ловець удатний, хтось до ремесла хист має від прадіда ще. А він веселитися вдався. Він же не сам ті веселощі пожирав: дарував їх направо й наліво, усім бажаючим. У кого смуток на душі був, дивись, і минав: хоч на годину якусь, а минав, і жити чоловікові легше ставало, душа перепочинок мала. Комуś, майстрові якомусь, вдалого свого дня так веселощів хотілося! – тільки ж Доля, золоті йому руки давши, водночас обділила гореку сміхом, через що він за нього ладен і сріблом заплатити, бо сміх – то теж товар. Князь, на що вже владу над цілим світом має і золота пуди, і той бідний на свято. Бо з нічого, будь-де сотворити свято – таке лише скоморохам під силу, а коли так, то й у ціні вони не дарма.

Ох, і болить... Пече... Сіпає... Ножем ріже... Списом коле...

А його життя – чи воно не даремне? Адже нічого і нікого після себе не залишив – один сміх... Що сміх? Ось він був, і вже немає. Його не потрогаєш рукою, він не горщик, не кожух, тим більше – не віз. Гончар, як помре, по собі макітри, глеки полишає. Матер, бувало, казала: "Дивись, дітисько, не розбий глека! То придане моє; самим Годуном глек роблений – пам'ять про нього: такий уже ж майстер був – куди нинішнім!"

Сміх скороминучий. Зате і без нього ніяк. Може тому він і в ціні, що не кожному дається, що скороминучий: про запас не купиш, в торбу не покладеш. Три дні назад уся весь потішалася над його витівками, а коли він і сам заходився сміхом – поселяни реготали, аж покотом лягали, втриматись не могли. Не сміх був у Ненаша, а пошесть якась, мор – мертвий і той засміявся б. Три дні... Побачив би його хтось тепер – де ж той сміх? Одні сльози... Уже й Смерть на підході, кульгава.

Одним скоморохом більше, одним менше – яка різниця, коли навіть імені твого ніхто не знає? Ходитиме Задесенням інша ватага і знайде колись свого світлого князя, і гадатиме, що проживе в його добрі до скону... Прилітають навесні солов'ї; коли послухаєш їх не один раз, почнеш відрізняти по співу: цей ось більше подобається, ніж інші. Та тільки хіба дочекаєшся його наступної весни, хіба пізнаєш серед інших? Слухатимеш, як зачарований, той спів і що тобі доля маленького, без імені навіть, минулорічного майстра-соловейка: де він, що з ним, він це чи не він колінця такі викидає? Отак і скоморох Ненаш – ніхто й не згадає по імені, та й хто, окрім світлого князя Жирослава і двох-трьох десятків його двірні знав, як його звуть? А ім'я, отцем дане при народженні і взагалі жодній живій душі поза рідним городищем не відоме. Жив, не жив – жодного сліду на землі...

Тупіт, голоси чоловічі, злі.., брязнув залізом засув.., у суцільну темінь підкліті ввіткнулося хитке світло скіпки, зависло десь угорі...

– Варушись, сучі діти!

Двое спустилися по дубових східцях, ухопили першого, хто трапився, потягли нагору. Знову чиргикнув засув.

Тиша.

Німота...

Ні від кого вже ані слова, ані поруху. Як у могилі.

Коли тягли нагору третього, котрийсь із челядників, перечепившись об Ненаша, зі злості копнув чоботом, мітючи йому в лице, а влучив прямо в ліве плече. Ватаг, навіть не зойкнувши, знепритомнів.

Його витягли останнім. Так само був без свідомості. Розв'язали пута, перевернули на спину. Микула, аби впевнитися, що не хитрить бісова личина, приклав розпечену смугу до щоки – Ненаш, не приходячи до тями, тільки мукнув. Обом боярам хотілося спати. Усе й так було ясно, але привели ще й двоїх їздових.

– Цей убив Любшу? – нахмутив густі брови Переяр.

– Цей!

– Він, гаспадине! – закивали готові на все Бакун і Горлач.

– Заберіть гнид... – презирливо махнув на колишніх отцевих довірених молодий боярин.

З плутаних свідчень скоморохів Переяр давно зрозумів, що ті валять усю вину на цього, непритомного. Хто насправді вбив їздового, тепер уже й не добереш. Можна було б витратити ще день, рвати нігті, різати зі спин паси, витягувати жили, випікати очі і хтось би таки в обмін на легку смерть та й зізнався. Тільки і їздові, і скоморохи, як

раби, як товар, потрібні тепер здоровими, а не скаліченими, інакше хто ж дасть за скаліченого раба добру ціну? Переяр давно вже навчився мислити, як отець його, менський боярин Острята.

- З ним що мені рабити? - Микула показав рукою на лежачого.

- Вивезеш вранці за стіну, викинеш десь це стерво. Аднак здохне, - солодко позіхнув Переяр, потягнувся до хрускоту в молодих кістках і вперше в своєму житті підвівся раніше, ніж Острята: - Хадімо спати, отче.

Дійшовши до терему, Острята не втримався:

- Слухай сюди, сину... Любша при атцеві жив. Дамо атцю дров на краду синаві, удаві Люшиній - раба з Бакунових чи Горлачевих дамачадців...

- А чи не вдавиться вана - раба їй?! - аж захлинувся слиною в праведному гніві Переяр.

- Мавчи дурню, кали атець гаворить! - скипів і собі Острята. - Нехай людіє бачать, що буває з тими, хто не береже дабро наше і знають, що за службу вірну - ваздання кали не табі, так сім'ї твайї! Ширше мислити треба, сину! Щедрата наша старицею павернеться, пабачиш...

Присоромлений Переяр мовчав, жалкуючи, що згарячу необачно ляпнув упоперек отцевого слова.

А Микула, щойно розвиднілося і сторожа відчинила городські ворота, разом зі своїм молотобойцем Моргуном вже віз на підводі непритомного Ненаша; діставшись вимитого весняними водами глибокого яру, що проваллям розтинав край деснянського луку, вони підняли ледь живого скомороха і, хитнувши двічі, на Микулин оклик: "Г-гоп!" - пустили його.

Ненашеве тіло гепнулося об глиняну кручу урвища, ламаючи молоденький верболіз, покотилося вниз і зникло за поріділими кущами.

- Звиняй, небараче! - байдужим голосом проказав Микула і всівшись на полудрабок, наказав Моргунові:

- Гани! Работи нині багата.

Закінчувався місяць листопад[\[413\]](#), перші морози скували ще не вкриту снігом землю, побите ними останнє листя з тихим шурхотом опадало на примерзлу землю, з морозами виглянуло із-за хмар низьке сонце, освітило сумні, майже голі вже дерева, посріблену морозом отаву на лузі, темну та холодну деснянську воду, що стиха парувала і, дивлячись на старіючого Дажбога, що слав на землю останнє своє тепло та світло, повеселіли трохи люди, заходилися гарячково доробляти те, що не встигли зробити вчасно. Сивер з Вишнею, хоч і зробили багато, аби пережити свою першу зиму не лише в теплі та затишку, але і з прокормом, проте, все одно знаходили собі нові й нові клопоти та турботи: очима вони переробили б усе, бо відчуття власної господи робить людину ненаситною в труді.

Дні стали короткими, і темними вечорами вони працювали в житлі. Сивер за багато зим відвик від чорної хати, і дим, що темною хмарою стояв прямо над головою, незважаючи навіть на високу стелю, часом їв йому очі, чим неабияк дратував, тому

вони намагалися більше часу бути в своїй ложниці, де піч мала плетений з лози та обмазаний глиною комин і димар. За перших морозів тут було навіть жарко, хоча Сивер і побоювався, що зимою вони у горниці все ж дійсно мерзнутимуть.

Роботи вистачало і вечорами: Вишня сиділа із шитвом, Сивер плів рибальську сітку; у печі потріскували дровця, від вогню на стінах часом витанцьовували химерні тіні, світла додавала ще й запалена над дерев'яним відром з водою скіпка – трудись хоч до ранку, тим більше, що за роботою та розмовами вечірня година спливала швидко. Їм було і про що розповісти одне одному, і про що запитати. Розповідав здебільшого Сивер: про світ, про Фрейвара, про свої поневіряння... Вишня при тих розповідях не ойкала, рота від подиву не роззявляла і руками не сплескувала: якщо й запитувала про щось, то стримано. Сиверові це дуже подобалося – він з першого свого дня від повернення бачив, як по-різному ставилися родовичі до його розповідей: одні, не вірячи, вигукували з притиском: "Бре-ше-ш!", інші від здивування били себе руками об поли: "Ой-ой-ой-ой-ой!", деякі ж спогорда мовчали, усім своїм виглядом показуючи, що вони і не таке бачили або чули, хоча зрозуміло ж було по них: далі Ратичева не бували і все, що почули, навіть уявити собі не могли. Вишня ж була просто сама собою – стриманою, але не гордовитою, і через те йому хотілося розповідати їй ще і ще.

Та коли Сивер у черговий раз завів мову про Царгород, котрий називав Константинополем, і про тамтешніх вельможних царедворців та їхніх жон, на котрих надивився свого часу, про їхній одяг і прикраси, Вишня, що з цікавістю слухала і часом щось запитувала, скінчивши шитво, раптом затихла і сиділа сумна, як ніколи.

– Що сталося? – підвівши очі, здивовано запитав Сивер жону.

– Ти стільки бачив – увесь світ; так багато знаєш – більше від будь-кого! А я... – Вона помовчала якийсь час, не наважуючись сказати те, що хотіла і нарешті, стримуючи сльози, прошепотіла:

... – Що я проти тебе? Не гідна я тебе... Розлюбиш...

Сивер не вмів швидко відповідати, він сидів, замислившись, через що серце бідолашної Вишні від страху покотилося аж у п'яти. Нарешті, дійшовши човником до кінця ряду, зробив останній вузол, відклав убік свою сітку, підвівся, підкинув у піч кілька полінець, а потім підійшов до жони, підхопив її на руки і дивлячись у наліті сльозами, такі тепер рідні йому темні очі мовив:

– Ти навчила мене любити. Той світ, що я бачив, – він мені стільки горя завдав... А цей світ, куди ти мене привела – тут одне лиш щастя. Хіба щастя кидають? Лягаймо краще спати... – і загасив скіпку.

Ну що ще потрібно жоні? Сльози самі собою кудись поділися, натомість на щоках з'явилися любі Сиверові ямочки і руки ніжно обвили його шию, і в обох закалатало серце. Одяг був уже не потрібен, вкрита овчиною ложниця прийняла їх на себе і знову перед ними відкривався шлях до блаженства. Та Сивер, котрий навчився серцем відчувати Вишню, почав непокоїтися: щось не так було з його коханою. Якась гризота, попри ті заспокійливі Сиверові слова, все ж мучила її, не відпускала від себе; нарешті Вишня, лагідно вивільнившись з обіймів мужа, раптом сіла на одрі, підібравши під себе

ноги і збиралася щось сказати йому та ніяк не наважувалася.

Підкинуті у піч поліна вже розгорілися; він лежав і милувався своєю Вишнею, що освітлена відблесками вогню сиділа перед ним і бажав лише одного... Та мовчанка затягувалася, тому він теж підвівся, сів, і вже сидючи, дивився у рідні очі, шукаючи в них причину її переживань.

– Я... давно хотіла тобі сказати, – вона затнулася...

– То й кажи, – підбадьорив жону Сивер.

– Я..., мабуть, непразна... – вона вимовила це несміливо, боязко, майже перелякано: їй, перш за все, самій не вірилося у сказане і вираз її обличчя мінився – не добереш, сміятися чи плакати зібралася його лада.

Сивер спочатку теж не повірив у те, що почув і ледь посміхнувся: чи не здалося це йому; потім, коли до його свідомості почала доходити суть сказаного Вишнею, посмішка поволі ширшала і ширшала, аж доки не розтяглася від вуха до вуха, от тільки поки що жодного слова не вдавалося йому виштовхнути зі своєї горлянки. Вишня, дивлячись на мужа, і собі почала посміхатися, аж раптом з її очей покотилися великі, мов горох, сльози.

– Що трапилося? – прорвало нарешті Сивера і він ухопив її за плечі. – Чому ти плачеш? Ти не рада?!

Вона замотала головою:

– Нічого... То від щастя...

Вишня і сміялася, і плакала водночас, по-дитячому витираючи руками сльози, що градом котилися з очей і Сивер заходився допомагати їй своїми загрубілими пальцями та губами.

– Я не безчадна... – шепотіла Сиверові Вишня: – Така ж, як усі... Я здогадувалася...

Вона не одразу заспокоїлася:

– Сором який: ровесниці вже онуків мають,... а я вперше понесла... – і сльози знову рясно котилися по обличчю.

Обійнявши жону, Сивер ніжно, як тільки умів, цілував її, гладив по голові, по спині, потім вони, усвідомивши ще одне диво, що сталося між ними, тихо, аби не сполохати щастя, сміялися; нарешті лягли.

О, яким солодким і напрочуд ніжним було їхнє кохання тієї ночі! Замість вогненної бурі пристрасті та шаленства був політ: десь високо-високо, аж за хмарами, у горніх висях, куди зась було їхнім кривдникам і заздрісникам, та навіть і усім іншим, бо ніхто з них не вистраждав своє щастя так, як вистраждали його вони. Там, за хмарами, вище буденних турбот і клопотів, вони з радістю та ніжністю дарували одне одному себе до самого денця, до останку, а нове життя уже було поміж ними і єднало їх міцніше будь-яких, вигаданих людиною пут, уз чи навіть вериг.

Вранці Сивер стояв на своєму дворі і відчував себе казковим багатирем, котрий спав, зачарований підступним чаклуном, а тепер прокинувся від поцілунку своєї судженої. Він оглядав свій двір і той здавався йому маленьким, недоладним, одним словом – нікудишнім. Зараз він готовий був вергати гори, гатити ріки, розганяти

руками хмари – все було йому по силах, бо він стане отцем!

Хотілося простору, вишини, якогось польоту – отак узяти та й осягнути усю Землю, скільки її є! Він перебудує житло: щонайменше, добудує ще одну кліть. Яке житло?! Терем поставить! І ще один хлів, і пташник, льодовник, медушу, лазню. Переставить і укріпить тин, щоб не тин був, а стіна, з міцними ворітьми – брамою! І двір має бути ще просторішим. Вони заведуть худобину; буде все, не лише Птах та Рябуха – і ще коні, і гов'яда, і свині, і птиця. Того золота і срібла, що залишилося в нього – мало для цього? Він піде на лови. Він ще не забув, як робляться підколоди, слупи, паші. Він завжди був удатним ловцем.

Та не це головне. Головне, що у них будуть діти! Рід його, рід Кологаста, Вишняка, Рождена та Жадана не скінчиться на ньому – він продовжиться в дітях Сивера та Вишні! І ніхто вже не дивитиметься на його милу зневажливо чи гордовито.

Вийшла з хати Вишня, підбігла до нього невдягнена, стурбована:

– Що сталося, любий? Чому не йдеш до столу?

Він повернув її спиною до себе, притулив до грудей, ліву руку поклав на перса, правою долонею накрив лоно – захистив від холоду, від лиха; нахилившись, поцілував ніжно у шийку. Вона засміялася від лоскоту; мов кішка терлася щічкою об його бороду, все допитувалася, чому не йде.

– Зараз скажу. Слухай...

І почав розповідати.

... Чи не вперше в своєму житті Барвін відчув себе рибиною, яка лізе в вершу: розуміючи, що ходу назад йому немає, що попереду нічого доброго вже не буде, не міг однак зупинитися, позадкувати, чи повернути назад: усе навколо проти нього, стискає, немов гузир верші рибину, не залишаючи їй іншого виходу, як тільки вперед. А попереду – погибель: постає у всій своїй невідворотності, як Мара. Хоча й гнав від себе чорні думки, немов ряску на болотній воді руками розганяв, та вони все одно наступали з усіх боків, а трясовина безвиході затягувала невмолимо.

Воля! Воля – ось що все життя вабило до себе Барвіна. Єдиний син київського боярина Позняка, він змалечку не терпів перед собою жодних перепон, хоча й був отцем своїм чи не кожний тиждень нещадно за те поротий. Чиїм би ти не був дітиськом, отроком чи навіть уношем – простолюдина, купця, боярина, ба, навіть і самого князя – це аж ніяк не відведе від тебе різки. Без різок з людини нічого путнього не виросте. "Нас сікли, ми січемо і після нас сіктимуть! – приказував Позняк, шмагаючи Барвіна. – Зуби зціп мені і терпи! Щоб я від тебе й писку не чув! Різка до болю привчає, терпіння в тобі ростить, мужа робить."

Зростав норувистим, мов дикий жереб. А Доля дала неабияку вроду і стать, і силу. Любив кулачні бої на Масляну – не одному ровеснику звернув набік як не ніс, то скулу. Тільки купецький син Нажир і міг покласти Барвіна розбитою мордою в сніг. З отроцтва велася між ними ця пря і кожного разу після тривалого поєдинку Нажир брав гору, аж доки Барвін не вклав тихцем у свою десницю маленьку залізну гирьку від кистеня. Зійшлися вони і Барвін так вліпив Нажирові поміж очей, що того водою

відливали. Відтоді уноша і зрозумів, що перед тобою всі перепони впадуть, коли за Кон переступиш. Бо Кон для чоловіка – то як тин для коня. Хто набереться сил, щоб його перемахнути – той і на волі!

Воля – це коли немає жодних перепон, ні в чому. Усім здається, що перепони – це стіни, чи узи, щось таке, що руками можна потрогати. А перепони, вони в тобі самому живуть. Напрежд – в голові твоїй. Потім в серці. А все інше – то не перепони, то неміч твоя.

Воля – за Коном. Волхви заховали її від людей, сказали: до Кону можна, по Кону треба, а за Кон – зась тобі! Ось і не хочуть раби волі, бояться її. А він за Кон переступив, озирнувся – так це ж воля! Ось вона яка: тобі, виявляється, можна все. Все!!

Коли час прийшов, Барвін злюб узав з донькою київського златокузнеця Родославою, дівкою собі під стать: очей відвести не можна було – така красуня. Та тільки що жона для Барвіна, коли він сам опинився в молодшій дружині великого князя Ярополка! Не один раз стояв з мечем біля дверей княжої трапезної, не один раз і за столом з самим князем сидів. Що жона? Вона мужеві дітей родити повинна, красу свою блюсти, щоб він мав чим похизуватися в оточенні таких самих боярських дітей – аякже! Ще за прислугою наглядати, а на тому і все.

Щоб Барвіну, отрокові Ярополка, перепона в чомусь була?! Дівок та жон колошкав без розбору – в злюбі вони чи ні. А коли побачив Нажирову Орляну, тут же й вирішив: матиме з нею блуд – назло давньому своєму супернику. Коли Нажир повіз із Києва товар до ясів^[414], Барвін, поманивши золотом, підмовив двох заїжджих берендеїв і ті вистежили та викрали Орляну. Як умовилися, Барвін наздогнав їх аж під Вишгородом і там таки берендеїв посік – ті навіть здивуватися не встигли. Орляну начебто з полону звільнив, але купцева жона, на словах дякуючи, в блуді йому відмовила. Довелося взяти її силою. Сказав, привізши в Київ: "Понесеш від мене, щоб знав Нажир, коли спитає, що він супроти Барвіна – ніщо!"

Орляна наруги такої не перенесла і наклала на себе руки – втопилася. Баба з воза – коням легше. Відчув молодий боярин, як йому здалося, смак справжньої волі. Коли не поладив із Вегардом – варягом зі старшої дружини, що пишався рідством із самим Свенельдом, вирішив: "Не жилець ти, варяже, тепер. Зачекай!" На княжих ловах інший варяг, Гуннульв, що напередодні програв Вегарду в кості улюбленого свого коня, згубив стрілу, а Барвін зовсім випадково її знайшов. Зрозумів, що Доля прихильна до нього і, дочекавшись слушної миті, з десяти сажнів пустив з-за куща стрілу в потилицю Вегарда. Як Гуннульв не клявся, як не божився, що на його руках немає крові, але молоді Свенельдичі знесли йому голову, бо кровна мста – діло святе, а син Вегарда був ще занадто малим для цього.

Знову все скінчилося щасливо: ну хто б міг помислити, що веселун і перший заводій, красень Барвін здатен на таке! А він відчув силу в собі, удатність і благовоління Долі. Радів життю, інших розважав: серед молодшої дружини не мав собі рівних в піснях та веселих витівках, тож зажив неабиякої слави.

Якось програвся в кості. До того часу везло, а тут – на тобі! Два десятки гривень за просто так віддати – хто примириться з таким, хай ти і боярський син, і срібла в тебе лежить під спудом ого-го! Сказав, що віддасть через два дні, відпросився у сотника та й виїхав під вечір за Київ, на Білгородський[\[415\]](#) гостинець...

Повернувшись, як і обіцяв, борг віддав сріблом, та ніхто не знав, що на тому сріблі кров і що собі залишив у кілька разів більше. Поговорили в Києві, що напередодні таті двох купців живота полишили, – і забулося майже. Та невдовзі пішов Барвін зі своєю водимою на подільське Торговище: на людей подивитись, себе показати і коли зупинились біля чужоземних солодошів, на Барвіна мало не наскочив якийсь іноземець. Глянув мимохіть на молодого боярина, зблід, руками почав махати і по-своєму щось белькотіти.

Барвін першим з усіх присутніх зрозумів що й до чого: знає цей німець про те, що недавно на гостинці трапилося. Не просто знає, а знає, чиїх рук це діло. Не розгубився княжий муж:

– Так ти бояриню мою поносити! – і вихопивши з рук продавця солодошів мідний пест від ступки, зацідив ним німцеві у скроню. Той, мов підтятий, повалився на землю.

Барвін же смикнув Радославу за руку і в сутолоці зник з торжка, подався до свого двору. Ополудні стукають у ворота двоє комонних:

– Боярине! Велено тобі на княжий суд прибути!

Зрозумів Барвін: перебрав він міру, тим самим Долю розгнівавши, але отак просто піти туди, звідки вороття може й не бути – то не в його норові. Волю хотів?! Хотів! То тепер вибирати мусиш: воля чи смерть. Авжеж, воля! А срібло твоє, терем, діти, жона? Супроти волі і вони ніщо!

– Їдьте! Я скоро.

– Велено, Барвіне, чекати тебе і їхати разом.

Скрипнув зубами...

– Нема чого під ворітьми стояти, – сам їх прочинив: – вип'єте в мене меду, доки я вдягнуся на княжий суд, як боярину личить! – скривила посмішка уста.

Комонна сторожа у двір в'їхала, вої спішилися – ніколи ще боярського меду не куштували: княжий гридень Барвін, син самого боярина Позняка запрошує! Слуги в стравницю завели, за стіл посадили, дівки метушилися, несли вже наїдки, жбан меду...

А Барвінові тим часом вивели зі стайні осідланого коня і він, скочивши в сідло, велів:

– Потчуйте гостей моїх, а я скоро! – та й подався геть з власного двору, зі стольного граду Києва уздовж Дніпра, мимо Берестового, до Роденя.

... Гай-гай, коли це було: два літа минуло! Відтоді де тільки не носила його Доля: був і в берендеїв, і в тиверців, а після Купайла забрів у сіверську землю. За врем'я це позбувся і коня свого, і одягу боярського, і золота, що прихопив з власного терема повну калиту. Дізнався якось, у купця одного вивідав, що розлючений Ярополк проголосив київського боярина Барвіна за головництво – у татя місто[\[416\]](#). Двір його пустили на потік та пограбування, домочадців усіх продали в рабство – навіть Позняк

не зміг нічого зробити і сам ледь не потрапив під важку княжу руку. Одне лише врятувало старого – що був грецької віри, як і великий князь Ярополк.

Кінь, золото, домочадці – пусте! Зате Барвінова голова на плечах лишилася і воля з ним. Воля! Ось коли зажив він на всю силу! В берендеях був – підбив таких же молодих і гарячих в набіг на чорні ковпаки[\[417\]](#), серед тиверців жив – з кількома ізгоями пустив за вітром боярський двір, просто так, для втіхи. Ледве живота не позбувся, зате жив лише своєю волею і нічиєю більше – нікого над собою не терпів, нікого!

І коли залишився без коня, без золота, котрим смітив часто неміряно – волю ще краще розсмакував. Так виходило, що лише тоді справжня воля і починається, лише тоді справжній смак її відчуваєш, коли не маєш за душею ані шеляга. Бо ніщо тоді не стримує твою волю, ніщо!

У сіверській землі пристав до скоморохів. Відчув, що чимось вони на нього схожі. От тільки слабкими в колінцях виявилися. А так пожити можна було!

Покинув і їх, відіславши двох до пращурів – не стій супроти Барвіна! Знову сам опинився. Ні, вже не сам. З конем. Кінь тягловий, та все одно, комонний – не пішець. Одна біда – зима на носі. Десь потрібно барліг собі знайти, щоб її переспати. Де?

Кінь без сідла, сам на простого поселянина не схожий – стрінуться княжі чи боярські, питають: хто такий? За душею не те, що золота чи срібла, а й калити немає... Два дні після пограбованого повозу в роті навіть крихти не було. Воля! Воля є – робити все, без перепони. Над ним нічия воля не владна, зате його – над усіма. Більша, ніж у князя.

Вже далеко за Сосницею стрівся Барвінові ратич: на доброму коні, з мечем, збоку щит приторочений – кудись поспішав у княжих справах. "Ну от, – подумалося, – усе, що треба". І кистень непомітно вивільнивши, з гостинця одесну з'їхав, зупинився поштиво, а коли ратич порівнявшись, вже Барвіна проїжджав, той підвівся, наскільки зміг без стремен, махнув десницею і тіло княжого слуги з пробитим черепом кулем сповзло з коня.

– Отак, – примовляв Барвін, прикидаючи роздягненого мерця листям, – перезимуємо...

Певно, в далекий путь зібрався покійний, бо в переметних сумах і хліб був, і в'ялене гов'ядо, тепла свита, а в чересі навіть срібло – щось із гривню дріб'язком. Барвін одяг загиблого, ще теплий, на себе натягнув, мечем опоясався, забрав і щит, і ніж в посріблених піхвах; не витримавши, бо спливав голодною слиною, мов пес, на хапок, давлячись, ум'яв ратичів припас, скочив на чужого коня і тримаючи свого в повіді, повернув назад, до Сосниці. "Тепер можна і в Путивль, – крутилася весела думка. – Перезимуємо!..."

Воля – вона така: спати не дасть. Версти через три почув за спиною віддалений ще тупіт явно не одного коня. Зупинився, прислухався: неслися навзаводи і звіряче чуття шепнуло Барвінові: за ним, погоня. Згадав, що через поспіх, через голод свій забув підібрати з дороги закривавлену шапку. Ех!

Погоня дійсно була за ним, тому довелося тяглогового коня покинути і мчати на

ратичевому. Петляв, плував сліди і лише присмерком вдалося відірватися від тих, хто йшов по сліду. Поночі, дарма, що осінь, переплив з конем Десну, вранці натрапив на повоз, прикинувшись княжим гінцем з Києва, сказав, що заблудився, розпитав, які поблизу найближчі городи стоять, та як до них дістатися. Вирішив про себе, що там уже й про Путивль запитає.

На очах повозу повернув на схід, та проїхавши з версту, розвернувся і подався назад – плував за звичкою сліди. А добре було придумано про гінця з Києва – на перевозі через Семь ні шеляга не сплатив, в Борзні їх з конем ще й нагодували, спати Барвіна в житлі старійшини поклали і навіть прокорму на дорогу дали.

А виїжджаючи вже з городища, майже перед самими ворітьми ледве не стрівся з двома ратичами – добре, що не встиг виткнутися з-за медоставня.

"Уже, – здогадався: – Биричі по родах подалися, про татя виголошуватимуть. Непростого я птаха завалив, коли стільки шуму!". З воріт не виїхав, а вилетів, мов буря, навзаводи подався битим гостинцем на полудень, та через версту звернув ошую і довго плував сліди, знаючи, що вже гонять по сліду, та все ж тримаючи напрямом на схід – треба було до Семі дістатися, а тоді й до Путивля втрапити неважко: ріка сама приведе.

Біля перевозу, вже перед самим смерком, постояв на узліссі, ховаючись за кущами, дивився здалеку: що там? А там комонних уже півдесятка – обложили, значить, немов вовка... Путивль, учора йому сказали, на правому березі Семі. І шлях правим берегом легше знайти. Вирішив за будь-що переправитись. Холоди вже справжні йдуть, вплав з кожним днем все важче буде. Подався по берегу одесну і діставшись плесу, таки наважився, переплив з конем Семь. Довго не міг зігрітися, тремтів, немов у лихоманці, тому, вдягнувшись, скочив на коня – щоб розтрусило, зігріло. Усю ніч незнайомими гостинцями, на рисях, плував світом, бо небо було все в хмарах, навіть не уявляючи, де ж та Семь: тільки б подалі від погоні. Перед світанком лише відкрилося небо, тут і півнів почув, проїхав мимо городища, вже по зорях прямуючи на схід. Поля почалися, потім кілька річечок вбрід подолав, потім ще одна, більшенька, ошую показалася, міст, стіни за нею, а перед стінами – посад. Город...

Ще до ладу й не розвиднілося, брехали собаки, десь брязнули залізом, димком потягнуло. Ось-ось настане ранок і буде він з конем, як на долоні. Треба десь ночі діждатися, вночі спокійніше. Там, далі і правіше за посадом, темнів ліс. Щось змусило Барвіна звернути на міст, легкою риссю перетнути сплячий посад, мимохіть шулячись від собачого гавкоту з кожного двору; за посадом знову почалося поле, а за полем все було вкрито густим туманом. "Луг, – здогадався Барвін. – Куди ж це мене занесло? Невже знову до Десни?" Він, прислухаючись, поїхав уздовж ряду могил, що тягнувся попід лісом, вдивляючись в негустий сосновий бір, шукаючи затишну для себе місцину, коли ж це ошую, за могилами, уздрів справжні хащі, що густо вкрили якийсь невисокий пагорб.

Було вже зовсім видно і Барвін одразу ж рушив туди, а під'їхавши, зрозумів, що Доля прихильна до нього так само, як і раніше: хащі виявилися покинутим городищем зі спаленими, очевидно, стінами на невисокім валу, що здалеку видався йому пагорбом.

Вал в одному місці переривався – там, видно по всьому, стояли колись ворота. Барвін спішився і ведучи коня в повіді, забрався вглиб гушавини, всередину городища. "Повезло мені, – зрадів він. – Дякую тобі, Доле! Одній тобі вклонюся. Та ще волі..."

Тут можна буде пересидіти, вирішив він. Роздивитися. Можливо, згодом розпитати обережно когось – куди занесло. Де Путивль?

... Він просидів, продрімав у городищі, аж доки сонце не піднялося в небі – до полудня було не так уже й далеко. Все б нічого, та кінь був голодний, самого ж почала мучити спрага: в Борзні поклали йому на дорогу від душі посоленої смаженини та не менш солоної риби. Сам він потерпів би й до ночі, не здох би, а от кінь... Серед цих нетрів тільки одна місцина виглядала схожою на галявинку, але трави там коневі було обмаль. Погано: з голоду, чи від спраги подасть голос – і видасть його схованку.

Барвін вирішив роздивитися що й до чого. Пішов у протилежному від воріт напрямку, городище виявилось не таким уже й великим і ось уже знову рештки стіни – тепер протилежної. І голос чийсь. Підійшов ближче, визирнув обережно: оце тобі! Зовсім близько від валу – горожа, тин пряслами, в сажень заввишки. За нею терем якийсь, тесом критий. Далі луг починається і річка, неширока, хіба зо два десятки сажнів, навіть менше. Не Десна. На повороті річки місток і жона з нього пере щось.

"Чий двір? – гадав Барвін. – Боярина тутешнього? Ні, малий навіть для цієї глушини. Купця? Кметя[418] якогось?" Він так і не вирішив, а тим часом у дворі щось гупнуло, стукнуло дерево об дерево, тупіт копит, а далі з-за горожі показався вершник, майнув на чистому місці і зник за хашами, прямуючи риссю мимо покинутого городища.

Барвін зиркнув на річку – жона зібралася додому йти, тримає в руках корито з випраним. Ну що? Можна прикинутися подорожнім, води попросити, щось розпитати. Вони тут на висілках нічого не чули, не знають. Думай, Барвіне, думай...

Вишня поверталася від протоки. Йшла, замислившись, вслухаючись у себе, – до цього часу було їй незвично, дивно знати, що всередині тебе є ще хтось, інший, котрий, настане час, з'явиться на білий світ. Станься це у свій час, в юності – хто б замислювався: всі народжують. А тут...

Вже дійшла до двору, підняла очі, а навпроти неї... молодий красень стоїть: високий, стрункий, волосся русяве, очі сірі, з лиця хоч воду пий! "Який... – замилювалася проти своєї волі Вишня. – Немов Ярило!" І почервоніла одразу ж, засоромившись самої думки: "Що я дію! – заміжня... Взнав би Сивер!"

А молодик усміхнувся, та так ясно, приязно:

– Хай Мокоша тобі помагає, красуне!

"Не тутешній, – майнула думка, – Макош Мокошею назвав..."

– Чи не даси подорожньому води напитися?

– Гой єси, чоловіче добрий! Авжеж дам. Зачекай, – вона боялася, що Бримо порве чужого, коли той зайде у двір.

Причинила за собою ворота і хутко подалася до житла, на ходу гукаючи пса.

Барвін зачекавши трохи, прочинив ворота, зиркнув у двір. Жона вже заходила в житло. Його раптом охопила похіть, бухнула гарячим у скроні: "Оглушу і поласую."

Встигну." Вихопив з піхов ножа, вскочив у двір, підбіг до дверей і щойно їх прочинив на якусь долоню, як звідти, з темряви гаркнуло страшним басом, вдарило в двері, аж стіна здригнулася і чорна, як ніч паща з величезними зубами намагалася протиснутися в щілину.

Барвін з несподіванки ледве встиг зачинити двері, стояв тримаючи їх за гнуту з соснового кореня ручку, не знаючи, що діяти далі, бо тварюка біснувалася всередині, раз по раз кидаючись на двері; чувся голос жони, що марно намагалася її заспокоїти.

- Гей! Ти хто будеш? - почувся раптом чоловічий голос.

Барвін озирнувся: від хліва до нього йшов молодик-велетень; побачивши, певно, ніж у Барвіновій руці, шукав щось очима, а тоді схопив у себе з-під ніг якогось дрючка. Барвін більше не став чекати і одразу ж метнув ножа. За мить він уже стримів у грудях велетня і той, ухопившись рукою коло серця, почав осідати на землю.

Барвін рвонув до воріт, вилетів з двору, не забувши як слід їх зачинити і помчав до своєї хованки, на ходу почув тупіт коня, що йшов йому назустріч і дременув ще дужче: здавалося йому - в житті ще так не бігав. Трохи заспокоївся лише біля свого коня. "Оце попив води! Поласувати схотілося, дурню!" Він добре розумів, що все зіпсував ніж в його руці. Не вийняв би ножа - і води б попив, і розпитав... Ех! Таке місце Доля подарувала. Доведеться і звідси тікати - швидше б уже ніч...

Сивер повертався додому - їздив до свого сотника, Давила. Учора прискакав з Ратичева бирич від тивуна, виголошував у вічниці перед ліпшими мужами про татя-головника, котрий убив за Десною дружинника світлого князя Власта. Убив на коропській землі, а відтак рід має гнати по сліду і привезти тивунові татя живим чи мертвим. Коли ж за три дні не привезе - накладе тивун виру на рід у двадесять гривень за те, що допустили в своїй землі головництво. Бирич поїхав, а слідом примчали троє борзнянських мужів, звістили, що тать був у них, борзенці навіть гнали по його сліду і слід той знову ліг у коропські землі, тож тепер нехай коропці ламають голову де шукати лиходія. Ліпші мужі вдарили руками об поли, почали біdkатися: де ти його знайдеш, татя того, все одно - що голку в стозі, доведеться - ой-ой-ой! - двадесять гривень збирати - одним словом, тільки час марнували; нарешті порішили гукнути охочих, хто при конях, з тим, аби поникали по землях роду, пошукали, аби тивун не сказав потім, що ледарі, мовляв, у Коропі - їм двадесять гривень віддати легше, аніж татя-головника знайти - зажиріли; виходить, дань легка князем покладена...

Комонні з городищ з самого досвітку, почавши від краю коропських земель, нишпорили по усіх гостинцях та шляхах, зумисно роблячи це з розголосою - щоб тать, коли він у петлі, не зміг покинути коропські землі. З полудня назустріч їм мали виступити коропці, хоча, говорили всі, в пустий слід... Сивер якраз і дізнавався у Давила, коли їм виступати.

Часу в нього залишалося обмаль, тому поспішав. Коли вже порівнявся з Вишняковим городищем, угледів на валу якусь постать, що сховалась за кущами. Трохи здивувався: хто б то міг бути? Величко? Начебто й ні... А далі вже думка на інше перескочила.

Коли прочинив ворота – завмер від здивування: що сталося?! Біля житла ошелешена Вишня, не знаючи, що їй діяти, бідкалася коло Величка, що сидів прямо на землі біля призьби ні живий, ні мертвий, тримаючись закривавленими руками за ліву грудину, з якої стримів черенок ножа. Увесь лівий бік його потемнів від крові.

– Що тут коїться?!

– Тать якийсь Величка ножем вдарив. Помре, Сивере!

"Чи не його я бачив? – майнула думка. – Не той, часом, якого шукають?"

– Не помре, – Сивер присів біля Величка. – Ні, воно, звісно, помре... Та не зараз.

Вже по тому, як ніж стримів, зрозумів, що рана не смертельна, в гіршому разі клинок десь між ребрами засів. Кров темна – до легенів, значить, не дійшов.

– Платно давай! І попіл з печі! – кинув Вишні. – А ти приготуйся: зараз висмикну ніж – затиснеш рану, доки різатиму свитку. Готовий? – і смикнув ножа.

Навіть по тому, як легко вийшов клинок, було зрозуміло, що рана неважка – ковзнув клинок по ребру. А кров, то пуста. Бач, який бугай – у нього відро тієї крові. Своїм ножем полоснув одєжину – раз, другий, третій, доки на тілі не залишився шмат платна тільки під руками Величка.

Вишня була вже поряд.

– Ріж на смуги в чверть завширшки!

Ухопив одну готову, склав увосьмеро.

– Є?

– Є...

– Приймай руки! – гукнув до Величка.

– Той, пересиливши себе, відірвав від рани шмат сорочки зі свиткою.

– Оце-е... Хіба це рана? – бурчав Сивер, прикладаючи до рани складене платно з насипаним попелом. З допомогою Вишні обмотав груди Величка хрест навхрест платном, закріпив пов'язку.

– Все. Поживеш у нас. А я за тим чортом!

Метнувшись у горницю, вискочив із житла з чеканом, свиснув Бримо і помчав з двору. "Тільки б не втік..." Тепер сплигло в пам'яті, що, їдучи ще до свого сотника, бачив на піску кінський слід – тягнувся якраз до Вишнякового городища – саме туди, де ворота були. Спочатку хотів по сліду татя піти, але передумав: може з конем через ворота втекти. Потрібно шлях йому відрізати. З конем, крім, як через ворота, ніде не пробереться. Тільки б не втік...

Біля воріт на піску кінські сліди вели лише в городище. "Тут іще... От і добре."

– Сиди! – тихо наказав Бримо. – Стережи! – і пішов за вал.

Барвін не знав, що йому діяти. Вихопитися звідси конем – можна накликати погоню, а місце геть незнайоме, не втечеш. Двічі повезло, втретє Долю не випробовуй... Тільки б ночі дочекатися – мишею через ліс прошмигне, хоч куди, аби подалі, кудись на полудень. Луг тут он який широкий – Десна, значить. Семь буде в полуденній стороні, ніде більше їй бути. Одну ніч тільки пережити, одну ніч... Не вперше йому з пасток вислизати. Смак життя тоді лише відчуєш, коли Безноса замахнеться на тебе косою, а

ти - фіть! - і позаду неї. Отоді живот хмелить тебе, немов ріг сорокалітнього меду!

Барвін ніколи не жалкував за минулим, за своїм боярством. Жалкувати - то наділ слабких. Усе життя спрагло хотів волі. Воля понад усе! Хотів і мав. Вдосталь. Сам собі визначав скільки її брати і брав сповна. Його воля в усьому, а над ним - жодної волі! Смерть? А що смерть - всі помирають. Аби не від старості. Аби від меча. Аби на волі. Живеш зі своєю волею, живеш, як вовк, живеш, як птах над птахами - орел, сокіл, а тоді раз! - і нема тебе. Ото смерть!

Треба лаштуватися. Про всяк випадок. Він осідлав коня, підтягнув попрягу, навіть загнуждав: "Потерпи, - погладив буланого по шиї, що відликала золотом, - ось вгамується, почишу, гриву розчешу, вівсом тебе годуватиму."

Щось не давало йому спокою. Нутром чув. Тому почепив перев'язь з мечем, а коли зиркнув перед собою, помітив поміж голого гілля кущів, далеченько ще, якийсь рух: хтось ішов по городищу...

Барвін тихо-тихо нахилився, взяв щит, стоячи за маленькою густою сосною дивився, як хтось повільно, обережно просувався до галявинки, на якій стояв буланій.

Той, комонний... Високий, немолодий... З чеканом... "Домаживець[419], - хмикнув про себе, - на княжого гридня зібрався, мерт, че-кан у-зяв!" І щойно той мерт вийшов на чисте місце, Барвін рішуче виступив йому назустріч.

- Княже слово і діло! - піднявши руку, він владно прорік слова, що вже кілька разів безвідмовно діяли і на семівському перевозі, і в Борзні.

Мерт, і вухом не повівши, ступив ще кілька кроків, а тоді блискавично наніс удар чеканом: Барвін ледве встиг прикритися щитом. Удар був дуже сильним, він аж поточився; за першим був другий, а тоді і третій, та такі швидкі і сильні, що не було змоги навіть меч вихопити - ледве встигав закриватися. Неочікуваний страх маленькою зміючкою заповз у душу, але Барвін тут же нещадно його затоптав, крутнувся за сосонку, там уже вихопив-таки меча: "Не жалець ти, мерте!" і знову вискочив на галявинку.

Меч свистів, розсікаючи повітря, але незважаючи на хитрі удари, кожного разу наражався дивним чином на чекан, а потім уже ледве встигав відбивати мертві блискавичні удари і Барвін почав розуміти, що він просто не зможе дістати суперника: чи меч надто короткий проти чекана, чи руки в цього домаживця надто довгі - навіть щит не давав переваги. Умбон круглого Барвінового щита був зім'ятий, кайма в двох місцях просічена, а край пощерблений. Суперники забули про все на світі: очі в очі, брязкіт зброї, що часом кресала іскри - навколишній світ звузився до розмірів галявинки, де був кінь та двоє людей і хтось один з них мав померти.

Уперше в житті Барвін потрапив у таке становище, коли брала гору чужа, а не його воля. До цієї галявини тільки він вирішував: вбити когось чи ще на якийсь час подарувати життя. Його воля не знала жодних перепон саме тому, що творила неочікуване для інших і в тому була Барвінова сила. А цей мерт ударив першим, не зваживши навіть на "Княже слово і діло!", не давши Барвінові такої потрібної йому переваги в неочікуваному, підступному ударі.

Побачивши, що на чистому місці він зі своїм суперником не справиться, Барвін почав повільно відступати в кущі. В гущавині перевага цього довгорукого мерта звелась би нанівець: там довгим чеканом не замахнешся, а коли і вдасться це зробити поміж гілля – удар буде не тої сили, що валить з ніг, зате мечеві куди легше полоснути не захищене щитом вороже тіло навіть при короткому замахові.

Сивер одразу зрозумів, навіщо суперник намагається заманити його в гущавину. "Лукавець! Буду я з тобою тут тягатися..."

– Бримо!!

Затріщали кущі і на татя вилетів чорний, як ніч Бримо, скочив прямо на щит, що його виставив перед собою наляканий несподіванкою головник, котрий на якусь мить забув навіть про Сивера, а той блискавкою стрибнув уперед і щосили, немов списом, тичком вдарив чеканом прямо в голову. Тать відлетів назад і впав на спину.

– Стій, Бримо! Молодець.

Сивер підійшов до нерухомого тіла, наступив ногою на десницю, підібрав із землі меч, потім глянув на поверженого. Бойок чекана вцілів у праве око, з розсіченої брови та розбитого перенісся лилася кров. "Від такого не вмирають – лише памороки забив". А тому перевернув татя на живіт, наступивши коліном на хребет, заломив назад руки, відчув під свиткою щось на зап'ястках, діставши ножа, розрізав рукави – кистені! "Тать! – подумав з відразою. – Душогубець!" І тими ж ремнями стягнув у ліктях руки.

... Коли підходив уже до посаду, ведучи в повіді чужого буланого з перекинутим через сідло татем, стрівся з комонним:

– Де тебе носить, Сивере?! Давило там злий, мов чорт!

– Нема куди поспішати. Ось вам головник.

Передав посадському повід, меча, розвернувся:

– Ходімо, Бримо. Зачекалися нас дома.

Вишня, забувши про все на світі, – про татя, про Величка, – виглядала Сивера за двором. Щойно вийшли вони з-за Вишнякового городища, сплеснула руками, зойкнула, і побігла назустріч. Кинулася Сиверові на шию, цілувала, а сльози градом котилися з очей.

– Боялася? – усміхнувся Сивер.

Вона тільки головою кивнула і припала до грудей.

– Пов'язали ми татя. Бримо його – мов кіт горобця... – і поплескав вільною рукою пса по загривку.

Сивер у робітній кліті ладнав кросна, коли його з порога покликала Вишня.

– Вийди надвір, ладо, там Ждан, купець, тебе просить.

З великою неохотою відірвавшись від кросен, Сивер таки вийшов. Ждан стояв перед житлом, задерши голову, розглядав Макош та коней на лобових дошках – немов уперше таке бачив.

– Гой еси, Сивере! – з легким поклоном привітався гість.

– Хвала Богам! – за звичкою відповів господар, дивуючись про себе, навіщо знадобився купцеві: невже знову в охорону кликатиме?

- Чув я, що ти начебто тереми зиждив?
- Було таке...
- То постав і мені терем! Як у чернігівського боярина Володара.
- Не бачив. І про боярина чути не чув.
- Ох і терем! Ліпший тільки у світлого князя. Постав, Сивере!
- Не хочу. Свого клопоту маю вдосталь. Бачиш, не обжився ще.
- Постав! Срібла дам, скільки скажеш.

"Ох, мені ці купці... Вчепиться, мов почеп[420] у волосся, - почав дратуватися про себе Сивер. - Не віддереш, не вичешеш!"

- Кажу ж тобі - не можу. Все!

- Моє срібло твоє "не можу" переважить, - зневажливо махнув рукою Ждан. - Кажи лишень, скільки!

- Двадцять гривень! - буркнув спересердя Сивер, немилосердно загнувши ціну, аби здихатися цього набридливого гостя. Там кросна чекають, якраз робота пішла, а тут...

- Ну ти... - зайшовся в обуренні Ждан. - Велес мені свідок! - міри не знаєш!

Сивер лише плечима байдуже здвигнув:

- Ти просив, я назвав.

- Велесом клянуся: і в Києві стільки не загнуть! - Ждан був сам не свій: мрія, мов той в'юн, вислизала з рук.

На Сиверовому обличчі заграла посмішка:

- То там і вклади ряд.

Сердитий, набурмосений купець махнув рукою і навіть не розпрощавшись, подався з двору. "Випроводив" - з полегкістю зітхнув Сивер і повернувся до роботи. Березові поперечниці вже були готові, з клена вирізано новий триб, залишилося лише зробити цугу та підігнати її до триба.

На молодому, повному сил тілі рани гояться швидко і Величкова рана затяглася раніше, аніж з Ратичева прийшла звістка, що головника привселюдно скарали на горло. Сивер не давав братаничу засиджуватись.

- Коли лежатимеш, удвічі довше заростатиме. Ворушись! Ти тепер, вважай, в січі побував. Правда, вой із тебе ще... Як тільки такого в мужі прийняли?!

- Стрию! - вигукував присоромлений Величко: - Легко казати, не в тебе ножом посулив той тать; мало не на долоню встромився.

"Що ти з нього візьмеш, - міркував Сивер, - без отця росло, а той Курило лише мішки ворочати навчив."

- Марно ти так, - тихенько говорила Величкові Вишня, - у стрія твого все тіло в шрамах. І хіба ж такі, як твій? Ось, - показувала пальцями цілу четверть, - отакі чи й більші.

Величкові ставало ніяково та все ж він якось випалив:

- Пощо гудиш мене, стрию?! Хай і не такий, як ти, а все одно муж!

Сивер мовчав-мовчав, а тоді таки прорік:

- Добре. Рана твоя вже струпом взявся, тож завтра і побачимо.

"Оце, - одразу ж і пожалкував молодик, - напросився..." Хотів обережно вивідати, що й до чого, але завадив Ждан, що постав у дворі, не злякавшись навіть Бримо.

- Хай вам Боги помагають! До тебе я, Сивере.

"Щур і Пек тобі! - спохмурнів той: - Знову рядитися[\[421\]](#) прийшов."

- Три дні й дві ночі мислив я, Сивере... І так виходить, що згоден: твій товар, я купець - іншого мені взяти ніде!

"Тьху!" - лайнувся про себе Сивер, а вголос розгублено вичавив із себе:

- Та я ж, щоб ти відчепився...

- Клянуся Велесом! - здивувався Ждан: - Де ж твоє мужнє слово?!

Сивер зрозумів, що відступу в нього тепер немає. Почухав потилицю: "Ет! Двадцять гривень самі в руки плинуть... В лісі вчотирьох - два тижні; перевезти, скласти - місяць; рядовичам по півтори гривні... Можна й шістьох підрядити..."

- Лад, - зітхнув, - знайду рядовичів, то після Водосвяття й почнемо. Коли з тобою ряд укладемо?

- А нині ж! Коло вічниці видці[\[422\]](#) мої чекають. І Видута там.

Наступного дня, щойно поснідали, Сивер, з-за столу вставши, тут же простягнув Величкові татевого ножа в нових піхвах:

- Оце тобі ніж, візьми. Підеш в пушу на лови. Маєш добути звіра: вепра, оленя, лося, хоч тура. Без здобичі не приходить.

Величко знизав плечима:

- Добре. Давай лук.

- Який лук, вою?! Досить з тебе й ножа.

"Ич, що намислив, - Величко лише тепер зрозумів, що його чекає неабияке випробування. - Добре ж стрію!"

- Огниво даси?

- Хіба що шворки аршин.

- Нащо?! - здивувався молодик і тут же почервонів від сорому, здогадавшись: "Для лучка - щоб Сварожича тертям добути..."

Сивер, угледівши це, тільки всміхнувся про себе: "Лепетайло ще поперед розмислу скаче!" І поблажливо мовив:

- Добре, дам тобі накінецьник від сулиці.

Пішов у робітню кліть і скоро повернувся з тим наконечником - старим, іржавим, місцями щербатим, котрий, певно, пам'ятав ще самого Велесича.

- Візьми, не добути тобі й зайця.

- Іди до чорта, стрію.

Величко, доки Сивера не було, встиг ухопити і сховати за пазуху жменю конопляного клоччя з лави, та ще кілька вчорашніх прохололих вуглин з загнітка[\[423\]](#); Вишня, котра все те бачила, тільки змовницьки йому всміхнулася. Тепер стояв, крутив у руках іржаве залізо, хотів спогорда кинути його стрієві під ноги, але утримався. Вдягнув свиту, повстану шапку, вже від порога вклонився господарям, немов не на

лови йшов, а на смерть:

- Не поминайте лихом!

- Хліба з сіллю візьми для лісовика, - підказала Вишня.

"Уже й жона мене повчає..." - спохмурнів молодик, ухопив зі столу окраєць і подався з житла.

Лісовик прямо-таки скаженів від злості - ночами почалися перші морози, а відтак мусив провалитися під землю, залягти у довгий зимовий сон - і тепер носився лісом, крутив, ламав, мов сухі галузки, столітні сосни, вивертав з коренем берези, порозганяв світ за очі усю звірину, усе лісове птаство: знайте, пам'ятайте, не забудьте до весни, хто ваш господар!

... Величко знайшов собі прихисток у дуплі старезної липи. Та навіть в такому безпечному місці йому було не по собі - а що коли сердитий Лісовик прознає: ось тут сховався людин! Жодне дерево не встоїть перед господарем лісу... І дарма, що Величко учора зранку приніс йому пожертву; потрапиш такому під гарячу руку - не поздоровиться!

Досить уже того, що вчора Лісовик водив його колами по лісу, котрий Величко добре знав ще змалечку. Правда, коли він заходив у ліс, там стояв густий туман, але коли ти знаєш в лісі навіть окремі дерева - що тобі той туман? Так гадав Величко, задобрюючи підсоленим шматком хліба Лісовика, та не так сталося. Чи жертва здалася господарю лісу занадто скупюю, чи настрій у нього вже тоді був поганий, але коли Величко рушив угору по течії Ужеті, тримаючись сажнів за двадцять від берега, то все ніяк не міг вийти до броду. Ішов, ішов - броду немає, і все тут. Коли ж це - глядь! - а він стоїть на краю лісу і пень, на котрому окраєць лежав, перед ним, тільки вже без хліба...

Як таке могло бути?! Адже до Ужеті не наближався і до могил також - як же тоді йому вдалося коло зробити?! Він тільки хитнув з подиву головою і вперто рушив усе туди ж - до броду. Ішов, ішов - немає броду! Дивиться - знову біля того пня... Оце так! Не по собі стало: не в добру годину послав його стрий на лови, ой, ні! Він сів, перевзув постолі, помінявши їх з ноги на ногу - вірний засіб від витівок Лісовика - і втретє подався до броду. Стародавня хитрість допомогла: дістався броду. Гадав здобути там дичину на водопої та навіть свіжого сліду не вдалося знайти.

Тоді він рушив на кілька верст далі на полудень - аж у межиріччя Ужеті та Ятриці, де, як вважалося, завжди було повно звіра, хоча там і проходив наїжджений гостинець. По дорозі стрілися кущі ліщини і він зрізав два, підходящі для оскєпища сулиці, пагони. Вибравши більш рівного, обчистив кору, припасував ножом дерево до втулки поржавілого накінечника, насадив залізо на оскєпище. Вістря було не стільки затупленим, скільки пошкодженим іржею, тож Величко заходився чистити його в піску. Більш-менш стерши іржу, він перевірів гостроту накінечника пальцем. Сивер, звісно, посміявся б над нею, та молодик більше покладався на власну силу, аніж на гостроту вістря, тож вирішив, що вона достатня.

Туман ополудні потроху розсіявся, але осінній день короткий і Величко,

потинявшись трохи по лісу та не уздрівши жодного оленя чи козулі, зрозумів, що час подумати про власну вечерю. З гілки береста зробив собі невеличкого лука, з тоненької рівної ліщини – кілька стріл. Йому не трапилося ані глухаря, ані тетерева, зате вевериць був повен ліс і Величко таки спромігся підстрелити трійко звірят.

Ще отроком він змагався у лісі з ровесниками, хто швидше добуде вогонь тертям, але тепер довелося помучитися, доки від тонесеньких вуглинок, що сипалися з-під стовпця на клоччя, не пішов димок. З першого ж разу Величкові ще й не вдалося роздмухати вогонь: спочатку він прогавив потрібну мить, а потім надто сильно дув і сам збив малесенький язичок Сварожича.

Та шлунок уже вимагав їжі, тому не залишалося нічого іншого, як укотре починати заново. Нарешті Величкове терпіння винагородилося: Сварог змиловився і скоро маленьке полум'я затанцювало прямо в його долонях, на клубочку клоччя. Завбачливо прихоплені вуглини та сухі тонесенькі соснові гілочки були наготовлені заздалегідь, тож скоро, уже в перших сутінках, оббіловані, випатрані та насажені на березові шпички вивірки смажилися над вогнем.

Ще в отроцтві, коли він з ровесниками бив пізньої осені та по першому снігу вевериць, така смага була їхньою улюбленою стравою. Смажене м'ясо вевериці солодке, має присмак горіхів та меду – у Величка від тих згадок був повен рот слини – і він, ледве дочекавшись, коли воно засмажиться, обпікаючись, без солі, зтропив його з кістками, та тими трьома веверицями лише роздратував свій ненажерливий шлунок. Шукати ще якусь здобич було вже запізно, нічні заморозки останніх днів знищили навіть ті губи, що могли б ще трапитись на очі о цій порі, тож здоровенному Величкові довелося ночувати в лісі не лише просто неба, але й з пустим шлунком.

Ще б нічого, але коли смерком почулося голодне вовче виття, молодикові стало не по собі. Пізня осінь – це не літо, коли в лісі більш-менш безпечно. Восени звіриний і пташиний молодняк, що раніше був легкою здобиччю вовків, уже підріс, тому добувати їжу сіроманцям стає все важче. Ти прийшов сюди за здобиччю, але легко можеш сам нею стати, навіть сулиця та ніж тобі не допоможуть. Тож Величко, марно понадіявшись, що зможе в один день справитися з завданням стрія, усю ніч просидів у розвилці розлогого дуба і до ранку так задубів від холоду, що заледве спромігся злізти з дерева.

Голодний і холодний, злий на увесь світ, а особливо на свого стрія, котрий спав у теплі та добрі біля власної жони, Величко навіть був помислив покинути усе це й повернутися в своє занехаяне житло безженця, але одразу ж і прогнав ту підлу думку: станься таке, сраму не оберешся – на все життя, до скону. Щось підказувало йому, досвід пращурів, мабуть: одним днем тут не обійдешся, наскоком не візьмеш, інакше, що ж би то за випробування було?

Він вирішив перш за все пошукати собі нічліг і проवेशтавшись лісом майже півдня, натрапив на цю липу, більше двох сажнів в обхваті та з дуплом, що починалося майже на рівні землі. Він насилу протиснувся всередину, але те видалося йому тільки на краще. Навколо було досить опалого листя і він набив ним дупло ледь не до верху, а

тоді заходився шукати собі прокорм. Вже тоді Лісовик почав бешкетувати, пориви вітру були сильними навіть серед дерев, стріли без накінецьників здувало вбік і попри те, що Величкові двічі траплялися рябці, жодного разу він не поцілив. Спробував збити птаха сулицею, але вона застрягла серед гілок – добре, що вдалося її дістати. А якби ні? Про таке навіть помислити страшно.

Двічі натикався на підколоди – пастки, поставлені, вочевидь, коропським ловцем: в одній був горностаї, в іншій куниця, але змусити себе взяти чуже та ще й давлене – до такого він поки що не опустився, хоча, чого там, і така думка проскочила...

Спати знову ліг голодний, тільки й того, що надвечір злузав дві жмені горіхів, зате в дуплі серед листя було тепло, навіть затишно. Правда у тіснєві дупла доводилося спати, зігнувшись в колач, але такий дріб'язок хіба можна порівняти з ночівлею на голій гілляці, та ще й такої ночі, як ця?! Поночі прокинувся від того, що по його обличчю хтось лазив. Миша! Він заборсався, сподіваючись вловити малу нахабу руками, але то було все одно, що знайти голку в стозі сіна. Звичклі до темряви очі розгледіли над головою якесь лахміття. Здивовано підвівся, помацав руками – кажани, хай їм... Почіплялися на стінках, заснули на зиму. Опустився на листя і слухаючи з острахом, як казиться Лісовик, вже до самого ранку не склепив очей, бо почала боліти недавня рана, а до всього ще і в шлунку, що майже дві доби не мав собі поживи, смоктало немилосердно, бурчало і просило їсти.

Удосвіта стихло в лісі. Господар його таки вгамувався, стомившись, і певно, вже вкладався спати. Хтозна, подумав Величко, може це й на краще, адже, якщо жертва не прийшлася Лісовикові до вподоби, навряд чи він розщедрився б на здобич. Пішов до Ужеті, сподіваючись хоч водою заглушити почуття голоду, але багато випити не зміг – у горлі від холоду все заніміло, навіть перестав його відчувати. Подався знову в пущу, бо всі думки були про одне: що б його з'їсти?

Голод страшніший, аніж небезпека. Коли ти дуже голодний, коли відчуваєш, що не поївши найближчим часом, втрадиш силу, терпіння та витримку, а без них добути собі прокорм в лісі просто неможливо, тоді усі твої відчуття загострюються, мов у дикого звіра. Величко, відійшовши від берега півсотні сажнів, наткнувся на кілька кісток з'їденого вовками підсвинка і зрадів так, немовби втрапив на скарб.

Добрий ніж був у клятого татя, не те, що Величків власний: він тим ножем спромігся сяк-так вирізати, висікти два томари[\[424\]](#) для стріл та нагріваючи над вогнем, трохи вирівняти їхні ліщинові деревка і ополудні мав уже собі за здобич рябця та кілька білок. Хоч як била його нетерплячка, але сходяв-таки до Ятриці і добувши Сварожича та прямо на її березі обмазавши річковим глеєм рябця, запік птаха, оббілував і підсмажив білок, а потім пожадливо, з гарчанням навіть, умить зжер печеню, мов за себе кинув. "В житті нічого смачнішого не їв, дарма, що й несолене!"

Молодик трохи повеселішав: можна жити! Знову взявся за лука і пішов понад Ятрицею вгору по течії – сподівався, що біля води трапиться йому бобер, чи якась коза, або хоча б чималий птах. Марно! Зате натрапив на водопій, де оленячих та лосиних слідів біля води було безліч – зовсім свіжих.

"Дякую, тобі, Велесе!" – зрадів Величко. Від дупла до водопою не було й версти, тож роздивившись, звідки звір підходив до річки, вибрав не одне, а кілька місць для засідки і заспокоєний, подався добувати собі вечерю.

Гадав, що встигне повернутися до води вже надвечір – де там! Та нічого, втішав він сам себе – попереду ранок і день, і вечір. Нічого! Зате є в нього нічліг і спати лягає вже не голодний. Хоча й не ситий...

Усю ніч боявся проспати, тож, коли у лісі засіріло, вибрався зі своєї хованки і ледь не бігом, але скрадаючись, подався до водопою. Що ближче він підходив до Ятриці, то більше озирався навсибіч – його могли помітити, як від води, так і з лісу.

Коли здалеку відкрився йому водопій, серце тьохнуло і завмерло – там товпився добрий десяток сторожких оленів. До них було щонайменше сорок сажнів і Величко хотів підійти якомога ближче та причаївшись в засідці, дочекатися, коли котрийсь із оленів, повертаючись від води, проходитиме неподалік нього і підставить свого бока під влучний кидок сулиці.

Морозний ранок був безвітряним, та краще, якби невеличкий вітерець дув на Величка. Зо всіма, на які тільки він був здатен, пересторогами молодик скрадався поза кущами, намагаючись по ходу зрозуміти, якою стежкою олені йшли до води і, відповідно, якою повертатимуться з водопою. Коли він непоміченим пройшов більшу половину відстані, вирішив підкрастися ще ближче і поцілити здобич прямо біля води – сажнів десять, не більше, залишалося...

Різкий і голосний кашель за спиною був таким несподіваним, що Величко аж присів. Злякано озирнувшись, побачив, як дві козулі, високо підкидаючи білі гузки, великими стрибками мчали в пущу, не розбираючи дороги. Хай тобі!! Зиркнув на водопій – олені штовхаючись, розверталися тікати геть. Він вискочив з-за куща і що було сили, метнув свою сулицю. Майнувши дrevком, сулиця влетіла прямо в оленяче стовпище, Величкове серце бухнуло радістю, але за мить на водопої вже нікого не було, а поряд з урізом води на перетовченому копитами глеї біліло ліщинове оскепище...

Не вірячи власним очам молодик кинувся до сулиці. Як так?! Як він не поцілів, адже олені збилися в тісну купу, сулиця влетіла прямісінько в неї? Величко почав оглядати берег і таки помітив кілька крапель крові. Зажевірла надія: підхопивши сулицю, від подався слідом, шукаючи кров. Нишпорив очима по траві, по кущах – ніде нічого...

Оглянув накінецьник, доторкнувся до його леза пальцем. Авжеж, для того, щоб завдати оленеві смертельної рани, цієї гостроти не досить, марні були сподівання. Та, певно, і Боги не на його боці, коли відвели сулицю від прямого удару: пішов накінецьник поковзом по спині якогось оленя – і ось, маєш... Одразу ж пригадалося стрієве насмішкування: "Який з тебе вой?" Ні на що він не здатен: ні любу Волхитку за себе взяти, ні татя здолати, ні звіра здобути... Отець та матер силу неміряну дали – ото й по всьому. А це ж іще ніхто не знає, як унікав він під час кулачних боїв стрітися один на один з Педашем, Третяком чи Туром – навіть самому собі не міг зізнатися, що боїться поразки. У купців мішки з чужим добром тягати – ото й усе, на що він здатен... І ніхто

не піде за нього, а Волхитка – тим паче. А як хто й піде, то, побачивши, чого він, Величко, вартий, гризтиме його усе життя, як гризе баба Ізбора свого мужа Видуту – діда Величкового.

Похнюпившись, молодик плентався лісом, куди ноги несли: байдуже стало до всього на світі. Незчувся, як майже до свого дупла дійшов – коли б хто спитав, нізачо не сказав би, як таке трапилося. Upізнав місцину, коли ледь не перечепився об повалену позаминулої ночі сосну. А що то темне вовтузиться під його липою?! Ведмідь зазірав у дупло, намірившись, вочевидь, влаштувати там барліг. Виглядав він не надто великим – пудів на десять-дванадцять і те, що залягти збирався так пізно, свідчило, що був, певно, вигнаний з барлога більш сильним суперником, або ж виявився таким же невдахою та нікчемою серед ведмедів, як Величко серед людей.

Клишоногий зазірав у дупло, просовував всередину голову, але вхід був завузьким для плечей звіра, тож ведмідь, невдоволено забурчав і заходився ламати лапами стінки Величкового житла. Якою старою та трухлявою не була всередині липа, але вона слабо піддавалася ведмежим зусиллям – той час від часу сердито гарчав, але спроби розширити вхід у дупло не полишав.

"Ну ось, – гірко подумалось Величкові, що ховався за стовбуром товстої сосни в тридцяти сажнях від ведмеда: – я вже й без житла залишився... Тепер – куди??" А й справді – що йому тепер залишилося? Стати поживою для вовків? Чи замерзнути в лісі? Померти з голоду?

Повернутися з соромом у Короп – від позавчора таке йому і в голову вже не приходило. Скінчити життя безславно, у вовчих зубах, коли ніхто жодної твоєї кістки не знайде, не те, що могилу знатному родовичеві насипле... Усохне гілка твого роду, Величку... Така дебели, товста та міцна гілка всохне, зтрухлявіє, поїдена шашелем, зотліє – сліду не залишиться... А шашель той – страх. Усіх на Діди згадають добрим словом – від Кологаста до Воропая, пом'януть діда Жадана і прадіда Рождена, що вбив ведмедицю, не побоявшись стати на прою з нею заради малечі... Вбив! А я чого ж?! Чого оце я стою і дивлюся, як ворог мій забирає житло у мене, житло, без котрого погибелі мені не уникнути?! Спитають у Сивера родовичі на Діди після Великодня: " – А де ж це братанич твій?" А стрий тільки рукою махне: " – Згинув у лісі. Вой із нього ніякий був, нема за чим і жаліти."

Ведмідь тим часом спромігся трохи розширити дупло, та все ж ще не міг вільно в нього пролізти – роздратовано гарчав і драв лапами низ отвору. Усередині Величка раптом щось сталося таке, від чого усе його нутро почало наливатися ярою злістю і злість та перемогла страх, і очі налилися люттю: "Я – не вой?! Я, Величко, силач, праонук Рождена, не вой?! Оцей звір забере у мене житло? Уб'ю!!" Роздере його ведмідь – байдуже! То буде славна смерть – не гірша, ніж у Деска, котрого на Перунів день забрав до себе Громовержець! Значить, приглянувся Величко Велесові, котрий опікується ведмедями, а можливо, то сам Велес в його подобі випробовує Величка? То я йду, Велесе!

Він озирнувся довкола, побачив неподалік відчахнуту буревієм товсту дубову гілку,

подивився на ведмедя: "Зачекай мені!" і думаючи вже лише про те, аби ведмідь не встиг залізти в дупло, або не помітив його раніше, ніж він добуде собі зброю, впав навколішки і почав ножом гарячково різати гілку, вкорочуючи її для зручності – тільки тріски летіли. Сили вистачало, навіть про рану забувся і швидко з гілки вийшов замашний, ледь не в сажень завдовжки, дебелий, обліплений білим мохом дубець. Величко кинув оком на ведмедя – той ще возився біля дупла. Тоді він, узявши в десницю сулицю, тримаючи в щуйці дубця, почав скрадатися до звіра.

Ведмідь був надто поглинутий своєю роботою, щоб вчасно помітити незваного ворога. Величко підібрався до нього з лівого боку, сховавшись за сосною, зупинився сажнів за п'ять, дочекався, коли ведмідь, вкотре намагаючись влізти, встромив голову в дупло, виступив з-за дерева і зо всієї сили метнув сулицю. Почувся тупий удар, – сулиця глибоко увійшла в кошлатий бік, – ведмідь, заревівши від болю, відскочив назад і марно намагався, крутячись на місці, вкусити себе там, за лопаткою, де стриміло смертоносне залізо, а Величко, не гаючи й миті, щодуху рвонув до нього зі своїм дубцем.

... Вишня ходила сама не своя, Сивер почувався винуватим – минав четвертий день, як пішов у пушу братанич та досі й не повернувся. "Навіщо я його послав? – картав себе Сивер. – Ну не вой він, то й що? Був би древоділом, і непоганим. Такий гріх узяв на себе..."

Що діяти? Йти в пушу і там гукати на весь ліс: "Величко! Величко!" Хтось довідається – сміятимуться з обох. Один послав та сам і забоявся, інший пішов – та й не вернувся. Ет! Ніхто не знає своєї долі. Коли судилося Величкові загинути в лісі від звіра – на пожежі не згорить.

– Я ж йому й солі не дала, – бідкалася увечері Вишня. – Чи ж поїв він там хоч раз? Може й смерть прийняв голодним...

– Це тільки від голоду помирати важко, – мовби виправдовувався перед жоною Сивер, – а голодному смерть прийняти легше, ніж ситому. Нема за чим жаліти.

– Порозтягують звірі білії кості... – очі Вишні наливалися сльозами.

"У-у-у!" – скривився, мов йому зуби заболіли, Сивер: не любив плачу.

Щойно зібрався заперечити жоні, як у ворота щось гупнуло, а потім ще і ще – били, немов тараном. Бримо зайшовся гавкотом. Сивер ухопив зі стіни брадву, вилетів на двір в одній сорочці та ногавицях.

– Хто там ломиться?! Жити набридло? – поцікавився грізно в навколишню темряву.

– Одчиняй, стрію!

– Матінко Макош! – з порога сплеснула руками Вишня: – Величко!

Сивер тільки хмикнув: "Бісова личина! Видно, що не з пустими руками. Хвалько."

Ворота прочинили. Величко стояв, спираючись на свого дубця і права нога його попирала ведмежу тушу.

– Ведмідь! – вжахнулася Вишня.

– Дичини просили? Ось вам дичина!

– Хвалько, – махнув рукою Сивер і поцікавився: – Невже на собі допер, турище?

... - І така мене злість узяла на того ведмедя, - повагом розповідав Величко, дивлячись посоловілими від ситої вечері очима на Сивера з Вишнею, котрі після того, як мужі вже серед ночі оббілювали здобич, а тепер сиділи разом у кліті за столом, - що затовк його дубцем, немов поганого пса!

Потім довго ще розповідав, як півверсти сам-один тягнув ведмедя до гостинця, а потім ще й по гостинцю, аж доки не наздогнав його повоз Курила, що саме повертався з Путивля. Курило, котрий в молоді літа сам любив ходити на ведмедя, навіть забув про свою образу на Величка, наказав покласти ведмедя на віз та всю дорогу до коропського посаду розпитував, як це Величкові вдалося здолати клишоногого з однією сулицею та дубцем.

- Казав, що вдався я в прадіда мого, Рождена, і що бути мені колись старійшиною роду!

Сивер іншим разом неодмінно висміяв би Величка, але тепер змовчав: нехай потішиться, заслужив.

- А вже перед посадом допомогли мені Курилові їздові покласти ведмедя на плечі, тож від посаду пер його на собі, - закінчив свою розповідь молодик.

- Буде з тебе вой! - похвалив нарешті й Сивер. - Тільки не забувай, що тобі Курило казав.

- Повік не забуду! - з жаром запевнив Величко, немов роту[425] стриеві дав.

У Летяги робота валилася з рук. Заходився мочити свіжі скори - перечепився і впав у воду, добре, що тільки на коліна. А нині ж не ізок, не липень! Удома, перевдягнувши ногавиці, взявся в чинбарні м'яти сап'ян[426] і спересердя порвав ніжну скору. А все тому, що добрі люде донесли: робу його, Новицю, не один уже раз бачили зі Скуратом-шевцем. Бачили, як воркували, мов голубки, біля криниці, бачили, як тримав швець Летяжину робу за руку на торговищі, бачили й те, що вона Скуратові посміхалася.

Летяжина душа чорніла, стовбурчилася, мов згарище, погорілими пеньками ураженого самолюбства і вимагала розправи над двоногою невдячною скотиною на ім'я Новиця. Усмар, все більше наливаючись люттю, нетерпляче чекав, коли вона прийде з протоки, де прала платно.

Щойно зачув, як грюкнули входні двері, покинув скору і вискочив із робітні в сіни. Новиця саме намагалася червоними, покоцюблими від холоду руками стягнути з себе блаженку свитку та Летяга не дав. Ухопив обома своїми лапами робу за платно і з лютим гарчанням затягнув на жіночу половину робітні.

- А-а-а!! З шевчиком зляглася! Уб'ю! - так зацідив бідоласі в обличчя, що Новиця відлетіла до протилежної стіни і, гупнувшись об неї, сповзла на долівку. Летяга підскочив, підняв пом'якле тіло і притиснувши робу шуйцею до стіни, заходився гатити правицею куди прийдеться. За тим, уже за звичкою, кинув на лаву і довго гвалтував. Знесилівши, відвалився, на ходу затягуючи очкур, подався геть, до своєї роботи.

Коли прийшов час вечері, Новиця з робітні не вийшла. Усмар зазирнув до кліті зі скіпкою: роба так і лежала на лаві, де він її полишив. Підійшов, штовхнув:

- Чого розляглася, ледащо?! Вечерять давай! - злості в його голосі вже майже не

було.

- Убий мене... - насилу розліпивши побиті губи, простогнала Новиця.

- Ще чого! Вечерять давай, - майже примирливо буркнув Летяга.

- Любилася я з іншим... Від Купайла...

- Що-о?! - схопив Новицю за платно на грудях усмар.

- Знав би ти.. скільки разів... викидні робила... від тебе...

- А-а-а-а!!! - не своїм голосом заревів Летяга і як тримав робу за платно, так з усієї сили і вдарив її головою об стіну. Хруснуло щось і кров полилася на лаву; по тому, як почали розправлятися риси побитого обличчя Новиці, Летяга зрозумів: убив свою робу. От уже ж день! Мало йому сап'яну, так ще робу втратив...

А чого жалкувати?! Таке норовисте трапилося! Синів його ненароджених, сім'я Летяжине, занапастила! Його, як мужа, посмішищем зробила!! Коли б можна було - двічі убив би!

Плюнув і пішов з кліті - вечеряти. Який день, такий і вечір - від важкої руки Летяги перепало чи не всім його домочадцям, а наступного дня, ледь сіріти почало, запряг коня, кинув на воза тіло роби, прикрив сирою кінською скорою, щоб менше язиками пятакали і повіз до могил. За першим рядом високих могил, в яких лежали знатні родовичі, був другий - невисокий, а за ним ще й третій - горбочки горбочками. Летяга знайшов місце на самому узліссі біля сосен, серед кількох хирлявих кущиків малини, вирив заступом неглибоку, в пояс, яму, скинув у неї тіло Новиці, потім веретено з пряслом і пощерблену мису - усю її власність; трохи подумав, постоявши, скочив таки на дно, розправив, як зміг, закоцюбле вже тіло, поклавши свою колишню робу на бік - хіба ж він не людин, хіба не розуміє про останню шану мертвій, нехай і такій підлій та лукавій, як ця Новиця - і вилізши з ями, почав її закидати.

Вже коли горбок насипав, хтось його окликнув. Старий Білан, знаний ловець, ішов разом із меншим своїм сином у ліс - на лови.

- Чи потай хорониш когось, Летяго? - здивовано запитав сивий, змалечку наче молоком облитий, червоноокий Білан.

"Принесли тебе чорти!" - лайнувся про себе Летяга. А вголос невдоволено проказав:

- Роба моя здохла. Об'їлась чогось.

- Буває, буває, - насмішкувато протягнув старий і обоє ловців ступили в бір.

"Це вже завтра увесь Короп знатиме!" - скрипнув зубами Летяга; кинувши заступ на воза, скочив сам і тьопнув віжками:

- Н-но!

Не вимовити, як досадно було у Летяги на душі: кому сподобається, що родовичі про тебе язиками плескатимуть, мовляв, господар з усмаря ніякий - господі своїй лад не може дати, робу до смерті довів...

Важкі сірі хмари затягнули синю Сваргу, виснуть над самою головою, гнітять людську душу, нагадуючи їй про важкі зимові випробування, а коли Прабог Род розчиняє небесні хляби, з них ллє холодний, непривітний дощ - зовсім не такий, як

весняний, життєдайний, коли з небесної блакиті лине далекий гуркіт колісниць Громовержця. Заснув Перун, не чути його грому, готується до зимового сну Матер-Земля, а десь там, за осиротілими без Перуна хмарами, знесилений, бо віддав усього себе на благо людям, долає щоденну путь старий Дажбог-Лад.

Усе при Роді стихло, зачалося в очікуванні появи Чорнобога та його Мари. Сум і печаль розливаються сіверською землею: зиму б пережити... Наче не так і багато – якихось чотири нових місяці, та коли згадаєш минулі холоди, снігові замети в людський зріст, а то і в два, падіж скота не лише від голоду, а часом навіть і від холоду, смерть родовичів від хвороб, напастей, лютих звірів – моторошно стає на душі.

Варто скінчитися короткому, похмурому дню, як звідкілясь здалеку нагадає про себе справжнє жахіття:

- О-о-о-у-у-о-о! – то вовк подав свій голос, а йому у відповідь долине вже ближче:

- У-у-у-у-а-а-а-о-о!!

А трохи згодом, коли збереться вся згряя, їхнє виття сплететься в одну моторошну, жахливу пісню смерті, що переливами стелеться принишклим лугом, відбиваючись від сосен, повзе лісом і від якої холоне в жилах кров не лише у всього живого в тому лісі, але і у скота в старому блаженському посадському хліві, і в запізнілого подорожнього також, бо смерть та швидка, страшна і невблаганна.

"Прийшла темнота під наші ворота, питає лепету, чи вдома понура" – стара загадка, відповідь на неї знає кожен, кому хоч три літа виповнилося, а все одно, припишуть на лаві дітиська і тільки хтось із отроків насмілиться відгадку сказати:

- Прийшов він під ворота, питає собаку, чи вдома свиня... – не насмілившись навіть ім'я лютого звіра назвати, щоб не почув, часом, та не прийшов на заклик непроханим гостем до їхнього двору.

Ще й морози не скували землю, ще не засипало її снігом, а вже хтось бачив на крайній посадській вулиці дві сірі тіні, а в Рикуща всю ніч за високим тинем розривалися пси, а в сотника Давила безслідно зчезла стара сука, навіть у чарівниці Орогості продрало уночі блаженську солом'яну покрівлю врослого в землю хлівчика і забрало єдину козу – перелякані до смерті кури тільки й лишилися: люті вовчі дні настали!

Та люде не були б людьми, якби так уже боялися лютого звіра: вовка боятися – в ліс не ходити; коли за стінами чи в житлі вік сидітимеш – смаку м'яса не знатимеш, одне зерно точитимеш, мов миша. Без м'яса чи риби заслабнеш, на підсіку сил не вистачить, а на ріллю по весні – тим паче. Удатному і ліс, і Десна восени та зимою достаток дають: ліс – скорою, Десна рибою. Тож ловці, звісно, а ще рибалки рушили з холодами: хто на лови в ліс, хто по рибу, на Десну.

Хтось хитрець по лисах та кунах, хтось м'ясо добуває. Коли в таких, як Любим по кілька закупів та ще холопів, котрі цілком від волі господина залежні, тоді нема чого днями мерзнути в лісі, пастки перевіряючи. Холопи, доки земля ще не мерзла, накопали за Десною, в ярах по кілька великих і глибоких, мало не по два сажні, ловчих ям, а далі вже просто: зимової пори треба тільки вислідити стадо оленів, лосів, чи

зубрів і без поспіху, обережно направити їх у той яр, де прикрита гіллям, чекає на стадо підступна яма, а вже в яру так наполохати звіра, щоб летів він не розбираючи дороги. Ото й усе. Коли втрапить до ловчої ями добрий десяток зубрів і підуть в хід рожни та сокири – матиме Любим за один лише день кілька сот пудів м'яса. Зимою, на морозі, воно не псується, та й не залежить довго: хто рукою займається і кому за щоденною роботою вгору ніколи глянути, той радо купить на своє срібло свіжого м'яся, а решту розметуть купці, щоб одразу ж спорядити цілий повоз до Чернігова чи й Києва.

Півтора десятки поржавілих уд[427], котрими ще Бориня, а до нього, певно, Жадан, можливо, що й Рожден, ловили колись в пущі звіра, Сивер уважно переглянув і відібрав хіба з десятка, решту слід було віддати Рикусеві – аби перекував. Ще отроком, дві свої останні зими перед втечею, допомагав він Борині ставити на звіра пастки; щось забув, але багато чого і взнав у мандрах своїх по чужих землях. Заходився готуватися: прийшла година скору добувати. По Коропу тільки й розмов було серед мужів, що про лови та про рибу. Усю світлу пору в бору від могил і по межиріччю десятки отроків били томарами вевериць – як колись давно і Сивер їх бив, тільки отроків тоді було менше, а вевериць більше. Нині ж, казав Величко, і мужі не соромляться принести додому з ловів хоча б десяток вивірок.

Сивер осідлав Птаха, Величко свого огира і вони верхи подалися в пущу – пошукати таку місцину, де б можна було більш-менш купно пастки свої обладнати. Правду казав Величко – усе межиріччя пастками обставлене: Сивер більше десятка різних знамен налічив.

– Скільки ж оце ловців у Коропі?

– Та-а... Може й сотня, – Величко був радий показати стриві, що й він розбирається в ловах. – Тільки справжніх, таких, як Білан, чи Вовчок, або Кошуля – десяток-два, а решта, аби пасток наставити: попадеться, не попадеться... Тільки місце займають.

Гостинцем вони рушили далі, на полудень, раз по раз завертаючи в пущу, ідесь уже верстов за вісім-десять від Коропа пасток майже не побачили.

"Далеко, – міркував Сивер. – Далеко і глухо. Куди тут є, бо вевериць повно, а лиса не побачиш: де він тут мишкуватиме[428]? Лис переліски любить, яри. Засипле пущу снігом – він на луг подається, в поле... За Десну треба."

Еге, за Десну... Було колись, ще при дідові Рождену, отець зі старшими братами, як він із їхніх розповідей знав, ходили за Десну, зимівник там мали. Із ним було б добре, та де він? Де його шукати, той зимівник? Уже й завалився, мабуть. Або зайняв хтось інший. З наскоку лови за Десною не вийдуть. Доведеться тут, неподалік: на лузі, в бору. Не з голоду ж помирає. Виру князеві не платити, не закуп, не холоп він. Нива є. Рядовичі. І золото ще лишилося. Роззирнутися треба. Нахрапом таке не візьмеш. Позмагаємося з родовичами, в чию пастку звір піде. Стільки літ марив, як у Коропі на лови ходитиме!

... Цілих два дні пішло, аби добути на майбутню принаду боброві жировики. Бобер – наполовину звір, наполовину риба[429] – двічі, уражений Сиверовою стрілою, безслідно

зникав у воді. Лише коли почав вистежувати дивну твар якомога далі від води, тільки тоді і спромігся трьох добути. Жалкував: могло бути п'ятеро. Під хвостом у бобра поряд зі струменем^[430] є два жирових мішечки, кожен, як сорочаче яйце завбільшки. В тих мішечках густий маслянистий жир сірого або жовтого кольору. Людині той жир понюхати – з душі верне, зате для звіра нема нічого запашнішого від нього; до того ж, бобровий жир ще й запах ловця відбиває.

Ловами займатися – то великий клопіт. Ще кілька днів пішло у Сивера на те, щоб у лузі понад Десною та по берегах Виті й Коропа на лиса ловчі пащі поставити. Вже два тижні, як Плавучий міст з початком перших морозів, коли скот перестав пастися, відчепили від лугу та розвернули уздовж по течії під коропським берегом. Не так просто стало дістатися ловцям лугу, тому лиса завжди ловили більше на полі, на лузі – хіба що двоє чи троє зі всього Коропа. Сивера виручила куплена в Мовчана одnodеревка. Доки протока не замерзла, переправлявся на той бік Коропа і весь луг від плесу до Виті та вгору по течії до самої Десни був його.

Поспішав, поки ще земля не мерзла. Хитрість ловча в тому, щоб змусити звіра зайти під колоду-давило, котре, зірвавшись, упаде і вб'є лиса. Важка колода-давило десь під вербою одним кінцем кладеться на низеньку, при самій землі, розсоху, інший кінець підвішується на товстій шворці, перекинутій через гілку дерева і опущений вниз до землі, де вона утримується під давилком чутким сторожком. З обох боків колоди забиває ловець густі ряди кілків так, щоб звір міг дістатися принади тільки зайшовши поміж них. Варто йому взятися за принаду, як чуткий сторожок зривається і давило, падаючи, б'є звіра – ото й усе. Здавалося б, проста ловча хитрість, але щоб добути лиса, котрий втричі, а чорнобурий – уп'ятеро, або і вдесятеро дорожчий від куни, треба знати ще безліч інших, маленьких хитрощів.

Два десятки пащ – то ще не всі Сиверові пастки. На пружних гілках молодих верб розвісив свої уди – аршинів за два від землі. Аби вбити страшний для звіра людський запах, обкурив залізо палаючою сосною гілкою, вимазавши руки бобровим жиром, почепив на гачки уд пташине м'ясо, також тією принадою помащене. Лис, зачувши м'ясо, схоче його дістати: підстрибнувши, схопить його, але гачок увіп'ється в лисячу пащу і звір повисне на ньому, поступово конаючи від холоду. Страшна смерть, як помислити, та хіба ловець про те думає?

Сивер днями пропадав на ловах, готуючи пастки: як не на лузі, так в лісі, бо для кун робляться плахти – пастки куди менші, ніж паща, але багато в чому на неї схожі. Замість давила куну б'є плахта – розколота навпіл колода в півтора аршини завдовжки і піваршина завширшки. Таку пастку і на землі можна залишити, але в лісі завжди знайдеться охочий з'їсти здобич ще до того, як ловець прийде: ні рись, ні вовк не погребують, бо для них то зайва можливість не вмерти з голоду. Тому ловці намагаються ставити плахти на рівні свого зросту, адже висота для куни не перепона, а от вовкові – зась!

Пастки наготовлені – то добре, проте в них принаду треба класти – м'ясо чиєсь: пташине, біляче чи куняче. На стільки пасток з лука не настріляєшся, треба на птаха –

рябця, тетерю – ступи робити. Знову ловцеві робота: нарізати кількадесят довгих, у сажень, прутів, увіткнути їх одним кінцем у землю, щоб коло утворилося, менше аршина в поперечнику, а вгорі ще й обв'язати, аби купи трималися – вийде справжня ступа. Всередині кола ще один прут втикається – на чверть вищий од усіх. На самому його вершечку на хиткій перекладинці пташина принада кріпиться. Сяде рябець чи тетеря – перекладинка перекинеться і птах впаде в ступу. Щоб злетіти, йому простір потрібен, а в ступі тісно. Перекладинка ж з принадою знову назад повернеться, мов нічого й не сталося – наступного птаха чекати. Коли повезе ловцеві – до нього в ступу тих тетер більше десятка наб'ється: вистачить і на принаду для пасток, і собі на прокорм. Та хіба однією ступою обійдешся? Сьогодні густо, завтра пусто. От і ставить їх ловець і там, і там, і там... На все потрібна робота, на все потрібна година, а дні вже такі короткі, а вітер на лузі пронизливий, сирий – до кісток часом пробирає.

Це ж хто сказав, що у ловця хліб легкий? Що ловці лежні та трутні? Отой пришлець Жилята?! Та хай би він, замість у теплі сидіти та срібло від жита свого рахувати, походив щоденно і в лютий мороз, і в завірюху по лісу, по лугу, гадаючи, встигне чи ні повернутися до смерку, до вовчої години в город, побачив би тоді, чи дурно дістається ловцеві, або рибалці гривня срібла...

Сивер ішов рано, повертався під вечір: змерзлий, голодний, а його в житлі, у власному! – варто прочинити двері з сіней у кліть, стрічало сухе тепло від печі, навіть дим, що чорною хмарою висів під стелею, нині вже не дратував, та головне, стрічала лада – Вишня і ставила на стіл вечерю, після якої, чи від тепла, чи від ситості, в нього починали злипатися очі, але треба було білувати здобич, готувати на завтра приманку. Мусив, бо хотів, бо тільки ловець чи рибалка знають, як людину затягує в свої тенета ловитва. Чим? А хтозна... Ніхто нікому те не розповість, слів таких нема.

Величка він з собою не брав. Бачив, що тому нема охоти з пастками морочитись – краще ведмедя дубцем забити! Ото звияга! Молоде, нетерпляче, силою своєю впивається – нехай. Не розуміє, що з пастками хитрість потрібна, розмисел, уміння подивитися очима звіра, помислити його головою – і верх взяти. Бо людина!

Підморожувало чимраз дужче. На озерах льодостав почався, але Десна з протоками ще гуляла. З першими морозами щезли хмари, та старий Дажбог-Лад вже не міг забратися по Сварзі так високо, як літом, все коротшим ставав його денний шлях, все довше доводилося чекати виїзду старого сонця з його брами на сході. Ще торохтіли по мерзлих гостинцях возами, але і сани вже стояли на соломі з задерними голоблями у кожного, хто коня мав: у Зюзі, Бога зими, що їздить світом на рябій кобилі, про запас усе готове.

Якось набурмосилося під вечір, низька сіра пелена знову затягла Сваргу, холодно було, сиро і незатишно. Без Хорса та зір морок ночі видавався ще темнішим, холод ще дошкульнішим. Та коли вранці Короп прокинувся – зацікавився у подиві.

Біле все. Біле-біле. Таке біле, аж в синяву, що здавалося – нема нічого, окрім білого світла. Таке чисте та біле, як Права. Не хотілося й кроку ступити, щоб слідом своїм не осквернити праведність нового світу. Та, як завжди, життя змушувало: йшли, гребли

заступами перший сніг, різали, рвали на шматки чистоту зими, вичищали у скота, трусили сіном, товкли кінськими копитами... Золоте світло променів старого Дажбога, що піднявся з-за лісу, на короткий час ті чари повернуло, заіскривши сніг самоцвітами, та вже до полудня чари спали, мов би їх зовсім не було удосвіта і тоді вже все у світі стало на свої місця: перший сніг випав. Для когось, для немовляти, – перший, для когось – може й семидесятий: теж мені, дива, сніг випав.

... Коли Сивер вийшов з двору, луг відкрився йому весь, як на долоні: за Коропом з темною-претемною водою, що попід берегами вже бралася шугою[\[431\]](#), а на середині злегка парувала, лежала біла, біліша від лебединого пуху пустеля, на котрій годі було вгадати знайомі аж із самого дитинства місця. Тільки Лиса гора з її темно-зеленим, але теж білим зверху смухом і виділялася на тій пустелі, а густа імла по всій полунощній стороні з обох боків Лисої гори вказувала, що там, за дві версти звідси, лежить Десна – ще вільна, ще не скута Чорнобогом. За імлою в сизому мареві на високих білих пагорбах синіли темною смугою задесенські ліси. Зліва, трохи позаду, за вербами, що ними поріс високий берег Коропа, ледь вгадувалися сірі стіни города. І кущі, і дерева, і сухий бур'ян – усе тримало на собі товсті білі шапки снігу. Жодного подиху вітру. Та й звідки йому взятися у цій білій, непорушній німоті? Тиша була така, що аж дзвеніло у вухах. Він навіть забув, з якої причини вийшов з двору і стояв, силуючись вгадати: де ж саме на цьому білому платні голі береги Виті? Оте розмите щось, неясне на тлі Лисої гори – то Вить чи Обижань парує рештками свого тепла? Окомір нашіптував: отам Вить... Невже? – сумнівався розсудок: – Має бути далі...

Чого він стоїть? Вийшов же на однодеревку глянути. Теж мені господар: дочекався зими, що і в лід вмерзне – шуга вже пішла... А як можна було? Без неї пасток на лузі не поставив би і тих трьох лисів, одного чорнобурого, не мав би.

Гукнув Величка і разом, із жалем порушуючи незайманість білого дива, пішли вниз до води, витягли з води повну снігу однодеревку, перевернули, сяк-так зчистивши з дерева шугу, завдали собі на плечі та й попленталися, заплітаючись у снігу, по власних слідах назад.

"Оце тобі, – думалося Сиверові, – немов учора з Вишнею Птаха тут купали, а, дивись, уже й зима... Дякувати Господу нашому за його ласку, вгніздився я... І тобі, Подателю, хвала. І Макоші, матері нашій. І Велесу. Бережете ви мене, Боги! Не гнівайтесь на мене – миріться якимось..."

Доки не стали протоки і притоки, Сивер тинявся лісом, понад Ужеттю: трусив поставлені тепер із зумисно повалених у річку сосен свої верші, додавав пастки, переставляв їх з одного місця на інше. Верші справно давали прокорм, а пастки... Марно, можна сказати: за весь час лише кілька кун та з десятків вевериць приніс. Надто близько було до людського житла, надто неспокійно для звіра, хоча боброва принада, треба сказати, користь давала неабияку. З нетерплячкою чекав льоду – такого, щоб можна було перейти не лише Ужеть, але і всі протоки, аж до Десни. Не лише заради ловитви – сіна залишилося обмаль. Обидва його стоги стоять біля Обижані, звідти два вози тільки й привіз – для худоби – доки ще плавучий міст не

відв'язали від правого берега: надто далеко було об'їжджати, верстов чотири, коли не п'ять, а навпрошки – хіба трохи більше версти.

Усьому настає свій час, усе приходить, варто лише навчитися чекати. Як не опиралася Десна, та Чорнобог мав більшу силу: вкрив сіверську красуню льодом, наклав на її дітей холодні прозорі узи – до весни не розгулятися деснянській воді. Сивер не знав куди йому бігти: треба було сіно перевозити, доки не замело, а тут же лови – хотілося в ліс, потрібно було на луг – там півтора тижні простояли його пастки. Пішов-таки, оглянув: у двох були лиси та шкурки їхні вже попсовані, де птахами, де горностаєм чи ще якимось дрібним звіром. В одній ступі знайшов семеро мерзлих тетеруків і теж ласки з горностаями, протиснувшись між прутами, подушили птицю, виїли нутрощі – перевели приманку. Починай, Сивере, все спочатку...

Луг уже не виглядав таким одноманітно білим: вітер здмухав з дерев і кущів снігові шапки, вивільнив потемнілі стебла кінського щавлю та дуднику – тепер уже можна було розрізнити обриси берегів, а вербняки і верболози навіть здалеку вказували на знайомі урочища. Дарма, що Зюзя підсипав сніжку і далі, недавнього дива вже не було.

Сіно! Сіно потрібне було худобі. Добре, коли в тебе кінь і братанич допомагає, а все одно, кілька днів забрало те сіно, бо то лише здавалося, що до нього верста. Як прокладали санний шлях, то немало довелося попетляти лугом, шукаючи, де рівніше та зручніше. Заспокоївшись, Сивер старався надолужити згаяний час і ставив пастки вже понад Десною – від Лисої гори вгору по течії. Для лисів тут було роздолля: густі верболози давали прихисток, а лугові простори – поживу.

Та багато пасток не означає так само багато здобичі: де ловцю ту годину взяти, аби всі їх обійти, перевірити, коли треба, приманку замінити, здобич вийняти і знову пащу насторожити? А ще в лісі добрий десяток плахт стоїть, чекає: проґавиш – хтось та й попсує скору. А ще звіра треба оббілювати, скору розп'ясти, принаду зробити... Вчасно зрозумів: жадоба на пастки тільки шкодить. Півдесятка пащ, десятка уд та десятка плахт, коли вони поставлені там, де треба, за очі вистачить, аби встигати хоч через день-два до кожної навідатись.

Примітив якось: варто випасти снігові, як у двох пащах над Десною завжди давила на землі лежать, самі ж пастки пусті. Невже крадь[432]? Потім випадково уздрів напівзаметений слід, що вів від однієї з пасток прямо за Десну. Сумніву вже не було – хтось, безочивий, краде його здобич. Тож наступного разу, коли пішов сніг, подався верхи не в ліс, як мало бути, а на луг і сховавшись з конем у верболозі за сотню сажнів від пастки, таки дочекався: вдалині з білої пелени легкої заметілі проступила людська постать, підійшла до пащі, пововтузилась там і рушила в бік Десни.

"Уб'ю!!" – Сивер притьмом скочив на Птаха, зірвав його навзаводи і помчав до крадія, тільки сніг летів з-під копит. Той скоро почув кінський, хоч і приглушений снігом, тупіт, озирнувся і метнувся геть, зумисно кинувши вкрадену здобич. Стрибнув з кручі вниз, сподіваючись, що комонному таке буде не під силу і вжарив по льоду. Примчавши на Птахові до того місця, Сивер скочив з коня, рвонув по сліду і вже на плесі протилежного берега настиг утікача, штовхнув у спину так, що той проорав

носом сніг і навалившись зверху, вмиль скрутив крадієві руки.

Одним ривком поставив на ноги, повернув до себе лицем – отрок... Високий, худий, як він сам у тому ж віці. Вбивати отрока, хай і крадія, воєві негоже.

- Ти чий?!

Мовчанка. Очі не опустил, дивився кудись повз Сивера.

- Поведеш до отця свого, – проказавши вже спокійним голосом, забрав у отрока ножа і вхопивши лівою рукою за пройму блаженкої, обшитої небіленим конопляним платном свитки, грізно додав: – Навіть не помисли втекти, бо гірше буде.

- Не втечу...

Ведучи полоняника, повернувся по сліду назад, підібрав здобич – видру, взяв у повід Птаха:

- Веди, – зиркнув на отрока, вже й каючись за те: пропав день! Треба було б зняти ногавці та поклавши через коліно, відшмагати лозиною, щоб аж посинів і нехай іде до отця з голим гузном, сам розповідає тому, що та як, де ногавиці згубив...

Невелике житло, сяк-так обгороджене тином, самотньо стояло біля самого лісу на схилі невисокого узвишся за півверсти від перевозу, не так вже й далеко від оболонського городища, стіни котрого виднілися одесну. "Де воно тут взялося? " – подумки здивувався Сивер: коли їхав ще на початку літа, його і сліду не було. З димника курилося. Пустив отрока поперед себе, той штовхнув двері – вони одним скрипом зайшли всередину і Сивер, розпрямившись, уткнувся в хмару диму, аж в очах зарізало.

Від печі підвівся мерт, з виду старший за Сивера, дивився на нього трохи розгублено, не знаючи, з чим навідався до нього пришлець, що тримав у руках мертву видру.

- Гой еси, господарю, – згорбившись, буркнув Сивер і для годиться злегка вклонився. – Твій отрок?

- Мі-і-й... – і собі вклонившись та привітавшись з гостем, здивовано протягнув мерт.

- Крадь з моїх пасток діяв, – Сивер підняв видру.

- Як?! – господар житла аж за серце вхопився. – Домораде, це правда?!

Отрок мовчав, а Сивер навіть у пітьмі житла помітив, як він зблід.

- Домораде! – мерт метався по тісному житлу між піччю та отроком. – Домораде, як ти міг?! Як ти міг? "Не вкради!" – осьма заповідь!

"Християни!" – подиву Сивера не було меж, він аж укліяк на місці.

- Вибач йому, людино добра! Слово даю, більше не буде такого! Поклянися, Домораде!

Сивер зиркнув на отрока. у того по обличчю рясно текли сльози.

- Клянуся... – прошепотів одними губами.

- Ви християни?! – Сивер, вражений почутим, навіть забув про злощасну видру.

- Християни, – повагавшись підтвердив мерт і насторожено дивився на Сивера.

- Я теж.

- Не може бути... – не повірив господар житла.

- Патер ностер, кві ес ін челіс... - почав Сивер, та помітивши, що мерт дивиться на нього з недовірою, перейшов на грецьку:

- Патер імон, онтіс ураніс,

Айастфіто то Онома су,

Ельфето і Василіа су...

- Господи! Христосе, Боже наш! - зайшовся у радості мерт і впавши на коліна, почав ревно хреститися та бити земні поклони.

- Дякую Тобі, що сподобив уздріти християнина в цій глушині! - він звівся на ноги і кинувся до Сивера:

- Дай обніму тебе, брате мій у Христі!

Сивер аж ніяк не був готовий до того, щоб дозволити незнайомцеві, хай і християнину, отак зразу себе обійняти - це все одно, що спину підставити, тому насторожено відступив крок назад. Мерт зрозумів це по-своєму.

- Не гнівайся, чоловіче добрий! - і заметушився, вказуючи на стіл: - Сідай ось, гостем нашим будеш. Мене при хрещенні Павлом нарекли.

"Це ж треба..." - подумки здивувався Сивер і, пом'якнувши серцем, відповів:

- А мене Паоло... В Ломбардії, у фрягів був хрещений, - пояснив Павлові.

Той одразу ж насупився:

- Пресвітер наш, Ілларіон, не любив фрягів, латинськими єретиками кликав. Токмо грецька віра істинна, - з почуттям власної зверхності підняв догори вказівний перст Павло.

Сивер ще в монастирі дивувався, що християни, виявляється, не всі однакові, що фряги лають греків, а в Києві уперше почув, що греки відповідають тим же. В його голові усе це аж ніяк не вкладалося із закликами любити ближнього братньою любов'ю - тим, що так сподобалося в новій вірі. Він спохмурнів, але Павло вчасно схаменувся.

- Вибач, Па... Па-о-ле, - старанно повторив чуже імення. - Нас тут тільки двоє християн, тому негоже мені, недостойному рабові Божому, отак зверхність свою виявляти. Сідай.

... Вже було за полудень. Не в міру говірки Павло встиг розповісти Сиверові усе своє життя: і як він був скорняком[433] в Ольжиного посадника, варяга Ейвінда у Вручії[434], і як був таємно хрещений грецьким пресвітером Ілларіоном та з часом обраний при їхній церкві титарем[435]. Коли в Деревській землі вокняжився середній син Святослава Олег, Павло став його скорняком. Та минулого літа Олег загинув, київський князь Ярополк віддав Деревську землю старому Свенельдові на кормління. Той по осені послав до Вручія Інґмунда, свого тивуна, котрий одразу ж переполовинив ту скору, що зібралася в колишній Олеговій скотниці вже після того, як по смерті господаря її вичистив Ярополк, а звинуватив у цьому скорняка Павла. Павла хотіли кинути в узилище та на його щастя колишній княжий конюший Симеон, брат во Христі, встиг його попередити і Павло, ховаючись від гніву Інґмунда, що боявся свого викриття, втік та забіг аж сюди, в сіверську землю. Під Вишгородом, на Славуті-ріці Павло і зустрів отрока Доморада, сина Ярополкового тивуна з Білгорода, що втрапив до

князя в немилість і за чийось наклепом, начебто за нерадивість свою, проданий був зо всіма домочадцями берендеям. Доморада отець устиг попередити і отрок зумів сховатися. Він більше місяця тинявся світом, ховаючись від людей та харчуючись чим доведеться, в основному краденим.

Павло був удівцем, діти його теж померли, а Доморада йому чимось сподобався і старий скорняк забрав його з собою. Утікаючи, він встиг прихопити свої скребки та кілька гривень срібла – усе, що мав і сподівався, що знайде таке місце, де вони не лише будуть у безпеці, а й від Павлового ремесла матимуть собі прокорм. Вони прийшли сюди вже після жнив, і отримавши дозвіл від дідів, під стінами городища селитися не стали, бо Павло остерігався ворожості від городищан через свою віру. Зліпили віддалік сяке-таке житло та й осіли. Увесь цей час Павло навертав Доморада в нову віру, радів, що отрок серцем сприйняв Христа, а воно, бач, як повернулося...

– А я все ж мислю, що то Христос навів Доморада на твої пастки, – уголос розмірковував Павло. – Шляхи та задуми Господа нам невідомі... Це Він тебе випробовував на милосердя, авжеж! І Доморада, бо вірю, що красти він більше не буде – так, Домораде? А мені одновірця дав, коли я вже всяку надію втратив. Господи! – захрестився знову Павло: – Милість Твоя неосяжна! Спаси нас і помилуй! Спаси і помилуй!

Сивер і радий був хтозна-як, що стрів християнина, і водночас втомився вже від багатослів'я Павла, та не знав, як йому покинути це житло. Коли ж це Птах, немов підслухавши потаємне бажання господаря, заіржав коло житла і Сивер з полегшенням підхопився:

– Мушу йти. Смеркатиме скоро.

– Слухай, Па-оле, – скорнякові важко давалося фрязьке ім'я. – Не держи образи на отрока мого, він мені за сина, а пробач йому, як Господь пробачає нам провини наші. Я ж візьмуся скори твої вичиняти за півціни – матимеш з того неабияку взвить. Нам багато й не треба, аби на мішок-другий жита вистачило. Дай сюди видру, – старий підняв з долівки мертвого звіра.

Вичинена як слід скоро купцями цінувалася чи не в половину дорожче, а коли вона проходила через руки справжнього хитреця, то зростала в ціні ще більше. Сивер розумів, що старий Павло неабиякий скорняк, коли був ним при самому князеві, та тільки почувався незручно: так якось виходило, що наче й не по заповідях Божих... А хотілося! Не вся скоро йшла вичиненою, та й вичинка різнилася – ого! – чи не йому це знати: надивився. Сам він того робити не вмів, розумів, що і в Коропі скорняки нарозхват – нема чого й сподіватися.

"І сюди Єзус нарешті дійшов, – вирішив Сивер, – бач, і не один я тепер. Хвала тобі, Боже!"

– Добре. Навідаюсь скоро. А в Києві мене теж Павлом звали, – вклонився господарям і вийшов з тісного житла.

Підганяючи Птаха, радів душею: не один тепер, буде з ким поговорити, розпитати, коли що, поради спитати. "Треба їм з кормом допомогти – бідують."

Величкові ворожити над пастками здавалося останнім ділом. Пристав до рибалок: у гурті веселіше неводом рибу з-під льоду тягати. Інший стрий, двоюрідний – Любим – зібрав коло себе, як щозими робив, десятків чотири коропців і Величка радо взяв – така сила! Любим жив з розмахом: що йому стріли, що йому пастка, коли можна тенетами коней ловити, в ями зубрів гнати, неводом рибу десятками пудів за один раз добувати.

Що сам-один зможеш? Дуже мало чого. А з родом своїм – ого! Тому і тримаються люде купи, тому і родаються, що гуртом куди легше жити. А коли плечем в плече родовичі стоять, в жилах яких тече одна кров, тоді нема на всьому білому світі такого діла, котре б не до снаги було твоєму родові. Отак і рибу з-під льоду тягти: хоч і скував Чорнобог Десну, сховав під льодом її скарби, та гуртом родовичі й цьому лихові дають раду! Що ти сам-один зимою на Десні вловиш? Облизня хіба що. А коли гуртом – тиждень їстимеш.

Покон не велить ловити рибу під час нересту, а ще – коли в неї перед зимою нагул. Після жору риба скочується на зимувальні ями – найглибші та найбільші в урочищі, отоді й приходить година лову. Знаючи люде кажуть, що стоїть вона там тісно, боками треться. Бо інакше звідки б набивалося її стільки в невід, варто лише протягнути його через яму?

... Змерзла сторожа випустила їхню ватагу з Лугових воріт ледь сіріти почало. На шістьох санях рушили через Короп лугом до Десни. Мороз давив: зорі блищали ясно-ясно, навколо Хорса аж сяйво мерехтіло, морди коней швидко вкрилися інеєм, сніг рипів під їхніми копитами, свистів-шелестів під полозами саней. У Величка від морозу почали злипатися вії, на холоді одразу ж і сон пропав. Добре, хоч вітру не було. Часом хтось, підмерзнувши, зривався з саней і підтюпцем гнав слідом – грівся. Любимова тоня[436] на відомій усім зимувальній ямі була одразу ж за Лисою горою, може з півверсти від неї, не більше, та коли доїхали, стало вже зовсім видно.

Великий невід лежав на березі плесу, ще від учора закиданий цілими кучугурами снігу – щоб не зледенів, не примерз до льоду. Як заведено серед рибалок та ловців, Любим виголосив молитву, прохаючи старого Подателя, аби той був таким же щедрим до них, як і минулого разу та приніс Водяному пожертву, щоб господар Десни пригнав у невід якомога більше риби. Закінчивши з жертвою, Любим заходився розставляти рибалок рубати лід, але чинив те більше для годиться, бо кожен і без того знав, що слід йому робити. Притонок[437] якраз і був під плесом протилежного берега, де лежав невід, і там рибалки під самим берегом сокирами прорубали мийну – широку й довгу ополонку: через неї мав зайти у воду і вийти назад з уловом невід. По обидва боки від мийни заходилися рубати упоперек Десни через кожних три сажні дві низки невеличких та вузьких, півсажня на лікоть, ополонок. Майже діставшись кручі коропського берега, два ряди ополонок повернули назустріч один одному.

Коли старе сонце піднялося над лісом і сніг заіскрився під його променями справжніми самоцвітами, всі ополонки були вже прорубані. Чотирьохсажневу соснову жердину, до одного кінця котрої через залізне кільце була прив'язана довга міцна конопляна линва, проштовхнули під льодом від мийни, що вже почала шерхнути на

морозі, до першої маленької ополонки в лівій низці, а звідти далі й далі від ополонки до ополонки, аж до повороту.

Величко, знявши свиту, присів біля своєї ополонки на повороті, лише за кілька сажнів від берега, закасав рукави сорочки вище ліктя і чекав, коли в його ополонці майне жердина, а углеdivши її, бухнувся на коліна, бо лід намерз уже добрих дві чверті, і вхопивши у воді кінець жердини взявся обома руками проштовхувати її далі від себе, повертаючи по течії, уздовж берега. Справившись з жердиною, молодик підчепив линву гачкуватою розсохою і утримував, щоб вона не зпорснула за течією. Від холодної води у нього задубіли руки, мокру шкіру на повітрі немов ножем різало, мороз пробирав спину, бо ніколи було накинути свиту, та Величко на те не звертав уваги – скоро невід тягти, тоді так зігрієшся, що з тебе пар ітиме!

Тим часом у воду, прив'язане до линви, вже посунуло біжне[438] крило невода і Педаш з Любимом, стоячи біля великої ополонки, розправляли його, аби конопляна мережа не переплуталася і випалені з глини великі грузила на нижній підборі йшли до дна, а дерев'яні поплавці на верхній залишалися зверху, під льодом.

– Пішов... пішов... Не поспішай! – сердився на змерзлих рибалок Любим, у котрого на морозі теж покоцюбли пальці: не встигав розплутувати крило. Та все ж невід завели, обхопивши ним яму; настала черга тягнути здобич. Задубілі на холоді рибалки раді були зігрітися: розділившись надвоє, ухопилися за приводи[439], взялися тягти.

– Не тягни! – волав Любим п'ятному[440] крилу, сам стоячи на біжному та швидко перебираючи руками: – Вирівнюй крила! Величко, бугай, я кому речу – не тягни!

Еге, не тягни... У Величка від холоду цокотіли зуби – задубів, стоячи на колінах біля своєї ополонки в одній сорочці – тепер і свита не допомагала, хоча мороз був уже зовсім не той, що на світанні. Та нарешті біжне крило підтягнули, вирівняли з п'ятним і Любим махнув рукою:

– Разом! Низи підбирай! Крила зводь! – і сам кинувся до середини мийни помагати підтягувати нижні підбори, але не втерпів і за мить уже гукав до рибалок, що залишилися стояти біля ополонок, тримаючи в руках ботала[441]:

– Чого стоїте, роти роззявили?! Гоніть! – ті одразу ж заходилися бовтати у воді, відганяючи рибу від стінок невода.

Пішла робота! Важко подавався невід; раптом поверхню мийни щось немов сколотило, аж вир утворився на воді, а тоді ще й ще – якась велика риба тікала від мережі, що стискала підводний простір, до берега, але і тут на неї чатувала небезпека. Мотня[442] була зовсім близько, поверхня мийни вже просто кипіла від риб'ячих тіл і рибалки від дальніх ополонок, де вже не потрібно було відганяти рибу, бігли назад до притонку, витягнену мережу крил тут же присипали снігом – роботи вистачало всім.

Перша риба, що застягла була в мережі крил, вже опинилася на березі, де двоє найстарших за віком рибалок похапцем виймали її з чарунок – на юшку для ватаги і третій вже розпалював під великим казаном вогонь, коли раптом серед мийни зі страшенним шумом піднялося з води щось велетенське, сомове плесо[443] хряснуло по поверхні так, що здавалося вихлюпнуло усю воду в ній до дна – рибалки, що тягли невід

за підбори, аж відсахнулися, та все одно були оббризкані з ніг до голови, а тоді так вдарило у п'ятне крило, що навіть Величко замалим не впав у воду.

Любим, як і годиться ватагові, схаменувся першим:

- Швидше тягни! - гукнув до Величка: - Діра!

Авжеж, то рибина так вдарила в крило, що прорвала там неабияку діру і коли стояти, роззявивши рота, то через неї півневода втече! - хто цього не розумів? Неабияк натужившись, рибалки таки спромоглися підтягти крило, діра була вже над водою, небезпека минула, тож усі сміялися:

- Оце так! Схотів наш Любим самого Господаря запрягти! А Величка - бачили? - зібрався, певно, до себе потягти!

- До русалок! Ті не Волхитка - відмови не буде! Покладуть спати з собою до весни! Га-га-га-а!!

Мокрий, червоний від сорому, Величко мовчав, неначе під дих його вдарили. Авжеж, присоха та, Волхитка, осоромила його на Перунів день, тепер до смерті коритимуть родовичі... Ну, Волхитко, зачекай!

- Оце зачепили ми сьогодні! І в мотню не влазить!

- Пудів може й сотня буде!

- Ану цить мені, лепети! - визвірився Любим: - Важ рибу на березі, а не в воді!

А риба дійсно не вміщалася в мотню, невід стягнений докупи за верхні та нижні підбори нагадував тепер величезний мішок, до краю наповнений рибою, що звивалася, плескалася, скидалася в воді, марно сподіваючись на порятунок. Соми, судаки, щуки, лящі, коропи, жерехи - кого там тільки не було! Витягти таку кількість риби прямо на берег було просто неможливо, тож діяти почали без поспіху. Великими саками рибалки взялися черпати її з невода хто куди: на лід, на берег, де вона досить швидко почала засинати на морозі. Велетнів-сомів та щук на кілька пудів вагою чіпляли баграми і удвох, утрюх тягнули з води.

Чи так мороз послаб, чи від гарячкової метушні та напруги холодно вже не було нікому. Величко забув і про мокрі ногавиці та свиту, і про обледенілі постели - над ним аж пара піднімалася. А на березі вже кипіла юшка і розгорялися кілька великих багать, щоб мокрим рибалкам було де обсохнути. Нарешті, коли риба залишилася тільки в мотні, її з великим трудом витягли-таки на берег і знову, тепер уже зовсім розважливо, почали вибирати здобич, зносячи сомів до сомів, коропів до коропів, судаків до судаків.

Усьому настає колись кінець, скінчилася й ця риболовля. Було за полудень. Любим, як господар тоні та невода, запросив усіх до юшки - нехай риба сне. Увесь берег навколо був завалений нею, доволі лежало й на льоду. Ще звивалися на снігу, мов змії, здоровенні соми, ще найбільші щуки та коропи час від часу відкривали зябра і важко іноді ворочалися, та мороз і згубне для риби повітря робили свою справу - обкачана в снігу риба мерзла, снула. Коли серед голодної зими з'являється раптом стільки корму, гріх не спробувати поживитися чужим добром: там видри (і як тільки почули?!), там пара лисів обережно наближалися, забуваючи про страх перед людиною, до її здобичі, навіть кілька сорок, що невідь де взялися серед луку, скрекотіли, перелітаючи по

верболозу все ближче.

Величко стояв біля багаття, підставляючи до вогню то спину, то боки, сьорбав із липової утиці гаряченне, зварене двома дідами з рибою, запашними коренями, гілочками смородини та цілющими травами вариво, заїдав великим шматком сомовини і забувши про свій душевний біль, завданий споминами про Волхитку, блаженно усміхався – він дуже любив такі дні, як ось цей: нехай і намерзся спочатку, нехай і вимок мало не весь, так зате ж – скільки риби! Ось скоро почнуть ділити: одну половину здобичі Любимові, іншу поділять порівну між усіма рибалками – не менше пуда дістанеться кожному, якщо не всі півтора. Таке життя – по ньому!

Рикуш сидів неподалік горна у своїй чорній, мов ніч, прокіпченій кузні і крутив у руках, розглядаючи в мерехтливому світлі Сварожича два півкружальця, що дав йому після віча Сивер. Як він їх тоді назвав? Ву... вут... чи вуц?... Вуц, здається. Півчетверті десь у поперечнику, в палець завтовшки. Перерубано навпіл – навіщо? Це не поковка – литво. Ось уловина – так залізо завжди усідається, коли його виливати. Навіщо його перерубали? У світлі Сварожича поглянув на перетин – ти ба! Коли залізо ллеш, угорі зливка воно завжди нечисте, з домішками виходить, а тут усе однорідне – диво дивнеє! Може це не литво? Та ні ж, хіба він литво від кованця не відрізнить? Литво! Може затим і перерубали, щоб показати, наскільки воно добре?

Стулив обидва півкружальця докупи – кругла головня якась вийшла... Поверхня її мала неглибокі насічки зубилом – навіщо? Бач, яку загадку друг йому підкинув... І спитати немає в кого: який же ти хитрець, коли не розгадаєш зробленого кимось іншим? Вийшов з кузні, на світло дня, щоб уважніше поглянути на перетин. Чисто, немає домішок. Сірий колір, по перетину крапочки, цяточки, рисочки, короткі звивини – не так, як на хоролузі... Ламай, ламай голову, Рикуше.

Розкувати в смугу. Спочатку одну половину, подивитися, як він поведе себе, цей вуц, потім іншу. Зрозуміти, як і себе з ним вести. З'єднати, прокувати туди-сюди, скласти, скрутити, знову прокувати кілька разів, звикнути до нього. Зробити кованець під осердя меча. Обкласти по пласті смугами з кричного заліза, зварити... Чи може, розсікти по довжині і пустити на леза, а свій уклад помістити між ними, в дол? А як його тоді гартувати?

Аж руки чешуться випробувати цей вуц "на зуба" – чого вартий? То чого він стоїть?! Горно розпалене – до діла! Вкинув до горна одне півкружальце, насипав зверху ще вугілля, заходився піддавати міхом. Вугілля розжарилося, жарини, здавалося, аж наскрізь світилися. Ну, вуц, побачу нині з якого ти тіста...

Горно аж пашило. Рикуш розворушив жар – вутц ось-ось мав дійти до потрібного кольору. Коваль поклав на наковальню свій ручник[\[444\]](#), узяв кліщі, глянув до горна – півкружальце набуло вже сліпучо-білого кольору. Пора! Ухопив його кліщами, поклав на наковальні на ребро і весь у передчутті знайомої податливості під ручником розжареного, сліпучо-білого заліза, вдарив. Голова у коваля думає одне – наперед, рука ж, молот у ній, робить інше – звичне, завчене довгими роками – удар! Не подається, дарма, що очам дивитися боляче. Ще удар! Тріщина... Примарилось. Удар! – вутц

розлетівся на друзки!! Як???

Рикуш аж головою труснув: примарилося... Де там! Пуста наковальня. Три... ні, чотири шматки жовтим світяться онде на долівці – як?? Як таке може бути, щоб розпечене до білого, залізо замість м'якої податливості стало крихким? Стояв розгублений і очам своїм не вірив. Ну не буває такого! За весь свій немалий уже вік не те, що не бачив, але й чути не чув про таку дивину. Як же кувати цей вуц? Хтось же та й кує його! Як?!

Невже Сивер надурив його? Не може такого бути. Це друга надурили! Підсунули казна що, дві гривні срібла здерли... Стій, Рикуше! А як же тоді розрубали цей вуц, коли він, навіть розпечений, крихкий, мов скло? Га?!

Він ухопив другу половинку головні, що залишилась, знову крутив, роздивляючись: ось, видно ж, били широким рубилом. Як? Поклав півкружальце на наковальню, несильно вдарив молотом – нічого. Вдарив сильніше – тільки підскочило. Вдарив на всю силу – злетіло з наковальні. Підняв, вийшов з кузні, почав розглядати. Ну так, слід від удару є. Але жодної тріщини, навіть найменшої. Все навиворіт у цього вуца: розпечеш – стає крихким, зате холодний удару не боїться...

Від хліва щось крикнула йому Доманя, та він тільки рукою махнув: відчепися! Тут не до тебе... Зайшов у кузню, кліщами підгріб до купи рештки першого півкружальця: а з цим що робити? Переплавити? Так без домішок у нього не вийде. І знати треба, як плавити... Як вони його лили, ці іноземці?! Що він Сиверу скаже? На, друже, забери оці друзки – не зумів я. І ославиться на все гніздо: хто ж до нього піде після цього? Скажуть родовичі: та ніякий він не хитрець, наш Рикуш, так, не коваль, а одне лиш імення, що коваль. Сором який!

... Якось же рубав головню той, хто цей вуц плавив. Що йому, Рикушеві, тепер втрачати? Він підкинув вугілля, знову взявся за міхи. Поклав останнє півкружальце зверху на жар – щоб краще бачити. Ось колір вуцу почав мінятися, з сірого потроху став темно-вишневим... Досить – на наковальню його! І обережними ударами – раз! раз! Ще! Пішов. Ага! Пішов!

Ану ж бо, ще нагріємо – небагато: тепер до криваво-червоного... На наковальню і ручником попестити: отак! Отак! Пішов! Добре пішов! Дива – кується вуц! Витягнув у брусок і знову в горно, бо холоне вуц, твердне. Розгадав-таки. Чи ж не хитрець?!

Задоволений Рикуш провозився з вутцем дотемна. Та й не дарма ж – розкусив заморську хитрість: кілька разів прокував, витягуючи в полосу, перевертаючи, скручуючи, вивчаючи іноземне диво. "Нічого, тепер я тебе укоськаю, – йдучи до вечері, думав задоволений Рикуш, – тепер ти мій!"

Коротшали дні, довшала ніч. Холод на всьому білому світі – білому від снігу, що вкрив квітучу колись Матер-землю суцільною пеленою без кінця та краю. Сірі низькі хмари затягнули Сваргу і немає від них просвітку ані на день. Спить Перун безпробудним сном, а без нього нікому дати лад хмарам-коровам, з молоком котрих сиплеться тепер не теплий життєдайний дощ, а холодний неживий сніг. Побачити б, як там править своїми старими німічними кіньми старий Дажбог-Лад, та не побачиш за

хмарами. Навіть поночі не видно ані Хорса, ані зір.

Хто на свою біду коротким днем збився зі шляху, не погляне на небо, щоб уночі віднайти Пакіл, чи Молочну стежку корови Замунь[445], аби втрапити куди йому треба. У мороці ночі серед неживих снігів не почути ані скрипу воза, ані дівочого співу – тільки моторошне вовче виття холодить кров заблукалого подорожнього.

Чорнобог владарює нині на всій землі. Руками вірного йому Зюзі все більше сковує льодом річки та озера, засипає снігом ліси, яри та поля. Лютий холодний морок криє щедрю Матінку-землю. Хто й до сивини дожив і лік літам своїм втратив, хто десятки зим пережив і десятки весен стрів і тому навіть буває часом трохи страшно... Бо хто скаже напевне, чи прийде весна? Ніхто не скаже. А що, коли від цієї зими вже вічно пануватиме Чорнобог, як було це колись, коли Дажбогове проміння не зігрівало нашу добру Матер?! Бо вмирає старий Дажбог-Лад, а з ним помирає й людська надія на те, що прийде колись Великдень, принесе з собою тепло, добро, живот усього суцього.

Серед клопотів повсякдення, постійного важкого змагання за право жити, у борні людини зі злими силами – від злиднів та упирів аж до самого Чорнобога – не дивно втратити лік дням. І не лише дням, а й тижням. Не під силу простому мертові вести лік часу і знати наперед коли, що та як буде?

Важка ця ноша лежить на плечах волхва: не збитися з ліку, вчасно, день у день вказати родовичам, коли що робити і коли яке свято справляти: коли слід підсіку починати і коли сіяти та дощу в Богів просити; коли трави косити і жито жати, меди ставити і сур'ю вчиняти; якого дня пращурів поминати і якого рідним Богам хвалу возносити – усе те суть турбота волхва. Різних Богів породив Сварог. Хто ж не знає Дажбога, чи Макош, чи Велеса або Перуна? Та є ще й такі, котрі відомі лише волхвам.

Одні лише волхви вміють числити час. Не заблукати в Сварожому колі допомагає волхвам таємничий Числобог – мудрий старець, що відає минулим, сьогоденням та прийдешнім, знає точний лік кожної Сварожої години, відміряє і важить на небесних скалах[446] ціну всякої миті. Дуже мало хто з простого люду знає про нього. А між тим, саме Числобог рахує дні людські та мовить Сварогові числа свої: бути дnevі, чи бути ночі.

У тижні шість днів: понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця та неділя; у місяці п'ять тижнів; коло Свароже має дванадцять місяців, але ніхто окрім волхів не знає, як порахувати позачася, що настає, коли завершаться шістдесят тижнів від Різдва Божича і яке триває до нового Різдва. Лише втаємничені відають, коли воно має п'ять днів, а коли шість. Не збитися й на день, не втратити лік Часу, бо інакше життя роду полетить шкереберть – чи ж здатна проста людина пронести по життєвій дорозі такий тягар?!

Саме Числобог вкаже волхвові не лише, коли сповниться шестидесятий тиждень від минулого Різдва Божича, але й дасть лік початку нового кола Сварожого. Недарма ж волхви пошановують Числобога якраз напередодні Різдва Божича, в останні два дні кола Сварожого, що минає, переходячи в нове – з новим Божичем навзамін померлого напередодні старого Дажбога-Лада.

З початком нового кола перший його день має прирости на горобиний скік – саме це означатиме, що Коляда знову народила Божича-Молодее сонце, наступного Дажбога, котрий, як усе, що в світі Родом утримане є і при Роді суть існує, народжується, живе і помирає безліч разів, тим самим в безсмерті своєму перебуваючи на славу творцеві всього сущого – Родові ж. І знаменний день цей, початок нового кола Сварожого, є найбільшим святом у землях, де славлять Рода-творця і возносять хвалу Дажбогові, Подателю благ земних.

Перші дванадцять днів нового Кола, перші два тижні його – особливі, сіверяни йменують їх Святими, Святками. Перший день, перша неділя, – це Різдво Божича. Уславляючи Подателя світла і тепла, велить покон пращурів не забувати про Матір-Сиру землю та про життєдайну воду, бо життя усього сущого при Роді залежить від триєдиного: сонячного тепла, щедрості землі і життєдайної води. Не буде чогось одного – не буде нічого. Тому в першу п'ятницю нового кола пошановують люде матер-Макош, Богиню земної родючості, в другу неділю – світлий Місяць-Хорс, що дає ріст всьому сущому, а в останній день Святко, – Богиню води Дану.

Від Різдва і до Різдва Хорс зазвичай рождається у Сварзі дванадцять разів, але один раз на чотири кола стається так, що його молодиків налічується на один більше. І саме те Свароже коло матиме шістьдесят і ще один повний тиждень, і Святий вечір прийдеться вже не на четвер, а на п'ятницю.

Учора ще послав Шамро своїх помічників, аби сповістили усіх родовичів, що через дванадцять днів має народитися Божич, а відтак, після четверга одразу ж почнеться неділя – Різдво Молодого сонця, перший день нового Сварожого кола. Усі ці дванадцять днів Шамро буде уважно, доскіпливо вдивлятися, вслухатися у все, що діється навколо, все примічати та запам'ятовувати, адже саме по цим дням стає наперед відомо, яким буде кожен місяць нового Сварожого кола: холодний чи теплий, мокрий чи посушливий, м'який чи морозний.

Лише у свята минуле, зустрівшись з прийдешнім, вплітається в сьогодніня і Пращури приходять до сіверян, аби воз'єднатися сукупно під час треби, спільної жертви, вечері чи посвят зі своїми нащадками, живими нині родовичами. Усі ці дванадцять днів душі померлих пращурів незримо гостюють на землі, споглядаючи на те, як дотримуються нащадки даного їм покону. Людям святковий час у лік відміряного Долею життя не зараховується, бо перебувають вони в ньому сукупно з безсмертними Пращурами своїми, що вічно розкошують у Вирії, на Сварожих луках.

Гой еси, Сіверська земле, – Божич рождається!

Початок зими видався доволі щедрим на сніг: мело часто і все ліпило снігом на тин – на погане літо, казали старі люде. І мороз давив уже понад два тижні, та зранку перед Святим вечором послаб, від узлісся цілий день можна було чути голосний воронячий грай і півні співали ополудні, а цвіркун від печі переліз в куток і прямо-таки не вгавав – на близьку відлигу.

Цілий день напередодні Різдва Любим з Хорошкою не присідали. Хорошка з молодесенькою невісткою Кленою готувала на Святу вечерю дванадцять страв і не

простих, а таких, що по покону мусили бути кожного Свят-вечора на Божій долоні знатного коропця. Було усе, чим наділив їхню родину Дажбог-Лад, недарма ж вона прожила стільки літ у житлі старійшини коропського роду. Пряжена сомовина і печена ріпа, круглі, як сонце, млинці і солоня риб'яча зернь[447], варений на запашному зіллі судак і квашена капуста, пшоняна і горохова каші на конопляній олії, а ще ж учинений на хмелю білий пшеничний колач та творений з молока сир із сухвою[448], вівсяний кисіль і ожинава кулага – хто б насмілювався дорікнути Хорошці, що її готовизна та вариво гірші, ніж у Ізбори?!

Любим зі старшими синами порався біля худоби, перебрали усе своє начиння: від серпа та копаниці[449] до воза з саньми, адже цього вечора все має бути на власному місці; що потребувало догляду – те ладналося, що не лежало на своєму місці – шукалося, доки не знаходилося.

Господа їхня була новою. Як не брикався отець, та вдіяти всупереч волі Любима не зміг нічого. І то таке: старший Любимів – Благояр (чим не боярське ймення?!) – позаминулої осені невістку в житло привів і вже й перша онука в колисці кугиче, допоки ж йому під отцем було ходити?! Хоча й залишився Любим за стінами і два дворища з отцем в одне звели, а все ж зиждив окреме житло, як давно хотів: підняв його над землею так, що із стріхи тепер за шию капало. Лячно було попервах. А що, як діти вимерзнуть?! Та ось морози пережили і нічого. Будаї із Новаком у стіни товсту сосну клали – дерева не жаліли. І все того Сивера нахвалявали: який він зиждитель[450], як сокира в його руках мов сама собою січе, яке житло він собі звів – хтозна, чи красне, зате ні в кого такого немає.

Любим тоді мовчки слухав, хоча й казився зі злості, бо незлюбив брата свого прийшого, ледь тільки зачувши про нього. Чому? Хтозна... Він би й сам собі не зізнався, відчував тільки, що став Сивер на Любимовій дорозі, що хоч Любим і молодший зим на сім чи вісім, і ніхто Сивера не підпирає зі спини, як Видута Любима, а все одно – удатнішим якимось, нахрапистішим здавався йому цей прийшлий брат...

Тепер перед Святим вечором вкотре обдивлялися удвох зі щасливою Хорошкою нове житло – чи немає де якої дірки, бо коли не витече крізь неї взвить, так в найменшу шпаринку злидні можуть пролізти.

Святого вечора усі сидять вдома: боронь, Боже, зустріти його в дорозі чи деінде. Уся родина має бути в зборі, при своєму житлі, зі своїм власним Щуром та Сварожичем. Тож, хоч і печалились Видута з Ізборою, а вдіяти не могли нічого: покон є покон. Раз уже вилетів птах, син їхній єдиний, Любим з отнього гнізда, то мусить святкувати Різдво в новому житлі, а їм, старим вишкребкам, сидіти в своєму, спустілому. В обох було так гірко на душі... далі вже й нікуди. Чи не вперше замислився старійшина про те, що вік його добігає кінця і що не таким бачилась колись в уяві власна старість. Навіть Ізбора, котра після заміжжя Вишні та переходу Хорошки на своє господарство, немов сказала і щодня гризла голову Видуті, зганяючи на мужеві свою злість, і та, чи не вперше за довгі літа, з самого ранку не прорекла жодного злого слова: така вже тиха, навіть лагідна була – хоч до рани прикладай.

Вже й дідух було внесено Любимом до хати, здійнято над столом та поставлено на покуть, і долівку Хорошка соломою потрусила, і поряд з дідухом, на сіні, поставила макітру з кутею та горщик з узваром. Поруч з ними покладено було господарем сокиру, наральника та горбушу; стіл увесь вже був заставлений Хорошчиними з невісткою стравами; троє менших дітей дивилися на все те голодними очима і Любим, зайшовши знадвору до кліті, нарешті прорік до своїх домочадців, що чекали його, сидячи попід стінами на лавах:

- Смерклося вже. Зоря вечірня, гадаю, світить... Зі Святвечором вас!

Хорошка по тих його словах підхопилася і, як робила це ще минулої зими Ізбора, взялася накладати до великої полив'яної миски усіх страв потроху. Любим, націдивши з чималого ковша в липову утицю меду, прийнявши від жони харч і круглий житній корж, вийшов знову надвір - до скотини: благословляти і пригощати Дажбожими дарами своїх коней, гов'яду, овець, кіз та свиней. То була ціла таїна, котру недавно повідав йому отець: вона передавалася синові лише коли той ставав на свою господу.

Світло від запаленої жирниці^[451] ледь-ледь розганяло морок великого хліва. В ньому було тісно, мов у рукавичці, але разом з тим і тепло від дихання худоби: четверо коней, пара волів, дві корови, понад десяток кіз та овець, дві свиноматки та кнур - навряд чи хто в Коропі, навіть з купців, міг би похвалитися таким багатством, а ще ж третина залишилась у хліві отця! Любим довго примовляв до кожної скотини, благословляв її хлібом, мазав медом лоба і пригощав з полив'яної миски. Він понад усе любив заходити сюди, давати тут лад, доглядати своє багатство і не надто й поспішав назад, до житла, до столу, тим паче нині, коли вперше сам став огнищанином.

Справившись, Любим повернувся до домочадців і Хорошка знову наклала йому в миску потроху всіх наїдків, дала повну утицю меду, а Благояр подав отцеві списа. З харчем у шуйці та списом в десниці, з непокритою головою Любим вдруге вийшов надвір. Хорошка одразу ж зачинила за ним на засув сінешні двері, в кліті загасила скіпку і уся Любимова родина, насторожено вслухаючись, принишкла в темряві.

З темного неба пішов сіятись негустий сніжок. Часом налітав поривчастий вітер і закручував на подвір'ї справжню віхолу. Любим стояв, прислухаючись до того, що діється навкруги, чув віддалені вигуки мужів і збирався з духом: мусив, як огнищанин, господар, ось прямо зараз уперше в житті стати супроти Чорнобога.

Покон не велить вголос кликати цього Бога по імені, тому Любим, набравши в груди повітря, густим басом гукнув у темінь:

- Гей, Морозе!

Мовчало.

- Іди до нас кутю їсти! - він простягнув уперед шуйцю, тримаючи п'ятірнею одразу і мису, й утицю.

Не було відповіді.

- Гей, Морозе, йди до нас кутю їсти! - вдруге грізним голосом запросив Володаря темряви і холоду Любим.

Війнуло снігом прямо йому в обличчя і на одну мить мужеві здалося, що перед ним

постала якась страшна потвора зі снігу та льоду. Але вихор промайнув і перед ним знову була сама лиш темрява.

Любим погукав Чорнобога і втретє, а потім, осмілівши, підняв списа над головою і грізно струснувши ним, прорік:

- А коли не йдеш, Морозе, їсти нашої куті, то й не морозь наше жито! Не морозь мою худобу! Не морозь ані мене на ловах, ані дітей та онуків моїх хоч надворі, хоч на лаві! Йди собі геть, Морозе! Божич рождається!

Знову сипонуло снігом, та Любим уже не вагався.

- Гей, Стрибоже! Йди до нас кутю їсти!.. Не йдеш?!.. То не вий буйними вітрами на мої ниви! Не дій мені шкоди ані навесні, ані літом! Не вали моє жито! Не суши нашу землю своїми суховіями!

Любим розвернувся і підійшовши до дверей, постукав умовним, багато разів чути від отця, стуком. До дверей миттю підскочила Хорошка, відчинила і господар, не озираючись, увійшов до житла, щільно зачинив за собою двері, грюкнув засувом і проголосив початок вечері. Тепер до самого світання, хоч би там що, ніхто не міг вийти надвір: Коляда вже була на землі і Мара гналася слідом - вершилося величне Боже діло, рождався новий Дажбог! Слава йому!

Прокинувся вранці Короп, а надворі потепліло. І хмари не такі вже щільні: побіліли, стали напівпрозорими і хай крізь них, але виднілося на небі ясне світле коло - уперше за кілька останніх тижнів! А вже перед полуднем відкрилася Сварга і з її бездоганної блакиті засяяло Молоде сонце! Сталося!

На чільному місці Сиверового житла - у кліті, на лаві біля Діда, під божницею з хрестом Єзуса, кумирами Щура та Домовика стояв триногий сніп-дідух, поряд з ним, на сіні, в макітрі - житня кутя на медовій ситі, з маком і горіхами, а в горщику узвар з лісових груш та яблук. Коло столу в останньому денному світлі, що пробивалося крізь затягнене бичачим міхуром віконце, поралася Вишня. Уперше в житті, нехай і не в юні літа, відчути себе господинею - справжньою, у власному житлі, без лайливої свекрухи та ще й з мужем-ладо, від котрого ти зовсім неочікувано понесла - таке молодить, додає сил і неабиякого бажання довести, що ти гідна бути жоною не кого-небудь, а прямого нащадка самого Кологаста! Два дні перед Різдвом Вишня прикрашала житло, підмазувала долівку та піч, розвішувала по стінах вишиті убруси і калинові кетяги, готувала Святу вечерю, а тепер на добутому Сивером ще вдосвіта новому, як і годиться по Кону, Сварожичі розігрівала різдв'яні скоромні наїдки: оленячу солонину, заячу смагу, печених тетеруків, житню та гречану каші з сушеними боровиками, вже не на олії, а на вершковому маслі, а ще, звісно, кулагу та киселі - і терновий, і вишневий, і калиновий. Один за одним вони перебиралися на стіл, де вже покоїлося барильце сурського вина - для очікуваних колядників.

Сивер, прочинивши з сіней двері та нагнувшись, переступив поріг у добре натоплену кліть, зійшов униз і знімаючи свиту, поцікавився:

- Величко не об'явився?

- Ні... - з поваги до мужа зупинилася заклопотана Вишня, - як подався зранку до

свого житла, так наче у воду впав.

Величко не вперше вчиняв таке. А що йому? Вільний птах. Сьогодні ж Різдво, пішов, певно, з ровесниками Козу водити... Нащо йому здався стрий зі стрийною?

Причепурені, в новому чистому одязі, господарі змусили себе сісти на лаву. Чекали, як заведено здавна, колядників: без них починати святкову трапезу не годилося. Мали останню надію, бо зранку, коли ходять господами найменші колядники, до них так ніхто й не навідався. Он і Величко, поглянувши на таке, щез потихому, мов корова язиком його злизала.

- Ладо мій, ворота у нас прочинені?

- Прочинені.

Помовчали.

- Гостинців доволі? - озвався Сивер, аби не мовчати.

- Доволі... - зітхнула Вишня.

Невже ж ніхто до них не завітає? Це вона винна... Авжеж, хто піде туди, де господиню всі безчадною вважають? Там он уже темрява на дворі... Вовки десь виють... А коли отак ніхто й не прийде? Лише вовки у двір заберуться...

- Хлів на запорах? За худобу боюся.

- Не хвилюйся, - Сивер узяв Вишню за руку.

Одне діло сказати жоні: "Не хвилюйся", зовсім інше самому не хвилюватися. Тоді, давно-давно, сиділи вони так само, родиною, зовсім недалеко звідси, може, сажнів сто, коли не менше. Так само, боячись зізнатися один одному в хвилюванні, чекали, сподівалися, що хтось та й прийде до їхнього житла, заспіває: "Ой радуйтеся, люде..." Ніхто тоді не прийшов до них, окрім злиднів. Невже і тепер так буде? Може, помилився він, поселившись тут? Спалили хозари городище, Богів з капища родовичі перенесли - сила місце й покинула...

Волі тобі схотілося. Родом погребував, отчим житлом: дим очі виїдав. Виселився? Вгніздився? Дим очей вже не їсть?

А може й перейматися не варто, Сивере? Ти ж у Єзуса віруєш. Що тобі Сварог? Коляда, Божич? Прийдуть до тебе родовичі чи ні - яка різниця? Прожив стільки - від Купайла, вважай, і до Різдва - без роду і добре! Усе тобі Єзус дав: і жону, і житло, і худобу - все, що треба, вдсятеро більше того, що сам хотів, коли повернутися до роду намислив.

А рід хіба не дав?! Коли пращур твій, Кологаст, велів родовичам осісти тут, хіба не думав він про тебе, про те, щоб мав ти куди на лови ходити? Хіба не він дав тобі землю? А він онук Дажбожий. І всі родовичі від Дажбожого кореня проросли, і отець твій, і матер, котрі тебе породили, про Єзуса нічого не відаючи, хіба не дали тобі живот і силу, і житло, котрим погребував ти, і усе, що в житлі було - усе, що прабаба твоя зберегла - те хіба не від них? Рід, що про Єзуса нічого й не знає, дозволив тобі осісти тут, на отчині своїй і дідизні - хіба це не він також, по Праві діючи, дав тобі усе те, що маєш нині?

Мало того, що відселився від роду, то тепер і родовичів цуратися? Ген, за Десною,

сидить Павло, брат во Христі: як він оце там?! Хай і не сам, хай з Доморадом, та все ж самотні, немов два бобри в ополонці. Він Павла вже взнав: сховається від людей, не відчинить Сиверовим родовичам, навіть коли прийдуть ті колядувати. Ну куди це годиться – від людей ховатися?!

Та не може Єзус, мудрий такий Бог, забороняти йому покон тримати. Хіба не каже Єзус про шану отцю своєму та матері? А хіба їх шануючи, не шануєш ти водночас діда свого і прадіда, і прапрадіда? Змалечку знає кожен сіверянин, що від Різдва і до Водосвяття дідух на покуті є вмістилищем душ померлих пращурів. От сидять там усі, від Кологаста до Жадана з Кариславою, думки його слухають... Може й кленуть Сивера-відступника?!

Яка шкода Єзусові в тому, що шануватиме він рід свій? Хіба ж він грабує когось, вбиває чи перелюб чинить? Може, коли б Трифілій сам тут опинився та поглянув на все, та взнав про пращурів Сиверових, може б він по-іншому мислив і казав?

Йому вперше прийшло таке в голову. Раніше він, швидше за все, злякався б цієї думки, а тепер з подивом усвідомив, що страху немає. Думка, як думка. За день їх часом стільки в голові перевертається...

Знадвору донісся приглушений басовитий гавкіт зачиненого в хліві Бримо. І Сивер, і Вишня, стрепенувшись, напружено вслухалися: як гавкає? на кого? Коли ж це гупнуло в сінешні двері – обоє разом аж скочили з лави – невже таки до них?

А вже від чийогось поштовху розхлябилися двері з сіней у кліть і звідти голоси мужів, нестримні, багатоголоссям:

– Добрий вечір тобі, славен господарю!

Радуйся, ой радуйся, земле,

Ясен Світ засвітився!

Очі Вишні затуманилися сльозою, та вона все ж стрималася: не можна, ти господиня, така ж, як усі, а може й краща. Ось прийшли в твоє житло колядники і ти скоро будеш частувати їх, припрошуючи та дякуючи разом з мужем своїм за їхні добрі побажання – уперше в житті. Тримайся, Вишне.

... – Застеляйте столи білими платнами

Та кладіть колачі з ярої пшениці,

Бо прийшли до житла

Три празники у гості!

Радуйся, ой радуйся, земле,

Ясен Світ засвітився!

Колядники почали спускатися в кліть, ставали лицем до Діда, під котрим переминалися з ноги на ногу раді господарі. Рудий Мовчан привів з собою цілу ватагу – більше десятка мужів та уношів. Не вміщалися в кліті, частина товпилася в сінях, напускаючи в житло холоду, але розквітлим від щастя господарям до того було байдуже.

А що перший празник – Божича Різдво,

А вже другий празник – Місяця ясного,

А там третій празник – Дани Водосвяття!

Радуйся, ой радуйся, земле,

Ясен Світ засвітився!

Чому так бухає в грудях серце? Чому усмішка сама собою розтуляє твої губи, Сивере? Чому від радості хочеться й собі співати, як колись у отрочтві? Бо до тебе в житло прийшла ціла ватага майже незнайомих тобі мужів – не зі злими намірами, а з побажанням добра і ти слухаєш, як переливаються, сплітаються їхні дужі голоси, вони заповнили вже всю кліть, їм тісно тут, спів лине на двір, благе слово колядників чують, без сумніву, і Бримо, і Птах, і Рябуха, і птиця – на добро!

А що перший празник зішле тобі радість,

А вже другий празник надішле вам щастя,

А там третій празник зішле всім нам долю!

Радуйся, ой радуйся, земле,

Ясен Світ засвітився!

"Бачиш, Сивере, усе добре! І звідки він у тебе отой переляк?! Хіба ж раніше ти боявся чогось? Та якби боявся, згинув би вже давно... Усе в тебе добре, а буде ще краще – з родом ти, не один!"

Частували колядників від душі: і сурським вином, купленим у Ждана, і печенею та смагою, і медом з горіхами, і кулагою та киселями – казали деякі, що і в самого Ждана не така смачна кулага, а що вже кисіль! – куди там Любимовій Хорошці... Вишня цвіла, червоніла від похвали мужів, котрі відверто та з подивом витріщалися на її вже помітно розповнілий стан і не знала, що краще: тулитися до мужа чи ховатися за його спину.

– На тя п'ю, Сивере! – виголосив Мовчан, тримаючи шуйцю на плечі свого Добриші, і вклонившись господареві, перекинув свою утицю.

– На тя п'ємо! – підхопили колядники, котрі добре відали завдяки кому Добришу визволили з тивунового узилища.

Щось незвідане творилося в Сиверовій душі: хотілося обійняти усіх цих мало відомих йому родовичів, декотрих він взагалі, здавалося, бачив уперше, говорити їм щось тепле, розчулене, щось робити – добре, безкорисливе, як Єзус заповів...

Коли Мовчанова ватага рушила з двору, господарі на radoщах і собі сіли за стіл. Проклали люде до них стежку, не пустим буде двір і вони збуджено, як ніколи, тільки й говорили за столом про таких очікуваних, але все одно, несподіваних гостей, про їхнє колядування і щирі побажання добра.

Сивер вже й надвір вийшов, аби зачинити ворота та випустити з хліва Бримо, коли почув спів, що наближався. З подивом прислухався: молоді голоси виводили:

– Коляд, коляд, колядниця...

"Невже знову колядники?! До мене?"

Виглянув: так і є! Навіть у зимовій напівтемряві було видно, як уздовж старого городища до їхнього двору сунула ціла купа барвисто вдягненого люду. Сивер молодого шаснув до житла, гукнув із сіней до лади:

– Там, здається, Козу ведуть! Ось-ось будуть! Де гостинці?!

Вишня забігала, прибираючи зі столу рештки вечері, ставлячи навзамін миси з ласощами: медом у стільниках, горіхами, сушеними лісовими ягодами і сухою.

- Коляда, Коляда, відчиняй ворота!

Коляда прийшла, Різдво принесла!

- заgrimів у сінях чийсь знайомий бас, двері знову, аж об стіну хряснувшись, відлетіли набік і в кліть посунули ряджені: сам рогатий "Велес" у вивернутому овчиною назовні чорному кожусі, що тримав у руках стружіє, на верху якого був прикріплений коловорот - чимале мідне лискуче коло, перекреслене рівнораменним хрестом із загнутими посолонь кінцями - те означало чотири суті Дажбога; "Коляда" - Сварогова жона, що послана на землю, аби народити людям Божича-Молодее сонце; величезна та страшна "Мара" у чорному з білим платні, з сивим волоссям і перемазаним вугіллям лицем - "Величко, чи що?!" - дивувались господарі; молодий низенький "Божич" - весь у білому, багато розшитому платні; дві "Верби" - ряджені дівками уноші з вербовими пагонами в руках, а ще "Кінь", "Сотник", "Гончар", "Чорт" і звісно ж, міхоноша з чималим мішком для гостинців. Закрутилося, завертілося в кліті, хтось ударив в бубен, загули сопелі, молоді голоси завели давнє, Сивером майже забуте:

- Го-го-го, Коза! Го-го, сірая!

Розходися, звеселися

По двору сьому, по багатому!

Де Коза ходить, там жито родить!

А де не буває, там вилягає.

Де Коза ногою, там жито копою!

А де Коза рогом, там жито стогом!

А далі в кліті вже зчинилася ціла веремія: Мара шукала Коляду, щоб не дати тій народити Божича, Коляда ховалася за господарів, від яких ряджені вимагали викупу для страшної Мари і Вишня з поклоном передавала Міхоноші ласощі, а Коляда тим часом вже перекинулася на Козу і була в личині зі скори, з рогами та в сірому хутрі; Мара шукала її та так і не могла знайти, а Коза сховалася за дві Верби і раптом з-за Верб вийшов щойнонароджений Божич з коловоротом на стружії, перелякавши Мару, що кинулася від нього навтьоки, а ряджені завели голосне та веселе:

- Дай, Боже, господарям

Жита густого,

Хліба високого,

З колоса осьмину,

В колиску дитину,

Дай їм, Боже!

Вишня червоніла, мов унотька, та очі сяяли - усі те бачили.

- Коляда! Коляда!

Господарі сії щедрі,

Ми прийшли їх прославляти,

З празниками величати,

Дай, Боже!

Прощалися, і кожен ряджений, тримаючи подаровані господарями вертути^[452], звертався по черзі до Сивера та до Вишні, говорячи їм з поклоном:

- Сва з тя, Сивере! Сва з тя, Вишне!

Ряджені повели Козу далі, а щасливі і трохи навіть змучені господарі, усівшись на лаві, з усмішкою, похитуючи головою, згадували щойно пережите.

- А Величко наш, бачиш, що намислив, мовчун! - дивувалася Вишня, тулячись до мужа: - Гарно ж як!

"Єзусе, - хрестився подумки Сивер, - та що ж у цьому поганого? Хай уже буде на мені цей гріх, коли Ти так хочеш, але ж як мені рід наш не вшанувати? Немає в мене іншої рідні, окрім цього люду, що набажав моїй родині стільки добра... "

Наступного дня, коли сіверяни вшановують старого Рода, почалася відлига. Сніг став важким, ліпився, помалу осідав; малеча взялася до сніговиків, старші отроки та уноші з унотками в сніжки гралися. Аж тут - гульк! - Божич знову, як і вчора, пробив поріділі хмари і засяяв з клаптя чистої блакитної Сварги. Сивер саме вертався лугом на саях від Павла, коли золоті промені сонця в одну мить змінили все навкруги, а в Сиверовій душі посіяли не тільки радість, але й сум'яття: хто ж правий, хто Богом є? Дажбог чи Єзус? Два тижні, коли не більше, а як по-справжньому, то й усі два останніх місяці було сиро, холодно, пасмурно як на небі, так і на душі. Та варто було вчора пройтися колядникам, несучи людям звістку про народження Божича, про початок нового Кола, як ось тобі - і відлига, і сонечко яснее! Переміг Божич Мару! То щоб там хто не казав, а він є, є Дажбог!

А Єзус?! Він же Бог любові, Бог добра. То чого б вони мали сперечатися, Дажбог та Єзус? Обидва добро людям чинять.

Треба було у Павла спитати, що б він сказав... Але... не хочеться чомусь. От повіз йому гостинця - Вишня наготувала всього вдосталь, а він кляв Сиверових родовичів з Оболоні, безбожниками обзивав за те, що минулого вечора приходили до нього колядувати і співали під житлом своїх бридких, як він казав, пісень і так чомусь на Сивера підозріло дивився, що не витримав, зібрався і ходу звідти.

Ех, Сивере, Сивере... Знову ти двох коней осідлав. Знову терзаєш душу сумнівом. Живи, як живеться! Чого ти від Богів хочеш?! Вони й без тебе, самі розберуться... "Лагідне телятко двох маток ссе" - казала йому колись Карислава. Пам'ятай про Єзуса, не забувай про Дажбога - котрийсь із них та й подасть тобі знак.

- Н-но, Пташе! - заснув, чи що?!

Радіючи Різду Божича, вдячні люде не забувають про ясний Місяць-Хорс, нічне сонце, меншого брата Дажбога. Адже усе живе на землі зростає не лише вдень, завдяки золотому промінню сонця, але і вночі також, у блідому сяйві Хорса. Від його народження і до Повні все тягнеться вгору, житній колос наливається, а від Повні й до нового місяця - росте під землею, укорінюється. За це так шанують люде Місяць-Хорс і саме тому усю свою роботу починають з огляду на лик Хорса. Усяку справу починають у дні, коли місяць повнішає, зростає; коли ж він худне - і діло має йти до звершення.

Саме тому наступної неділі після Різдва Божича на Русі шанують Місяць-Хорс.

Зима. На всьому білому світі володарює нині Чорнобог. Промерзла на кістку, вкрита глибокими снігами, спить непробудним сном Мати-Сира земля. Заморожена злим Чорнобогом, годівниця нічим не відповість на радість дітей своїх від Різдва Молодого сонця. Не звеселиться вона нині, не зйдуть з її лику сніги; дивлячись на юного Божича, не зазеленіє вона травами, не вкриється квітами, – спить Матер... До Великодня, після якого вона прокидається, ще так далеко! Та десь у Вирії, відселившись туди з останніми перелітними птахами після своєї Покрови, відпочиває велика Богиня земної родючості – мати Макош. Не може вона втриматись, знаючи, що недовго вже залишилось панувати на землі холоду й пітьми – на один лише день, через тиждень після Свят-вечора, напередодні неділі Місяця-Хорса, прибуває вона погостювати до людей, з Місяцем побачитися, злюб з ним взяти – хай і на одну лише ніч! Але саме від цієї ночі залежить родючість Матері-Сирої землі, плодючість скота і достаток людей наступного літа. Небезпека чатує на Макош посеред зими: коли взнає про це Чорнобог, зробить усе, щоб погубити Богиню родючості, а тому люде, славлячи цього дня Макош, діючи на її честь Щедрий вечір, ніколи не кличуть Богиню справжнім ім'ям, лише Миланею, або ластівкою, або зегзицею.

Для Жиляти немає милішого серцю свята, аніж Щедрий вечір. Не Колодій з його пампухами, сметаною, маслом та гульбищем, навіть не Великдень, бо тоді вже голова забита розмислом і тривогами за ниви, за озимину, за ратайство і посів... А Щедрий вечір – він саме для душі ратая!

Ледь проступила на сутеніючій Сварзі слабким ще блиском вечорниці, як поміж коропськими житлами з'явилися цілі ватаги унотьок, навіть отроковиць, адже мати Макош (тс-с-с...) є й Богинею жіночої плодовитості також, а тому й щедрувати мають юні дівчата, котрі не пізнали ще материнства – з нерозтраченою силою до народження нового. Кожна – в найкращому своєму вбранні, з прикрасами, причепурена, з підмальованими вугіллям бровами та наведеними червоним буряком рум'янами на юних тугих щоках. І в кожній ватазі обов'язково перевдягнений в дівчину уноша, або й два – "Миланки", щоб заплутати, збити зі сліду, коли що, самого Чорнобога. Усі щедрувальники в Коропі знають: найщедріші дарунки чекають їх на господі Жиляти. Минулого разу, на заздрість городянам, до пришлеця з Ромену ціла череда стояла!

І тепер двері в Жилятині сіни були ледь-ледь прочинені, а сам він – зсутулений, кострубатий, довгорукий – зачувши, як наближаються до двору дівочі веселі голоси, терся в сінях начебто щось там шукаючи, насправді ж – очікуючи жданих гостей. Собаки були зачинені в stodолі ще по обіді, ворота лише прихилені – усі мають бачити: щедрувальникам тут раді!

Таки скрипнула на шпугах [\[453\]](#) ліва стулка, а дзвінке дівоче багатоголосся сипонуло сріблом у Жилятин двір:

– Благослови щедрувати, господарю!

Жилята був тут, як тут і прямо-таки розплився в усмішці:

– Благословляю, щебетухи!

Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка,
Стала собі щебетати,
Господаря викликати...

Домочадці Жилиятині висунулись із житла, слухали, як розливається по їхньому двору, дзюрчить весняним жайворонком дівочий спів, бачили яким незвично веселим став їхній отець, що аж упивався багатоголосими переливами:

... Подивися на кошару,
Там овечки покотились,
А ягнички народились,
Твій товар увесь хороший...

Жилята й справді аж світився в сутінках усміхненим лицем, відчував, як по шкірі від хвилювання починають бігати мурашки – він навіть не розумів, чому воно так, що з ним діється, але слухав би й слухав, дивився б і дивився на цих унотьок, на їхню незайману чистоту та свіжість облич, очей, уст... Щось таке... чисте, дитяче коїлось у душі – так би й обійняв усіх навколо, пішов би з цими дівчатками від двору й до двору, якби... Якби за цією ватагою не йшла інша, котра знову заспіває – так, але й не так і, можливо, ще краще, зворушливіше!

Спів скінчився, а чари не розвіялись і Жилята виніс з сіней наготований ще зранку м'як, почав роздавати щедрувальникам ласощі, запрошував приходити й наступної зими, ніжно, як колись в далекій юності, торкався несміло плеча то однієї, то іншої унотьки – і цвів, і був найщасливішим господарем на всій Русі!

А дівочі ватаги все йшли та йшли, і співали, і по вінця наповнювали Жилиятину душу щастям, бо хіба ж набридають людям навесні солов'ї, скільки б їх не співало?!

Ой, сивая та й зозулечка,
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!
Городища облітала,
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!

Щедрий вечір! І Жилята дійсно щедрою рукою без найменшого жалю роздавав і роздавав гостинці – так має бути! Адже дароване щедрувальникам повертається господареві сторицею. Молив Дажбога – і поміг Податель – таки згодився Сивер по ряду віддати йому лядину, Борилом покинуту. Не такий він і дурний, виходить, зрозумів, що сам не втне. От і добре, і тут усе по його, Жилиятиному бажанню, виходить. Слава Божичу!

Осівши тут, на чужині, він усе ж сумував за Роменом, найбільше – за тамтешніми чорноземами, хоча й розумів, що навряд чи мав би на тій багатій землі те, що має тут, на придеснянських бідних пісках і навряд чи так само спокійно засинав би там, як засинає тут, за високими дубовими стінами Коропа.

І там живуть сіверяни, і тут сіверяни. Одним Богам пожертву діють, і там, і тут –

один покон, одні обряди. Тільки там, над Роменом, усе якимось ближчим було, ріднішим... А щедрують тут краще. Ну, не гірше... Можливо, тому так щемно на душі, коли слухає Жилята щедрувальниць? Чи може унотьки-красуні нагадують йому власні юні літа? Як горіли колись очі в його Озари, варто було стрітися їхнім поглядам під час коловоду! А як калатало його серце, коли вони удвох тричі перестрибнули через купальське вогнище і пішли берегом Ромену подалі від чужих очей!

А три житла там стояли,
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!
У першому красне сонце,
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!
У другому ясен місяць,
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!

Де Купайло, а де Щедрий вечір, – тільки яка різниця, коли на душі так світло, так гарно! Щедро так – добром щедро, радістю. І – спокоєм...

Ще й не розвиднілось, як слід, а вже хтось тоненьким отроchim голосом гукає під єдиним Жилятиним віконцем:

– Благослови засіяти, господарю!

Ізок, найменший онук сусіда, ловця Білана: худенький, маленький – одні очі – стоїть під дверима з торбинкою жита в руці. Усіх випередив, може й очей не склепив, боявся проспати. Аякже, першому засівальнику – особливий гостинець та ще й від самого Жиляти!

– Засівай, Ізоку!
– Сію, вію, посіваю,
З Новим місяцем вітаю!
Роди, Боже, жито, пшеницю,
Всяку пашницю...

Стоячи на порозі кліті, сусідське отроча зі всього плеча щедро сіяло в її теплу напівтемряву житні зерна, натхненно виводячи давні, від діда свого завчені, слова-замовляння:

... Льон по коліна,
Щоб голова не боліла,
Нову телицю,
Ще й дітей копицю!

Ще й не розвиднілося до ладу, ще Місяць з Миланкою плив у лодії по світанковій Сварзі; у сімені жита, сіяному щедрою дитячою рукою, падало на долівку сім'я небесне, благодатне – на достаток Жиляті, всьому коропському родові.

На чужині, траплялося, час тягнувся, мов желва [\[454\]](#) лізла, нині ж не встиг навіть второпати коли Святки пролетіли – тиждень назад Водосвяття було, а вже по ряду зі

Жданом мав ліс рубати купцеві на терем. "Що Дажбог дає, то все на краще" чув він ще змалечку від Десені. Воно так і є: дав по осені купу Мовчанові – і не бив тепер голови, де рядовичів на терем шукати. Мовчан і Добриша, Сивер з Величком та ще один древоділ, що з Мовчаном приходив щедрувати, на прохання того підрядився до Сивера зі своїм сестринцем[\[455\]](#).

Ех, та й не хотілося ж братися за ряд! Ну навіщо було згоду давати?! На срібло те зазіхнув... Лови саме в розпалі, відлига була тривалою, сніг добре просів, ходити по ньому легко і звірові, і ловцеві – золота пора! А тепер два тижні, коли не три псові під хвіст...

Мовчан не мерт, а просто знахідка якась для Сивера. Він з тих, у кого все в роботі ладиться, хто усе вміє. Перш, ніж рядовичам за сокири братися, походили удвох бором – дуби, сосни вимітили, Сиверові знамена на них поставили. Намагалися, аби купно виходило – щоб менше біганини.

У просинці[\[456\]](#) дерева мовби сплять, сокоруху майже немає – саме час підсікати: не так дереву болить. Дерево, воно живе, дарма, що мовчить і не рухається. Зрубати дерево без потреби – накликати на себе гнів пущі, нажити собі ворога. Коли маєш потребу в дереві, мусиш пояснити йому і пущі – решті таких, як воно, навіщо це робиш, попросити, аби не тримали вони на тебе зла. Так казав Сиверові колись дід його, Рожден, так робив і київський древоділ Петро Тихота, ще й пожертву лісові приносив, дарма, що во Христа вірував.

Підсікаючи разом з Петром сосни, не раз гадав подумки Сивер за яку таку провину вдарило колись дерево отця його, Жадана. Гадав, та відповіді не мав – багато чого не знав, не бачив, видцем не був. Зате увірував міцно, що дерево не пробачає людині ані зневаги проявленої, ані байдужості. Тож була від нього, як годиться, лісові жертва, була й розмова, подумки, з кожною сосною, що мала впасти під його сокирою.

Повалити дерево не важко. Важко вгадати, доки воно ще живе, чи годиться для житла? Древоділ, перш, ніж зрубати сосну на житло, вдарить по стовбуру обухом, послухає: коли вона відгукнеться чисто, ясно, дзвінко – годиться! Коли ж вчувається хоч найменший хрускіт чи сосна відповість глухо – залиш її. Добре дерево, коли сніг навколо нього протанув – тепле, значить, і господаря свого у житлі так само грітиме. Коли сосна не така, як усі – викривлена по-особливому, чи з дуплом, чи верхівка почала всихати, чи свиль у неї протисолонь кручена – вона не годиться. Коли впала верхівкою в полунощну сторону, чи падаючи, зачепилася за інше дерево, краще її в діло не брати: хто скаже, чому так сталося?! Чи не віщує дерево тим самим своєму вбивці лиху долю?

Житло – то твій і тільки твій малий світ, твій єдиний захист від зла, що чатує на людину в світі великому, а тому нічого в ньому не мусить бути слабким чи людині з домочадцями її ворожим. Лише найкраще, без жодного сумніву, дерево мусить лягати в стіни житла, аби стало воно нездоланною перепорою злим силам.

З кожним днем думка про лови відходила кудись далі й далі, тепер Сивера все більше поглинала лісосіка. І не стільки вона, як майбутній терем. От схотів Ждан терем собі: уздрів десь і схотілося купцеві з кимось врівень стати, а можливо, вивершитися

вирішив над своїми, над коропцями. Цікаво, що йому Видута скаже? Чи мужеві нарочитому все можна, не те, що прийшлому Сиверу? Чи в передградді, деь скраю посаду схоче поставити терем?

Вони так і не говорили про те, а яким же, власне, терем той буде? Ждан, певно, гадав, що тереми, як прості житла, усі на один копил зиждуть, що зиждитель сам знає, як треба. А Сивер біля Петра надивився тих теремів у Києві! Там купець перед купцем, воевода перед воеводою теремами вихваляються – у кого більший, у кого ліпший.

Знав би він, що доведеться йому в Коропі терем ставити – у два ока все б примічав. А так... Робив те, що Петро казав. Тепер намагався в пам'яті згадати, як воно. Бо одне діло дерева насікти, а інше терем зиждити. Не такий, як собі поставив, а справжній. Щоб на підкліті, зі світлицею, зі стравницею, з двома чи й трьома горницями – на диво всьому Коропу! Щоби було все, на що сам не насмілився. Щоб не соромно було, коли б глянув дивом якимось на витвір його Петро Тихота, глянув, та й сказав: "А добрим ти, Сивере, древоділом став!" Та ні, він би його Павлом назвав...

Траплялося за роботою, коли приходила в голову думка якась, кидав усе, шукав суху галузку і щось виводив нею на снігу. На подив рядовичів часом довго стояв, замислившись, потім, схаменувшись, бо після нетривалої відлиги знову почалися сильні морози і холод крізь свиту починав пробирати мокру спину, знову брав до рук сокиру. Та то ще не біда; поночі, коли сон чомусь не йшов, лежав горілиць, думав, радів, якщо вдавалося думку осідлати і спокійно засинав, упевнений, що знайшов розгадку котроїсь заковики, а прокинувшись вранці, не міг згадати нічого певного... Така досада брала!

Зимою всім важко: і людям, і звірам. Холодно і голодно. Недарма ж сіверяни людський вік пережитими зимами числять, бо перезимувати людині – це вам не перелітувати. Скажуть про котрусь отроковицю: "Дванадцять зим вашій. Скоро й сватів діждетесь!" Та люде, дяка Сварогові, мають вогонь у печі, жито навчені сіяти і хліб випікати, сплять у теплому житлі. А звір?

По осені у вовчій зграї було дев'ятеро сіроманців: двоє старих, троє переярків[457] і четверо сьоголітніх. Вовчиця вивела їх у глибокому темному яру за Десною, неподалік Ратичева. З початком зими, як ліг сніг, з кормом стало сутужно. А коли снігу випало їхньому вожакові по груди, то в лісі стало зовсім голодно. Лосі та олені покинули пущу, перебравшись на луг, де сніг здувало вітром і він був не таким глибоким, як по ярах. Зарізати турицю чи зубра куди важче, аніж оленя, тож згряя покинула лігво і услід за легшою здобиччю й собі подалася з лісу.

Кілька ночей тягали по дворах ратичівського посаду собак, а потім, кожної ночі все далі, згряя помандрувала вниз по течії. Пройшовши трусом[458] за кілька ночей верст сорок, вони наткнулися на місцевих вовків. Тих було більше, вони не збиралися віддавати свої ловецькі угіддя прийшлим, дві ночі поміж згряями зчинялася жорстока гризня і якщо першої ночі полягло двоє молодих, то наступної місцеві загризли стару вовчицю та жорстоко поранили вовка-отця. Згряя розпорошилася, але втікши від загибелі, троє голодних переярків, не стерпівши запаху крові свого отця, роздерли його

на шматки, залишивши на снігу одну лиш голову з вишкіреними зубами. Коли шматували того, чия кров текла в жилах усіх трьох, від найсильнішого дісталася ще одному, але він, швидко навчившись уму-розуму, тут же і втік, аби не бути роздертим самому.

...Вже минули гони у старих вовків. Охота починалася в молоді. Двоє вціділих переярків третій тиждень никали лугом, полями, ховаючись тепер від місцевої зграї, перебиваючись, чим доведеться. Однієї ночі їм таки вдалося вигнати на лід молоду лосиху, де вона провалилася в залишену людьми ще свіжу велику ополонку. Вовки, посідавши навколо ополонки чекали – час був на їхньому боці. Мороз драв такий, що мокра лосиха швидко обледеніла і під сильним вітром за ніч, вмерзнувши в лід, перетворилася на крижину. Голодні переярки за кілька ночей вигризли її зсередини, залишивши від верхньої половини, що була над кригою, сам кістяк.

Поголодавши затим кілька днів, двоє молодих вовків однієї ясної місячної ночі натрапили серед луку на чималий табун диких коней, що паслися, вибиваючи копитами з-під снігу торішню високу траву. У переярків було ще мало досвіду, зате страшенно хотілося їсти, тож вони вирішили, що і з кіньми вийде як з лосихою. Але три жереби табуна були насторожі, коні не кинулися врозтіч: кобили одразу ж утворили коло, сховавши молодняк всередину, а жереби безстрашно пішли в наступ і копитами так полічили обом переяркам ребра, що ті, скавулячи, мов щенята, заледве спромоглися втекти.

Побиті, вони дві доби відлежувалися в деснянському верболозі, але животи в обох за тиждень вимушеного посту аж присохли до хребтів і вовки, втративши будь-яку обережність та забувши про споконвічний страх перед людиною і запахом диму, що тягнувся від її житла, скрадаючись луговими видолінками, ще перед самим смерком підійшли майже до городських стін, від яких їх розділяла лише замерзла деснянська протока.

Не знайдеш у сіверських землях жодної жони – від останньої роби і до світлої княгині, котра б ще змалечку не була привчена до рукоділля: ткацтва та вишивки. По Кону те – суть жіночі ремесла, на котрі не зазіхатиме жоден муж. Від Макоші-Покрови і до самого Великодня сидять жони по житлах, прядуть з куделі прядиво, барвлять його, коли є в тому потреба, снують основу, тчуть на кроснах платно, сукно – просте і з вишивкою. Усе, що зіткано жоною понад родинну потребу, є у повній її владі. Воля жони – що з ним робити: покласти під спуд чи продати за срібло. Воля жони такожде і заробленим сріблом розпоряджатися на власний розсуд. А як же інакше: ткацтво – труд важкий, якщо не в радість; зате коли душа ткалі співає, тоді на платні рождається хитрість двоколірної вишивки браного [\[459\]](#) убруса чи розшитого оберегами сукна для свити або жупана.

Вишні, перед сьомою її зимою, у спадщину від старшої сестри Обави перейшла маленька, отроча прядка і звідтоді й почалося її рукоділля: спочатку вчилася прясти, а коли трохи підросла і почала до поножів кросен діставати – потроху й ткала. До свого заміжжя мала вже все, власними руками виткане, що покон велить молодій жоні

принести в житло свого мужа.

Вона й Ізборині знущання винесла, певно, тільки завдяки кроснам. Попервах Ізбора ткала куди краще неї і Вишня багато чого перейняла від свекрухи, а потім, з літами, коли Ізбора чи то від лінощів, чи через те, що почала погано бачити, стала ткати все менше і менше, то невістка і взагалі в усьому перевершила свою кривдницю. Вишні стало за радість ткати і не просто ткати, а творити за кроснами справжні хитрощі. За ткацтвом, поринувши з головою в узор, в роботу, вона оживала душею, забувала про всі свої біди. Тихенько поскрипували поножі, по черзі піднімалися й опускалися нитниці^[460], раз у раз неголосно й глухо стукала набивка, під вправними руками ткали, протягуючи поміж рядами основи уток^[461], літав через зів^[462] туди-сюди човник, потихеньку віддаючи ткалі основу, повертався навій, натомість на пришві^[463] товщав сувій готового платна; Вишня навіть співала... подумки.., щоб не дратувати свекруху.

Коли вони перевезли Кариславині кросна і Сивер їх полагодив, радості Вишні не було меж. Вона стільки всього намислила! І що натче першим ділом, і з яким узором – адже такі кросна! Лляної куделі від Десені доволі залишилося з минулих літ, а їй хотілося сукна. Мала купити вовни, адже прагла, щоб у них із Сивером були свити, вкриті не конопляним платном, а вибіленим сукном. Минулої п'ятниці на торговищі пообіцяв їй один мертв з Сохачевого, що наступної середи, коли гостюватиме в Коропі, у сватів – бондаря Некраса і кривої Дібровки, – привезе їй півпуда білої вовни.

Сивер днями пропадав у лісі, тож Вишня вперше після їхнього зльобу наважилася сама сходити в город. Некрас жив неподалік Летяги і Вишня сподівалася, що, коли їй повезе, то ще й побачиться з Новицею, перекинеться з нею хоч кількома словами. Їй часто ставало соромно, що у своєму щасті вона забула про подругу – єдину в Коропі, з ким донедавна тільки й могла поговорити, розповісти одна одній про свої жіночі біди й печалі.

Сохачанин не приїхав – ні серед ранку, ні ополудні. Вишня, чекаючи, двічі пройшлася повз Летяжин двір та Новиці не побачила. За третім разом вона наткнулася на Летяжиного сусіда – шевця Скурата і в розмові, що зовсім випадково між ними зав'язалася, взнала про смерть Новиці. У неї перехопило подих, вона аж поточилася, мало не впавши. Притиснула до грудей обидві руки і так стояла, дивлячись на шевця.

– Убив він її, – стиха говорив Скурат. – Не зізнається нікому, упир, та тільки я знаю, що вбив мою Новицю.

– Твою?! – здивувалася Вишня. – Чому твою?

– Любилися ми з нею... Від Купайла любилися... – Скуратове лице аж тремтіло. – Знала б ти, як дітиська мої любили її! А цей упир!.. У-у-у! – він стиснув у безсилій люті кулаки.

Звістка про смерть Новиці ошелешила Вишню і вона непевною ходою, забувши вже й про вовну, рушила до Десениного житла, де просиділа без світла і в холоді, плачучи за єдиною своєю подругою, аж до самого надвечір'я. Скоро мали прийти з лісу Сивер з Величком і їй треба було поспішати. Лугові ворота були недалеко, через посад йти чи

не вдвічі далі, тож Вишня, витерши сльози, швидким кроком вийшла з міста і по льоду протоки рушила додому. Сніг влягався, на луговому просторі вітер поздував його місцями до самого льоду; посадські, перевозячи потроху з луку своє сіно, проторували по Коропу санний слід в об'їзд міста і йти по ньому було легко. Зграйки посмітюхів, що вишукували собі поживу серед розтрешеного з саней сіна та кінського кізюку, злітали перед нею в повітря, щоб знову опуститися до Дажбожого столу, коли пройде людина.

Нагла смерть Новиці не йшла Вишні з голови. Авжеж, знаючи Летягу з оповідей подружки, повірити, що усмар вбив свою робу, було зовсім неважко. Сама по собі людська смерть звичне діло. Мруть старі, мруть малі. Гинуть в чужих землях козари, часом гинуть у лісі ловці. Гинуть жони, пішовши в ліс по губи, чи ягоди – коли від ведмеда, коли від гадюки. Минулого літа своя ж корова ковирнула рогом дочку купця Ходоти – і немає більше Русави. Смерть людська не в дивину.

Ще перед злюбом з Сивером Вишні не раз приходила в голову думка про власну смерть. Життя її тоді було порожнім, похмурим та нікчемним: жодної радості, окрім ткацтва, не було в ньому. Часом, коли Ізбора особливо їй дошкуляла, Вишні навіть бридкі вужі на тому світі видавалися не такими огидними, як свекруха і тоді вона була готова радо зустріти власну смерть. Кличуть смерть хіба що такі старі та немічні, як Десеня. Вона ж свою не кликала, але була готова померти хоч завтра – а заради чого було їй жити?

А потім злюбилося у них із Сивером та так, як вона навіть уявити собі не могла. А потім непразною стала. І в щасті своєму, забуваючи потроху про зло, що гуляє світом, зачинившись у власному дворі, серед людей буваючи хіба що з мужем на торговищі, Вишня, коли казати правду, нечасто згадувала Новицю. Бо Новиця жила в тому лихому світі, що завдав Вишні стільки горя. Згадувалося погане – разом із ним, траплялося, спливав спомин про єдину подругу. Такої миті майне думка, що слід було б якось побачитися з Новицею, проте згадаєш, що та підневільна роба, яка сама собі не належить, згадаєш бридкого Летягу, а там Ізбору, не проти ночі сказати, – і все, немає жодного бажання йти за ті осоружні стіни: хай, колись, може...

А тепер уже не стрінуться. І сором пече ланіти, досада на себе гризе душу – вона раніше й помислити не могла, як це дошкульно буває, коли провина сидить всередині людини.

Вишня дійшла вже до повороту русла, де наїжджений санний слід піднімався на лівий берег Коропа – на луг, а тому далі вона мусила йти хай і по злежаному снігу, але не торованим шляхом: тільки інколи траплявся чийсь напівзаметений слід – певно, давній Величків. Йти стало важче і Вишня уповільнила ходу. Ошую, там, де мала бути її рідна Сосниця, Божич-Молоде сонце опускався в холодні сіверські сніги. Ще трохи і сутінки накриють землю. До їхнього двору було якихось півтора сажнів – з-за валу вже виглядав напівзаметений тин.

Пустка була навкруги. Ніде ні душі. Лише чийсь великий сірий пес без поспіху йшов лугом до протоки, трохи навскіс, немов хотів перестріти Вишню. Пес?! Вона

похолола: вовк!! Ноги пом'якли, стали важкими та неслухняними. Вишня, трохи нахилившись уперед, зиркнула назад з-під руки – ще один ішов прямо по її сліду. Скільки разів чула вона страшні розповіді про людей, з'їдених вовками! Мало не щозими хтось та й гинув найстрашнішою смертю, котра тільки і є на білому світі. Бути розірваним ще заживо, з'їденим – так, що родичі жодної кісточки твоєї не знайдуть, не сплять і прах в могилу не схоронять – від жаху волосся на голові ставало дибки...

Бігти? Хто не знає, що втікати від вовка – лише пришвидшити власну смерть, бо коли жертва кидається навтьоки, це тільки розпалює в ньому жагу вбивства? Серце опускалося кудись вниз, горло невидима сила стиснула мов обручем, подих Вишні перехопило: жодного порятунку.

Вона йшла тим же кроком, майже нічого не бачачи перед собою. Під свитою в неї висів, як годиться, невеликий ніж, його можна було б витягти через пройму за ремінець, але що може вдіяти жона з одним лише ножем проти двох сіроманців?!

Вона йшла тим же кроком і до двору залишалося менше ста сажнів. Але й вовки були вже в якихось двадцяти сажнях: один ззаду, інший тримався ошую, від луку. Ось-ось зачиниться небесна брама і тільки на луг опустяться перші сутінки, як вони, осмілівши, кинуться на неї.

От і скінчилося твоє життя, Вишне... Щойно ти про смерть згадувала – ось вона! Прийшла, коли вже й не ждали. Коли ти взнала нарешті, що то є щастя. Невчасно... Хай би вже наступної зими – хоча б дитя лишилося...

Згинути за сотню кроків від власного двору. Лише сто кроків.

Не судилося тобі довго жити, Вишне...

Сиверку!.. Ладо мій!.. Де ти?!.. Гину!..

Хіба що десять сажнів до вовка. Той, що йшов слідом, забирає тепер одесну – відрізає від двору... А ошую – останній зблиск над лугом..

Прощай, ладо мій!!!.. Бач, як воно вийшло... Нещасливу полю...

Дужий удар в спину одразу ж збив Вишню з ніг.

Зимород, отець Рикуша, плавив крицю сам. А вже при синові його з'явилися в коропській верві перші кричники. Важко й сказати, як воно так вийшло. Хтось із пришлеців, підрядившись до котрогось коваля плавити крицю, не дурним виявився мужем і замість сидіти склавши руки, чекаючи наступного ряду, почав копати по болотах червону землянисту руду і виплавляти її у зробленому з глини горні. Коли мало не щотижня зростав коропський посад, ковалям роботи було стільки, що рук не вистачало. Тож готова криця пішла нарозхват. Так ото й повелося. І вже коропським ковалям братися за виплавку криці якось і не з руки стало. По городищах, – в Сохачевому, чи Жорновках, – там було, як раніше. Там ковалі зневажливо дивилися на коропських – лінивці, трутні. Хіба то коваль, що купує крицю, замість плавити її самотужки?!

Зате коропські ковалі тільки в борода посміхалися: мовляв, нехай буде й так, нехай нам гірше буде. Бо кричники (проста ж здається, справа) один поперед одного крицю пропонують. І якщо Нянько першим почав свою переплавляти двічі, аби вона кращою,

ніж в інших була, то згодом за ним взялися робити те ж саме і всі інші. Хоча попервах збиралися Нянькові ребра переламати, щоб не був надто розумним та не збивав ціну.

Криця першої плавки ніздрювата і вся з домішками глини, погаслого вугілля, навіть перепеченого в скло піску. Коли її потовкти та переплавити ще раз – домішок стане куди менше. А коли зробити те двічі, то ковалі в гарячу пору з руками відірвуть. Бо чим криця чистіша, тим ковалеві роботи з нею менше. На свого меча Рикуш не пожалів купити в старого вже Нянька аж цілий пуд криці; привізши по першому снігу до себе в кузню, відібрав з неї кращу половину і тільки переплавивши втретє, заходився творити залізо та уклад.

Хто не коваль-хитрець, тому і невтямки, як з однієї й тієї ж криці сотворити зі Сварожою поміччю м'яке податливе залізо і твердий, різучий, дзвінкий уклад. Адже ніхто з простих смертних, не ковалів, не знає, що коли грієш у горні розковану з криці смугу до білого, сліпучого сяйва, засунувши її глибоко в розпечене вугілля, то отримаєш м'яке залізо, а коли смуга лежить поверх вугілля, що міниться, палаючи нестерпним жаром, то жовтими, то синіми язичками Сварожича – виходить твердий уклад.

Та й то зовсім-зовсім не все. Намислив Рикуш зробити з Сиверового вуца не осердя свого меча, а навпаки – два його гострі леза, розсікши витягнений в смугу вуц навпіл по ширині та зваривши з п'ятьма іншими смугами: двома м'якого заліза і трьома – укладу. Замисел ковальський був у тім, щоб до трьох складених разом смуг укладу додати з країв по одній смузі того вуцу, всіх їх зварити до купи, а потім отриману широку смугу накрити з обох боків двома смугами м'якого заліза. Навіщо? Е-е-е... Бо в м'якому залізі легко буде доли вискоблити! А тоді вже сточити зайве, навести спуски, відпустити клинок, загартувати його, остаточно наточити так, щоб лист сухий на льоту розсікав – і буде меч-кладенець[464] – усім на заздрість, ковалю Рикушеві на славу!

Розпечений до білого, шматок криці кується легко: з кожним ударом молота він стискається, услід за окалиною відлітають зайві, чужі залізу домішки, неоковирний ніздрюваний шматок під ударами спочатку стає схожим на коржа, потім витягується в смугу; кілька таких розпечених смуг згодом зварюються до купи, смуга щоразу після цього стає більшою, коваль складає її утрое, вчетверо і знову проковує, вибиваючи домішки, роблячи смугу все щільнішою, твердішою, в'язкішою.

Рикуш від Святка грався з майбутнім своїм мечем: хіба ж, роблячи щось звичне, став би він так випещувати кожен смугу? А тут робив усе без поспіху, милуючись; ледь тільки починав під ручником вчуватися опір заліза – не лінувався зайвий раз покласти поковку до горна: коли запхнувши її вглиб, на самий спід, а коли залишивши на поверхні, під зводом, чи ледь-ледь заглибивши у вугілля. І міхом працював терпляче, вдумливо – інколи треба було тільки-тільки піддати духу, а часом – навпаки, щоб вугілля у горні враз дало найбільший жар і швидко нагріло охолону поковку.

Дні стояли сонячні, погожі, з морозом. Хмарилося рідко, сніг випадав нечасто і невеликий, день побільшав – на душі від того було весело і майже безтурботно. Саме в такі дні й варто робити усе без поспіху, собі на радість. Рикуш присів біля горна,

перепочиваючи, однією рукою похитуючи коромисло міхів, аби підтримати жар у горні, коли в дворі загавкали собаки.

Зимою в коваля негусто роботи, вона почнеться ближче до Великодня, тому він радіє кожному, хто глухої зимової пори постукає в його ворота, але тепер Рикуншеві не хотілося нікого й бачити – меч займав усі його дні. Рикунш знехотя підвівся, зиркнув у щілину: хтось із домочадців уже впустив у двір високого зсутуленого мерта в чорному кожусі та шапці з валяного сукна.

"Довгань, – зітхнув Рикунш, – принесли ж його чорти саме сьогодні..." Довгань доводився йому троюрідним братом, жив у Жорновках і теж ковалював, от тільки був таким лихим на око, що уся верв знала: варто Довганеві на щось позорити, а ще гірше, чимось поцікавитися, чи не дай, Боже, позаздрити – те вже хоч викинь.

Довгань вперся в кузню, почав про щось бурмотіти, прискаючи на сидячого Рикунша слиною з беззубого рота, бо передні зуби на позаминулий Перунів день вибив йому в кулачному бою Педаш, а очима все нишпорив по кузні: кидав оком у горно, зиркав до наковальні – Рикунш обімлив: "Зурочить мені кладенця!"

– Со куєс? – Довгань змалечку був шепелявим, а без зубів і взагалі свистів на всі лади.

– Та... аби не гуляти...

– Кази-кази! – наполягав Довгань і слина полетіла Рикуншеві прямо в вічі.

Мовчки втершись, Рикунш підвівся та взявся за кліщі, тим самим показуючи Довганеві, що не має часу на пусті балачки. Але від жорновця не так легко було відкараскатись. Роззирнувшись по кузні, він на діжі з водою помітив складені докупи смуги укладу:

– Меса куєс?!

– Якого там меча? – похоловши в душі, буркнув Рикунш, тримаючи кліщами грудку розпеченої криці та мірячись вдарити ручником.

– Не блеси! – беззубо вишкірився Довгань: – Купся якогось залігнув? Озолотить. Месі тепер ого: цув – як за двадцять волів дають!

Рикунш, аби не відповідати, почав лупити крицю, розуміючи, що нічого путнього з неї вже не викує. Поковка тим часом охолола до криваво-червоного кольору і не піддавалася, а він усе молотив по ній, не тямлячи себе від роздратування: пропав день, пропала й поковка!

– Со тут у вас? – не вгавав гість: – Цув, вовки зону з'їли. Блесуть, ци плавда?

– Правда! – сердито буркнув Рикунш.

– Дик со, мо' з-пуд муза витягли? Еге?

– Не мели дурного, – махнув шуйцею коропець, засовуючи поковку в горно, – перестріли смерком під лісом.

– Ти бацис... Плавда-таки... Болзо мені тлеба: долога все лісом! Я оце до тебе цого? Міхи в мене діляві. Ти сталі свої не викинув?

Рикунш навесні зробив собі нові міхи – дві волові скори на них пішло. Старі були ще від отця і з одного боку на складках вже почали протиратися; він старі міховини зняв,

засунув у кузню під стріху – в господарстві колись та й знадобляться.

– Хочу постולי поробити: скоро стара, м'ята добре.

– Дай мені цілісу! – Довгань вимовив те так, немов Рикунш купу в нього брав, а тепер віддавати не хоче. – Міхи мої ще від діда Велсиготи, а скола волова долога тепел! Блат ти мені, чи не блат?

"Та хіба ж тільки одному тобі дорога та скоро?! – дратувався про себе Рикунш. – Мені вона що, дурно дається?" Але йому так хотілося, аби Довгань швидше покинув кузню та господу, щоб ще чогось не зурочив, як оце тепер поковку! Він покинув кліщі та ручник, дістав з-під стріхи старі, згорнуті дудкою скори.

– Давай узе обидві, цого там! – загорілися Довганеві очі.

– Ні! Бери одну, поки даю! – вже не на жарт розсердився Рикунш.

– Добле, добре... – Довгань зрозумівши, що перебрав міру, радо захопив кращу міховину й намірився йти.

– Ходімо, проведу, – Рикунш прочинив двері кузню: – Пси в мене злі.

– Дик, я кваску пливіз... – знову бризнувши слиною, висунувся поміж червоних губ Довганів язик. – Квасити будемо.

"Щур тобі й Пек!" – лайнувся Рикунш.

– Хай на Колодія. По обіді вже, а дорога тобі далека.

– А так, а так! – радо погодився Довгань і вони пішли з двору.

– Ось, візьми гостинчика онукам. За сколу, – узявши з саней якусь торбинку, Довгань простягнув її Рикуншеві, усівся в санях і цмокнув на коня:

– Пісов, мисастий!

Рикунш, дивлячись услід саням, на котрих пливла, віддалялась його міховина, труснув торбиною. Заторохтіли горіхи. "Чверть пуда, не менше, – насмішкувато скривив губи коваль, – дорога тепер скоро..."

Повернувшись в кузню; кавалок криці пожбурих у дальній кутку, де валялось старе залізниччя, сів на пеньок, що правив за сидіння, і майже в розпачі дивився на смуги майбутнього мечя: після відвідин Довганя руки опускалися самі собою. "Зурочив-таки..." – крутилася в голові думка.

От і не вір старим прикметам: Довгань немов нагадував – четвертий день, як не намагався Рикунш зварити смуги укладу з вуцем, нічого в нього не виходило. Ну, хоч плач! Вуц кується, коли він криваво-червоного кольору, уклад – коли сліпучо-білого. З горна брати треба разом, а як вгадаєш, щоб три смуги набули одного кольору, а дві – іншого? А коли під час нагріву клинка той вуц перегріється? Як він не крутив, яких хитрощів не вигадував, а зварити їх по-справжньому в майбутній клинок не виходило. Зурочив Довгань кладенця!

Збити докупі одного разу вийшло, та він бачив явний слід від окалини поміж вуцем і укладом. Не можна! Що то за клинок вийде? – жодної надії, підведе, коли й не ждатимеш... На трохи не вистачило йому сміливості, хитрості, ковальської вдачі – і не зварився клинок так, як треба. Зурочив Довгань!

І що тепер? Гріти разом – або вуц перегрієш і він трісне, або уклад не догрієш,

куватися не буде. Рикуш був у розпачі. До відвідин Довганя усе йшло добре, та після того, як гість поїхав, забравши з собою стару міховину, усе пішло догори дригом.

"Коли куєш меча - зачинись у кузні та нікого не пускай! - сам себе повчав на майбутнє коваль: - Доки не викуєш, нікому не розповідай. Нікому нічого не давай!" Забрав той шепелявий усю його ковальську силу, усю хитрість: не інакше, як потайки галдовником зробився. Рикушеві навіть лячно стало - а що, як він і наральника вже не викує?!

Спробував. Вийшло. Осмілів трохи. Перед Сивером лише соромно було: питає друг про меча, а що він скаже?! Ще кілька днів ходив, мов у воду опущений, навіть Доманя хвилюватися почала, а потім якось посеред безсонної ночі стрілила в голову думка: "Ет! Вуц той чужоземний, хто робив його - в чужих богів помочі просив, мені туди зась! Отці наші ніяких вуців не знали, а найкращі ковалі такі кладенці робили, що заморські гості з руками відривали! Та чи ж не підкориться мені меч?! Бути такого не може, або я й не син Зиморода! Хоч і до смерті своєї куватиму кладенця, а все одно - викую!!"

Другий вже день мело так, що світу Божого не видно. Який терем, які лови?! Усі коропці, мов миші, сиділи по житлах, гадаючи: де Зюзя стільки снігу взяв, коли він у нього скінчиться? Другий день Сивер з Величком тільки те й робили, що розгрібали зробленими з осичини заступами замети, пробиваючи до хліва, до стогів, до зернової ями яку-не-яку стежину, аби піднести худобі сіна чи зерна. Зима кого завгодно навчить, як на світі жити, і Сивер, з отроцтва свого пам'ятаючи про запас дров у сінях, ще з перших завірюх заніс їх на добрий тиждень - саме про такий день, як ось нині, а тому мерзнути не доводилось. І холоду в горниці марно колись боявся: добре натоплена піч, якщо закрити волоком димник, до самого ранку віддавала тепло. Та й дерева на стіни не пожалів: товсті, мало не в три четверті, вони не промерзли навіть у люті морози.

В комині печі на всі лади вила завія. Як завжди в негоду, ломило пробите сулицею ліве рамено. Останнім часом Сивер мало не кожної ночі довго не міг склепити очей, ворочався з боку на бік, або просто лежав з відкритими очима. Думки лізли в голову, громадилися одна на одній, провалювалися кудись безвісті й вилазили зісподу, не давали заснути, мучили його мало не до ранку. А тут ще й спогади про те, що сталося два тижні назад.

... Того дня, з передобіду десь, на душі у нього було неспокійно, тривожно. Сивер знав: щось мало трапитись. Таке бувало з ним і раніше, і не один раз. Він вирішив, що найбільша небезпека чатує тут, у лісі: дерево на когось може впасти, чи сокирою хтось пораниться. Щось його гнітило й гнітило, навіть сокира не лежала в руці, як слід; тривога та, здавалося, на плечах висла, а тому він, хоча до смерку ще можна було звалити по сосні, гукнув рядовичам: "Доста на сьогодні!", запхнув сокиру за пояс і подався з лісу.

Вони з Величком за ці дні протоптали лісом добру стежку, тож ішли хутко й дісталися могил, коли Божич вже наполовину в'їхав у західну браму - так рано вони не поверталися ще ніколи. Пішли санним слідом уздовж старого городища і коли

вже минали його, Сивер, випадково зиркнув на протоку. Зиркнув, та й обімлів: по льоду Коропа йшла його Вишня, а за нею в якихось семи-восьми сажнях – двоє вовків, готових ось-ось кинутися на жону.

Він не зміг навіть гукнути, лише рвонув стрімголов з високого, проте похилого берега вниз. Той вовк, що йшов слід у слід за Вишнею, раптом кинувся їй на спину і одразу ж збив з ніг. Сивер закричав нелюдським якимось криком та двоє сіроманців вже рвали лежаче тіло; їх розділяло сажнів тридцять, сніг на схилі був досить глибоким, але Сивер мчав по ньому не розбираючи дороги, підлетів до Вишні, сокира вже була в руці, він з усього розмаху рубонув одного хижака так, що той відлетів, заскавчавши, вбік і покотився по льоду з перерубаною лопаткою, інший, вишкіривши зуби, з лютим гарчанням відскочив, але тут нагодився Величко і вовк знехотя подався геть.

Вишня лежала обличчям униз, свита на її раменах була пошматована; Сивер із завмерлим серцем обережно перевернув її.

– Почув... – вона ледь-ледь посміхнулася йому, спробувала підвестися, але враз пополотніла і втратила свідомість. На правому рамені вже проступала кров, по лівому зап'ястку теж немов ножем полоснули, добре, що Вишня в рукавицях була – залишив би сіроманець жону без кисті.

Він підхопив свою ладу на руки, забувши про все на світі, не пішов, а мало не побіг з нею до двору, не бачачи вже ні того, як Величко, наздогнавши, добивав сокирою пораненого вовка, ні того, як братанич підбирав з тим на льоду забуту ним, Сивером, сокиру.

Душогрійка з овчини, котру Вишня вдягала під свиту, врятувала їй життя. Та ще важка коса під теплим повойником – через неї вовчі зуби не встигли дістатися шийних хребців. Коли вовк збив її з ніг, вона впала лицем у сніг і несвідомо закрила його руками. Але на правому рамені, де закінчувалася овчина душогрійки, зяяли дві глибокі, немов ухналями зроблені, дірки від ікол. Суглоб начебто був цілий, Вишня вже прийшла до тями і Сивер, перев'язавши їй рани, трохи заспокоївся.

Вночі вона марила, вся горіла, тож ледве тільки засіріло, Сивер послав Величка до Хотена. Старий лічець волхвував, жив з Шамром на капищі, зовсім недалеко, тому і прибув досить швидко з якимись своїми торбинками та вузликами. Він довго щупав плече жони, потім попросив принести йому шматок лляного платна, вигнав з горниці обох мужів і пройшло чимало часу, доки Хотен спустився до них у кліть.

– Кості цілі, – сповістив старий лічець, – нехай хтось із вас зайде по обіді з двома тузями на капище, дам мазі та відвари, розповім, що і як...

Сивер тоді з полегшенням зітхнув, але щойно Хотен пішов, як у Вишні, котрій уже й полегшало, і жар поменшав, почав боліти живіт. Давалися взнаки і рана, й переляк. Сивер, звиклий за своє життя до ран, не вбачаючи в тому чогось особливого, почав непокоїтися лише тоді, як Вишня сказала, що в неї може бути викидень.

Донині нове його життя Сиверові часом здавалося чимось схожим на зведення

нової хоромини: може ще тільки половина її підвелася над землею, а він уже бачить майбутню її ліпоту: мов би то і не терем навіть, а цілий костьол на Подолі в Києві, що його колись лагодив Петро Тихота – високий, стрункий, з наверхам, а на тому наверхі – хрест. Отим наверхам з хрестом бачився Сиверові син його майбутній. У тому, що народиться саме син, а не донька, вони з Вишнею не мали жодного сумніву.

Аж раптом одним махом храмина Сиверова похилилася і наверх її захиталося – втратити сина в його віці, та ще й коли до свого злюбів вони удвох із жоною були переконані, що мати власних дітей їм не судилося, а потім Доля отак змилостивилася над обома і на їхньому небосхилі засяяла зоря майбутнього, простого далі нікуди, людського щастя: бути такими ж, як усі, продовжити рід свій і здійснюючись колись з димом у небо, знати, що рід твій не згинув на тобі, не пропав у мороці літ, а живе далі в дітях твоїх і онуках, зорями дивитися на них з вишини нічного неба, приходити до рідного житла на Святки, на Діди, храмувати з нащадками, сукупну з ними пожертву творячи Богам, не суть навіть: Дажбогові, Макоші чи Єзусу – страх тоді охопив Сивера, що вони з Вишнею одним махом усього цього можуть бути полишені.

Запрігши в сани Птаха і з відчаєм молячись на ходу Єзусові, він притьмом подався в город, до баби Полади, що була знаною на всю верв повитухою та знахаркою, одразу ж давши аж два золоті динари, зогріб її зо всіма знахарськими потрохами й привіз до себе. Вельми задоволена щедрістю пришлеця-відлюдька Сивера, баба протовклася біля Вишні до самого вечора, разом із господарем принесла щедрю пожертву Макоші, Рожаницям та Долі, поїла непразну травами, щось шепотіла і приказувала, виливала переляк і галдувала над Вишнею майже до смерку, а потім прийшла ще й наступного дня.

І хоча Вишня почувалася немічною, не встаючи з одра до самого понеділка, та все ж небезпека викидня минула, її рамено й зап'ясток потроху гоїлися – Сивер помітно повеселішав. Усі ці дні він безперестанно молився, як умів, і Єзусові, й Богам роду, щодня приносячи їм пожертву – в єдиній надії, що хтось із Богів почує його моління та змилостивиться над Вишнею і Сивером. Диво сталося і ніхто вже не зміг би переконати його, що Єзус і рідні Боги ворогують поміж собою.

Цілий тиждень не ходив він до лісу, не дозволяв і рядовичам рубати без нього – час було вже лаштувати дерево на вінці, а як слід пояснити, скільки та якої довжини готувати відруби, на пальцях не вмів. Коли ж у четвер вперше повернулися до роботи, рядовичі повідали, що три дні назад, минулого понеділка, вовча згряя таки спробувала людського м'яса, перестрівши дець біля гульбища Журавку – Борилову вдову, а нині робу Жилиятину, що ходила за чимось до свого колишнього дворища. Тільки рукавицю та шматки свитки й знайшли, за котрими Журавчині сироти і впізнали те, що лишилося від матері.

"Виходить, це я Вишню, чи дитя наше у Богів відмолив, так Чорнобог все одно жертву собі потребував.., – мислив Сивер, підсікаючи останню сосну: – Чи прокляв хтось рід Борилів, чи Боги мстять родині за те, що покинули вони рідні могили? Чи

Недоля-судениця їх попарувала?"

Раніше він ніколи не згадував з острахом ті випадки, коли живот його на волосині висів, а було ж їх!.. Минулося, живий зостався – забудь! Інакше варто при згадці, як учора лезо чужого меча розсікло повітря біля твого вуха, запустити в душу страх – і все: не пропав учора, пропадеш сьогодні. А за Вишню, за дитя своє, ненароджене ще, страхався й донині, згадуючи вже минуле. Він трусонув тоді головою, відганяючи навіть думку про той страх, ще кілька разів вдарив сокирою і сосна зі скрипом, набираючи швидкість та ламаючи тонкий засніжений підлісок, у легкій білій куряві повалилася на засніжену землю.

"От і все, хвала Богам! – перехрестився тоді Сивер. – Покінчимо з відрубами – залишиться тільки перетягти їх волами до узлісся. То вже Мовчанова робота, а я на лови!"

Мете – які тепер лови? Засипле всі пастки, хіба що уди та плахти на кун зверху залишаться, і те навряд. По таких заметах і на снігоступах не скрізь пройдеш. Жаль... Нелегке срібло у ловця. За куну дають одну ногату, або один диргем. Сорок кун – це гривня сріблом. Стільки рядовичу за місяць платять. Рядович світлий день відробив і вільний, мов птах. Ловець світлий день по снігу лазить, увечері здобич білує, приваду назавтра готує. Щоб за день три-чотири куни мати, удатним слід вродитися. От і думай: кому легше?

Добре, що Жданові терему захотілося... А він, дурень, ще й носа вернув. Дякуй Єзусові. Чи Дажбогові. Чи Долі. Богам, одним словом, що милостиві до тебе.

Він позіхнув, потягнувся з насолодою на встеленому овчиною одрі – добра у них тепер постіль, не рівня тій, що була минулого літа. Правда, під зиму Вишня, наслухавшись його оповідок про боярське життя, перину, як зуміла, пошила і пір'ям набила – старалася, хотіла догодити. Три ночі він терпів – надто м'яко вже і пір'я вилазить крізь полотно, колеться, спати поночі заважає. А тоді, прокинувшись якось серед ночі, подумав: "Оце б Фрейвар побачив... Засміяв би: – Ким це ти став, Сивере?! – сказав би з докором. Обабився зовсім! Забув коло жони, що воїн мусить на твердому спати. Тебе скоро кури лапами загребуть, клянусь списом Одіна*!"

Він наступного ранку встав злий, спітнілий від тієї клятої перини, буркнув до жони: "Не можу я на цьому спати – кості болять! Викинь, щоб я її й не бачив!" Мусила Вишня купувати овечі смухи, шити їх докупи. Зате з якою насолодою спалося йому на тій овчині, що нею жона вкрила притоптане ними ж сіно!..

Заворушилася поряд, обережно перевертаючись на лівий бік, аби не потривожити ще незагоєне плече, Вишня, притулилася до Сивера теплою спиною і думки його враз кудись відлетіли, він ще встиг розтеплитися душею до своєї лади, аж раптом нізвідки навалився сон та й умить склепив йому повіки.

Стрітєння! Якраз посередині між Різдвом і Великоднем зима з весною зустрічається. Тому й плаче, бо недовго їй залишилось на землі панувати. Божич перебирає на себе силу Чорнобога, сильнішає, що не день, все вище піднімається по Сварзі золота його колісниця і слабшає, слабшає суперник Молодого сонця – весна не

за горами!

Свято від того на цілий тиждень – Колодій. Через сім тижнів після Різдва починається і за сім тижнів до Великодня закінчується. Роботи зимою не густо, хто не лінувався минулого літа аж до Овсеня, той ситий нині – чому ж не святкувати хоча б і тижнями? На Колодія жони не тчуть, не перуть, по гостинах ходять, а вдома гречані пухкі млинці печуть. І скрізь млинці. І не просто млинці, а з маслом, з медом – круглі, як Молоде сонце і такі ж золотаві, коли медом їх полити. А ще меди дідні та сур'я особлива, волхвами на меді й сушених квітах – мати-й-мачусі, липовому цвіті, звіробої, безсмертнику, м'яті, медуниці, чебрецю – зварена: гаряча, духм'яна, така, що і в лютий мороз зігріє і кров по жилах розгонить!

Усі, хто в силі з житла вийти, – на Гульбищі, або на льоду Коропа, чи Ятриці. Усі в найкращому своєму платні, жони причепурені, як ніколи і з прикрасами: в кого мідь, у кого срібло, а в декого й золото сяє.

Уперше, коли не лічити походів на торговище, Сивер з Вишнею вийшли разом на люди. Були в нових білих кожухах, критих оксамитом і гаптованих золотою, срібною та сканною[465] нитками. Мало не все золото, що лишалося ще в Сивера, пішло на ті кожухи, та хотілося йому втерти носа пихатому Любимові, ще декому з родовичів: тій же стрийні Ізборі чи Шумисі з Самотою, що зневажили колись його Вишню.

Стріла Сиверова вцілила прямо в око. Вишня, хоч і була напружена всередині, мов тятива, та йшла з мужем прямо, взір не опускала і повнота її стану була добре помітною навіть під кожухом. У Коропі від Різдва говорили про те, що Озаричева жона непразна, певно. Але чути від когось – то одне, бачити ж на власні очі – зовсім інше. Коли стикнулися на Гульбищі ніс в ніс з колишніми свекрами Вишні, округле Ізборине лице від побаченого пішло плямами, Видута ж навпаки, потух, аж в одночасся постарів з виду: не в невістці, виходить, діло було... Не в невістці...

І хоч би там уже наступного літа зав'язалося у них – те ще якось можна було б пережити. А тут все, як годиться, понесла колишня невістка одразу ж, видно, що до Ярила[466] вже й розродиться і саме це було так важко пережити отцю та матері нещасного Зелені.

Вишня, заклъована й зневажена колись, чужа, не тутешня, з родом мужа свого так і не зрісшись при Зелені, тепер змінилася невпізнанно і родовичі, звісно, як не сьогодні, так вже завтра скажуть, може й не в вічі Ізборі чи Видуті, а все одно, скажуть, що бач, за добрим мужем і жона, як цвіт, у доброго господаря і паршиве лошатко баскою кобилницею стає. Багато ще чого скажуть...

Досада пекла і Любима з Хорошкою, котрі звіддалік усе те бачили. Хорошку злило, що та нікчема Вишня в оксамитах нині ходить, хоча в самої того добра було утричі, Любим же, зиркаючи то на Вишню, то на Хорошку, дратувався від маленького, мов жолудь, носа своєї жони, а ще більше – від срібних прикрас на своячці: бач, начіпляла чужого, бояриню з себе корчить! А гарна ж...

– Бачу, Сивере, балуєш ти жону, – завів повчально Видута. – Правду тобі речу: рано почав!

- Я б тобі сказав, стрию!.. - збеленився раптом його братанич і стиснувши губи, аж подався увесь до старійшини.

- Як ти... - скипів і собі старійшина та й замовк. Він хотів крикнути: "Як ти смієш зі старійшиною так говорити?!", але звідкілясь із глибини душі спливла раптом прихована від самого себе провина, що не зміг колись захистити ні в чому не винну невістку від отого лиха свого - Ізбори, спливла і увесь запал Видути собою затушила.

- Ти бач, цяця! - ні з того, ні з сього, зиркнувши косо на Вишню, накопилила раптом губу Ізбора і смикнувши Видуту за довгий, волошкового оксамиту, рукав, повернулася йти.

- Гостювати заходьте, - старійшина не вмів довго ображатися, чи тримати на когось зло, на Колодія ж годилося просити прощення у всіх, кого зобидив, аби ніхто з родовичів не мав у серці зла на іншого.

Сивер з Вишнею мовчки вклонилися, а презирнувшись між собою, коли Видута відійшов, стиха розсміялися. Тятива сама собою послабла і Вишня аж засвітилася зсередини: "Ось так! А ви думали!"

На Колодія, в понеділок, унотьці, що відмовила молодика своєму злюб з нею взяти, а заодно і молодикові тому чіпляють на сором невеличку колодку до рукава: "Не злюбився єси, так колодку носи!" Хоч колодка та, як мале полінце, а все ж кому хочеться ославленим бути? Величко ховався, як міг, зате Волхитка - от уже ж норовиста дівка! - ходила з нею весь день, хоч би що!

- Нема мого судженого тут! - казала всім спогорда і з блиском в очах.

- А де ж він? - дивувалися ті, хто питав.

- За темними лісами, за глибокими морями, - залишалася незворушною дочка чародійки.

В четвер, за поконом, увесь день, як і на Водосвяття, - кулачні бої. Не стінка на стінку, а хто як: чи вулиця на вулицю, чи куток на куток, а найчастіше поєдинки: сам на сам, або сам за себе. Сам за себе - коли б'ються сотня чи дві, а думати мусиш лише за себе, не знаючи, хто наступним супротивником буде: той, що спереду на тебе йде, чи той, що збоку - кому схочеться.

На льоду Ятриці в полудень зійшлося кількасот не лише мужів, але й уношів та навіть і отроків - нехай вчаться, звикають. Отроки й почали, за ними вже старші вв'язалися, потім, коли до мужів дійшло, понад сотню билосся, а люд все прибував і скоро уся Ятриця вздовж посаду була вкрита бажаними розігнати по жилах киплячу молодецьку кров.

Скурат, хоч і не був силачем, а нагоди такої не пропустив: від осені намислив дещо, з нетерпінням чекав, коли видасться слухна мить. На Водосвяття не вийшло, двічі з ніг збивали, памороки забили навіть і зуба тоді позбувся, тож вирішив - або тепер, або ніколи.

На льоду творилося щось неймовірне. Галас стояв такий, що чути було і в Сиверовім дворі, за добрих півтори версти, коли не більше. Гатили один одного куди прийдеться - в ніс, у вухо, в зуби, під пазухи. Били з хеканням і криком, важкі удари

приймали часом зі стогоном, не один заюшився вже кров'ю, виплюнув на лід вибиті зуби, або дивився на світ одним лише оком.

Скурат беріг сили: на рожен не ліз, суперника шукав собі, котрий слабший, в натовп не кидався і все зиркав на всі боки, аби не прогавити потрібну мить.

Все меншало на льоду бійців – залишалися тільки найстійкіші. Величко зійшовся з вайлуватим велетнем Туром, котрого уперше побив лише на Водосвяття. Тепер Тур прагнув помститися Величкові, що б там не було, бо вважав, що той, попри багатирську свою силу, занадто ще молодий, аби вистояти супроти такого досвідченого бійця, як він.

Сором під час бою ухилятися від ударів: ти можеш їх відбивати, можеш і взагалі, коли багатир, не зважати на них. Третяк, той прикривався лише тоді, як сходився з Туром чи Педашем. Тур, що на Водосвяття легковажно поставився до молодого, нехай і дужого Величка, саме за це і поплатився, отримавши від нього під пазухи такого стусана, що аж дух забило! А як Величко врізав ще двічі, то й очі позапливали. Тепер Тур вирішив розплатитися зі своїм неочікуваним кривдником і вони зійшлися в лютому поєдинку – ніхто не хотів поступитися. Величко, котрий від серпня мало не щодня зі стрием своїм спритністю мірявся, наук від воя переймаючи і щодня ж із тим осоружним мішком, що Сивер для нього вигадав, граючись, тепер відчував і користь від їхніх герців, і силу від мішка. Він став куди швидшим, різким у рухах, а головне – витривалішим.

Трохи неочікувана для нього самого, перемога на Водосвяття окрилила Величка і він уже без жодного остраху зійшовся з Туром вдруге. Ті, хто вже отримав своє, тепер не відводили очей від їхнього поєдинку. Скурат же пас своє і нарешті угледів ненависного йому Летягу, котрий саме брав гору над старшим від себе Курилом, підскочив до них і кружляючи навколо в очікуванні кінця поєдинку, непомітно вклав у рукавицю давно припасений шматок свинцю, затис його в п'ясті, а коли Курило збитий дужим ударом усмаря, задрив на льоду ноги, підскочив до Летяги, що переводив саме дух і вже без рукавиці, голим п'ястом зі шматком свинцю зацідив з усього плеча прямо усмарю в скроню. Той упав на лід, мов підтяте дерево, а Скурат тут же шаснув в самісіньку гущу побоїща, не переймаючись більше нічим.

"Це тобі за мою Новицю, клятий упир!"

Величко відчував свою перевагу над Туром, бачив, що той стомлюється швидше за нього, сам же мав ще запас сили, а тому варто було суперникові зупинитися на мить, аби передихнути, як він одразу ж пішов напролом. Відбив шуйцею виставлену вперед лівицю Тура і довгим, розмашистим ударом зацідив тому десницею в щелепу. Тур, хоча й похилився від удару, але на ногах встояв, труснув головою, щоб отямитись, та пізно було, бо Величко пішов уперед: що не крок, то новий удар – сильний, з усього плеча – усе в голову. Двічі бив і двічі Турові не лишалося нічого іншого, як відступати під ударами молодика, інакше б уже лежав на льоду.

Хоча в голові його від Величкових ударів і макітрилося, він ще розумів, що діється, а тому, зібравши останні сили, зміг підбити руку молодика, зупинивши тим самим його

наступ і сам пішов уперед. Перед очима двоїлося і Величка він бачив мов у тумані, а тому не став бити в голову, натомість з кроком уперед вдарив у широкі суперникові груди, вклавши в той удар геть усю силу, що ще лишалася в нього, та удар його був відбитий Величковим передпліччям і Тур, підковзнувшись на льоду, ледве встояв на ногах, але одразу ж отримав такий дужий зустрічний удар ліктем десниці знизу в підборіддя, що тут таки і впав на коліна.

Величко ж, відступивши на крок назад, стояв гордовито, взявшись у боки і чекав, коли Тур отямиться.

- Аще, Туре, тобі мало - підводься, пригощу!

Той тільки головою помотав: "Досить з мене..."

Тоді Величко з переможною посмішкою оглянув притихле бойовище, зустрівся очима з Третьяком, посадським воєводою кулачних боїв, і в погляді його явно вбачалося впевнене: "Ну що, Третьяче, стрінемося на Перунів день - спуску й тобі не дам!"

А Летяга непорушно лежав на льоду і немигаючими очима дивився в синю глибочінь Сварги. Хтось підійшовши, озвався до нього та відповіді не почув. Збитий Летягою Курило, що вже давно очухався, зачувши ймення свого кривдника, озирнувся і теж поглянув на лежачого, а придивившись уважніше, присів, тронув усмаря за підборіддя - голова того безвільно похилилася набік.

- Отсе тобі... - здивовано мовив купець. - Готовий! Ну!

Бойовище скупчилося навколо них, мовчали, знімали, в кого були, шапки - несподіваною була ця смерть. Таке траплялося вряди-годи, дивного в тому не було нічого, а все одно, несподівано якось. та й Летяга не той муж, щоб взяти та отак нагло й померти від чийогось удару...

- Пощо ж се він? - Курило, сидючи біля мерця навпочіпки, піднявши голову, здивовано водив очима по присутніх.

- Він же мене ось недавно... Гей, Летяго! - Курило нахилившись, приклав вухо до усмаревих широких грудей, довго прислухався, потім підвівся, вдарив руками об поли короткої свитки:

- Помер, ну! - уже з твердим переконанням промовив до всіх. - Хто ж се його?!

Мовчало бойовище.

- А що ж? - Курило озирнувся до когось: - Добра смерть для мужа!

Не за горами вже й Великдень був. Ось-ось Божич мав укотре остаточно здолати Чорнобога, з кожним тижнем дошав день, коротшала ніч. Все сильніше припікало сонце, сніг під золотим його промінням осідав, ставав схожим на риб'ячу зернь, танув уже попід деревами, під городською стіною, що дивилася на Ятрицю і синиця завела своє веселе: "Покинь сани, візьми віз! Покинь сани, візьми віз!" І снігопаду давно не було. Ще позаминулого дня, хоча й закапало зі стріхи, та сніг все одно залишався легким і сипучим, а це ось так пригріло, що він враз поважчав, осів, налився водою, по дорозі санний слід затемнів першими калюжами, з Сиверової стріхи вже не капало, а текло-дзюркотіло, горобці галасували, як навіжені й хоробро купалися під бризками, а на старій високій вербі, що стояла на самому березі Коропа, з'явилося раптом нізвідки

кілька синьо-чорних, худих носатих граків – найперших провісників весни.

Пережили! Пережили сіверяни і цю зиму: менше трьох тижнів лишалося до Великодня, коли примчав з Ратичева бирич від Седня, передав тивунів наказ: борзо готувати повоз – урок від коропської верви, бо якщо Десна намислить рано рушити... Кому не зрозуміло: лихо буде, якщо урок тивунові вчасно не привезти, він на верв таку виру накладе!

Старійшина забідкався, послав по ліпших мужів та сотників, гінці помчали в Сохачеве, в Жорновки, на Оболонь і скоро до вічниці набилося два десятки люду. Чекати на дальніх не стали: діло звичне, приїдуть – визнають.

– Маю сказати вам, старотці, сотники такожде, – повагом почав Видута, – був нині в мене бирич від Седня. Мусимо через два дні, у четвер, спорядити повоз. Урок веземо: чекає тивун у п'ятницю.

– Пощо так рано?! – здивувався сотник Переніг.

– Не бачиш, як пригріває? – буркнув Любим. – А як лід піде?

– Сьогодні ж сотникам піти по житлах, завтра урок мусить увесь до вевериці бути тут! – Видута говорив твердо, щоб не почули в голосі його слабинку, інакше тиждень нестимуть.

– Хіба ж за день устигнеш? – озвався ще один сотник, Давило.

– Два тижні назад ще було сказано: мати данину наготові! – Любим давно уже привчав старотців та сотників до свого майбутнього старійшинства, показував свій норов: "Спуску нікому не буде!"

– З диму по куні, з сохи такожде, або по ногаті, – Видута витяг з-за божниці шмат липового тесу, густо помережаний довгими рисами, на котрих, мов сушені гриби на нитці, рясніли рези, ще якісь значки, закарлючки, круглі ямки і поглядаючи на дощечку, заходився бубоніти, нагадуючи присутнім:

– усього кун... – він нахмурих брови, заворушив губами, вдивляючись у липовий тес, нарешті прорік: – чотири сотні, вісім десятків і ще вісім – за дими, а за ріллю – шість сотень, сім десятків і ще чотири, а ще з кожної сотні ротів лукно[467] меду та воску пуд; платна лляного тонкого, вибіленого – міра з сотні; бобрового струменю – по десять пар із сотні. Насад, звісно. Та то вже по прибутній. Твоя сотня робить, Переніже. Не забув?

– Не забув.

– Кота за хвіст не тягніть. Вирядимо повоз – тут же й беріться. Почув?

– Почув.

– Як Седень скоро цінитиме? – схопився за болюче для всіх Ждан. – Знову дуритиме нам голови?

Видута втупився в свою дощечку.

– Отак, значить... Куна – двадцять вевериць, чорна[468] – тридцять. Лисиця – шістьдесят, чорна за сотню йде. Ведмідь – сотня і шість десятків, вовк – тридцять вевериць, видра – такожде. Рись – за сотню; бобер, щоб у п'ять четвертей, не менше, – три сотні.

- Півтора десятки кун за бобра... - дивувався старий Одинець і хитав головою, немов уперше те почув. - Це вже Білан озолотиться! Казали мені по осені, що осідлав він боброві гони: нащо й жито йому нині.

- Кому що, а курці просо, - невдоволено перебив його Видута. - Не збивай мене! Кого в чоло поставимо?

- Любима, кого ж іще?! - Курило знав, що по-іншому й не буде, а тому першим і вигукнув: швидше б уже по дворах розійтися, вдома діла повно, а тут усе й так наперед відомо.

- Не поїду, - несподівано вперся Любим, - минулого разу насилу вмолив Седня, аби прийняв урок, як є. То йому скоро не вичинена, як слід, то бобер малий... Добре, хоч про запас дали.

- То й нині не з голими руками будеш, - Видута одразу ж зрозумів до чого гне Любим, та тільки не міг сказати про те при людях. - Два сороки чорних кун вже ж нашкребемо, подавився б ними!

Любим зиркнув на отця, вгадуючи, кому той побажав удавитися: Седневі, чи йому, сину своєму, але Видута, мов нічого й не сталося, вів далі:

- Сотники, поникайте там, по ловцях, треба нашкребти два сороки. Купці наші скинуться, не збідніють.

- Пощо скидатися нам?! Усі урок платять - усі й скидаються! Знайшов крайніх! - заволали разом і Ждан, і Курило, і Ждан Ходотич, навіть старезний Зван, той, що поклав колись початок поділу племенщини, і він тріснутим голосом скрипів щось нечутне за дужими голосами молодших купців.

- Цитьте! - стукнув по столу п'ястом Видута. - Звели мені тут. Ускрізь купці, свої чи чужі, мито платять, одні ви, мов у Дажбога за пазухою - з сохи та з диму!

- А пощо се?! - піднялися сотники. - Он, де город - там люде тільки помістя[469] платять, зате купці, чужі й свої, - і мостовщину[470], і костки[471], і явки[472]! Жмикрути!

- А нехай би Видута та й поїхав до Седня! Та й сказав би: пощо коропців уроком душиш? Не городище - город уже!

- Еге! Їдь сам, коли розумний!

Кричали довго, забувши, з чого воно почалося, потім Видута таки повернув голоблі куди треба.

- Розмислили! - ляснув дланню по столу. - Купців у нас уже дев'ятеро: не збідніють, по дев'ять ногат сплативши. Все!

- І меду корчага! - нагадав Любим.

- По мед до Шамра! - відмахнувся старійшина.

На тому й розійшлися. Сотники подалися по дворах своїх сотень, купці, без поспіху плентаючись додому, невдоволено бурчали - все не могли забути сваволю, як вони вважали, свого старійшини. Лише Любим лишався задоволеним: подобалося йому ходити в Ратичів з повозом.

Седень замолоду ніс сторожу на воротах у Києвому городі. А потім так сталося, що

запримітила його молода княгиня Ольга, виділила для себе з-поміж інших. Не один раз розпитувала про нього у Глядоти, сотника сторожі. Певно, той хвалив Седня за старанність, бо коли печеніги аж надто вже стали турбувати Київ і княжа дружина на чолі з варягом Свенельдом мусила пізньої осені відганяти їх у степ, а для полюддя не вистачало княжих воїв, княгиня змушена була набирати їх зі сторожі. Таким ото чином Седень і потрапив у молодшу дружину. Двічі ходив з полюддям і двічі ж – на Царгород із зібраною скорою, воском та медом. Він так старався! Та й не дарма ж, бо коли тивун з Ольжиного погосту на Десні попався на лжі, запустивши руку в княжу скотницю, воевода Бивой, тут-таки, прямо на полюдді, скарвав крадія на горло та й поставив десятника Седня новим тивуном.

Відтоді сплило за водою – гай-гай! – мало не тридцять літ... Седень за довгі літа княжої служби вгніздився тут, вріс навіки в деснянську високу кручу, мовби й не було у нього іншого живота, мовби й сам тут уродився. Хоча попервах на челядь свою і на всіх тутешніх домаживців деснянських дивився спогорда, з вишини, та з літами все більше з ними зростався і давно вже звик до їхнього задесенського "акання".

Тут злюб узав, привівши в свій терем доньку старійшини з Вороніжа, тут четверо дітей його народилося: двоє синів та дві дівки. Старшу, Ластовицю, за сина менського боярина віддав, меншу разом з матір'ю її, Рознігою, літ десять назад пошесть якась забрала. Перший син, Скотень, загинув, коли під його конем обвалився височезний деснянський берег, меншого – Мізина, Седневого улюбленця – Ярополків боярин Дідослав вирником^[473] до себе взяв. І залишився старий тивун один, як перст. Світ йому немилим став, болячки на старість, мов реп'яхи на собачий хвіст, начіплялися. Навіть на лови перестав виїжджати. Сидів у своєму теремі, минуле згадував і тим лише жив.

Усе життя перед Седневими очима лежала на снігу відрубана голова його попередника, тому щоб запустити руку в княжу скотницю – таке йому навіть наснитися не могло. Княжий тивун, що сидить на погості, за збір данини має свою мзду: кожна десята скоро його. А ще десятину має із накладених вир. Оцей Ольжин погост, туземцями Ратичевим прозваний, з чотирьох гнізд княжі уроки збирає, тивун між полюддям при потребі суд для них править, дими і ріллю числить, за торгом стежить, за мостами, татьбу викорінює. Таких погостів, як Ратичів, у київського князя – сотні; за минулого полюддя воевода Нажир казав Седневі, що мало не тисяча. Помислити страшно, скільки скори, меду, воску, іншого добра збирається щозими і йде до Києва – тисячі тисяч: не злічити і розумом не осягнути!!

Може б, якби Ратичів ближче до Києва був, став би він городом, а Седень посадником в ньому і мав би своє кормління, а це значить, що по Праві залишав би собі вже кожну п'яту скору, бо віз би данину прямо в Київ. Тут же, в сіверській глушині, як був тивуном, так ним і за димом піде. Знає Седень своє діло, усі його хитрощі та тонкощі, а інакше б не всидів у тивунах стільки літ. В княжий бік і не дивись, на княже добро рот не розкривай, на те є городища, весі, а в них купці, огнищани, закупи та холопи – отам твій хліб! Півста воїв – ратичів – та на горі над Десною стіни високі,

дубові, неприступні, за стінами поруб для татів і ослушників, а головне – те, що тивун великого князя київського Ярополка: цього досить, аби слухались тебе й боялися, не мислили навіть слова супроти сказати.

Урок, князем призначений, – святе. Збільшити його отак, від себе, то слизька стежка. Прознає хтось із княжих людей і голови тобі не зносити. Зате виру накласти за провину ослушнику чи татю – княжа правда і сила на твоїй стороні, а тобі десятина з того. Блюди княжу правду і матимеш все, навіть більше. Тільки міру знай. Люде, вони міру люблять. Давай їм жити і сам житимеш.

Божичу-сонцю до виднокола лишалося зовсім мало, на заході ось-ось мала з'явитися його вірна служка Вечорниця. Дарма, що вітру не було, все одно Седень відчував, як міцнішав на ніч слабкий удень передвесняний морозець. Перед теремом радичівського тивуна стояло чимало саней. Седнів ємець, кривий на одне око радимич Побігайло саме скінчив приймати урок від Воронізької верви, розклав привезену скору по особливих, саме для цього й пошитих, мішках з телячої усми, з дерев'яними печатками на їхніх зав'язках, мітив кожен своєю міткою і тут же запечатував – до недалекого вже приїзду київського полюддя, коли він разом з тивуном муситиме отак само, як нині воронізька верв, віддавати зібрану данину ємцеві та вирнику київського воеводи.

Седень уже підвівся зі свого місця, скинувши з плечей важку ведмежу скору, що весь день зігрівала його і зібрався йти до терему вечеряти, коли зі сторожової вежі гукнули:

– Карапський павоз па Десні!

Седнів настрій умить зіпсувався: встигли-таки... Від полудня чекав того повозу і сподівався водночас, що не буде, не встигнуть до заходу сонця. Він тим коропцям виру в два на десять сороків кун одразу ж і наклав би – за те, що невчасно урок привезли. Мав би з того собі мало не півтори гривні кун.

Седень знову сів і почав кутатися у ведмежу хутро. Хто скаже, що в тивуна легке життя – ану ж бо, висиди день на морозі! Гріла лише думка, що здавна заведений ним звичай принесе взвись і цього разу.

– Гони цих! – тивун махнув десятникові Осьмаку, що стояв поряд з ним, спираючись на списа. – Пощо товчуться? Додому пора!

Осьмаків десяток заходився виганяти з городка воронізький повоз. Півтора десятки саней помчать крутим ратичівським узвозом до Десни, а назустріч їм підніматимуться коропці. Коли не зможуть розминутися – неодмінно виникне сутолока. Ось-ось темнітиме, сторожа не стане чекати той повоз – а що, коли то таті під виглядом повозу княжу данину хочуть захопити?! – закриє ворота і все! Ночуйте, коропці, на узвозі. А вранці Седень і скаже: "Спізнилися – виру платіть: два на десять кун!"

На правий деснянський берег вже наповзали сутінки, коли коропський повоз із тринадцяти саней на чолі з Любимом почав на нього підніматися, щоб рушити вгору узвозом, аж раптом ворота городка розчинилися і звідти їм назустріч посунув такий самий, тільки порожній. Їздові брали коней за бразди і вели униз, зо всіх сил

притримуючи, щоб ті не понесли.

- А щоб тебе лісом три дні водило! - невідомо на кого вилаявся Любим. Він знав, що на горі, а тим більше на стінах городка, ще видно; це тільки тут, за вкритим лісом крутим схилом смеркається: якби не чужий повоз, що плентався униз, вони б устигли до того, як сторожа закриє ворота.

Та недарма ж старотці довірили везти урок саме Любимові. Поряд із саннями усю неблизьку дорогу до Ратичева у поводі підтюпцем біг його улюблений вороний Грак. Любим, не гаючи часу, вхопив клунка з двома сороками чорних кун, скочив у сідло, гукнув своїм, щоб не чекали, тяглися, по можливості, вгору, а сам узвозом подався до воріт. Хоч Рikuш перед самою зимою і перекував йому Грака, та зима не літо, дорога узвозом крута, сніг полозами саней виковзаний до льоду: коли поспішиш, то полетиш з конем у яр і кісток не збереш.

На ходу вітаючись з вороніжцями, Любим устиг-таки до воріт: міст через рів ще не підняли.

- Хто такий?! - грізно, басом запитали в нього з башти над воротами.

- Повилазило б тобі, Гудимо! - анітрохи не злякавшись того басу, заволав Любим. - Роззуй очі, це я, Любим з Коропа! Меду тобі везу!

Стулки воріт уже відчинялися, а десятник Гудима, почувши про мед, одразу ж притишив голос:

- Пащо гарлаєш? Не глухий...

- Дивися ж, моїх пропусти, вкрай здорожились [\[474\]](#).

Щойно ворота прочинилися на якихось два аршини, як Любим ускочив до городка і подався до тивунового терема. Мітельник [\[475\]](#) Побігайло з двома ратичами пер до скотниці важкі міхи з м'якою рухляддю, ще кілька воїв возилися з медовими діжами. Любим устиг помітити в дверях терему, що зачинялися, знайому спину Седня, нітрохи тому не здивувався, навіть зрадів і нашвидкоруч припнувши Грака до конов'язі, сміливо рушив прямо за ним.

Піднявся сходами на високий ґанок, прочинив важкі, з дуба роблені, вхідні двері і потрапив у просторі темні сіни. Далеко не вперше доводилося йому тут бувати, а тому притримав, щоб не грюкнули, за собою вхідні, рушив у темряві прямо і кілька разів лапнув рукою по протилежній стіні, доки не натрапив на ще одні двері. Потягнувши їх на себе, побачив велику, освітлену вже, стравницю. Челядка поралася біля столу, ставлячи наїдки, Седень же сунув собі далі - ошую, за ще одними дверима, були його покої.

- Гой єси, волостелине наш! - по-молодечому бадьоро й весело вигукнув Любим і щойно Седень почав обертатися на привітання, як очільник повозу тут же вклонився йому в пояс.

- Хто пустив?! - гримнув на всю стравницю тивун і перелякана челядка умить вискочила в сіни.

- Не вели карати, волостелине, - і вухом не повів Любим, розпрямляючи спину, - Короп тобі вклоняється оцими кунами! Урок привезли!

Він по-штукарському спритно витягнув з клунка один сорок, труснув його в повітрі – у світлі кількох скіпок, що добре розганяли в стравниці перші сутінки, темне хутро відбірних чорних кун заіскрилося переливами, а Любим ще раз, так само низько, вклонився тивунові.

– Приперлися поночі! – гриміло в стравниці.

– Не карай нас, волостелине...

– Заутра прийдете, – трохи пом'як Седень, бо подобалося, що Любим завжди називав його волостелином, тим самим піднімаючи тивуна серед княжих людей на один щабель вище; до того ж і клунок в Любимових руках ще не виглядав порожнім.

– І вдруге кланяється тобі Короп! – в Любимовій десниці майнув ще один сорок на додачу до попереднього, що іскрився, лежачи вже на половицях, а сам він втретє поклонився тивунові в пояс.

Задоволений Седень, помовчавши для годиться, нарешті з поблажливістю в голосі прорік:

– Мздою[476] задобрити хочеш старого... Тепер старших шанувати забувають, та ти не такий. Хотів я виру накласти на верв коропську за те, що спізнилися. Прощаю.

– Повоз, волостелине, вже під вікнами. Що робити будемо?

– Натомився я, намерзся. Заутра.

– Волостелине, не гнівайся: верв наша шле тобі корчагу меду – тридесять літ чекав твоїх вуст.

– Невже тридесять? – підняв брову Седень. – Не брешеш?

– Не зійти мені з оцього місця! Липовий, з чабрецем і м'ятою.

Седень, котрий понад усе любив старий витриманий мед, навіть усміхнувся:

– Знаєш, чим задобрити мене, бісова личино! Ходімо...

З Любимового язика ледь не зірвалося: "Стану боярином, волостелине, – він у тебе не вибуватиме!", але вчасно схаменувшись, прикусив язика. Ляпнути – багато розуму не треба, а от стати в тивунових очах талалаєм, то все одно, що плюнути. Скаже з посмішкою, повною зневаги: "Ведмідь ще по лісу ходить, а ти вже скору з нього продаєш!"

Вже добре смеркло. Повоз тільки втягувався у ворота, перші ж сани саме зупинилися перед ґанком. Ратичі знали своє діло: раз повоз заходить в городок – має бути світло і вільний від сторожі десяток вже йшов з палаючими смолоскипами. Щойно перед теремом додалося саней, як спритний Любим махнув їздовим рукою і ті підхопили з них два чималі й важкі, вочевидь, клунки та з поклоном постали з ними перед тивуном.

– Що це? – повернувся до Любима Седень.

– А се вже від мене, волостелине: сідловина молодого зубра і десяток стерляді, – знову гнув спину Любим.

– Челяді, – махнув рукою тивун, показуючи, куди нести дари. – Де Побігайло?

– Тут я.

– Приймай урок.

- Дик... темна.., - несміло заперечив ємець.

- Не мели дурного, приймеш! Десна на днях може піти - хай вертаються!

Ратичі, що стояли зі смолоскипами, здивовано презирнулися: відколи це їхній тивун про людей взявся думати?

- Осьмаче, - гукнув до десятника Седень, - несіть ще вогню!

Коропці почали здавати урок.

Коли княгиня Ольга намислила ставити на шляху полюддя свої погости - становища, де повоз княжих людей міг би при потребі перечекаати зимову неgodу, обігрітися та відпочити, з її княжої волі було зведено хіба що дві сотні таких городків, як Ратичів. Та потім, як все більше міцнішала її влада і росло число городищ та весей, що платили Києву данину, мережа тих погостів дедалі зростала, охоплювала нові землі; полюддя, зупинившись на якомусь одному погості, тут же ділилося натроє, наче четверо і розходилося вшир та вглиб тих земель, де в погостах їх уже чекали зібрані з туземців устави й уроки.

Дарма, що в Ратичеві під рукою Седня було лише півсотні воїв. Сам городок міг прийняти вдесятеро більше людей, дві сотні саней і стільки ж верхових коней. Тут полюддя в просторій дубовій скотниці залишало більшу частину зібраної з радимичів данини, не рахуючи зведеної з чотирьох місцевих вервей-гнізд. Що ті тринадцять коропських саней? Вони губилися на просторому дворі княжого погосту.

Чи не до півночі жорновський сотник Жила передавав Побігайлові скору. Одноокий ємець злився, що йому з якогось дива доводиться поночі, хай і в березозолі, не в лютому, та все ж не в липні, приймати коропський урок, тоді, як тивун зі своїми десятниками та з Любимом в добре натопленому теремі вже стільки часу трапезують: "Бач, сидять собі, м'ясо жеруть, рибу, меду кружляють, а я тут..." - і сам лякався власної думки про Седня, свого доброзичливця, що призначив колись його мительником, попри вибите на ловах тивуновою ж стрілою око. Гнав від себе ту коромолу і тільки зліше присікався за звичкою до Жили: то в бобрі до п'яти четвертей піввершка не вистачає, то вивірчина скоро як слід не вичинена. Голодний і злий не менше, ніж Побігайло, сотник лише скрипів зубами та вмовляв ємця не бути таким уже прискіпливим: "І ми не з пустими руками! Наверстаємо."

Усьому приходить кінець. Знайшлося тепле місце і для коропців. Сиділи разом з вільними від сторожі ратичами, жлуктили [\[477\]](#) квас, їли припасену з дому пряжену веприну і були вельми задоволені животом своїм. Дарма, що по весні, чи літом ці ж самі ратичі з тивунової волі можуть за якусь провину кинути тебе в поруб, коли взагалі не забити до смерті. Зате нині на рівних сидять з тобою за столом, їдять і п'ють те ж саме, що й ти, простий мерт, і хтось чужий, якби отак подивився, нізащо б не сказав, що тут хтось вивищився над кимось, навіть і сам мительник.

- Як няма риби, ліпше лининки, дак няма й м'яса, ліпше свининки! - піднявши вгору вимазаного в смалець пальця, з повним ротом повчав Побігайло Жилу: - Налий мені кваску!

І ще думали коропці, що треба таки на великодньому віче обрати старійшиною

Любима: бач, із самим тивуном мед п'є! Коли б не він, довелось би зараз куняти в санях на деснянськiм льоду. А тут – з ратичами квасимо! Ні, Любим, він не те, що отець його, Видута: цей за рід горою стане.

А тим часом Любим, вдаючи, що уважно слухає десятника Осьмака, насправді, нашорошивши вуха, ловив серед гамору стравниці кожне слово Седня і Гудими. Ті стиха говорили щось про київського князя Ярополка, про варяга Свенельда і смерть середнього Святославича, Ольга, та втечу з Новугорода найменшого з братів-князів – Володимира. У голосі тивуна вчувалася тривога і вона швидко передалася й самому Любимові: що ж тепер буде?! Хоча, як помислити: де той Київ город? Де вони, ті князі, котрих ніхто з живих нині коропців і в очі не бачив, та й яке кому діло, що робиться ген-ген, аж за далеким Славую-рікою?

Щойно розвиднілося, коропський повоз рушив назад. Поспішали, бо з Десною жартувати не можна: коли намислить рушити, то борзо опинишся зі своїми саньми десь під Макошиним капищем – не по своїй, звісно, волі. Дехто насилу лико в'язав після ночі, та русло нижче Ратичева пряме, тому в повозі хоч лягай і спи – кінь сам собі дасть раду. Деснянський правий берег уже майже скрізь позбувся снігу, де-не-де попід ним і вода темніла. Якщо видасться теплий день і в Десні прибуде води, вона зірве, підніме лід. Почнеться, звісно, знизу та ніхто не заручиться, що зможеш із саньми, коли вже й забережини відкривуться, свого берега дістатися.

З самого ранку Сваргу почали затягувати хмари, вночі навіть підморозило та пізніше, хоча й було холодно та сиро, таки попустило і дарма, що Божича не було видно – проталини скоро почали темніти.

Любим, сидючи в головних санях, крутив на всі боки головою, вдивлявся і вслухався. Нарешті не витримав, гукнув до заднього за ним їздового:

– А ти примітив, Недбаю, що глухаря не чути? Вчора он там, – ткнув пужалном в бік ялитника, що вузьким язиком продерся крізь чорнолісся[478] і виліз на правий берег, – двоє чи й троє токували. Нині ж мовчать.

– Мислю так, що сніг буде, – озвався Недбай, – ще вчора рану мені ломило.

– І граків щось ніде не видно. Сливе третину дороги проїхали – жодного не бачив.

– Може воно й на краще, Любиме: притримає трохи лід. Нам би Коропа дістатись, а там...

Опівдні зупинились, щоб коні трохи перепочили; ходили по льоду, видивляючись, чи не дуже посивів відучора, коли раптом пролетіла перша сніжинка, друга, а за якийсь час піднявся зі сходу рвучкий вітер і пустився мокрий сніг. Березозоль не та пора, коли вгадаєш, чим день скінчиться, попереду ще була більша частина дороги, тому рушили далі.

Чим далі, тим дужче мело. Добре хоч, не в лице, а більше в праве плече зі спини. Сніг усе густішав, завірюха розходилася не на жарт. Любимові в головних санях нелегко було розгледіти крізь заметіль хоч щось попереду, аби триматися санного сліду, котрий і так уже замітало. Десна почала петляти, мов заєць і повоз часом збивався зі старого сліду, тицявся то в правий берег, то в лівий. "Ич, зраділи – зима

кінчається... Десна рушить... Ось Зюзя покаже, де раки зимують! – думав Любим і починав уже не на жарт турбуватися: – Ще й половини не проїхали, а вже перемети коням по коліно. Замете, чого доброго..."

По мокрому снігу коням і так нелегко було тягнути сани, та коли довелося ще й долати довгі язики переметів, то вони швидко почали вибиватися з сил. Заходилися міняти місцями: головні сани пустили в кінець, останні поставили в голову, проте і це мало що дало, рух уповільнився, снігу все більшало, вітер уже не встигав здувати його з льоду, потім так захурделило, що крутило і мело з усіх боків і нарешті Любим взагалі зупинив повоз. Стомлені коні важко дихали, їхні спина аж парували, морди були занесені снігом, одні очі поблискували.

– Де ми? – звернувся він до Жили, що був жорновським сотником. – Ваші місця.

– А Пек його знає! – лайнувся Жила. – Реть проїхали; мислю, скоро Петля має початися. Лугом верст сім до Жорновок. Тільки не проб'ємося, нема чого й пробувати.

– Що робити, Любиме? – з тривогою в голосі спитав горбатий Безсон із Сохачевого.

– Верхи треба! – встряв задесенець Галан. – Каней випряжемо, сани пакинемо, чарти їх не вхоплять.

– Цить! – обірвав його Жила: – Молодий ще, старших учити!

– Ти ба! Сани покинути!

– Оце господар!

– Почув би отець!

– Кидай свої – ловитимеш по прибутній.

Любим, нахмуривши брови, копирсав ногою сніг і думав: "От лиха година, ще й підмерзати починає... Знати б, що вночі або на ранок припиниться, можна було б перечекати. Граків не бачив – погана прикмета!"

– Мислю так... – Почав він повагом: – Мусимо вибратися на якийсь берег – де вдасться. Краще на свій, на лівий. Сани – у вербняк чи верболіз, припнути: коли що, вода не забере. Самі верхи. Живот від саней дорожчий.

– Чи ти здурів, Любиме?! – здивовано вигукнув Недбай. – Ви як хочете, а я сани не покину! Чотири ноги на снігу не валяються.

– Любим вірно рече: живот дорожчий, – вголос розмірковував Жила, – Втратимо сани – верв сріблом віддасть: обштинне діло робили.

– Еге! Віддасть! – не здавався Недбай. – Віче скаже: дурні покинули, а ми плати?! Дулю вам з маком, а не срібла!

– Все! Робимо, аки я сказав! Протовчемось тут – і сани за водою підуть, і ми згинемо. Коней – за бразди і шукаємо вихід на берег.

Пробивалися вперед з великим трудом: аби куди, тільки з льоду. Відчувалося, що ось-ось почне смеркатися. Певно, почалася деснянська петля, про яку говорив Жила, бо русло раптово повернуло ошую, потім так само круто одесну – вигинаючись, утворювало велетенську підкову, посередині якої вже звузилося більш, як удвічі: десь мав бути плес правого берега.

Жорновський сотник, ведучи свою кобилу у повіді, ішов першим. Що русло

звучилося, він помітив лише коли мало не вперся у порослий лозою шпиль[479] високої кручі, одразу ж за яким Десна мала різко розширитися – починалася яма. "Таки Петля, - вирішив Жила, - треба одесну вертати, там берег низький і верболіз – те, що треба".

Кобила смикнула повід, захропіла, мотнувши головою, та він, незважаючи на те, потягнув її вперед:

- Н-ну, дурна, куща боїшся! – І обернувшись до Любима, гукнув: – Вернемо одесну, тут плес...

Він не договорив, твердь під ногами розверзлася, опора щезла і сотник разом з кобилою провалився у воду. Тіло мов сотні ножів різонули; шуйцею він міцно тримався за повід, але кобила своєю вагою запхнула його аж під кригу перед собою, вона молотила у воді ногами, намагаючись вище підняти свою голову, бо ззаду на неї тисли голоблі саней і копита боляче били Жилу по колінах. Йому ще вистачило сили двічі дістатися головою льоду, а потім повітря в легенях скінчилося, він, не пам'ятаючи себе, судомно вдихнув і захлинувшись крижаною водою, одразу ж випустив повід.

Чорнобог лютував цілих чотири дні. Зюзя старався, як міг: накидав снігу чи не вдвічі більше, аніж за всю зиму. Коропці сиділи по своїх житлах, мов миші по норах. Усім гарне сіверянське житло: і тепле, і затишне, і вогонь йому не страшний. Одне погано – вхід у нього занизький. За ніч замітало вище вершняка. Двері потягнеш на себе, а перед тобою суцільна стіна снігу. Добре ще, як сіни є, бо коли почнеш пробиватися на світ Божий, той сніг валиться всередину. А як немає – увесь прямо в житло.

Легше тому, хто навчений. У нього запас дров у сінях до Дідів[480] лежить. І сіно з соломою у хліві – на день. А в молодих, ледарів та нерозсудливих усе, як прийдеться. Корові, окрім сіна з соломою, чотири відра води на день потрібно. Криниці з колодзями так позамітало, що годі й досягнути було до них. Щоб із снігу води в макітрі натопити, це ж скільки дров потрібно! А снігу?

Та хіба на одній воді протримаєшся? Як криниці Зюзя позамітав, так і ями зернові, звісно. Добре, у кого в житлі підкліть є з солониною, медом та іншим прокормом: ще якось проживуть без хліба. А коли житло просте, родина бідна? Тож по багатьох дворах голодували і худоба, і люди. По хлівах від нестачі води глухо ревіла гов'яда і рев той країв господарські душі, мов гострий ніж м'яку хлібину.

У найлютіші морози, коли лунко тріщать навколишні дерева, змерзаються вії, інеем та льодом беруться від подиху вуса та бороди – і тоді стоїть на стінах сторожа. А в ту заметіль дві доби лише й постояли, другу половину лиха того несусвітнього на стінах не було нікого. Та й то помислити: хто б оце хоч носа виткнув у ліс або чисте поле, щоб на город напасти? Останній сторожі зі стін навіть лячно було спускатися – тоді вже вище пояса кидало.

Господарі цілий день те й робили, що в снігу копирсалися, пробиваючись то до худоби, то до житла: Зюзя сипав зі свого міха так щедро, як ніколи на пам'яті цілого покоління – діди лише пам'ятали подібні сніги.

- Два дні мете, то не диво, – хитав головою Видута, – три дні на моїй пам'яті трейчи

було, а щоб четвертий отсе пішов... Середа вже: де ж повозники наші??

І малому зрозуміло, що замело десь повоз. Хіба ж це мислимо – саньми по такому снігу?! У родинх тих, що урок повезли, на одне сподівалися: може, не встигли вчасно Ратичева дістатися. Опівночі виїжджали, аби вчасно до тивуна прибути – неблизький же світ, верст сорок, мабуть. Дорога є дорога, могли і спізнитися. Коли так, то урок залишилися здавати, а захурделило – сидять тепер, певно, в Ольжиному погості живі-здорові, в ус не дують. Хай би вже тивун той виру на верв наклав за спізнення, обштина якось виплатить, знати б лише, що господар живий... А якщо ні?? Помислити страшно – як без нього?!

З волі Чорнобога засипав Зюзя холодним снігом Дажбожий білий світ. Завмерло все. Глухо. Страшно. Сидиш у житлі – не знаєш навіть, що за стінами, на посаді діється. А в Сохачевому чи Жорновках? А далі? Звузився світ до твого єдиного двору, ну, нехай до города твого. Все. Немає ходу нікому й нікуди. Немає більше нічого, окрім двох сох землі, огорожених стінами. Страшно: що, коли перемиг Чорнобог?!

Стихло все аж у ніч проти четверга. Двоє круків, що вилетіли з пущі, ледь розтанули сутінки, бачили згори заметений город, бачили і дивувалися: невже там є хтось живий? Одноманітна біла площа, обнесена стіною: де-не-де здіймаються над нею довгасті горбочки та стоїть посередині тієї площини велетенський крилатий ясен, протягнувши навсобич голі, покручені руки-гілки. А куди ж усе живе поділося?

Та ба: закурилися з-під деяких горбочків димки, то там, то тут заворушилося щось серед тієї білизни, зісподу руйнуючи білий витвір Завії – немов кроти лізли з-під снігу. Тільки, які ж кроти взимку?

– Кр-р-о-о! – здивувався один з круків.

– Кр-ло-о! – погодився з ним інший: таки оживає людський мурашник!

Перш за все до хліва добивалися: як там скот? Скоро вже весь город копошився, прокидаючи, хто чим міг, стежки до води, до сіна, до зерна. Снігу намело по шию: стояли розгублені й гадали, куди ж його кидати?!. Напередодні, увечері, з неба вже не сипало, полунощний нестримний та колючий Сиверко, онук Стрибожий, крутив тим, що Зюзя навалив у перші три дні. Місцями видув усе до льоду, а місцями замети були у півтора, навіть два сажні.

Два дні пішло в коропців на те, аби хоч якось у звичну колію втрапити, худобу напоїти, нагодувати, самим хліба поїсти. Чухали потилицю ті, в кого сіна лишалося обмаль: вибратися саньми на луг по таких снігах нема чого й мріяти, а нині березозоль, сьогодні сніг лежить, завтра каша снігова, позавтраму ж – вода. Протинявся, лежень, тепер плати за сіно сріблом!

У неділю, коли оговтались трохи, пішов людьми розголос, що коропський повоз донині не вернувся з Ратичева. В родинх повозників жони давно лили тихі, поки що, сльози, мужі ж коропські, стрівшись, гадали тепер, що могло трапитись. Тринадцять мужів не пішцями, на конях, отак взяти й згинуті не могли. А як помислити: за стінами замело по вуха, що вже тоді про Десну казати! Коли прихопило в дорозі та замело – чотири дні в такому холоді й голоді ніхто не витримає: ні вогню розвести, ні... Сирою ж

конину не їстимеш. Хоча, знову ж таки, голод змусить – жертимеш і сире, і мерзле...

І тоді ж, поночі вже, гупнув хтось у Видутині двері: раз і вдруге, і втретє. Старійшині чомусь аж серце стиснуло, потім загупало в грудях і подих перехопило. Вискочив у сіни:

– Хто там?!

– Це я, отче...

Любим! Тремтячою рукою намацав у темряві засув, штовхнув його і в сіни ввалився син – живий! Здоровий! Дяка Богом!

... – Насилу здав я урок: сороки допомогли і мед, – розповідав, сидючи за столом і відірвавшись нарешті від Ізбориної солонини, Любим. – У неділю рано вже й назад рушили. А тут мести почало... Коні з сил вибилися. Порішив я сани покинути...

– Сани?! Покинути?!

– А що ж, гинути мусили? У верболозі лишили – прибутна не забере. До Жорновок ще верст може й вісім було. Що сани?! Жила згинув.

– Як?!

– Пуд лід з кобилою провалився. Бистрина там була: хіба два пальці льоду лишалося. І кобила втопилась... Не встигли й допомогти, – махнув рукою Любим.

– Легкий спочин йому у Вираї... Добрий був сотник.

Вони помовчали.

– Де ж ви всі ці дні були? – дивувався Видута.

– Та... Добре-таки до Жорновок. Думав уже, що й згинемо в тім лісі – з ніг валилися. До ранку блукали, дивом вийшли.

– Коні хоч цілі?

– Обое тут. Якось уже встигли по жорновських хлівах розставити. Хто ж оце думав, що таке замете? Там Жорновки за Жилою плачуть – ти б, отче, почув... А ми ж наче й винні, бо живі – важко, отче...

– Знаю, сину...

Знову запала мовчанка. Порушила її Ізбора, наважившись втрутитися в розмову мужів:

– Як же ви, синочку, з Жорновок добиралися?

Любим лише рукою махнув:

– Там стульки снігу – по шию... Два дні Жилиній родині помагали. А сьогодні зранку як вийшли, то оце бач, коли прибрели – шукали, де замети менші. Мабуть, тридцять верст накружляли. Добре, що Грака взяв – на переміну легше... Піду я, нехай мої заспокояться.

Хоч як старався Зюзя зі снігом, а все одно, не вдалося Чорнобогові й цього разу встояти супроти Божича. Добре насолить усьому живому, чимало звіра пропаде по лісах, казали ловці. І лиси, і вовки видохнуть з голоду, як не дочекаються тепла, коли сніг осяде і почне витримувати їх вагу. А вепри, а кози – з головою тонуть в снігу. А коням як добути з-під такого снігу торішньої трави? Добре, коли переб'ються корою. На що вже домашній скот – у теплі й добрі, здавалось би, а скільки останнього приплоду не

пережило цих чотирьох днів! Люди, й ті гинуть. Біда, вона для всіх біда...

Гей, Чорнобоже! Як не казись, а вже не грудень надворі, не січень і навіть не лютий – березозоль нині, до Великодня менше двох тижнів лишилося. І нехай ще лежать холодні твої, високі сніги, та вже пішло зі Сварги Дажбоже золотаве тепло, пригріло змерзлих розгублених звірів, птахів і людей, дало їм надію, що попри лютя твою і холод не за горами весна!

Дажбог-Божич старався: сила його зростала щодня і сніг, котрий від незліченності своєї два дні лежав під його променями незворушним, сипким, як у мороз, на третій день здався-таки, обважнів, почав осідати, танути під стінами та навколо дерев; струмки побігли – не такі, як ще два тижні назад, несміливі, а справжні весняні: веселі, грайливі, котрі з днями по схилах ручаями ставали і зупину їм уже не було – це кожен бачив.

А що, Чорнобоже?! Де тепер твоя сила? Бачиш, граки повернулись. Ось-ось жайвір прилетить, задзюрчить з вишини невидимим сріблястим струмочком і буде в тім співі маленької пташки присуд тобі – щезнути аж до наступної зими.

Павло із Вручія Христове вчення сприйняв усією душею своєю мало не двадцять літ назад. Живот людський жевріє в невимовній скорботі, бо світ навколишній бридкий та гріховний. І що б тримало християнина в ньому, якби не тверда віра, що після смерті кожному вірному Христа сповна воздасться за його страждання: праведника чекає на небі вічне життя серед Раю!

Забігши аж ген куди від безбожного Інґмунда, Павло опинився серед таких мерзенних язичників-поган, яких навіть у Деревській землі, сидячи у Вручії, давним-давно не бачив. З літами якось забулося те далеке минуле, коли він і сам вірив у поганських кумирів, біснувався на ігрищах, умикав жону свою Орелю та й ім'я носив зовсім інше – Негода. Так сталося, що разом із хрещенням змінилося на краще і його життя. Ставши скорняком при тивунові великої княгині, котрий і сам був християнином, Павло майже не стикався зі світом, з котрого вийшов. Надто багато в тивунового скорняка роботи – часом вгору ніколи було глянути. Церква їхня не була в городі на виду, причаїлася непримітною спорудою всередині княжого дитинця, вірних було менше трьох десятків, Павла, як титара, віряни шанували, тому всі останні роки, попри втрату рідних, в душі його панували благостині. Колишній світ опинився десь далеко, за високими дубовими стінами Вручія і Павло впевнений був, що він змінився і там – назавжди.

Та довга дорога до коропської верви перевернула його уявлення про світ догори дриґом. Світ виявився огидним до блювоти: язичники-сіверяни нестримно сміялися й гріховно співали, на бісівських ігрищах в сопелі сопіли, на гусях гуділи і в бубни били, танцювали й блудили, упивалися квасом, об'їдалися без міри, пожираючи навіть давленину^[481] й нечисту звірину – вивірок та бобрів, лаялися, хулили і кляли одне одного, крали й билися, часом і до смерті, сварячись, срамословили, гнівалися й гордилися, про смерть свою не думали і море їм було по коліна...

Коли втікав, подальше життя уявлялося Павлові простим та ясним: осяде подалі від

Інгмунда, десть побіля братів своїх у Христі, рукомесло скорняка дасть йому прокорм – так і доживе до кончини своєї, а почивши у Бозі... Далі Павло мріяти боявся, вважав подібне нічим іншим, як гріхом власної гордині. Та чим далі відходили вони з Доморадом від Чернігова, тим менше залишалося надії на здійснення Павлових мрій. Коли ж дісталися городища на деснянській оболоні, зрозумів втікач-скорняк, що коли й тут не спиниться на зиму, згинуть удвох із отроком десть у дорозі від голоду й холоду. Отак і лишилися.

Відтоді зневіра гнітила Павлову душу, хоч як не боровся з нею титар. Сам накладав на себе покуту, змушуючи по сто разів читати давно завчені напам'ять незрозумілі грецькі слова "Патер імон", бити по сто й по двісті земних поклонів. Тільки це та ще ввірена Господом отроча доля Доморада тримали його серед юдолі грішного світу.

Городище, стіни котрого бовваніли за кількасот сажнів на схід, здавалося Павлові Содомом та Гоморрою[482] і наслідуючи свого колишнього пресвітера Ілларіона, він тамтешніх домаживців інакше, як філістимлянами[483] подумки й не називав. Зайшовши за стіни городища лише раз, коли просив у старійшини дозволу оселитися на землях роду, Павло в подальшому уникав нових відвідин нечестивого місця і коли виникала в чомусь потреба – в житі, молоці чи якійсь утварі – слав на торжище свого Доморада.

Найбільше лякала Павла думка про те, що коли помре, то постане перед Господом непричащений, невідспіваний, а коли й схоронений, то не по грецькому християнському обряду. Поява серед місцевих "хвілістимлян" ще одного християнина, цього Па-о-ло, спочатку неабияк порадувала, ба, навіть окрилила Павла. Та згодом він запідозрив, що його новий брат у Христі не надто й дотримується чистоти своєї віри – латинянин, він і є латинянин, правий був пресвітер Ілларіон. Хоча, ніде правди діти, якби не цей латинянин, хтозна, чи й перезимували б вони з Доморадом. Городищани давно дивилися на них скося і скори на вичинку нести не поспішали, а три сороки кун і кількадесят лисів та видр від цього Паоло яку-не-яку, а дали взвить. Та й підгодовував він їх не один раз, це правда. Християнин на те він і християнин, щоб милосердя до ближнього виявляти, до брата свого во Христі.

Двічі бував у Паоло Доморад і казав, що бачив у кліті в того божків-кумирів – тьху! А поряд з ними на божниці ще й хрест стояв, он як! Та й то не все. Чув Доморад, як жона кликала того Паоло поганським іменем – Сивер. Чи можна уявити собі таку дуликість?!

" Гине світ, гине просто на очах... – думав Павло, сидячи за останньою, принесеною Сивером, скорою. – І коли станеться так, то невже ж і мені, як усім оцим безбожникам і перевертням, уготоване місце в пеклі?? Невже не вдасться побачити хоч на мить, як воно там, у раю? А можливо, і це – також моя зневіра, відчай?" – він ревно захрестився, розуміючи, що нема й більше не буде поряд з ним пресвітера Ілларіона, здатного завжди розрадити, заспокоїти, мудру пораду дати, євангельським словом втішити... Сам-один на всьому білому світі. Тож сам і раду мусить собі давати. Хтозна, скільки відміряв Господь йому віку, та прийде час і Він спитає за кожен прожитий день:

- А що, Павле? Яку стежу протоптав ти на землі? Які плоди посіяв? Що залишив по собі, га?

" А таки ж сіяв, Господи..." - скаже він, припавши смиренно до Його ніг. Після поганського того Колодія, коли привів Доморад до житла трьох своїх ровесників з городища, осяяло Павла і мовив він до них Слово Боже, розповідав про рай і вічне життя після смерті, про єдиного на небі та на землі Бога Саваофа і сина його Христа, про ворога людського - Сотану і геену вогняну. Язичники слухали Павлову розповідь тихо, з подиву роти розкривши, а через кілька днів прийшло їх удвічі більше.

Як він тоді возрадувався! Бачився сам собі (прости, Гоподи, за гординю!) новітнім апостолом, другим Павлом, що сіє зерна Христової віри і наvertsає незрячих уношів "хвілістимлянських" до саява Його, до прозріння істинного! Ходили уноші та отроки мало не щодня, з кожним разом їх більшало. Павло брав благостинями своїми: лагідністю та смиренням, добротою і щирістю. Жодного разу раніше не відчував він такого піднесення - за все своє життя!

Дивляться на тебе кільканадцять пар очей, ловлять у тиші житла кожне твоє слово, зачудовано перепитують, бо дякуючи тобі, уперше в житті поглянули на цей світ з іншого боку і світ перевернувся у їхніх очах, із звичного, злого та непривітного став раптом барвистим та радісним: так, немовби похмурої осені після тривалої негоди з дощами та вітром розпогодилося раптом, сонечко визирнуло і веселка заграла на небі своїми переливами, перекинувши місток Віри й Надії з цієї юдолі земної прямо в Едемський сад.

Він дійсно почувався апостолом і щедро, чим міг пригощав своїх гостей, на прощання обіймав і цілував кожного з них, мріючи стати в подальшому духовним їхнім отцем. От тільки все частіше доводилося чути Павлові, що і того отрока, і того уношу не побачить він більше: отці, визнавши, куди ті ходять, січуть чад своїх різками і бачитися з ним забороняють. Останнього ж разу, як ходив Доморад до городища по ріпу, бо, як вичислив Павло, почався вже весняний піст перед Пасхою, котрийсь із домаживців, притримавши отрока за рукав, велів передати йому, щоб полишив пришлець "діяти чорні свої кови[484]", а інакше, сказав, буде йому "в татя місто".

Отак! За його ж добро. Невігласи... Злякався тоді Павло, ніде правди діти. Не раз чув від Ілларіона оповідь про те, як поглумився у Києві над християнами великий князь Святослав, син Ольги, теж християнки - стара княгиня через таку наругу над церквою навіть дочасно в могилу зійшла. А ще ходили поміж вірними слухи про те, як розлючений Святослав, зазнавши поразки від імператора ромеїв, жорстоко повбивав на острові Березань усіх християн, що були в його раті, звинувативши їх у зраді.

Та Господь змиловився над Павлом, укріпив його у вірі своїй, тож, мовби нічого й не трапилося, продовжив він повчати отроків, котрих з кожним днем тепер ставало все менше, а останніх два дні взагалі не прийшов жоден з них. Ось-ось мало настати рівнодення. Павло відчував, що язичницький Великдень не промине, зачепить якимось боком і їх з Доморадом.

"Що ж, - зі світлим сумом думалося Павлові, - від долі не втечеш... Коли забоявся,

вини за собою не маючи, постраждати у Вручії від руки безбожного Інгмунда, то куди побіжиш тепер? Смерть, вона одна і коли вже так, то немає ліпшої, аніж за віру Христову. Господи, нехай буде все по волі Твоїй... Про одне прошу, Господи: дай мені сил муки витримати, коли прийдеться, і духу, аби у смертну мою годину пробачити хвілістимлянам зло їхнє, щоб не зганьбити ім'я Твоє перед цими безбожниками" – він тричі перехрестився і відклавши готову вже скору, підвівся з лави шукати Доморада.

Усе велике починається з малого. Задесенському гутникові Осьмаку не терпілося в пушу з тим, аби хоч одним оком, уперше від Велесового дня*, глянути на свою гуту. Поспішав, дарма, що сніг навіть не зійшов, на возі до стельмаха Незвана, домовившись із ним, аби дав той лад старим колесам. Та коли поспішиш – тільки людей розсмішиш. Якраз біля вічниці, застягнувши в розмоклій після нічного морозцю колії, і розсипалося в його возі колесо, спиці повилітали, навіть обід[485] звалився. Віз був старий, колеса ще старіші, Осьмак їх після зими як слід не оглянув, не замочив, понадіявшись, що сотню сажнів до стельмаха віз якось здолає – і ось тобі! Хай би вже десь в іншому місці, а то ж якраз посеред городища. Та ще й тоді, як з вічниці ліпші мужі виходили: смішки почалися, оточили його воза, на решту коліс поглядали. У доброго господаря колеса просто так не розсипаються і коли вже таке стається, має бути якась тому причина.

Осьмак, аж упрівши від жартів ліпших мужів, гарячково шукав хоч трохи підходящу причину і не знаходив.

– Пароблена! – ляпнув перше, що прийшло в голову і вдаривши себе руками об поли, навіть плюнув спересердя.

– Га-га-га-а!! – сміявся єдиний на все їхнє городище купець Мізин. – Ким?!

– А тим, – не міг вже відступитися Осьмак, – тим... – Тут, немов навмисно, згадалося йому, як три дні назад побачив та почув крізь прочинені двері хліва, що сусід Паско віжками вчить уму-розуму свого старшого за відвідини "ковника[486]" з-під пущі; одразу ж постало перед Осьмаковим зором житло того пришлеця, що ховався чомусь від усіх городищан і причина була знайдена:

... – ковникам атим, ким же ще?! – і вказав рукою в бік перевозу, куди й мав прямувати до своєї гуті.

Хтось іще посміювався, хтось обмізковував почуте, коли подав голос Коснята:

– Вірна рече Асьмак... Недобре діла там робиться. Мій туди хадив, наче медам там памазано, а це після віжак третій день горла балить – і не гаворить.

– Дик, і з маїм те ж саме! – аж крикнув з подиву гончар Кудлай. – Кови там діються, ой діються!

Велимож, волхв оболонського городища, мовчки слухав. Не до лиця волхву поспішати зі словом, воно мусить останнім бути. Зате Усинець, молодий старійшина, свого ставлення до пришлеців не приховував, навіть виправдовуватися почав:

– Перед дідами прасив: чи не лъзя[487] на вашій землі аселитися? Пасиділи, падумали, сказали – лъзя. А вано бач як... Ад людей харониться. Ад валхвів у Свят-вечір і то схаранився. Казу вадили – не пустив. Засівальників не пустив. Стукали, стукали – ні гу-гу! Що там тварить за дверима тими??

Загомоніли усі; враз про колесо забулося і Осьмак, радий, що так вдало відвернув увагу від своєї ганьби, побоюючись уже, що доведеться-таки їхати йому мимо того чародія, підкидав у багаття свої дрова:

- Давно я запримітив, мима праїжджаючи, - нечисте там діла...

- Дик, грецькаму ж богу пакланяється, на крижі разп'ятаму! - обурено підхопив Кудлай.

- Еге-еге! - підтакнув Коснята. - Грецькаму! Мій зізнався! Учив отраків наших, аби ворага любили, а кали б'ють тебе па правій щаці, мусиш і ліву підставляти. Це щоб греки, значить, прийшли та голими руками нас і взяли! А ми самі вию у їхній хамут і всунули! Атак!

- О-он вано шо-о... - округлилися з подиву очі самого Осьмака. - А я ж чую нутром: кови там діються!

Загомоніли усі, забувши вже й про нещасного воза; багатьом відкрилися справжні причини їхніх, останнім часом виниклих, нещасть. У світі, Родом утримуваному, усе без винятку пов'язане між собою, усьому знайдеться причина, варто лишень уважно подивитися навколо.

- Пащо аце, люде, Зюзя снігам нас засипав, як мислите?! - осяяла здогадка старого Вакулу. - Це той чари наслав!!

- А таке, а таке! - підхопили присутні.

- Гнати йаго!! Нині ж! - на лемент, що зчинився, почали підходити й інші городищани. Аж диміло біля вічниці, вогню лише й не вистачало.

Велике починається з малого. Заридала, завила по-вовчому неподалік жона, інша підхопила той плач і скоро вже взнали мужі причину: у Поради, невістки коваля Сома, щойно помер дволітній первісток - жлуктовиця[488] задушила. У отроків горло болить, мовити не можуть, в немовляти жлуктовиця - теж горло...

- В татя місто! - заревіли перед вічницею.

- Смерть чарадію! - пристукнув посохом Велимож, але його дзвіночків за галасом ніхто й не почув.

Павло, сидячи на колоді, дивився на Десну, що ось-ось мала рушити - десть нижче по течії, за поворотом, вже тріщав лід, часом відлуння того тріску котилося лугом, відбивалося від узлісся - і радів прийдешній весні: підставляв ласкавому сонечку обличчя, мружився й усміхався, чи не вперше за весь час, що тут оселився. Хоча снігу лежало ще доволі, та він швидко танув, місцями проталини оголили землю і по узлісся на них можна було побачити повислі молочно-білі голівки підсніжників. А з височіні блакитного неба почулося раптом хоч і віддалене, але дзвінке гелготання гусей. Павло підвів голову і довго шукав очима, доки нарешті не побачив, гусячий весняний ключ. Він летів високо, зі східного боку, ближче до полуденної сторони - немов хтось розклав на блакиті нерухомі, здавалося, маленькі темно-сірі закарлючки. Та все ж, коли придивитися, помітно було, що низка тих закарлючок поволі таки просувалася по небу.

"Бач, до рідної сторони поспішають, - зовсім розтанув душею Павло, - весна нині..."

- Павле, поглянь! - голос Доморада, що саме виглянув із житла, був украй

стривоженим.

Павло з неохотою відвів очі від ключа в небі, зиркнув спочатку на отрока і лише потім у бік городища, куди невідривно дивився Доморад. Звідти прямо до них сунув натовп мужів, не менше півсотні. До нього було ще доволі далеко, кроків, може, й сто, але в мужньому поступі, в цілковитому зосередженому мовчанні натовпу навіть на такій відстані ясно вчувався злий намір.

Павло похолов. Першою майнула думка: "Сам накликав" – згадалися вчорашні сумні роздуми над скорою. Він навіть смикнувся скочити з місця та тієї ж миті засоромився власної слабкості. "Ну що ж, просив учора Господа про мученицьку смерть – Він її тобі й посилає..."

І одразу ж у голові стало світло та чисто, мов у стравниці князя Ольга у Вручії. Думка працювала ясно, зосереджено: що зробити по-перше, що – по-друге.

– Це за мною, Домораде... Слухай, не перебивай: візьми ті дві скори, що лишилися й біжи за Десну, до Паоло. Розповіси йому про все. Він тепер буде тобі за отця. Скажеш, я просив. Біжи! – твердо наголосив на своєму, побачивши вагання отрока.

На Десні брили льоду відривалися вже за якихось дві сотні сажнів нижче по течії.

– Куди?! Льодохід! – Доморад у розпачі дивився на ріку.

– Віруй в Господа, Домораде! – незвично твердо і вже скоромовкою проказав Павло: – Він тебе врятує! Біжи і пам'ятай цей день, доки житимеш! Знай – Христос з тобою: я стільки молився за тебе!!

На чолі городищан виступав сам оболонський волхв Велимож, а ще Сом, дід померлого від жлуктовиці дітиська. Кожен щось та й мав у руці – як не сокиру, так рожен, як не вила, так перший-ліпший, що під руку трапився, дубець, декотрі ж у поспіху тільки ножа свого з ножниці вихопили та й так ішли. Зате Сом, що жив зовсім недалеко від вічниці, прихопив не лише свого замашного молота, але й нашвидкоруч затесаного осикового кілка – на нечисть ішли, з нав'єм на прю мусили стати оболонські мужі – такого супостата без осики не здолаєш!

Сажнів з двадцять залишалося до житла чародія, коли малий кович шаснув у двері напівземлянки та за мить уже й вискочив із них, а далі дременував що духу прямо до Десни.

– Тікають! – заревів Сом і як справжній воєвода вказав шуйцею з осиковим кілком на Доморада, що біг до кручі. Кілька городищан рвонули за втікачем. Доморад біг, не розбираючи дороги. Примчав до берега, зиркнув на Десну – по кручі скрізь дзюркотіли струмочки, закраїна чи не в сажень завширшки темніла водою, шуміло все ближче і там лід тріщав, коловся, відривався від сивого поля: куди? Туди? На вірну погибель?! Озирнувся: до нього мчало кілька оболонців – хіба що десять сажнів лишалося. Доки він видивлявся місцину, куди б можна було стрибнути, міцна рука гутника ухопила його за рукав, шарпнула так, що в Доморада мало не відірвалася голова і за мить його вже тягли назад, до їхнього житла.

Коли малий кович дременував до Десни, старий без поспіху, на очах у оболонців увійшов до житла і зачинив за собою двері. Натовп, підійшовши, зупинився і якийсь час

усі мовчки дивилися на зачинені двері: лячно було. Це тобі не з ромеями, хозарами чи кочовиками ратитися, коли рать стоїть стіною, а ти бачиш очі ворога прямо навпроти тебе. І хай у нього в руках спис чи меч – така ж зброя і в тебе, і щит є, аби прикритися ним від смертельного удару. Тут же, за оцими дверима, тут небезпека невідомості, страх перед ворогом невидимим, але від того ще страшнішим: упирем, нав'єм чи хоча б і чародієм – сила там зла, підступна, часом навіть нездоланна, а відтак боротися з нею голіруч, то все одно, що теляті проти вовка постати.

Велимож привів сюди родовичів і що б він був за волхв, коли злякався нав'їх сил? Стукнув посохом об землю, звуком дзвіночків розганяючи нечисть, тричі промовив таємне закляття, котре мало захистити присутніх і кивнув Сомові:

– Руш двері!

Ковалі, як і ковники, теж кови діють, через що і звуть їх люди чародіями та хитрецами, але ковалеві кови людям на добро, ковники ж стараються лихо заподіяти. Кому ж тоді, як не ковалеві ставати на герць супроти ковника-чародія?! Сом хоч і боявся темних сил та лютує на ковника за смерть онука-первістка і закляття волхва пересилили страх: він двигнув плечем у двері – ті від могутнього поштовху розхлябилися навстіж. Не вилетіли з житла ані стріла, ані сулиця, не виповзла змія, не вискочив вовк-оборотень. Натомість Сом з Велиможем уздріли під протилежною стіною старого, сивого вже, ковника, що обернений спиною стояв на колінах і звівши очі до крижа на стіні голосно бурмотів незнайомі, нечувані ніким раніше слова.

Сом уже ступив був на поріг, коли ж це ковник підвівся, зняв зі стіни криж, обернувся до городищан і піднявши його, тримаючи перед собою обома руками, рушив до пришлеців:

– Несу вам світло віри Христової! – обличчя ковника аж світилося зсередини, голос був урочисто-піднесений: – Покайтеся в своїх гріхах і увіруйте в Бога єдиного, істинного! Полюбіть Господа нашого, як самих себе!

Сом позадкував. Ті, що стояли за ним і щойно з побоюванням заглядали через ковалеве плече у двері, з острахом відступили. А ковник тим часом, піднявшись по сходах до дверей, виходив уже із свого житла.

– І ще істинно речу вам: полюбіть ближнього свого усім серцем!

Слова були дивними, незрозумілими і через те страшними: тільки лукаві греки здатні на таку підступність. Городищани, розступившись перед жахливим у своїй незрозумілості ковником, заклакли на місці, а Павло, звівши до неба обидві руки, тримаючи в десниці крижа, під шум льодоходу виголошував прямо серед натовпу:

– Повторюйте за мною: вірую в єдиного Бога, Отця Вседержителя, Творця неба і землі, усього видимого й невидимого...

Сом опинився позаду страшного ковника, побачивши, як мов зачаровані, слухають його родовичі дивну чужу молитву, і сам трохи розгубився, але він був не з тих людей, котрих можна так легко налякати. Вагання його було коротким. Мить – і молот опустився на голову ковника. Той, мов сніп, повалився на землю. Коваль підскочив, перевернув мертве вже тіло і двома ударами молота, пробивши груди ковника

осиковим кілком, пришпилив його до землі – аби нав'ї сили не змогли вибратися з тіла та шкодити тим, хто залишився серед живих.

Жах від побаченого охопив Доморада, що утримуваний гутником, стояв скраю натовпу, але жага до життя взяла над ним гору і отрок, відчувши, що рука Осьмака, котра тримала його за шию, на мить послабила хватку, крутнувся на місці, вирвався і помчав знову прямо до Десни. Незграбний Осьмак та ще кілька городищан пустилися слідом, але тваринний жах ніс Доморада мов на крилах. Після побаченого льодохід уже не був для нього чимось страшним, тому, підбігши до берега, отрок відчайдушно стрибнув униз на неширокий приступок посеред кручі, а звідти, дивом не посковзнувшись на вогкій глині, одразу ж прямо на лід. Права нога провалилася в холодну воду, але лід його втримав і Доморад, звівшись на ноги, дременував через Десну, відчуючи, як ходить під ногами льодове поле. Раптом вище по течії луснуло так, що в нього від страху похолела в жилах кров, там, розділяючи кригу, упоперек Десни побігла широка тріщина. Під ногами у Доморада також розійшлися на всі боки нитки тріщин; він летів через ріку не тямлячи себе і коли до лівого берега залишалося зовсім небагато, лід таки не витримав ваги отрока: Доморад не встиг навіть зрозуміти, як він опинився у льодяній воді. Та на його щастя плес у тому місці був мілким, а страх гнав отрока вперед, тож, ламаючи рештки льоду, він таки вибрався на сухе і озирнувшись назад, побачив, як його переслідувачі, не насмілившись на подібне, лише погрожували з берега втікачеві, розмахуючи руками та лаючись у безсилій люті. Лід рушив уже й тут, погоні бути не могло, та холод сковував Доморадові рухи і він, розуміючи, що коли не побіжить, то загине від холоду, змусив себе, попри задубілі руки та ноги, рухатися дедалі швидше, аж доки не затюпав чимось схожим на незграбний біг.

Тим часом натовп вирішував, що робити з тілом чародія: палити чи з льодоходом пустити за водою.

– Де малий?! – згадав раптом збуджений Сом і почав роззиратися на всі боки.

– Утік на ту сторану! – Осьмакові стало соромно, що не зміг утримати того отрока-ковича і він узявся виправдовуватися: – Отрак, а такі кови діяв! На мене чари напустив, лід за сабою ламав! Знали вани наперед, що прийдем да них. Таму і Десну рушили!

– А се ж він у Корап пабіг! – схаменувся Кудлай. – Да Азарича: адне кубло!

– Невже?! – не повірив Сом

– Я тобі речу! Той такожде криж на себе кладе.

– О-он вано шо-о! – Осьмакове лице від подиву витягнулося в кобилячу морду. – Куди Шамро дивиться: таку гадину пригрів біля капища?! Пащо стаїмо, людіє?! Мусима спалити й те кубло!

– Спалима, – твердо відповів Велимож. – Нехай ось Десна ачиститься!

І дійсно, вгору і вниз по течії – скільки око сягало – вся Десна була вже вкрита льодом, що без поспіху сунув униз. Лід ішов не окремими крижинами, а товстим шаром льодової мішанини, з голосним шурхотом, протискаючись, немов жива істота, затісним для неї руслом Десни. Великі й малі крижини сунули вниз товстим шаром, вперемішку з дрібним місивом льоду, насилу вміщалися поміж берегами, терлися об кручу,

вилазили на плес протилежного берега, з глухим стукотом вдарялися одна об одну, здіймалися вгору і пірнали під місиво, часом живцем здираючи при цьому з кручі куші верболозу, що умиць зникали під тією мішаниною.

Яка ж ти сильна, матінко-Десно!

Коли й знайшлися серед задесенських родовичів гарячі голови, готові хоч зараз же рушити до Коропа, щоб понищити сквернителів[489], відступників отньої віри, то й вони охололи, розуміючи, що нині геть відрізані від лівого берега. Та нічого, хай лише лід пройде!

Страх перед ковником минув. Тіло Павлове з осиковим кілком у грудях потягли до Десни і розгойдавши, кинули з кручі в льдяне місиво. Якийсь час воно лежало на поверхні чималої крижини, а потім та, насуваючись на прибережний затор, стала сторч і скинула з себе мерця, що одразу ж зник під уламками льоду. Невеличке Павлове житло півсотні мужів розметали умиць. Тут-таки видобувши живого вогню, підпалили купу колод, під котрими лежали дерев'яний криж та інші убогі пожитки господаря. Усі були неабияк збуджені, адже перемога над чародієм виявилася на диво легкою.

Чорне і біле, зло і добро – усього на світі порівну. Жити – все одно, що птахів в небі летіти: мусиш махати обома крильми. Одне крило біле, друге чорне. Лише коли пізнаєш і те, й інше, зможеш сказати, що жив на цьому світі. Чорне – біле, зима – літо: нескінченні Сварожі кола. Великдень тому так зветься, що є знаменом кінця ще однієї зими і початку нового літа. Від Великодня і до Овсеня-Ладу числиться літо. З іншого ж боку кола Сварожого – там все зима. Літо є пора повного життя, аж за край, зиму слід лиш пережити. Тому й ведуть лік животу людському пережитими зимами, бо одна річ прожити літо і зовсім інша – здолати зиму. Зате вікопомні події роду волхв Шамро літами числить, адже зимової години не буває в сіверських землях нікого й нічого – ані гостя заморського, ані січі кривавої, ані походу ратного в далекі землі: нічого, окрім хурделиць та морозів. Відтоді, як привів Кологаст рід свій і городище поставили на Обижані, два, двадцять і сім літ минуло, а Вишнякове городище ставили сто, п'ятьдесят і два літа назад, а спалили його хозари без шести літ сто і ото стільки ж літ нинішньому городищу, що саме собою Коропом стало зватися.

Нема у Сварожому колі дня більшого, аніж Великдень. До Великодня панує зима, після Великодня починається літо, бо саме цього дня Дажбог, остаточно здолавши Чорнобога, з Божича переростає в Ярила – другу свою сутність, що буйною весняною ярістю має запліднити усе живе на землі; саме цього дня Сварог відчиняє людям небо, даруючи їм очисний небесний вогонь: Перун просинається на Великдень і чекає тільки Сварожої птиці зозулі з ключами, аби grimнути поміж хмар своєю блискавицею та запалити на землі живий вогонь – перший у новому літі. До Великодня спить і Матер-Сира земля, годувальниця людська, саме цього дня вона теж прокидається від зимового сну. Хоч би якою теплою не видалася пора, але боронь, Боже, потривожити раніше Святу земельку – лише після Великодня, з пошани до Матері-годувальниці – так по Кону пращурами заповідано!

Усе в світі пов'язане між собою, а відтак, те, що ти дієш, є причиною чогось іншого,

що змінює світ навколо тебе. Сокіл-Род з тим сотворив світ саме таким, щоб люде, Богів у діях своїх наслідуючи, могли у Праві, Сварогом укладеній, жити і Кону притримуючись, у Вирій прийти, аби злитися там до купи з Родом-творцем, а через нього і з усіма рідними Богами. Жовток у пташиному яйці, то все одно, що Земля, підвішена Сокіл-Родом між Сваргою та морем Окіаном. Як щовесни, коли прийде час, вилуплюються незбагненно з непорушного, неживого, лише птахом зігрітого яйця пташенята, так і оживає під теплим промінням молодого Дажбога мертва зимою, вкрита шкаралупою снігу та льоду матер-Земля. Хіба ж не диво?!

Саме тому на Великдень сіверяни барвлять яйця в червлене – колір крові, котра розносить по жилах життя: чи птаха, чи риби, чи звіра, чи людини. Саме тому качають на могилах пращурів яйця, творячи тим самим на їхніх маківках свастю – ознаку Дажбога, адже могили й самі мають вигляд поставленого сторч яйця, в якому замість жовтка лежить дрібка невмирущого праотчого праху. Душі пращурів утримують цей світ, але і люде, поминаючи на могилах своїх праотців, роблять тим самим їх безсмертними.

Жони готують обрядові хліби з білої пшеничної муки. Той хліб печеться високим, як прутень щойно повсталого на небі Ярила, аби бачив Дажбог, що його онуки, творячи з тим хлібом священну жертву, готові сукупно з рідними Богами яритися, запліднюючи воскреслий навколишній світ, зливаючись воєдино з усім, що при Роді суть перебуває, даруючи новому літу Сварожого кола нові життя. У тім вбачають люде ще одне диво, адже зі змеленого в муку, а отже знищеного, мертвого зерна в умілих руках господині тісто оживає – росте, підіймається, аби в печі, під дією тепла Сварожича стати високим білим хлібом – так само, як під теплим промінням Дажбога зростає на землі яра пшениця.

Через те так шанують сіверяни Великдень: піснями, коловодами, гудінням гуслів, сопілок, ріжків, тумканням бубнів, танцями та розвагами. Хто хоч раз бачив великодню радість сіверян, той завжди дивувався, згадуючи і щирість тих веселощів, і непідробність людських переконань, і ту справжню силу їхньої віри в сукупне з Богами оновлення всього живого, котра одна лише й давала їм можливість залишатися сильними та нездоланими попри нескінченні січі з ворогами, смерті найкращих, втрати, здавалось би, непоправні. Тільки б Великодня дочекатися, ряст потоптати – у хворого болісті усі, як рукою зніме, Ярило рани загоїть, сім'я його ляже в Сиру Землю, мужеське – в жіноче лоно і покриються втрати: зійде жито, понесе жона та й народить удвічі супроти загиблих чи померлих.

Гой еси, Сіверська земле!

На Старій могилі, на всіх хоч скільки-небудь високих місцях навколо Коропа у ніч проти четверга, напередодні Навського Великдня, коли з Вирію спускаються на Землю до своїх родів душі померлих пращурів, горіли вогні – задля того, аби душі праотців не заблукали в пільмі. З волі Шамра уноші на чолі з молодими волшебниками всю ніч палили багаття, рубаючи для них усохлі за зиму дуби та верби, бо саме в таких деревах оселяється всіляка нечисть. Від того Пек і Злидні, всі упирі та все зло, що вадить

людям, втрачають на Великдень свою силу і ніяк не можуть дошкулити їм хоча б і в малому. Такі ж вогнища горіли по всій коропській верві та й по всій Сіверській землі, даючи знак усьому живому, що через два дні вступає в свої права буйний Ярило, а в поміч йому на зміну старому Зюзі приходить з нізвідки Богиня весни Ляля – юна дівчина в білому платні; на голові у неї віночок із пролісків, плечі обвиті гнучкими, вкритими пухнастими котиками, вербовими гілками, а поділ уквітчаний жовтою мати-й-мачухою вперемішку з бузковим рястом.

Волхви на чолі з Шамром обходили оселі, сповіщаючи старих і малих про радісну звістку близької перемоги Дажбога над ніччю і холодом. Господарі вичищали від старого, за зиму накопиченого бруду хліви, стодоли та свої двори, кололи свиней для великодньої пожертви. Жони ледь не падали з ніг: і веприні лад треба дати і страви великодні готувати. Місили тісто на високі хліби, мочили в розсолі з смородиновими гілками веприну, у відварі з цибуляного лушпиння барвили яйця.

За стінами уноші та отроки гучними голосами лякали Зиму:

– Гей, Чорнобоже, і ти, Мара,
Ідіть на безвість, ідіть на моря!
А ти, Зюзе, старий та лисий,
Не йди до нас із чорного лісу!
Зиму співали, танцювали,
А тепер щоб геть почваланали!

Унотьки, отримавши благословіння Шамра, з самого ранку дзвінким своїм співом взялися закликати весну:

– Прийди, прийди, Весно,
Прийди, прийди, Красна!
Принеси нам тепло,
І красу, і добро...

Ще землю вкривав мокрий важкий сніг, а проте було його вже менше, ніж по литку і скрізь, куди не глянь, попід деревами, на узвишсях, просто горбках та обернених до сонця схилах рябіли бурою минулорічною травою і опалим листя проталини, що, здавалося, збільшувалися просто на очах. Скрізь струменіли ручаї, земля в проталинах грузла під ногою, а з чорнокленів, поки що несміливо, побігла перша пасока. Варто було зупинитися та трохи постояти, як золоті промені Божича навіть крізь сукно свитки гріли вже спину і барвили побілілу за зиму шкіру дівочих облич, сіючи попід їхніми очима такі милі для ока уноші чи молодика веснянки.

Величко перед смерком разом з іншими палив багаття на Старій Могилі. Коли пішов рубати всохлого дубка, уздрів у зграйці дівчат, що співали веснянок Волхитку – вперше від Колодія побачив. Завмерло серце, бухнуло в скроню щось гаряче і холодок, зародившись у грудях, поповз кудись униз, а руки з сокирою безсило опустилися донизу...

Враз усе навколо втратило свою вагу: не хотілося нічого – ані рубати, ані вогнище палити... Та що там вогнище: жити не хотілося! Ну за що йому оця кара?! Жив собі та й

жив, щодня тягав і підкидав стрієм вигаданий мішок з піском, третій вже, як полічити, тішився силою, що прибувала в молодому тілі, як ота вода в Десні, чекав лише Перунового дня, аби в кулачнім бою помірятися доблестю з самим Третьяком чи Педашем – аж, на тобі!

Якась унотька, дівча, що на цілу голову нижче від нього й мало не втричі легше, одним поглядом великих синіх очей здолало богатиря, наче молотом по тімені вдарило – ні тобі кроку ступити, ані рукою повести. Недарма ж мати чарівниця...

Увечері сам не свій повернувся до стрієвого житла, вкинув щось до рота й повалився спати. Спати? Та він за дві ночі потому й очей не склепив! Як жива стояла перед очима його обраниця серця, простягала руки, поглядом кудись манила – геть із житла, в темряву, в незвідане. Марились Величкові ті короткі їхні зустрічі, палкі нестримні любовщі – крутився на своїй лаві, млість розливалася по тілу, його час від часу корчило й напружувало всі уди, а хтива весняна ярість молодой сили шукала виходу й ніде не знаходила.

В п'ятницю вдень робота по двору та стріїв мішок з піском трохи відволікли молодика від нестерпного майже болю душі, а під вечір постало в голові тверде рішення: "Хай там що, а цього літа зашлю сватів!"

На Великдень зранку на сході сонце ярилось та вигравало переливами, на заході блякнув, розчиняючись у Сварзі, лик ще повного місяця: Ярило з Хорсом зустрічався. Люд висипав із жител, навіть немічні діди та ті, що у хворі лежали, повилазили, матері ж і немовлят щойнонароджених повиносили – такий день! Ярило грався власним промінням і обличчя коропців сяяли усмішками: ще одну зиму пережили, початку нового літа дочекалися! Годувальниця мати-Сира Земля прокидається: хтось на днях почне вже й підсіку під яровину палити, а там уже, дивись, усі разом, – хай тільки нива підсохне, – і за чепіги рал візьмуться. У Жиляти, в того руки давно чешуться: понад Роменом до рала бралися одразу після Проводів, що тут Дідами звуться; нечасто, але траплялося, що й раніше орали ниву, в Коропі ж – як весна дозволить.

Віталися один до одного, молодші родини до старших на гостини йшли, туди, де народилися, де жили під Дідом Щур та рідний Домовик, де для Ярила з удосвіта прочинені двері, де чекали на весь рід прибулі з Вирію праотці і горів Сварожич, що бачив твою появу на світ. Йшли творити сукупну вранішню жертву – першу нового літа – і огнищани в присутності дітей, онуків, часом і правнуків, возносили перед Сварожичем хвалу Дажбогові та матері-Землі, палили в печі солом'яне опудало Зими, аби допомогти теплу взяти гору над холодом, дякували пращурам за їхнє заступництво, просили доброго приплоду і гарного врожаю, по тому, як приймав вогонь жертву, судили про прихильність до роду Богів та вгадували майбутнє.

Марно чекав Видута, що завітає до нього братанич Сивер з домочадцями. Розумів, що радий тим гостям буде лише він і ніхто з родичів, окрім нього, їх тут не чекає, та все ж: не прийти до праотців! Видута був переконаний, що душі усіх померлих старійшин, хіба що окрім Жадана, приходять саме в його житло. Через те, попри свято душа старійшини наповнювалася смутком: і тут покон рушиться, адже цього дня мусили

прийти до нього, як до старшого в роді, не лише Сивер з жоною а й Величко. І тут братанич, подумав, дратуючись, старійшина, перехопив чуже – відірвав-таки свого небожа, до себе прихилив. Донесли добрі люде, що воя з нього робить, таке з молодиком чинить – тільки держись! Хоча недарма ж того Величка Любим бугаєм зве: сили на двох, коли не на трьох, вистачить...

Як скінчилася по житлах найстарших огнищан вранішня Великодня трапеза, висипали на світ Божий коропці, наче хто мурашник розворушив. От тільки мураші чорні або червоні, люде ж усі в святковому вишитому одязі – немов луг посеред города та на посаді зацвів!

Уноші ще в п'ятницю наставили мало не з десятків гойдалок: і в городі, й на березі Ятриці, й на Гульбищі, тож усі полинули до них. Скінчилася зима! Після неї слід тіло провітрити, аби вигнати з нього болісті та недуги, тож молодь геть уся гойдалася по черзі, хизуючись один перед одним хто вище злетить: сміх і регіт молодиків, писк та вереск уноток – Новоліття! Била калатали і той подзвін розганяв у повітрі нечисть: лихо, нужду, горе, напасть та злидні – нема їм місця на Новоліття! Ускрізь мужі та уноші, хто поприходив з крашанками, грали ними навбитки[490] чи в котка[491], аби долучитися до народження з Першоїця, знесеного у Вираї Соколом-Родом, Світу білого – Новоліття ж нині!

Пливли Ятрицею червоно-білі шкаралупки, спливали за течією в Короп, а з нього в Десну, звідти в Славуту-ріку – аж до Руського моря і ще кудись далі, в далекі забуті краї, де живуть мудрі рахмани[492] і коли припливуть туди на сороковий день, довідаються по ним рахмани, що на Русі почалося літо і буде тоді у них власний, Рахманський Великдень.

Доморад прийшов на Гульбище разом із Величком. Краєм вуха він уже чув про Волхитку, та коли побачив на власні очі ту красу, онімів: ані в своєму Білгороді, ані в стольному Києвому городі, ані по дорозі сюди не бачив отрок за все своє, хай і коротке ще, життя такої людської ліпоти!

– А вже Весна Красна,
Що Ти нам принесла?
Принесла вам красу...

– співали унотки і Доморад умить втратив голову, а що, як син тивуна, дивився на увесь майже люд зверхньо, то й вирішив, що кращого від нього тут немає нікого і Волхитка не лише увагу на отрока-пришлеця зверне, але й свого перестаркуватого Величка заради тивунового сина покине. Доморад що тільки не робив, аби привернути увагу красуні: і в котка виграв чи не з десятків крашанок, і на гойдалці злітав вище за всіх – та тій хоч би що, знай бісики Величкові пускає.

Та варто було Величкові спробувати наблизитися до красуні, аби словом хоч перемовитися, як та дивом якимось тут же опинялася на протилежному краї дівочого гурту і вже звідти, мовби нічого й не сталося, знову манила своїм багатобічним поглядом молодика.

... – А дівоча краса,

Що на калині роса.

На меді мочена,

В Дунаї купана...

Величко від того й бісився, й казився, і у відчай впадав, і підносився слідом у запалі – немов на гойдалці був: то злітав у завзятті до неба, то падав у прірву зневіри, а коли все ж таки вдалося йому відтіснити Волхитку від гурту та притиснути спиною до стовбура старезної крислатої верби, узяв бика за роги:

– Що дієш зі мною, чарівнице?! Люблю тебе без міри!

– Хіба? – повела бровою "чарівниця".

– Сватів зашлю цього літа! – випалив нарешті молодик: – На руках носитиму, у золоті в мене ходитимеш!

Волхитка сяяла від щастя, очі в неї блищали, ланіти аж пашіли, а вуста... Вуста рекли своє:

– Інша в мене доля!

– Умикну, коли так! Світ за очі повезу, а будеш моєю, – нависав над дівчиною молодик.

– Спробуй! – пхикнула, розсміялась дзвінко і пірнувши під Величкову руку, втекла до гурту.

"Умикну! – не на жарт загорівся Величко: – І пощо я раніше цього не зробив?! Дурень, вайло: уже б дитя моє колисала. Умикну, не побоюся й Орогості!!"

...Великоднє віче скінчилося і мужі посунули на всі боки від Доброго ясена. Як по Кону заведено, обирали старійшину. За хозар і за Ольга, його сина та онука робилося те перед Колядою, одразу ж після полуддя, що проходило тоді сіверськими землями на початку зими. Та оскільки при Ользі данину до Ратичева стали везти аж перед Великоднем, то і старійшину почали обирати не зимою, а вже навесні. А як же інакше? Першим за дань спитається зі старійшини, потім уже зі всього роду, тож і мусить той, хто на чолі його стоїть, спершу відповісти, в разі чого, перед тивуном, а тоді вже й посох свій старшинський покласти.

Один тільки раз, як не рахувати раптових смертей своїх вождів, порушив рід цей покон, прогнавши Жадана, котрий вивершив себе занадто високо над родовичами, але коли те було?

І на це літо рід кормило[\[493\]](#) своє довірив Видуті. До останнього дня хотів старійшина здихатися посоха, хоча й побоювався, що вибравши новим поводитирем Любима, отримає рід хомут собі на шию. Хотів здихатися, так, а почалося віче – і зрозумів, що не зможе, не пересилить себе попри мало не щоденні, про себе, жалі та плачі... Як звикне муж до влади, до тих солодких митей, коли слухають твого слова і градські старці з ліпшими мужами, і велелюднє віче подих затамує, вслухаючись у те, що рече старійшина роду, коли він відчує в собі силу так повернути діло, що навіть незгодних мужів змусить змінити думку на власну користь – тоді влада зі щоденного тягара на якусь мить стає крильми і та солодка мить шугання над цілим натовпом родовичів застує собою осоружну обузу протягом цілого Сварожого кола.

А тим більше, як почали посадські вигукувати раптом ім'я Любима, такі ревності зародилися в грудях Видута, немов і не до сина власного, а до супостата якогось! І хоча "Видуту волиємо!" кричало чи не вдвічі більше родовичів, аніж дерли горло за Любима, та зрозумів Видута, що колись те станеться: не через літо, так через три чи п'ять. Розумів і те, що встане позавтраму, коли не завтра, та й мовить до себе звично: "І допоки ж мені перти рало це осоружне?! Ех, доле моя, доле..."

Віче розходилося, розтікалося на всі боки, Видута, зійшовши зі стола, прямував уже до вічниці, коли запрямитив у натовпі мужів братанича свого, Сивера і гукнув до нього, аби підійшов. Той наблизився.

- Будеш Жданові житло зиждити? - спитав Видута, мов і не в його присутності восени ряд укладали.

- Рано ще, нехай дерево підсохне. Перед Купайлом почнемо.

- А ще таке одоробло намислив, як собі - ми, старотці, не дозволимо!

- За тим - до Ждана. Що він мені скаже, те й зведу, - спохмурнів Сивер.

- Як ти можеш Кон переступати?! - Притишивши голос, але з натиском мовив старійшина і навіть потемнів з виду.

- Стрию! - не втримався Сивер: - Та ж виберися хоч раз далі Макошиного: Русь давно вже з-під землі вилазить, і не лише бояри та купці тереми ставлять! Тереми нині скрізь стоять, одні коропці в тебе по норах, мов миші. Минулого літа ще під Сосницею чути мені довелося, що Короп, вважай, город уже, - згадав Сивер Окуня, - а подивишся, - він озирнувся навколо, - велике городище, та й годі. Кон тут до чого?!

- Жити маємо, як пращури заповіли!

- Знову речу тобі: до чого тут Кон, стрию? У пращурів мечі односічні були і про переліг вони не чули. А поляни вже й рало покинули, плугом землю перевертають. Шамро слова мені не сказав, один ти, стрию, супроти теремів.

Згадка про волхва вибила під старійшиною останню опору: Видута не знайшов чим заперечити своєму братучаду, але й не міг собі дозволити, щоб останнє слово було не за ним.

- Паки[494] спитати хочу в тебе, - почав старійшина і в голосі його вчувалася вже образа: - Пощо неродивий[495] ти, Сивере? Обіцяв мені на Колодія, що гостювати прийдеш, та так і не дочекались. І Любим жаліється, що не водишся з ним, а ви ж браття! Рече: як храмували останнім разом, словом до нього не обізвався. Пощо, Сивере?

"Оце тобі! З дурної голови - на здорову..."

- Та... - Почав, чухаючи потилицю: - Клопоту багато, обживаємось іще.

А йти - неблизький світ...

- І я про те речу! - ухопився Видута: - Рід покинув, з города виселився.

"Затим виселився, що тісно мені в твоєму городі: волі там немає!" - Сивер мусив думати одне, говорити ж стриеві інше; не звик так і це дратувало вельми та суперечити не хотів: і без того стрий неродивим обізвав.

- Прийдемо гостювати, слово даю. Вишня ж ось-ось...

- Ну, добре, - Видутин голос потеплішав, - дивися ж мені, щоб онук!

- Піду, стрію, бачиш, Рикуш мене чекає.

- Іди, зиждитель, - махнув рукою Видута і вже навздогін додав: - А з Любимом родайтесь!

"Чи ж я б того не хотів?"

- Скоро на пир позвемо, стрію!

Рикуш, чекаючи Сивера, ламав собі голову, як виправдатися перед ним: відчував свою вину за те, що і на ведмедя не сходили, як обіцяв, і вуц, подарунок друга, погубив без користі. Та й бачилися за зиму рідко, все якось мимохіть - як не на торговищі, так на Колодія - обидва з домочадцями були: постояли, порозмовляли трохи і розійшлись. "Теж мені, друг, - лаяв себе Рикуш - собачий я хвіст, а не друг..." і червонів перед самим собою, згадуючи, що увесь вільний час протокся в кузні біля свого меча.

"Що я Рикушеві скажу? - у свою чергу картав себе Сивер: - Стільки мене виручав, а я, немов та понура під дубом: жолудів наївся і корені рию, невдячний. Коли треба щось було - до Рикуша біг, нині ж у гості не йду і його до себе не кличу... Правий Видута - неродивий ти, Сивере!"

- Каяти хочу ся перед тобою, - підійшовши нарешті до друга, прорік Сивер і немов з високого берега у холодну воду кинувся: - Негожий з мене друг, Рикуше, невдячний. Стільки разів збирався зайти, в гості хотів звати...

- Е-е-е! - замахав обома руками коваль: - Облиш мені! Се я перед тобою завинив. Обіцяв на ведмедя...

- Пу-у-сте! Не втече наш ведмідь.

- А ще, Сивере... вуц твій... перевів на ніщо. Не коваль я, а попсуй... - опустил повинну голову Рикуш.

- Вутц? Перевів? - оторопів Сивер: - А чи знаєш ти, Рикуше, що в Києві мені два ковалі відмовили топора з нього викувати? Не владні, виходить, руські ковалі з чужинського заліза зброю робити, але і їхнім древоділам з нашими не зрівнятись, бо мало там дерева росте. Зате харалужні мечі руські бачив я по всьому світу - хай і не стільки золота за них просили, як за дамаські чи франкські, зате ж ні від кого й слова недоброго про наші мечі не чув: ні від греків, ні від хозарів чи печенігів, та й алани з касогами хвалили їх при мені. Тож вина в тім моя, а не твоя, бо виходить - на тобі, небоже, що мені негоже; підвів тебе, свиню підсунув... Не хотів я того, повір: зі щирим серцем дарував, аби хоч якось віддячити за добро твоє до мене, та й коваля такого, як ти, ще пошукати треба - кращого в роду немає, а може й на всім Придесенні!

І довго ще по тому два други давні каялися один перед одним в черствості власній та невмінні дружити, аж доки, забувшись, не опинилися під Сиверовим двором. А просидівши до смерку за столом з великоднім питвом та наїдками, рушили, захмелілі до Рикуша і там, у своїй кузні, запаливши вогонь, друг коваль довго ще розповідав Сиверові, якого меча прагне зробити, питав поради стосовно його довжини, ширини та ваги, яким краще зробити крижа і чим обкласти руків'я і вже в суцільній темряві ночі, стоячи біля воріт свого двору, на прощання палко запевняв Сивера:

- Слово даю тобі, друже: зроблю меч, кращого, аніж у Ждана! Чого б мені це не вартувало. Честь моя ковальська на кону! Або не бачити Рикушеві Вирію!

Прибутна вода підіймалася на очах, підбираючись все ближче до Сиверового двору: три дні назад була сажнів за сорок, учора - за двадцять, а це вже хіба десять лишилося. Сніг танув швидко, земля промерзла глибоко і ручаї талої води струменіли до річок, а ті до матінки-Десни, котра з тиждень, як вийшла з берегів і тепер все більше заливала луг. Учора зник під водою останній видимий на лузі грудок[496]. Ще на другий день після Великдня Сиверова сотня на загад Видути розібрала на окремі плоти припнутий до лівого берега Коропа плавучий міст та волами відтягла їх від води майже до самої стіни - чекали великої прибутної, котра, не подбай завчасно про міст, тільки так забрала б його з собою. Хто ж не розумів, що вона саме такою і буде: стільки снігу!

Сивер не без причини переживав, чи не підтопить і його двір, адже місце, де стояли ворота, вивищувалося тепер над рівнем прибутної хіба що на два аршини, а до найбільшої ж води було ще далеко...

Свіжий подих завзятої Лялі вчувався щомиті. Весна гнала зиму геть: увесь день і всю ніч зі сходу та полудня тяглися в небі незчисленні пташині ключі великих птахів - вони поспішали туди, де вилупилися колись із яйця; дрібніші ж з'являлися раптово, начебто нізвідки. Ще вчора можна було почути лише синичку чи щигля, а сьогодні з піднебесся волховим срібним дзвоником задзюрчав жайвір, серед позеленілих гілок верби заскрипів немазаним колесом шпак, на узліссі заворкували дві горлиці - Лялю вітаючи, Дажбога славлячи: весна прийшла! З тиждень, як заплакали пасокою клени, а нині вже й берези почали точити зі своїх ран весняну свіжу кров. Бджола, пересидівши в своєму дуплі люту зиму, вже сідала на довгі ліщинові сережки і мурахи, радіючи теплу, торували стежку до солодких березових сліз.

Сивер з Величком та Мовчан з Добришею тесали біля двору дубовий зруб - встигли наготувати дерево ще зимою - для льодовника, торішньої ще задумки, що її піддивився Сивер у киян.

- В-ш-ш-ух-х, в-ш-ш-ух-х! - могутні крила розітнули повітря, здавалося. над самими їхніми головами. Сивер, відірвавшись від роботи, розпрямився, зиркнув угору: на висоті якихось п'яти чи й менше сажнів пролетіли, прямуючи до води два великих білих птахи, ще трохи і вони, розверставши крила, опустилися на воду, ковзнули по ній, впираючись у поверхню своїми червоними широкими лапами та хвостами, лишаючи на збриженому рвучким весняним вітром зерцалі швидкоплинний ламаний слід, та замить уже й пливли, склавши величні свої крила, дугою вигнувши довгі білі, як сніг, шиї на котрих хизувалися невеличкі проти тіла голови з темними очима, чорною шишкою на лобі та моркв'яного кольору дзьобами. Лебеді! Нехай ти і вой, витязь, а не жона, та все одно, навіть супроти волі своєї замилуєшся їхньою красою, бо хіба є при Роді ще один такий птах?!

З воріт вийшов Доморад - ішов з липовим відром до пущі по березову пасоку - і теж задивився на пташину пару. У ріднім Білгороді він за своє, недовге ще, життя не бачив і половини всього того птаства та звірини, що встиг уже побачити на Придесенні за

останніх вісім місяців.

... Він прибіг того дня до Сиверової господи мокрим по пояс, змерзлим і наляканим, без скор – згубив десь, коли втівав, певно, ще на деснянським льоду. Розповів Сиверові про те, що сталося, сказав, що відбігши далеченько вже від берега, побачив, коли озирнувся, стовп диму за Десною – там, де стояло убоге їх житло.

"Ех, Павле, Павле... – подумалось тоді Сиверові. – Щось не те вчинив ти. Боком вилізла тобі твоя відлюдькуватість..." Поклав руку отрокові на плече, сказав заспокійливо:

- На все воля Божя, Домораде, – адже так казав наш Павло? Житимеш у мене. Може коли й різок скуштуєш, так за діло; по-отчому сіктиму. Дарма не зобижу.

- Хочу я охреститися. Христос у мене в серці, – по дорослому відповів на те Доморад, поклавши десницю на груди.

- Не знаю, як тобі тут допомогти, коли й Павло не зміг, – розвів руками Сивер.

- До Вручія піду, – голос отрока був твердим, – там пресвітер Ларіон мене охрестить. Розповім йому про Павла, як за віру Христову погибель прийняв.

Сивер не став відмовляти – сам трохи старшим подався у світ. Сказав лише:

- Прибутна починається. Хай уже літом: з купцями говорити треба, може хтось і візьме до Києва.

Доморад залишився. Лихоманка трохи побила отрока – не минулася дарма деснянська купель – але днями попустила: таки вигрівся біля печі, Вишня узваром із сушеної малини відпоїла. Тільки бухикав, мов у діжку, та то вже пусте. По весні роботи на господі – тільки встигай рукави зачочувати, тож іще одна пара рук зайвою не була.

А Сиверові ніяк з голови не йшло те, що з Павлом трапилося. Жаль було скорняка – певно, мало хто тут, на Русі, зрівнявся б у роботі з деревським хитрецем! Потинявшись із купцями білим світом, Сивер добре знав, як відрізнити гарну скору від вичиненої абияк. Ще коли вперше забирав у Павла хутро тієї злосчасної видри, скорняк його спитав:

- Чи знаєш, як оцінити скору?

Сивер тоді мовчки пом'яв хутро – воно було м'якесеньким, легесеньким, дарма, що усма видри товста, як у вовка, шовковистим на дотик, вилискувало проти скупого світля жирниці окремими волосинками. Він дмухнув на хутро, відділив кілька волосинок, – три чи чотири, – узявшись за них, підняв скору: волосинки тримали

- Знаєш... – лагідно усміхнувся Павло. – Та то ще не все. Так купці дивляться. А ті, хто потім зі скорі князям чи боярам шапки та жупани шие, ті зісподу цінять. Ось так...

Він вивернув скору, протягнув Сиверові:

- Лизни. Сіль відчуваєш? Отож. Коли скоро кисла – знай: вона перепалена. І ще одне, – Павло перегнув скору, змочив згин слиною, стиснув те місце пальцями, потримавши, відпустив. Скоро розпрямилася, а на місці згину Сивер помітив білу риску.

- Оце, щоб ти знав, той знак, що скорняк не дурно хліб свій їсть. Проси за цю скору упівтора чи й удвічі проти інших!

... Нема Павла. Ніхто вже не вчинить йому скору так, як вручіївський пришлець. Одна думка весь час не давала тепер спокою Сиверові: чим тихий, сумирний скорняк так роздратував задесенських родовичів? Це що ж, і його, нащадка самого Кологаста, коропці вбили б лише за слово про Єзуса?! Та ні, мала бути якась причина... Казав Доморад, що взявся Павло нести слово Боже задесенським отрокам, про вчення Єзуса-Христа їм розповідав, а ті, звісно, дома не мовчали, отцям, певно, не сподобалося, бо ж попереджав котрийсь Доморада: бути, мовляв, вам в татя місто, коли не припините.

Жалкував тепер, що не встиг чи не схотів забрати Павла до себе: гуртом легше, як-не-як. Було б з ким поговорити, помислити. Надто багато думок: чому це так?.. а це отак? Чому?

Єзус вчив, що ближнього любити треба. Навіть ворог - і той ближній. Бо теж людина і через те любити його слід, що створений по зразку Божому: має в собі краплю Бога. Так Трифілій казав. Вдарили по щоці - підстав іншу: не протився злу і воно само згине, бо живиться мстою твоєю. Б'єш іншого - все одно, що Бога б'єш.

А по Кону пращурів - око за око, зуб за зуб. Бо коли не мститися за родича, зло переможе добро. Їх же має бути порівну, інакше не попливе лодія життя прямо, коли одне весло довше, і птах не полетить з одним підрізаним крилом. Де правда?! Де, Боги, - Єзусе? Свароже? Дажбоже?

Голова від думок пухне. Розумієш, що мусиш до одного якогось берега пристати. До якого? Серцем чуєш: правий Єзус-Христос. Як би було ліпо, гарно як було б на світі, коли поміж людьми любов запанувала, лад. Чи ж мало землі навколо? Пущі? Гір? Пустелі, коли до вподоби?

Розум же підказує: не вір! Не було б тебе уже на світі, коли б не упередив ти зло, що занесло над твоєю головою меча. Щока, то таке... А меч?! І Трифілій казав: оборона вірі не суперечить. Але коли тільки те й робитимеш, що оборонятимешся - згинеш. У січі як? Ворожий удар відбив, нападника рубонув, на місці не стій, не чекай від когось наступного удару, сам іди вперед і бий, бий... Ти вже й не оборонець, а нападник. Нескінченне, зачароване коло зла, з котрого людині нізащо не вирватися.

Казав якось Трифілій, що Єзус жив мало не тисячу літ назад. Тисячу літ! А зло так і лишилося непереможним. Як убивали люде одне одного до Єзуса, так вбивають і понині. Зате по Кону все просто і звично: вибили око тобі - вибий його кривднику своєму. Щоб рівними лишалися ваші сили. Тоді чорний пес не перегризе ланцюга, що ним видимий світ до Пакола прив'язаний, і світ не полетить шкереберть. Все ж просто. Так просто, що й дітиську зрозуміло.

Де правда?!

Бримо, сидячи біля воріт, тихо загарчав і Сивер, що був узявся за сокиру, знову підвів голову. По руслу Коропа йшла велика лодія - насад. Рухалась швидко, бо не лише течія протоки її несла, а й десять пар весел гребли в лад. На кормі подали руків'я

стерна ошую, ліва сторона лодії весла підняла, права двічі гребнула і ніс насада дивився вже прямо на Сивера. Доморад за Сиверовою спиною видихнув злякано:

- З городища! По мене...

А й справді, отого мужа на носі Сивер, здається, на Перунів день бачив серед волхвів. Це що ж - і по його душу?!

- Не бійся, - Сивер ледь повернув голову до отрока, - борзо в горницю. Принесеш мої топори, броню і лук з тулом - покладеш у дворі якраз біля воріт. Сам закриєшся з Вишнею в житлі. Боронитимеш її. Зрозумів? Борзо!!

Доморад чкурнув у двір; на лодії закричали гуртом, піддали веслами і скоро вже насад ткнувся носом у порослий торішньою травою горбок.

- Що б не сталося, про сокири забудьте, - обернувся до своїх Сивер, - кров пустити легко, зупинити важко. Хіба перші почнуть.

Ватагу вів Велимож. Замість півсотні, охочих "в гості до Азарича" набралось трохи більше двох десятків: діти більше не вмирали, а невідкладної роботи по весні стільки, що й угору ніколи глянути, та й що там робити п'ятьом десяткам мужів? Усі ж бачили, як легко Сом переміг пришлеця-ковника, тому не було навіть Осьмака, - того, з чиєї догадки ця пря з нав'єм і почалася, - щойно сніг зійшов, як подався до своєї гути, скло плавати. І старійшина Усинець відкараскався, розмисливши напередодні про себе, що якось не з руки нищити чародіїв під носом у Видути та Шамра - нехай там самі розбираються. Благє діло городищани зробили, кубло ковників у себе спаливши, а десь там, за Десною, то вже хай інші, не вони.

Зате Сом, що спрагло палав помститися за смерть онука-первістка, не лише підбурював інших та готуючись до походу, сам смолив після зими насад, але й тепер стояв на стерні зі своїм молотом у десниці, нетерпляче чекаючи тої миті, коли розчерепить ним голови решти прийшлих чародіїв. Уся ватага була озброєна - хто зі списом, хто з сокирою, а хто й з бойовим, від діда-прадіда, топором.

Але, як воно часом буває, від самого початку походу вже двічі недобрі знаки віщували ватазі лихо: спочатку вітром зірвало у Сому з голови повстяну валяну шапку і закинуло у верболіз - насилу той дістав її Кудлаєвим списом, а потім стрілася у руслі протоки стара верба з півдесятком зайців, що рятуючись від прибутної, сиділи на ній, мов на човні. Стара, як світ, прикмета: стрів зайця - вертай назад, удачі тобі не буде.

І хоча присутність волхва трохи заспокоювала ватагу, та сумніви у вдалому поході потроху закрадалися в душу кожного, хто був у лодії. Коли задесенські мужі побачили, як прудко сховався у дворі Озарича малий кович, войовничий запал знову піднявся в їхніх душах, от тільки збивала з пантелику присутність біля двору окрім господаря, котрого чи не всі запам'ятали по герцю на мечях Перунового дня, ще аж трьох родовичів. Задесенці очікували побачити зачинені наглухо ворота, можливо, що й з крижем на них, адже чари та всілякі кови завжди діються таємно, а тут чотирма мужами, троє з яких відомі чи не всій верві, діється звичне діло - тешеться зруб і ворота трохи прочинені, видно, як у дворі кури пасуться і півень стурбовано зирить на небо: чи не видно шуліки? - все, як у людей.

Батага зійшла з насаду і мовчки посунула до воріт. Що діяти, толком ніхто не знав, навіть Велимож. Був би цей Озарич один, посікли б мовчки і двір за вітром пустили та й по всьому. А тут родовичі, коропці з ним. Вже ж вони до ковів ніяким боком... Рідну кров проливати – святотатство. Вітатися, як водиться, а потім бити? Не по Кону, рука не підніметься. А то що за страхопудало? Пес?! Хіба пси такими бувають? Ні, недарма прийшли сюди – кубло кублом! Підійшли ближче, стали півколом.

- Азаричу, дабром кажемо – видай нам ковича! – знайшовся Сом.

Сивер, зачувши оте "Азаричу", аж збеленився в душі, проте стримався.

- Це ж кого ще?!

- Не раби з нас дурнів! Отрака, що в дварі схавався, веди!!

- Пощо мушу його вести? – в голосі Сивера вже дзвеніла криця.

- А то не знаєш? – долучився Велимож. – Кови діяв зі старим. І тебе там бачили: адне ви кубло, чарадії лихі!

- Які ще кови?! Глупство це. Вертайте назад.

- Ануку маєму смерть западіяв! Отраків наших безгалосими зрабив! – загорлали з натовпу. – Веди зараз же, бо й тебе живота палишимо, а двір спалимо!!

- Он як... Добре! – Сивер розвернувся і щез за ворітьми.

Мовчан, що увесь час стояв ні пари з вуст, здивовано запитав:

- Кудлаю, чи ви белени там об'їлися?!

- Еге... Аб'їлися... – не схотів навіть розмовляти Кудлай.

Терпіння ні в кого не було. Сом, що стояв скраю натовпу, зовсім близько до воріт, зібрався зазирнути в двір, поглянути, куди подався ковник Озарич, коли ж раптом з-за стулки вийшов витязь: в броні з лискучими проти сонця кільцями, в шоломі з бармами[497], що закривав пів-обличчя та з двома бойовими топорами в обох руках.

" Кали він встиг?! Чарадій... Обаратень..." – похололо в душах городищан: щойно цей Озарич, з виду мерт, як мерт, зайшов у двір, а вийшов звідти вже витязь, готовий до бою. Бачили всі, що броня сидить на витязі так, наче він зрісся з нею, дерево топорищ аж вилискувало від щоденного, певно, вжитку, сяяли леза, навіть рукавиці, шиті з волової усми, були хоч і не новими, але змашченими якимось жиром – щоб не пересохли. Коли чи не в кожного з городищан і було якесь ремесло за душею, то в цього Озарича ремеслом була війна – кожен те побачив.

- Я прямий нащадок Кологаста, – почав витязь, – У жилах чи не кожного з вас тече його кров, та в мені її найбільше. Оце городище, – він кивнув назад себе, – п'ять поколінь до мене пращур мій, Зимород, поставив. А Короп ставив син його, Велесич, прапрапрадід мій. Тут моя отчина, – вказав він топором на землю перед собою, – а онде могили мого роду! Чи можу я родовичам своїм лихо діяти?!

Натовп мовчав. Витязь без остраху рушив уперед і зупинився за три кроки перед Велиможем.

- Отрок вини перед вами не має. І Павла, пришлеця, згубили ви ні за що. Свідчу в тому честю своєю.

- Лжа усе! – заволав позаду Сивера Сом. – Аще анук мій від жлуктавиці памер,

причина таму має бути! Пришлець кови діяв! Отраки, що да нього хадили, теж горлам мучилися!

- Хіба до пришлеця не вмирили діти ваші від жлуктовиці?! - кинув через плече Сивер.

- Учив пришлець отраків, що варагів нам любити треба! - прийшов на підмогу Сомові Велимож: - Це не кови?! Варагів?! Любити?!

Сивер не встиг відповісти. Сом, що стояв збоку і трохи позаду нього, труснув головою, немов чари відганяв, і його опущений молот почав підійматися. Та рикнуло від воріт ведмежим басом, чорне страхопудало, стрибнувши вперед, всадило ікла в Сомове передпліччя, той заревів від болю, Сивер, миттєво обернувся і з розвороту врізав десницею з затиснутим у ній чеканом прямо в перекошене болем ковалеве обличчя - той тільки ноги задрав: ніхто і не второпав одразу, що сталося.

- Бримо! - зупинивши окриком пса, Сивер вже поставив взуту в чобіт ногу на груди Сомі і підняв над ним чекан.

- Не руш, зарубаю! - застережив він натовп. Поглянув на Сомового молота, що валявся поруч з лежачим і згадав Доморадову оповідь.

- Цей пришлеця убив?! Га?!

Задесенці мовчали.

"Виходить, цей!"

- Кови кажете? - Сивер аж кипів зі злості. - Кови, це коли свого у спину б'ють! Так ви Кологастову кров у мені шануєте?! Рідство забули, безплеменці!

Слова злітали з вуст, здавалося, самі собою, в голові ж носилася зовсім інша думка. "Вбити цього татя, що Павлову безвинну душу загубив? Так він родович. Котора серед роду почнеться, мста кровна. Пощаду дати? Покон тоді порушиш, зла стане більше, ніж добра. Як бути?!"

- Пришлець вас ворога вчив любити... Оцей, - Сивер вказав брадою на Сомі, - ворог мені: одновірця мого вбив, мене теж хотів підступно живота полишити. По Кону маю зарубати його, бо не лише гостинністю роду знехтував, але й на родовича руку підняв, Кологастову кров збирався пролити! Так?!

Мовчали в натовпі, навіть Велимож не поривався слово сказати.

- Вірую в Єзуса Христа, того, що велить ворогів любити! Не знаєте, як це?! Ось, дарую живот цьому татю, бо не хочу рідну кров проливати. Прощаю йому Павлову смерть, як і той би простив!

Сивер прибрав ногу з Сомових грудей, відступивши два кроки назад, провів чеканом по землі перед собою довгу рису.

- Аще ж хто за цю межу заступить і оружну руку на мене підніме, вбитий буде: віра моя обороні не перечить!

Натовп розгублено мовчав, але недовго. Чого було пертися з Оболоні аж під самісінький Короп: щоб отак безславно, ні з чим, повернутися назад? Хто-хто, а Велимож такого собі дозволити не міг.

- Лукавим грекам прадався?! - заволав так, що узліссям аж луна пішла. - Плутаєш,

мов заєць: то крижа на себе кладеш, то пра Кон печешся! Лжа і аблуда все! – волхв обернувся до своїх: – Упирі тут і чарадії! В татя міста їх!!

– Га-а-а-а!! – заревів натовп, здійнялися списи, блиснули проти сонця леза сокир, та не встигли нападники рушити з місця, як поряд з Сивером став Величко, за мить пліч-о пліч з ними і Мовчан з Добришею – не з пустими руками: сокири наперехват і рішучість в очах. Задесенці розгубилися. Зупиняло те, що троє оборонців зі свого ж гнізда: свару чинити з родовичами – Кону суперечить; зупиняв і сам грізний вигляд витязя з двома топорами – багато хто відчував себе перед ним голим та незахищеним. А ще чорна тварюка – пес, не пес – від вовка страшніша: чи не чорт якийсь, нечисть з пекла? Он як Сомка покалічив!

Найгірше було очільнику – Велиможу: хиталася в розгублених городищан віра в нього, як у волхва. Коли не можеш витлумачити знаки, що їх людям Боги подають, коли ведеш люд не по Кону, а манівцями – шеляг ціна твоїй волшбі. Тож, відчуваючи, що земля іде з-під його ніг, Велимож гукнув до свого правого крила:

– Ламайте гарожу, паліть гніздо! – покладаючись на перевагу в чисельності, він сподівався хоч таким чином пробити діру в несподівано зміцнілій обороні.

– Стійте!

Перед тими кількома мужами з правого крила городищан, що кинулися були до горожі, немов з-під землі постав раптом волхв у білому плашті та з посохом у десниці: тонко дзеленькнули срібні дзвоники, проганяючи всяку нечисть і всі, хто був біля Сиверового двору, вклякли з несподіванки: Шамро...

Волхв пройшов уперед, став якраз поміж Велиможем та Сивером.

– Що тут діється? – спитав начебто й спокійно та відсторонено, а проте в багатьох від того простого запитання мурашки під шкірою забігали.

Велимож схаменувся першим.

– Кови тут діються, от що! Кубло гадюче завелось під Корапам – чарадії лихі порчу на рід насилають, люд пагубити хатять!

– Хто се?

– Так ось же! – Велимож вказав перстом на Сивера. – Отняї віри відрікся, грецькаму богу вкланяється, кови для роду сваго гатує! В татя міста їм!

Шамро не поспішав відповісти. Стояв, мовчав, здавалося, дослухався до чогось сокровенного, одному йому доступного. Нарешті повернув голову до Сивера.

– Що скажеш?

– Кривда[498] все. Не та кров у мені тече, аби мислити лихо роду своєму.

Шамро довго й пильно дивився на грізного Сивера, потім обернувшись, підійшов до Велиможа, щось тихо тому сказав і двоє волхвів рушили від натовпу, стали на півдорозі до узлісся, про щось говорили – усі напружено чекали – нарешті повернулися назад.

У Велиможа від злості на поголених вилицях жовна буграми видулися:

– Милим силаю не станеш, – мовив до городищан. – Ми сває діла зрабили, хай тапер інші роблять!

І з притиском, упівголоса додав:

- Ну-ну, пабачима...

Махнув своїм рукою - мовляв, сідайте до весел, додому рушати будемо.

У задесенських мужів - чого там! - камінь з душі звалився: їхали на одне, встрягли в інше; добре те, що добром кінчається, бо могли в таку безвихідь вплутатися - і дітям, і онукам вистачило б повною ложкою сьорбати.

Похнюпившись, посідали в лодію і скоро їхній насад відчалив. Пливли мовчки, чувся лише мірний Кудлаїв постук - той змінив на стерні покусаного Сома. Чорний, мов ніч, Велимож вже не стояв, а просто сидів на носі, не озирався на своїх городищан і доки пливли, не обмовився й словом. Та й решта мовчали - про що говорити? Кожен думав, як би йому непоміченим додому прослизнути, бо коли спитають родовичі: "Ну як, спалили кубло чарадіїв?" - що ти їм відповіси?!

- Не був Павло ні ковником, ні чародієм. Скорняк він. Шкоди від нього було, як від... - Сивер затнувся: ... - жука якогось: жодної.

- Він був чужинцем? - поцікавився Шамро.

- З Деревської землі.

- Пощо тоді ймення чуже?

- Так заведено: той, хто християнином стає, отримує нове ім'я.

Вони сиділи під Сиверовим двором на свіжотесаних колодах і стиха розмовляли. Усі вже розійшлися, тож ніхто не заважав обом бути відвертими, говорити як є, без утаю. Чимось вабив Шамра цей високий худий родович-пришлець, в котрому текла настільки славетна кров роду: сидів у кольчuzі, тільки шолом зняв, видно було, що тіло його до важкої броні звичне; топори, обіперті на колоду, поруч стояли - справжній витязь, оборонець роду свого, отньої землі!

Волхву не личить проявляти надмірну цікавість, він не простий муж, не як усі. Він втаємничений, відає те, що звичайним смертним недоступне, знає, що було і що буде та не може розповідати те всім, тим більше - опускатися до рівня простолюдина, інакше втратить свою силу і прихильність Богів.

За довгий час свого служіння Богам така стриманість давно стала для Шамра звичною, хоча для іншого, хай і старійшини навіть, була б важким тягарем. Не кожному посильна ця ноша: все життя спілкуватися зі Сваргою, тлумачити для роду волю Богів, мало говорити, всю силу свою витрачаючи на потаємне дійство, а не на голос. Чим менше говориш, тим вагомніше вимовлене тобою слово, бо в ньому за час довгого твого мовчання накопичується велика сила. Недарма сказано: слово срібло, а мовчання - золото.

Дивний цей Сивер зовсім не такий, як решта родовичів. Була в ньому якась невідома Шамрові таїна. Невідома, а значить і непідвладна. Та волхв не може собі дозволити не розуміти чогось із того, що діється навколо, адже це означатиме його слабкість, неспроможність. Коли вже цей Сивер живе тут зі своєю вірою в чужинського бога, Шамро мав знати хоч щось про цього Христа, чи як там його звати...

- І в тебе воно є? - він нічим не видавав своєї цікавості, просто питав.

- Так. Мене теж нарекли Паоло.

- Так звуть усіх, хто поклоняється грецькому богу?

- Ні, звісно.

- Недобре є рідних Богів зрекатися, - в голосі Шамра був осуд.

- Своїм Богам легко поклонятися вдома - тут кумири, могили, волхви, родовичі. В чужих землях, та ще й одному, робити це неможливо, - Сиверові згадалися молоді літа, а ще нинішні постійні сумніви, тож він додав: - Хто не пережив, той не зрозуміє.

Шамро мовчки підняв із землі кілька м'ятих колосків лисохвоста^[499], що залишилися від колишнього стіжка отави, розтер їх у долонях, підкинув - порив вітру одразу ж підхопив сінну труху, розвіявши в повітрі.

- Куди б не занесло оте сім'я, хоч і до греків, - скрізь лисохвіст буде, а не тонконіг чи мишій.

- А я хіба не так? Як був Сивером, так ним для родовичів і лишився. Зате поляни цю траву стоколосом звуть, тиверці китником, а греки - онлесс.

Трохи помовчавши, він узявся розповідати: чомусь хотілося виговоритись саме перед Шамром - здавалося важливим, щоб волхв його зрозумів. Говорив довго, та Шамро жодного разу не перебив, слухав уважно, часом погляди їхні стрічались, здавалося Сиверові, що очі волхва зазирають на самісіньке дно його душі.

Шамро силувався зрозуміти з Сиверової розповіді що являє собою той чужинський чудернацький бог, котрий не лише вчив любити ворогів, але й дозволив себе розіп'ясти. Силувався та не міг: виходило щось несусвітнє. Під кінець розповіді, коли Сивер спинився, аби перевести подих, Шамро таки не витримав:

- Дивний сей грецький бог.

- Він не грецький. З гебрейської землі.

- Все одно. Світ з ніг на голову ставить. Ану ж - постій на голові!

Шамро не зник, щоб йому суперечили; Сивер, не привчений, що по Кону слід завжди шанувати волхва, доводив своє:

- А може Єзус людей з темряви до світла веде...

Комусь іншому Шамро не спустив би такої неповаги до себе, та Сивер, попри свою віру в чужого бога, чимось подобався йому, а головне, волхв прагнув зрозуміти в чому ж сила того чужинського бога, який вчить людей геть незрозумілим речам і котрому поклоняється могутнє грецьке царство.

- Ось кажеш ти, що вчить твій бог образу терпіти, насильство над собою пробачати. Це тільки шолудивий пес лиже руку, котра його б'є. Куди така віра заведе? У рабство! - Волхв хоч і говорив неголосно, але слова його були важкі, мов камінь.

- Не так, - уперся Сивер. - Все з малого починається, казав мені Трифілій. Спершу помислив зле про ближнього свого, потім образив його згарячу. Слово часом болючіше б'є, аніж рука. То й промовч, стерпи, за ніж чи сокиру не хапайся - цьому мій Бог людей вчить. Коли навіть і образили тебе - не хапайся за ніж, бо вбивство - то є непростимий Богом гріх. А ще не кради. Не блуди з жоною чужою. І найперше, Трифілій казав, не позаздри братові своєму - з отого усе витікає, немов ручай з джерела.

Шамро з лицем, непорушним, наче камінь, дивився на воду й мовчав. Нарешті прорік:

- Не вийде: є добро, а є й зло і одне без одного вони не бувають. Як теля вовком не стане, так і вовк трави не їстиме. Таким Сокіл-Род світ сотворив, на тому він і тримається.

- А я вірю, що таке може бути: колись не вбиватимуть люде одне одного. І житимуть усі, як браття, ніхто нікому зла не робитиме. Адже добре було б!

- Добре було б, - посмішка скривила Шамрові губи. - Тільки не полетить птах з одним крилом.

- Чому ж це? Ось тут стояла моя нога на грудях убивці Павла і чекан заніс був над його головою. Але ж не пролив Кологастової крові! По заповіту Єзуса Христа не пролив. Якщо так житимемо, то й настане на землі Царство Боже. Ну так же - погодься!

- Не розповів мені про це Велимож... А вчинив ти добре; коли б кожен родович так діяв, рід був би, - Шамро підняв десницю і стиснув пальці у п'яст, - нездоланий!

Величавий Ярило-сонце збирався вже опуститися за розливу Десною воду: ось-ось вечорниця мала прочинити небесну браму. Стрибожич вгомонився. Весь шир прибутної здавався тепер велетенським непорушним зерцалом, на котрому вже пролягла, вилискуючи під останніми променями сонця золотава широка дорога, стелячись мало не до самих Шамрових ніг. Куди не глянь, усюди розкошувало водяне птаство - гуси, леbedі, крижні, чирята, гоголі, пірникози - паруючись, годуючись, лаштуючи гнізда. Від узлісся чувся самотній, неспівний ще спів коноплянки. Пахло тією особливою свіжістю, котру лише весною, на прибутній воді і можна почути, свіжістю, яка молодить кров, будить в ній весняну ярість, дає снагу жити на повну силу. Дихалося легко, аж занадто.

- Підуй я, - підвівся Шамро. Затримався на мить і, стиснувши Сиверове передпліччя, що теж встав із колоди, повторив:

- Добре вчинив!

Весна видалась ранньою і теплою. У дев'ятий день від Навського Великодня праотці покидають свій рід, аби повернутися на Сварожі луки. Проводи їх, що сіверяни звуть ще Дідами, то день особливий, святий, майже Великодню рівний. Печуться господарями ті ж високі білі хліби, у відварі цибуляного лушпиння варяться яйця, у печі запікається м'ясо, робиться на меду житнє коливо[500], господарі дістають з підклітей сур'ю, квас, сичене[501] пиво, а хто багатший - грецьке, в купця придбане, вино: усе з надлишком, щоб бачили пращури достаток у житлах своїх нащадків, усе для поминальної тризни на їхніх могилах.

Коли сонце піднялося вже над лісом, Сивер з домочадцями рушив до могил. Прагнув не спізнитися, щоб не чути докорів Видути, а ще гірше Ізбори чи Любима. Від двору до могил рукою подати - одразу ж за спаленим городищем у першому від протоки ряду Зимородова, чи не найвища, - старійшини, при котрому це городище й ставили, далі на полудень інші, ціла низка. Де чия, він те за довгі літа своїх блукань забув, а

швидше за все й не знав, окрім останніх, що насипані були над дідом Рожденом, отцем, братами та Десенею.

Вони учотирьох сиділи на Жадановій могилі і правили тризну за померлими родовичами: Сивер, Вишня, Величко та Доморад. Отрок був сумним, мовчазним, навіть похнюпленим. Рідко коли видавався такий день, що не згадувалися йому отець з матір'ю, брати й сестра. Та чи не вперше в житті відчув він тугу за рідним Білгородом, що раптом став таким милим юному серцю – узяв би й поплив птахом до неї через цей поводень[502], далі від чужих йому людей, туди, де так само сидять нині на рідних могилах його власні родовичі – вуй[503] Довгань і вуй Копиря з домочадцями, лише з родини Горазда, отця Доморадового, жодної душі...

Де вони усі? Доглядають коней у берендеїв чи ті продали їх кудись ще далі – ковуям, печенігам або навіть повезли у грецькі землі? А можливо, вимерзли в степу минулої зими? Зовсім не отрочі думки крутилися в Доморадовій голові. Глухою стіною здіймалася в душі незрозуміла навіть самому неприянь до цих людей: до дворушника Сивера, котрий, на відміну від Павла, залишився жити, до старої, але тільки вперше непразної Вишні, до Величка, що закрутив голову красуні Волхитці, ровесниці Доморада, яку отрок широко покохав, ледь тільки вперше побачив на великодньому гульбищі...

Усе дратувало Доморада: сіверянські звичаї, які хоча й були схожими на полянські, а все ж не такі, немов зумисно перекручені, недолугі, неоковирні навіть, через що й зростала в душі зверхність та злість на туземців[504]. І ще поставав перед очима, як живий, Павло, дивився на отрока з докором, мовляв, як же так, Домораде, ти ж охреститися мріяв, а нині ось на тризні поганській сидиш, печене м'ясо на могилі жереш... Від того все більше зростала неприянь і до Сиверових домочадців, і до всіх його численних родовичів, що сиділи ген попід лісом чи не на кожній могилі, жерли м'ясо з великодніми хлібами, пили на похвалу пращурів хто мед чи вино, в залежності від свого достатку, а хто й просту сур'ю, ба, навіть хмільний квас або березовий суровець[505] і вже поривалися співати поминальних пісень.

Ще коли жили вони удвох із Павлом за Десною, обіцяв йому старий скорняк піти літом до Чернігова, де, чув він, була християнська обштина, з тим, аби охрестили там Доморада. Мрія про хрещення відтоді не давала отрокові спокою. Коли ж від Сивера почув, що в Києвому граді багато християн, вирішив, що потрапить туди неодмінно – і куди ближче, ніж до Вручія, і город великий, стольний: там утікачеві з рабства легко сховатися, легко й прожити.

"Хай тільки поводень спаде – ніщо не спинить: пішки піду, на колоді Десною попливу, а все одно, Києва дістанусь і християнином справжнім, як Павло, а не Сивер оцей, дворушник сіверський, стану!" – раз по раз повторював про себе Доморад, немов обітницю Христові давав.

– Усе суще Родом поєднане і в Роді перебуває. Боги від Роду пішли і ним у Праві тримаються, люди ж – суть рід Дажбожий в Яві, а тому й жити потрібно родами, Пращурів своїх прославляючи, чії душі Землю нашу тримають, Божою силою в Сварзі

підвішену! – гучний Шамрів голос тут же й потонув у криках "Сла-а-ва!!", виголошених в кумирні капища тридцятьма горлянками перших мужів коропського роду та підхоплених багатьма іншими, що були на капищі поза круглою хороминою з Богами..

– Почнемо ж, Кологастові нащадки, сукупно з Дажбогом та отцями нашими, що незримо присутні тут, пожертву спільну во славу їх!

Шамро узяв спечений Ізборою великий та високий, мов прутень Ярила, великодній хліб з лискучою коричневою маківкою, що увінчана була шишкою, двома Божеськими Птицями та свастею, прописав ножем на його круглому денці криж, означаючи тим Дажбога, що має чотири сутності, і розрізав навпіл.

– Прийми, Подателю благ усяких, цей хліб від роду нашого! – волхв низько вклонився кумирові; за ним те ж саме зробили й усі присутні.

– Прийміть і ви, Пращури наші, хто нас породив і тримає на світі незримо, цей хліб від дітей ваших! – тепер уже на всі чотири сторони вклонився Шамро і половину хліба, розкришивши її над жертовним каменем, лишив біля кумира Дажбога, а з іншою, ламаючи її рукою, пішов по колу; разом із ним йшов ще й молодий волшебник з макітрою колива – частували три десятки найзнатніших родовичів, тих, хто на пряму, через отців своїх, походив від Кологаста.

Сивер стояв другим, одразу ж за Видутою, потіснивши навіть злого через те Любима – такою була воля Шамра, адже Жадан, отець Сивера, був старшим сином Рождена, Видута – молодшим. За Любимом височів Величко, за ним – решта родовичів, по першорідству, по тому, скільки в кого текло Кологастової крові. Ще шість десятків мужів, що не мали прямого рідства з пращуром Кологастом, не вмістившись в кумирні, стояли навколо неї: вони також отримали з рук Шамра свою дрібку великоднього хліба та ложку колива від волшебника.

За тим перейшли до требних хоромин: в усіх трьох стояли накриті білими лляними убрусами та вставлені обрядовими наїдками, жбанам з медом і сиченим пивом довгі столи: волховичі трудилися над ними увесь попередній день. Почалося храмування: спільна з пращурами треба.

Славив волхв пращурів, здіймалися над столами роги та утиці з липовими, чорничними, малиновими медами, вишневою сур'єю; родовичі, хмеліючи від випитого, гукали дужими голосами "Слава!" – аж луна котилася лісом, понад Ужеттю й вихлюпувалася на залитий прибутною водою луг. Захмелілий вже Сивер нетерпляче чекав того часу, коли волхв Шамро візьме до рук гуслі – надходив час кощуні співати, аби кожен, хто справляє нині сукупну з пращурами потребу, пам'ятав стежу роду свого, знав, чия кров тече у жилах його і не забував тих, хто світ тримає, не дає йому згинутися.

Ще восени, на минулі Діди, Сивер, розмовляючи з Видутою про свою лядину, прослухав дещо в кощуні – щось таке, що всю зиму не давало йому спокою; тепер же нетерплячка біла його, мов лихоманка – здалося тоді йому, чи ні?!

– Слава Богам нашим доблесним:

Роду, Сварогу, Макоші та Велесу! – почав Шамро:

– Суwirів Дажбог породив од корови Замунь,

Праотця Ора нащадки ми рідні,
Пращури наші з Богами єдині у суті,
Землю тримають, щоб ми тут жили!
Крилами б'є Мати-Слава, пісню співає
Про тих, що ворогам не здалися
На довгім шляху, що судилося Долею
Сувирам пройти до Пендебу,
Через Перусю вернутись назад,
Як вертається птах навесні...

Не вчулося!! Не здалося! – Сивер увесь аж вперед подався, боячись пропустити бодай одне слово кощуни, не звертаючи уваги на Видуту, що смикав його за рукав і щось говорив не надто слухняним уже язиком. Пендеб... І Перуся... Авжеж! Від здогадки Сивера аж у піт кинуло. Він тепер уважно вслухався в кожне слово кощуни:

... Згадаймо про те, що отці наші
У Сварзі блакитній обитель звели
І зорями дивляться звідти на нас,
Бачачи все, що ми діємо тут.
Кон берегти нам суворо велять,
Уложений ними з Богами!
Мати-Слава співає над нами.
Крилами б'ючи у Сварзі,
Туман розганяє зневіри,
Щоб бачили всі, хто живий,
Дорогу пряму до високої Сварги
І не звернули за Кон.
Мусимо знати усіх праотців
Від Ора славетного до Богумира,
Що з Подунав'я, рятуючи русь,
Вивів роди наші од ворогів.
А вже від нього до Кологаста
І до останніх, хто славен ділами!..

Гуділи гуслі, шуміли сп'янілі родовичі та їхній шум все одно перекривав дужий голос волхва, що вів свою довгу оповідь про подвиги власного роду. Він співав чи не про кожного старійшину-праотця роду, розповідаючи про великі битви, перемоги і поразки, про те, як об'єдналися роди росів, антів, суvirів, борусів, кравенців та ільмерців у Руськолунь і праотець Ор повів їх на полудень, далі від холодів, шукати кращих пасовищ для худоби; як прийшли вони зі своїми стадами до Пендебу і відвоювали собі найродючіші межиріччя; як Велес навчив там суvirів обробляти землю і як проживши в достатку багато поколінь, частина русів пішла таки назад, до рідних земель; як по дорозі опинилися вони разом зі своїми стадами в полоні могутньої Перусі, але щасливо вийшли з нього; як сувири, прийшовши на береги Десни, поставили в середині своєї

землі Воронжен і відтоді сиділи на його столі свої князі, і як пішли з руссю до Дунаю, але не втримались там супроти Замор'я[506] і змушені були йти назад, засіваючи своїми кістями чужі поля, поливаючи власною кров'ю чужі пасовища, як прийшли потім хозари і примучили рід, як за ними внадились варяги та сіли на Десні біля Чернегова, перетявши сувирам шлях у Дніпро, і як знову повернулись хозари, попаливши городи та городища, як занепав після Подунав'я Воронжен, а князі сіли в Чернегові...

Довго співав Шамро. Скінчивши кощуну, він пішов з гусями до наступної хоромини, аби усі родовичі чули, знали та не забували те коріння, що живить дерево коропського роду аж до останнього листочка, а Сиверові уже не пилося й не їлося, думки крутились тільки навколо одного: невже правда те, що він намислив і здогадка його вірна? Коли ж храмування скінчилось, усе було випите та з'їдене і родовичі, похитуючись, покидали капище, Сивер не витримав, підійшов-таки до Шамра.

- Скажи мені... Ти співав про якийсь... Пендеб - так? І ще - про Перусь... Де це?

Волхв знизу вгору уважно дивився на Сивера, наче вивчав його, уперше побачивши; а може він вирішував про себе, чи варто розповідати оцьому відступнику сокровенне? Нарешті сказав:

- Присядемо.

Коли вони сіли на лаву, Шамро мовив:

- Кощуні мені передав Божеслав, а йому інші волхви, що перед ним були... Пендеб - то земля на краю світу, за Ра-рікою, за високими горами, за сімома морями. Там в кисільних берегах течуть п'ять рік з молока, зовсім не буває зими, а пшениця й просо родять двічі на Свароже коло. Там скрізь у лісах диковинні звірі, небаченої краси птахи, що постають із попелу, в ріках повно коропа, немає голоду і хвороб, усі люди веселі та щасливі, там живуть мудрі рахмани, а хижі леви й пардуси їдять з їхніх рук.

В Сиверовій пам'яті в одну мить зримо постало далеке минуле.

- Я там був, - тільки й сказав і ствердно кивнув головою.

... Ще ніколи Доля не заносила їх так далеко, як того разу, коли вони з Фрейваром підрядилися охороняти купця-вірменина Месропа. Той протоптав шлях із Константинополя через Багдад та Дамаск в гірську країну Саманідів[507] і далі аж до підніжжя гір Куньлунь, туди, де сторожова застава хинів Янгуань перегороджує чужоземцям шлях до їхніх земель. Дуже вигідно продавши на тій заставі хінам виноградні пагони і грецьке вино, Месроп рушив на полудень, до Бгарату[508] - в хіндські землі, по слонову кістку та алмази. Пройшовши уздовж кордонів хинів, їхній караван перетнув озерний край Кашмір[509] і через Барамульську ущелину, що навпіл розтинає гірський хребет Панчала[510], понад бурхливою Вітастою[511] вони потрапили в Пенджаб - країну п'яти річок.

Після багатоденних переходів гірськими перевалами серед голих, безлюдних гір Гіндукушу, що виблискують проти сонця снігами своїх крижаних вершин, де людина на верблюді відчуває себе малесенькою комахою, мурашем, що повзе у самоті високою деснянською кручею, після узгір'їв Кашміру, де над тобою увесь шлях нависають

ошую ще вищі, аніж Гіндукуш, сліпучо-білі гори на ймення Гімалаї, вершини котрих ховаються десь за хмарами і дістають, певно, обителі чужинських богів, і перед якими людина починає відчувати священний трепет та усвідомлення власної нікчемності – після цих гір зелені долини п'ятиріччя видалися Сиверові небаченою землею казкового достатку.

Десь там, на іншому кінці світу, в сіверській землі мели завірюхи, на гірських перевалах скажені вітри та люті морози проймали караванників до самих кісток, а тут схоже було на місяць рюен[512] – вдень не жарко, лише вночі тягнуло холодом, аж до пари з вуст. Місцевий люд, це було видно, жив у достатку, поля пшениці та безліч стад гов'яда нагадували Сиверові рідну землю, от тільки ріки були куди ширшими від Десни та гори височіли з трьох боків, зайвий раз стверджуючи, що шлях сюди нелегкий, мало кому посильний.

За кілька днів їхній караван, рухаючись з найнятим місцевим провідником до якогось потрібного Месропові міста, де той сподівався дешево придбати хіндські коштовності, встиг переправитися через дві ріки – Чандрабгага[513] та Іраваті[514], але почалися дощі, набагато раніше, аніж звичайно в тих краях. Вода піднялася на кілька сажнів і затопила усі дороги. Караван більш, як на два тижні застряг у місті Лахор на лівому березі Іраваті.

В той час, як Месроп бісився з люті в караван-сараї і щоденно ламав голову над тим, що ж робити далі, оскільки наближалася весна – пора, коли дощі можуть не припинятися по кілька місяців, його сторожа тинялась без діла по торговищу. З диргемами в них було негусто, розгулятися купець не дозволяв, тож Сивер з Фрейваром, походивши за звичкою по місцевому базару – чи не стрінеться раптом Хозарин – частіше за все просто сиділи проти сонця під глинобитною стіною караван-сараю: грілися і ліниво споглядали галасливе хіндське торговище. У двох кроках від них кілька хіндів напнули під тією ж стіною велике полотнище, що слугувало їм за покрівлю від негоди і так жили.

Сиверові, хоча він, як і решта з їхнього каравану, не знав жодного слова потамтешньому, цікаво було за ними спостерігати. Найстарший з них був сивим смаглявим дідом з пишною бородою і тюрбаном на голові, вкутаний у довжелезний шмат тонкого жовтого полотна, поверх якого на плечах лежала тепла вовняна світло-сіра накидка. На лобі у нього красувалися наведені глиною чи крейдою три білі смуги, а над переніссям ще й червона кругла пляма. На шиї висіло кілька разків темного дерев'яного намиста. Решта четверо його співмешканців були молодими уношами, вдягеними у значно простіший білий одяг.

Сиверові жодного разу не вдалося побачити того діда сплячим. Як рано не вийшов би він з воріт караван-сараю, дід уже сидів на своєму килимку, непорушний, мов дерев'яний чи кам'яний кумир. Очі його були закриті, руки з чудернацько сплетеними пальцями покладені на коліна, здавалося, що він і не дихав. Те ж саме відбувалося і ввечері, а часом і вдень.

Сивер на той час вже надивився на обірваних дервішів[515] Самарканду та

Бухари, що мали неабияку пошану серед жителів та існували на подаяння перехожих, на інші чужоземні дива, проте дід у тюрбані вразив його найбільше. Скількись там часу на день він розмовляв із уношами, що жили з ним і які вклонялися йому з небаченою Сивером шанобливістю, а потім до нього йшли зовсім невідомі люди, з котрими він про щось розмовляв і які після того залишали йому прокорм, або навіть срібло та прощалися не менш шанобливо, аніж уноші.

Зацікавленому Сиверові якось здалося, що він почув у розмові діда з уношами знайомі з дитинства слова: начебто "Сварга", мовби "Матер-Сва"... Нашорошивши вуха, він почав прислухатися. Ну так! Ось же: "доля", "любіті", "уста", "дарма"... А ось ще: "ріка!", "коза!", "галава!", "барада"!

Чи він збожеволів?! А це: "твар"!, "ніч"!, "брат"!, "каліна"!

Калина! – і рукою ж вказав отой уноша на кущ калини по сусідству. Сивер тоді, певно, і рота роззявив з несподіванки. З того часу він, забувши про все на світі, прямо пожирав очима діда з його супутниками і боявся пропустити бодай слово зі сказаного ними. Він не наважувався заговорити першим, але потроху почав розуміти суть реченого дідом. Той повчав як уношів, так і людей, що приходили до нього, і з того повчання жив – так уяснив собі здивований Сивер.

Якось, вже під кінець їхнього вимушеного перебування в караван-сараї, той дід звернув увагу на Сивера і дав йому знак підійти ближче. Надивившись за довгий час на поведінку тих, хто приходив до діда, Сивер і собі проявив усю повагу до нього, на яку був здатен. З лагідним виразом обличчя дід почав розпитувати атітхі – подорожнього: звідки він та що його сюди привело. Сяк-так зрозумівши про що саме його питають, Сивер почав пояснювати рідними словами, що так були схожі на тутешню мову, але їх бакувало... Він озирнувся, безпомічно розводячи руками, коли дивний дід сказав, що розуміє його і спитав, звідки прийшов їхній караван.

Сивер бурмотів щось у відповідь, коли ж це побачив Месропового провідника і покликав того на поміч. На той час він уже непогано говорив на фарсі^[516], котру знав і Манджит.

– Звідки ти розумієш наші слова? – допитувався дід.

– Так речуть і мої родовичі, – відповів через Манджита Сивер.

– Як звуть твоїх одноплеменців?

– Сівери... – почав він і поправив себе: – Сувири.

Лише очі, що з несподіванки трохи розширилися, видали хвилювання діда. Він якийсь час мовчав, тоді сказав:

– Тут живуть сінди. Вони теж сувири... Ти вдома, синку.

Коли Манджит був здивований не менше Сивера, то що вже казати про юних супутників діда!

Старий по тому ще довго розпитував його про те, як живуть ті далекі сувири, що колись у пошуках кращої долі наважилися покинути оцю благодатну землю і Сивер, як міг, розповідав.

Коли вони, вклонившись, відійшли, провідник мовив:

- *Ти щасливий, Сивере: з тобою розмовляв сам ґуру Прапалак!*

- *А хто він?*

- *Брахман, мудрець.*

Навряд чи подив Шамра був би більшим, якби Сивер сказав йому, що повернувся з Вирію. Навіть у непевному світлі жирниць, що освітлювали храмину, Сивер побачив, як вираз недовіри на обличчі волхва в одну мить змінився розгубленістю, а затим мало не захопленням. Він наче й поривався щось сказати і не міг те зробити, від того, певно, мучився та нарешті здолав себе:

- Повідай! - видихнув із себе і вп'явся своїми чорними палаючими очима в Сивера.

Вже й розвиднілось, а Сивер розповідав і розповідав: Шамро хотів знати все про Пенджаб, про рахманів, про тамтешніх сувирів і про дива, ті дива, що в його очах робили Пенджаб казковою землею. Сиверові, котрий за своє життя стільки всього надивився, непросто було переконати волхва, що в Пенджабі немає молочних рік, а береги якщо й схожі на кисіль, то лише після повені, коли вони геть просочені водою. Зате там з лихвою чудернацьких звірів: слонів, учетверо більших, ніж тури, тигрів - велетенських смугастих котів, носорогів - вкритих бронею чудовиськ з довжелезним рогом на носі, мавп - звірят, що так схожі на людей, змій - таких великих, що здатні задушити і проковтнути дорослого мужа, павичів - небаченої краси птахів з хвостом, схожим куц шипшини, що рясно зацвів і папуг, таких розумних, що вони вміють розмовляти людською мовою...

Розповідав про два врожаї - літній та зимовий, про магарадж, які живуть у сяючих золотом та білим каменем житлах, краса яких подібна до велетенських квітів... Розповідав про кам'яні кумири тамтешніх богів - триоких, багаторуких та багатоголових, або з головою слона чи мавпи... Розповів про свою розмову з брахманом Прапалаком...

- Розкажи мені як туди дійти, - здавалося, що волхв мав намір рушити туди ось прямо зараз.

- Я знаю два шляхи до Пенджабу. Один, той котрим я потрапив туди уперше, важкий та довгий, лежить через гори. Та є ще інші - коротші і легші. Коли йти звідси, то треба прямувати на схід, до Ра-ріки, опуститися по ній до гирла, обігнувши хоч ошую, хоч одесну Джуржанське море, пройти на полудень, до города Рей[517], що лежить у землях Саманідів, а звідти вже треба буде йти прямо на схід сонця, перськими землями, що звеш ти Перуссю, аж доки не потрапиш у землі синдів - ото й буде Пенджаб.

- А як довго туди йти?

- Коли рушити прямо зараз, то з конем до Покрови, гадаю, доберешся. Правда, з нашими кіньми через пустелю не пройдеш, але в Реї можна купити верблюда, - Сивер хоч і говорив без посмішки, але Шамро все одно відчув щось схоже на приховане глузування: "То що, може вже й рушиш?".

- Можна ще спуститися Славutoю до Руського моря, припливти в Царгород і вже звідти через Багдад та Басру[518] - там збирається багато купецьких караванів - іти

понад морем арабів: так ти теж дістанешся Пенджабу, та я понад тим морем не ходив. Пустеля там і татби доволі, та коли караван великий, у кількасот верблюдів, то і охорона сильна...

Шамро змінився на очах. Він тепер ставився до Сивера майже як до рівного собі, мужа, котрий хоча і не відав, але незмірно більше бачив, аніж він, Шамро; до того ж бачив не просто чужі краї, а оспівану в кощунах землю пращурів, де розмовляв із самим рахманом і та розмова цікавила волхва найбільше.

- Згадай, що ще казав тобі Праполк! - не відставав Шамро.

Сивер на його вимогу вкотре перебирав у пам'яті ту давню подію: півтора десятки літ сплило... Що ти тямиш у житті, коли тобі трохи за двадцять? Згадав, як колись отець його Жадан, на смертному одрі наказуючи синам повернутися до роду свого, прорік з гіркотою: "Тільки зрозумієш, як жити треба, а вже й помирати час..." Та молодості притаманна пуста самовпевненість, а не бажання усвідомити суть речей.

А щось іще таки казав йому тоді брахман. Що?! Щось таке... тоді воно видалося йому пустим, нікчемним... він пораду якусь дав... Не згадати тепер... Жаль. Так воно в житті й виходить: те, що колись здавалося тобі несуттєвим, легковажним, через літа набуває невідомої ваги - усе віддав би, аби згадати, повернутись. Що ж сказав йому на прощання Праполк?!

- Не можу... - безпорадно розвів перед волхвом руками Сивер: - Забув...

Постояв, постояв на виході з хоромини, і поглянувши зніяковіло на Шамра, пробубнів:

- Піду... Коли згадаю - скажу. Слово даю.

І вже коли й за капище вийшов, немов блискавка вдарила в мозку: - Згадав! Нарешті згадав!

... - Що б ти хотів запитати у мене? - поцікавився у нього наостанок брахман.

- Я шукаю свого ворога! - саме собою вихопилося у Сивера. - Скажи, як мені його знайти?!

- Він у тобі, - помовчавши, відповів Прапалак. - Знайди спочатку себе... - і закрив очі, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

- Подякуй йому, - прошепотів Манджит і Сивер поклав на килимок срібну стелазь.

Коли пізніше він розповів Фрейварові про свою розмову з брахманом та про його останні слова, свей лиш рукою махнув: мовляв, не забувай собі голову. Так воно й сталося - забулося, припало порохом літ, але не згубилося, не вивітрилось. Прийшов час і пам'ять витягла його зісподу - навіщо?

Схвильований, він мало не бігом повернувся до Шамра:

- Я спитав у брахмана, де мені знайти Хозарина, мого ворога, а Праполк відповів, що ворог у мені самому. І що мені потрібно спочатку знайти себе...

Вони стояли і мовчки дивилися один на одного.

Стара Чижиха, котру вже мало хто з родовичів пам'ятав по імені - Полада - була знаменитою бабою-сповитухою, яка десятиліттями приймала в Коропі пологи. Добрій

половині коропців, що народилися і вирости за той час та мали вже навіть власних онуків, пупи зав'язувала саме Чижиха. Низенька, кругленька, носик як жолудь, метка й непосидюча, вона не ходила, а бігала, вірніше – котилася, мов колобок. "Чижиху, як випростається, конем не доженеш" – незлобиво підсміювалися коропці, бо любили свою сповитуху. Ніхто ніколи не чув від неї лихого слова: усіх звала ягідками, лебідками, соколиками та коточками.

– Родити мені скоро, – прийшла якось до неї Вишня. – Ти вже ж не відмов мені, бабусю. Боюся я...

– Пощо, моя ти ластівочко? – беззубо усміхнулася стара і дійсно стала схожою на рум'яний колобок.

– А раптом щось станеться?

– І-і-і... – тоненько затягнула сповитуха: – Дивне ти мені речеш: станеться... Що може статися?! Коли вже понесла – народиш та й по всьому.

– Не відмовиш, бабусю?

– Відмовити по Праві не можу, якби й хотіла: Божий се труд. Іди дитятко. Прийде та година, нехай муж твій за мною явиться.

... Біль розривав Вишню зсередини. Вона в нестямі щось кричала на ложі в горниці, піт лився з неї градом і крізь той біль, що затулив собою увесь світ, часом звідкілясь здалеку чулося Чижишине: "Тужся, ягідко, тужся, Вишенько..." А потім, коли стало зовсім нестерпно, смертельно боляче, їй здалося, що біль всередині ковзнув із неї назовні, неначе з високої гірки і не встигла вона прийти в себе після полегшення, як почувся якийсь писк, якесь котяче нявкання і бабин голос:

– Прийшов, лебедику! Ач, який довгий: в отця увесь... А де моя сокирка[519]?.. Ось ми зараз пупочок тобі зав'яжемо, коточку...

"Це ж про моє дитя..." – Вишня підвела на тоненький плач голову, побачила на Чижишиних руках мокре рожево-червоне тільце, чубату чорняву голівку, затурбувалася:

– Плаче, бабусю! Дай мені!

– І-і-і... Не можна, зірочко!.. А ти куди, соколику?! Назад, назад! Син у тебе. Зараз же мені двері зачини! І купель, купель неси, чуєш, соколику?!

Сивер забігав, мов ошпарений. Вискочив у двір – Величко з Доморадом товклися біля ґанку.

– Ну що там? – спокійно, мов би йшлося про якесь козеня, поцікавився Величко.

– Син!

– А-а-а... Добре. Древоділом буде.

Ото й усе: що їм, молодим?

– Домораде, воду нагрів?!

– На-а-грів...

Під казаном догорало багаття, поверхня води парувала. Нагонив своїх домочадців – забігали, заметушились: понесли до горниці відра з окропом та холодною водою, корито.

Баба знову нікого не пустила. Перша купіль для новонародженого немовляти, яке щойно прийшло у цей світ нічим не захищене від злих, ворожих сил, має бути особливою, тож сповитуха готувала її неабияк: купала немовля в гарячій воді з коренем девясилу, аби виріс мужем міцним, нездоланим, як отець його, діди та пращури. Скупаного сушила біля печі, що палахкотіла у жарко натопленій горниці – нехай звикає до тутешнього Сварожича, а той до ще одного домочадця, затим взялася, нашіптуючи, кропити горницю, себе, Вишню та дитину – від злих духів, від Нав'їв – і лише потім передала малого крикуна матері:

– Ти бач, який горластий! Весь у діда! Оце тобі, сонечко, зілля, покладеш у вашу постіль, а це в колиску, а це ось носитимеш за пазухою, як на людях будеш – від лихого ока воно. Гляди ж, не сплутай, рибонько!

І прочинивши двері, зумисно строгим голосом гукнула:

– Ну, де вже там колиска?!

Кленова колиска була старшою від Сивера, бо такі речі, щоб рід не перевівся, ніхто з господарства не викидає. Хтозна кому першому в роду вона прислужилася: чи й не самому Рожденові? А що вже усім Жадановим дітям – і до ворожки не ходи. Знайшлася вона ще восени все в тій же робітній кліті отчого житла; Сивер останніми днями лише замінив у ній одну боковину, геть побиту древоточцем та Вишня підшила до основи нову попінку – усе в колісці має сповна, до останку відслужити родові. Збігав до стодоли по житню солому, набравши ледь не оберемок, ускочив до кліті, прихопив колиску та приготовану Вишнею хлібину, подався нагору.

З острахом зайшов. Дитя вже затихло, припавши до матиного молока; Сивер ніяково стояв, переминаючись з ноги на ногу, доки Полада встеляла колиску соломою, відчував себе зайвим, навіть трохи чужим.

Поклали нагодоване, спеленате в шмат старого зношеного матір'ю полотна немовля, поряд з ним хліб. Сивер зняв з пояса свого ножа в ножниці, притулив поряд із сином – нехай оберігає його первістка від зла.

– Ну все, – розвернула за плечі новоспеченого отця баба, – іди, коточку. Нехай посплять.

Перед ґанком, не знаючи куди себе подіти, стовбичили Доморад з Величком – Сивер мовчки пройшов повз них, зупинився посеред двору. Погляд чужих очей заважав, схотілося самоти. Вийшов за ворота. Прибутна лизала колію дороги за якихось два сажні перед ним: не треба нікуди й ходити по воду – з воріт вийшов, зачерпнув обережно відром і хоч худобі давай, хоч сам пий.

Перша зелень торкнулася вже верболозів – ледь-ледь виткнулися з розпуклих бруньок перші листочки, а як змінилося усе навколо! Замість сірувато-бурого неживого луку тепер, скільки око сягало, вилискувала блакиттю відбитої Сварги і подекуди несміливою ще зеленню кущів прибутна, білі хмарки пливли угорі і розчинялися в воді, по луку серед напівзатоплених кущів та старезних дупластих верб плавало розмаїте птаство, з лісу неслися багатоголосі вже співи крилатих щебетунів, красне сонечко пригрівало Сиверову спину і ліву щоку, а легкий вітерець ніс приємну прохолоду – в

душі свято і навколо теж!

Син... Протинявшись по чужих світах мало не все життя, дожити до сивого волосся, вважай, до старості, і повернувшись до свого роду з єдиним бажанням притулитись до котрогось з братів чи братаничів, аби в теплому кутку дочекатися смерті та й лягти в рідну землю біля могил тих, хто тебе колись породив – а замість цього отримати у винагороду від Долі все, чим багатий кожен з твоїх родовичів, окрім тебе, колишнього, чого ти сам ніколи не мав та навіть і не сподівався мати – за що це все тобі? Дивно, але варто було повернутися на рідну землю, як пішло життя твоє просто і легко, наче віз під гору. Чому? Це від рідної землі сила така йде чи від роду твого? Ти прагнув кутка свого в чиємусь житлі та ще хіба ловів доста, а отримав і житло власне і жито, і жону, і лови, і ремесло. А тепер ще й сина!

На Видуту колись сердився, що жону тобі нав'язав, а слід було б за це стриеві в пояс поклонитися. Рикуш толоку зібрав – житло махом звели. Вишня щастям по вінця наділила. За все попереднє життя не мав стільки клопотів, як за минулі літо та зиму, зате поволі геть вивітрилися з голови усі оті сумніви та гризоти, що мучили його від Ломбардії до Коропа – коли маєш щодня повно турбот, ними одними голова лише й забита.

"Кожен птах повертається до свого гнізда" – сказав йому колись Шамро. Кожен! Он їх скільки – усі повернулися, ну, майже всі... І ти міг не повернутися, можливо, сто разів міг не повернутися, одначе ж стоїш тут. Стоїш, вважай, на тому ж самому місці, з котрого колись давно усі твої поневіряння й почалися: немов пішов по колу – велетенському такому, на весь світ, колу – йшов, йшов та назад і прийшов.

Спитати б себе: навіщо ходив? Що шукав – минуле щастя? Чи кого – Хозарина, ворога свого? А недарма ж Праполк сказав колись: "Знайди спочатку себе"... То, може, правда, себе шукав та оце тільки тепер і знайшов? І тому жити стало легко і просто, як з гори підвода котиться?!

Бачиш, як воно виявляється: не лише річ загублену можна шукати, чи звіра в лісі, чи ворога, але й себе. Може, навіть в першу чергу себе. Може, навіть не один раз. Часом і все життя. Бо без цього, виходить, ніяк.

... А сина Молибогом назве: стільки молився за нього та Вишню!

Епілог.

Літа плинуть, як вода в Десні, та коли вірніше сказати – намотуються щільними витками на твоє життя, як смужка сиром'ятного ремня на кибиць[520] руського лука, коли лучник хоче склеїти її частини між собою. Від Великодня до Великодня, від косовиці до косовиці – одне за одним: чого не навчився робити, чи з якоїсь причини не встиг минулого літа, мусиш навчитися або зробити тепер – Сварог дарує тобі ще одне своє коло – вчися, дурню! Бо коли не зробиш і цього літа чи потрібну мить проґавиш, хтозна чи й виправиш потім той огріх живота свого.

Рикушевій сотні сіножать дісталася цього літа найближча – між двома деснянськими протоками: Короп та Вить, за пастовнем, справа від плавучого мосту. Коли, повертаючись у город, ішли косарі понад Коропом, там, де протока робить

поворот ошую, відкрився їм з-за верболозу двір пришлеця Сивера, що, повернувшись три літа назад зі своїх скитань, виселився з города та й приліпився зі своєю господою поряд з валом спаленого хозарами Вишнякового городища на протилежному березі, якраз навпроти коропського коліна.

- Жиру-у-є Озарич, - обернувся до Новака Будай. - Три літа тільки минуло, як звели йому терем, а ти дивись - вже новий собі зижде!

- Що терем, - двір наскільки розсунув... Вже не тин, а ціла стіна і ворота немов у граді. Жирує, це ти вірно речеш, - не змовчав дрібний, мов біб, Паско. - Бач, за три літа нарочитим мужем став, з купцями сурські вина розпиває, закупи тепер у нього й рядовичі. Чого б не жирувати - на всьому готовому. Від Десені, казали люде, пуди срібла йому лишилися...

- Паско, ну що ти отсе мелеш безкостим своїм язиком?! - обурився Рikuш, що випадково підслухав ту розмову. - Які пуди срібла?! Став би він з ранку до ночі на купецьких забаганках сокирою махати? У мене теж і закупи, й рядовичі, то, як тебе послухати, і я жирую?

- Ти коваль, Рikuше, як і дід твій, і отець - хто не знає? Молотом своїм, хитрістю ковальською срібло собі куєш. Супокон віку - різана до різаної, ногата до ногати, - вступився за Паска Будай: - Ти собі терем звів? Отож! А тут прийшов на все готове, ми ж йому толокою житло звели, так, бачиш, розкидав і нове ставить - наче тобі в купця якого.

- Що то за швець, коли сам без чобіт ходить? - не змовчав і Новак: - Та й хіба ж не ти, Будаю, казав йому на тій толоці, що дерево негодяще? На теремах і ми з тобою нині взвить маємо - дякуй Озаричу.

- Сивер подруг мій з малих ще літ: не дам нікому гудити, - набурмосився коваль. - А терем він мені давно рветься звести, тільки місця в дворі мало.

- От нащо вам ті тереми, га?! - вже й рябий гончар Тетеря не змовчав. - Наче подуріли люде на тих теремах, пнуться за купцями: з десятків уже стоїть, коли не більше.

- Ось зачекай, як уперезв'їдти, - підвів до неба очі Паско, - своєю блискавицею - горітимуть, мов скіпки. Не перед добром се...

- Ну ви бачили віщуна?! - реготнув Новак.

- Мовчи, заступник Озаричів! - анітрохи не знітився Паско. - Ще тільки косовиця, а білих губ у бору - ступити ніде. На війну се, казав мені Хотен. А він на волшбі знається...

- Вірно речеш, - підтримав малого ще один косар, бондар Гладиш, - щось та й буде: як не сього літа, то наступного. Пес мій ями по двору риє й риє, по ночах вити взявся...

- А ми коли стояли отсе з десятком своїм на стіні, то два сичі всю ніч на Полуденних воротах хухукали, - згадав Тетеря. - Лихо на город кличуть.

Сиверів двір був уже за їхніми спинами, провісник Паско, завівши мову про війну, вціпив у самісіньке око, бо балачки про лиховісні знаки та нещастя, що вони їх пророкують, не стихали до самих Лугових воріт. Найбільше говорили про розбрат серед

руських князів, що кілька літ тягся поміж трьома Святославовими синами і обернувся смертями двох – Олега та Ярополка. Минулого літа на великокняжому столі Києва усівся останній з них, Володимир, і хоча котора [\[521\]](#) князівська начебто й скінчилася, та щось таке вчувалося на підвладних Києву землях: щось непевне, хитке витало їх просторами і вся Русь завмерла, як ото буває, коли переходиш болото, перестрибуючи з купини на купину, і в черговий раз стрибнувши, завмираєш на одній нозі стоячи, бо не знаєш куди іншу поставити – і на одній не встоїш, і стрибнути, здається, нікуди. Сидячи понад Десною, хіба добереш, що там коїться, в стольному городі Києві, серед отих князів та великих бояр. Відчували коропці тільки одне: щось має статися в Києві і коли почнеться – не омине воно і їх. Ще перед полудням був бирич з самого Чернігова, виголосив княжу волю: мусить рід коропський, щойно вбереться Десна в береги, спустити на воду насад і два десятки воїв мають тим насадом дістатися Києва – князь Володимир зве Русь на брань. Попливли і з тих пір про них ні слуху, ні духу. Тож виходило, що ознаки лиха не даремні, а яке там буде – поживемо, побачимо. На тому й розійшлися косарі шостої сотні.

Сивер теж повертався з косовиці – їхав конем, бо восьма сотня косила ген там, на західному кінці коропського луку, а йому вкрай треба було до ночі покінчити з тесом для покрівлі нового терема, адже одна з клітей була вкрита лише наполовину. Ще два літа назад, коли ставив терем купцеві Ждану, намислив звести й собі не гірший. Хотілося, щоб не дорікали йому коропські древоділи, хай навіть і поза очі: от, мовляв, тереми іншим ставить, а в самого, погляньте! – ні те, ні се – житло стінами із землі тільки наполовину вилізло, зате горниця є – сидить на ньому, немов сідло на корові. Мав по зимі доста часу, аби вибрати в пущі найкращого дуба на стіни терема, липи на підлогу в горницю та осики на тесову покрівлю, бо вже три минулі зими разом зі своїми рядовичами провів у лісі з сокирою: після того, як звели Жданів терем, відбою від бажаючих і собі мати таке житло просто не було – прознали і в Сосниці, і в Борзні, і в славному колись Воронежі. Приїздили й донині приїздять ліпші та нарочиті мужі – як не купці, так старійшини чи багатішті-ремесники. На срібло не скупляться і торгу не ведуть, бо на всю округу, на шістдесят верст немає іншого зиждителя, здатного диво таке звести.

Тож не побоявся осуду коропців розкидати попереднє житло, хоча на ньому стіни ще тільки сіріти почали. Та ще й розмахнувся, бо було чим рядовичам платити, і двір збільшив, простий тин на городьбу частоколом замінивши, яку-не-яку башту над ворітьми звівши, льодовник та медушу поставив, а ще мильню і колодязь з журавлем, щоб не ходити по воду аж до протоки. Знав, що плестимуть небилиці, заздрощі почнуться, але махнув на те рукою. Тепер двоє закупів господарству лад дають, бо сам не кожного дня дома буває, часом і по тижню доводиться бути відсутнім. Срібло завелось не лише, щоб нужду якусь прикрити, а й про чорний день лежить. Одна біда – на лови тепер вільної години немає: хіба якийсь місяць-півтора, до Святків.

Минулого літа родовичі вибрали його нарочитим мужем – чи то з поваги до крові, що в ньому текла, чи купці, котрим тереми зиждив, слово замовили, тільки сидить

тепер у вічниці і слово його щось та й значить для роду. Звідтоді й заздрість пішла поміж людей, а можливо, й не заздрість: щось у ньому, Сиверові-відступнику, дратувало часом деяких родовичів – то думка в нього не така, як в інших, то слово впоперек усім скаже і на своєму стоїть до останнього... Коли раніше Озаричем кликали поза очі, то тепер через одного так звертаються, не гадаючи навіть: образиться він чи ні нагадуванням тим про огріх отця свого, що через надмірну власну гординю до погибелі найближчих Сиверові людей призвів. Гнів та лють душили його спочатку, а тоді, помисливши, вирішив не звертати уваги: Озарич, то й Озарич. Спочатку гадав, що подразнять, подразнять та й відчепляться, але з часом і звикся з тим прозвищем – воно в нього третім, та ні, четвертим за життя було. Хто з чужих не знає, гадає, що отця Сиверового Озаром кликали, а хто знає – тому вже й байдуже.

Нині ж думка плелася про те, як покрівлю над новою робітнею кліттю швидше закінчити, доки дощі не почалися. Їхав поміж лугом та нивами і вже за посадом, біля Гульбища стрів братанича свого Величка, що теж на коні, з трьома іншими родовичами і Любимом на їх чолі повертався гостинцем з Борзни – послані були старотцями до сусідів, аби по-мирному владнати суперечку з поромом через Семь, що її заварив княжий тивун Седень з Ратичева, покаравши борзенців вирою за прогнилі дошки на поромі, через що кінь тивунового бирича ногу пошкодив, у дірку провалившись. Борзна на Короп осердилася, вважаючи, що коли пором на межі їхніх верв знаходиться, то й виру слід навпіл ділити. Коропці ж тому всьому диву давалися, бо плату за перевіз здавна вже брала собі Борзна та й поромники були їхні, і сам пором ночував на лівому березі Семі. А що борзенці погрожували коропців поромом не перевозити, якщо виру не поділять і в город до себе не пускати, то й відрядили туди слів[522] своїх, вибравши найсильніших серед мужів і Величка, як велетня, теж, а на чолі поставивши сина старійшини, Любима, – уміє муж такі справи залагоджувати. Рід сольству дав із собою три корчаги тридцятилітнього меду і вволю смаги, тож в Борзну приїхали не з пустими руками і в борзнянській вічниці сли два дні й дві ночі разом з тамтешніми старотцями безвилазно судили-рядили, як бути з тивуною вирою та поромом. Вже другого дня коропські корчаги було випито, але смага лишалася, тож, аби добру не пропадати, борзенці принесли свого меду та трохи помилилися – тепер смага скінчилася, а мед лишився. Коропцям час було й назад їхати, проте хто ж відпустить гостей, коли мед на столі? Двох овець пустили борзенці під ніж, а гідності своєї перед слами не втратили. Так ото й другої ночі дочекалися, а затим уже й ранку. Старотцям борзнянським з молодшими від них коропцями за столом змагатися було важко, тому більшість з господарів під кінець і лика не в'язали, та все ж порішили, що тивунова вира, як не крути, не та причина, через яку слід із сусіднім родом котору чинити, тим більше, коли там такі славетні та гостинні мужі, як ці сли, живуть.

Задоволені коропці, а Любим – понад міру, рушили додому і коли перед посадом стріли Озарича, борзнянський мед з їхніх голів ще не вивітрився, навпаки, декого на сонці розвезло дужче, аніж у вічниці. Величко від позаминулого літа вже був у злюбі та жив із жоною у власному житлі за городськими стінами, а тому, побачивши стрія,

зрадів, ліз до нього, ледь не падаючи з коня, зі своїми обіймами і взявся плести щось недоладне про стрінутий ось недалеко купецький обоз із десятком проданих у рабство сіверян.

- Дивився я на них стрію, - незграбно ворочався Величків язик, - а дівки такі ж гарні: з лица хоч воду пий... І такий жаль мучить мене, стрію! Навіть про сестер твоїх, Забаву та Звабу згадав. Завезе їх, сердешних, той чужинець за тридев'ять земель, - просторікував далі не надто слухняним язиком велетень, - дістануться невідомо кому, а могли б же ж родові своєму хіба таких мужів дати. Ех! - братанич навіть головою скрушно похитав.

Сивер, думкою був весь біля свого нового терема, а тому не надто уважно слухав Величка: щоліта чужі й свої купці везуть з Русі рабів на продаж - діло це звичне і що ти поробиш, коли життя так влаштоване?

- І до чого ж вони огидні ці чужинці! - вів далі богатир. - Та чи ти мене слухаєш, стрію?!

- Га?

- До чого, кажу, огидний той купець: увесь чорним волосом поріс, ніс мов у орла того, гачком, ще й на лиці аж дві бородавки, як квасолина завбільшки...

- Що?? - вигукнув раптом, аж на стременах підводячись, Сивер: - Повтори!

- Бородавки, кажу, у того купця...

- Де?!

- Отут... - промимрив братанич, розгублений поведінкою стрія і вказав перстом на своє перенісся.

- Де, речу, ти бачив його?! - мов кліщами ухопив Величка за десницю Сивер. - Кажи!

- Та ти чого, стрію? - здивувався богатир, звільняючи руку. - Верст, може, й за десять. Ми щойно Зозулин ручай проїхали, коли стрілись вони - від Жорновок повоз їхній рухався. А нащо він тобі, той купець?

Та Сивер, і слова не сказавши, уже зірвав з місця свого коня - сли не встигли ще й словом перекинутись, а Птах летів уже навзаводи, тільки курява здіймалася слідом.

Вірилось і не вірилось. Стільки літ шукати свого ворога по всьому світі, а знайти отак просто і де? - тут, на рідній землі! Дива! Тому не вірилось куди більше. Вилетіли, вивітрились з голови усі заповіді Христові: про прощення ворога, і про любов до ближнього, бо коли жив понад два десятки літ однією думкою про мсту, так, що вона усю долю твою, всю життєву дорогу вистелила одним тим бажанням помститися, тоді мало що важать ті дивні заповіді супроти покону десятків поколінь твого роду

Покинувши Птаха біля воріт, Сивер притьмом вскочив до двору, хутко, мов той отрок, мовчки гайнув теремом мимо здивованої Вишні до горниці, схопив зі стіни в оберемок лук, тул зі стрілами, свої топори та броню, проторохтів сходами і лише в сінях, спинившись на мить, спитав:

- Де мої сакви?!

- Що сталося?

- Величко Хозарина бачив! Де сакви?!

Добре, коли жона мужа свого з півслова розуміє. Мста! - зрозуміла Вишня. Сивер зібрався вчинити мсту, як покон велить і ніхто не може стояти нині на його шляху. Хоча тривога й стиснула жіноче серце, та Вишня шмигнула до робітньої кліті, хутко віднайшла там сакви і подаючи їх мужеві, стурбовано запитала:

- Що з харчу візьмеш? - І подалася до кліті.

Хіба про харч думають, збираючись мсту вершити?! Сивер махнув рукою:

- Не до їжі тут! До ранку повернусь. Ну, може, наступної ночі, не пізніше.

Та коли вже склав у сакву броню, помисливши якусь мить, узяв і другий подорожній міх - із повстю. На таке збираєшся, що слід до всього бути готовим.

- Хоч зозулинець [\[523\]](#) візьми, - Вишня вже встигла повернутись у сіні.

Сивер мовчки кивнув на знак згоди, узяв з рук жони невеличкий вузлик, вийшов надвір.

- Бримо! - гукнув пса і Вишня зрозуміла, що вони з Молибогом залишаються удвох.

- Бережи сина. Де він?

- Спить...

- Не сумуй, ладо, - підбадьорливо усміхнувся до Вишні Сивер. - Все буде добре!

Вже за ворітьми, біля коня поцілував супругу, скочив на Птаха, свиснув до Бримо і не озираючись, риссю подався геть.

Міскавейх - купець, муж, що розміняв уже сьомий десяток, був опасистим чолов'ягою, широким в плечах, коренастим, трохи вище середнього зросту. Мав міцні, вкриті жорстким чорним волоссям руки, короткі, проти його тулуба, трохи кривуваті ноги, - як у кожної людини, що майже все життя провела в сидлі. З розхристаного на широких грудях платна виглядав цілий жмуток того ж таки, колись чорного, а тепер посивілого, волосся. На голові купця волосся сивіло якось нерівномірно, шматками, а тому здавалося плямистим. Ледь розкосі темні очі з важкими повіками, горбатий ніс і широке підборіддя говорили, що Міскавейх людина норовлива, жорстка та зверхня у поведженні з іншими. І дійсно, хіба що двом чи трьом людям у всьому світі, купцям із розгромленої руським князем Святославом Хозарії, звідки він був родом і котрі знали Міскавейха ще замолоду, було відоме його справжнє ім'я. Навіть двоє його найвідданіших помічників, що були поряд із купцем останні вісім літ, і ті зверталися до нього не інакше, як "мій господине".

Міскавейх змолоду був відлюдьком, ні з ким не водив дружби, хоча ніколи не відмовлявся від далеких чи небезпечних переходів в об'єднаних купецьких валках - караванах, бо вважав, що в купецьких справах і так занадто багато ризику, тому, коли випадала можливість його уникнути, він не роздумував. Проте ніхто і ніколи не назвав би його боягузом - таким не місце серед купців. Купець не лише має справу з товарами та сріблом, він ще й повинен уміти боронити своє добро: добре володіти мечем, луком та списом - одним словом, бути ще й воїном.

Хтозна чому, але він ніколи не мав сім'ї, а, відтак, йому і нікому було передати свою справу. До того ж, золото, що часом рікою пливло до його рук, так само широким

потокі і покидало їх, не затримуючись надовго у свого нового власника. Його ровесники давно вже сиділи на місці, справи їхні вели сини, зяті чи помічники, якщо хтось із них і мандрував часом, то лише до великих міст, таких, як Багдад, Хорезм, Константинополь чи Київ, де їхні товари перекупували місцеві купці і вже вони везли їх далі, вглиб земель. Міскавейх же сам, особливо на Русі, забирався у такі нетрі, куди його одноплемінники навіть і дороги не знали.

Колись давно він, підступно заволодівши у сіверській землі двома сестрами-близнючками, продав їх до гарему кордовського [\[524\]](#) халіфа Абд-аль-Рахмана, отримавши за них нечувану плату чистим золотом, рівним вазі обох сестер. За отримане золото він придбав собі скеофора – морського торгового вітрильника і мав наміри швидко розбагатіти, але вже через два роки страшна буря викинула його корабель на прибережні скелі в Гібралтарі. Із шести десятків людей, що були на вітрильнику, врятувався лише він один і мусив починати все заново, з нічого.

І знову він вдався до торгівлі рабами – сакалібами [\[525\]](#), бо зрозумів, що то найпростіший спосіб розбагатіти. Інколи перекупував молоденьких рабів у інших купців на півдорозі до Константинополя, інколи ж сам підбирав у землях уличів та тиверців найкрасивіших дівчат, часто обманом, лжею, інколи силою оволодівав людським товаром і потім вигідно перепродавав у єгипетські та сирійські гареми арабських шейхів та емірів. Він узяв собі за правило ніколи не заходити вдруге туди, де вже одного разу купував, чи брав у полон сакалібів. Зібравши досить золота, покинув цю часом надто ризикову справу і проторував шлях аж до далекої країни Сіне [\[526\]](#), звідки возив до ромеїв, франків та кордовських арабів хінські коштовні тканини і прянощі.

Йому вдруге не повезло: якось серед Аравійської пустелі на великий караван із понад двохсот верблюдів напали розбійники, багатьох купців перебили, а деяких, в тому числі і Міскавейха, з огляду на їх міцну статуру, продали у рабство. В сирійських каменеломнях, падаючи від втоми, під палючим сонцем він разом з іншими рабами два роки видобував мармур, аж доки щасливий випадок не допоміг йому втекти. Інакше, як дивом те його спасіння назвати не можна було і для когось час, проведений у рабстві, став би наукою на все подальше життя, але тільки не для Міскавейха.

Він утретє взявся заново наживати добро: втерся в довіру до молоденького, але багатого херсонеського купця, що несподівано втратив батька, був тому помічником та порадиником; використовуючи свої знайомства серед можновладців багатьох країн, за кілька років потроїв статки Феодора, а потім, коли той став безмежно йому довіряти, утік разом зі скарбницею купця до Базилеї Ромайон [\[527\]](#). Набравши в Нікеї [\[528\]](#) помічників та охорону, ходив до франків, чехів, ляхів і, оскільки був уже немолодим, то подумував по власну забезпечену старість де-небудь на одному з грецьких островів. Кілька разів гірко навчений життям, він частину вкраденого у Феодора золота про чорний день сам закопав у садку власного невеличкого будинку в Нікеї.

Хоча Міскавейх, незважаючи на поважний вік, ще мав доста здоров'я, проте почав вважати, що дійсно, не пристало вже йому, маючи такий поважний вік, мандрувати по

всьому світові і хотів якомога швидше купити омріяний палац та й осісти в ньому, а торгівлю з усіма пересторогами довірити двом своїм молодим помічникам. Проте для здійснення мрії не вистачало якихось півтора-два десятки фунтів золота і він вирішив, усупереч власним правилам, востаннє зайнятися торгівлею сакалібами, для чого й подався на Русь – туди, де колись давно йому так повезло із сестрами-близнючками. До того ж, там можна було задешево придбати віск, котрий серед константинопольських християн користувався великим попитом і коштував разів у десять дорожче тієї ціни, за якою його продавали по своїх ведмежих закутках руси, а також найкращі хутра чорнобурих лисиць та чорних куниць, за які на східних базарах можна було правити шалену ціну.

Цього року, через Київ та Чернігів діставшись Десною Ратичева – погосту київських князів на час полуддя, і пройшовши угору по її течії аж до городища з назвою, що її звичайній людині навіть вимовити важко – Щиж[529], він зі своїми людьми – помічниками та охороною, верхом на конях, з товаром – півтора десятками куплених сакалібів: сіверянських уношів та унотей, з цілою валкою підвод, навантажених воском, хутрами і бобровою залозою, повертався назад.

Міскавейх не любив ходити відомими усім шляхами, він завжди волів пересуватися одному йому відомими стежками, бо вважав, що в землях, де живуть сакаліби, і де "гостям", як звуть тут купців, за місцевими звичаями майже ніщо не загрожує, дешевше обходити міста, в яких беруть мито, стороною.

Ще учора він всупереч власній звичці збирався зазирнути на зворотному шляху в одне городище, що стояло на лівому березі деснянської протоки, якраз у те, де майже тридцять літ назад так вдало отримав у власність сестер-близнючок, і куди його останнім часом якась невідома сила просто нестримно тягнула, але в останню мить передумав і не дійшовши трохи до нього, біля невеличкого городища, порадившись з туземцем, що слугував йому за провозатого в цих землях, повернув убік, в об'їзд. Він мав намір, переправившись через Семь, пройти між Хоролом та Псллом і дістатися Дніпра нижче південних рубежів київського князя з тим, аби уникнути сплати зайвого мита. Із степовиками ж – пацнакитами[530] улусу хана Ільдеї – у нього була ще навесні укладена угода і наперед сплачене золото за вільне пересування землями, котрі належали орді.

Нині день хилився до вечора, їхня валка вибралася нарешті із безкінечної, здавалося, пущі на вільну від лісу місцину і потрібно було подумати про нічліг. Берег неширокої річечки, що, звиваючись, простувала, очевидно, до Семі, видався Міскавейхові зручним місцем. До порослого дикою грушею узлісся було десь із чверть стадії, сухі, незаболочені береги мілководної річечки давали змогу вільно дістатися води, густа висока отава по обох берегах забезпечувала достатньо паші для двох з половиною десятків коней, а вивершений кимось на пагорбку великий стіг сіна обіцяв усім розкішний відпочинок.

Охорона, досвідчена в таких справах, швидко облаштувала табір, котрий від лісу про всяк випадок прикривали поставлені півколом вози, до яких на ніч прив'язали

сакалібів, щоб ті, чого доброго, не повтікали, і заходилася розводити багаття та готувати вечерю. Коней перегнали на протилежну сторону річечки і двоє охоронців-пацинаків, що завжди доглядали за кінями, саме їх стрижували. Сонце вже торкалося верхівок кущів на видноколі, східний вітерець інколи ще ворухив ліниво лепеху по берегах річечки, але теж, вочевидь, готувався до відпочинку – зовсім скоро на зміну літньому серпневому дню мала заступити темна ніч.

Мирна картина вечора не віщувала нічого поганого, проте Міскавейха раптом щось почало гнітити. Він здивовано поприслухався до себе і вирішив, що усьому виною літня спека і попрямував до води. Із задоволенням умившись у річечці, купець, підійшов до багаття:

– Ісидоре, – звернувся він до молодого грека, котрий з протилежної сторони багаття саме підкладав у вогонь хмиз: – візьми...

Юнак, зачувши своє ім'я, з готовністю скочив і в ту ж мить невідома сила з глухим звуком немовби вдарила його в потилицю, а Міскавейх з подивом побачив, як раптом зі щокі Ісидора біля самісінького носа на добрий фут вперед виткнулася стріла...

У ту ж мить тіло купця саме, вперед волі господаря, щучкою кинулося на землю. Міскавейх, ледь торкнувшись трави, перекоївся вліво, ховаючись за сакалібів, що сиділи, прив'язані до возів, на траві, а Ісидор повалився прямо в багаття.

Напад! Усі, хто вештався по табору, і собі тут же попадали на землю, ховаючись, куди хто міг, від хмари стріл, що мала полетіти на табір з узлісся. Але стріл не було. Розгубленість тривала недовго. Тишу порушив сам Міскавейх:

– Що тобі треба? – на місцевій мові вигукнув він, звертаючись до невидимого нападника.

Відповідь його приголомшила.

– Твоє паскудне життя! – пролунало із грушевих хащів грецькою мовою.

Почути таке у цій глушині, майже на краю світу, Міскавейх не очікував. Він узагалі вважав, що зробив усе, аби в старості не мати ворогів і доживати свій вік спокійним життям, аж коли раптом – на тобі! Хто б це міг бути?! Найманець від Феодора? Але той здатен був найняти і три десятки убивць, та й навіщо йому потрібно було б так далеко засилати цього стрільця-одинака? Хтось із тутешніх? На його глибоке переконання грецької мови ці сакаліби не те, що не знали, а й не чули ніколи! То хто ж тоді?

Він не мав права показувати перед своїми людьми власну розгубленість, а тому гукнув до двох братів-печенігів, що відіслані були до коней, їхньою ж мовою:

– Гей, пацинаки, ану обійдіть його і візьміть мені живцем!

– Хто ти?! – одразу ж за тим крикнув Міскавейх до лісу, бажаючи відволікти увагу стрільця.

– Твоя смерть! – пролунало звідти печенізьською і уперше за багато років купець відчув холодок, що заповзав у груди, бо це вже було занадто: з одного боку виходило, що несподіваний ворог знає про його задум, а з іншого знання ним стількох мов зовсім збивало з пантелику – хто ж це, в дідька, може бути?!

Тим часом печеніги, прикриваючись табуном, осіддали двох коней, скочили на них

і по широкій дузі помчали з обох боків до лісу. Та ледве один з них, влетівши на повному скаку в потічок, змушений був притримати коня, як тут же стріла глибоко вп'ялася в груди саврасого скакуна і той з іржанням повалився у воду, притиснувши собою вершника. Іншому повезло ще менше: усі в таборі побачили, як поміж молодими грушками на мить майнула постать – стрілець, не надто й ховаючись, холонокровно змінив своє місце – а вже за мить і другий вершник падав із коня, отримавши стрілу в правий бік.

У таборі всі принишкли. Їхні повні стріл тули та луки зі спущеними тятивами лежали на возах і не було жодної можливості дістатися їх без ризику і собі скуштувати стрілу з лісу, а кидатися на стрільця майже голіруч, та ще й коли спершу потрібно перескочити через вози – то була майже вірна смерть щонайменше для двох чи й трьох із охорони. Було б за що ризикувати! Тим більше, що нападник не пішки ж за ними йшов: скочить на свого коня і шукай вітра в полі, чи то пак, голку в стозі сіна – он який той ліс густий, і смеркатися вже починає!

Потрібно було щось робити і Міскавейх, шепочучи, наказав Никодимові, начальнику охорони, послати до лісу ще двох. Але тут почувся тупіт кінських копит, що віддалявся – певно, стрілець подався-таки геть.

Уночі ніхто не спав. Сакаліби жваво про щось перешіптувалися, охорона з натягненими луками чатувала на всі боки, ніхто до ладу і не повечеряв. Міскавейх сидів у задумі. Ще б пак: один охоронець загинув, інший, з накінечником в кишках, навряд чи й виживе, до того ж, ще й пораненого коня довелося прирізати. Ще кілька таких раптових нападів – і він залишиться і без охорони, і без коней, а значить, і без товару, відповідно – без золота. Та що там золото – варто йому самому втрапити під стрілу і хто поручиться, що котрийсь із помічників чи охорони його не доріже, аби заволодіти товаром. Усі ж чули, що полюють саме на нього, Міскавейха. От прийде комусь у голову обміняти його життя на можливість решті спокійно дістатися домівки – і все!

Та ні, дурниці! Що це він себе накручує?!

А втім, які дурниці? Ці кляті сіверянські ліси! Хіба ж у степу, чи десь у місті – Хорезмі, або Багдаді таке було б можливе? Кому міг він перейти дорогу? Сакаліби, усі, як один, викуплені чесно, бо вже були рабами своїх же одноплемінників, або, як кажуть місцеві, обельними холопами – то хто ж цей нападник?

Немов зблиснуло щось у мізку – ті дві сестрички-близнючки! Хтось за них хоче помститися! Ні, дурниці! Дурниці! Тоді, як і тепер, ніхто не був проти – колишній старійшина, казали, помер, родовичі не заперечували – усе було за їхнім же звичаєм. Та й літ пройшло... І хто б тут знав стільки мов?

Врешті-решт, яка різниця, хто мститься? Думати треба, як відбитися. І чого це він розкис? Той один, а їх, як не крути, майже два десятки! Старий ти став, Міскавейху, досить уже тинятися світом... Останній похід...

Ну, так: їхати відкритими місцями; майже половина охорони – шестеро – верхи, на перестріл від валки, прикривають її спереду і з боків, нишпорять по хащах; троє їдуть

позаду, теж на перестріл, аби той песиголовець не наскочив зі спини; решта шестеро охоронців – біля обозу. Він завтра знову спробує напасти, це точно. Щось потрібно вигадати, аби його самого заманити в пастку. Та це вже завтра зранку буде – вранці краще думається.

Міскавейх зовсім заспокоївся і врешті-решт, зсунувшись на розстелену повсть, заснув.

Уранці сторожа шукала сліди нападника, знайшла місце на узліссі з потолоченою травою, сліди від кінських копит – і все. Міскавейх оголосив охоронцям: хто вб'є того нахабу, той отримає тут же, біля його тіла, аж два семисіси^[531] – і для наочності показав золоті кружальця. Потрібно було рушати; всі, окрім, звісно, рабів, одягли броню. Доки не пригріло сонце, ще якось можна було терпіти. Ближче до полудня всі вже були роздратовані, стомлені і люті на того, через кого мусили терпіти цю наругу. Посувалися повільно. Навіть Никодим, котрий в охорону людей підбирав сам і за безпеку купця відповідав у першу чергу, і той ледь не казився зі злості.

Сивер вважав, що йому не повезло, що Христос чи свої рідні Боги відвернулися від нього. Ще б пак, Христос проти помсти, а Перун, ясна річ, не стане допомагати відступникові. Стріла, що була призначена Хозаринові, полишила життя ні в чому не повинного охоронця. Сивер розумів, що відтепер навряд чи матиме ще таку можливість однією стрілою поквитатися з безчесним та підступним купцем, котрий, так чи інакше, звів у могилу найдорожчих йому людей.

Із самого світання він стежив за обозом: знайшовши високого дуба, що здіймався своєю верхівкою на краю розкинутого суцільним кожухом лісу, Сивер ще у вранішніх сутінках видерся туди і бачив, як шукали його сліди, як готувалися у таборі до від'їзду – закопували в землю загиблого, одягали броню і нарешті рушили, оточивши обоз вершниками на відстані перельоту стріли. "Таки злякався, – подумав він, – це вже добре. Той, хто боїться – обов'язково зробить щось не так". Він зрозумів, що Хозарин боїться хашів, звідки завжди може вилетіти неочікувана стріла і відтепер буде йти найбільш відкритими місцями.

Але як діяти йому, Сиверові? Іти по сліду означає обов'язково потрапити колись в залишену Хозарином засідку; до того ж, він бачитиме лише те, що уже відбулося, а не те, що має відбутися. Тому, краще за все, спостерігати за валкою спереду, або збоку – отак, як зараз, із високого дерева. Сивер піднявся, наскільки можна було, ще вище, до тоненької верхівки, оглянув видноколо, прикинув про себе, як рухатиметься обоз і куди краще податися йому. Потім спустився з дерева, почекав, доки валка і троє охоронців позаду неї не сховаються за невеличким переліском, сів на Птаха, свиснув Бримо і, огинаючи по широкому колу рух обозу, рушив легенькою риссю вперед.

Сивер вгадав напрямок руху Хозарина. Коли десь після полудня він видерся на височезного осокара, що стояв у вербовому гайку вже на самісінькому краю семівської заплави, то побачив купецьку валку не надто й далеко від себе. Охорона, утворюючи навколо обозу захисне коло на відстані польоту стріли, уважно обдивлялася всі зарості, що траплялись на її шляху. Чималий острівець вербняка, серед котрого і стояв осокор,

валка огинала справа, з протилежного від Сивера боку.

Коли обоз минав вербняк, Сивер вирішив, що потрібно спуститися до Птаха. Печеніжин на ймення Бельдей, під котрим Сивер напередодні підстрелив коня, їхав останнім і випадково помітив на тому осокорі щось біле. Спочатку він подумав, що то чорногуз, але зиркнувши ще раз зрозумів: то постать людини, котра спускається з дерева.

Дві золоті монети! Ворог, що підстрелив його улюбленого коня, поранив вірного друга! Бельдей схопився був за лука, але зрозумів, що навряд чи поцілить – гілки осокора, нехай і рідкі, заважали цьому, тому він розвернув коня вліво, до вербняка, вихопив свого кривого меча, плазом ударив по кінському крупу і помчав до гущавини. Не маючи змоги продертися на коні крізь густі та високі кущі верболозу, печеніжин огинав вербняк зліва і шукав місцину, аби швидше підскочити до осокора. Нарешті з'явилася прогалина через котру до стовбура рябого велетня було хіба що з десять сажнів. Вершник рвонув туди.

Печеніжин обігнув останнього перед маленькою галявинкою куща, враз побачив під осокором осідланого, прив'язаного гнідого, кінь під Бельдеєм розгарячився далі нікуди і нісся вперед, аж тут із дерева стрибнула на землю постать високого руса і присіла до самої землі; за сажень від нього Бельдей щосили натягнув поводи, враз піднявши свого коня дибки і перекинувшись на праву сторону, з усього плеча рубонув мечем...

... Сивер уже знав, що його помітили і, як міг, швидко спускався униз. До землі залишалося ще добрих півтора сажні, а вершник був уже прямо за сусіднім кущем верболозу і тому він, не роздумуючи, стрибнув з товстої гілки униз.

Ледь торкнувшись землі, Сивер присів, аби пом'якшити стрибок, тут же ухопив шуйцею топора, що лежав біля дерева, краєм ока помітив, що передні копита налетілого коня вже відірвалися від землі і потилицею відчув, що вершник уже замахнувся своїм мечем, а тому, не розгинаючись, він блискавично шаснув, аби сховатися від удару, прямо коневі під живіт, умить вихопивши з-за правої халяви ножа, полоснув коня по піджилках задніх ніг, перекотився по траві одесну, щоб не бути розчавленим і скочив на ноги...

... Меч Бельдея лише розсік пустоту, бо рус щез під конем, а вже за мить кінь пронизливо і жалісно заіржав і, немов підрізаний, завалився назад – Бельдей лише встиг висмикнути ноги зі стремен, дивуючись тому, що трапилося з конем і куди зник рус, аж раптом угледів, що на нього в шаленому високому стрибку летить якась здоровенна чорна тварюка з роззявленою зубатою пащекою, устиг, захищаючись, виставити вперед зігнуту у лікті правицю, відчув, як зійшлися на предпліччі страшні щелепи, почув хрускіт власних кісток, упав збитий звіром на землю, спробував закритися здоровою лівою рукою, але скоро і її кістки затріщали на зубах звіра, а потім враз його голова немов луснула надвоє і Бельдей провалився у морок...

... Сивер ледь скочив на ноги, а Бримо вже збив вершника з коня і скоро той, закриваючись потрощеними, понівеченими руками, почав з переляку верещати –

Сиверові нічого не залишалося, як рубонутися його топором по голові. Кінь нападника все намагався піднятися, але перерізані сухожилля не давали йому цього зробити і він раз у раз жалісно іржав, тривожачи Птаха, що й досі стояв прив'язаний біля осокора. Не гаючи й миті, Сивер відтягнув пса від пошматованого тіла, відв'язав коня, скочив на нього, свиснув Бримо і навзагоди помчав від вербняка, котрий закривав його від валки та охоронців, проскакав через нешироку лугову прогалину і щез серед осикових та вербових заростів.

... І пронизливе кінське іржання, і короткий вереск Бельдея почули усі. Охорона розвернула коней і помчала назад, туди, звідки чути було жалісні звуки. Досить скоро їм відкрилося страшне видовище: закривавлений кінь, котрий намагався встати і не міг, а за ним – понівечене тіло Бельдея... Його руки трималися лише на клаптях шкіри, рани виглядали так, неначе в людське тіло хтось забивав ухналі, неприкритий шоломом череп за лівим вухом з'являвся страшною раною, нанесеною, швидше за все, сокирою. Коли печеніжина підняли на руки, він злегка відкрив очі і заворушив губами, намагаючись щось сказати. Охоронець, що нахилився до його обличчя, зумів розібрати лише одне слово:

– ... вов-ко-дла...

– Вовкодлак! Оборотень!! – із жахом повторив він і кожен, хто був біля тіла, відчув той жах і в собі. Одразу ж стало зрозумілим, звідки той лікантроп [\[532\]](#) знав стільки мов і чому ніхто не помітив його засідки, і чому таким невеселим був їхній господин: хто-хто, а він напевно знав свої гріхи і, виходить, добре розумів, у яку халепу потрапив. Одразу ж відпало будь-яке бажання переслідувати ту страшну істоту – кому ж хочеться такої ось смерті?

... Коли охорона, дорізавши другого коня, привезла до валки уже мертве тіло Бельдея та розповіла про те, що побачила і почула, усі пополотніли. Навіть Міскавейх, котрий через те, що за своє життя яким тільки богам не приносив пожертви і тому давно вже ні в що, і ні в кого не вірив, і той зблід не менше від інших. Найнесподіваніші думки носилися в його голові: стрибали, танцювали, перекидалися, ховалися і знову вискакували звідкілясь; він ніяк не міг змусити їх уповільнитися і дотримуватися хоч якоїсь черги.

Задум у нього був пройти правим берегом Семі до Путивля, скуповуючи по дорозі віск та хутро, а, можливо, і рабів; коли ж видасться нагода, то взяти їх силою, бо щодо них була домовленість з начальником охорони та євнухом кордовського халіфа: сакаліби з берегів Десни та Семі високо цінувалися у халіфаті – дівчата за красу, а молодики за дику неміряну силу, через що уся охорона халіфа Абд-аль-Рахмана давно вже складалася з колишніх русів. Міскавейх збирався під Путивлем переправитися через Семь, обігнути у верхів'ях Сулу, дістатися Псла і помінявши у місцевих підводи на насад, дістатися Борисфену; по ньому, маючи на руках шмат бичачого лоскуту з випаленою розпеченим тавром печаткою хана Ільдеї, допливти до Білобережжя, де можна було найняти морську хеландію і вже на ній прийти в Константинополь, щоб там продати свій товар та й здійснити нарешті свою мрію – осісти спокійним, забезпеченим

життям на невеличкому тихому острові.

Тепер усе це рушилося. Щось, якась зла невидима сила ставала на заваді не лише цьому його задумові, але й узагалі збиралася, як він це добре тепер розумів, відібрати найдорожче – його життя. Раз по раз, перериваючи хід його думок, у пам'яті зринав той голос і щоразу він лунав усе моторошніше. Міскавейхові навіть почало здаватися, що він уже чув колись той голос, він силвся зрозуміти, як таке може бути, але це видавалося йому не під силу, згадка постійно вислизала в останню мить із його чіпкої, як він вважав, купецької пам'яті.

Він має щось придумати. Мусить показати своїй охороні, що він сильніший, ніж невідомий нападник. Де він чув цей голос?... Так усе гарно складалося! Стати на два-три дні табором, поробити засідки і чекати нового нападу: попадеться обов'язково! А якщо – вовкодлак, перевертень? Проти нього усі хитрощі безсилі... Казки? Нічого собі казки – так пошматував печеніжина! Треба б помолитися..., але – кому? Ієгові, Аллаху чи Христу? Де він чув цей голос?... Потрібно якомога швидше дістатися Степу... До найближчого перевозу два дні шляху по спеці, в обладунках – весь час боячись отримати стрілу в горлянку – і ніхто ж не поручиться, що такого не станеться... Два дні, це довго. Шукати перевіз через Семь – де ж має бути! Як шукати? Та нечиста сила не спить! Ото там, на півдні, зелена смуга густих верболозів та високих верб по всьому видноколу – там Семь. Ну де ж він чув цей голос?... Єдиний вихід – переправитися через Семь. Зробити пліт! Нехай це буде довго, але завтра вони будуть уже на тому березі. Досить скоро почнеться степ: це єдиний вихід! І залишити засідку! Нехай Никодим помолиться Христу, щоб той допоміг... Сонце вже пішло донизу – треба братися за плота!

І Міскавейх наказав шукати по берегу зручне для переправи місце та в'язати пліт.

Для охорони немає на світі нічого гіршого, аніж розгубленість начальника, тому Никодим з полегшенням зітхнув, коли почув наказ шукати переправу. Половина охорони, розсипавшись по лугові віялом, почала підбирати зручне для перевозу місце і вже досить скоро воно було знайдене. Обоз узяв добре вліво і дець через три стадії дістався неширокої прогалини у верболозі, що вела до сеймівського плесу. Охорона попередньо прочесала усі кущі, але нічого підозрілого не знайшла. Міскавейх, посумнівавшись, таки наказав відійти назад на один перестріл та стати табором. Троє охоронців залишилося біля купця, решта заходилися рубати верби і кіньми стягувати до плесу.

Бранці сиділи за возами і пошвавлено про щось перешіптувалися. Міскавейх не ризикнув поставити їх до роботи – не вистачало ще, щоб вони збунтувалися, або розбіглися: дев'ятеро міцних, жилавих сакалібів могли наробити клопоту, не меншого, аніж той песиголовець.

Для охорони решта дня промайнула швидко, для Міскавейха ж час тягнувся повільно, сонце палило ще нещадніше, аніж ополудні, – він божеволів від очікування: йому навіть ввижалося, що охорона зумисно затягує час, що вона немов зговорилася із тим вовкодлаком, хай йому грець, занапастити життя Міскавейха і розділити поміж

собою нажите його важкими трудами добро.

Сонце сховалося за верхівками верб, коли Никодим доповів, що пліт вже готовий. Переправа підвод займе, щонайменше, півдня, подумав Міскавейх. Доведеться ночувати прямо посеред луку, але це краще, ніж так, як учора – під самісіньким лісом.

– Ночуємо тут, на цьому місці. Переправу почнемо зі сходом сонця, – якомога спокійнішим голосом наказав він Никодимові. – Пошли чотирьох своїх на той берег, нехай розчистять та розрівняють заступами підйом від води. І на ніч постав не двох, а чотирьох дозорців.

– Слухаю, мій господине, – опутивши очі, відповів старший охоронець і, поклонившись, узявся виконувати наказ.

... Сивер, сидячи на верхівці верби за три чверті версти від місця майбутньої переправи, спостерігав за табором Хозарина і за тим, як охорона будувала пліт. Провівши добрих два десятиліття в охороні купецьких валок та караванів, він добре знав порядок таких переправ: спочатку на той берег переправляться кілька дозорців і будуть пильнувати, аби убезпечити переправу від нападу; потім по одному перевезуть вози, коні на той берег дістануться вплав з коногоном; бранців, пов'язавши, задля безпеки, попарно по руках і ногам, бо сіверяни у воді почуваються не набагато гірше, ніж бобри чи видри, а тому можуть посеред річки спробувати втекти, перевезуть в останню чергу; з ними переправлятиметься половина з тієї охорони, що залишиться на цьому березі; ті, що прикриватимуть берег і чатуватимуть його в верболозі, перепливуть останніми. Або ще й засідку залишать на той випадок, коли він захоче переправитися їхнім слідом. Усе це Сивер знав наперед.

Але коли і як буде переправлятися Хозарин? Чи робитиме це прямо цього вечора, чи завтра зранку? Його перевезуть на плоту, чи буде перепливати сам, біля свого коня? Нічого з цього Сивер не знав і не міг знати. Колись давно, коли Хозарину зим було менше, ніж йому тепер, той завжди перепливав сам. Він узагалі постійно показував усім, що нічим не гірший від будь-кого зі своєї охорони, здатен, коли потрібно, захистити себе і сам, і що вона потрібна йому більше для охорони товару, аніж самого себе.

Сивер чудово розумів, що з кожним днем йому все важче буде дістати Хозарина, тим більше – за Сем'ю і що ворог вислизає з його рук: такої нагоди, як учора ввечері, у нього вже не буде ніколи. А пращури з докором дивилися на нього з небес, а пам'ять роду ятрила душу, а покон – "око за око" – вимагав діяти, бо інакше весь світ втратить рівновагу і полетить шкереберть: усе нині зійшлося на ньому, Сиверові, і саме від нього усе й залежало. Він міг би спробувати вночі нагло напасти на сонний табір разом із Бримо, але в разі невдачі уже ніхто й ніколи не помстився б за рід і за нього, і рівновага так і не була б відновлена, вона була б втрачена назавжди. Він ще не мав на це права, він мусив знайти якийсь вихід.

І Сивер, сидячи на дереві, неочікувано для самого себе, почав молитися. Молитви потребував не розум, котрий був зайнятий пошуками способу помститися, ні, молитви раптом запрагло саме його єство, його обтяжена гріхами душа, якій нестерпно

забажалося мовити слово до Бога. За шість літ, що минули від його хрещення, ще жодного разу, навіть коли Вишню покусали вовки, не виникало у Сивера такої сильної потреби в молитві, у зверненні до Христа, як ось зараз. Усі ці літа він молився, як навчив його Трефілій, молився і намагався відчувати у своїй душі щось, що наближало б його до Бога, але, поклавши руку на серце, хіба міг він сказати, що став за цей час хоч трохи ближче до Христа? Навпаки, повернувшись в Короп, він, тим більше два останніх літа, інколи за повсякденними турботами навіть забував помолитися; більше того, час від часу звертався за допомогою і до старих Богів свого племені – бо так, дотримуючись покону, робили усі навколо; він просто намагався не протиставляти себе іншим родовичам і, по правді кажучи, не вбачав у цьому чогось поганого, такого, що, на його думку, могло б образити Христа.

Окрім "Патер ностер" він не знав інших молитов. Вірніше, він їх забув, не завчивши до ладу ще в монастирі Ломбардії. У Києві ж, у тих церквах, куди ходив він з Петром Тихотою, християни молилися на грецькій мові, інколи – на болгарській, бо залежало те від пресвітера, що правив службу Божу, тому Сивер просто не встиг до ладу опанувати слів інших молитов та й, по правді кажучи, не відчував у цьому якоїсь потреби. Він навіть не знав, чи є така молитва до Христа, в котрій можна було б просити допомоги у помсті. Швидше за все, її просто не могло бути, оскільки справжній християнин не може навіть думати про помсту, раз вибрав він Бога, котрий прощає всім, навіть своїм убивцям, і саме цьому вчить своїх вірних.

Він почав, за звичкою, із "Патер ностер", бо то була молитва молитов, як казав йому свого часу Трефілій, молитва, дана людям самим Христом. Проговоривши ж її про себе, він раптом відчув таку нестримну потребу звернутися до Бога своїми, власними словами, що вони полилися з нього потоком: "Христе, Боже наш, Ти найвеличніший і наймилосердіший, Ти найсправедливіший, і, я знаю, неодмінно покараєш Хозарина після його смерті, але як жити мені, коли про це волають до мене пращури мої?! Авжеж, вони не були християнами, та хіба у тому є їхня вина, Боже? Ти все знаєш і бачиш, Ти бачив усі гріхи Хозарина за все його життя і що Тобі покарати на одного грішника менше, там, перед Пеклом, коли їх стільки на всьому світі? Я теж грішник, я не гідний бачити Твій Рай, але допоможи мені покарати Хозарина ще тут, у Яві. Усе одно, це буде Твоя кара, бо ж казав мені Трефілій, що без Твоєї волі жодна волосина не впаде з людської голови... Дай мені можливість навіть не помститися, а лише покарати Твоєю волею цього Хозарина і потім, коли я помру, нехай хоч і разом з ним, Ти покараєш і мене! – я згоден, Боже! Покарай мене тоді найжорстокішою карою, але нині допоможи мені здійснити Твою волю, бо я ж вірю, що Хозарин давно заслуговує Твоєї кари! Інакше ж навіщо Ти зробив так, що він трапився лише тепер на моєму шляху, коли я стільки літ його шукав по усьому світу, а знайшов отут, удома, коли вже й сподіватися перестав і надію втратив? Можливо, Ти хочеш випробувати мене? Так, бачиш, я не гідний бути християнином, а тому й прошу Тебе: покарай мене, тільки спершу дозволь покарати Хозарина! Дай мені таку можливість, Господи! Дай можливість, Господи! Допоможи мені! Допоможи, Господи!!".

Він шепотів про себе це прохання, розпалюючись далі нікуди, кров бухала у скроні, обличчя пашіло жаром, зір його був спрямований туди, до табору, серед якого, він знав, був його давній ворог і якби була дана звичайній людині така сила. то він одним своїм палаючим поглядом спопелив би Хозарина навіть з такої далекої відстані.

А тим часом до табору поверталися ті охоронці, що лаштували біля води пліт, сонце сідало і верби біля води відкидали на луг довгу густу тінь – табір уже весь сховався у ній. Сивер зрозумів: переправи сьогодні не буде.

"Боже, дякую тобі, що почув мою молитву! Дякую Тобі, Боже!! Дякую!!!"

Він просидів на вербі аж до смеркання і спустився лише у півтемряві. За день у нього і ріски в роті не було, та голоду він не відчував. У нього залишався даний Вишнею третій корінь зозулінця, половину якого він з'їв ще вчора, після пострілу в Хозарина. Рештою він збирався підкріпитися пізніше. Якщо Птах мав можливість пастися, то Бримо, так само, як і господар, теж сидів без вечері, адже йому зозулинець ні до чого – псові м'ясо потрібне.

– Потерпи... – звернувся Сивер до друга, поплескавши пса по карку. Дочекавшись темряви, він, узяв Птаха за повід і рушив нічним лугом, за добрих два перестріли обходячи табір одесну. Раптом перед ними постало розлоге, крислате дерево і підійшовши до нього, Сивер побачив, що то був дуб. Дивно, але сидючи удень на вербі та спостерігаючи за табором, він його не помітив, хоча дуб стояв не так вже й далеко від нього. Дуб – дерево Перуна і Сивер вирішив, що це знак, який подає йому Сварга, а тому, зупинившись під його гіллям, пошепки палко звернувся до Бога:

– Перуне-громовержцю! Ти захищаєш світ від Чорнобога, тож допоможи мені помститися Хозаринові. Він слуга Чорнобога, бо стільки зла приніс моєму родові! Допоможи мені по нашому покону мсту вчинити криваву, але справедливу! Як залишуся живим, щедрою буде моя Тобі жертва! Хоч і зрікся був я Богів отців своїх і виходить, що немає у кого просити мені допомоги у мсті, але все одно молю до Тебе: допоможи мені, а там – беріть із Христом мою душу, хоч навпіл поділіть та й нехай летить вона до пекла, але спочатку – поможи!

Він ще трохи постояв мовчки і вклонившись дубові, рушив далі. Дісталися нарешті Семі і пішли униз по течії, аж доки Сивер не знайшов те, що шукав: невеличку прогалину серед верболозу, аби сховати Птаха. Тут, за поприще* від табору, починався ще один семівський плес. Сивер прив'язав Птаха, наказав Бримо стерегти коня, бо вовки на лузі не дивина, а сам, узявши сакву з обладунками й топори, сховав їх у широкому дуплі старезної верби, залишивши при собі лише лук з кількома стрілами та ніж. Потім, подумавши, зняв із себе чоботи, увесь одяг і теж поклав до зброї, останню жменьку товченого зозулінця вкинув до рота, довго смоктав, просочуючи порошок слиною, нарешті ковтнув.

Він відчував тепер допомогу Сварги: само собою прийшло розуміння, як слід діяти. Тримаючи ніж у зубах, а лук зі стрілами над водою, тихо переплив річку і, вийшовши на протилежний берег, перш за все зав'язав лука, лише потім рушив ошую, тепер уже проти течії. Було темно; Сивер, обережно ступаючи, щоб не тріснула під ногою котрась

суха галузка, пробирався вербняком. Трава тут майже не росла, свої сліди він, про всяк випадок, замітав віником із кількох гілок лози; не надто швидко, але все-таки він дістався місця майбутньої переправи. Тут, стоячи за розлогим кущем, Сивер довгенько роздивлявся звиклими до темряви очима місце майбутньої переправи. На протилежному березі плес закінчувався, тут, на лівому – починався: пліт, що чорнів під протилежним берегом, був трохи вище по течії. Тим, хто збирався на ньому переправлятися, це було на руку – не потрібно було витрачати багато зусиль на боротьбу з течією. Але місце, де мав причалювати пліт Хозарина, вибране було не зовсім вдало. "Не надто пологий берег, – думав він. – Вони тут цілий день втратять, доки переправляться та викотять вози нагору, значить, і ночувати залишаться. Це вже добре".

Роздивившись на місці, Сивер відійшов далі від берега, аби його, у разі чого, все ж не помітили на тлі неба і, пригинаючись, рушив знову вгору, проти течії, ступаючи по слідах, що їх позалишала охорона Хозарина, котра, як видно було, більшість верб для плота зрубала саме тут. Він пройшов ще сажнів сімдесят; невисокою кручею, скрадаючись, спустився до води і так само тихо, як і минулого разу, поплив; вернувшись, таким чином, до правого берега, підкоряючись течії, поплив уздовж нього, шукаючи зручного місця, де б можна було вийти на берег, проте, вода, певно, після сильних дощів, була високою і підступала впритул до густого лозняка, що його обвив хміль – тихо продертися крізь хащі, та ще й з луком у одній руці годі було й думати. Тому він зупинився зовсім близько від плота, сажнів, хіба що за дванадцять, від сили – п'ятнадцять. Хоча в цьому місці ще був плес, проте під берегом вже стало досить глибоко і так само густо росла лоза. Сивер і тут не знайшов місця, де б можна було тихо вийти на берег, тому вирішив почекати світанку, облаштувавшись під густим кущем, що купав своє гілля у сеймівській воді. Лук та стріли він засунув поміж гілок так, щоб будь-коли їх можна було тихо витягнути, ножа встромив у глеїстий берег і, сидячи під кущем по шию у воді, почувався досить зручно.

На такій відстані від плота можна було ще раз спробувати дістати Хозарина стрілою, але то була б вірна погибель для нього самого. У Сиверовій голові час від часу виникала ще одна думка, але він боявся навіть згадувати про неї, щоб не зурочити. Потрібно було чекати, доки настане день.

... Ще й сутінки до ладу не розчинилися на лузі, а Міскавейх уже підняв табір на ноги. Уночі в таборі мало хто спав: одні пильнували, інші слухали крики та стогони пораненого у бік печеніга, котрий горів вогнем і марив, вигукуючи щось на рідній мові. Перед світанком печенізькі боги забрали його душу до себе. Никодим наказав закопати його тіло під кущем красноталу, а потім послав чотирьох охоронців до річки і ті обнишпорили усе навкруги: спробували оглянути і хащі лозняка, але ті стояли суцільною стіною і зрозуміло було, що для засідки вони не підходять. Забрели по пояс у воду, поглянули на обидва боки – нічого такого, що мало б віщувати небезпеку, не побачили. Узяли із собою сажнів сорок товстої та міцної конопляної мотузки, закріпивши один її кінець на правому березі, перепливли Семь і натягнули мотузку над

водою. Тепер можна було переправлятися через річку на плоту, як на поромі. Обстежили ще раз протилежний берег, але нічого, окрім власних учорашніх слідів там не знайшли.

Двоє з луками, готовими до стрільби, про всяк випадок залишилися на лівому березі, двоє повернулися назад. Підвода, навантажена воском, під'їхала до води, коня випрягли, а воза спробували вкотити на пліт, проте, з цього нічого не вийшло: як не лаялися на охорону помічники, але навіть восьмеро дужих чоловіків не змогли нічого вдіяти: ледве два передніх колеса ставали на пліт, як він втрачав рівновагу і йшов одним кінцем під воду. Промучившись, вирішили віск з возу вивантажити на пліт, а самого воза переправляти окремо. Хоча всі розуміли, що таким чином часу на переправу піде удвічі більше, проте іншого виходу у них, вочевидь, не було.

Як то завжди буває, коли гарний задум у людини раптом з якоїсь причини зривається, Міскавейх не знаходив собі місця і роздратований, зривався часом та ходив вперед-назад біля покинутого воза. Він усе вишукував, як би прискорити переправу: то наказував, щоб ще четверо, окрім двох із луками залишалися постійно на протилежному березі, то вимагав, щоб охорона, покинувши усе, оглядала навколишню місцевість, аби не прогавити знову того оборотня, то на його вимогу половину тяглових коней плавом переправили на інший берег, аби за їх допомогою викочувати вози на луг і таким чином досить швидко засмакав усіх, чого раніше ніколи з ним не траплялося. З великими потугами до полудня вдалося переправити лише чотири підводи, бо до всього, як виявилось, ще не так просто було і перекотити їх, не втопивши, із плоту на протилежний берег: окрім коней ще четверо чоловіків рвали там пупа, аби це зробити, а ще ж цілий десяток підвод чекав своєї черги.

Міскавейхові ніяк не вірилося, що на протилежному березі усе так складно, тому він наказав вантажити на пліт пустого воза, поставити на нього плетений кіш і вкласти туди усе хутро та скриньку із сріблом і золотом. Спочатку він і сам збирався переправлятися на плоту, але, побачивши, що навіть навантажений хутром віз добряче притоплює плоту, на котрому мали стояти ще й четверо охоронців, які по мотузці перетягували пором на той бік, він, згоряючи з нетерплячки, вирішив дістатися омріяного берега уплав, разом зі своїм конем.

Міскавейх зняв перев'язь із мечем, розстібнув широкий пояс, стягнув із себе кольчугу і повністю роздягнувся; поклав усе це на воза, взяв коня за повід і почав повільно заходити у воду. Чотири охоронці, що була на плоту, ухопилися за мотузку – пліт рушив. Міскавейх спочатку ішов по дну, потім, тримаючи коня за гриву, поплив поруч з ним...

... Сивер бачив майже усе, що відбувалося на переправі. Ледь зачувши на світанні голоси, він вимадав глеєм собі обличчя, аби його не помітили і ховався під своїм кущем, висунувши над поверхнею одну лиш голову. Досить швидко глей висох, узявся кіркою і почав стягувати шкіру та Сивер на те не зважав. Він не бачив Хозарина, лише чув його, але коли той вирішив переправлятися уплав, зрозумів це і аж затрясся від хвилювання: саме про це молив він Христа увесь ранок, бо чув колись від Трифілія, що Бог, коли

хоче когось покарати, полишає того розуму. І ось зараз саме це й сталося. Звісно, він не знав і не міг навіть здогадуватися, що було причиною для такого рішення, він не розумів навіть з якого такого дива Хозарин вирішив робити тут переправу. Але, якби він взнав справжню причину такої поведінки ворога, страх того перед таємничим "оборотнем", то вирішив би, що насправді це ні що інше, як заступництво Сварги, у котру він колись перестав вірити і котра тепер лише випробовує його, Сивера-відступника, на терплячість та упертість.

Він все-таки зміг оволодіти собою. Коли пором відчалив від берега, а за ним разом з конем поплив Хозарин, Сивер, немов хижий звір, що так довго чатував на свою здобич, обережно, аби не пустити жодної хвиляки, витяг встромленого в берег ножа, ще раз примірявся до відстані, що розділяла його і ворога, двічі глибоко вдихнув і видихнув, набрав у легені повітря і тихесенько заглибився під воду. Тримаючись якомога ближче до дна, він вигрібав на стрижень, де, по його окоміру, і мав пересіктися з Хозарином. Пливти під водою за течією було дуже легко, він устиг побачити спершу косяк в'язів, що, загледівши людину, блискавично шугнув на глибину, а потім смугастого судака, котрий, на відміну від в'язів, своєї засідки так і не покинув; нарешті попереду, вгорі, вималюювався тулуб коня, за котрим пливла людина. Сивер піднявся трохи вище і, не марнуючи більше часу, зробивши два сильних гребки, опинився поряд із пловцем; вчепився лівою рукою за його ногу, відчув, як той смикнувся з несподіванки і тоді, вже не гаючись, широким рухом полоснув ножом по череву. У воді нізвідки раптом виникла червона хмара і закрила все навколо, а потім зверху почали вивалюватися людські нутрощі. Він гребонув кілька разів убік, аби швидше покинути ту хмару, що закривала усе навколо, і, так само під водою, подався по стрижню вниз, якомога далі від порома. Мста звершилася!

... Пором пройшов уже третину шляху, охоронці перебирали собі руками за мотуз, коли це позаду порома налякано гекнув їх господар; охоронець, що останнім стояв на плоту, здивовано поглянув на воду, а купець раптом захрипів страшним нелюдським хрипом, від нього вниз по течії розпливалася велика червона пляма, він перевернувся на спину і тут уже всі, хто був на плоту, побачили тельбухи, що вивалювалися з черева їхнього господина, а потім той враз зник із поверхні і лише широка кривава пляма продовжувала свій шлях по течії. Нажахані охоронці закричали так, що їх, певно, було чути за версту, з потроєною переляком силою вони заходилися тягнути пором і щойно той вперся у лівий берег, як вони повискакували на нього з лементом:

- Лікантроп! Лікантроп!! - і чимдуж дременули подалі від води.

Покинутий пором підхопила сеймівська течія, він поволі рушив уздовж берега, проте, ніхто не звертав на нього жодної уваги: нажахані страшною і незрозумілою смертю купця прямо у них на очах, і охоронці, і помічники вже не думали ні про що, окрім власного порятунку...

... Легеням не вистачало повітря, але Сивер все ще потужними гребками плив під водою: десь попереду, вниз по течії, повинна була лежати у воді суха верба, яку він запримітив, ще перебуваючи у засідці і, ховаючись за якою, йому було б зручно

відхекатися, відпочити і роздивитися, що робити далі. Повітря легеням вже забракло настільки, що груди розривало навпіл, горло зводило судом і в очах темніло, проте, він нарешті побачив правіше від себе темні корчі і, вже майже втрачаючи свідомість, таки устиг, оминувши їх, піднятися на поверхню. Не тямлячи себе, нічого перед собою не бачачи і ні про що вже не думаючи, він тримався рукою за слизьку товсту гілляку і хапав, хапав, хапав широко розкритим ротом повітря аж доки не прийшов нарешті до тям.

Верба, за якою він тепер ховався, лежала під правим, глибоким, берегом; як не дивно, на місці переправи нікого не було видно, а покинутий пліт осиротіло плинув плесом, потім зупинився на повороті, зачепившись, очевидно, за дно: дивно, але доля його чомусь нікого не цікавила... Та Сиверові не було жодного бажання ламати голову над тією заковикою – мста звершилася, усе інше було несуттєвим.

Нарешті відхекавшись, він лише тепер по-справжньому усвідомив, що мрія його, котра так міцно засіла в ньому ледь не три десятиліття назад, нарешті збулася: він помстився за смерть найближчих родовичів; зло було покаране і рівновага у світі відновлена! Проте, відчуття радості, свята чомусь недовго тривало у Сиверовій душі. Йому дивно було це усвідомлювати, бо виглядало воно, як неповага до Богів: і до Христа, що змилостивився над ним, позбавив Хозарина розуму, і до Сварги, котра насправді, як виявилось, увесь час була на його боці, і до Перуна, який зробив його руку твердою і не дозволив схибити, допоміг покарати Хозарина.

– О, Боги! – зашепотів Сивер. – Що ж це я за людина така невдячна, що немає нині у мене радості від помсти, котру лише завдяки Вам я здійав? Добре... Робіть віднині зі мною все, що забажаєте – я сам Вас про це просив...

Власна доля знову стала йому байдужою. Тут він помітив, що не тримає в десниці свого ножа – певно, випустив його, коли майже втратив був свідомість, але не став навіть пірнати та шукати на дні. Нема, то й нема. Він відштовхнувся від корча, ліг на спину і течія без поспіху понесла його униз.

По синьому небу пливли високі білі, мов кучугури снігу, хмари. Носилися в повітрі стрижі. І не було перед очима більше нічого, окрім неба, хмар і стрижів. Не було у синьому небі ані добра, ані зла. Хмари були байдужими до всього, що творилося тут, на землі – до смерті Хозарина і до чийогось народження, котре, можливо, вони спостерігали звідти, зі своїх висот, саме зараз. Лише стрижі, як і люди, заклопотані були працею і думки їхні, певно, як і в людей, теж були, перш за все, про те, як прогодувати рід свій.

А десь у Коропі чекають на нього Вишня і Молибог, і ще одне дитя, ненароджене поки що... Згине він тут – дуже важко буде Вишні жити вдовою. Рикуш, звісно, допомагатиме, але чи посміхнеться вона коли-небудь? Скільки пожила вона в щасті? Три літа... Чи переживе його смерть, коли не знатиме навіть, де лежать його кістки?

А Молибог? Хто зробить йому першого лука і навчить стріляти з нього, як учив його батька дід Жадан? Протинятися ізгоєм по світу більшу частину свого життя, насмілитися повернутися до могил роду свого, неочікувано, з милості Долі, отримати

від неї і жону, і сина, зажити повнокровним життям і тепер ось, звершивши справедливу, по Праві, криваву мсту над кривдником, скласти крила і впасти грудьми на землю, розбитися, мов птах? На радість злу, мертвому Хозаринові, нарешті – Чорнобогові, чи Люциферу?

Ось він плине, безоружний, беззахисний – однієї стріли вистачить, аби відправити його на семівське дно, услід за Хозарином – риbam на корм. Але ж, видно по всьому, нікому це зробити. Значить, вирішили там, на Небі, що рано ще...

Виходить, треба жити. Не лише для себе. Заради інших. По заповідях Божих, Христових. Чи по закону Прави і покону пращурів? Одне, чуже колись, манить до себе і душею відчуваєш: лише тут істина і лише тут життя вічне. Друге – рідне, від праотців, увесь рід жив і живе по ньому: просте воно, легке і зрозуміле. І теж вічне життя у Вирії. А як же йому жити тут, на Землі, тепер?!

Ошую раптом краєм ока помітив на тлі неба зелені вербові листочки, гілля... Сивер перевернувся на живіт – течія донесла його до плесу; оглянувся назад – так само було тихо та спокійно по обидва береги Семі. Начебто і не проливалася тут нічия кров, начебто і валки купецької не було, і ніхто не розпорював Хозаринові череву. Начебто, приснилося це все Сиверові, привиділося у тривожному сні...

Він згадав: а ще ж чекають на нього Птах та голодний Бримо! Не час тобі помирати, Сивере! Годі про смерть думати. Треба життю раду давати. Десь тут має бути прогалина...

За кілька сильних помахів дістався мілини, встав, пішов по воді до берега. Ткнувся туди, сюди – не вдається натрапити на власний слід, котрим уночі ішов до води. Гукнув неголосно:

– Бримо! – прислухався, повторив: – Бримо!

Тихо. Раптом зашурхотіло серед кущів і чорний велетень, виляючи від радості хвостом-оцупком, вискочив із лозових хашів, кинувся до господаря, лизав йому руки і тихесенько, мов щеня, а не бойовий пес, повискував, лащився до Сивера.

– Добре, добре, – і сам радів псові Сивер, – де наш кінь? Веди.

Птах, живий, неушкоджений, на відміну від Бримо ситий, знайшовся на галявинці за якихось двадцять чи тридцять сажнів нижче по течії. Сивер дістав із дупла одяг, зброю, обладунки; вдягнувся, пожалкував, що лук зі стрілами залишився у засідці – саме час подумати про їжу, зголодніли вони з Бримо, Бримо особливо, а без лука, з одними топорами, їжі на лузі не роздобудеш. Варто було б повернутися до переправи, забрати лук.

Що там діється у таборі Хозарина? Що діють без нього прислуга, охорона? І тут Сивер уперше замислився про бранців, таких же самих сіверян, суvirів, як і сам. Таких же знедолених, як Зваба та Забава, котрих він не захистив, не вберіг свого часу. Хто за бранців вступиться? Адже той, хто викупив їх, мертвий, спадкоємець навряд чи тут є, тож, по покону, вони мають бути вільні.

Хто за бранців вступиться?... Знову йому ставати на прю, чи як?... Якийсь час він стояв, замислений, потім важко зітхнув і дістав із сакви свої обладунки.

... У таборі панувала розгубленість. Ніхто не знав до ладу, що потрібно робити. Двоє помічників Міскавейха і п'ятеро охоронців на чолі з Никодимом не могли дійти згоди, як діяти далі і що робити з майном загиблого. Усе сталося настільки таємниче, настільки швидко і так, неначе діяла якась нечиста сила, бо ж цілих півтора десятки охоронців виявилися безсилими захистити їхнього господина! А головне, незрозуміла і страшна його раптова смерть подіяла на них, як правець: у всьому ввижався оборотень і страх перед ним сковував не лише тіло, але й розум.

Никодим, начальник охорони, розумів: оскільки скарбниця і хутра знаходяться у руках решти шести охоронців, то нічого й думати про те, аби вони, маючи коней, повернулися до своїх. Дурні вони були б! – так вважав не лише Никодим, але й кожен, хто сидів у таборі. Переправитися ж уплав через Семь, аби приєднатися до тих, на лівому березі, – про це, після того жаху, що стався у всіх на очах, ні в кого і думки не виникало.

Колишня охорона слухалася лише Никодима, котрий після смерті Хозарина коритися якимось там поміщикам не хотів, бо помічники ті, Петро та Аристофан, перш за все, устигли вже полаятися між собою, з'ясовуючи, хто із них старший і що кому належатиме. Никодим був людиною немолодою, сам собі на умі, і йому все більше спадало на думку, що він права на частку добра свого, загиблого наглою смертю господина, має не менше від будь-якого помічника, а, можливо, навіть і більше, аніж вони обоє, разом узяті. Врешті-решт, думав Никодим, охорону він підбирав сам, ці люди віддані йому, а не поміщикам, тому нехай ті двоє будуть вдячні йому вже за одне те, що повернуться під його охороною в Константинополь живими-здоровими. Никодим був щирим у своїй вірі християнином і зважитися на вбивство заради золота двох, ні в чому не винних помічників, він, звісно, не міг.

Все ж таки, перш за все потрібно вибратися з цього краю світу. Ні поміщикам купця, ні охоронцям раніше ніколи не доводилося тут бувати: місцеву мову, звичаї, деяким чином – дорогу знав лише їхній господар, котрий з розпоротим оборотнем черевом лежав десь на дні ріки. Никодима лякав навіть не стільки той оборотень, найстрашнішим було те, що провідник-туземець під час сутолоки кудись щез і знайти його не вдавалося: певно, накивав п'ятами, злякавшись вовкодлака, а без провідника знайти дорогу назад, у Константинополь, годі й думати... Що чекає на них усіх серед цих жахливих безбожних русів, які живуть за звірячими законами?!

Та страх перед спільною небезпекою рано чи пізно згуртовує людей. Тому врешті-решт, посперечавшись з поміщиками, вдалося дійти згоди хоч в одному: троє охоронців і Аристофан, молодший за віком помічник купця, який трохи розумів мову сакалібів, спробують пошукати шлях, котрий вивів би до людського житла, а звідти можна було б, винайнявши нового провідника, якось потрапити на битий шлях і пристати до іншої купецької валки, щоб разом дістатися домівки. Про поділ чужого майна вирішили поки що мову не вести.

Охочі скочили на коней і подалися вгору по річці. Решта, тим часом, заходилася запрягати підводи, щоб бути, в разі чого, готовими одразу ж вирушити в путь.

Можливо, через це в таборі помітили, що до них наближається вершник, лише коли він був лише за чверть стадії від них. Усі застигли непорушно і насторожено чекали, не розуміючи, хто він і звідки тут узявся.

Коли ж він нарешті наблизився до них неспішною риссю, неспокій оволодів присутніми. Мало того, що вершник цей був норманом: бородатий, у норманській кольчугі, норманському, без сумніву, шоломі, що закривав ледь не все обличчя, з двома, знову ж таки, норманськими топорами, так ще й поряд із конем біг здоровенний, велетенських зросту і статури чорний, як ніч, пес тієї породи, що в Італії зветься мастифом. Побачити отут, у сіверській глушині, справжнісінького нормана-одинака та ще й з мастифом (де ті нормани, а де Італія!) – усе це просто не вкладалося у їх головах, до того ж, плуталося з вовкодлаком і оборотнем і вони просто перестали розуміти: сон це, марення чи дійсність.

... Наблизившись до табору, Сивер побачив, що тут готові рушати в дорогу. Він поки що не розумів, чому так мало охоронців: за його ліком їх мало б бути, принаймні, удвоє більше.

– Хтось розуміє мене? – запитав він по-свейськи.

Ніхто не відповів. Сивер без поспіху зійшов із коня, міцно плеснувши Птаха по крупу, відіслав того у луг; підійшовши до найближчого воза, мовчки поклав на нього свої топори, приготованим заздалегідь ремнем прив'язав Бримо до полудрабка і, знову взявши в кожную руку по топору, звернувся до отетерілих присутніх грецькою мовою:

– Хто серед вас головний?

Це, здавалося б, просте запитання якийсь час залишалося без відповіді. Нарешті один із присутніх, досить молодий, певно, менше тридцяти літ, охайно вдягнений, але в лускатому грецькому обладунку поверх свого платна, зробивши крок уперед, мовив:

– Я... Ми заблукали, шукаємо дорогу, – голос видавав його розгубленість.

– Дорогу я вам покажу. Ваш господар на шляху до пекла. Тут є його спадкоємець? – Сивер говорив твердо, жорстко. Не почувши відповіді на своє останнє запитання, додав:

– Немає... Тоді ці люди, – він показав топором у лівій руці на бранців, що сиділи, зв'язані, на двох возах, – вільні. Відпустіть їх, а я покажу вам дорогу.

Високий, міцної статури немолодий охоронець – ним був Никодим – оговтався першим:

– Ти хто? – і поклав ліву руку на руків'я свого меча.

Решта двоє охоронців ніяк не могли второпати, що відбувається і здивовано переводили погляди із Сивера на Никодима та назад. Сивер вирішив не критися:

– Я – той, хто випустив кишки вашому господину: помстився за свій рід. Ви ж мені нічого поганого не зробили. Розійдемося миром.

Никодим, що не відводив свого погляду від "нормана", побачив на лузі, далеко за його спиною, чотирьох вершників, які риссю поверталися у табір. Усі його страхи перед оборотнем після сказаного незнайомцем одразу ж розвіялися, він вже дивився на нього, як на звичайну людину із плоті і крові, дарма, що виглядає він войовничим

норманом, а повернення своїх людей, що швидко наближалися, додало Никодиму упевненості у власних силах і його спатіон, свиснувши, вилетів із піхов.

- Бий його! - гукнув він своїм людям і, кинувшись на Сивера, рубонув мечем. Добротне лезо, зіткнувшись в повітрі з широкою брадвою Сивера, викресало цілий сніп іскор а Никодим дивом утримав спатіон у руці: його супротивник надто вже вміло підставив топора - на добру чверть ближче до руків'я меча від того місця, куди був зосереджений удар Никодима; ледь прийнявши на бравду удар меча, Сивер тут же пустив іншого топора низом, мітючи Никодимові по ногах, та той, будучи досвідченим воїном, підскочив угору, підступний топір просвистів над самою травою, Никодим опустився на ноги і відскочив убік, побачивши, що з наскоку, з одним мечем, навіть без щита, з цим норманом йому не справитися. Раптом позаду нього громовим басом гаркнув пес: Бримо рвонувся до нападника, що посмів підняти руку на його господаря і якби віз не був навантажений воском, то, певно, перевернув би його, а так міцний сиром'ятний ремінь витримав ривок велетенського пса і відкинув його назад, проте собачі ікла, ковзнувши по клібаніону, устигли розпанахати лівий рукав Никодима, котрий з несподіванки поточився і ледь не впав, а потім відсахнувся убік, подалі від жахливої тварюки - перед його очима враз постав понівечений Бельдей.

Тим часом двоє охоронців, уже зі щитами та мечами, з двох сторін насадили на нахабного одинака. Тільки марними виявилися їхні щити: варто було одному охоронцеві прийняти на умбон свого туреоса[533] удар важкої брадви, як він поточився, рука від болю сама собою опустилася, відкривши тулуб, і чекан у ту ж мить розкроїв череп нещасного - не допоміг і шолом. Другий на одну якусь мить затнувся, побачивши, як із черепа його товариша полетіли на траву мізки і одразу ж поплатився за те власним життям: на нього тут же один за одним посипалися страшні за своєю силою удари двох топорів; марно намагався він захиститися від них мечем і туреосом - вже на четвертому, не втримавшись на ногах, перечепився та впав на траву. Пластинчастий клібаніон, що доходив своєму власникові лише трохи нижче пояса, залишав відкритим поперек, на котрий і опустилося страшне широке лезо брадви, з легкістю перерубавши людський хребет.

Никодим, котрий, понадіявшись на двох своїх підлеглих, рвонув був до воза за своїм овальним скутою[534] і ухопивши його, саме повернувся обличчям до нормана, побачив, як той, зарубавши вже першого охоронця, крушив саме другого. Навіть такому досвідченому воїнові, яким був Никодим, і тому стало не по собі від того видовища; Петро ж, помічник купця, і взагалі був білим, немов крейда і від жаху не міг зрушити з місця: заляк біля воза, неначе соляний стовп. Тим часом підмога, побачивши, що коїться в таборі, неслася галопом і була за якихось три плефри[535] від побоїща.

Никодим, уже зі щитом, рвонув уліво від воза, змушуючи нормана повернутися спиною до вершників, а потім стрибнув уперед, зближуючись зі своїм суперником з тим, аби той забув про небезпеку за спиною...

... Бранці, восьмеро молодиків і шестеро дівчат, сиділи, зв'язані, на возах і від

побаченого теж були ні живі, ні мертві. Хоча багатьом із них на своєму, не такому ще й довгому віці, доводилося бачити наглу смерть інших людей – кому на ловах, кому у бійці, під час суперечки між родами, але такого жахіття, коли у січі люди один за другим гинуть від страшного удару топора, ніхто з них ще не бачив... До того ж вони третій день спостерігали за тим, що коїлося навколо них, але нічого не розуміли: і нападник, і купець зі своїми помічниками та охоронцями розмовляли на незнайомій мові. Вони лише второпали, що хтось незнайомий прагне звести зі світу їхніх поневолювачів, але він теж розмовляв чужинською мовою і бранці не знали, чого можна від нього чекати. Нарешті ось цей незнайомиць об'явився, але виявився варягом, таким же чужинцем, як і ці ромейські, чи які ще там вони є, гості. Що саме усі ці люди не поділили між собою, бранцям було незрозуміло, а незрозуміло, як відомо, завжди лякає.

Усі молодики і дівчата потрапили в це рабство, звісно, не по своїй волі. Вони були з різних городищ, були сіверяни і радимичі, до цього ніколи не бачили одне одного, але причина, по котрій вони стали рабами, у всіх була майже однаковою – життя поробило їх закупам. Деяких дівчат, що з різних причин стали сиротами, у безвиході продали купцеві власні родовичі – вуї та стрії, двоє були тут разом зі своїми мужами – борги їхніх сімей стали настільки великими, що, аби розквитатися з ними, волі одного не вистачало. Бранці, певною мірою, вже звиклися зі своєю участю, бо таким є покон: коли не зміг сплатити виру чи взяте в борг, маєш віддати за це свою волю.

Бранців Міскавейх відбирав особисто, неначе худобу: молодики усі, як один, були високі, м'язисті, а дівчата – красиві тією особливою красою, що нею скрізь у світі славилися руси. Ніхто з них не знав, що саме уготовано йому Долею, але молодість і наявність поряд таких же молодих і гарних, змиряли з нещастям: укупі з іншими, воно не виглядало, принаймні поки що, безнадійно страшним.

Страшним було те, що коїлося прямо зараз, на їхніх очах. Варяг у довгій кольчuzі, закритому шоломі і з двома топорами шаленів: двоє охоронців валялися на луговій траві – один нерухомо, інший, лежачи на животі, ще піднімав голову і час від часу тихо та жалісно, по-собачому, вив. Одесну до них навзаводи мчали чотири вершники: ось-ось будуть тут. Жахливий чорний пес, навіть не пес, а якесь невідоме страховисько, що лише гавкотом своїм нагадувало собаку, рвався зі свого прив'язу, так смикаючи ремня, що навантажена воском підвода ходором ходила. Головний охоронець з протилежного від вершників боку напав на варяга, той двічі відмахнувся від нього своїми топорами, а потім раптом підскочив до пса і, рубонувши топором зав'язаний на полудрабку вузол ремня, коротко щось вигукнув, показавши страховиську на вершників, котрі були вже сажнів за п'ять.

Чорне жахіття рвонуло з місця і блискавкою стрибнуло, цілячись прямисінько в шию першого коня. Від удару важкого тіла кінь, не втримавшись, разом з вершником гримнувся на траву і придавив тому ногу; ще один кінь, перечепившись об першого, з переляканим іржанням покотився разом зі своїм вершником через голову, двоє ледве встигли зупинити своїх скакунів, піднявши їх на дибки. Те, на що, вочевидь,

розраховував головний охоронець, не вийшло: коні не стоптали нападника, раптового нападу із ударом мечем згори теж не відбулося; двоє останніх вершників заледве скочили на землю, а їхні коні тут же понеслися геть від чорного звіра, що немов вовк учепився в горло бідолашного коня. Охоронці не наважилися проскочити поряд із псом, а тому, перескочивши через одну з підвод, поза валкою помчали на підмогу своєму начальникові.

Варяг тим часом знову наступав на головного охоронця: видно було, що проти двох топорів тому зі своєю зброєю не встояти; той, що падав з конем через голову, все намагався і ніяк не міг підвестися, двоє охоронців поза возами бігли до свого, – перед очима розгублених бранців миготіло страшне видовище кривавої січі...

... Норман насідав на Никодима, невтомно, безупину, вимахуючи своїми топорами, немов птах крилами. Никодим тримався як міг, очікуючи, коли ж підскачать останні двоє його охоронців, щоб, узявши цього страшного нападника в кільце, таки спробувати зарубати його. Він розумів, що зараз на кону їхні життя і що одними мечами це буде зробити дуже й дуже важко, у голові промайнула думка, що два списи, так само, як і луки зі стрілами, залишилися лежати на возі зі зброєю, але надто замислюватися над цим у Никодима не було ані можливості, ані часу: в одну мить норманський топор розчерепить твою голову. Ось двоє, не здогадавшись схопити з воза додаткову зброю, перестрибнули через валку на цей бік і були вже в кількох кроках від нормана, коли той, немов очі мав на спині, умить розвернувся вправо, збоку вимахнув топором у правій руці – Никодим лише встиг помітити, як ковзнуло в його долоні довге топорище, враз збільшивши смертельне коло майже на ступню [\[536\]](#), – Іполит мимохіть відсахнувся, проте удар топора тут же прийшовся іншому охоронцеві, Никандру, під вухо: той повалився, як підкошений; переможець майже непомітним для ока майстерним порухом, потягнувши зброю на себе, вивільнив її ще до того, як тіло звалилося на землю; крутнувшись далі і окреслюючи тим самим коло, спочатку пустив свою браву на рівні грудей, змусивши Никодима, що наблизився вже для певного удару мечем, присісти, а далі з розворотом, через голову, рубонув іншим топором зверху – охоронець не міг відхилитися убік, лише встиг підняти над головою скуту. Щит, хоч і прийняв на себе удар, але не витримав його – топор, розсікши умбон, дістався лівій руки, поранений Никодим від сильного удару упав на бік і був відкритим для нападника. Він спробував встати, повернувшись на правий бік, але норман, топор якого застяг у щиті і вивільнити його не вдавалося, наніс Никодимові прямо в перенісся жахливий удар ногою, від якого той втратив свідомість. Лише тепер змігши висмикнути застряглого топора, нападник вже насідав на розгубленого Іполита, озброєного лише мечем і скоро погнав його аж до бранців; той охоронець, що котився був через голову разом із конем, стоячи на одному коліні, бо, певно, пошкодив при падінні ногу, таки полоснув нормана, коли той опинився неподалік, своїм мечем по незахищеному кольчугю лівому стегні трохи вище коліна, але тут таки і був зарубаний ним на місці; Іполит, залишившись один, від страху вже майже не володіючи собою, шаснув мимо непорушного Никодима назад, до воза зі зброєю і ухопив з нього

акітон[537].

Певно, рана на стегні нормана була легкою, бо він, мов би нічого і не сталося, блискавично гайнув за останнім своїм суперником і в два удари вибив із його рук оскепище списа. Зовсім ще молодий Іполит, уперше в житті стикнувшись з таким воїном, притиснувшись до воза, схопився знову за меч, проте з переляку не здатен був чинити хоч якийсь опір. Норман зупинився від нього на відстані удару свого довгого топора і важко дихаючи, рикнув:

– Кинь меч, ... бо зарубаю!

Почувся тупіт копит, що віддалявся: Іполит краєм ока побачив, як Петро, котрий ще недавно вважав себе за найголовнішого, тепер, так і не взявши участі в бою, втікав, куди очі бачать, на своєму коневі. Аристофан, на коня якого стрибнуло чорне страховисько, лежав, придавлений мертвим тулубом буланого до землі і був ні живий, ні мертвий, бо звір стояв над ним, показуючи страшні зуби. Іполит, віддаючись на милість переможця, кинув свого меча на землю.

– Не бійся, не вбиватиму, – трохи відсапавшись, звернувся до Іполита нападник, – тільки не хапайся за зброю і не пробуй тікати. Розв'яжи цих людей.

... Бранці, заанімівши, дивилися на те, що відбувалося перед ними. Якийсь страшний варяг прямо на їхніх очах посік ледь не всю купецьку валку: четверо порубаних охоронців, двоє напівживих і загризені чорним звіром кіні лежали на витоптаній луговій траві, а сам він зі своїми топорами вже йшов до них із молодим ромеем. Зупинившись біля звірюки, він відтягнув того за ремінь і, поплескавши по загривку, повів із собою.

Певно, багато хто з бранців подумки прощався із життям, коли ж це варяг звернувся до них рідною мовою:

– Ви усі вільні.

Ніхто не озвався. Нікому не вірилося в почуте. Здавалося, що це якийсь хитрий підступний задум страшного татя. Проте охоронець заходився розв'язувати мотузки, якими були зв'язані бранці, а варяг, стягнувши з голови шолома, посивілі волосся і борода під яким були настільки мокрі, немов він щойно скупався у Семі, вів далі:

– Не бійтеся мене, я сувир, з Коропа. Я убив гостя, бо він був підлою людиною і колись, давно, заподіяв моєму родові багато лиха. Того, хто купив вашу волю, більше немає в живих. Тому ви всі вільні.

Він раптом побачив щось у очах однієї бранки, котра перелякано дивилася кудись за його спину. Север оглянувся. Закривавлений Никодим з пораненою топором лівою рукою, заюшеним кров'ю обличчям і обома запухлими вже очима підводився із землі, спираючись на свій меч, коли ж став на ноги, то, затинаючись і похитуючись на кожному кроці, рушив до них. Север пішов назустріч, наблизившись, мовив:

– Я не маю бажання тебе вбивати, ромею, ти не зробив мені зла. У тому, що сталося, винен сам. Віддай меч.

Певно, Никодим, який не відійшов як слід від удару, що зламав йому носа, не все й розумів, тому Север, мовчки вивернувши йому руку, сам відібрав зброю. Тим часом

звільнені бранці вже розтирали затерплі від мотузок руки. Їм нарешті дійшло: вони вільні! – і заглядавши Сивера, що саме повертався, усі, хто міг, попадали на коліна, навперебій дякуючи за визволення. Той махнув рукою:

– Богам дякуйте...

– За кого ж пожертву нам складати?!

– Як звуть тебе, людино добра?

Сивер зітхнув:

– Озаричем кличте.

Одна молодичка показала на його ліву ногу:

– Дозволь, витязю, рану твою перев'язати. Я вмію; і на травах трохи знаюся...

Зопалу, в гарячці січі, Сивер навіть забув про неї. Вона виявилася неглибокою, але біла полотняна ногавиця нижче порізу уся просочилася кров'ю. Молодичка досить швидко знайшла кілька стебел дерев'я, добре потерла їх листя, приклала до рани та перев'язала потім шматком полотна, що його подав на диво услужливий Іполит.

– Перев'яжи і цього, – кивнув на Никодима Сивер. – Не спливати ж йому кров'ю. Подивися, чи ціла кістка. Як ні, – прив'яжи до руки шматок оскепища, десть там валяється, – показав рукою.

Замислившись на якийсь час, додав:

– Мені треба відлучитись. Зберіть усю зброю в одне місце, зловіть коней. Визволіть отого, – показав на придавленого конем, вочевидь пораненого, Аристофана. – Нехай хтось із конини печеню зробить: третій день нічого в роті не було. І не чіпайте нікого з цих, я сам дам їм раду. Чекайте на мене.

Свиснув, підзиваючи, Птаха, котрий пасся сажнів за тридцять, жаліючи пошкоджену ногу, підійшов до коня одесну, поволі піднявся в сідло, подумки насміхаючись над собою: "Куди вже тобі ратитися, діду: через якусь подряпину в сідло не скочиш!", гукнув до Бримо, знову про щось замислився, навіть рукою махнув, а потім озвався до одного з визволених:

– Гей, уноше, візьми он на тому возі два луки зі стрілами, супряж їх та й ходімо зі мною, – і пустив Птах кроком до місця колишньої переправи – потрібно ж було свого власного лука забрати.

Вже майже під'їхавши до річки, з висоти вершника побачив, що на плоту, котрий застряг на мілині під тим берегом, коша на возі не було, а від води до верболозу протоптана ціла стежка. "Бач, – подумалось, – все-таки забрали скору. Борзо! Невже ж і сюди вернуться? Навряд чи: таким багатством ділитися не схочуть. Тільки ніяк не зрозумію: чим це я їх так налякав?!"

Він ще трохи постояв за кущем шелюги, роздивляючись крізь нього протилежний берег, бо, як не крути, а там щонайменше два луки, – усе було тихо і він, дочекавшись недавнього бранця та поклавши стрілу на ромейський лук, послав уношу у воду забрати власний.

...Коли вони повернулися, звільнені бранці, обзвичаївшись, вже господарювали: мертвих прибрали, коня оббілювали і якраз розчиняли, дрова у багатті вже догоріли –

саме час був пекти на вугіллі м'ясо – ніхто б і не сказав, що зовсім недавно тут було побоїще і що оті троє в обладунках – донедавна чужоземні гості, а тепер, по суті, – бранці. Усі "сакаліба" були веселі і на те, що діється навкруги, не звертали жодної уваги. "Ратаї..." – подумки махнув рукою Сивер, а вголос сказав жорстко:

– Бачу, волі ви не надто раді. Узи по вас плачуть! Двоє, хто вдома з луком на лови ходив, – на сторожу!

Бримо, тим часом, спливав слиною. Він сидів навпроти кінської туші і з його губ аж до землі тяглися патьоки густої слини. Сивер, зійшовши з коня, узяв печінку, серце та нирки від зарізаного Бримо ж коня і поклав перед ним:

– Їж. Ти заслужив.

... Попоїли добряче. Дажбожа колісниця почала вже котитися донизу – саме та пора, коли спека дошкуляє найбільше. Зрозуміло було, що рушати проти ночі нерозумно, тож, попри небезпеку раптового нападу уцілілих охоронців, Сивер вирішив, що заночують на цьому ж місці, а вирушать в путь лише зранку наступного дня. Він переговорив з ромеями. Никодим почувався зовсім зле: голова розколювалася, його нудило, очі запливли так, що він майже нічого не бачив та й лівій руці його добре дісталось від топора; у Аристофана при падінні була зламана права нога, – лише Іполит залишився неушкодженим. Між собою ромеї вже поспілкувалися: Никодим розповів їм що й до чого. Найбільше, чого ці невдахи боялися – так це рабства у варварів. Вони про одне лише Сивера і запитували: яка доля їх чекає і чого хоче переможець за їхню свободу.

– Чого я можу від вас хотіти, коли усе тут відтепер належить мені? – з легкою посмішкою відповів Сивер і коротко розповів їм з якої причини мстив Хозаринові. На охоронців він зла не тримав:

– Як побажаєте, то їдьте собі додому хоч і завтра. От тільки чи далеко ви заїдете? Краще розкажіть мені, чому всі так злякалися, коли я Хозаринові тельбухи випустив?

А почувши їхню розповідь, подумав: "Ех, ти, Сивере, Сивере! Усі Боги, виходить, допомагали тобі ці дні, а ти впав у таку зневіру! Тож, здається, старі Боги все-таки добре уживаються з новим, Христом, коли йдеться про праве діло...".

Сам же вголос заспокоїв ромеїв:

– Я, як і ви, християнин. Заберу вас до себе, щоб оклигали трохи. Після аугустових календ мають бути в наших землях ромейські гості – з ними й доберетеся додому.

На тому розмову з ромейським полоном закінчив, зібрав до купи звільнених бранців, розповів, що й до чого. Наказав перш за все схоронити загинувших по ромейському звичаю – розповів як саме. Іполит, почувши про те, сам узявся допомагати. Звільнені дивувалися: хіба ж так скрадають покійників? – немов падло якесь у землю закопують. Дурні, виявляється, ці ромеї...

Решта розпрягли коней, знову поставили вози табором; Сивер, поділивши чоловіків надвоє, виставив на ніч сторожу, розповів, коли одні мусять змінити інших, коли збудити його і, вклавшись на свою стареньку повсть, швидко заснув сном людини, що сповна виконала свій обов'язок: він знав, що Бримо буде також на сторожі і вчасно,

коли що, почує небезпеку.

Ніч минула спокійно. Сивер, якого сторожа збудила, щойно на передвранішньому небі з'явився Хорс, добре відпочив, от тільки поранене стегно за ніч трохи підпухло і обмежувало рухи, проте він тим не переймався – рана була з легких, траплялося, що на таку він, часом, і уваги не звертав. Він якийсь час шкутильгав, відчуваючи біль, а потім розходився і до світання про рану майже й забув. Коли настав час збиратися в путь, звільнені ним бранці усією купою підійшли до нього:

– Озаричу, – у пояс вклонившись йому, мовив найстарший – кучерявий та білявий Оглендя, з Вороніжа: – тут таке діло... Ти вже ж не гнівайся на нас... Ми увечері радилися, доки ти спав і ось що ми тобі сказати хочемо... Вирішили ми усі... ну, майже усі, – поправив він себе, – тута десь залишитися.

– Як це – "тута"? – здивувався Сивер.

– А ото ж так – тута, – вів своє Оглендя. – Нема за чим нам вертатися. Чи боярин, чи рядович скажуть: утік. Ще й татем тебе зроблять. І немає ж там ні в кого нічого – усе на виру пішло чи рядовичі позабирали. Знову в обелъні холопи, чи що? Тож вирішили ми тута десь... Може ця земля вільна, а ні – то в місцевого роду дозволу питаємо тут осісти.

Раптом зашуміли усі, молодики і дівчата, заговорили навперебій один одному:

– Ми й попарувалися вже!

– Вєсь поставимо нову, житимемо купно!

– Не гнівайся на нас, Озаричу! Ми тебе до скону не забудемо! Ми усі віднині – Озаричі...

А хтось ще й вигукнув:

– Залишайся з нами Озаричу! Старійшиною будеш! Заживемо не гірше, аніж понад Десною!

Сивер запосміхався, розвів руками:

– Мені хіба що? Залишайтеся, коли на те ваша воля, а в мене рід, жона, син... Тільки як же ви без нічого, одні руки у вас?

І лише зараз подумав про цілу валку Хозариного добра: з нею що робити? Вона начебто і його, а забереш у Короп – кожен там скаже, що зайнявся Озарич татьбою. А хіба мста і татьба одне і те ж? Не за добро він думав, коли мстив Хозаринові. Як по Кону вдіяти?

Щось говорили, вигукували навколо нього звільнені та він того не чув – думав. І ромеї... Звісно, хто-хто, а він, Сивер, це добре знає – Хозарин людей підбирав собі таких, що трапся нагода, то й перед розбоєм не зупинились би.

– Когось із вас ці, – кивнув на ромеїв, – силоміць в'язали, без причини? Так оце усі рабами й були?

– Ні, не було такого, – попереглядавшись між собою заявили колишні бранці. – Чого не було, того не було! Ці силоміць не в'язали. Свої і силували, і в'язали. Ми обелъні холопи єсмь.

– Добре... Тоді вам таке скажу: одну підводу з воском та трьох верхових коней

забираю для цих ромеїв, аби було їм на чому до своїх дістатися. Ще одна підвода, яку сам виберу, усі мечі, обладунки, щити і оцей лук – моя здобич. Решта ж ваше: луки, топори, заступи, списи, казан, намет, що там іще є?

А було ще шість навантажених воском підвод із тягловими кіньми, троє верхових коней, упряж, сідла – від здивування понімили спочатку люди, а потім знову бухнулися перед Сивером навколішки:

– Озаричу! Отче! Як віддячимо тобі?!

До чого ж приємна шана така! Аж розцвів Сивер, та згадав: не його те добро, не важкою працею зароблене, не від серця відірване... Татем себе знову відчув; Трефілія згадав, його "Не вбий! Не вкради!" і Шамра із повчанням: "Не мусить людина брати більше, аніж потрібно їй, бо то для Дажбога образа суть!".

– Долі, Богині, гідну пожертву складіть...

Згадав, як відпускаючи гріхи, казав Трефілій: "Іди і більше не гріши" і, зітхнувши, мовив до невеличкого натовпу:

– Дякуйте Долі і живіть тепер так, щоб рабами не ставати.

Сам же пішов уздовж валки, видивляючись коня, бо вважав, що по Праві буде, коли забере у Хозарина тягло замість того мухортого маштачка, на котрому колись подався з рідного городища і котрий залишився після втечі у купця. Коли ж уподобав міцно збиту саврасу кобилу, тьм'яно руду, з підпалинами на животі, чорними гривовою та хвостом, підійшов, розтулив їй рота, подивився на зуби і, залишившись задоволеним, гукнув:

– Гей, хто-небудь! Зніміть поклажу.

Кинулися навперебій, ледь не всі, перевантажили віск на інші вози і зброю – ратну здобич Озарича, зібрали до купи, поклали на спорожнілий віз.

Він розмірковував, як же бути йому з ромеями, коли двоє колишніх бранців, підійшовши, попросили:

– Дозволь Озаричу, слово мовити.

Він підняв очі: перед ним стояли двоє чи не наймолодших уношів, схоже, що братів; один ходив з ним до Сейму забирати лука.

– Кажіть.

– Візьми нас із собою, Озаричу, – почав вищий, певно, старший.

– Воліємо холопами твоїми бути... – не витримав другий.

Сивер отетерів:

– Вам воля не потрібна? Хто ж сам собі ярмо на вию вдягає?

– А що воля? Ми робичичі... І отець наш рабом був, і дід. Як самим жити – не відаємо... Зроби милість, візьми з собою, чоловіче добрий. Лиха від нас не зазнаєш.

Чого тільки на світі не буває, думав Сивер, дивлячись на уношів. Один просить змилюватися, на волю відпустити, інший – навпаки, боїться її, ярма хоче. А сам він? Хіба не помчав колись за Хозарином, покинувши рід? Хоча, по правді, не розумів же що чекає його попереду! А ці двоє, вони вже ж не в тому віці, як він тоді був: мали б розуміти, що то воно є – воля, солодка, як кленова пасока, воля! Скільки людей ладні за

неї головою накласти...

Але ж для цих уношів є щось важливіше, ніж воля. Ондечки молода груша самотужки, попри все, пробилася-таки крізь гілля верболозу до світла і височіє тепер над ним, а плющ обвив її ледь не до вершини: йому опора потрібна, без неї ніяк – так і скнів би у затінку, по землі стелючись. Виходить, що він оцим двом, як та груша для плюща, – опора, мають на когось спертися в житті.

А як помислити добре: хтозна, що чекало їх на чужині, сакалібів, рабів, бо ж рабство тут і рабство там не варто і порівнювати – хто-хто, а він бачив, що життя раба там часто не варте навіть заліза, в котре ті заковані. Він визволив цих уношів, як колись у дитинстві молодого журавля із петлі, поставленої на зайця. Лисиця спокусилася на легку здобич і встигла навіть пошкодити птахові крило, коли це помітив Сивер та прогнав хижачку, а журавлика забрав додому. Той так і жив у них на обійсті кілька літ разом з гусьми та качками, бо літати вже не міг. Як кричав він навесні та восени, зачувши у небі курликання родичів, як марно намагався злетіти!...

І знов, коли помислити: от визволив би тоді птаха із петлі та й покинув пораненого напризволяще, або навіть і тоді, як загоїлася рана – хіба вижив би той журавель? Отак і ці уноші, у котрих душа лише з одним крилом: якщо вже дав їм волю – відповідай за них і надалі.

– Гаразд, – стенив плечима. – Коли так, будемо їхати.

Похнюплені охоронці, усіма забуті, чекали на свого переможця.

– Слухайте мене, ромей: коли замислите щось лихе – рука моя важка! – грецькою звернувся до них Озарич. – Сідайте на отого воза, побудете моїми бранцями. Та не баріться, бо мене вже вдома зачекалися...

І скоро маленька валка із двох підвод, трьох, припнутих до останньої з них, верхових коней, одного комонного та чорного пса рушила в зворотну путь.

... Чому так важко на серці? Радості чому немає? З волі Богів звершилася мста і знати дали вони, що мертвий ти їм ще не потрібен – лише живий, то чому ж тоді душа не співає?

... Меч охоронця тоді вперше розсік Сиверові ліве стегно і він втратив багато крові, та попри важку рану, почав досить швидко одужувати. Фрейвар переховувався з ним від Хозарина та логофета преторію, аж доки купець не вирушив із Константинополя кудись на схід. Сивер ніяк не міг зрозуміти, чому це Хозарин, котрий вивіз його сестер начебто, як своїх майбутніх жон, за першої ж нагоди продав їх, як звичайних рабинь. Та якось, будучи напідпитку, Фрейвар відкрив йому очі.

– Ти ще дурний, – в голосі свей не було ані насмішки, ані зверхності, – бо гадаєш, що купці такі ж люди, як усі. Нащо йому ті жони? Купцеві срібло потрібне, а ще краще – золото. Не казав тобі цього раніше, тож слухай.

Свей перехилив кухоль з вином, вкинув до рота кілька ягід винограду і продовжив розповідь.

– Отцеві твоєму Хозарин лука зумисне підсунув. Він його ще позаминулого літа

чернігівському князеві привозив, але той після зими повернув його, бо перський лук не для наших холодів – дубіє на морозі. Ще й пригрозив князь купцеві, що кине в узилище[538] за ошуканство, тож мусив Хозарин не лише лук забрати і золото повернути, а ще й князеві дорогий ніж з фуладу[539] дарувати, аби той не гнівався. Бачили ми тоді, що господин наш від горя свого аж почорнів.

А коли уздрів сестер твоїх, то й вирішив Жаданові лука підсунути, знаючи, чим воно скінчиться: хитрий лис! Він ще тоді намислив будь що сестрами оволодіти, бо знав ціну їхній красі. А ти, дурень, сам у петлю голову просунув: продав би він тебе, як і сестер – хоч і небагато срібла, зате з нічого.

Сивер слухав Фрейвара і волосся вставало дибки: уявити собі не міг, що чужинці на таку підступність здатні.

– У-у-б'ю!! – скочив був з місця та свей перехопив.

– Так не мстять! – мовив жорстко. – Мста з холодною головою вершиться. І коли вона по тому ще й на твоїх плечах лишається, отоді смерть ворога п'янить, як найкраще вино! Вип'ємо ж нині, – поклав Фрейвар свою руку на Сиверове плече. – А ще волю, аби став ти мені побратимом.

І того ж вечора вони випили вино, змішане з кров'ю обох.

Чому ж не п'янить нині звершена мста?

Відтоді, як Фрейвар врятував тебе, пораненого, від охоронців Хозарина і ви побраталися, ти тільки й жив передчуттям, очікуванням помсти. Спершу бачилося лише одне: знайти купця і тут же сокирою розчерепити йому голову. Літа ішли, а з ними приходило розуміння, що так просто помститися не вийде, ти вже готовий був, знайшовши ворога, терпляче його вислідити, і лише дочекавшись зручної миті, завдати Хозаринові смертельного удару. Коли ж став знати в лице мало не всіх константинопольських купців, то вирішив, що ворога твого, швидше за все, і серед живих уже немає. І хоча гірко було від того, що мста не звершилася, але з часом на душі таки полегшало, бо злізла з неї чорна пекуча кірка нездійсненої помсти, що так ятрила твоє серце.

У монастирі братів-бенедиктинців і взагалі вселилися в душу благостині, жили там собі аж до тої миті, як почув від Величка про огидного купця. І все! З самої середини ества запекло-защемило нестерпно, так, що втративши голову, про все на світі забувши, кинувся мсту вершити – майже й забуту вже. Відлетіли геть заповіді Христа про прощення ворогів, про "не убий", забув і покон дідній, що не велить гостям на землях роду жодної шкоди чинити. І звівши зо світу за три дні, окрім ворога свого, Хозарина, ще сімох, не винних ні в чому перед родом твоїм гостей, став справжнім татем-головником, котрого рід, коли визнає, мусить по правді[540] до княжого суду вести, як того татя, що три літа назад княжого дружинника вбив і Величка поранив.

Хто ти, Сивере, Паоло? Відступник – ось хто! Адже нинішньою татньою своєю не лише поконом знехтував, але й самого Христа зрадив, зрікся Його: що б сказав тобі Трифілій? "У пеклі горітимеш" – сказав би. Та ж хіба лише один у тебе огріх? А роту, ромейському василевсові дану, хто в Преславі, за Кон заступивши, порушив, честь роду

свого тим самим навіки заплямувавши, прашурів, котрі все бачать і знають, зганьбивши? А ескувітів у балканській клісурі хто підступно, зі спини, убив? Нема тобі прощення Сивере-відступнику, не спертися тобі ані на Христа, ані на покон прашурів: і віри роду зрікся, і Христа зрадив – хоч бери та й вішайся, як зробив колись у безвиході рядович твій Борило...

Ще чого! А син його, Молибог, а Вишня, жона? Учинивши гріх, яким би тяжким він не був, та й накласти на себе руки – то означає вмерти, як боягуз, домочадців своїх зрадити, залишивши самих супроти зла усього світу. Звідки сумніви ці, що точать душу вже котре літо? Та звідки ж: у Ломбардії їх посіяв; відтоді, як охрестили його і Єзуса впустив у своє серце, усе й почалося. Єзус вчить любові та прощенню, а того, хто зло діє – по смерті навічно карає. Якось, коли розповів він Шамрові про смертні гріхи для тих, хто в Христа вірує, здивувався волхв і ледве не сміявся з того: "Що ж то виходить? Як помилився, то вже й помирати лягай? Не для мужів ця віра – силу жити вона відбирає! А рідні Боги наші велять: зробив блазнь, огріх, виправ його, як слід і йди собі далі! Ниву живота твого ніхто, окрім тебе, не зоре, каяття ж лише сили твої відбере. Пращури наші, ворога вбивши, жону його собі забирали, аби мала вона захист від життєвих негод. Зло та добро – то два твоїх крила на все життя".

Бач, як воно: часом, щоб добро звершити, зло мусиш діяти... Ховається підступне зло на ниві життя твого, як невикорчований пень, як коріння його. Ореш ту ниву, бажаючи добром усіяти, а потім – раз! – і напоровся сохою труда свого на те зло: чи постромки порвав, чи сошник зламав. Біда! Чи може правий був Шамро, коли казав, що добро та зло, то як два крила у птаха і мусиш обома трудитися, коли летіти хочеш?

Що буде, те й буде. Коли й згубив свою душу – після смерті кара очікує. А нині жити слід, сина ростити, жону кохати, тереми ставити, народження ще одної дитини чекати. Кого ж на цей раз бусол їм принесе?

Сивер помалу почав заспокоюватися і тепер уже лише думки про домашніх не виходили з його голови.

... Минав уже четвертий день, як Сивер подався з двору в погоню за Хозарином. Кровна мста, коли в ній виникає нужда, – річ свята, бо так заповіли прашури: Вишня це дуже добре розуміла. Відїжджаючи, Сивер сказав їй, що повернеться не пізніше, аніж увечері наступного дня, тобто, ще позавчора він мав бути вдома. За час їхнього спільного життя Вишня звикла, що муж її ніколи не порушував свого слова і якщо він щось казав – саме так і мало бути. Кровна мста – це не гостини, це не терем купцеві звести, – у борні всяке може статися: це їй також було зрозуміло, навіть дуже добре зрозуміло!

Але одна справа – розум і зовсім інша – жіноче любляче серце. Жах чорним велетенським вужем поволі заповзав у душу Вишні: невже вона ніколи більше не побачить свого Сивера?! Ніяких інших думок у неї вже не було – лише ця одна; проте вона була настільки важка, гнітюча, що від неї у Вишні холола кров і немов правцем сковувало рухи.

Літа, за Сивером проведені, промайнули для Вишні, як дні, бо то лише горе

плентається по життєвій дорозі нога за ногою, щастя ж мчить над нею швидкокрилою ластівкою. Прожити, прожити до того мало не півтора десятки літ у горі та зневазі, а потім, неначе з волі могутньої чарівниці, мало не вмиє стати найщасливішою жоною, трохи згодом – навіть матір'ю, про що вона колись навіть і мріяти покинула; нині знову бути непразною, а ще – такою ж, як усі в Коропі, господинею... І все це її жіноче щастя в один якийсь день почало перетворюватися на марево, ось-ось мало розвіятися, стати нічим, сном, уявою – це було справжнім жахіттям і збиралося стати для Вишні найстрашнішою, яка тільки є на білому світі, мукою серця.

Цілий день, із самого ранку, яку б роботу вона не робила, перед її очима стояв Сивер: її коханий, її суджений, її красень. Погляд мужа був усміхненим, спокійним. Часом вона навіть чула за своєю спиною його голос, сполохано озиралася – нікого... і це ще більше гнітило Вишню. Єдине, на що в неї ще вистачало сили волі, – це не повірити остаточно, що вона більше ніколи не побачить свого мужа. Вона ще не думала про Сивера, як про померлого, вбитого, загиблого – щось ізсередини промовляло до її мозку: він житиме доти, доки ти віритимеш у це; зневіришся – і суджений твій помре.

Четвертий день підряд вона молилася усім Богам, яких тільки знала: і Макоші, і Дажбогові, і Перунові, і Велесу, і Долі, і Полелю, Роду та Рожаницям,... навіть Христові – як не крути, чужому для неї, нехрещеної, Богу; перерізала на пожертви ледь не всіх півнів і молилася лише про одне – аби Боги, усі разом і кожен поодиноці, зберегли життя Сиверові, не забирали у неї щастя, бо уявити своє життя без мужа вона не могла.

Лише Молибог, коли вона годувала його груддю, трохи відволікав Вишню від гнітючих думок. Він завзято цмулив мамину цицю, часом, забувшись, навіть покусував, а вона дивилася на свого первістка і вгадувала в його обличчі Сиверові риси: такі ж брови та лоб, таке ж, як і в отця, пряме густе волосся – це її дивним чином заспокоювало, але ненадовго, бо ледь полишала годувати сина, як знову в голову лізли чорні думки.

Раз по раз Вишня виходила за ворота, дивилася ошую, до Гульбища, звідки мав би з'явитися її суджений, але шлях був порожній... Вона приготувала мужеві вечерю: і кашу, і печені рибу та курку, і солонину, і взвар – чи ж їв він там хоч щось? Лише присмерком, коли пішли з двору закупи, зачинила браму; проспівавши колискову, вклала спати Молибога, знову не витерпіла – вийшла надвір, піднялася на ворота і чекала, вслухаючись у темну вже ніч: чи не почує тупоту Птахових копит?

Щось скрипнуло, як скрипить немазане колесо воза... ще... Неначе й тупіт кінський... не одного коня... і чути вже скрип воза... Хто б то мав бути?! А раптом щось із Сивером?! – вона аж за серце схопилася. І вже добре чути, як десь біля Вишнякового городища гуркотить віз, тупочуть коні... коли ж це раптом майнуло щось чорне, темніше від ночі і під ворітьми залунав басовитий гавкіт Бримо!!!

Вишня притьмом злетіла по сходах униз, зняла на брамі важкий засув, потягла на себе стулку і раптом у наполовину прочинені ворота влетів Птах, зупинений твердою рукою, став як укопаний, з нього скочив її рідний, ненаглядний Сивер, припав був на

ліву ногу, але виправився, розкрив обійми і Вишня, мов ластівка впурхнула в них, повисла на шиї, осипаючи поцілунками, охкаючи тихенько, не в силах від щастя вимовити навіть слова, не бачачи нічого і не звертаючи навіть уваги, що в двір заїхали дві підводи, на котрих було аж п'ятеро чужих людей, за ними троє верхових коней – усе те було їй байдуже: адже він живий!!!

Сивер, котрий увесь день зворотного шляху тільки те й робив, що думав про жону та сина, так само забувши про сторонніх, стискав Вишню в своїх обіймах, гладив її волосся, дивився в темні очі, цілував вуста, і чужі, мимоволі спостерігаючи за ними, бачили перед собою двох щасливих без міри людей, бачили і заздрили їм.

... Вони піднялися до себе в ложницю далеко за північ, коли нагодували та прилаштували на ніч прибульців; Сивер, як міг, розповів жоні коротко про все, що сталося, а затим вони з головою поринули в своє кохання і для них відкрилася ще одна, незнана досі глибина: одне без одного та без Молибога вони й життя свого не мислили.

... Дні тяглися, пленталися один за одним поволі, без поспіху, нудно і безнадійно. Увесь широкий білий світ для трьох ромеїв стиснувся до розмірів округлого дікастирію[541] роса-переможця. У себе на батьківщині вони звикли до сліпучого сонця та будівель з білого каменю, а тут, куди не поглянь, дерево, скрізь одне дерево: на схід за дерев'яною стіною темно-зелена шапка соснового лісу, всюди по двору одні лиш дерев'яні будівлі і тільки крізь прочинені часом ворота можна побачити зелень луку і синю смугу води неподалік – усе таке прохолодне, таємниче, непривітне. Та ще небо над головою – теж синє, але не блякле та вигоріле, як під пекучим грецьким сонцем, а глибоке, насичене – красиве... Роси ходять по двору – ширококості, жилаві, з непокритими головами, довгобороді, часом нечесані та й одяг їхній хоч і з білої тканини, з вишивкою, проте аж ніяк не можна сказати, що чистий: пилом припав, де гноєм перемазаний, де живицею чи зеленню трав'яною – не переймаються тим. Якоюсь дикою, неміряною силою аж пашисть від них: тільки попадись такому в лапи – переламає тебе, перемне мов і не людина ти, а жмуток сухих галузок.

По всьому видно, що четверо з них залежні якимось чином від господаря двору, дивного цього Сивера, чи то нормана, чи роса – варвара, одним словом, – бо працюють на нього від темна до темна. Та, попри все, не кланяються вони перед ним, спину не гнуть і очей не ховають. На трьох ромеїв, еллінів, навіть уваги не звертають, тримаються з гідністю, котра не показна, від батьків дісталася.

Гінейка[542] у роса простого роду, служниць не має, роботу жіночу сама робить. Коли ще тільки в'їхали поночі в двір, бачили палкі обійми його зі своєю дружиною і... позаздрили по-чоловічому. Привітна вона, добра: коли Никодима перев'язувала, жаліла – видно було. Їжі отримують від неї вдосталь. Хай і простецька та їжа: риба, каша, сир та молоко, часом м'ясо, інколи гриби чи ягоди, зате смачна та ситна; у них вдома парикам[543] така хіба що сниться.

Замурзаний малюк їхній бігає по двору в одній куції сорочечці, допитливий, весь у подряпинах та синцях. То біля скота в хліву товчеться, то пса хоче осідлати, то поросят по двору ловить. Чужих не боїться: підійде, за одяг смикне, белькоче щось по-своєму –

питає, вочевидь.

Небідно живуть роси, в достатку. Хлів скотом забитий, по двору і свині, й кози ходять, курей десятки. Прокорму не тільки людям, але й незчисленній живності вистачає з надлишком. Ромеям би такі багатства землі!

Хто ж цей рос, що сам-один перебив половину їхньої охорони, а господинові кишки випустив? Як можна знати стільки мов, живучи в оцій глушині? Та ще й сказав, що він християнин. Щось не так тут... Хто він – гекатонтарх[544] росів? Але ж без меча... Тоді, можливо, лише декарх[545]? Що за цими стінами? Ніколи не чути інших голосів, мовби на цілий день шляху жодної живої душі навколо, окрім цих, що тут живуть. Головний рос щодня кудись їде зі своїми цекурі[546] і повертається пізно ввечері – стомлений, спітнілий. Нічого не можна зрозуміти. І саме це лякає найбільше, бо невідомо, хто він, чим займається та що ж у нього на умі.

Рани їхні гояться, Аристофан вже ходить потроху, хоча й накульгує на зламану ногу і Никодимова ліва рука, розсічена страшною сокирою роса, заживає, хоча й зрослися кістки не так, як мало б бути. Дісталось йому – перенісся було зламане і дихати носом тепер важко та воїнові скаржитися не можна, на те він і воїн. Гояться рани і чим ближче до одужання, тим тривожніше ромеям: а що, коли рус чекає цього лише з тим, аби дорожче їх продати?!

Тепер Никодим сидів у холодку під стодолюю і з сумом дивився на Сивера, котрий винісши із терема оберемок здобутих у битві мечів, по черзі виймав кожного з піхов і уважно розглядав, оцінюючи досконалість клинків.

Сиверові давно кортіло уважно, як слід роздивитися здобуту в прі з ромеями зброю, але повсякденні клопоти вже добрих чотири тижні не давали це зробити. Повернувшись, встиг лише повбивати на стіні в горниці кілочки та розвішати воєнну свою здобич, оглянувши побіжно, чи не завелася десь іржа? Опісля повернення, дарма, що шкутильгав через рану, але все ж покрив робітню кліть свою тесом, а вчора закінчили нарешті ставити ще один терем, і кому? – Любимові! – тож ніщо на світі не могло вже перешкодити йому помилуватися мечами. Що за ним при цьому спостерігатимуть ромеї та як воно буде їм бачити це – таке Сиверові навіть у голову не приходило: переможений, все одно, що вбитий – десь поза життям. Нема чого на нього й увагу звертати.

Сів біля ґанку на улюблений свій дубовий пень, що привіз колись із лісу, і з неабиякою насолодою взявся розглядати мечі. Два печенізькі були ще хозарської роботи – трохи викривлені, односічні, занадто простої роботи, а тому для нього нецікаві: одразу ж відклав убік. Ще три – прості ромейські: клинки ковані з привезеного зі Сходу фуладу, але невисокої якості – тло сіре, по ньому дрібненький, ледь помітний смугастий візерунок, немов хтось уздовж меча на ньому від руки довгі риси попроводив. Покрутив клинки під сонячними променями, але жоден не зблиснув, відливу проти сонця не дав – такі мечі кувалися в ромейських арментах[547] сотнями і попри заборону влади часто потрапляли на торговища. Та й звідки в простих охоронців взялися б коштовні мечі?

А ось цей, що його зумисно залишив наостанок, в піхвах, обтягнених тонким м'яким, потертим від довгого вжитку зеленим сап'яном, зі срібним обкладом устя[548] та накінецьника ще тоді, на Семі привернув його увагу. Сивер потягнув з піхов клинок, одразу ж побачив зблиск променя на ньому і завмер у передчутті: хто з мужів не відає того захоплення, радості, що квітне в душі, варто взяти до рук гідну зброю?

Меч повагом покинув свій дім. На бурому тлі клинка опукло проступали світлі хвилясті візерунки, під сонцем поверхня його мінілася, відливала червонуватим блиском – у Сивера аж серце тьохнуло: оце меч! Він переклав меч до шуйці, підняв вістря догори, милуючись досконалістю зброї, з поковзом клацнув середнім пальцем по клинку – той озвався ясным, чистим дзвоном і звук від нього надовго завис у повітрі. Колись, ще в етерії Цимісхія, був у нього саме такий меч, а можливо, й кращий; жаль, відібрали Свенельдові варяги в Доростолі, коли вони з Фрейваром переметнулися до русів. Вимагати повернення мечів їм тоді і в голову не приходило – добре, хоч сама на плечах лишилася. Навіть посічені ними ескувіти не мали таких мечів, інакше навряд чи й продали б побратими їх Парвізові.

Звичайно, цей меч не йшов ні в яке порівняння з тим, що якось довелося йому під час походу на Преславу, коли стояв на сторожі імператорського бенкету, бачити в їхнього аколужа[549] Симеона Екзархидіса. Підпивши з оточенням базилевса, той хвалився ним перед самим Цимісхієм і було чим! На чорне тло його клинка немов якийсь чарівник хитромудру сітку з білих закарлючок накинув, а полиск на ньому вигравав щирим золотом – недарма двісті п'ятдесят номізм[550] гістаменон довелося за нього віддати – похвалявся аколуж, згинав меч в дугу та божився, що може легко перерубати ним п'ять покладених стовпчиком номізм чи розсікти на льоту сухий лист платану.

Сивер довго та уважно розглядав свою ратну здобич. Спатіон на відміну від франкського чи руського меча, не має огнива, що слугує в січі захистом для десниці, руків'я його лише трохи розширюється біля клинка – якраз, щоб бути однієї товщини та ширини з піхвами – так уже здавна повелося в ромейському війську, що всі мечі схожі один на один і різняться лише якістю клинка та своїм оздобленням.

Дарма, що цей клинок не один раз стрічався з його топорами – на лезі жодного сліду не лишилося, зате він після того цілий день витратив, аби прибрати на лезах чекана і брадві глибокі пощербини. Звичним оком подивився проти сонця на обидва леза і не побачив навіть найтоншої ниточки зблиску – настільки добре були зведені спуски[551] клинка – в ніщо. Легенько торкнувся леза пальцем і одразу ж відсмикнув руку: з порізу на подушечці великого пальця виступила кров.

– Не кусайся, – лагідно усміхнувся Сивер, – маємо подружитися з тобою...

Від стодоли до нього рушив грек, Никодим, підійшов і нерішуче почав:

– Це меч мого батька. Ним його нагородив сам Іоанн Цимісхій, ще коли був доместиком схол[552] на Сході – за хоробрість при взятті Аназарба[553]. Батько був друнгарієм[554] першого мероса[555] нікомедійської феми[556], – з неприхованою гордістю закінчив ромей.

- Добрий меч був у твого отця. Жаль, сина не навчив гідно ним володіти, - Сиверові байдуже було до Никодимового самолюбства.

- Роси великі воїни, а ти найкращий з них, - пересилив себе Никодим, - та коли ти дійсно хочеш нас відпустити, поверни мені батькового меч. Що я скажу старому, повернувшись без нього?

Сивер лише плечима знизав.

- Але ж ти казав, що є християнином, - не здавався Никодим, - змилуйся, поверни меч. Молитиму Бога за твоє здоров'я, скільки й житиму. Немає в мене нічого дорожчого від нього.

Сивер підвів очі, уважно подивився на грека.

- Ти впевнений?

Мовчки підвівся, Никодимів меч вклав до піхов, притулив до пенька, на якому сидів, а з купи інших узяв два хозарські. Протягнув один Никодимові:

- Ставай супроти мене. Здолаєш - меч твій. Коли ж я тебе, то станеш рабом моїм довіку. Або помреш.

Никодим вагався. Страшно було не померти. Страшнішим від смерті видавалося рабство - тут, у варварів. Він зрозумів, що зопалу ляпнув дурницю, котру чули й інші ромеї, тож не знав, як вийти з цього становища, що загрожувало його честі й гідності.

- Ти славетний воїн, - знайшовся нарешті Никодим, - а я не готовий зараз до поєдинку з тобою. Коли зовсім одужаю і ти нас відпустиш, тоді ми й позмагаємося за меч.

Сивер лише посміхнувся: "Отож бо. Воля - вона найдорожча."

Звісно, він їх відпустив. Вже після медолазу попросив Величка, давши йому в поміч Губара зі Слиньком, робичів своїх, що проміняли волю на кусень хліба, ромеям же - підводу з воском, троє верхових коней та мечі, щити й обладунки, аби зраділих греків ще затемна провели аж до борзнянського порому, де на гостинці мали дочекатися котрогось із купців, щоб той пообіцяв доправити ромеїв до Києва та звести з кимось із їхніх земляків. За те наділив братанича хозарським мечем і той у пояс йому кланявся, щасливий далі нікуди, Никодимового ж повісив у себе посеред стіни, якраз між топорами, ще одного хозарського приткнув у робітній кліті. Чи знадобиться коли, чи ні, а око господарське тішить, про звитягу нагадує: не такий ти ще й старий, коли сімох зумів здолати. Хай і пес допоміг, та все одно, Фрейвар похвалив би.

Величко був безмежно щасливий. Меч! Нехай і хозарський, кривий та односічний, а все одно - зброя справжніх мужів. На всю верв і сотні не набереться. Та й ті майже всі ось такі ж, хозарські, що від отців, дідів та прадідів лишилися - як спомин про часи, коли козари роду ходили за кагана[557] ратитися, йому славу й землі здобувати, а собі золото чи полонянок. Підучитися б тепер сіктися цим мечем, так, щоб рівних йому в Коропі не було, ну, окрім стрія, звичайно. А що - став же найсильнішим на поясах: на Перунів день самого Педаша поправ! Піднявши семипудового кожум'яку, кинув через себе на землю - той тільки мекнув: казав, що й дух забило. Правда, в кулачній бою не вдалося ще ані Третьяка здолати, ані Педаша того, недарма ж воєводами обидва. Обидва

ж і віддухопелили Величка так, що мало не здалося! Та й він уже не той, що раніше, навчив-таки стрий долати в собі страх. А тому й знає, що з кожним літом, кожною зимою наближається та година, коли обох старих своїх кривдників покарає, бо його сила тільки вгору, а їхня вже донизу. Ще б на мечах навчитися: вже ж тепер у стрія відмовки не буде!

Щойно видавалася вільна година, як Величко брався до меча: то йшов з ним на луг та сік там верболіз, то ліпив з глини опудало і коли воно тужавіло, намагався розрубати – так радив йому стрий. "Маєш меча свого відчувати, знати, на що він здатен. Січи!" І він рубав, рубав, рубав... За тим гострив свою зброю, виправляючи ледь помітні пощербини, милувався нею, роздивляючись найменшу вм'ятину, полишену на лезі молотом невідомого коваля, забуваючи про все на світі...

Величко був щасливий, а може, то лише здавалося йому? А може то він прагнув хоч таким чином забути лихо своє?! Судьба, віща діва, помічниця Суда, відміряла йому не тільки силу дикого тура, а й раннє сирітство, і нещасну любов, і... Ех!

Два літа назад, на Купайла, коли наважився він умикнути-таки свою ладу, Мана[558] вклала йому в руку замість милої серцю Волхитчиної долоньки руку нової Перунової діви – Курилової меншої доньки Ясині. Він не хотів! І як воно вийшло, донині збагнути не може! Хто там винен: чи Мана прийшла сама, чи Орогостя її наслала чи Волхитка – усе б віддав, аби те взнати...

А тоді був Перунів день і Додолиця з-поміж чи не сотні гожих молодиків вибрала саме його. Якби ж то можна було відмовитися! Тільки Величко навіть уявити собі не міг такого: на очах у дванадцяти сотень мужів... Ні!!

Взяли вони злюб. І Курило вже не сердився на зятя, свого колишнього охоронця, і з Олесем, свояком тепер, помирилися. Сивер з Вишнею посадженими батьками були. Він тоді мислив: "Ось так, Волхитко, щоб знала – окрім тебе й інші Додолиці є! Хоч би й десяток їх був, усі мене виберуть. Бо я ж ліпший з ліпших!"

А десь насподі душі придавлений хмелем сум ворухився і Величко, аби його задавити, ковшами пив сур'ю і опісля злюбупросив стрія терем йому звести – прямо в городі. Тоді їх було ще тільки два: в Сивера та в Ждана, але поліз того літа Короп із землі вгору. Вже й на старійшину уваги не звертали, "Нема такого в поконі, не чули!" – вперлися городяни й діди, рештками зубів поскрипівши, погодились – нема...

Розкидали покрівлю Величкового житла, окрім Діда ще дві сохи поставили, сволюки на них поклали і звели над старою кліттю нову, тесом її вкрили. Не терем, звісно, теремок. Зате з ганком. з підкліттю і віконця косящаті, і печі по-новому ліплені: жити-поживати, добра наживати! Ех...

Тричі вже несла від нього Ясиня і тричі викиднем усе кінчалось. Пороблено було, а ким?! Орогостею? Волхиткою? Ясиня його марніла, від сліз не просихаючи, а Волхитка цвіла, мов ружа, тьмарячи усе навкруги своєю красою. Ясиню він по бабах возив: і в Сохачі, і в Жорновки, навіть Вороніжа дісталися – усе марно... Видать, велика сила в чарах тих була, бо з часом вселилася в Ясиню Навія* і помічати став Величко, що жона його часом дивною стає, сама до когось, невидимого, промовляє, Величка не впізнає

або сміятися чи плакати безпричинно починає... Ех!

Ото й уся радість, що меч.

... До Різдва Божича лишалося трохи більше тижня. Зюзя вже й снігу накидав у добру четверть і морозець починав бадьорити застояну восени кров – саме час був розігнати її молодечтвом: Сивер зібрався на ведмедя. Уже мало не з місяць не траплялося йому жодного ведмежого сліду – значить, позалягали усі. Ще на початку першого снігопаду він запримітив два барлоги: один не так вже й далеко – на полудень від Коропа, за Ятрицею – десь, певно, у тому ж лісі, в якому колись уперше в житті побачив, як беруть ведмедя, інший далеченько – за Десною, серед соснового бору, неподалік шляху, котрим чотири літа назад повертався до своєї отчини. Третю зиму підряд, як не просила, як не молила не робити цього Вишня, ходив він сам-один на ведмедя: "розігнати по жилах кров" – так казав своїй ладі, аби тільки заспокоїти жону.

Не міг же він зізнатися, що йому просто-напросто не вистачає відчуття смертельної небезпеки, того, котре стільки літ поспіль супроводжувало їх із Фрейваром: відчуття, коли кров у твоїх жилах спочатку холоне, на одну якусь мить перехоплює подих і здається, що зараз, – ось у цю ж мить! – тебе накриє морок, а затим, одразу ж, – світло, як сяйво і нове відчуття, що ти, вкотре вже, щойно народився на цей світ і від того кров починає вигравати в жилах, молодити тебе: отоді тільки і ладен ти зрозуміти, що то воно є і чого варте – життя твоє!

Ще як, на другу зиму після повернення, сходив він на клишоногого разом із Рикушем, побачив усі, не такі вже й великі, хитрощі цього ловецтва, тоді і вирішив – ходитиме на ведмедя лише один, бо саме по ньому такі лови, де усе залежить тільки від тебе; та й до звіра, що господарює у своєму лісі, по-чесному буде, коли стаєш із ним один на один: його, звірине, – сила, лють, зуби та пазурі, твоє, людське, – розум, відвага і рожен.

Намітивши лови на завтра, Сивер ще зранку почав готуватися до двобою з ведмедем – виніс із кліті на світ Божий свого ловецького рожна з довгим, майже у лікоть, накінецьником: міцне, довге та широке укладне перо із втулкою[559] було посаджене на пружне горобинове ратовище ледь не в три пальці завтовшки і довжиною у півтора сажні; знявши з пера піхви, він уважно оглянув лезо та саме вістря – твоє недбальство сьогодні може коштувати тобі життя завтра. Але перо рожна, густо змащене ведмежим салом ще минулої зими, було як слід наточене на камені і ретельно виправлене шматком шиферу – він лише легенько потрогав вістря пучкою вказівного пальця – не варто й підточувати.

У нього давно за звичку було: хай то після січі, чи після ловів – одразу ж гострити зброю або чинити обладунки, бо ніколи не знаєш, чи буде у тебе час зробити це потім, наступного разу. Тож, уважно обдивившись рожен, він залишився задоволений ним, жмутком конопляної мички обтер перо від жиру, вдягнув піхви і узяв до рук свою робочу сокиру із замашним топорищем: без сокири у ліс і не потикайся. Покрутив її перед очима, потрогав лезо великим пальцем правої руки, почув той тихенький особливий звук, який видає при дотику гарний уклад, потім ще поглянув на вістря ле

проти сонця: воно блиснуло у світлі тонесенькою павутинкою і Сивер скрушно похитав головою – не годиться... Він із хоромини точильний камінь та горнятко з водою, заходився, сидючи на санях, правити сокиру і полишив тільки тоді, як та павутинка щезла – не розгледіти її під сонячним променем: сходить лезо на ніщо і саме липне до нігтя великого пальця на лівій руці – ото таким і має бути вістря твоєї сокири.

Настала черга ножа: короткого зимового дня швидко оббілювати на морозі ведмедя тупим ножом не вдасться, ще й із собою потрібно брати той шматок шиферу, щоб час від часу підправляти лезо. До того ж ніхто не знає, що там приготувала на завтра людині Доля: чи не станеться так, що саме ніж буде для тебе і зубами, і пазурами проти зубів та пазурів клишоногого – отоді вже не встигнеш і пожалкувати: "Ех, не підточив учора ножа..."

Молибог, зацікавившись чим то займається отець, простовбичив біля отця увесь час, доки той возився з топором та ножом; розпитавши що й до чого, почав несміло прохати узяти і його. "Не можна, – одказав йому, посміхаючись про себе, Сивер: – маєш тут за старшого лишитися. На кого господу покинемо?".

Нарешті, начебто, все було готове; та й Губар зі Слиньком саме повернулися з Одесного, де під льодом ставили верші, і Вишня, оскільки справа йшла до вечора, запросила мужа та челядників до столу. Швидко промайнув зимовий день, скінчилася робота при Дажбожому світлі, тож заклавши Птахові у ясла сіна та перевірівши, чи заперті на ніч ворота, Сивер повернувся до терема: немов у отроцтві ніяк не міг дочекатися наступного дня, так уже ж не терпілося йому стати нарешті перед барлогом!

Він піднявся ще затемна. Вишня вже годувала груддю Поладу – перед Покровою знайшлася в них дівчинка і Сивер трохи затримався біля них, милуючись донькою. Потім звично, як робив щодня, спустившись униз, підійшов до невеличкого хреста, що стояв у кліті на божничці поряд з Чуром та Домовиком, помолився Єзусові, за тим узяв під хрестом невеличкого, в піваршина завдовжки, нещодавно вирізьбленого із ясена кумира Велеса і, винісши його з хоромини, поставив на свій улюблений дубовий пень. Сходив у пташник, зчинивши там неабиякий переполох, таки дістав напوماцки із сідала чорного півня, прихопив біля дровітні полишену кимось із челяді сокиру і підійшовши до свого капища, на дубовому пеньку відтяв півневі голову, щедро обмазуючи пташиною кров'ю губи кумира. Потім зашептав молитву до Велеса, прохаючи у нього дозволу збороти на ловах ведмедя, котрий вважається втіленням самого підземного Бога, обіцяючи принести йому в пожертву череп клишоногого.

Затим віддав зарубаного півня Вишні, поснідав у хоромині житньою кашею та печеною рибою і заходився вдягатися.

Губар тим часом уже запряг в сани Ромейку, Вишня, тихо зітхнувши, поклала в сіно приготовлений з вечора вузлик із харчем; одягнений в кожух, валяні з повсті чоботи та високий, з овчини, ковпак, Сивер виніс із кліті рожен і сокиру, вмостився в санях, узяв до рук віжки. Бримо крутився навколо, виляв своїм оцупком, показуючи, як він радий податися з хазяїном на лови, проте той був іншої думки:

- Залишишся вдома, - і, показавши на Вишню, наказав: - Стережи!

Бримо мов і не чув, продовжував стояти біля саней, навіть кілька разів тоненько, по-щеньчому вискнув.

- А це що таке?! - гримнув хазяїн: - Стережи!

Бримо - пес бойовий, сторожовий, але не ловецький: підеш із ним на ведмедя - тільки зайвий клопіт буде. Підняти ведмедя з барлога він і сам підніме, а далі пес лише заважатиме; уся слабкість ведмедя в тому і полягає, що він, піднявшись на задні лапи, пре на ловця без упину, сподіваючись на свій зріст та силу і, наразившись на списа, сам себе власною ж вагою і заколює. Ні, на таких ловах пес, наскакуючи на ведмедя з боків, лише заважатиме, бо не даватиме тому звестися на повний зріст.

Бримо залишився, Вишня та холопи відвернулися, бо не годиться дивитися услід тому, хто збирається стати супроти ведмедя, Сивер прицмокнувши, тьопнув Ромейку віжками і виїхав у прочинені вже ворота. Ледь-ледь посвітлішало на сході небо; Хорс був у легенькому мареві, не всі й зорі можна було побачити, лише Велика[560] мати-Лосиха чітко виблискувала сімома своїми найбільшими зірками; морозець видався якраз що треба - легенький, вітру ж не було зовсім. Після вчорашнього потепління усе навкруги вкрилося густим інеєм - на добрий врожай! І високі дерева, і бур'ян на узбіччі дороги мали казковий вигляд, сріблилися під скупим місячним світлом, самоцвітами виблискували, сперечаючись із зорями, що вже помалу блякли на передвранішньому небі. Повернувши за ворітьми ошую, Сивер крутнув над головою пугою, аби Ромейка не спала на ходу, кобила одразу ж перейшла на легку рись, полози саней тихенько шипіли-посвистували на встеленій снігом дорозі і душа ловця заспівала: про побачення з лісом, про ловецьку вдачу і майбутню перемогу.

Вже минувши посад та переїхавши по льоду Ятрицю, Сиверові схотілося озирнутися назад. І не дарма: навздогін йому по дорозі у слабкому місячному сяйві мчала велика чорна постать звіра. "От чортяка!" - чи то з роздратуванням, чи з захопленням подумав Сивер і зупинив Ромейку. Скоро вже Бримо був біля них, висолопивши язика і важко хекаючи, припав на передні лапи і віддано дивився на хазяїна: "Не проганяй...". Той зігхнув, запустив руку під сіно і, пошукавши там, витяг з передка невеликий моток конопляного вервія.

- Що мені з тобою робити? Добре, посидиш у лісі на прив'язу.

Бримо точно розумів людську мову, бо одразу ж скочив на сани і заходився цілувати господаря.

- Годі, годі вже, кажу тобі! Ти ж не Вишня! - ляснув по карку, аби пес скочив із саней і вйокнув на кобилу:

- Пішла!

У лісі ще стояли сутінки, але це не завадило Сиверові зупинитися біля першого ж пня, що трапився йому на дорозі та попрохати Велесича, - Лісовика, - про дозвіл на вдале полювання. Кладучи на пень щедро присолений житній окрасець, він згадав, як майже завжди, коли це робив, те давнє злощасне полювання з Бориною і кожного разу це все більше стверджувало його в думці, що нема гріха перед Єзусом Христом у його,

Сивера, проханнях до старих Богів: "Кожному своє" – казав колись Трифілій, а допомога Богів, не одного Бога, а багатьох – і нового, Христа, і старих у час, коли він мстився Хозаринові, переконала його остаточно, що ладити потрібно зо всіма Богами, адже ж старі Боги нікуди не поділися, рід коропський як вірив у них, так і вірить і старі Боги добре допомагають родові, тож, допомагатимуть і йому – Сиверові-Паоло, якщо він щиро їх про це попросить.

Коли вони, подолавши лісом кілька верст, нарешті пробилися через гущавину, що місцями перепиняла їм шлях, до барлога і Сивер вже прив'язував в стороні, за кількадесят сажнів, Ромейку, десь неподалік, у верховітті сосен, почувся картавий голос ворона:

– Крл-о-о! Крл-о-о!

Сивер вирішив, що то добрий знак, бо ворон є птахом Велеса і, таким чином, Бог давав йому свою згоду на вдалі лови, подумав він. Узяв із саней вервіє і залигнувши ним Бримо за ошийник, припнув пса до тоненької засохлої сосонки таким чином, щоб той, у разі необхідності, міг звільнитися від прив'язу: ліс є ліс – доки він там буде суперничати з ведмедем, можуть наскочити вовки, бо снігу в лісі ще мало, і умить зарізати кобилу.

– Стережи! – наказав псові, узяв рожен та сокиру і рушив до барлога. Був пізній ранок, вранішня імла розтанула, очистивши небо, сонячні промені уже пробивалися крізь дерева; тіні від сосен, берез та дубів пролягли вже чистим пухнастим снігом, що, помережаний звіриними слідами, іскрився під золотим промінням, соснова кора була медового кольору; десь далеченько торохтів дятел, зовсім поряд, нишпорячи серед купки молодих берізок, тінькали дві синички, потім заторохтіла сорока, попереджаючи тамтешніх мешканців про людину, луснуло раптом дерево – ліс жив своїм життям.

Сивер знайшов цей барліг перед самим снігопадом, коли розставляв на куницю свої уди та плаhti. Він був виритий на південному схилі невеличкого пагорба під корінням старої сосни. Рідко який ведмідь так довго возиться із облаштуванням свого барлога. Зазвичай, знайшовши вивернуту буревієм сосну, підриється трохи під її коріння, поглибивши с'як-так утворену ямку, натягає туди моху, листя, гілок – та й по всьому. Трапляються і такі лежні, що протинявшись лісом до останнього, просто нагрібають собі великою купою постелю на рівному місці, зариваються в неї і так ото зимують. Цей же виявився хазяйновитим, певно, мало не тиждень рив собі зимівник, бо вигріб з тієї печери кілька возів піску, що лежали тепер перед нею невеликим горбком, потім здер із пагорбка ледь не весь мох, пообдирав на молодих деревах кору, обламав гілки і мох з корою зтягнув у свій барліг, а чоло – вхід до нього – ще й закрив наламаними гілками.

Сніг прикрив нетовстим шаром усі ті безчинства клишоногого і можна було б пройти мимо, нічого не помітивши, якби не чорна дірка чола, в котру хіба що людська голова у шапці пройде. Коли постояти біля неї та придивитися, то навіть у невеликий мороз можна побачити, як із чола піднімаються потроху ледь помітні випари від ведмедевого подиху.

Сивер роззирнувся навколо, перш за все зняв із пера рожен півхи і заходився без

поспіху тихенько втоптувати перед барлогом сніг, готуючи місце поєдинку: стаючи до двобою з найсильнішим хижаком лісу, мусиш бути впевненим, що тобі під ногу не втрапить якийсь корінь, чи гілка або ямка – варто оступитися і вважай, тебе уже немає. Покручена соснова гілка таки трапилася під снігом і він відкинув її убік. Де втоптавши, а де й повідгрібавши сніг ногами на обидва боки, він роззирнувся навколо і, запримітивши неподалік тоненьку хирляву сосонку, котру старші сусіди пригнітили, заклавши для неї благодатне Дажбоже світло, зрубав її двома ударами сокири і, обсікши на стовбурі нечасті гілочки, отримав легку жердину сажнів у три завдовжки.

"Ну що ж, можна починати" – подумав Сивер і, знявши з голови ковпака та перехрестившись за звичкою, тихо мовив:

– Боже, допоможи!

Рожен, пером до барлога, сажнів за два від чола, він поклав на притоптаний сніг: ведмідь не повинен одразу ж його побачити; сокиру несильно увігнав у стовбур сосни, що стояла одесну за два кроки від нього; узяв приготовлену жердину і поволі посунув тонкий її кінець у чорну дірку чола. Жердина увійшовши на півсажня, вперлася там у щось м'яке, хоча, судячи з купи піску перед барлогом, печера мала б бути глибшою.

– Вставай, діду! – гукнув Сивер і кілька разів штурхонувши що було сили жердиною, відскочив назад та й присів, ухопивши, і при самій землі напхвваті тримаючи, списа. Буркнуло басом щось з-під пагорба, а потім мов снігова хмара здійнялася над чолом, полетіли навсибіч усіяні густим інеєм гілки, що затуляли вхід до барлога і немов сам Велес, Бог скота і всякої тварі живої, вивергнувся раптом з-під землі, де ще за мить до цього лише чорна дірка чола і вирізняла місцину з-поміж сусідніх – велетенський, волохатий, темно-бурий, широчезна лобаста голова, маленькі злі очиці, роззявлена зубата паща і рик, як грім, від котрого мороз по шкірі, а на лапах пазурі жахливі, кожен в палець людини завдовжки – умить все живе навкруги притихло, щезло, розчинилося, одна Ромейка, чужа, не лісова, тварина, що була прив'язаною до дерева, не маючи змоги утекти, схарапудилась, рвалася з місця і хропіла перелякано: потривожений хазяїн прокинувся і горе тому, хто трапиться зараз на його шляху, а тим більше – отій нахабній двоногій істоті, такій маленькій та слабкій проти нього, пелехатого велетня: що зробить вона, маючи в руках своїх лише отого, не такого вже й довгого, дрючка та присівши чи не від страху до самої землі!

Ведмідь, лютий далі нікуди на того, хто посмів так нахабно потривожити його солодкий зимовий сон, лише на одну якусь мить затримався на насипаному ним піщаному горбку, аби пролупатися, а Сивер, що до цього приховував свою зброю, враз подав рожна вперед і його вістрям, розсунувши густу та довгу шерсть на грудях "хазяїна", вперся в звіра між його передніми лапами, ближче до лівої. Те, що ведмідь стояв на горбку, вище від Сивера, зараз полегшувало ловцеві труд – змусити звіра стати дибки, на задні лапи. Піде клишоногий на ловця "кабаном" – ніякий рожен не допоможе, та й сокирою не встигнеш рубонутися, бо цей звір лише здається вайлуватим!

Зачувши на грудях дратівливий болючий укол вістря, побачивши перед собою зігнуту постать ненависної людини, єдиної істоти на світі, котрої йому слід стерегтися,

ведмідь тут таки й здійнявся дибки; підвівшись на свій велетенський, понад сажень з четвертю зріст, та ще й стоячи на горбку, здійнявши вгору передні лапи, він рвонув з того горбка прямо на малу, худорляву, слабку, нікчемну людину, що теж підвелася і, безстрашно стоячи перед ним, так само сміла колоти його, хазяїна, своїм гостряком прямо в груди; рвонув, аби одним ударом лапи вбити її, як набридливу комаху, але раптом пекучий, незнаний досі біль пронизав усе його ество.

Щойно ведмідь піднявся на весь зріст, Сивер, не гаючи й миті, щосили різко штовхнув свого рожна вперед і заледве встиг уперти вток його ратовища в землю, як на нього навалилася двадцятипудова, чи й більше, ведмежа туша: горобинове ратовище насилу витримало таку вагу; якби не коротке залізне вістря на протилежному від пера кінці, рожен точно ковзнув би на снігу, але цього не сталося і перо увійшло у ведмежі груди по саму тулію. Він заревів так, що його, певно, було чути версти за дві; Сивер зо всієї сили тримав ратовище в руках, ведмежі кігтясті лапи загрибали повітря зовсім недалеко від його обличчя, він чув густий сморід, що йшов із звіриної пащі, піна летіла на нього; серце калатало в грудях, кров бухала в скроні і жаром розтікалася по жилах – він відчував зараз усю повноту життя і був щасливий нею!

Ось зараз, ще трохи, і кошлатий велетень, що мав необережність не побоятися людини й напролом поперти на її рожен, буде повержений людським розумом, хоробрістю та витримкою – ось ще трохи...

... Краєм ока він раптом помітив за своїм суперником якийсь рух – ще одну ведмежу постать, спочатку здалося, що то йому ввижається, бо такого просто-напросто не могло бути, але другий ведмідь у два стрибки вже обходив свого суплемінника зліва від Сивера, той лише встиг подумати, що покинути ратовище рожна і ухопити свою сокиру він все одно не встигне, згадав зітхання Вишні..., страху не було, лише пронеслося в голові: "Все...", коли ж це чорна блискавка майнула зліва і Бримо прямо в стрибку ухопив нового нападника за ліве вухо, шарпнув щосили на себе і зупинив таки того. Хоча пес і важив утрое чи навіть учетверо менше ведмедея, проте вони зчепилися на рівних, паща в пащу і пес навіть примудрився ухопити клишоногого за найболючіше його місце – ніс...

... Сивер через ратовище рожна відчув, як перо пройшло крізь ведмеже серце і повернув зброю в рані, аби доконати звіра. Ревіння перетворилося на стогін: так стогне від нестерпного болю людина, тільки було воно в десять разів голоснішим; нарешті ведмідь поточився, його передні лапи проти власної волі почали опускатися, постать гнулася, гнулася – він валився на правий бік...

... Той ведмідь, що зчепився з Бримо, ударом лапи відкинув пса, пазурами розпанахавши при цьому бока, але пес, вискнувши від болю і покотившись по снігу, все ж таки скочив на ноги і попри страшні рани, завдані йому ведмежими пазурами, знову рвонув на суперника. Другий удар ведмежої лапи опустився йому на хребет і припечатав до снігу. Вже ніщо не заважало клишоному розправитися з людиною, що вбивала його суплемінника. Аж тут, прямо перед ним, той зі стогоном повалився на землю...

... Сивер, випустивши з рук ратовище, миттєво зробив один крок вправо і назад, простягнувши руку, висмикнув увігнану в сосну сокиру, кинув оком на ведмедя, що був гризся з Бримо, а зараз мав стрибнути через того, котрий конав, лежачи на снігу з рожном у грудях, і одразу ж сам стрибком метнувся назустріч звірові. Той спізнився лише на мить: ледве передні лапи його опустилися на сніг, як Сивер, що вже заніс сокиру над головою, рубонув з усіх сил, думаючи лише про те, аби удар не прийшовся на череп: лоб у ведмедя настільки міцний, що навіть сокира безпорадна перед ним.

Навряд чи комусь іншому в цій метушні вдався б такий удар, але Сивер поцілив одразу ж за черепом: сокира навскіс перерубала ведмедеві шийні хребці і він мішком повалився на землю.

"Де Бримо?!" – було першим, що прийшло на думку Сиверові: він кинув оком туди, де щойно гризлися ведмідь та пес і побачив Бримо, що намагався повзти до нього по закривавленому снігу.

– Бримо! – Сивер, оминаючи повержених ведмедів, метнувся до друга, кинувши сокиру, упав на коліна і вжахнувся побаченого: неприродно викривлена спина і страшні порізи на лівому боці – крізь один було видно закривавлені легені з червоними пухирями, що лопалися та надувалися знову, а ще з одного на сніг вивалилися собачі нутрощі і парували на морозі...

– Бримо!... – Сивер згарячу хотів запхнути їх назад, із розпачем зрозумів, що це нічого не дасть, бо навіть голки з ниткою у нього немає з собою... І хребет... Бримо, спираючись на передні лапи, все тягнувся до нього; зір у Сивер затуманився сам собою, сльози здушили його, він обійняв пса, а той злизував солоні, небачені ним ніколи у хазяїна сльози...

– Друже..., як же це?... Друже... Ти ж мене рятував від смерті, а я... Як же мені тепер врятувати тебе?...

Він увесь перемазався кров'ю, та не звертав на те уваги і сльози текли по його обличчю, як не текли, певно, навіть тоді, коли на його руках помирав Фрейвар...

Та сльози скінчилися швидко – муж не має на них права. Він підвівся, ясно розуміючи, що може зараз лише одним допомогти Бримо – припинити його муки; узяв сокиру і, без жодних вагань, так само, як і перед цим ведмедеві, рішуче, одним ударом, перерубав псові шийні хребці.

Сивер схоронив Бримо разом із ведмежими останками у барлозі: довго промучившись, він обвалив сокирою, скільки зміг, піщаний схил пагорба, надійно сховавши друга, що лежав тепер поряд із своїм недавнім суперником, а в голові весь час крутилася чута з дитинства приказка – "Два ведмеді в одному барлозі не вживаються... два ведмеді в одному барлозі...".

... Він повернувся додому вже поночі, на здивування домочадців, в'їхав у двір сам, без пса, в закривавленому одязі, а на санях лежали ведмежі скори та м'ясо – схоронивши у лісі Бримо, – не пса, а друга, бойового побратима, Сивер мусив, мовби нічого і не трапилося, білувати ведмедів, бо покинути у лісі ловецьку здобич ти не маєш права – інакше повстануть проти тебе усі Боги і ти вже ніколи не матимеш їхнього

заступництва, коли знехтуєш дарованою тобі здобиччю. Пам'ятаючи про свою обітницю перед Велесом, він відрубав оббіловані ведмежі голови та привіз, аби скласти обіцяну жертву.

Вишня, з його вигляду та виразу обличчя одразу ж усе зрозумівши, кинулася Сиверові на груди, тремтіла і тихо, без звуку, як уміла лише вона, плакала, Молибг смикав за ногавиці і щось запитував; Сивер, ніяковіючи від присутності Губаря та Слинька, намагався заспокоїти жону, мовчки гладячи, немов дитину, по голові, а сам починав дедалі більше розуміти, що зі смертю Бримо перервалася остання ниточка, котра ще єднала його зі своїм старим життям, яке почалося відтоді, як Жадан зробив один-єдиний постріл з лука... Він згадав і ту, побачену ним біля дідової могили, ще при поверненні в Короп, сосну з двома стовбурами, один з яких відхилився колись убік, а потім, з незрозумілої причини, повернув назад і так сплівся з головним стовбуром, що зрісся з ним навіки, утворивши петлю – отак само, як його нинішнє життя з власним родом.

У кожного, що в людини, що в дерева, – своє життя: в когось пряме, мов стріла, в когось покручене долею, бите й блискавицею палене, а все одно, кожне прагне до Сварги, до Сонця-Дажбога і тримається до останнього, бо та жага жити від самого Сокола-Роду.

Жити! Жити, попри все; жити всупереч, жити в поті чола свого, жити на повну силу: хай і важко, а все ж і весело, коли трапиться така нагода; жити – огріхи робити, стежку губити, а потім знову знаходити і не лише її, а й самого себе; жити – друзів хоронити і дітей народжувати, щоб не перевівся рід твій; жити – плуга свого перти аж ген за обрій, в майбутнє, з надією, що воно хоча б для дітей твоїх обов'язково буде кращим, аніж для тебе. На тім земля наша стояла, стоїть і стояти буде!

Кінець першої книги.

Словник давньоруських та маловідомих слів і термінів.

А

Абсида – частина католицького храму, що використовується як каплиця.

Адиги – предки нинішніх адигейців.

Акітон – візантійський легкий спис.

Ак-куми – світлі піски; Кара-куми – чорні піски.

Аколуф – командир палацової сторожі візантійського імператора.

Ак-чай – білий чай, варився з додаванням до плиткового чаю масла, молока, перцю та прянощів.

Алани – давня назва осетинів.

Аназарб – середньовічна арабська прикордонна фортеця, що була взята візантійською армією в 962 році.

Арвана – порода огузьких (туркменських) одnogорбих верблюдів.

Армаментон – візантійська майстерня з виготовлення зброї.

Аршин – давньоруська міра довжини, дорівнює 71 см.

Б

Бадняк - символічний образ помираючого Сонця, протиставлявся Божичу Молодому Сонцю, як минулий рік новому.

Базилея Ромайон - Візантія, дослівно - Царство Ромеїв (римлян).

Банд - тут: кінний підрозділ візантійської армії.

Барми - захисна кольчужна сітка, що кріпилася на шоломі та закривала шию, а часом і лице воїна.

Басра - нині місто на південному сході Іраку, головний порт країни.

Бгарат - першоназва Індійської держави, що походить від імені давньоіндійського царя Бгарати, історія котрого описана в книзі "Махабгарата" - пам'ятці давньоіндійського епосу, за деякими джерелами - від слова Аратта, тобто "Країна аріїв".

Безградник - людина без постійного місця проживання.

Безочивий - безсоромний.

Безчадна, бештядна - безплідна.

Бек, бег - вождь роду чи племені у тюркомовних народів.

Бенедиктинці - католицький монаший орден, названий так по імені монаха, що започаткував основоположні принципи взаємовідносин між членами ордену.

Бердо, бердечко - деталь ткацького верстата, горизонтальна планка з вузькими вертикальними прорізами на зразок довгого гребеня, що розділяла між собою нитки основи.

Берендеї - тюркське кочове плем'я, яке входило в склад кара-калпаків і кочувало на південь від річки Рось.

Бик - тут: стропило.

Бирич - посланець, котрий проголошував княжу волю, глашатай.

Біжне крило - довше крило закидного невода, яке першим ішло у воду.

Білгород - літописний город неподалік Києва.

Білгородський гостинець - шлях, що вів з Києва на захід і пролягав мимо Білгорода.

Благостині (жіночого роду) - тут: доброта, спокій, умиротворення.

Блазнь - помилка, огріх.

Бобер - наполовину звір, наполовину риба... - так вважали давні слов'яни, через те, що звір має голого, немовби лускатого хвоста і живе у воді.

Богатишт - багач, багатій.

Божа муха - бджола.

Борзо - швидко.

Ботало - 1) дзвінок, котрий вішали на шию коровам, щоб ті не згубилися в лісі; 2) довга тонка жердина зі схожим на ступку накінецьником, яку рибалки використовували для того, щоб ударяючи тим накінецьником по воді і створюючи шум, заганяти рибу.

Брадва - болгарська бойова сокира з широким лезом, дослівно - "бородата сокира".

Бразда - гнuzдечка, вудила.

Браний - тут: виконаний у техніці браного ткацтва, певним чином схожий на вишивку. Для цієї техніки ткацтва характерна наявність білого тла з накладеним на нього кольоровим візерунком за допомогою спеціальної дощечки - бральниці.

Братаниця - племінниця.

Братич, братанич - син брата, небіж.

Братучад - племінник, дослівно "братів син".

Бредокс - скандинавська бойова сокира з широким лезом та довгим, часом у зріст людини, топорищем.

Бугай - тут: луговий птах родини чапелевих, розміром трохи менший від курки.

Буколеон - палац імператора Візантії.

Булана масть - підмасток від гнідої: жовтувато-пісочний або золотистий тулуб і яскраво-чорні грива, хвіст та низ ніг.

Булат - (від перського слова "фулад" - сталь); завдяки особливій технології виготовлення відрізняється своєрідною внутрішньою структурою та візерунчастим виглядом поверхні, має високу твердість і пружність.

В

Вайло - незграбна, неповоротка людина.

Векша, вевериця, вівірка - білка.

Велес — бог скотарства, достатку, врожаю, а ще покровитель волхвів та різних мистецтв, через що так шанувався скоморохами.

Велесів день - 06 грудня та 10 лютого за новим стилем.

Велика мати-Лосиха (Ківш) — сузір'я Великої Ведмедиці.

Велій - великий.

Верв - сукупність поселень одного роду; коли в одному городищі ставало затісно і не вистачало на всіх лісу для підсіки чи полювання, частина роду, кілька сімей, виходили і закладали нове городище, не втрачаючи при цьому родинних стосунків. Зазвичай верв, або "гніздо", нараховувала до півдесятка окремих поселень.

Вервіє - віршовка.

Верєя - 1) плетена з лози кругла велика корзина з плоским дном; 2) замок.

Верша - знаряддя для лову риби.

Вершок - давньоруська міра довжини, 4,5 см.

Вершняк — верхній брус дверного прорізу.

Вертуга - випечений з тіста знак безкінечності, що нагадує вісімку. Дві складені навхрест вертути створюють знак Сварги - свастику. Їх можна було побачити на традиційних коропських пасках ще кілька десятиліть назад.

Весь - невеличке поселення, як хутір, що утворювалося вихідцями з великого городища чи города через нестачу вільної землі для ріллі. З часом весь сама ставала городищем.

Взвить, взвитіє - вигода, користь.

Виволока сліду - заглиблення на снігу чи піску перед слідом. Піднімаючи на ходу ногу чи лапу, звір викидає зі сліду сніг або пісок по напрямку свого руху.

Видець - свідок.

Ви́ра - штраф.

Вирник - чиновник, що забезпечував стягнення накладеної вири.

Вінець - 1) один горизонтальний ряд зв'язаних між собою колод у дерев'яному зрубі; 2) край щита.

Вічниця, вештниця - приміщення, будівля, в котрій старійшина роду радився з найвпливовішими родовичами.

Віно - плата батькам молодої, те ж, що й викуп.

Вітаста - давня назва Джеляму, ріки в Пенджабі.

Водима - дружина, подружжя: жона, котру муж водить за собою.

Водосвяття, Водокрес - язичницьке свято, що є завершенням Велесових Святко, котрі починалися в ніч з 21 на 22 грудня зі свята Різдва Божича-Молодее Сонце і тривали до 6(19) січня. Вважалося, що в цей день іскра небесного вогню (Креса) падає зі Сварожої кузні у води Землі, наділяючи їх при цьому чудодійними властивостями.

Возданіє - винагорода.

Волок - тут: маленька, лише в кілька метрів завдовжки, рибальська сіть.

Волокове вікно - проріз для світла в дерев'яній стіні, котрий закривався волоком - дощечкою, що ходила в пазах.

Вороніж, Воронжен - нині селище в Шостинському районі Сумської області (див "Велесова книга", дощечка 6д).

Вотола - одяг із грубого сукна у вигляді накидки, плаща.

Вручій - нині Овруч, районний центр Житомирської області; в ті часи, після спалення княгинією Ольгою Іскоростеня, стольного города древлян, у Вручії сидів княжий посадник, що управляв землями древлян.

В татя місто - говорячи сучасною мовою, оголошення поза законом.

Вток - кінець ратовища списа чи рожна, протилежний вістрію.

Втулка - трубчаста частина накієчника списа чи сулиці, в котрій закріплювалося оскепище (древко).

Вуй - тут: дядько по матері. Друге значення слова - вихователь юного княжича.

Вутц - індійський булат, виплавлена в тиглі візерункова сталь з високим вмістом вуглецю. Технологія виробництва вутцу, тепер втрачена, за деякими припущеннями полягала в коксуванні у присутності деревного вугілля розплаву кричного заліза з деякими керамічними домішками в закритому тиглі з подальшим кількадечним повільним поступовим охолодженням.

Вшиж - населений пункт біля Десни в Брянській області РФ, неподалік якого знаходилося велике язичницьке капище, залишки котрого досліджені археологами радянської доби.

В'язов'я - дерев'яні поперечини, що з'єднують копи одного полоза з копилами іншого.

Г

Гарнець - міра об'єму, чверть відра.

Гекатонтарх - офіцерський титул візантійської армії, сотник.

Гімалаї - на санскриті - "серце снігів".

Гінейка - дружина, жінка (з грецької).

Гінна яма - яма, котру під час гону вибивають копитами в м'якій лісовій землі самці лося, оленя і куди вони випускають свою сечу, а потім в ній валяються. Запах їхньої сечі під час гонів дуже сильно приваблює самок.

Гніда масть - коричневий тулуб (від вогняно-рудого до майже чорного), грива, хвіст і низ ніг - чорні.

Гніздо - те ж саме, що й **верв**.

Гоголь - вид дикої качки.

Гой! - вигук-привітання, що означає побажання життя. Порівняймо: "гоїтися" - заживати (про рану), див. також "ізої".

Горниця - верхній поверх у давньоруському житлі, зазвичай використовувався як спальня, спочатку - лише теплої пори року.

Горно - 1) проста відкрита піч у кузні для нагрівання або плавлення металів;

2) піч для випалювання керамічного посуду.

Городник - тесляр, що спеціалізувався на зведенні городських дерев'яних укріплень.

Градник - той, хто живе в городі, під захистом стін.

Грецьке пшоно - гречка.

Гривня - основна грошова одиниця Київської Русі. У одній гривні 20 ногат, 50 різаних, 100 векш або вевериць.

Грудок - тут: горбок.

Губи - тут: гриби.

Гузка, гузно - зад людини, тварини, також задня частина човна-однодеревки.

Гулями - кінне військо на службі у бека.

Гутник - ремісник, котрий виплавляв скло та робив скляні вироби.

Г

Галдовник - жертвний камінь.

Галдування - ворожіння.

Головник - вбивця.

Горниця - кімната другого поверху.

Д

Давленина - здобич, задавлена в петлі, чи вбита без кровопускання.

Дана - богиня води, її день святкували 6 січня, на Водокрес. Того дня вода мала надзвичайну силу, була цілющою, несла позитивну енергію життя.

Дарбанд - нині місто Дербент на території сучасного Дагестану.

Дванадесять - дванадцять.

Декарх - молодший офіцерський чин у візантійській армії, командир десятка.

Денниця - ранішня зоря на східному небосхилі, котра прислуговує Сонцю-Дажбогу.

День орати - міра орної землі, скільки пара ситих волів виоре за один день, приблизно 0,55 га.

Дербентське море - назва Каспійського моря.

Дервіш - мандрівний філософ, мудрець в Середній Азії.

Десниця - права рука.

Джилям - ріка в історичній області Пенджаб.

Джурджанське море - ще одна середньовічна назва Каспійського моря, що перекладається як Хозарське море.

Див - надприродна істота, злий дух не лише в іранській та тюркській, але і в слов'янській міфологіях. Провісник лиха в зороастризмі.

Дивень - круглий обрядовий хліб.

Димник - отвір у стіні над піччю для виходу диму із житла, що топилося "по-чорному".

Динар - середньовічна золота монета Арабського халіфату вагою 4,5 грама, прототипом якої був золотий римський денарій.

Диргем - середньовічна срібна арабська монета вагою 3,9 грама.

Дихавиця - астма.

Дід - тут: так називався сусідній з піччю стовп сохи, на котрому кріпилася божничка з кумирами богів, а також духів - Домовика та Лісовика.

Діди - тут: день вшанування померлих пращурів через тиждень після Великодня.

Дікастирію - двір (з грецької).

Длань - долоня.

Доблій - доблесний.

Додурга, япарли, каркин - самоназви напівосідлих огузьких племен, що на той час мешкали в Каракумах між Бухарою та Мервом, займаючись скотарством і примітивним землеробством.

Дол - поздовжня жолобчаста виїмка на обох сторонах леза меча, служить для зменшення його ваги.

Доля - тут: богиня людської долі, котра супроводжує її усе життя.

Домаживець - тут: домосид, той, хто вдома живе.

Доместик схол - титул у Візантійській імперії, тут: головнокомандувач армії.

Домовик - дух рідної домівки, що жив із сім'єю, оберігав господарство та попереджав господарів про лихо.

Другі півні - тут: приблизно друга година ночі, але ця пора змінюється в залежності від тривалості світового дня (див. *Перші півні*)

Друнгарій - офіцерський титул візантійської армії, командир підрозділу (друнга) в 400 воїнів.

Дудак - дрофа, великий степовий птах.

Е

Ескувіти - кінний загін імператорської гвардії.

"... Ет дімітте nobis debita nostra, сікут ет нос дімісімумс дебіторібус

ностріс*... – слова молитви "Отче наш" на латині: – ... І пробач нам провини наші, як ми пробачаємо винуватцям нашим.

Є

Ємець – збирач податків.

Ж

Жековини – довгі сталеві смуги вкупі з петлями, на котрих тримаються ворота чи двері.

Живот – тут: життя.

Жирниця – невеличка глиняна посудина, в яку клалося сало чи нутряний жир і підпалювалося; використовувалася таким чином для освітлення.

Жлуктити – жадібно пити.

Жлуктовиця – тут: дифтерія.

Жовна – великий дятел.

Жолоб – тут: поздовжній паз у колоді для щільного прилягання верхнього вінця у зрубі до нижнього.

З

Забороло – верхня частина стіни фортеці з бійницями.

Забудь-ріка – ріка, яка відокремлює земний світ, Яв, від потойбічного – Нави. Перейшовши через Забудь-ріку, померлий забуває все, що було з ним на цьому світі.

Загніток, загнітка – закуток всередині печі, біля її чола, де зберігаються жарини для швидкого розпалювання нового вогню.

Задниця – спадщина.

Задничник – спадкоємець.

Закомелиста деревина – дерево з товстою нижньою частиною, товщина якої звужується до верху занадто швидко.

Закориш – личинка короїда, що живе під корою засохлих або зрубаних дерев.

Закуп – той, хто взяв гроші в борг із зобов'язанням відпрацювати свій борг в установленний термін на певних роботах.

Замор'я – Візантійська імперія.

Замунь – священна небесна корова, що вночі проливає на небі своє молоко у вигляді відомого всім Молочного шляху.

Здорожитись – втомитися в дорозі.

Зегзиця – зозуля.

Зернь – 1) ікра риби; 2) дрібні металеві кульки, напаяні на основу, широко використовувалася при виготовленні прикрас.

Зерцало – дзеркало.

Зиждитель – будівничий.

Зиждити – зводити, будувати.

Зів – проміжок між верхнім та нижнім рядами ниток основи.

Зіндан – тюрма на Середньому Сході.

Злидні – маленькі зловредні духи.

Злюб - шлюб.

Знамується - тут: любуйся.

Зозулинець - багаторічна трав'яниста рослина з підземними бульбовидними наростами, що перетерті в порошок та висушені, є високопоживною їжею. Використовувалися під час тривалих важких походів.

Зороастризм (від імені пророка Зороастра або Заратуштри) - релігія, що була поширена в давнину в країнах Близького і Середнього Сходу, в основі якої - ідея вічної боротьби добра і зла.

Зруб - стіни дерев'яного будинку з колод, котрі в кутах з'єднані між собою в особливий замок.

І

Іван Малий - візантійський імператор Іоанн Цимисхій, котрий прийшов до влади в результаті змови, убивши свого попередника - імператора Никифора II, дядька по матері.

Ігаль - обруч у вигляді подвійного кільця із вовняної мотузки, що утримує на голові араба іхрам.

Ігренава масть - корпус бурого, або темно-шоколадного кольору, хвіст і грива білі.

Ізгой - слово, похідне від "гой" - життя (для порівняння - гоїти, гоїтися), дослівно - "той, що пішов з життя", бо для середньовічної людини життя поза власним родом уявлялося неможливим.

Ізмаїльтянин - мусульманин.

Іраваті - нині Раві, ріка в Пенджабі.

Іхрам, шаль - велика хустина, що її мешканці пустелі використовують, як головний убір, захищаючись таким чином від сонця та піску.

Й

Йомутські коні - древня порода, за назвою племені, що жило на території сучасного Туркменістану.

К

Кабиця - відкрита літня піч, що споруджувалася за потребою в дворі чи навіть у полі; часом вирізалася в материковому ґрунті, десь на схилі - для зручності, часом викладалася з глиняних вальків.

Каган - тут: титул правителя Хозарії.

Кайма - частина щита між умбоном і вінцем.

Калита - шкіряний мішечок, мішок для грошей.

Канаші - щоки коня.

Кара-калпаки - або чорні ковпаки, велике кочове тюркське плем'я, предки сучасних каракалпаків, що проживають на території Узбекистану.

Каракуля, черта - схожий на циркуль теслярський інструмент, за допомогою якого креслиться контур виїмки (обла) у колоді під час в'язки вінців дерев'яного зрубу.

Карасу - (тюрк. - "чорна вода"); тут: струмок, котрий починається з гірського джерела.

Каролінгський меч – виготовлений на території нинішньої Франції, що входила тоді до імперії династії Каролінгів. Каролінгські мечі на той час вважалися найкращими в світі.

Катехуменат – підготовка ново наверненого в католицизмі до церковного життя, під час якої йому розповідається про догмати віри і обов'язки християнина.

Каура масть – світло-руда; хвіст і грива трохи темніші, на спині темний ремінь – ознака походження від дикого коня.

Кашмір – історична область на північному заході півострова Індостан, був перехрестям караванних шляхів, у тому числі й Великого Шовкового шляху.

Квас – тут: хмільний напій на бездріжджовій основі із житнього зерна або яблук чи груш.

Квасник — п'яниця.

Кентинарій – міра ваги у Візантійській імперії, дорівнювала приблизно 32 кілограмам.

Кентуріон – начальник військового підрозділу, що забезпечував порядок у Константинополі.

Кила – грижа.

Кипрій – іван-чай, багаторічна трав'яниста рослина з товстим повзучим корневищем і прямостоячим стеблом, медонос, має лікувальні властивості.

Кисера – спотворене від "сикера": так в середні віки звалось будь-яке вино, окрім виноградного. Тут – хмільний квас із жита, до того ж низької якості і дуже міцний.

Кистень – маленька металева гиря, частіше з вушком, вагою в 150-200 грамів, яка могла затискатися в кулаці для збільшення сили удару, або кріпилася на металевому ланцюгу до дерев'яного руків'я. Часом кистень за допомогою ремня кріпився до зап'ястка і міг по потребі намотуватися на руку чи, навпаки, розмотуватися, збільшуючи тим самим радіус дії. Кистені завдяки тому, що легко могли бути сховані під одягом, ставали улюбленою зброєю розбійників.

Клада – велика кількість дров для спалення покійника, або принесення пожертви, викладена на місці майбутньої могили переважно у вигляді житла.

Кладенець, меч-кладенець – відомий усім з казок меч, що має чарівну силу. Назва походить від слова "уклад", тобто сталь. Синонім до слів **хоролужний**, **булатний**.

Клібаніон – короткий, до пояса, візантійський лускатий обладунок.

Клісури – проходи в горах.

Кліть – приміщення в житлі давніх русичів, умовно кажучи, те саме, що й кімната.

Клов – літописна річка на території сучасного Києва.

Кмет – вільна людина, воїн, муж, що живе самотійно.

Кнесь, князь – верхній поздовжній елемент покрівлі, на котрий спиралися бики (стропила).

Кнь – втрачена голосна – характерна ознака санскриту. таку вимову й донині можна чути на Придесенні, в Сосниці та Коропі.

Кови – тут: чародійство з лихими намірами. Також змова, інтрига.

Ковник – той, хто чинить кови.

Коливо – солодка поминальна страва з житніх, пізніше пшеничних варених зерен.
З колива починався поминальний обряд.

Коловорот – одна з багатьох назв свастики в колі, символ циклічності часу, зміни пір року.

Колодій – одна з назв Масляної.

Коломазь – мазь на основі тваринного жиру для змащення коліс воза.

Комолий – безрогий.

Кон – родовий чи племінний звичай, звичаєве право, цілковите дотримання якого було для слов'ян-язичників обов'язковою передумовою для потрапляння в рай (Вирій).
Покон – життя по Кону, згідно з Коном, за що надається винагорода – життя у Вирії.
Закон – переступити за Кон, грубо порушити звичаєве право, за що людина нести відповідальність аж до ганебної смерті та потрапляння в пекло.

Конов'язь – товста, поземно закріплена на двох опорах жердина, до котрої прив'язували коней.

Контос – довгий, майже чотирьохметровий візантійський спис.

Конха – напівкупол над виступаючою частиною католицького храму.

Копаниця – дерев'яна лопата в тонкій залізній рамі.

Копили – вертикально поставлені масивні бруски, що з'єднувалися з полозом та нащепом саней.

Кордовський халіфат – середньовічна арабська держава на території сучасної Іспанії.

Кормило – тут: стерно, кермо, тобто влада, керівництво.

Корчага – міра рідини: два відра, або 25 літрів.

Косоур – конструктивний несучий елемент сходів: дві похилі балки, в котрі врубуються східці.

Костки – мито для купців за безпечний проїзд по дорогах верви.

Косящате віконце – віконний проріз у дерев'яній стіні, по краях котрого колоди були стесані так, щоб у приміщення потрапляло більше світла.

Коток – парна гра з використанням крашанок, коли яйце котили з високого похилого місця, намагаючись поцілити ним в яйце іншого гравця.

Котора – розбрат, міжусобиці.

Кощуна – поетична роповідь про Богів, прашурів роду та язичницький світоустрій.

Кошунствувати – співати кощуни (пізніше християнство вклало в це слово негативний зміст, небезпідставно вважаючи, що спів кошун, прославляючи язичницьких богів, є небезпечним для розповсюдження нової віри).

Крада – захисна огорожа сакрального змісту.

Крадь – крадіжка.

Кривда – тут: зло, підлість, неправда.

Криж – руків'я меча: сукупність *огнива, черена та яблука*.

Крижень – вид дикої качки.

Крикига – віз.

Крини – білі водяні лілеї.

Криця – тверда губчаста маса заліза з низьким вмістом вуглецю, сірки, фосфору і кремнію, зі шлаковими включеннями, що заповнюють пори і порожнини в цій масі.

Кріпак – тут: міцна, сильна людина.

Кросна – тут: дерев'яний ткацький верстат.

Кудесниця – та, що здатна творити диво, чудо; кудеса – чудеса, дива.

Кузнь – тут: ювелірні прикраси.

Кулага – солодка рідка страва з ягід, солоду та муки на зразок киселю.

Куль – сніп жита або пшениці, обмолочений нерозв'язаним.

Кумган – мідний глечик, в котрому приготувляли чайний напій.

Купа – сума позики, обумовлена рядом ціна, котру мав сплатити закуп за зерно, скот, інше.

Л

Ланіти – щоки.

Лель – бог кохання у давніх слов'ян, зароджує в людських серцях почуття любові. Молодший син богині Лади.

Лепетайло – язик.

Лисохвіст – лучна кормова трава.

Листопад – тут: жовтень.

Личина – скомороша маска зі шкіри з отворами для очей, носа та рота.

Лікантроп – дослівно з грецької: вовколюдина, оборотень.

Лікоть – давньоруська міра довжини, приблизно 45-50 см.

Ліпші мужі – обрані родом за розум чи доблесть; складали раду при старійшині, що правила родом у перервах між віче.

Логофет преторію – чиновник у Візантійській імперії, котрий слідкував за порядком у Константинополі, виконував судово-поліцейські функції (сучасною мовою – префект).

Ложниця – спальня.

Луб жита – 2,5 пуди (40 кг).

Лукно меду – приблизно п'ять пудів.

Лучник – майстер з виготовлення луків. Той, хто стріляє з лука – стрілець.

Лядина – у підсічному землеробстві – ділянка землі, що відпочивала. Коли на ній виростав ліс, що вже міг дати доволі поживного попелу, вона знову ставала підсікою.

Ляля – богиня весни.

Льзя – можна.

М

Мазда, Ахура Мазда – верховний бог в зороастризмі, Всевишній.

Маздакізм – релігійно-філософське вчення, поширене в Ірані та сусідніх країнах в часи раннього середньовіччя, Назване по імені Маздака, сина Бамдада, котрий стояв на чолі цього вчення.

Макошин день - 14 жовтня по новому стилю.

Макошине капище - нині смт Макошине Менського району Чернігівської області.

Малий ківш - сузір'я Малої ведмедиці.

Мана - дочка богині зла Мари, бліда потвора з блискучими, божевільними очима, що заморочує людині розум, змушуючи робити все собі на шкоду.

Мастир - майстер.

Матер - матір, мати на санскриті, прадавній мові індоєвропейських народів.

Медолаз - так називався сезон збору меду

Медостав - процес виробітку ставленого меду.

Мерв - велике середньовічне місто в пустелі Каракум, нині зникле. Знаходилося біля сучасного міста Мари в Туркменістані. Великий шовковий шлях, що з'єднував Китай із Західною Європою, у Мерві розгалужувався. Звідси починалися Північний та Західний шляхи.

Мерос - підрозділ візантійського ополчення кількістю 2400 чоловік (6 друнгів).

Мерт - чоловік, простолудин. Від цього слова пішло принизливе "смерд".

Мзда - тут: винагорода, пізніше - вигода, хабар.

Мильня - тут: та частина лазні, в котрій парились та милися, проте слід враховувати, що в ті часи це робилося без мила.

Минь - прісноводна хижа риба родини тріскових. Активна зимою, теплої пори дуже млява і здебільшого ховається у виритій в березі норі.

Мишування - полювання лисиці на мишей, яке вона дуже любить.

Міліарисій - візантійська срібна монета.

Міра - сувій домотканого полотна завдовжки 12 аршин, або 8,5 метрів.

Мірза - від перського "амір-заде" - син еміра (князя), аристократичний титул в деяких середньовічних мусульманських державах.

Мітельник - ємець. Називався так тому, що окрім підрахунку данини, ще й сортував хутра по спеціальних мішках, котрі потім мітив своєю печаткою.

Міх - мішок.

Молодик - місяць у першій чверті, коли він росте. Вважалося, що брати шлюб, починати будувати дім чи засівати ниву необхідно лише від молодика до повні.

Морозбоїни - тріщини в деревині, що утворилися внаслідок сильних морозів.

Мостовщина - мито для купців за користування мостами.

Мотня - великий мішок на неводі, в який збиралася риба під час лову.

Мужній - тут: притаманний дорослому чоловіку, мужу.

Муса - ісламський пророк, ототожнюється з біблійним пророком Мойсеєм.

Мухортій маштачок - тут: малорослий, проте міцний коник.

М'яка рухлядь - хутро.

Н

Навадити - оббрехати, зробити наклеп.

Навбитки - гра, змагання чия крашанка міцніша: один тримає крашанку в руці носком догори, інший б'є по ній носком своєї, Той, хто розбиває чуже яйце з обох

сторін, отримує його у винагороду.

Навій - кругла горизонтальна деталь ткацького верстата, на яку намотувалась основа.

Навія - найстарша з дочок Мари, потвора, що регоче, закотивши очі під лоба. Вселившись у людину, приносить їй божевілля або смерть.

Нав'ї, Нав'є - нечиста сила, упирі, ворожі душі, що вибравшись на білий світ з Потойбіччя (Нави), прагнуть принести людям зло, хвороби та напасті.

Навзаводи (чвал) - кінський алюр, те, що й галоп.

Наволока - блудний.

Напрежд - перед тим, як.

Нарин-кале - давня, доарабська ще, цитадель, пізніше - частина Дербентської фортеці.

Насад - давньоруська лодія, великий човен, видовбаний із суцільного стовбура з нашитими (насадженими) бортами із дощок.

Насує - марно.

Наузниця - чародійка, котра виготовляла обереги у вигляді вузликів, над якими промовляла заклинання.

Нащеп - товстий брус над кожним з двох полозів саней, що з'єднувався з полозом копилами. Разом із в'язов'ям утворювали раму саней.

Невструйло - людина, нездатна до роботи, в котрої все з рук валиться.

Недбай - той, хто не дбає, поганий господар.

Неправедно - тут: несправедливо, не по правді.

Непразна - вагітна.

Неродивий - який не підтримує родинні стосунки, зарозумілий.

Несусвітнє - таке, що не належить до цього, явного світу.

Нетіль - телиця, ялівка до першого приплоду.

Нехай захистять нас від ворога Мазда та Спента Армайті... - слова зороастрійської молитви.

Нечистивець (не чистий, нечист) - зла, лиха людина.

Нитниці - сукупність нитяних петель в ткацькому верстаті для підйому ниток основи.

Нікея - стародавнє місто в Малій Азії. Нині на його місці знаходиться турецьке місто Ізник.

Німець - на Русі німцями звали будь-яких чужоземців, котрі не знали руської мови, тобто, на переконання русів, були "німими".

Ногата - дрібна срібна монета; див. **гривня**.

Номісма - золота монета Візантійської імперії вагою 4,5 грама. Імператор Никифор II Фока, провівши першу в історії Візантії грошову реформу, зменшив вагу номісми до 4,13 грама, внаслідок чого нова монета отримала назву *номісма тетартерон*, тоді як дореформену стали звати *номісма гістаменон*.

Обельний холоп - людина, що втратила волю, раб, котрий повністю належить своєму господарю.

Обід - тут: залізний обруч, що стискає колесо воза, аби воно не розсипалося.

Обло - чашеподібний поперечний вируб у колоді для кутової зв'язки у вінці.

Оброк - тут: плата за оренду знарядь праці чи тяглогового скота.

Община - община.

Овсень - бог осені у давніх слов'ян.

Огир - самець коня, що досяг статевої зрілості, жереб.

Огниво - тут: 1) перехрестя між руків'ям меча та його лезом; слугувало для захисту руки; 2) знаряддя для видобування вогню.

Огнищанин - тут: старший у родині.

Огузи - союз двадцяти чотирьох тюркомовних племен, предки теперішніх туркменів та казахів.

Одін - верховний бог скандинавської міфології, опікувався війною, торгівлею, мореплавством та поезією.

Окс - древня назва Аму-дар'ї.

Односічний меч - лезо якого, на зразок ножа, лише з однієї сторони.

Охлупень - найвище розташований елемент двоскатної покрівлі: колода з глибоким поздовжнім жолобом трикутної форми, що лежить на стику двох скатів, спереду оздоблена витесаною головою коня.

Ольвія - давньогрецька північно-чорноморська колонія, нині - місто в Одеській області.

Опойок - шкіра молочного теляти, м'яка та еластична.

Орден бенедиктинців - орден латинських ченців. Заснував Бенедикт Нукійський бл. 530 в Монте-Кассіно (Італія). Складений ним статут для кліриків містив три обітниці: постійне проживання в монастирі, послух і цнотливість. Праця була обов'язковою.

Основа - пасма пряди, складені певним чином, підготовлені для ткання полотна, його поздовжні нитки.

Отній - отчий, батьківський.

Очкур - пояс із мотузки чи шворки.

Охлупень - тут: завершальний елемент двоскатної тесової покрівлі у вигляді колоди з вибраним знизу пазом, кінці якої оформлені у вигляді кінської голови, оскільки кінь вважався в давній Русі твариною-оберегом. Охлупень придавлював собою верх тесової покрівлі.

Охряп - спосіб кутової врубки, за якої зверху та знизу колоди робиться не кругла, а прямокутна виїмка на чверть її діаметра.

Ошитка (ручайник) - личинка комара-поденки, що нагадує гусінь з шістьма ніжками. Живе у воді і для захисту будує собі житло у вигляді трубочки, знаходячись в якому, пересувається по дну.

Ощип - тут: верхній вінець дерев'яного зруба, на котрий спираються бики

(стропила) покрівлі.

П

Паволока - шовкова тканина.

Паки - ще, також, окрім того.

Пакіл - Полярна зірка. Знаходиться практично на одній лінії з земною віссю, через що й не змінює свого положення на нічному небі.

"...панум нострум квотидіанум да нобіс одіє" - хліб наш насущний дай нам днесь.

Панчала - санскритська назва гірського хребта Пір-Панджал в Малих Гімалаях, який відділений від Великих Гімалаїв Кашмірською долиною.

Пардус - так звався не лише азійський гепард, але й леопард та сніговий барс, котрі на той час були поширені на Кавказі.

Парик - візантійський селянин-орендар.

Пасока - сік берези чи клена під час весняного сокоруху.

Пасхал - пасхальна свічка, що застосовується в католицькому обряді хрещення.

Пацинакити - грецька назва печенігів.

Пек - кровожерливий син Чорнобога та Мари, найстарший серед чортів.

Пендеб - Пенджаб, історична країна, що розміщена на території Пакистану та Індії, межиріччя п'яти рік, яке за півтора тисячоліття до н.е. заселили арії - вихідці з Європи, котрі вважаються протоукраїнцями і які, поживши там, повернулися через територію Персії назад.

Переліг - примітивна система землеробства, при якій поле після зняття декількох врожаїв залишалося як пар без обробітку щонайменше на 8 років. Родючість ґрунту відновлювалася під впливом багаторічних трав.

Перестріл - давньоруська міра довжини, що відповідала відстані, на якій стріла зберігала свою вбивчу силу, дорівнює приблизно 200-220 м.

Переярок - молодий вовк минулорічного виводку.

Перші півні - починають співати якраз посередині між північчю та світанком, треті - на світанку, другі - посередині між першими та третіми. Слід зазначити, що таким чином їхній спів зсувається в часі залежно від пори року.

Пестун - 1) опікун малолітнього правителя, вихователь; 2) минулорічне ведмежа, що залишається біля матері і виконує роль своєрідної няньки для нового потомства.

Пилав - плов.

Підсіка, підсічне землеробство - на визначеній ділянці лісу проводили рубку і корчування, потім ліс спалювали, ґрунт розорювали сохою чи ралом і у попіл, змішаний із ґрунтом, висівали зерно; при цьому попіл слугував добривом. Коли ділянка виснажувалася, рубали ліс (підсікали) на новій, а попередню ниву або залишали зовсім, переходячи із житлом на нове місце, або переводили у **лядину**, на відпочинок.

Племенщина - уся сукупність землі, в даному разі пахотної, котрою володів рід.

Плесо - тут: хвіст сома.

Плефр - грецька одиниця довжини, рівна 100 ступням (футам) - приблизно 31

метр.

Поводень – повінь.

Погост – запроваджене княгинєю Ольгою військове поселення, в якому під час збору данини зупинявся обоз *полюддя*.

Позор – тут: привселюдний огляд.

Позорці – тут: глядачі.

Позорити – подивитися.

Полабія – історична область в Німеччині, що розташована між річками Ельба (Лаба) та Одер.

Полель – бог сімейних стосунків, приходить до людей вже після свого молодшого брата – Леля.

Полиця – залізна пластинка над наральником, котра клала на бік розрізану ралом землю, примітивний попередник плуга.

Полюддя – організований князем щорічний об'їзд підвладних йому земель з метою збору данини.

Помістя – невеликий податок, що брався з жителів малих городів.

Понура – свиня.

Поповзень – птах роду гороб'ячих, що харчується комахами на стовбурах дерев.

Попсуй – невміла людина, що псує доручену їй справу.

Посад – від слова "садити": поселення поряд із стінами города, місце, де осіли, з власної волі чи волі феодала, переселенці, в основному – ремісники.

Послух – тут: свідок.

Посолонь – по ходу сонця.

Посулити – метнути. Звідси походить слово "сулиця" – короткий спис для метання (дротик).

Потворник – помічник волхва, що допомагав творити потребу.

Почеп – те ж, що й *причеп*.

Поволока сліду – риска, що її прописує на поверхні піску чи снігу звір або птах, опускаючи лапу. Поволока розташована позаду відбитку лапи чи ноги.

Подільське Торговище – місце торгу на Подолі біля Дніпра та Почайни, згадується в літописі.

Поземно – горизонтально.

Позор – тут: загальний огляд, чиясь ганьба, котру кожен бачить.

Полабія – історична область на балтійському узбережжі сучасної Польщі.

Полба – дика, неокультурена ще форма проса.

Полюддя – щорічний збір київським князем данини з підвладних йому племен.

Поперечниці, триб, цуга – дерев'яні деталі ткацького верстата (кросен).

Поповзень – маленька лісова пташка, що харчується дрібними комахами, відшуковуючи їх на стовбурах дерев.

Поприще – міра довжини, приблизно 750 сажнів, або 1,5 км. Відстань, яку ратай проходить із сохою від одного краю ниви до іншого.

Порти - штани.

Послух - свідок, пізніше донощик, шпигун.

Посолонь - по сонцю, зліва направо.

Поставець - високий металевий триножник із затискачем угорі, куди вставлялася запалена скіпка. Затискач дозволяв змінювати кут нахилу скіпки і тим самим регулювати яскравість освітлення та інтенсивність горіння.

Потворник - помічник волхва, той, що творить потребу.

Правда - тут: звичаєве право.

Преслава - місто в Болгарському царстві.

Прибутна вода - повінь.

Приводи - мотузки на краях невода.

Припутень - великий дикий голуб.

Притонок - місце, де невід вибирають з води.

Причепа (череда) - однорічна рослина сімейства Айстрових.

Пришва - передній валик ткацького верстата (кросен) для закріплення ниток основи та намотування готового полотна.

Пріор - настоятель невеликого католицького монастиря.

Протока - сформоване окреме русло ріки з усіма властивими річковому руслу властивостями, котре знову впадає в ту ж саму ріку нижче по течії.

Просинець - січень.

Прутень - чоловічий статевий орган.

Пря - суперечка, сварка, спротив, судова справа.

Прясло - тут: ланка горожі від стовпа до стовпа.

Пуд - 1) давня міра ваги, що дорівнює 16 кг;

2) ручні ваги, те ж, що й пізніше безмен.

Пуд - тут і скрізь далі - специфіка поліської говірки, що своїм корінням сягає **санскриту**: коли в українських словах звук "і", що в аналогічних російських переходить в "о", стає "у". Наприклад: кінь - конь - **кунь**; лікоть - локоть - **лукоть**; під - под - **пуд**.

П'ядь (чверть аршина) - міра довжини, дорівнювала 17,8см, або відстані між кінчиками великого та вказівного пальців руки.

Пянджаб - у перекладі з перської означає "п'ять річок".

П'яст - кулак; звідси походить відоме всім слово зап'ясток.

П'ятне крило - коротше крило закидного невода.

П'ятьнадесять - п'ятнадцять.

Р

Рало: 1) знаряддя для безвідвального обробітку землі; 2) міра земельної площі, що дорівнювала розміру ниви, котрій міг дати лад один ратай. За різними оцінками, приблизно 7,5 га.

Рамено - плече.

Ра-ріка - Волга.

Рахмани - брахмани, мудреці, що сповідують індуїзм. У цьому дохристиянському віруванні збереглися відголоски про часи перебування давніх слов'янських племен на території Індії та Пакистану.

Рей - місто на півночі Ірану, було вузловим центром Великого Шовкового шляху.

Реть - ліва притока Десни, саме слово означає "змагання" або "сварка".

Рівнораменний хрест - хрест з плечима однакового розміру.

Різана - дрібна срібна монета Київської Русі; в одній гривні - п'ятдесят різаних.

Родуниця - весняне свято давніх слов'ян, під час якого вшановувалися предки роду.

Рожен - мисливський спис, пізніше - рогатина.

Розпустити шлюб, розв'язуватись - тут: розлучатись.

Рота - тут: клятва.

Руга - тут: щомісячна плата.

Рузарій - так латиняни звали русичів.

Русалчин Великдень (Русалії) - святковий тиждень з 6 по 12 травня, восьмий за ліком після Великодня, присвячений поминанням померлих предків та молінням про дощ.

Рухлядь м'яка - вичинене хутро, по-іншому - скоро.

Ручник - основний ковальський молоток для роботи однією рукою.

Рушак - дев'ятнадцятий день місячного циклу, котрий для будь-якої справи є надзвичайно несприятливим.

Рюен - вересень.

Рябок - невеликий птах, розміром з голуба, що мешкає в степах та пустелях.

Ряд - усна при свідках, а пізніше письмова угода між двома про найм робочої сили, землі, знарядь праці, скотини і т.п.

Рядитися - тут: укладати ряд.

Рядович - той, хто уклав ряд: наймит, орендар, винаймає.

Рясна - жіноча прикраса у вигляді довгих декоративних ланцюжків зі срібла або золота, часом бісеру, що підвішувалися до обруча на голові.

С

Савраса масть - тьмяно-рудий тулуб з підпалинами на животі; грива, хвіст, низ ніг - чорні.

Сажень - давньоруська міра довжини. Проста сажень дорівнює 1,76 м, махова - 2,13м, коса - 2,48м.

Сакаліба - так на середньовічному Сході звали рабів; вважається, що звідси, власне, й походить саме слово "слов'яни".

Саква - подорожня сумка вершника на зразок мішка.

Саманідів країна - сучасний Афганістан, що в той час належав бухарській династії Саманідських емірів

Самум - рвучкий поривчастий вітер в пустелі, пилова буря.

Санскрит - прадавня мова, спільна для всіх народів індоєвропейської сім'ї.

Сап'ян — м'яко вичинена козяча, овеча або теляча шкіра.

Сарбази - воїни-піхотинці, охоронці в огузькому язбулуці.

Сва з тя! - дослівно: Бог з тобою, будь з Богом! На прадавній мові індоєвропейців - санскриті - слово "Сва" означає Небо, Бог. Від привітання "Сва з тя!" походить слово "свастя" або свастика.

Свайба - знайоме всім "весілля", походить від давньоарійського слова "Свах" - верхнє небо. Весілля належить до найдавніших культових обрядів, коли єдналися Небо і Земля.

Сварга - верхнє небо, обитель бога Сварога.

Свароже коло - календарний рік. На противагу нам, давні слов'яни уявляли час не у вигляді прямої лінії, а схожим на тугу спіраль пружини. Річний відрізок часу бачився їм у вигляді кола, що його за календарний рік здійснюють на нічному небі сузір'я, обертаючись навколо Пакола (Полярної зірки).

Сварожич - так називали не лише тих богів, що були породжені Сварогом, але й вогонь, добутий за допомогою тертя, або кресала.

Свастя (Сва з тя!) - свастика, магічний символ всесвіту, а також річного сонцевороту, знак щастя у давніх слов'ян.

Свиль - дефект деревини, при якому її волокна не прямі, а закручені по спіралі.

Сволок - довгий, великого перетину брус через всю хату, на котрому тримається стеля.

Свясло - перевесло.

Семь (жіночого роду) - давньоруська назва ріки Сейм, лівої притоки Десни.

Семисіс - візантійська золота монета, ½ номізми.

Сеньйор - феодал-землевласник в тодішніх державах на території Західної Європи. Мав усю повноту влади на землях, що йому належали.

Сестринець - син сестри, племінник.

Сичене пиво - підсолоджене розведеним на воді медом.

...Сікут ет нос дімісімумс дебіторібус ностріс - "як ми пробачаємо винуватцям нашим" - слова молитви "Отче наш" на латинській мові.

Сіне - середньовічна назва Китаю.

Скабка - скалка.

Скалви - рівноплечні ваги

Сканна нитка - золота або срібна нитка, котра перевивала кольорову шовкову.

Сквара - тут: жертвний запах, дим від спалюваної жертви.

Сквернитель - тут: осквернитель, мерзотник.

Скобель - інструмент для зняття кори з колоди у вигляді букви "П" з двом короткими дерев'яними ручками і гострою сталевую перекладаиною.

Скора - хутро.

Скорняк - ремісник, що займається вичинкою хутра.

Скотниця - скарбниця, оскільки найбільшою цінністю у сіверян вважалася худоба - скот.

Скрамасакс – довгий бойовий ніж.

Скура - шкура.

Скута – тип щита, що використовувався у візантійській армії.

Сли – посли.

Сливе – майже.

Смага – смажена страва.

Содом і Гоморра – два біблійних міста, що були спалені Богом за нестерпні гріхи їхніх жителів.

Сокирка – незмінний ритуальний інструмент сповитухи, котрим перерізала пуповина новонародженого.

Солід – римська золота монета, вагою близько 4,5 грама, попередниця візантійської *номізми*.

Солова масть – жовто-піщана або світло-жовта, грива і хвіст майже білі, з жовтизною; очі карі або золотисті, храп темний.

Сороки (наголос на останньому складі) – облік хутра вівся сороками – в'язками по 40 штук (сорок хутер куниці дорівнювали одній гривні кун).

Соха: 1) у давньоруському житлі – вертикальний дерев'яний стовп з розвилкою на кінці. На дві сохи спирався кнес, верхній поздовжній брус, що в свою чергу служив опорою для биків (стропил). 2) Примітивне знаряддя для обробітку землі з допомогою волів або коней. 3) Міра площі, кількість ріллі, що її один ратай міг обробити сохою, дорівнювала приблизно 5,5 га.

Спатіон – візантійський меч, що походив від класичного спати – давньоримського меча.

Спента Армайті – зороастрійська богиня, покровителька землі.

Спуд – посудина. "Тримати під спудом" означає ховати під, скажімо, горщиком, в переносному сенсі – не використовувати за призначенням.

Спуск – поступове потоншення леза меча від його середини до ріжучого краю.

Ставлений мед – алкогольний напій, отриманий шляхом холодного природного бродіння меду з соком ягід – брусниці, малини, вишні, тощо. Термін бродіння складав від 15 до сорока і більше років.

Стадія (стадій) – стародавня міра довжини, вперше введена у Вавилоні, а потім перейнята греками: та відстань, котру людина здатна пройти звичайним кроком від появи над горизонтом першого променя сонця і до того моменту, коли на видноколі з'явиться увесь диск. Дорівнює приблизно 180 метрів.

Стелазь – монета.

Стельмах – майстер по виготовленню возів і саней.

Страва – поминальна або жертвна їжа, котру споживали сукупно з Богами, тобто творячи *пожертву*.

Стрибог – бог вітру у Давній Русі.

Стрий – дядько по батькові.

Стружіє – довга тонка стругана палиця, приблизно те ж саме, що й ратовище,

оскепище.

Струміль бобра - густа смолоподібна речовина червоно-бурого кольору, знаходиться в двох мішечках довжиною 5-7 см нижче хвоста звіра.

Ступня - давньоруська міра довжини, приблизно 30 см.

Суводь - зворотна течія.

Суд - бог людської долі.

Судениці - три віщі діви, Доля, Недоля і Судьба, помічниці бога Суда.

Судерев - сукупний лісовий масив, що знаходився на землях роду.

Суковатка - тут: примітивна борона із сучковатого ялинового стовбура.

Сулиця - метальна військова та мисливська зброя на зразок списа, з накінечником меншого розміру та коротшим, ніж ратовище списа, древком.

Супряги - два воли, запряжені в пару.

Суровець березовий - "березовиця п'яна", алкогольний напій зі збродженого з хмелем березового соку.

Сурські вина - вина, завезені з Сирії.

Сур'я - хмільний напій, вино із ягід без додавання дріжджів. Процес бродіння відбувався на сонці, за рахунок його тепла.

Сухва - родзинки, сушені ягоди винограду, що завозилися купцями з півдня і вважалися неабиякими ласощами.

Схудні дні - третя та остання чверть місячного циклу, дні, коли місяць "худне", зменшується.

Сябр - тут: землероб, господар на власній землі.

Т

Тавра площа (форум Тавра) - найбільша площа Константинополя, на котрій знаходився невірничий торг і де карали смертю найвідоміших злочинців, спалюючи їх живцем у мідному бичу (таврі).

Талалай - базікало, пустомеля.

Тать - злочинець, розбійник. Татьба - розбій, грабунок.

Тем'ян (давньоруське) - чабрець.

Тенета - міцна сіть з великими вічками для лову диких тварин.

Терми - громадський заклад для миття та водних процедур, лазня римського типу.

Тес - матеріал для покрівлі у вигляді колотих, а потім обтесаних сокирою дощок.

Тесло - сокира з трохи заокругленим лезом, повернутим під кутом 90 градусів до поздовжньої осі топорища. Використовується для вирубки обла та пазів.

Тивун - княжий управитель певної території, волості, у віданні якого були адміністративні функції судового нагляду, збору податків та контролю за якістю мостів і доріг.

Титар - ктитор, церковний староста у православ'ї, який обирається з авторитетних благочестивих мирян.

Товар - тут: коні, корови, скот взагалі.

Товстина - грубе полотно чи сукно, ткане з товстої пряжі.

Толока - дуже давній звичай суспільної допомоги тому, хто її потребує, в основному під час будівництва житла.

Томар - тупий накінецьник стріли для полювання на білок, зайців і невеликих птахів.

Тоня - місце постійного лову риби неводом на річці чи озері.

Топтун - знаряддя для лову риби. Має каркас із лози у формі півконуса, обтягнений сіткою, відкритий з основи. Ставлять на мілководді на дно і загнавши рибу в топтун, швидко його піднімають - риба залишається в сітці.

Травостій - трав'янистий покрив природних або сіяних луків чи пасовищ.

Трапезити - легка кіннота Візантійської армії.

Требище - місце, де проводилися треби - релігійні ритуальні обряди.

Трейчи - тричі.

Труск - вовча дрібна рись.

Туземець - буквально: з тутешньої землі.

Тулія - втулка, циліндрична частина накінецьника списа чи сулиці, котра настромлялася на дерев'яне ратовище.

Туреос - грецький великий круглий щит.

Тягло - робочий скот: воли, коні.

Тятиви - конструктивний несучий елемент сходів: дві похилі бокові балки, між котрими кріпляться сідці.

У

Ублюдень - тут: тварина від батьків різних порід, виродок.

Убрус - вишитий полотняний рушник, інколи - скатертина.

Уд - член тіла: рука, нога, тощо.

Уда - ловецьке знаряддя для хижих звірів у вигляді великого гачка, на котрий чіплялася приманка і він підвішувався до дерева на доступній для звіра висоті. Вовк або лисиця, почувши принаду, підстрибували та вхопивши її, чіплялися пащею на гачок уди і так, висячи, помирили.

Удатний - вмілий, везучий.

Ужище - мотузка, линва.

Узголів'я - тут: прообраз подушки.

Узилище — в'язниця.

Укладний; уклад - сталь високої якості.

Умбон - металева кругла опукла накладка в центрі щита, котра захищала руку воїна.

Упруга - міра орної землі, скільки ратай пройде з сохою до обіду, приблизно становить 0,2 га, або третину від "день орати".

Урок - подать сталого, наперед визначеного розміру, яка накладалася на окремі роди, верви, городища. Даниною обкладалися лише вони. Жителі міст, ремісники платили невеличку подать - помістя, купці сплачували різноманітні мита.

Усма - вичинена кінська, ялова або свиняча шкіра.

Усмар - кушнір, чинбар - ремісник, що займається вичинкою усми шкіри тварин бо скори (хутра).

Устя - тут: вхідний отвір піхов меча.

У татя місто - присуд, вирок людині, що скоїла важкий злочин: позбавлення усіх майнових прав, сучасною мовою - оголошення поза законом.

Утиця - невеличкий дерев'яний ківш, руків'я котрого вирізьблене у формі голови та шиї качки.

Уток - поперечна нитка в полотні.

Ухналь - металевий цвях, котрим до копита коня кріплять підкову.

Уход - такі, основані на довірі, відосини між власником та рабом, коли останньому дозволялося за обумовлену плату займатися якимось промислом на стороні.

Ушула, шула - стовп, на котрому навішується стулка воріт.

Ф

Фарсі - одна з чотирьох мов, на яких говорили в середньовічній Персії.

Фема - адміністративна територіальна одиниця Візантійської імперії; також військовий підрозділ земського ополчення в 9600 чоловік (4 мероси), що його мала виставити за наказом імператора кожна фема.

Філістимляни - стародавній народ, що в біблійні часи оселився на узбережжі Мертвого моря. Філістимлянами були жителі Содому та Гоморри.

Фйорд - вузька та звивиста морська затока в високих кам'янистих берегах, котрих так багато на скандинавському узбережжі Швеції, Данії та Норвегії. Служили пристанищем для варязьких ярлів - вождів вікінгів.

Фрязька - італійська.

Фулад - булат, особливий сорт виливної сталі.

Х

Хвалинське - середньовічна назва Каспійського моря.

Хевряза - багато прикрашений пояс.

Хзові - сап'янові.

Хини, країна хинів - Китай.

Хитрість, хитрець - тут: таємні знання та вміння, людина, що ними володіє: майстер, ремісник.

Хімл - в'юк, поклажа на верблюді, вагою до 150 кг.

Хіндостан - Індія.

Хляби - за віруваннями давніх слов'ян - отвори в небесній тверді. Коли вони відкриваються, йде дощ. Ще й донині у Коропі можна почути: "Що це ти двері розхлябив?!".

Холоп - людина, що потрапила в повну залежність від свого господаря, наймит без власності, але ще не раб. Див. **Обельний холоп**.

Хорасан - історична область на північному сході Іраку, що включала в себе і частину території нинішнього Туркменістану.

Хоролуг, хоролужний меч - меч з високоякісної сталі, секрет виготовлення якої

втрачений, до наших часів дійшла лише назва.

Хорс - язичницька назва Місяця.

Храмування - тут: справляння треби на капищі в призначеній саме для цього хоромині.

Хрест - тут: сузір'я Лебедя.

Ц

Цекурі - сокира.

Ч

Чандрабгага - нині Ченаб, ріка в Пенджабі.

Чвал (навзаводи) - кінський алюр, те, що й галоп.

Чекан - невелика бойова сокира на довгому топорищі, з косим лезом та високим, схожим на молоток, обухом, часто загостреним.

Чеп - цеп, ланцюг.

Чепіги — руків'я сохи, рала чи плуга.

Черен (черенок) - та частина крижа меча, яка лягала в долоню.

Черень, черінь - дно печі під її зводом, на якому горить вогонь; також площа над зводом печі, на котрій сплять або сушать зерно.

Черес - широкий шкіряний пояс з потайними кишенями для грошей.

Чернечий орден - спільнота католицьких ченців, члени якого дотримуються загального статуту, принісши під час вступу в рочисті обітниці.

Четверть - давньоруська міра довжини. відстань між великим та середнім пальцями розчепіреної чоловічої долоні, приблизно 16-17 см.

Чресла - стегна.

Чоло - 1) вхідний отвір в печі, по-іншому - устя; 2)вхід до ведмежої барлоги.

Чорна куна - соболь.

Чорні ковпаки - кара-калпаки, тюркоязычне плем'я, народність, що нині проживає на території Узбекистану, а в ті часи вело кочове життя на південних кордонах руських земель.

Чорнолісся - так називається листяний ліс, на відміну від хвойного - краснолісся.

Ш

Шворка - тонкий суканий мотузок.

Шелегейда - тут: недолугий, легковажний.

Шелюга - червоний верболіз.

Шеляг з рала (з сохи) - розмір данини з одиниці оброблюваної площі - **рала або сохи**.

Шиферний - виготовлений зі шматка глинистого сланцю.

Шпиль - тут: утворений течією трикутний виступ кручі вище річкової ями.

Шпуга - залізна поперечна полоса з петлею, що скріплює дошки ступки воріт, дверей, тощо.

Шуга - дрібний, крихкий, схожий на кашу лід, що йде на річках перед льодоставом чи під час весняного льодоходу.

Шуйця, шуя - ліва рука.

Щ

Щеврик лучний - маленька пташка з сімейства плискових, найпоширеніший господар паразитарної кладки зозулиних яєць.

Щиж - нині Вщиж, населений пункт на березі Десни в Брянській області РФ.

Я

Яблуко - масивне наверх'я руків'я меча (крижа), що слугувало для кращого балансу клинка, зміщуючи центр ваги меча ближче до його черена.

Явки - мито для купців в місцях торгу: окремо з людей, окремо з товарів.

Яворові - зроблені з деревини клена явора.

Язбулук - примітивна форма державного устрою огузів.

Язя, язя квасна - похмілля після вживання квасу.

Ярилів день - 23 квітня, або 22 неділя після Різдва Божича.

Ярило - друга іпостась Дажбога: від весняного рівнодення до літнього сонцезвороту.

Ярість - несамовитість, нестримність (наприклад, про похіть).

Яси (алани) - предки осетинів.

Яства — їжа, продукти.

[1] **Сварга** - верхнє небо, обитель бога Сварога. Окрім цих приміток в кінці книги є ще словник.

[2] **Семь** (жіночого роду) - давньоруська назва ріки Сейм, лівої притоки Десни.

[3] **Ра-ріка** - Волга.

[4] **Хвалинське** - середньовічна назва Каспійського моря.

[5] **Ємець** - збирач податків.

[6] **Дим** - одна з одиниць оподаткування, нарівні з сохою. Кількість димів відповідала кількості сімей, бо саме сім'я, як одиниця патріархального суспільства, обкладалася княжими податками.

[7] **Соха** тут: міра площі, кількість ріллі, що її один ратай міг обробити сохою, дорівнювала приблизно 5,5 га.

[8] **Ліпші й нарочиті мужі** - обрані родом за розум чи доблесть; складали раду при старійшині, що правила родом у перервах між віче.

[9] **Кон** - родовий чи племінний звичай, звичаєве право, цілковите дотримання якого було для слов'ян-язичників обов'язковою передумовою для потрапляння в рай (Вирій).

[10] **Суводь** - зворотна течія на річці.

[11] **Солова масть** - жовто-піщана або світло-жовта, грива і хвіст майже білі, з жовтизною; очі карі або золотисті, храп темний.

[12] **Гостинець** - шлях, дорога.

[13] **Ізок** - червень. Кожен новий місяць мав у слов'ян свою назву, а його початок щороку змінювався, оскільки період обертання Місяця навколо Землі становить 29,5 діб

(12,37 місячних періодів на повний календарний рік) і ціла кількість місячних періодів (99) вкладається у вісім років, а відтак і дати початку місяців співпадали лише один раз на вісім років, коливаючись приблизно в межах одного шестиденного тижня.

[14] **Губи** - тут: гриби.

[15] **Лядина** - у підсічному землеробстві - ділянка землі, що відпочивала. Коли на ній виростав ліс, що вже міг дати доволі поживного попелу, вона знову ставала підсікою.

[16] **Кабиця** - відкрита літня піч, що споруджувалася за потребою в дворі чи навіть у полі; часом вирізалася в материковому ґрунті, десь на схилі - для зручності, часом викладалася з глиняних вальків.

[17] **Сябр** - тут: землероб, господар на власній землі.

[18] **Саква** - подорожня сумка вершника на зразок мішка.

[19] **Погост** - запроваджене княгинєю Ольгою військове поселення, в якому під час збору данини зупинявся обоз *полюддя*.

[20] **Мерт** - простолюдин, смертний. Від цього слова пішло принизливе "смерд".

[21] **Мужній** - тут: притаманний дорослому чоловіку, мужу.

[22] **Податель** - одне з імен Дажбога.

[23] **Малий ківш** - сузір'я Малої ведмедиці.

[24] **Минь** - прісноводна хижа риба родини тріскових. Активна зимою, теплої пори дуже млява і здебільшого ховається у виритій в березі норі.

[25] **Кнь** - втрачена голосна - характерна ознака санскриту. таку вимову й донині можна чути на Придесенні, в Сосниці та Коропі.

[26] **Бразда** - гнуздечка з поводом.

[27] **Хрест** - тут: сузір'я Лебеда.

[28] **Сажень** - давньоруська міра довжини. Простий сажень дорівнює 1,76 м, маховий - 2,13м, косий - 2,48м.

[29] **Шуйця, шуя** - ліва рука.

[30] **Десниця** - права рука.

[31] **Покрова** - одне з імен Макоші.

[32] **Туземець** - буквально: з тутешньої землі.

[33] **Товар** - тут: коні, корови, скот взагалі.

[34] **Лучник** - майстер з виготовлення луків. Той, хто стріляє з лука - стрілець.

[35] **Навзаводи** (чвал) - кінський алюр, те, що й галоп.

[36] **Видець** - свідок.

[37] **Скабка** - скалка.

[38] **Стрий** - дядько по батькові.

[39] **Братич, братанич** - син брата, небіж.

[40] **Ізгой** - слово, похідне від "гой" - життя (для порівняння - гоїти, гоїтися), дослівно - "той, що пішов з життя", бо для середньовічної людини життя поза власним родом уявлялося неможливим.

[41] **Обельний холоп** - людина, що втратила волю, раб, котрий повністю належить

своєму господарю.

[42] **Полюддя** - організований князем щорічний об'їзд підвладних йому земель з метою збору данини.

[43] **Сороки** (наголос на останньому складі) - облік хутра вівся сороками - в'язками по 40 штук (сорок хутер куниці дорівнювали одній гривні кун).

[44] **Сулити** - посилати, метати. Звідси походить назва метальної зброї - *сулиці*.

[45] **Злидні** - маленькі зловредні духи.

[46] **Березозоль** - третій місяць річного циклу давніх слов'ян.

[47] **Урок** - податок сталого, наперед визначеного розміру, яка накладалася на окремі роди, верви, городища. Даниною обкладалися лише вони. Жителі міст, ремісники платили невеличку податок - помістя, купці сплачували різноманітні мита.

[48] **Кліть** - приміщення в житлі давніх слов'ян, умовно кажучи, те саме, що й кімната.

[49] **Мухортій маштачок** - тут: малорослий, проте міцний коник.

[50] **Денниця** - ранішня зоря на східному небосхилі, котра прислужує Сонцю-Дажбогу.

[51] **Огузи** - союз двадцяти чотирьох тюркомовних племен, предки теперішніх туркменів та казахів.

[52] **Гузно, гузка** - зад людини, тварини, також задня частина човна-однодеревки.

[53] **Четверть** - давньоруська міра довжини. відстань між великим та середнім пальцями розчепіреної чоловічої долоні, приблизно 16-17 см.

[54] **Лікоть** - давньоруська міра довжини, приблизно 45-50 см.

[55] **Сеньйор** - феодал-землевласник в тодішніх державах на території Західної Європи. Мав усю повноту влади на землях, що йому належали.

[56] **Пріор** - настоятель невеликого католицького монастиря.

[57] **Рузарій** - так латиняни звали жителів Русі.

[58] **Фрязька** - італійська.

[59] **Самум** - рвучкий поривчастий вітер в пустелі, пилова буря.

[60] **Пасхал** - пасхальна свічка, що застосовується в католицькому обряді хрещення.

[61] **Катехуменат** - підготовка ново наверненого в католицизмі до церковного життя, під час якої йому розповідається про догмати віри і обов'язки християнина.

[62] **Насад** - давньоруська лодія, великий човен, видовбаний із суцільного стовбура з нашитими (насадженими) бортами із дощок.

[63] **Облавок** - борт човна.

[64] **Забудь-ріка** - ріка, яка відокремлює земний світ, Яв, від потойбічного - Нави. Перейшовши через Забудь-ріку, померлий забуває все, що було з ним на цьому світі.

[65] **Протока** - сформоване окреме русло ріки з усіма властивими річковому руслу властивостями, котре знову впадає в ту ж саму ріку нижче по течії. Див. мапу легенди.

[66] **П'ядь** (чверть аршина) - міра довжини, дорівнювала 17,8см, або відстані між кінчиками великого та вказівного пальців руки.

[67] **Братучад** - племінник, дослівно "братів син".

[68] **Грецьке пшоно** - гречка.

[69] **Воронжен, Вороніж** - нині селище в Шостинському районі Сумської області.

[70] **Рало**: 1) знаряддя для безвідвального обробітку землі; 2) міра земельної площі, що дорівнювала розміру ниви, котрій міг дати лад один ратай. За різними оцінками, приблизно 7,5 га.

[71] Тобто з сім'ї, що жила під одним дахом.

[72] **Велій** - великий.

[73] **Бирич** - посланець, котрий проголошував княжу волю, глашатай.

[74] **Вира** - штраф.

[75] **Ярило** - весняна, одна з чотирьох, іпостась Дажбога, запліднювач усього живого, здатного до розмноження.

[76] **Ужище** - товста мотузка, линва.

[77] **Криця** - тверда губчаста маса заліза з низьким вмістом вуглецю, сірки, фосфору і кремнію, зі шлаковими включеннями, що заповнюють пори і порожнини в цій масі.

[78] **Уклад** - сталь високої якості.

[79] **Переліг** - примітивна система землеробства, при якій поле після зняття декількох врожаїв залишалося як пар без обробітку. Родючість ґрунту відновлювалася під впливом багаторічних трав та випасу худоби.

[80] **Тягло** - робочий скот: воли, коні.

[81] **Рядович** - той, хто уклав ряд (угоду): наймит, орендар, винаймач.

[82] **Чепіги** — руків'я сохи, рала чи плуга.

[83] **Труск** - вовча дрібна рись.

[84] **Пасока** - сік берези чи клена під час весняного сокоруху.

[85] **Кулага** - солодка рідка страва з ягід, солоду та муки на зразок киселю.

[86] **Сливе** - майже.

[87] **Галдовник** - жертвний камінь.

[88] **Вічниця, вештниця** - приміщення, будівля, в котрій старійшина роду радився з найвпливовішими родовичами.

[89] **Забороло** - верхня частина стіни фортеці з бійницями.

[90] **Гой єси!** - вигук-привітання, що означає побажання життя. Порівняймо: "гоїтися" - заживати (про рану), див. також "ізгой".

[91] **Квас** - тут: хмільний напій на бездріжджовій основі із житнього зерна або яблук чи груш.

[92] **Пек** - кровожерливий син Чорнобога та Мари, найстарший серед чортів.

[93] **Матер** - матір, мати на санскриті, прадавній мові індоєвропейських народів. Запозичене звідтислово ще й донині у вжитку на Сіверщині. "Ти чого матер не слухаєш?!" - чули ми в дитинстві.

[94] **Кошуна** - поетична роповідь про Богів, прашурів роду та язичницький світоустрій. Кошунствувати - співати кошуни (пізніше християнство вклало в це слово

негативний зміст, небезпідставно вважаючи, що спів кощун, прославляючи язичницьких богів, є небезпечним для розповсюдження нової віри).

[95] **Блазнь** - помилка, огріх.

[96] **Сварожич** - так називали не лише тих богів, що були породжені Сварогом, але й вогонь, добутий за допомогою тертя, або кресала.

[97] **Задниця** - спадщина.

[98] **Колодій** - одна з назв Масниці.

[99] **Родуниця** - весняне свято давніх слов'ян, під час якого вшановувалися предки роду.

[100] **Живот** - тут: життя.

[101] **Комолий** - безрогий.

[102] **Пуд** - 16 кг.

[103] **Перестріл** - давньоруська міра довжини, що відповідала відстані, на якій стріла зберігала свою вбивчу силу, дорівнює приблизно 200-220 м.

[104] **Ботало** - тут: дзвінок, котрий вішали на шию коровам, щоб ті не згубилися в лісі

[105] **Сва з тя!** - дослівно: Бог з тобою, будь з Богом! На прадавній мові індоевропейців - санскриті - слово "Сва" означає Небо, Бог. Від привітання "Сва з тя!" походить слово "свастья" або свастика.

[106] **Бенедиктинці** - католицький монаший орден, названий так по імені монаха, що започаткував основоположні принципи взаємовідносин між членами ордену.

[107] **Прибутна вода** - повинь.

[108] **Смага** - смажена страва.

[109] **Рясна** - жіноча прикраса у вигляді довгих декоративних ланцюжків зі срібла або золота, часом бісеру, що підвішувалися до обруча на голові.

[110] **Крини** - білі водяні лілеї.

[111] **Ізмаїльтянин** - мусульманин.

[112] **Племенщина** - уся сукупність землі, в даному разі пахотної, котрою володів рід.

[113] **Тягло** - робочий скот: воли, коні.

[114] **Рядович** - той, хто уклав ряд: наймит, орендар, винаймач.

[115] **Живот** - тут: нажите добро.

[116] **Преслава** - літописне місто в Болгарському царстві.

[117] **Утиця** - невеличкий дерев'яний ківш, руків'я котрого вирізьблене у формі голови та шиї качки.

[118] **Соха** — тут: міра площі, кількість ріллі, що її один ратай міг обробити сохою, дорівнювала приблизно 5,5 га.

[119] **Супряги** - два воли, запряжені в пару.

[120] **Судерев** - сукупний лісовий масив, що знаходився на землях роду.

[121] **Богатишт** - багач, багатій.

[122] **Толока** - дуже давній звичай суспільної допомоги тому, хто її потребує, в

основному під час будівництва житла.

[123] **Міх** - мішок.

[124] **Односічний меч** - лезо якого, на зразок ножа, лише з однієї сторони.

[125] **Каролінгський меч** - виготовлений на території нинішньої Франції, що входила тоді до імперії династії Каролінгів. Каролінгські мечі на той час вважалися найкращими в світі.

[126] **Гоголь** - вид дикої качки, яка любить випинати груди.

[127] **Акітон** - візантійський легкий спис.

[128] **Фйорд** - вузька та звивиста морська затока в високих кам'янистих берегах, котрих так багато на скандинавському узбережжі Швеції, Данії та Норвегії. Служили пристанищем для варязьких ярлів - вождів вікінгів.

[129] **Полабія** - історична область в Німеччині, що розташована між річками Ельба (Лаба) та Одер.

[130] **Кісся** - дерев'яний держак коси.

[131] **Правець** - гостре захворювання, що суроводжується сильними спазмами.

[132] **Канаші** - щоки коня.

[133] **Наволока** - блудний.

[134] **Оскепище** - те саме, що й ратовище, древко списа.

[135] **Борода сокири** - виступ леза в бік руки.

[136] **Бредокс** - скандинавська бойова сокира з широким косим лезом та довгим, часом у зріст людини, топорищем.

[137] **Шиферний** - виготовлений зі шматка глинистого сланцю.

[138] **Борзо** - швидко.

[139] **Божа муха** - бджола.

[140] **Чресла** - стегна.

[141] **Лічець** - лікар.

[142] **Прутень** - чоловічий статевий орган.

[143] **Розв'язуватись, розпустити шлюб** - тут: розлучатись.

[144] **Вайло** - незграбна, неповоротка людина.

[145] **Талалай** - базікало, пустомеля.

[146] **Злюб** - шлюб.

[147] **Безчадна, бештядна** - безплідна.

[148] **Знамуйся** - тут: любуйся.

[149] **Наузниця** - чародійка, котра виготовляла обереги у вигляді вузликів, над якими промовляла заклинання.

[150] **Усерязі** - сережки.

[151] **Шелегейда** - тут: недолугий, легковажний.

[152] **Ошитка (ручайник)** - личинка комара-поденки, що нагадує гусінь з шістьма ніжками. Живе у воді і для захисту будує собі житло у вигляді трубочки, знаходячись в якому, пересувається по дну.

[153] **Челядка** - прислужниця.

- [154] **Усмар** - кушнір, чинбар - ремісник, що займається вичинкою усми шкіри тварин бо скори (хутра).
- [155] **Очкур** - пояс із мотузки чи шворки.
- [156] **Ланіти** - щоки.
- [157] **Убрус** - вишитий полотняний рушник, інколи - скатертина.
- [158] **Кросна** - тут: дерев'яний ткацький верстат.
- [159] **Різана** - дрібна срібна монета Давньої Русі; в одній гривні - п'ятдесят різаних. Вівця коштувала 3 різаних.
- [160] **Крада** - тут: захисна огорожа сакрального змісту.
- [161] **Требище** - місце, де проводилися треби - релігійні ритуальні обряди.
- [162] **Віно** - плата батькам молодої, те ж, що й викуп.
- [163] **Динар** - середньовічна золота монета Арабського халіфату вагою 4,5 грама, прототипом якої був золотий римський денарій.
- [164] **Черес** - широкий шкіряний пояс з потайними кишенями для грошей.
- [165] **Коломазь** - мазь на основі тваринного жиру для змащення коліс воза.
- [166] **Свайба** - знайоме всім "весілля", походить від давньоарійського слова "Свах" - верхнє небо. Весілля належить до найдавніших культових обрядів, коли єдналися Небо і Земля.
- [167] **Волок, волокове вікно** - проріз для світла в дерев'яній стіні, котрий закривався волоком - дощечкою, що ходила в пазах.
- [168] **Мильня** - тут: та частина лазні, в котрій парились та милися, проте слід враховувати, що в ті часи це робилося без мила.
- [169] **Ярість** - несамовитість, нестримність (наприклад, про похоть).
- [170] **Домовик** - дух рідної домівки, що жив із сім'єю, оберігав господарство та попереджав господарів про лихо.
- [171] **Водима** - дружина, подружжя: жона, котру муж веде за собою по життю.
- [172] **Варанги** - так у Візантії називали варягів.
- [173] **Руга** - тут: щомісячна плата.
- [174] **Номісма** - золота монета Візантійської імперії вагою 4,5 грама. Імператор Никифор II Фока, провівши першу в історії Візантії грошову реформу, зменшив вагу номісми до 4,13 грама, внаслідок чого нова монета отримала назву *номісма тетартерон*, тоді як дореформену стали звати *номісма гістаменон*.
- [175] **Буколеон** - палац імператора Візантії.
- [176] **Терми** - громадський заклад для миття та водних процедур, лазня римського типу.
- [177] **Декарх** - молодший офіцерський чин у візантійській армії, командир десятка.
- [178] **Банд** - тут: кінний підрозділ візантійської армії.
- [179] **Трапезити** - легка кіннота Візантійської армії.
- [180] **Клісури** - проходи в горах.
- [181] **Ескувіти** - кінний загін імператорської гвардії.
- [182] **Головник** - вбивця.

[183] Логофет преторію - чиновник у Візантійській імперії, котрий слідкував за порядком у Константинополі, виконував судово-поліцейські функції (сучасною мовою - префект).

[184] Форум Вола - одна з площ на Меси - центральній вулиці Константинополя, де стояла привезена з Пергама бронзова пустотіла голова вола, в якій живцем спалювали небезпечних злочинців.

[185] Бродники - населення нижньої течії Дніпра, Подунав'я, азовського узбережжя і пониззя Дону в X-XIII століттях, що мало східнослов'янське походження.

[186] Кентуріон - начальник військового підрозділу, що забезпечував порядок у Константинополі.

[187] Брадва - болгарська бойова сокира з широким лезом, дослівно - "бородата сокира".

[188] Клов - літописна річка на території сучасного Києва.

3 Русалчин Великдень (Русалії) - святковий тиждень з 6 по 12 травня, восьмий за ліком після Великодня, присвячений поминанням померлих предків та молінням про дощ.

[190] Кила - грижа.

[191] Закуп - той, хто взяв гроші в борг із зобов'язанням відпрацювати свій борг в установленний термін на певних роботах.

[192] Дихавиця - астма.

[193] Вороніж, Воронжен - нині селище в Шостинському районі Сумської області.

[194] Закомелиста деревина - дерево з товстою нижньою частиною, товщина якої зростає до верху занадто швидко.

[195] Свиль - дефект деревини, при якому її волокна не прямі, а закручені по спіралі.

[196] Морозбоїни - тріщини в деревині, що утворилися внаслідок сильних морозів.

[197] Зиждити - зводити, будувати.

[198] Горниця - верхній поверх у давньоруському житлі, зазвичай використовувався як спальня, спочатку - лише теплої пори року.

[199] Хитрість, хитрець - тут: таємні знання та вміння, людина, що ними володіє: майстер, ремісник.

[200] Косящате віконце - віконний проріз у дерев'яній стіні, по краях котрого колоди були стесані так, щоб у приміщення потрапляло більше світла.

[201] Косоур - конструктивний несучий елемент сходів: дві похилі балки, в котрі врубуються сходи.

[202] Полба - дике просо.

[203] ...Сікут ет нос дімісікус дебіторібус ностріс - "як ми пробачаємо винуватцям нашим" - слова молитви "Отче наш" на латинській мові.

[204] Огузи - союз двадцяти чотирьох тюркомовних племен, предки теперішніх туркменів та казахів.

2**Додурга, япарли, каркин** – самоназви напівосідлих огузьких племен, що на той час мешкали в Каракумах між Бухарою та Мервом, займаючись скотарством і примітивним землеробством.

[206] **Кумган** – мідний глечик, в котрому приготувляли чайний напій.

[207] **Ак-чай** – білий чай, варився з додаванням до плиткового чаю масла, молока, перцю та прянощів.

[208] **Пилав** – плов.

[209] **Пардус** – так звався не лише азійський гепард, але й леопард та сніговий барс, котрі на той час були поширені на Кавказі.

[210] **Окс** – древня назва Аму-дар'ї.

[211] **Дудак** – дрофа, великий степовий птах.

[212] **Рябок** – невеликий птах, розміром з голуба, що мешкає в степах та пустелях.

[213] **Арвана** – порода огузьких (туркменських) одnogорбих верблюдів.

[214] **Хорасан** – історична область на північному сході Іраку, що включала в себе і частину території нинішнього Туркменістану.

[215] **Хини, країна хинів** – Китай.

[216] **Зороастризм** (від імені пророка Зороастра або Заратуштри) – релігія, що була поширена в давнину в країнах Близького і Середнього Сходу, в основі якої – ідея вічної боротьби добра і зла.

[217] **Нехай захистять нас від ворога Мазда та Спента Армайтї...** – слова зороастрійської молитви.

[218] **Хімл** – в'юк, поклада на верблюді, вагою до 150 кг.

[219] **Стадія (стадій)** – стародавня міра довжини, вперше введена у Вавилоні, а потім перейнята греками: та відстань, котру людина здатна пройти звичайним кроком від появи над горизонтом першого променя сонця і до того моменту, коли на видноколі з'явиться увесь диск. Дорівнює приблизно 180 метрів.

[220] **Умбон** – металева кругла опукла накладка в центрі щита, котра захищала руку воїна.

[221] **Йомутські коні** – древня порода, за назвою племені, що жило на території сучасного Туркменістану.

[222] **Контос** – довгий, майже чотирьохметровий візантійський спис.

[223] **Бек (бей)** – початково вождь роду в складі племені. В ієрархії тюркських народів другий після хана.

[224] **Гулями** – кінне військо на службі у бека.

[225] **Клібаніон** – короткий, до пояса, візантійський лускатий обладунок.

[226] **Іхрам, шаль** – велика хустина, що її мешканці пустелі використовують, як головний убір, захищаючись таким чином від сонця та піску.

[227] **Стрибог** – бог вітрів у Давній Русі.

[228] **Див** – надприродна істота, злий дух не лише в іранській та тюркській, але і в слов'янській міфологіях. Провісник лиха в зороастризмі.

[229] **Герат** – одне з головних міст Хорасану. Знаходився на Великому Шовковому

шляху. Нині – центр однойменної провінції Афганістана.

[230] **Сарбази** – воїни-піхотинці, охоронці в огузькому язбулці.

[231] **Зіндан** – тюрма на Середньому Сході.

[232] **Муса** – ісламський пророк, ототожнюється з біблійним пророком Мойсеєм.

[233] **Клада** – велика кількість дров для спалення покійника, або принесення пожертви, викладена на місці майбутньої могили переважно у вигляді житла.

[234] **Сур'я** – хмільний напій, вино із ягід без додавання дріжджів. Процес бродіння відбувався на сонці, за рахунок його тепла.

[235] **Позор** – тут: загальний огляд, чиясь ганьба, котру кожен бачить.

[236] **Сволок** – довгий, великого перетину брус через всю хату, на котрому тримається стеля.

[237] **Вінець** – тут: один горизонтальний ряд зв'язаних між собою колод у дерев'яному зрубі.

[238] **Ублюдень** – тут: тварина від батьків різних порід, виродок.

[239] **Орден бенедиктинців** – орден латинських ченців. Заснував Бенедикт Нукійський бл. 530 в Монте-Кассіно (Італія). Складений ним статут для кліриків містив три обітниць: постійне проживання в монастирі, послух і цнотливість. Праця була обов'язковою.

[240] "**...панум нострум квотидіанум да нобіс одіє**" – хліб наш насущний дай нам сьогодні.

[241] **Міліарисій** – візантійська срібна монета.

[242] **Чоло** – тут: вхідний отвір в печі, по-іншому – устя.

[243] **Вершняк** – верхній брус дверного прорізу.

[244] **Димник** – отвір у стіні над піччю для виходу диму із житла, що топилася "по-чорному".

[245] **Жорновки** – жорна.

[246] **Верша** – плетене з лози або сітки знаряддя для лову риби: продовгуватий циліндр з одним отвором-гузирем, через який риба потрапляла всередину, але не могла знайти виходу назад.

[247] **Тесло** – сокира з трохи заокругленим лезом, повернутим під кутом 90 градусів до поздовжньої осі топорища. Використовується для вирубки обла та пазів.

[248] **Крижень** – вид дикої качки.

[249] **Гоголь** – вид дикої качки.

[250] **Припутень** – великий дикий голуб.

[251] **Зегзиця** – зозуля.

[252] **Жековини** – довгі сталеві смуги вкупі з петлями, на котрих тримаються ворота чи двері.

[253] **Спуд** – посудина. "Тримати під спудом" означає ховати під, скажімо, горщиком, в переносному сенсі – не використовувати за призначенням.

[254] **Нав'ї, Нав'є** – нечиста сила, упирі, ворожі душі, що вибравшись на білий світ з Потойбіччя (Нави), прагнуть принести людям зло, хвороби та напасті.

[255] **Ушула, шула** - стовп, на котрому навішується стулка воріт.

[256] **Хорс** - язичницька назва Місяця.

[257] **Ухналь** - металевий цвях, котрим до копита коня кріплять підкову.

[258] **Нетіль** - телиця, ялівка до першого приплоду.

[259] **Водосвяття, Водокрес** - язичницьке свято, що є завершенням Велесових Святок, котрі починалися в ніч з 21 на 22 грудня зі свята Різдва Божича-Молодее Сонце і тривали до 6(19) січня. Вважалося, що в цей день іскра небесного вогню (Креса) падає зі Сварожої кузні у води Землі, наділяючи їх при цьому чудодійними властивостями.

[260] **Дана** - богиня води, її день святкували 6 січня, на Водокрес. Того дня вода мала надзвичайну силу, була цілющою, несла позитивну енергію життя.

[261] **Гарнець** - міра об'єму, чверть відра.

[262] **Топтун** - знаряддя для лову риби. Має каркас із лози у формі півконуса, обтягнений сіткою, відкритий з основи. Ставлять на мілководді на дно і загнавши рибу в топтун, швидко його піднімають - риба залишається в сітці.

[263] **Волок** - тут: маленька, лише в кілька метрів завдовжки, рибальська сіть.

[264] **Прясло** - тут: ланка горожі від стовпа до стовпа.

[265] **Верв** - сукупність поселень одного роду; коли в одному городищі ставало затісно і не вистачало на всіх лісу для підсіки чи полювання, частина роду, кілька сімей, виходили і закладали нове городище, не втрачаючи при цьому родинних стосунків. Зазвичай верв, або "гніздо", нараховувала до півдесятка окремих поселень.

[266] **Луб жита** - 2,5 пуди (40 кг).

[267] **Купа** - сума позики, обумовлена рядом ціна, котру мав сплатити закуп за зерно, скот, інше.

[268] **Закуп** - той, хто взяв щось в борг із зобов'язанням відпрацювати його в установлений термін на певних роботах.

[269] **Полиця** - залізна пластинка над наральником, котра клала на бік розрізану ралом землю, примітивний попередник плуга.

[270] **Переліг** - примітивна система землеробства, при якій поле після зняття декількох врожаїв залишалося як пар без обробітку щонайменше на 8 років. Родючість ґрунту відновлювалася під впливом багаторічних трав.

[271] **Діди** - тут: день вшанування померлих пращурів через тиждень після Великодня.

[272] **Різана** - в одній гривні - п'ятдесят різаних.

[273] **Пуд** - слово означає не тільки давню міру ваги, що дорівнює 16 кг, але й ручні ваги, те ж саме, що й пізніше безмен.

[274] **Аршин** - давньоруська міра довжини, дорівнює 71 см.

[275] **Обло** - чашеподібний поперечний вируб у колоді для кутової зв'язки у вінці.

[276] **Жолоб** - тут: поздовжній паз у колоді для щільного прилягання верхнього вінця у зрубі до нижнього.

[277] **Каракуля, черта** - схожий на циркуль теслярський інструмент, за

допомогою якого креслиться контур виїмки (обла) у колоді під час в'язки вінців дерев'яного зрубу.

[278] **Скобель** - інструмент для зняття кори з колоди у вигляді букви "П" з двом короткими дерев'яними ручками і гострою сталевую перекладаиною.

[279] **Конха** - напівкупол над виступаючою частиною католицького храму.

[280] **Абсида** - частина католицького храму, що використовується як каплиця.

[281] **Німець** - на Русі німцями звали будь-яких чужоземців, котрі не знали руської мови, тобто, на переконання русів, були "німими".

[282] **Городник** - тесляр, що спеціалізувався на зведенні городських дерев'яних укріплень.

[283] **Охряп** - спосіб кутової врубки, за якої зверху та знизу колоди робиться не кругла, а прямокутна виїмка на чверть її діаметра.

[284] **Пуд** - тут і скрізь далі - специфіка поліської говірки, що своїм корінням сягає **санскриту**: коли в українських словах звук "і", що в аналогічних російських переходить в "о", стає "у". Наприклад: кінь - конь - **кунь**; лікоть - локоть - **лукоть**; під - под - **пуд**.

[285] **Перші півні** - починають співати якраз посередині між північчю та світанком, треті - на світанку, другі - посередині між першими та третіми. Слід зазначити, що таким чином їхній спів зсувається в часі залежно від пори року.

[286] **Векша, вевериця, вивірка** - білка.

[287] **Скура** - шкура.

[288] **Соха**: тут: у давньоруському житлі - вертикальний дерев'яний стовп з розвилкою на кінці. На дві сохи спирався кнесь, верхній поздовжній брус, що в свою чергу служив опорою для биків (стропил).

[289] **Кнесь, князь** - верхній поздовжній елемент покрівлі, на котрий спиралися бики (стропила). Певним чином можна припустити, що слово "князь" означало "той, на кому все тримається".

[290] **Тес** - матеріал для покрівлі у вигляді колотих, а потім обтесаних сокирою дощок.

[291] **Охлупень** - тут: завершальний елемент двоскатної тесової покрівлі у вигляді колоди з вибраним знизу пазом, кінці якої оформлені у вигляді кінської голови, оскільки кінь вважався в давній Русі твариною-оберегом. Охлупень придавлював собою верх тесової покрівлі.

[292] **Яворові** - зроблені з деревини клена явора.

[293] **Дивень** - круглий обрядовий хліб.

[294] **Пакіл** - Полярна зірка. Знаходиться практично на одній лінії з земною віссю, через що й не змінює свого положення на нічному небі.

[295] **П'ятнадцять** - п'ятнадцять.

[296] **Огир** - самець коня, що досяг статевої зрілості, жереб.

[297] **Савраса масть** - тьмяно-рудий тулуб з підпалинами на животі; грива, хвіст, низ ніг - чорні.

- [298] **Русалії** - святковий тиждень з 6 по 12 травня, восьмий за ліком після Великдня, присвячений поминанням померлих предків та молінням про дощ.
- [299] **Верей** - замок.
- [300] **М'яка рухлядь** - вичинене хутро.
- [301] **Гутник** - ремісник, котрий виплавляв скло та робив скляні вироби.
- [302] **Уход** - такі, основані на довірі, відосини між власником та рабом, коли останньому дозволялося за обумовлену плату займатися якимось промислом на стороні.
- [303] **Храмування** - тут: справляння треби на капищі в призначеній саме для цього хоромині.
- [304] **Корчага** - міра рідини: два відра, або 25 літрів.
- [305] **Міра** - сувій домотканого полотна завдовжки 12 аршин, або 8,5 метрів.
- [306] **П'ядь** (чверть аршина) - міра довжини, дорівнювала 17,8см, або відстані між кінчиками великого та вказівного пальців руки.
- [307] **Ложниця** - спальня.
- [308] **Хляби** - за віруваннями давніх слов'ян - отвори в небесній тверді. Коли вони відкриваються, йде дощ.
- [309] **Посолонь** - по ходу сонця.
- [310] **Свастя (Сва з тя!)** - свастика, магічний символ всесвіту, а також річного сонцевороту, знак щастя у давніх слов'ян.
- [311] **Ольвія** - давньогрецька північно-чорноморська колонія, нині - місто в Одеській області.
- [312] **Хитрість, хитрець** - тут: таємні знання та вміння, людина, що ними володіє: майстер, ремісник.
- [313] **Лепетайло** - язык.
- [314] **Ногата** - дрібна срібна монета; в одній гривні двадцять ногат.
- [315] **Верей** - тут: плетена з лози кругла велика корзина з плоским дном
- [316] **Порти** - штани.
- [317] **Тенета** - міцна сіть з великими вічками для лову диких тварин.
- [318] **Схудні дні** - третя та остання чверть місячного циклу, дні, коли місяць "худне", зменшується.
- [319] **Скотниця** - скарбниця, оскільки найбільшою цінністю у сіверян вважалася худоба - скот.
- [320] **Крини** - білі водяні лілеї.
- [321] **Суд** - бог людської долі.
- [322] **Рамено** - плече.
- [323] **Чресло** - стегно.
- [324] **Лель** - бог кохання у давніх слов'ян, зароджує в людських серцях почуття любові. Молодший син богині Лади.
- [325] **Полель** - бог сімейних стосунків, приходить до людей вже після свого молодшого брата, Леля.

[326] **Безградник** - людина без постійного місця проживання.

[327] **Гніздо** - те ж саме, що й верв.

[328] **Сквара** - тут: жертвний запах горілої плоті, дим від спалюваної жертви.

[329] **Потворник** - помічник волхва, що допомагав творити потребу.

[330] **Страва** - поминальна або жертвна їжа, котру споживали сукупно з Богами, тобто творячи *пожертву*.

[331] **Ставлений мед** - алкогольний напій, отриманий шляхом холодного природного бродіння меду з соком ягід - брусниці, малини, вишні, тощо. Термін бродіння складав від 15 до сорока і більше років.

[332] **Гарнець** - міра об'єму, чверть відра.

[333] **Ланіти** - щоки.

[334] **Криж** - руків'я меча: сукупність *огнива*, *черена* та *яблука*.

[335] **Попсуй** - невігла людина, що псує доручену їй справу.

[336] **Товстина** - грубе полотно чи сукно, ткане з товстої пряжі.

[337] **Длань** - долоня.

[338] **Свароже коло** - календарний рік. На противагу нам, давні слов'яни уявляли час не у вигляді прямої лінії, а схожим на тугу спіраль пружини. Річний відрізок часу бачився їм у вигляді кола, що його за календарний рік здійснюють на нічному небі сузір'я, обертаючись навколо Пакола (Полярної зірки).

[339] **Кріпак** - тут: міцна, сильна людина.

[340] **Язя**, *язя квасна* - похмілля після вживання квасу.

[341] **Кисера** - спотворене від "сикера": так в середні віки звалось будь-яке вино, окрім виноградного. Тут - хмільний квас із жита, до того ж низької якості і дуже міцний.

[342] **Кузнь** - тут: ювелірні прикраси.

[343] **Стельмах** - майстер по виготовленню возів і саней.

[344] **Свясло** - перевесло.

[345] **Отній** - отчий, батьківський.

[346] **Живот** - має два значення: 1) життя; 2) нажите добро.

[347] **Хоролуг**, *хоролужний меч* - меч з високоякісної сталі, секрет виготовлення якої втрачений, до наших часів дійшла лише назва.

[348] **Укладний** - зі сталі високої якості.

[349] **Дол** - поздовжня жолобчаста виїмка на обох сторонах леза меча, служить для зменшення його ваги.

[350] **Зерцало** - дзеркало.

[351] **Вершок** - давньоруська міра довжини, 4,5 см.

[352] **Огниво** - тут: перехрестя між руків'ям меча та його лезом; слугувало для захисту руки

[353] **Черен** (черенок) - та частина крижа меча, яка лягала в долоню.

[354] **Яблуко** - масивне навершя руків'я меча (крижа), що слугувало для кращого балансу клинка, зміщуючи центр ваги меча ближче до його черена.

[355] **Зернь** - тут: дрібні металеві кульки, напаяні на основу, широко використовувалася при виготовленні прикрас.

[356] **Векша** - білка.

[357] **Закориш** - личинка короїда, що живе під корою засохлих або зрубаних дерев.

[358] **Жовна** - великий дятел.

[359] **Поповзень** - птах роду гороб'ячих, що харчується на стовбурах дерев комахами та їх личинками.

[360] **Кипрій** - іван-чай, багаторічна трав'яниста рослина з товстим повзучим корневищем і прямостоячим стеблом, медонос, має лікувальні властивості.

[361] **Чеп** - цеп, ланцюг.

[362] **Медолаз** - так називався сезон збору меду.

[363] **Вщиж** - населений пункт біля Десни в Брянській області РФ, неподалік якого знаходилося велике язичницьке капище, залишки котрого досліджені археологами радянської доби.

[364] **Макошине капище** - нині смт Макошине Менського району Чернігівської області.

[365] **Медостав** - процес виробітку ставленого меду.

[366] **Кайма** - частина щита між умбоном і вінцем.

[367] **Іван Малий** - візантійський імператор Іоанн Цимисхій, котрий прийшов до влади в результаті змови, убивши свого попередника - імператора Никифора II, дядька по матері.

[368] **Копили** - вертикально поставлені масивні бруски, що з'єднувалися з полозом та *нащепом* саней.

[369] **Нащеп** - товстий брус над кожним з двох полозів саней, що з'єднувався з полозом копилами. Разом із *в'язов'ям* утворювали раму саней.

[370] **В'язов'я** - дерев'яні поперечини, що з'єднують копили одного полоза з копилами іншого.

[371] **Взвить, взвитіє** - вигода, користь.

[372] **Купа** - сума позики, обумовлена рядом ціна, котру мав сплатити закуп за зерно, скот, інше.

[373] **Овсень** - бог осені у давніх слов'ян.

[374] **Диргем** - середньовічна срібна арабська монета вагою 3,9 грама.

[375] **Динар** - середньовічна золота монета Арабського халіфату вагою 4,5 грама, прототипом якої був золотий римський денарій.

[376] **Номісма** - золота монета Візантійської імперії вагою 4,5 грама. Імператор Никифор II Фока, провівши першу в історії Візантії грошову реформу, зменшив вагу номісми до 4,13 грама, внаслідок чого нова монета отримала назву *номісма тетартерон*, тоді як дореформену стали звати *номісма гістаменон*.

[377] **Русалії** - святковий тиждень з 6 по 12 травня, восьмий за ліком після Великдня, присвячений поминанням померлих предків та молінням про дощ.

[378] **Бердо, бердечко** - деталь ткацького верстата, горизонтальна планка з

вузькими вертикальними прорізами на зразок довгого гребеня, що розділяла між собою нитки основи.

[379] **Дарбанд** - нині місто Дербент на території сучасного Дагестану.

[380] **Нарин-кале** - давня, доарабська ще, цитадель, пізніше - частина Дербентської фортеці.

[381] **Мірза** - від перського "амір-заде" - син еміра (князя), аристократичний титул в деяких середньовічних мусульманських державах.

[382] **Емір** - титул правителя, князя в деяких мусульманських країнах.

[383] **Дарбандське море** - назва Каспійського моря.

[384] **Карасу** - (тюрк. - "чорна вода"); тут: струмок, котрий починається з гірського джерела.

[385] **Гінна яма** - яма, котру під час гону вибивають копитами в м'якій лісовій землі самці лося, оленя і куди вони випускають свою сечу, а потім в ній валяються. Запах їхньої сечі під час гонів дуже сильно приваблює самок.

[386] **Недбай** - той, хто не дбає, поганий господар.

[387] **Суржик** - суміш зерен різних злаків.

[388] **Суковатка** - тут: примітивна борона із сучковатого ялинового стовбура.

[389] **"... Ет дімітте nobis debita nostra, сікут ет нос дімісікус дебіторібус ностріс*..."** - слова молитви "Отче наш" на латині: - ... І пробач нам провини наші, як ми пробачаємо винуватцям нашим.

[390] **Судениці** - три віщі діви, Доля, Недоля і Судьба, помічниці бога Суда.

[391] **Градник** - той, хто живе в городі, під захистом стін.

[392] **Сороки** (наголос на останньому складі) - облік хутра вівся сороками - в'язками по 40 штук (сорок хутер куниці дорівнювали одній гривні кун).

[393] **Горно** - тут: піч для випалювання керамічного посуду.

[394] **Реть** - ліва притока Десни, саме слово означає "змагання" або "сварка".

[395] **Навадити** - оббрехати, зробити наклеп.

[396] **Стелазь** - монета.

[397] **Вутц** - індійський булат, виплавлена в тиглі візерункова сталь з високим вмістом вуглецю. Технологія виробництва вутцу, тепер втрачена, за деякими припущеннями полягала в коксуванні у присутності деревного вугілля розплаву кричного заліза з деякими керамічними домішками в закритому тиглі з подальшим кількадечним повільним поступовим охолодженням.

[398] **Хевряза** - багато прикрашений пояс.

[399] **Очкур** - пояс із мотузки чи шворки.

[400] **Сурські вина** - вина, завезені з Сирії.

[401] **Сулиця** - метальна військова та мисливська зброя на зразок списа, з накінецьником меншого розміру та коротшим, ніж ратовище списа, древком.

[402] **Личина** - скомороша маска зі шкіри з отворами для очей, носа та рота.

[403] **Позорці** - тут: глядачі.

[404] **Велес** — бог скотарства, достатку, врожаю, а ще покровитель волхвів та

різних мистецтв, через що так шанувався скоморохами.

[405] **Возданіє** - винагорода.

[406] **Кистень** - маленька металева гиря, частіше з вушком, вагою в 150-200 грамів, яка могла затискатися в кулаці для збільшення сили удару, або кріпилася на металевому ланцюгу до дерев'яного руків'я. Часом кистень за допомогою ремня кріпився до зап'ястка і міг по потребі намотуватися на руку чи, навпаки, розмотуватися, збільшуючи тим самим радіус дії. Кистені завдяки тому, що легко могли бути сховані під одягом, ставали улюбленою зброєю розбійників.

[407] **Яства** — їжа, продукти.

[408] **Куль** - сніп жита або пшениці, обмолочений нерозв'язаним.

[409] **Нечистивець** (не чистий, нечист) - зла, лиха людина.

[410] **Макошин день** - 19 жовтня по новому стилю.

[411] **Пестун** - тут: опікун малолітнього правителя, вихователь.

[412] **Тивун** - княжий управитель певної території, волості, у віданні якого були адміністративні функції судового нагляду, збору податків та контролю за якістю мостів і доріг.

[413] **Листопад** - так у давніх слов'ян звався місяць, що з'являвся на небі вдесяте після зимового сонцевороту (24 грудня за сучасним календарем); певною мірою відповідник сучасному жовтню.

[414] **Яси** (алани) - предки осетинів.

[415] **Білгородський гостинець** - шлях, що вів з Києва на захід і пролягав мимо Білгорода, літописного города неподалік Києва..

[416] **У татя місто** - присуд, вирок людині, що скоїла важкий злочин: позбавлення усіх майнових прав, сучасною мовою - оголошення поза законом.

[417] **Чорні ковпаки** - кара-калпаки, тюркоязычне плем'я, народність, що нині проживає на території Узбекистану, а в ті часи вело кочове життя на південних кордонах руських земель.

[418] **Кметь** - вільна людина, воїн, муж, що живе самостійно.

[419] **Домаживець** - тут: домосид, той, хто вдома живе.

[420] **Почеп, причепа (череда)** - однорічна рослина сімейства Айстрових.

[421] **Рядитися** - тут: укласти ряд, тобто угоду.

[422] **Видець** - свідок.

[423] **Загніток, загнітка** - закуток всередині печі, біля її чола, де зберігаються жарини для швидкого розпалювання нового вогню.

[424] **Томар** - тупий накінецьник стріли для полювання на білок, зайців і невеликих птахів.

[425] **Рота** - тут: клятва.

[426] **Сап'ян** — м'яко вичинена козяча, овеча або теляча шкіра.

[427] **Уда** - ловецьке знаряддя для хижих звірів у вигляді великого гачка, на котрий чіплялася приманка і він підвішувався до дерева на доступній для звіра висоті. Вовк або лисиця, почувши принаду, підстрибували та вхопивши її, чіплялися пащею на гачок уди

і так, висячи, помирали.

[428] **Мишкування** - полювання лисиці на мишей, яке вона дуже любить.

[429] **Бобер - наполовину звір, наполовину риба...** - так вважали давні слов'яни, через те, що звір має голого, немовби лускатого хвоста і живе у воді.

[430] **Струмінь бобра** - густа смолоподібна речовина червоно-бурого кольору, знаходиться в двох мішечках довжиною 5-7 см нижче хвоста звіра.

[431] **Шуга** - дрібний, крихкий, схожий на кашу лід, що йде на річках перед льодоставом чи під час весняного льодоходу.

[432] **Крадь** - крадіжка.

[433] **Скорняк** - ремісник, що займається вичинкою хутра.

[434] **Вручій** - нині Овруч, районний центр Житомирської області; в ті часи, після спалення княгинею Ольгою Іскоростеня, стольного города древлян, у Вручії сидів княжий посадник, що управляв землями древлян.

[435] **Титар** - ктитор, церковний староста у православ'ї, який обирається з авторитетних благочестивих мирян.

[436] **Тоня** - місце постійного лову риби неводом на річці чи озері.

[437] **Притонок** - місце, де невід вибирають з води.

[438] **Біжне крило** - довше крило закидного невода, яке першим ішло (бігло) у воду.

[439] **Приводи** - мотузки на краях невода.

[440] **П'ятне крило** - коротше крило закидного невода.

[441] **Ботало** - тут: довга тонка жердина зі схожим на ступку накінецьником, яку рибалки використовували для того, щоб ударяючи тим накінецьником по воді і створюючи шум, заганяти рибу.

[442] **Мотня** - великий мішок на неводі, в який збиралася риба під час лову.

[443] **Плесо** - тут: хвіст сома.

[444] **Ручник** - основний ковальський молоток для роботи однією рукою.

[445] **Замунь** - священна небесна корова, що вночі проливає на небі своє молоко у вигляді відомого всім Молочного шляху.

[446] **Скалви** - рівноплечні ваги.

[447] **Зернь** - тут: ікра риби.

[448] **Сухва** - родзинки, сушені ягоди винограду, що завозилися купцями з півдня і вважалися неабиякими ласощами.

[449] **Копаниця** - дерев'яна лопата в тонкій залізній рамі.

[450] **Зиждитель** - будівничий.

[451] **Жирниця** - невеличка глиняна посудина, в яку клалося сало чи нутряний жир і підпалювалося; використовувалася таким чином для освітлення.

[452] **Вертуга** - випечений з тіста знак безкінечності, що нагадує вісімку. Дві складені навхрест вертути створюють знак Сварги - свастику. Їх можна було побачити на традиційних коропських пасках ще кілька десятиліть назад.

[453] **Шпуга** - залізна поперечна полоса з петлею, що скріплює дошки стулки

воріт, дверей, тощо.

[454] **Желв**, желва - черепаха.

[455] **Сестринець** - син сестри, племінник.

[456] **Просинець** - так завався перший новий місяць після Різдва Божича, нинішній умовний відповідник - січень.

[457] **Переярок** - молодий вовк минулорічного виводку.

[458] **Труск** - вовча дрібна рись.

[459] **Браний** - тут: виконаний у техніці браного ткацтва, певним чином схожий на вишивку. Для цієї техніки ткацтва характерна наявність білого тла з накладеним на нього кольоровим візерунком за допомогою спеціальної дощечки - брацьниці.

[460] **Нитниці** - сукупність нитяних петель в ткацькому верстаті для підйому ниток основи.

[461] **Уток** - поперечна нитка в полотні.

[462] **Зів** - проміжок між верхнім та нижнім рядами ниток основи.

[463] **Пришва** - передній валик ткацького верстата (кросен) для закріплення ниток основи та намотування готового полотна.

[464] **Кладенець**, меч-кладенець - відомий усім з казок меч, що має чарівну силу. Назва походить від слова "уклад", тобто сталь. Синонім до слів *хоролужний*, *булатний*.

[465] **Сканна нитка** - золота або срібна нитка, котра перевивала кольорову шовкову.

[466] **Ярило** (*Ярилів день*) - 23 квітня, або 22 неділя після Різдва Божича.

[467] **Лукно меду** - приблизно п'ять пудів.

[468] **Чорна куна** - соболю.

[469] **Помістя** - невеликий податок, що брався з жителів малих городів.

[470] **Мостовщина** - мито для купців за користування мостами.

[471] **Костки** - мито для купців за безпечний проїзд по дорогах верви.

[472] **Явки** - мито для купців в місцях торгу: окремо з людей, окремо з товарів.

[473] **Вирик** - чиновник, що забезпечував стягнення накладеної вири.

[474] **Здорожитись** - втомитися в дорозі.

[475] **Мітельник** - ємець. Називався так тому, що окрім підрахунку данини, ще й сортував хутра по спеціальних мішках, котрі потім мітив своєю печаткою.

[476] **Мзда** - тут: винагорода, пізніше - вигода, хабар.

[477] **Жлуктити** - жадібно пити.

[478] **Чорнолісся** - так називається листяний ліс, на відміну від хвойного - краснолісся.

[479] **Шпиль** - тут: утворений течією трикутний виступ кручі вище річкової ями.

[480] **Діди** - тут: день вшанування померлих пращурів через тиждень після Великдня.

[481] **Давленина** - здобич, задавлена в петлі, чи вбита без кровопускання.

[482] **Содом і Гоморра** - два біблійних міста, що були спалені Богом за нестерпні гріхи їхніх жителів.

- [483] **Філістимляни** - стародавній народ, що в біблійні часи оселився на узбережжі Мертвого моря. Філістимлянами були жителі Содому та Гоморри.
- [484] **Кови** - тут: чародійство з лихими намірами. Також змова, інтрига.
- [485] **Обід** - тут: залізний обруч, що стискає колесо воза, аби воно не розсипалося.
- [486] **Ковник** - той, хто чинить кови.
- [487] **Льзя** - можна.
- [488] **Жлуктовиця** - тут: дифтерія.
- [489] **Сквернитель** - тут: осквернитель, мерзотник.
- [490] **Навбитки** - гра, змагання чия крашанка міцніша: один тримає крашанку в руці носком догори, інший б'є по ній носком своєї. Той, хто розбиває чуже яйце з обох сторін, отримує його у винагороду.
- [491] **Коток** - парна гра з використанням крашанок, коли яйце котили з високого похилого місця, намагаючись поцілити ним в яйце іншого гравця.
- [492] **Рахмани** - брахмани, мудреці, що сповідують індуїзм. У цьому дохристиянському віруванні збереглися відголоски про часи перебування давніх слов'янських племен на території Індії та Пакистану.
- [493] **Кормило** - тут: стерно, кермо, тобто влада, керівництво.
- [494] **Паки** - ще, також, окрім того.
- [495] **Неродивий** - який не підтримує родинні стосунки, зарозумілий.
- [496] **Грудок** - тут: горбок.
- [497] **Барми** - захисна кольчужна сітка, що кріпилася на шоломі та закривала шию, а часом і лице воїна.
- [498] **Кривда** - тут: зло, підлість, неправда.
- [499] **Лисохвіст** - лучна кормова трава.
- [500] **Коливо** - солодка поминальна страва з житніх, пізніше пшеничних варених зерен. З колива починався поминальний обряд.
- [501] **Сичене** пиво - підсолоджене ситою - розведеним на воді медом.
- [502] **Поводень** - повінь.
- [503] **Вуй** - тут: дядько по матері.
- [504] **Туземець** - буквально: з тутешньої землі.
- [505] **Суровець березовий** - "березовиця п'яна", алкогольний напій зі збродженого з хмелем березового соку.
- [506] **Замор'я** - Візантійська імперія.
- [507] **Саманідів країна** - сучасний Афганістан, що в той час належав бухарській династії Саманідських емірів.
- [508] **Бгарат** - першоназва Індійської держави, що походить від імені давньоіндійського царя Бгарати, історія котрого описана в книзі "Махабгарата" - пам'ятці давньоіндійського епосу, за деякими джерелами - від слова Аратта, тобто "Країна аріїв".
- [509] **Кашмір** - історична область на північному заході півострова Індостан, був перехрестям караванних шляхів, у тому числі й Великого Шовкового шляху.

- [510] **Панчала** - санскритська назва гірського хребта Пір-Панджал в Малих Гімалаях, який відділений від Великих Гімалаїв Кашмірською долиною.
- [511] **Вітаста** - давня назва Джеламу, ріки в Пенджабі.
- [512] **Рюен** - дев'ятий місяць опісля Різдва Божича; його сучасний відповідник - вересень.
- [513] **Чандрабага** - нині Ченаб, ріка в Пенджабі.
- [514] **Іраваті** - нині Раві, ріка в Пенджабі.
- [515] **Дервіш** - мандрівний філософ, мудрець в Середній Азії.
- [516] **Фарсі** - одна з чотирьох мов, на яких говорили в середньовічній Персії.
- [517] **Рей** - місто на півночі Ірану, було вузловим центром Великого Шовкового шляху.
- [518] **Басра** - нині місто на південному сході Іраку, головний порт країни.
- [519] **Сокирка** - незмінний ритуальний інструмент сповитухи, котрим перерізала пуповина новонародженого.
- [520] **Кибить** - дерев'яна основа лука (без кістяних накладок на кінцях, за які кріпилася тятива).
- [521] **Котора** - розбрат, міжусобиці.
- [522] **Сли** - посли.
- [523] **Зозулинець** - багаторічна трав'яниста рослина з підземними бульбовидними наростами, що перетерті в порошок та висушені, є високопоживною їжею. Використовувалися під час тривалих важких походів.
- [524] **Кордовський халіфат** - середньовічна арабська держава на території сучасної Іспанії.
- [525] **Сакаліба** - так на середньовічному Сході звали рабів; вважається, що звідси, власне, й походить саме слово "слов'яни".
- [526] **Сіне** - одна з середньовічних назв Китаю.
- [527] **Базилея Ромайон** - дослівно Царство РOMEїв (римлян). Самоназва тогочасної Візантії.
- [528] **Нікея** - стародавнє візантійське місто в Малій Азії. Нині на його місці знаходиться турецьке місто Ізник.
- [529] **Щиж** - спотворена назва Вщиж, нині населений пункт на березі Десни в Брянській області РФ.
- [530] **Пацинакити** - грецька назва печенігів.
- [531] **Семісіс** - візантійська золота монета, ½ номізму.
- [532] **Лікантроп** - дослівно з грецької: вовколюдина, оборотень.
- [533] **Туреос** - грецький великий круглий щит.
- [534] **Скута** - тип щита, що використовувався у візантійській армії.
- [535] **Плефр** - грецька одиниця довжини, рівна 100 ступням (футам) - приблизно 31 метр.
- [536] **Ступня** - приблизно 30 см.
- [537] **Акітон** - візантійський легкий спис.

[538] **Узилище** - в'язниця.

[539] **Фулад** - булат, особливий сорт виливної сталі.

[540] **Правда** - тут: звичаєве право.

[541] **Дікастиріо** - двір (з грецької).

[542] **Гінейка** - дружина, жінка (з грецької).

[543] **Парик** - візантійський селянин-орендар.

[544] **Гекатонтарх** - офіцерський титул візантійської армії, сотник.

[545] **Декарх** - молодший офіцерський чин у візантійській армії, командир десятка.

[546] **Цекурі** - сокира.

[547] **Армаментон** - візантійська майстерня з виготовлення зброї.

[548] **Устя** - тут: вхідний отвір піхов меча.

[549] **Аколуф** - командир палацової сторожі візантійського імператора.

[550] **Номісма** - золота монета Візантійської імперії вагою 4,5 грама. Імператор Никифор II Фока, провівши першу в історії Візантії грошову реформу, зменшив вагу номісми до 4,13 грама, внаслідок чого нова монета отримала назву *номісма тетартерон*, тоді як дореформену стали звати *номісма гістаменон*.

[551] **Спуск** - поступове потоншення леза меча від його середини до ріжучого краю.

[552] **Доместик схол** - титул у Візантійській імперії, тут: головнокомандувач армії.

[553] **Аназарб** - середньовічна арабська прикордонна фортеця, що була взята візантійською армією в 962 році.

[554] **Друнгарій** - офіцерський титул візантійської армії, командир підрозділу (друнга) в 400 воїнів.

[555] **Мерос** - підрозділ візантійського ополчення кількістю 2400 чоловік (6 друнгів).

[556] **Фема** - адміністративна територіальна одиниця Візантійської імперії; також військовий підрозділ земського ополчення в 9600 чоловік (4 мероси), що його мала виставити за наказом імператора кожна фема.

[557] **Каган** - тут: титул правителя Хозарії.

[558] **Мана** - дочка богині зла Мари, бліда потвора з блискучими, божевільними очима, що заморочує людині розум, змушуючи робити все собі на шкоду.

[559] **Втулка** - трубчаста частина накінечника списа чи сулиці, в котрій закріплювалося оскепище (древко).

[560] **Велика мати-Лосиха** (*Великий ківш*) — сузір'я Великої Ведмедиці.